

ΚΩΝΣΤ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

**ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΙΚΕΣ
ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΟΞΕΣ**

ΟΙ ΠΕΝΤΕ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΕΣ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΙ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ι. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

ΖΗΝΟΒΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Δ. ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Σ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Α Θ Η Ν Α Ι

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΔΗΜΟΣ Ι. Π. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΡΟΠΟΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ :

Προσφορά

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ : 4 - 1 - 85

Α. Ε. 4377

Α. Τ. 938 φιλμετ

Εις τὸν αἵριον Σωτήρα Μητρώου

Φίλια Κ. Πετροπόλεμη

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΙΚΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΟΞΕΣ

«Ἐ ! πόσον γλεκὼν πρᾶγμα εἶναι
νὰ ὄμιλῇ τινάς τὴν ἀλήθειαν !

Γλεκύτερον ὅμως κατὰ πολλά, εἰ-
ται νὰ ἐκφέρῃ εἰς φῶς ἀληθείας
ἐπιφελεῖς».

Ἀνωνύμου τοῦ "Ἐλληνος"
«Ἐλληνικὴ Νομαρχία» (E. 51¹)

A-E 4377
938.317.11

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΩΝΣΤ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΙΚΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΟΞΕΣ

ΟΙ ΠΕΝΤΕ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΕΣ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΙ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ι. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

ΖΗΝΟΒΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Δ. ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Σ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

*Επιμέλεια : Ταῦ Χῖ

ΑΘΗΝΑΙ 1971

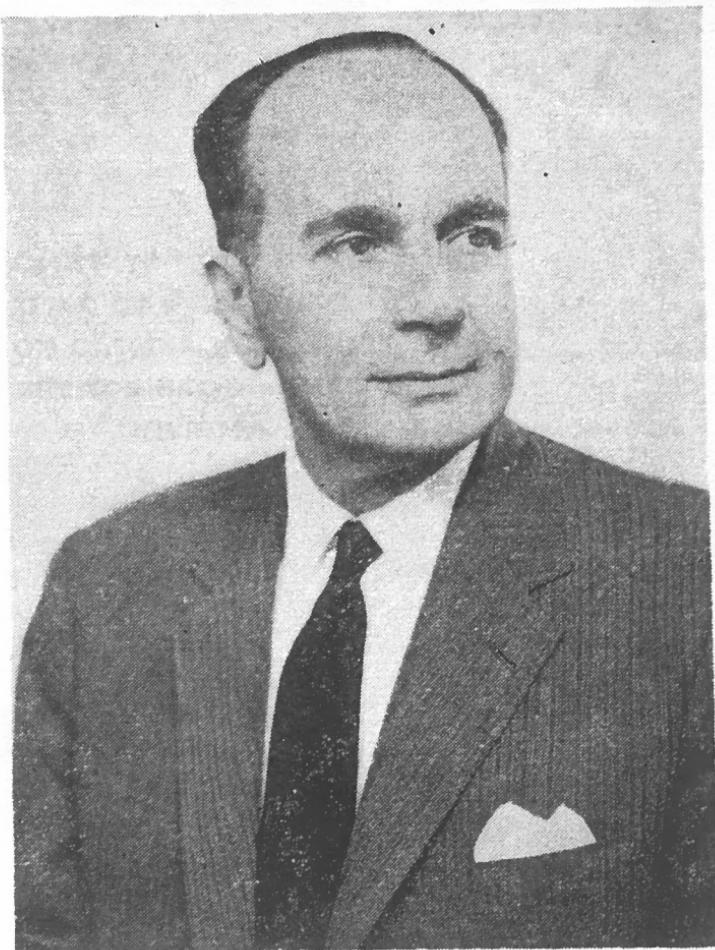
ΣΤΗΝ ΙΕΡΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΕΠΙΦΑΝΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΚΑΙ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ
ΣΟΦΟΚΛΗ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

ΠΟΥ ΜΟΥ ΕΚΑΜΑΝ ΤΗΝ ΤΙΜΗΝ
ΝΑ ΜΕ ΣΥΜΠΕΡΙΛΑΒΟΥΝ
ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΟ

ΣΤΗΝ ΑΓΑΠΗΜΕΝΗ ΜΟΥ ΣΥΝΤΡΟΦΟ
ΠΟΥ ΜΟΙΡΑΣΑΜΕ ΜΑΖΙ ΧΑΡΕΣ
ΚΑΙ ΛΥΠΕΣ Σ' ΕΝΑΝ ΑΝΕΦΕΛΟ ΒΙΟ
ΤΟ ΧΑΡΙΖΩ Μ' ΟΛΗ ΜΟΥ ΤΗΝ
ΑΦΟΣΙΩΣΗ

Κ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Κ. Π. Πετροπόύλου".

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Δὲν θὰ παραξενευτῆ ὁ ἀναγνώστης ἂν προτάξω τὶς λίγες αὐτὲς ειρήνες επὸ διθύρων τοῦ πατέρα μου, ὅχι μονάχα ἀπὸ στοιχειῶδην εὐλάβεια θυγατέρας πρὸς Πατέρα, μὰ γιὰ νὰ θυμίω, εὲ δύος τὸν γνώρισαν, τὴν γνωστὴν του ἀνιδιοτέλεια. Αὐτὴν τὴν ἀρετὴν, ποὺ θέλησε καὶ ὁ ἕδιος νὰ ἔξαρη, τὴν βρίσκει ὡς κοινὸν παρονομαστὴν τῶν πέντε Μεσολογγιῶν πρωθυπουργῶν.

Εἶναι τάχα πνεῦμα στενοῦ τοπικιδιοῦ νὰ ἀσχολῆσαι μὲ τοὺς «χωριανούς» εους μονάχα; Μακάρι, ἀπὸ τέτοιο τοπικιδιοῦ δρμάψαντο νὰ γράψουμε καὶ σὲ ἄλλα χωριὰ καὶ τόπους τῆς Ἑλλάδος τὴν βιογραφία κάθε μεγάλου συμπολίτη μας καὶ ἔτσι νὰ βγῆ μιὰ μεγάλη Συνισταμένη τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου ὀλόκληρου, καμιωμένη μὲ ἀγάπη ποὺ δὲν πρέπει ὄντις νὰ ἀποκλείει τὴν δύξιδερκῆ ἀντικειμενικότητα.

Ἡ εὐλάβεια, πρὸς τοὺς μεγαλυτέρους, σὲ πίλικία καὶ σὲ ἥθικὸ ἀνάστημα, λένε πῶς, στὸ κάτω - κάτω, δείχνει κάποια ἀνωτερότητα. Καὶ στὸ πνευματικὸ μεγαλεῖο ὑπάρχουν διαβαθμίσεις. Τὰ παραδείγματα, ἄπειρα αὐτῶν ποὺ εὐλαβικὰ ἀτενίζουν τοὺς Δασκάλους των.

O fonts de poésie, ô pères, fameux sages,
O des autres chanteurs ornement et clarté,
Soutenez ma faiblesse et que me soit compté
Le désir qui m'a fait rechercher vos ouvrages
(Eriphyle)¹

καθὼς ἔλεγε ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Ζάν Μορεάς — τὸ ἐγγόνι τοῦ ἄλλου Ἰωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, ποὺ σκοτώθηκε ἀκριβῶς στὴν "Ἐξοδὸ τοῦ Μεσολογγιοῦ (νοι-

1. Ὡς κολυμπῆθρες ποιητικές, ὡς πατέρες, περίφημοι σοφοί,
Ὢς τῶν ἄλλων ὑμνητῶν, ἐσεῖς στόλισμα καὶ λάμψη
Στηρίξτε τὴν ἀδυναμία μου καὶ ἀς μοῦ ὑπολογιστῆ
Ὥο πόθος ποὺ μ' ἔκαμε νὰ ἀναζητήσω τὰ ἔργα σας.

Φ. Κ. Π.

κοκύρης, αύτός ποὺ ξαναγύρισε στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι...).

Στὶς δόξες του ἐπάνω, ὁ Μορεὰς δὲν κίτανε ἀπαραίτητο νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ Βεργίλιο καὶ τὸ Δάντη, τὶς «Πηγὲς» ὅπως τοὺς λέει. Πολλὲς φορές, δῆμως, μιλώντας ἐεὺ γιὰ Μεγάλους, δείχνεις πὼς ἀναμετρᾶς τὴν ἀπόστασι ποὺ ἔει χωρίζει ἀπὸ ἀνώτερους, οὐ' αὐτὴν τὴν ἀέναντι ἀλυσίδα ποὺ πηγαίνεις καὶ προσθέτεις τό, ὅσο εἰναι, μικρό ουσιώδη.

Γιὰ τὴν ιστορικὴ ἀξία τοῦ βιβλίου του αὐτοῦ, ἄλλοι θὰ κρίνουν. 'Ο ἕδιος εἶχε ἐπίγνωσι ὅτι ἀπλῆ συμβολή, τίμια δῆμως συμβολή, στὴ μεγάλη - μεγάλη 'Ιστορία μας ἀποτελοῦσε ἡ σκιαγράφησις τῶν πέντε μεγάλων Πρωθυπουργῶν.

'Απὸ ἀγάπη κι' ἔγὼ γιὰ τὸν τόπο μας, ποὺ τὴν κληρονόμησα ἀπὸ τὸν πατέρα μου καὶ ἀπὸ εὐλάβεια πρὸς τὴν μνήμην Του, θεώρησα καθῆκον κι' ὑποχρέωσί μου νὰ παραδώσω στὴν δημοσιότητα, αὐτὲς τὶς πέντε μονογραφίες, μὲ τόσην ἀγάπη πρὸς τὴ σκιά Του, ὅση κι' Ἐκεῖνος ἔθαλε γιὰ τὰ μεγάλα παιδιὰ τῆς μεγάλης μικροπολιτείας μας, τοῦ 'Ιεροῦ Μεσολογγίου.

Μάρτιος 1971

ΦΗΜΙΑ Κ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΚΩΣΤΑΚΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

‘Ο συγγραφέας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, Κωστάκης Πετρόπουλος, γόνος πατριαρχικῆς οἰκογενείας τοῦ Μεσολογγίου, ἐγεννήθη στὸ Μεσολόγγι (1905), ἀπέθανε στὴν Ἀθήνα καὶ ἐκπούθηθη στὸ Μεσολόγγι τὸν 11.10.1970. Δικηγόρος ἀπὸ τοῦ 1928, προξενικὸς πράκτωρ τῆς Γαλλίας ἀπὸ τοῦ 1939, Δάμαρχος Ιερᾶς Πόλεως Μεσολογγίου καὶ βουλευτὴς Αἰτωλοακαρνανίας ἀπὸ τοῦ 1951, εἶχε τιμηθῆ μέ: τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον Ἐθνικῆς Γαλλικῆς Ἀξίας, τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον, Ιππότης Courone Lauriers (Βελγ.) καὶ τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον τῆς Ιερᾶς Πόλεως Μεσολογγίου («Σκηνὲς Μεγαλείου»).

‘Υπῆρξε μία ἐκλεκτὴ πολιτικὴ φυσιογνωμία — «μαχητὴς ἀκατάθλιπτος, παλληκάρι σωστὸ μέχρι τὰ ὑστερνά του, γιὰ τὶς Ιδέες τῆς Λευτεριᾶς, τῆς Εἰρήνης, τῆς Φιλίας καὶ τῆς Ἐλληνικῆς Προόδου· αὐτὸς εἶναι τὸ πορτραῖτο του», ἔγραψε τοπικὴ ἐφημερίδα· — ἔξαίρετος ἄνθρωπος, διαπρεπὴς νομικός, προικιδιόνος μὲ ἕκδηλα τὰ προσόντα τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἀνδρός, ποὺ «εἰς κάθε περύπτωσιν ἐπεδείκνυεν ἔντονον τὸ ἐνδιαφέρον του, ιδιαιτέρως διὰ τὴν Ιερὰν Πόλιν τοῦ Μεσολογγίου, ἢ ὅποια τὸν ἐγέννησε καὶ τὸν ἀνέθρεψε μὲ τὰ ὑψηλὰ διδάγματα τῶν εὐγενῶν παραδόσεών της καὶ τὰς παρακαταθήκας τῶν μεγάλων τέκνων της Χαρ. Τρικούπη καὶ Ἐπαρ. Δεληγεώργη... Ἡ ἀπώλεια τοῦ εὐγενοῦς τέκνου τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀληθοῦς Ἐλληνος εύπατρίδου, ἀφίνει δυσαναπλήρωτον κενόν... Τὸ δόνομα τοῦ Κ. Πετροπούλου θὰ χαραχθῇ ἀνεξιτίλως εἰς τὰς δέλτους τῆς πολυταράχου ἀλλ’ ἐνδόξου πολιτικῆς ιστορίας τῆς χώρας μας...». (’Αθηναϊκὴ ἐφημερίδα).

‘Ο πρόωρος καὶ ἀπροσδόκητος θάνατος τοῦ Κωστάκη Πετροπούλου, γέμιει μὲ θλίψι τὶς καρδιὲς δλων καὶ κυρίως τῶν συμπατριωτῶν του, τοὺς δόποιους ὑπερηφάνα καὶ ἐφρόντιζε δι’ δλων τῶν μέσων. «Τὸ νὰ μιλήσουμε — ἔγραψε τοπικὴ ἐφημερίδα—γιὰ τὸν διαμαντένιο χαρακτῆρα του, τὶς επουδέες του τὶς ἀνώτατες... τὴν πάλη του γιὰ ἐξύψωση πνευματικὴ - οἰκονομικὴ - πολιτιστικὴ τῶν Ἐλλήνων ποὺ μένουν

στὸν Αἰτωλοακαρνανία, θᾶναι περιπτὸ καὶ φτωχό. Κατέβηκε κοντὰ στὸν ψαρᾶ καὶ στὸν ἀγρότη. Γέλασε κι' ἔκλαψε μαζὶ τους. Τὴν πελάδα τοῦ ψαρᾶ, τὸ καλύβι τοῦ ἀγρότη τάκανε ἀρχοντικό του καὶ κορώνα στὴν ζωὴν του. 'Ολόκληρος μύριζε Μεσολόγγι. 'Απὸ τὰ μικράτα του, μὲ τὴν γαῖτοπούλα τοῦ Μεσολογγίτη ψαρᾶ, ὥργωσε τὸν τόπο τὸν χιλιοτραγουδισμένο...».

Κι' ἄλλη τοπικὴ ἐφημερίδα :

«Ο Καβάφης δίνει σ' ἔνα ποίημά του αὐτὴν τὴν συμβουλὴν γιὰ τὴν σύνθετην ἐνδὺ τοῦ οἰκουμένης: ... «ποὺ κι' ὁ ρυθμὸς κι' ἡ κάθη φράσεις νὰ δηλοῦν ποὺ γι' 'Αλεξανδρινὸ γράφει 'Αλεξανδρινός...».

»'Επειδὴν πολὺ μ' ἀγγίζει αὐτὸς ὁ δεεμός... Θᾶθελα νὰ πῶ λίγα πράγματα γι' αὐτὸν ποὺ ἔψυγε... ποὺ νὰ «δηλοῦν» ἀκριβῶς ποὺ Μεσολογγίτης γράφει γιὰ Μεσολογγίτη καὶ ἀπευθύνεται σὲ Μεσολογγῆτες... Δὲν θὰ κομίσω λοιπὸν γλαῦκα... Θ' ἀποτίνω μόνο φόρο πιμῆς στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο... Γιατὶ ὁ Κωντάκης Πετρόπουλος κτανε... ἔνας ἄρχοντας τοῦ πνεύματος. "Ητανε ἡ καλὴ φύση, σμιλεμένη ἀπ' τὴν καλὴν ἀνατροφή..."

»"Ένα βράδυ — πᾶνε κάπου δυὸς μῆνες ἀπὸ τότε — εἴμαστε στὰ «Καλὰ Καθούμενα» (...) ὅποι ὅλοι οἱ Μεσολογγῆτες ἔχουν συχνάσει κι' ὅπου τὸ χαμένο ἀρχοντόπουλο συνήθιζε νὰ περνᾶ τὰ βράδυα του τὰ καλοκαίρια. "Οταν τελείωσε τὴν κουβέντα του γιὰ τὸ βιβλίο του μὲ τὰ πορτραῖτα τῶν πρωθυπουργῶν ποὺ ἔχει δώσει τὸ Μεσολόγγι — τὸ βιβλίο ποὺ μὲ πάθος δούλευε καὶ ποὺ ἔμεινε καὶ κεῖνο, σὰν τὰ δνειρά του, ἀτελείωτο¹ — σπικώθηκε, στηρίχτηκε στὸ χέρι, ποὺ πάνω του στηριζότανε στὸ μεγαλύτερο κομμάτι τῆς ζωῆς του, κι' εἶπε μὲ τὴν... φωνὴν τοῦ χαϊδεμένου παιδιοῦ: «Τώρα ἂς πᾶμε νὰ ποῦμε καλπούκτα στὸν Παλαμᾶ»².

»"Ολοι χαμογελάσαμε... "Ομως ἐκεῖνος — προσέξαμε — μιλοῦσε σοβαρά...

1. "Οπως βλέπομε, τὸ ἔνγο αὐτό, ὁ σ. πρόλαμβε καὶ τὸ ἐτελείωσε.

2. Στὴν προτομὴ τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ είναι στημένη στὸν 'Ανεμόμυλο.

» Έκείνη τὴν στιγμήν, θυμᾶμαι, σκέψητηκα ότι ό γάνθρωπος αὐτός... ήταν ίσως ό τελευταίος ντιλετέαντης τοῦ Μεσολογγίου. 'Ο τελευταίος ἀπ' αὐτὴν τὴν ράτεα τῶν καλλιεργημένων γλυκῶν ἀνθρώπων, πούθαλαν τὸ πνεῦμα τους νὰ περιφρονίσῃ καὶ νὰ ἀγνοήσῃ τὴν ἀσχήμια τῆς καθημερινότητας.

» Καὶ χρονιμοποιῶ τὴν θλιβερὴ λέξην «τελευταῖος», γιατὶ αὐτὸν τὸ εἶδος... δύο πάει καὶ ἔξαφανίζεται... "Ομως αὐτοὶ οἱ γοντευτικοὶ intermediaires... ποὺ μυοῦν τοὺς ἀμύπτους, ποὺ μὲ τὸ κνῶτο τους γυαλίζουν τὶς χρυσές μετόπες τῆς τέχνης καὶ διώχνουν τὶς ἀράχνες ἀπὸ τὸ ἀλάθαστρο τῶν γραμμάτων... Θ' ἀποχωρίσουν ἀπὸ τοὺς ὄριζοντες μας, εὰν ιερεῖς μιᾶς θρησκείας...».

Πιστεύω, ότι δὲν πεθαίνει κανείς, ἐφ' δύον ὑπάρχουν ἀνθρωποι ποὺ τὸν θυμοῦνται... Καί, γιὰ τὸν Κωστάκην Πετρόπουλο, ὑπάρχουν πάρα πολλοί...

'Απαρχὴ τοῦ ἔργου του «Μεσολογγίτικες Ἑθνικὲς Δόξες» ύπτηρξε ἡ διάλεξις, τὴν ὥποια ἔδωκε τὴν 1η Απριλίου 1966, κατὰ τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις στὸ Μεσολόγγι, μὲ τὴν συμπλήρωσι 70 χρόνων ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου τέκνου του καὶ «Μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρὸς τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος», τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη.

Ἡ κριτικὴ γιὰ τὴν διάλεξι τοῦ Κωστάκη Πετρόπουλου «Χαρίλαος Τρικούπης», ήταν ἄκρως ἐγκωμιαστική. "Ανθρωποι τῶν γραμμάτων, ποιπτὲς καὶ λογοτέχνες, ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, ἔξεφρασαν ἀνεπιφύλακτα τὰ συγχαρητήριά των, διατυπώνοντας συνάμα καὶ τὴν εὔχη, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσι τοῦ ἔργου του καὶ γιὰ τοὺς τέσσερις ἄλλους Μεσολογγίτες Πρωθυπουργούς: «διὰ νὰ πληρωθῇ ἕνα μεγάλο κενό... μὲ τὸν καλλίτερο ἀεφαλῆ τρόπο».

'Απὸ τότε, ἡ ὁλοκλήρωσι τούτου τοῦ ἔργου, τοῦ γίνεται δῆνειρο, πάθος, πόθος. Μὲ ἀκατάβλητο ἐνδιαφέρον καὶ ἀκαταπόνητες προσπάθειες, κάνει ὅ,τι τοῦ εἰναι μπορετὸ γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ στοιχεῖα καὶ τὸ «ύλικό», ποὺ τοῦ χρειάζονται. Ξεθάβει ἀπὸ τὴν μνήμη του, ὅλα ὅσα —κρυφὰ ἢ φανερὰ— ἄκουγε, ὅταν ἦταν ἀκόμη παιδί, γιὰ τοὺς Μεσολογγίτες Πρωθυπουργοὺς καί, λὲς καὶ τάχει σημειωμένα μὲ ἀνεξίτητα

γράμματα, ἀρχίζει νὰ τοὺς δίνη μορφὴ - ζωὴ. Παλεύει, μο-
χθεῖ, δουλεύει χρόνια δλόκληρα· καὶ μιὰ μέρα, δειλὰ - δειλά,
έξομολογεῖται πῶς τὸ ἔργο του ἔφτασε πᾶ στὸ «τέλος». Δυσ-
τυχῶς δύως, ἐκεῖ ἀκριβῶς πούγραφε ὁ Ἱδιος τὴ λέξι αὐτῆ,
ἢ μοῖρα σῆμανε καὶ τὸ δικό του «τέλος», κι' ἔτει τὸ δνειρό
του πραγματώνεται μὲ τὸ εθνεῖμο τῆς δικῆς του πνοῆς.

Τὸ «φτωχό», ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ συγγραφέας στὸν πρό-
λογό του, αὐτὸ ἔργο του, δίνει τώρα στὴ δημοσιότητα ἡ κόρη
του Φήμια Κ. Πετροπούλου, μὲ τὴν πεποίθησι, ὅτι ἀποκεῖ
στὶς καρδιὲς δλων τῶν Ἑλλήνων καὶ ἴδιαίτερα τῶν συμπα-
τριωτῶν τους Μεσολογγιτῶν.

Μάρτιος, 1971

Ταῦ Χι

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μὲ τὸ ἔργο μου αὐτό, ἐκπληρώνω ἔνα καθῆκον, ἀλλὰ καὶ μιὰ ὑπόθεσί μου μαζί. Καὶ δὲν κρύβω τὴν ἰκανοποίει μου ὅτι ἀνταποκρίθηκα καὶ στὰ δύο, μὲ κάποια βιαδύνη ὄμως, γιατὶ οὔτε τὴν ἄνευτη τοῦ χρόνου εἶχα, οὔτε καὶ τὴν ἀπαιτούμενην ἀπόλυτη ψυχικὴν γαλήνην, ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ κάθε πινευματικὴν ἔργασία, ὅταν μάλιστα μ' αὐτὴν ἐπιχειρεῖται νὰ σκιαγραφηθοῦν ιστορικὲς μορφές τοῦ ἡθικοῦ μεγαλείου καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἀναστήματος τῶν πέντε ἐπιφανῶν Πρωθυπουργῶν τοῦ τόπου μας.

’Απὸ νεαρὸς δικηγόρος, εἶχα τὴν εὔτυχία νὰ συνδεθῶ ἔδω, μὲ γηραιοὺς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ευναδέλφους μου, ποὺ ἤξεραν πολλὰ χ' αὐτοὺς — ἄλλα ἀπὸ πρῶτο χέρι, κι' ἄλλα ἀπὸ προφορικὴν παράδοσι — κι' ὅ,τι εὕρισκα ἐνδιαφέρον, στὶς εὐχάριστες καὶ διδακτικὲς ἀφηγήσεις τους, τὸ κράτησα στὸ χαρτί, περιεσσότερο δὲ στὴν μνήμην, μὲ τὴν φιλόδοξην πρόθεσιν νὰ γίνω μιὰ μέρα ὁ ὑμνητὴς τῆς ἀρετῆς των, χωρίς, τότε βέβαια, νὰ φαντάζωμαι κὰν ὅτι θὰ μὲ καταξίωνε ἡ τύχη νὰ καταστῶ κάποτε καὶ διάδοχός των — ταπεινὸς καὶ ἐλάχιστος — στὴν θουλευτικὴν ἔδρα τοῦ Μεσολογγίου.

’Ιδιαίτερη σημασία ἔδωσα, καταστρώνοντας τὸ ἔργο μου αὐτό, τόσο στὰ ἀνέκδοτα, ὅσο καὶ στὰ κάθε λογῆς ἐπεισόδια γύρω ἀπὸ τὴν ἴδιωτική, κυρίως, ζωὴν τῶν μεγάλων συμπολιτῶν μας (ποὺ ὁ χρόνος τάχει πάρει πιὰ μαζί του μὲ τὶς γενιὲς ποὺ ἔσθισαν), γιατὶ βρίσκω πώς, ἀπὸ τὰ μικρὰ καὶ φαινομενικὰ ἀσήμαντα γεγονότα, μπορεῖ νὰ γνωρίση κανείς, σχεδὸν ἀλάθευτα, τὸ χαρακτῆρα τοῦ βιογραφουμένου, παράλληλα δὲ νὰ κρίνη, ἀκριβοδίκαια, τὶς πράξεις του καὶ νὰ ἀξιολογήσῃ τὰ ἔργα του.

Τὰ πορτραῖτα τῶν πέντε Μεγάλων Πρωθυπουργῶν μας, παρμένα, σὲ πρώτη βειρά, ἀπὸ τὴν πλούσια πινακοθήκη τῆς ’Ιερῆς Πολιτείας μας, μᾶς δίνουν ἔνα ζωντανὸ δίδαγμα ἀφοιώθεως στὸ καθῆκον, μὲ μοναδικὸ γνώμονα τὴν πολιτικὴν ἀρετήν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ μέτρο τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ τους

πρὸς τὴν ἀλήθεια, ποὺ ποτὲ δὲν τὴν ἀπέκρυψαν ἀπὸ τὸν κυρίαρχο λαό, τὸν ὑπέρτατο τῶν πάντων κριτὴν καὶ ἀνεξέλεγκτο δικαιοδότην, στὴν ἀληθινὴ Δημοκρατία. Καὶ στὴν τόσο κρίσιμην ἐποχήν μας, ἡ ὑπόμνησις κάποιων βασικῶν ἀρχῶν, ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὸ δημόσιο βίο, κάτι μπορεῖ νὰ προσφέρῃ ὁ δῆλος μας.

Πόσο προφητικὰ ἔπειν, ἀλήθεια, τὰ λόγια τοῦ Σολωμοῦ ὅταν στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» ἔγραφε γιὰ τὸ Μεσολόγγι: «... ἀπὸ τὴν μικρότητα τοῦ τόπου, ὃπου παλεύει μὲ μεγάλες ἐνάντιες δυνάμεις, θέλουν ἔθιστον οἱ Μεγάλες Οὐδίεις...» Καὶ οἱ Μεγάλες Οὐδίεις δὲν περιωρίστηκαν στὴ δόξα μόνον τῆς Ἐξόδου, οὕτε βγῆκαν μονάχα ἀπὸ τὴν ἀνείπωτη θυσία. Εἶχαν τὴν συνέχειά τους καὶ στὸν πνευματικὸ τομέα τῆς ἀναγεννώμενῆς Χώρας μας, πρῶτα μὲ τοὺς Πέντε ἑθνικοὺς πολιτικοὺς Ἡγέτες, ποὺ ἔθεσαν στερεὰ τὰ θεμέλια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, μένα σὲ μὰ ἐποχὴν γεμάτη ἀπὸ τραγικὲς ἀνωμαλίες καὶ τρομερὲς ἀντιξότητες, κι' ὅπερα μὲ τὴν θαυμαστὴν πλειάδα ἄλλων διακεκριμένων συμπολιτῶν μας στὸν ποίησι καὶ τὴν λογοτεχνία, μὲ κορυφαίους, ἀνάμεσά τους, τὸν Κωστῆν Παλαμᾶ, τὸ Μίλτο Μαλακάσην, τὸ Γ. Δροσίνη, τὸν Ἀντώνην Τραυλαντώνην.

Σκέφτηκα στὴν ἀρχή, νὰ προσθέσω, στοὺς Πέντε Πρωθυπουργοὺς συμπολίτες μας, καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδᾶτο (διετέλεσε Πρωθυπουργὸς στὰ 1841, 1844 καὶ 1853) γιατὶ κι' ἔκείνους ἡ δρᾶσις — ἑθνικὴ καὶ πολιτικὴ — ἐντοπίστηκε κυρίως στὸ Μεσολόγγι. Μὲ τὸ δάλπισμα τῆς ἑθνεγερσίας κατέβηκε ὅλος ἐνθουσιασμὸς ἀπὸ τὴν Πίζα στὸν πολύπιθη πατρίδα μας καὶ ἡ «Συνέλευσις Μεσολογγίου», ἀπὸ ἑκτίμησι καὶ εὐγνωμοσύνη μαζὶ γιὰ τὰ φιλογενῆ αἰσθήματά του, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1821 τὸν ἔξελεξε Πρόεδρο «τῆς Γερουσίας Δ. Ἐλλάδος», ἀργότερα δὲ καὶ Πρόεδρο «τῆς Πρώτης ἐν Ἑπιδαύρῳ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως».

Ἐδῶ, ὡς πολιτικὸς διοικητὴς τότε τοῦ Μεσολογγίου, ὡργάνωντες, στὰ 1822, τὴν ἄτυχη ἐκβοτατείαν πρὸς τὴν Ἡπειρο (μάχη τοῦ Πέτα), καὶ ἐδῶ μέσα ἔπειν κατὰ τὴν Α΄ πολιορκία, κατὰ τὴν ὁποία, μὲ δικῆ του πρωτοβουλία καὶ σύμφωνη γνῶμη τοῦ Μάρκου Μπότεαρη καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Πορφυ-

ρίου, όπως καὶ τῆς τοπικῆς ήγεσίας ('Ιωανὴν τῶν Ρωγῶν, 'ΑΟ. Ραζηκότεικα, Μήτρου Δεληγεώργη, Δημ. Μακρῆ, 'Αναστ. Παλαμᾶ, 'Ιωάν. Τρικούπη, Παν. Παπαλουκᾶ κλπ.), ἀποφασίστηκε ἢ πρόχειρο καὶ ἐσπευδέντη τότε δύναμις του, ὅσο καὶ ἡ «μέχρις ἑσχάτων» ἄμυνα τῶν 600 μόλις πολεμιστῶν, ετὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Ὁμέρου Βρυσῶν καὶ τοῦ Κιουταχῆ, ποὺ κατέβαιναν μὲ λεφούνει ἀπὸ ἀγαρπνούς, γιὰ νὰ τὸ πατήσουν.

Τέλος, στὸν τόπο μας πολιτεύτηκε ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτος, μετὰ τὴν ἐθνική μας ἀποκατάστασι, καὶ κατ' ἐπανάληψιν τὸν ἀντιπροσώπευσε στὸ Ἑλληνικὸ Κοινοθυΐλιο.

'Αλλὰ οἱ δειμοί του μὲ τὸ Μεσολόγγι εἶχαν κι' ἔναν ἄλλο βαθύτατα συναιθηματικὸ λόγο: Τὸ ὅτι ἡ ἀδελφὴ του Λίκατερίνη παντρεύτηκε τὸν ἐγκάρδιο φίλο του καὶ ἀτρόμπτο συμμαχητή του, τόσο κατὰ τὴν ἐπανάστασι, ὅσο καὶ τὰ κατοπινὰ δύνεκολα πάλι χρόνια τῆς ἐθνικῆς μας ἀνασυγκροτήσεως, τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη.

Παρὰ ταῦτα δύμας, καὶ τὴν αἰώνια εὐγνωμοσύνην ποὺ πρέπει νὰ τοῦ ὀφείλουμε, ἐπικράτησε τελικὰ στὴν ἀντίληψί μου ἡ ἀποψίς, πὼς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κι' αὐτὸς «Μεσολογγίτης» καί, γιὰ τοῦτο τὸ καθαρῶς τυπικὸ πρόσωπο, δὲν ευηπεριέλαβα στὸ βιβλίο μου καὶ τὴν δική του βιογραφία.'

---

1. Τόσο γι' αὐτόν, δόσο καὶ γιὰ τὸν πολύχλαυστο ἀρχηγό μου καὶ ἐπιφανῆ πολιτικὸ ἥγετη Γεώργ. Καφαντάρη, ποὺ στὸ Μεσολόγγι τελείωσε τὸ Γυμναστικὸ, ἐδῶ ἐσταδιοδόρομησε ὡς δικηγόρος, καὶ τοῦ Νομοῦ Αιτωλίας καὶ Ἀχαραγίας (ὅπου μέχρι τὰ 1948 ὑπήγετο καὶ ἡ Εὔρυτανία ὡς ἐπαρχία του) ὑπῆρξε γιὰ χρόνια διουλευτής, στὸν δόποιο μάλιστα ἡ πόλις μας διεβλεπε τὴν ὑπέρ του Δῆμου Μεσολογγίου παραχώρησε τοῦ 1/5 ἀπὸ τὶς προσδόους τῶν ἀλυκῶν καὶ τῶν ἰχθυοτροφείων μας γιὰ ἔξυγιαντικὰ ἔργα (Νόμος 1811 τῆς 30 Δεκεμβρίου 1919 Κυβερνήσεως Ἐλευθ. Βενιζέλου), σκοπεύων γὰ κάμω ἔνα διπλὸ πορτραῖτο σύντομα. Τὸ ἐπιθάλλει, κι' αὐτό, τὸ στοιχειώδες καθήκον τοῦ Μεσολογγίτη πρώτα, κι' ὑστερα τοῦ πολιτευτῆ, μιὰ καὶ μοῦ ἐπεφύλαξε προγομιακὰ ἡ μοῖρα νὰ ὅρεθω κι' ἐγώ — ἀσήμιαγτος διαβάτης — στὸν ἴδιο μεγάλο δρόμο, ὅπου καὶ τοῦτοι μᾶς ἀγοιξαν, καὶ πάντα φωτίζουν μὲ τὸ παράδειγμά τους.*

* Δυστυχῶς, καίτοι εἶχε συγκεντρώσει σχεδὸν ὅλο τὸ ὄλικό, δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσῃ καὶ τὴν ἐργασία του αὐτή. Φ. Κ. Π.

Τώρα όπου έτελείωσα, βλέπω πώς τὸ τόλμημά μου ήταν πέρα ἀπὸ τὶς δυνάμεις μου, ἀλλὰ ἢ ἀπόφασίς μου νὰ δώσω στὴν δημοσιότητα τὸ φτωχό μου ἔργο, ἀποτελοῦσε μιὰ ἐθωτερικὴ ἐπιταγή, ποὺ δὲν μποροῦσα νὰ παραβῶ.

Ἐγώ, κατὰ τὰ ύλικὰ ποὺ είχα, τὸ προζύμι ἔπιασα. "Ἄς κοπιάσουν τώρα ἄλλοι ἀξιώτεροί μου, ἀπὸ τὶς νέες ἑλπιδοφόρες γενιές τοῦ τόπου μας, νὰ πλάσουν, μ' αὐτό, τὸν ἐθνικὸ ἄρτο, ποὺ εὔχομαι γρήγορα ν' ἀποβῆ ἢ πλούσια καὶ ἀνεξάντλητη τροφή, ὅσων καὶ ὅποιων ἔρχονται κοντά μας, γιὰ νὰ μᾶς διαδεχθοῦν μιὰ μέρα ετὸ δημόσιο βίο.

Μεσολόγγι, Αὔγουστος 1969

ΚΩΝΣΤ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
(1788 - 1873)

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ι. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Γεννήθηκε στις 8 Απριλίου του 1788 στη Μεσολόγγι και έζησε ρόπαλη έντονη μεταξύ της περιόδης της Ελληνικής Επανάστασης και της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ήταν γιος του Καπετάνιου Σωτήρη Λαζαρίδη, μεταξύ των πρώτων πολιτικών της Επανάστασης, και της Αναστασίας Λαζαρίδη, από την οποία πήρε το όνομα της. Έγινε διάσημος στην Ελληνική επανάσταση, όπου διακρίθηκε στην Απόβαση της Αθήνας στην Επανάσταση της Αθήνας το 1821, όπου ήταν αρχιτέκτονας της Αθηναϊκής Ακαδημίας. Ήταν επίσης σημαντικός στον Ελληνικό Επαναστατικό Κινήμα, όπου διακρίθηκε στην Απόβαση της Αθήνας το 1821, όπου ήταν αρχιτέκτονας της Αθηναϊκής Ακαδημίας.

Μετά την Απόβαση της Αθήνας το 1821, έγινε Επαναστάτης, που την ξαφνίστηκε με την πατριωτική ποίησή του «Δημοσίο» (είδος ραψωδίας της αλέξινης ζωής), έγκατελέψεις άλματων της Παρίσιος¹ και

1. Ό Κωστής Παλαμᾶς σε δρόμο του: «Γλώσσα καὶ Πολιτική», νά τι γράφεις γιὰ τὸ «Δημοσίο»: «Γραμμένο μὲ στρατό τυρταῖκὸ στὴ γλῶσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ πώς μὲ τὸ «Δημοσίο» τοῦ Τρικούπη, ἀρχισεις τὸ τραγούδι της συγειδητὴ ή Πατρίδα, σκλάβα ὡς τότε μὲ τὸ καριοφίλι τοῦ ἀπολυτρωμοῦ στὸ χέρι». (Κωστή Παλαμᾶς «Απαντά», τόμ. 12, σελ. 38, ἐκδ. Μπίρης).

2. Ή συγκίνησίς του γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ γένους μὲ τὴν ἔντυπωσιανή διάδοσι τοῦ Προύθου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Υψηλάντη καὶ τὸ στήσιμο τοῦ στρατοπέδου του στὸ Ιάσιο κλπ. κλπ., ξεχειλίζει μέσα στὶς λίγες γραμμές, που περιέχονται εἰς τὸ τέλος μακρᾶς καὶ ἀκριώς κατατοπιστικῆς ἐπὶ τῷ ἀνωτέρῳ μεγάλων ἔθνηκῶν γεγονότων ἐπιστολῆς τοῦ Γεωργ. Πρατήη πρὸς τὸν κοινὸ φίλο τους Ἀνδρ. Λουράτη εἰς Λιβόργον, σταλμένης ἀπὸ τὸ Παρίσιο στὶς 5 Απριλίου 1821, ὅπου διακρίθηκε στην Επανάσταση της Αθήνας τοῦ 1821, όπου ήταν αρχιτέκτονας της Αθηναϊκής Ακαδημίας: «Ἐχασα τὸν νοῦν μου· ή καρά μὲ ἐπνιξε· διατί, λέγω, τόσον μακρὰν τῆς Πατρίδος; ·Ως τόσον, δταν συνέλθω εἰς τὸν ἔαυτόν μου, σὲ γράφω...». Καὶ σὰν ὑπερόγραφο προσθέτει: «Πρόσεχε

γύρισε στήγη Πατρίδα, όπου δέν επαψε, κατά τὰ ἔφτὰ αἱματηρὰ
χρόνια τοῦ Ἐθνικοῦ μιας ἀγῶνα, γὰρ προσφέρη τὶς πολύτιμες ὑ-
πηρεσίες του, μὲν ἐγθύουσιασμὸν καὶ αὐταπάργησι.

Δέν ἀπουσίας ἀπὸ κανένα θηνικὸν προσκλητήριο, καὶ κατὰ
τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου στήγη "Ηπειρο" (Τούγι-
ος 1822) καγάπει κι' αὐτὸς ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, μαζὶ μὲ τὸ ἡρωικὸν
σῶμα τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων, συνειδητὸς στρατιώτης τοῦ
καθήκοντος, γιὰς γὰρ χτυπήσουν τοὺς Τούρκους μέσα στὴ φιλιά
τους, τὸν καλεῖ ὅμιλος ἐπευσμένη στήγη Τρίπολης ἢ κεντρικὴ Ἐπι-
τροπή γιὰ νὰ τοῦ ἀναθέσῃ ἀλληγορίας σοδαρότατη ἐπίσης ἐθνικὴ ἀποστο-
λή, καὶ στὸ Μαυρυνόρος χωρίζει ἀπὸ τοὺς συντρόφους του. Πι-
ταν λιγάλη ἀγάγηκε ἐκείνη ἀκριδῶς τὴν κρίσιμη ὥρα νὰ ζητη-
θῇ, μὲ κάθε μυστικότητα, ἢ χρηματικὴ καὶ ἡθικὴ δοήθεια τοῦ
Ἐλληνικοῦ τῆς Ἀγγλοκρατούμενης Ἐπανάστασης, κι' δι Τρικού-
πης φεύγει ἀμέσως γιὰ τὴν Κέρκυρα, τὴν Ζάκυνθο καθὼς καὶ τὰ
ἄλλα νησιά, ὅπου σημειώνει ἀξέιδεσσα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ καρ-
ποφόρα διπλωματικὴ καὶ πολιτικὴ ὀρατοριότητα. Τὸ ὄνομά του
γίνεται ἀπὸ τότε πασίγνωστο σ' ὀλόκληρο πιὰ τὸ πανελλήνιο,
καὶ ἡ περίλαμπρη, σ' ἐκείνη τὴν δύσκολη περίπτωσι, δρᾶσις του
δίνει τὰ πρῶτα ἐλπιδοφόρα δείγματα τοῦ λιγάλου ρόλου, ποὺ ἡ-
ταν γραφτὸν ἀπὸ τὴν μοῖρα γὰρ διαδραματίσῃ τόσο κατὰ τὴν ἐπα-
νάστασι, δισο καὶ τὰ κατοπινὰ γράμμια μὲ τὴν ἐθνικὴ μιας ἀνασυγ-
κρότησι.

Οἱ εἰσηγήσεις του πρὸς τὸ Ἐκτελεστικό, γιὰ τὸν τρόπο τῆς
διοικητικῆς καὶ πολεμικῆς ὀργανώσεως τοῦ τόπου, μὲ αὔριο ὑ-
πεύθυνο, σὲ κάθε μέρος, τὸ Γενικὸ Διευθυντή, ὑπῆρχαν πάντα πο-
λύτιμες καὶ δείχγουν πόσσο λιελεπημένες καὶ πρακτικὲς μιαζί, γιὰ
«τὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων» ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἡταν οἱ προ-
τάσεις του. Ιδιαίτερα δέ, γιὰ τὴν συγκρότησι τῶν στρατοπέδων
Αἰτωλοκαρυνίας ἀπὸ καπεταναῖους μισοιασμένους πρὸ παντός.
ὅσο καὶ γιὰ τὴν φρούρησι τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ἀγαπολικοῦ (Αἰ-
τωλικοῦ), ὅσοι μονάχα ἀπὸ τὴν θάλασσα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν στε-

μὴ σελγηκαθῆσε, ὅταν διαβάσης τὸ γράμμα (Ἀκαδημίας Ἀθη-
γῶν: Μνημεῖα τῆς Ἐλληνικῆς Ἱστορίας — Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον
Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, τόμ. δος, τεῦχος 1ον, σελ. 35, Ἀ-
θῆναι 1963).

ριά, με δημοπριστωνική ζώνηφορά του όποια Τούλιου 1824, έποδεικνύει, σὲ γενικές γραμμές καὶ τὸ σχέδιο ἀκόρια ἀμύγης τῶν γιὰ τὴν περίπτωσιν ἐχθρικῆς ἀποδάσεως «εἰς τὴν Μαύρην Ἀλυκὴν καὶ εἰς τὸ Κρυονέρι, ἥγουν εἰς Μπογώρι καὶ Γαλατάνη», καὶ σὰ γνήσιας Μεσολογγίτης καὶ πονετικὸς «παραστάτης» τῆς πατρίδος του τοὺς τονίζει πότες: «Ολη ἡ Ἐλλὰς γνωρίζει τὰ περὶ Μεσολογγίου· ἡ σωτηρία ἐκείνης τῆς πόλεως «ἔγινε ὅνδρος ἡ σωτηρία τῆς Αιτωλοακαρνανίας καὶ ἀσφάλεια τοῦ Μορέως ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μέρος». (Ἐμπι. Πρωτοψάλτης: Ἀλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου, 1825 - 1826, Ἀθηναὶ 1963 σελ. 27)· καὶ μ' ἔνα λόγο, σὲ κάθε περίστασι, εἴτε ἀπὸ τὴν Τριπολιτζά, εἴτε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, εἴτε ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο, δὲν ἔκανε τίποτε ἀλλο παρὰ νὰ ξητάῃ «διστήεια γιὰ τὸ δόλιο Μεσολόγγι» (Βλ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Μνημεῖα τῆς Ἐλληνικῆς Ἰστορίας, Ἰστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου, τόμ. 5ος, τεῦχος Γ' ἀριθ. 748 καὶ 892 σελ. 413, 606).

Πολύτιμη ὑπῆρξε ἐπίσης ἡ προσφορά του ἀπὸ τὰ Ἐπτάνητα πάλι: καὶ κατὰ τὸ 1823, μὲ πολλὰ τότε ἀπογῆγη γεγονότα εἰς θάρος τόσο τῆς ἐθνικῆς μας φιλοτικίας, δισο καὶ τοῦ ἀγῶνα γενικότερα, καὶ οἱ σοφές ὁδηγίες ποὺ δίνει ἀπὸ κεῖ, γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔπειπε ν' ἀντικειτωπισθοῦν ἐκεῖνα, διαφύλαξαν κατ' ἐπαγάληψι: τὴν Διοικήσιν ἀπὸ ἐπικίνδυνες ἡ ἀστοχεις, ἔστι, ἐνέργειες ἡ, καὶ σοδαρὲς παραλείψεις ἀκόμη.

Τὴν διπλωματικὴν του διέγονα καὶ τὴν διαθειὰν πολιτικὴν αριστού, τὶς ἀποθανομένεις κανεὶς Ιδιαίτερα: α) Στὴν πρέστασί του πρὸς τὸν Ἀλέξ. Μαυροκορδάτο (ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο τῆς 23 Μαρτίου 1823), διόπου τὸν ἀποτρέπει εἰς τὸ νὰ ἐγερθῇ ἀγωγὴ ἐκ μέρους τῆς Ἐλληνικῆς Διοικήσεως, μὴ ἀναγνωρισμένης ἀπὸ τὰς Δυγάλιεις, κατὰ Αὐστριακοῦ ὑπηκόου (ἐπρόκειτο γιὰ τὸν κυβερνήτη αὐστριακοῦ τραχιπάκουλου), ἐγώπιον τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως τῶν Ιονίων, ἡ ὁποία, καθὼς τοῦ γράφει: «δὲν ἔχει ποτὲ νὰ μὲ γνωρίσῃ καὶ νὰ μὲ διολογήσῃ γόμιμον παραστάτην ἐνὸς κράτους, τὸ ὁποῖον δὲν γνωρίζει...», καὶ διτο, πολὺ περισσότερο, «δὲν ἔχει ποτὲ νὰ ὑπερασπισθῇ πολιτικὰ δικαιώματα ἐνὸς Ἐθνους, τὴν πολιτικὴν ὑπαρξίαν τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζει καλπ...» καὶ β) κατὰ τὶς κίμιατηρὲς σκηνὲς τοῦ Δεκέμβρη

1823 στήν Ιθάκη καὶ τὴ Λευκάδα (Αγία Μαύρα) μεταξύ Ελλήνων καὶ Τούρκων ναυτικῶν, ποὺ ἔξωργισαν σ' ἀφάνταστο θαμιὸ τὸν πραγιατικὸ μισέλληγα Ἀγγλο Διοικητὴ τῶν Ἰογίων Νήσων Σὲρ Θωμᾶ Μαΐτλανδ καὶ πολὺ ἀπογοήτευσαν τοὺς ἔκει φιλέλληνες.

Μάλιστα, γιὰ γὰ υπογραμμισθῆ, σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, ἡ ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα τοῦ «Ἐγειριστάτου Λόρδου καὶ Ἀρχηγέτου τῶν ἐν τῇ Μεσογείῳ Βρετανγικῶν Δυνάμεων αὐλπ.» πρὸς τὴν Ἐπικαγάστας καὶ τοὺς ἥγετες τῆς, οἵ μη παραλειφθῆ καὶ τοῦτο: δι: ὃ δὲ γαλαζοαίματος Ἰπότης - Στρατηγὸς ἔφτασε γὰ υποστηρίξη, μὲ πολὺ ἔντεχνο τρόπο δέδαια, πὼς τὰ ἑλληνικὰ ἀρματωμένα πλοῖα, τὰ ὁποῖα παρεδίασαν τὴν Ἑλληνικὴ γῆ «φ αἰ γε τα: ν ἀ τὴ σα γε πὸ τὰς ὁ δη γίας ενὸς ὑποκειμένην εγοὺς, καὶ λοιπὸ μέγον: Πρὶγκιψ Μαυροπόρος τοῦ τοιούτου...»

Σπεύδει τότε δὲ Τρικούπης μὲ γράμμα του ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὸν μεταιμορφωθέντα εἰς....στόλαρχον (!) πολιτικὸ καὶ διπλωμάτη, ὅπως ὅλοι τὸν ἥξεραν, Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτο (7/19 Δεκεμβρίου 1823), γὰ τοῦ ἀγαφέρη τὸ κρίσιμον τῆς καταστάσεως, υποδεικνύοντάς του διτὶ ἔπρεπε γὰ δοθεῖν τὸ ταχύτερον δυνατὸν οἱ πιὸ ικανοποιητικὲς ἔξιγγήσεις πρὸς τοὺς Ἕγγλεῖς, καὶ γὰ τοὺς τοις εθῆ, ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκησι, διτὶ πρῶτοι οἱ Τούρκοι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Γραικῶν, καὶ διτὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐτιμωρήθησαν αὐστηρότατα οἱ υπεύθυνοι τῶν ταραχῶν αὐλπ. μὲ τὴν προσθήκη στὸ τέλος, διτὶ καλὸν θὰ ἦταν, γιὰ γὰ μαλακώσουν τὰ πράγματα, «... γὰ γράψῃ δὲ λόρδο Βύρων καὶ δὲ κύριος Stanhope εἰς Ἀγγλίαν».

Γιὰ τὴν ἴστορικὴ ἐγημερότητα τοῦ ἀναγνώστη, Ἐρίσκω σκόπιμο γὰ προσθέσω ἐδῶ διτὶ δὲ Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτος συγέπεισε γὰ εἰναι: ἀπλοῦς ἐπιθάτης, φυσικά, σ' ἔνα ἀπὸ τὰ δράσαντα τότε εἰς Ιθάκην ἑλληνικὰ πλοῖα, πηγαλγούτας ἀπὸ τὴν Ὑδρα στὴν ἔδρα του (Μεσολόγγι), καὶ διτὶ ἡ ἀναφερούμενη «εἰς τὰ παρὰ τὴν Ιθάκην καὶ τὴν Λευκάδα ναυτικὰ ἐπεισόδια», «Προκήρυξις τοῦ Μαΐτλανδ κατὰ τῶν Ἑλλήνων» υπὸ ἥμεροιηγίαν 20 Δεκεμβρίου τοῦ 1823, καθὼς καὶ ἡ «Εἰδοποίησις Ἐπισημος» τοῦ Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτου ὡς πρὸς τὶς κατηγορίες τοῦ Ἀγγλου Μεγάλου

‘Αριμοστοῦ, ὅπου, πλὴν τῶν ἀνασκευῶν τοῦ ὀγωτέρω δειγοῦ κατηγορητηρίου, παρέχεται ἡ διαβεβαίωσις τῆς Ἐλληνικῆς Διοικήσεως, πώς τὸ ἐπεισόδιον τῆς Λευκάδος παρεπέμφθη ἀμέσως εἰς τὸ Θαλάσσιον Δικαστήριον τοῦ Μεσολογγίου, δημοσιεύθηκαν στὸ Μεσολόγγι σὲ ἔντυπο δίψυλλο (Σχ. 4ον), ἐπιγραφόμενον: «Πρόδρομος τῶν Ἐλληνικῶν Χρονιῶν» στὶς 24 Δεκεμβρίου 1823, γιατὶ τὸ πρῶτο φύλλο τῆς τοπικῆς μιας ἐφημερίδος τοῦ μεγάλου Ἐλευθεροῦ φιλέλληνα Ἰωάν. Μάγερ, ἐπρόκειτο νὰ κυκλοφορήσῃ τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1824, τὸ ἐπεῖγον δὲ τῶν περιστάσεων δὲν ἐπέτρεπε ἀγαθόλγη, οὕτε στιγμῆς ἀκόμα (βλ. Ἀκαδημίας Ἀθηγῶν: Μνημεῖα τῆς Ἐλληνικῆς Ἱστορίας, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου τόιι. 5ος, τεῦχ. Γ' ἀριθ. 563, 938, 944, 982, 983 καὶ 992 σελ. 200, 661, 667, 711, 712 καὶ 725).

‘Ηταν σωματιδηρός — ἵπποπόταυρος τὸν ἀποκαλοῦσσαν γιὰ τὸν δῆκο του οἱ κουτσοπέληδες τῶν πολειτῶν σαλονιῶν — γεροδειλέγος, μὲν μεγάλος στρογγυλὸς κεφάλῃ καὶ ροδαλὸς ἀκτινοδόλος πρόσωπο, ποὺς ακατέλγης σὲ πλατὺ προσώπου, μὲν ἐκφραστικὸς μάτια, καὶ ἔνα ἀγαθὸ πάντα χαμόγελο σὲ σαρκώδη του χεῖλη, ὅπου πρόσδικων ἔντονα κάτω ἀπὸ ἕνα ἐλαφρὰ ψαλιδοτείνο μουστάκι, μελέκης καὶ ἀριστοκράτης στοὺς τρόπους, ἡ φυσικὴ του δὲ ἀρχοντικὸν κυριολεκτικὸν ἐσαγήγεινε.

Τοῦρξες διθύτατα αἰσθητικὸς τύπος, μὲ λεπτὸ γοῦστο καὶ ρωμανικὴ διάθεσι, κινητὸς μεγάλος φυσιολάτρης, ποὺς υπορούσσε γὰ τὸν συγκινήση τὸ πιὸ ἀσύμιντο πρᾶγμα τῆς δημιουργίας. Καὶ δὲν ἀποτελεῖ ὑπερδολὴ τὸ ὅτι πολλές φορές, ζεγγιέταν, ὥρες ὀλόκληρες, ἀπορροφητικένος ἀπὸ τὴν ὀλιορφιὰ κάποιου φτωχοῦ λουλουδιοῦ τοῦ κάτιπου ἢ τὸ γοητευτικὸ κελάρυσμα κάποιας γάργαρης πηγῆς τοῦ δουοῦ...

‘Π λιγνοθάλασσά μιας, τὸν εἶχε κάμει κυριολεκτικὰ σκλάδῳ της, καὶ τὸ ὄραιότατο ποίημά του «Ἡ Λίμνη τοῦ Μεσολογγίου», δείχνει πόσο διαθειὰ τὸν ἐμάγεψε; καὶ πόσο παράφορα αὐτὸς τὴν ἀγάπησε... Κινητὸς γράφει ὁ Κωστής Παλαιμᾶς: «δ Σπυρίδων Τρικούπης γεννήθηκε πρῶτα ἀπ'. ὅλα ποιητής καὶ ἔμεινε ποιητής... Ἡ ζωὴ τὸν ἔσυρε στὴν πολιτική, τὸν ἔφερε πρόδη τὴν ‘Ι-

στορία. Φύλαξε, όπου στάθηκε, τήν ποιητική του σφραγίδα όμι-
αντη....». (Πρόλογος στήν 'Ιστορία τής Έλληνικής Επανα-
στάσεως του Σ. Τρικούπη, "Εκδοσις τής Εκατονταετηρίδος,
1925).

Πρός διλογίκηρωσις του πορτραίτου του, ως πολιτικού πιάτ, με-
ταφέρω έδυτη μερικές περικοπές από τὸν περίφημο ἐπιμνημόσυνο
λόγο του Καθηγητού του Πανεπιστημίου Εμπ. Κόκκινου στήν Μη-
τρόπολη: Αθηγάνη (1 Απριλίου 1873), όπου σὲ ἀδρότατες γραμ-
μές ἔτσις: «Ο Τρικούπης ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς εὐγενεστέρας
ἐν τῇ πολιτικῇ αἱρέσεως, διότι ἀνήκει εἰς σύστημα ἰδεῶν καὶ ἔ-
μεινεν ἀγεξάρτητος ἀπὸ τὰ συστήματα τῶν συμφερόντων... Ο Γεγι-
κὸς καὶ Πανελλήνιος γαρακτὴρ του φρονήματος, ἡ γενναῖα αὐτοῦ
πεῖρα. αἱ ἐιδρυθεῖται γνώσεις, ἡ ἔξοχος ἀρετὴ, ἡ χάρις του γῆθους
καὶ τῶν τρόπων καὶ του λόγου ἡ δύναμις, ἀποτελοῦσι τὰ κυριώ-
τερα συστατικά του αἰσθαντοῦ τῆς πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς νεικε-
ρας Ελλάδος. Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσῃ Αθηγανῆ ἐψημέριδα
περιποῆς, ἐκείνης πάλι τῆς ἐποχῆς, ἔγραψε σὲ δωρεὰν ἀπλότη-
τα: «Προσηγής πρός πάντας, πρός πάντας μειλίχιος, πρός τους
ἐγκριοὺς ἐπιεικῆς καὶ πρός τους ἐρίζοντας διαλλακτικός».

Τὴν μεγάλην του διαλλακτικότητα τὴν δρίσκει κανεὶς στὸν ἐκ-
φωνηθέντα στὸ Ναύπλιο στὶς 19 Μαΐου 1825 καὶ περιστοθέντα,
εὐτυχῶς, λόγο του ἐπὶ τῆς ἀμυνηστείας, όπου, μεριστὰ στὸ μέλη
τῆς Κυβερνήσεως, τους ἀμινηστεύοντες καὶ τὸ Λακ, ἔξιώρκισε τους
"Ελλήνες - ἀδελφούς γὰ τοιμαχθοῦν ἀπὸ τὰ θάλαττα τῆς Ιστορίας καὶ
νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τῶν προγόνων τους, ποὺ γνώ-
θησαν εἰς μίαν ἐνιαίαν καὶ ἀδιαιρέτον πατρίδα μὲ τὴν εἰσέσλητην
τῶν Ηερεῶν εἰς τὴν Χώραν», λέγοντάς τους, δῆλος συντριβή καὶ
μὲ ματωπιένη καρδιά: «.... "Εως πέτε θὰ διέσωμεν ἥμετες τὸ κο-
φτερίωτατον σπαθί τῶν ἀγρίων παθῶν μας εἰς τὰ χέρια του ἀσε-
βοῦς τυράννου; "Αχ! διὰ τους οἰκτειρμούς του Θεοῦ, ὁ ὄποιος εί-
ναι δῆλος ἀγάπη, διὰ τὸ ὅνομα τῆς Πατρίδος, ἡ δποία εἶγα: δῆλη
ἀρετὴ, διὰ καθαρίσωμεν τὴν ψυχὴν μας, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ὥραν
του αἰγδύνου, ἀπὸ τὸν ρύπον τῆς διχονοίας, διὰ θάψωμεν εἰς τὸν
τάφον τῆς ληστριονησίας τὰ ἀγρια καὶ ἀνόητα πάθη μας, διὰ πλύ-
νωμεν τὰς μεταλυσμένας καρδίας εἰς τὸ ιερὸν λουτρὸν τῆς ἀγά-

πηγες, ο πατριωτισμος θες λαμπρύνη είς τὸ ἑξῆς τὸν θολωμένον γοῦν μας, ή εἰλικρίνεια θες δασιλεύσῃ εἰς τὴν ακρόταινα μας, ή ἀγάπη και ή σύμπνοια θες προπορεύωνται ώς γεφέλη πυρός, ὅλων τῶν θουλῶν μας και ὅλων τῶν ἔργων μας!»

Μὲ πρότας τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου και ὡφοδρή, παράλληλα, συμπάθεια, παντρεύτηκε στὸ Ναύπλιο, στὶς 7 Ἰανουαρίου 1826, τὴν ἀδελφὴν του Λικατερίνη, που μόλις τότε κατέδηκε στὴν Ἐλλάδα, κυργγημένη στὴν Ηδηλη γιὰ τὴν Ἐθνική της δρᾶσι, κι' ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐτυχῆ ἔνωσι ἀπέκτησε, ο Τρικούπης, ὃς μόνον ἔγαν πολύτιμο δογμή και παρατάτη στὶς καλές και τὶς κακές γῆμέρεις τοῦ πολυτάραχου δίου του, ἀλλὰ κι' ἔνα νέο ἀδελφό, ἐπάξιό του συγαθλητή στὸ μεγάλο ἑλικιό του ἔργο, που κι' ἐκεῖνος, τὸ Μεσολόγγι, ἔδιαλεξε τὸν ὄρμητήριο τῆς περιλαμπρης πολιτικῆς του σταδιοδρομίας.

Γλωττομαθέτατος, ἔγραψε καὶ μαλούς ἀριστα τὰ Ἀγγλικά, Γαλλικά και Ἰταλικά, κατεῖχε δὲ εἰς τὴν ἐντέλειαν τὴν ἀρχαία μας γλώσσα, διποτες και τὰ λατινικά, και ἐπεδίδετο, μὲ πραγματικὸ πάθος, σὲ ἀρχαιολογικὲς μελέτες, ταξιδεύοντας σὲ διάφορα μέρη, τῆς Ἐλλάδος γιὰ γὰρ κάνη ἔρευνες. Εἶχε σπάνια μόρφωσι, δεύτερο πνεῦμα, και ή εὐγλωττία του ἐμάγευε, συγελάδνιζε, ἀφώπλιζε, συγέτριβε. Ἡταν τέτοια ἦ γοητεία τοῦ λόγου του, ὥστε τὸ ἀκροστήριο συγκρατοῦσε και τὴν ἀναπνοή του ἀκόμια γιὰ νὰ μὴ γάση ἔνα διαγόημά του, μιὰ λέξη του ἔστω και καθὼς γράφει πάλι: γι' αὐτὸν ὁ Παλάμης: «ὑπῆρξε ρήτωρ πολὺ μακρὸν ἐπιπνευσμένος τοῦ ποιητοῦ και γλαυφυρότερος τοῦ ιστοριογράφου». Θὰ μείνουν ώς ἀριτσουργῆματα ρητορικῆς τέχνης οἱ λόγοι του:

1) Στὴν αγδεία τοῦ στενοῦ του φίλου λόρδου Βύρωνα ἐδῶ στὸ Μεσολόγγι (11 Ἀπριλίου 1824, Τρίτη τοῦ Πάσχα), που μεταφράσθηκε τότε σ' ὅλες σχεδὸν τὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Σὲ κάθε λέξι, σὲ κάθε σειρά, ξεγειλίζει ο πόγος τοῦ Ἐλληνισμοῦ, γιὰ τὴ στέρησι τοῦ μεγάλου φίλου και εὐεργέτη, τοῦ διποτοῦ, διπως εἶπε ο Τρικούπης «ο λαὸς τῆς πολύπαθης Ἐλλάδος δίλος θλίψη και κατήφεια καταβρέχει τὸ νεκρικὸν του κρεββάτι μὲ πικρότατα δάκρυα και δδύρεται ἀπαρηγόρητα». Καὶ συνεχίζει: «Ο γλυκύτατος χαιρετισμὸς ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ, ἔγινεν ἄχαρις τὴν ήμέραν του Πάσχα εἰς τὰ χεῖλη τοῦ κάθε Ἐλληνος Χριστι-

ανοῦ, καὶ ἀπανταίνοντας δὲ ἔνας εἰς τὸν ἄλλον, πρὶν τοῦ εὐχηθῆ ταῖς καλαῖς ἑορταῖς, ἐρωτοῦσε: Πῶς εἶγαι δὲ Μυλόρδος;... Ὁλθε μὲν ἀπόφασιν νὰ ἀποθάνῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ τὴν Ἑλλάδο...» λέγει. Καὶ προχωρώντας τὸν παρουσάζει τώρα σὰν πγευματικὸν ἥγετη, ἔξυμγώντας σὲ ἀδρές γραμμὲς τὴν μεγαλοφυΐα του: «... ἔδωσε τὸ ὅνομά του εἰς τὸν αἰῶνα μας... ἔπιασε νέον δρόμον, τὸν δποῖον ἡ γερουτικὴ πρόληψις προσεπάθησε καὶ προσπαθεῖ ἀκόμη γὰ τὸν κλείση εἰς τὴν σοφὴν Εύρωπην... Ἐγκωμίασε καὶ ἔγκωμιάζει τὸν ποιητὴν τοῦ αἰῶνος μας δλη ἡ σοφὴ Εύρωπη, καὶ θέλει τὸν ἔγκωμιάσουν ὅλος οἱ αἰῶνες, ἔπειδὴ ἔγεννήθηκε διὰ δλην τὴν Εύρωπην καὶ διὰ δλους τοὺς αἰῶνες».... γιὰ γὰ τούση, ὅτερα ἀπὸ αὐτὰ στὸ λαό, τὸ πόσο μεγάλη καὶ ἀθάνατη εἶγαι ἡ δόξα, ὅταν κερδίζεται στὸν ἀγῶνα τῆς λευτεριᾶς. «Βλέπετε, δὲ Ἐλληνες, ὅτι μὲν τὴν δόξαν σας δὲν ἡμιπορεῖ γὰ συγκριθῆ καμμία δόξα ἀπερασμένη; Οἱ φιλελεύθεροι, οἱ φιλάγνθρωποι, οἱ φιλόσοφοι, ὅλων τῶν Ἐθνῶν καὶ μάλιστα τῆς μεγαλόδωρης Ἰγκλιτέρας, σᾶς χαιρετοῦν ὅλοι μακρόθευ, ὅλοι σᾶς συγχαίρουν, δλοι σᾶς ἐμψυχώνουν καὶ δὲ ποιητὴς τῶν ἡμερῶν μας, ἀγκαλὰ καὶ στεφανωμένος διθαγασίαν ἔζήλευσε τὴν δόξαν σας καὶ ἤλθε προσωπικῶς γὰ ἔπειλυνη μαζί σας μὲ τὰ αἴμα του τὰ μοιλυσμένα ἀπὸ τὴν τυραννίαν χώματά μας... Πόσην χαρὰν αἰσθάνθηκε ἡ φιλελληνική του καρδία, ὅταν ἡ πτωχή μας πόλις, εἰς σημεῖον εὐγνωμοσύνης, τὸν ἐποιειτόγραψεν; Εἰς αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τοῦ θανάτου του, ἦγουν τὴν στιγμὴν διατελεσθῆταις δείχγεται εἰς τὸν ἄγθρωπον εὑρισκόμενον εἰς τὰ δρια τῆς θυητῆς καὶ ἀθάνατης ζωῆς· ὅταν, λέγω, δλος δὲ δρατὸς κόσμιος φαίνεται ἔνα μόνον σημεῖον ὃς πρὸς τὰ λαμπρὰ ἔργα τῆς θείας παντοδυναμίας, εἰς ἐκείνην τὴν φοιτερὰν ὥραν δὲ πολυένδοξος τοῦτος νεκρός, ἀφήγηντας τὸν κόσμον δλον, ἐθάνατειν εἰς τὸ στόμα του μονάχα δύο δνόμιατα, τῆς μογάκριδης καὶ πολυαγκημένης του κόρης καὶ τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὰ τὰ δύο δνόμιατα, θαθειά ριζωμένα εἰς τὰ σπλάγχνα του μήτε ἡ στιγμὴ τοῦ θανάτου δὲν μπόρεσε νὰ τὰ ἔξαλειψῃ. ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΜΟΥ! εἶπε· ΕΛΛΑΔΑ! εἶπε· καὶ ἡ φωνή του ἔλειψε!....».

Καὶ τελειώνοντας τὸ λόγο του, ὁ Τρικούπης, ἀπευθύνεται μὲ συντριβὴ στὴν κόρη του ἥρωα - ποιητὴ, ποὺ θὰ παραλάβῃ τὸ λεί-

φανό του: «Αἱ ιδικαῖς σας ἀγκάλαις, ἀκριβή του καὶ πολυαγαπη-
μένη θύγατερ, αἱ ιδικαῖς σου θὰ τὸ δεχθοῦν, τὰ δάκρυα τὰ ἐδικά
σου θὰ παρηγορήσουν τὴν σωματοφόρου τάφου του καὶ τὰ δάκρυα
τῶν ὁρφαγῶν Ἐλλήνων θέλει χύγονται ἐπάνω εἰς τὴν θήκην τοῦ
πολυτιμοτάτου πγεύμονός του, καὶ ἐπάνω εἰς δληγην τὴν γῆν τῆς
Ἐλλάδος, ἐπειδὴ δληγη γῆ γῆ τῆς Ἐλλάδος τοῦ είναι τάφος του·
καθώς ἔν ταῖς ὑστεριναῖς στιγμαῖς τῆς ζωῆς του, ἐσέ, καὶ τὴν
Ἐλλάδα είχεν εἰς τὴν καρδίαν του καὶ εἰς τὰ χεῖλη του, δίκαιου
ῆταν καὶ ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατόν του γὰ λάθη καὶ αὐτῇ μερίδιον
ἀπὸ τὰ μεγαλέτιμα λείψαντα του. Ἡ πατρίδα του, τὸ Μεσολόγγι,
σφικταγκαλιάζει, ὡς σύμβολον τῆς ἀγάπης του τὸν πγεύμονά του,
δέξου καὶ σύ, γλυκύτατε καρπέ τῆς καρδίας τοῦ ἀποθανόντος, δέ-
ξαι τὸ πτῶμα του, τὴν καρδίαν του, τὰ ἐντόσθιά του· σοῦ τὰ ἔξ-
προσθεῖ δληγη γῆ Ἐλλάς μαυροφορεμένη, δληγη ἀπαρηγόρητη· σοῦ
τὰ ἑπροσθεῖ μὲ δληγη τὴν ἐκκλησιαστικήν, τὴν πολιτικήν καὶ
στρατιωτικήν τιμὴν καὶ παράταξιν, καὶ μὲ δλον τὸ πλήθος τῶν
συμπολιτῶν του Μεσολογγιτῶν καὶ διμογεγῶν του Ἐλλήνων· σοῦ
τὰ ἑπροσθεῖ στεφανωμένα μὲ τὴν εὐγνωμοσύνην της, παρηγο-
ρημένα μὲ τὰ δάκρυά της, συνωδευμένα μὲ τὰς θεοδέκτους εὐχάς
καὶ εὐλογίας τοῦ πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου μας, τοῦ ἀληθι-
νοῦ ζηλωτοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ γένους, Κυρίου Πορφυρίου, τοῦ
φιλοπάτριδος Ἀγίου ἐπισκόπου Κυρίου Ἰωσήφ καὶ δλου τοῦ
κλήρου. Μάθε, εὐγενεστάτη κόρη, μάθε δτι στρατηγοὶ τὰ ἐδάστα-
ξαν εἰς τοὺς ὕψους τους καὶ τὰ ἔφεραν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, χιλιά-
δες Ἐλληνες στρατιῶται ἐσκέπαζαν τὰ δεξιά καὶ ἀριστερὰ μέρη
τοῦ δρόιου, οθεν τὰ ἐδιάβανταν, καὶ τὰ στόματα τῶν τουφεκιῶν,
ὅπου ἐκατάφαγαν τόσους καὶ τόσους τυράννους, ἤταν δλα γυριμέ-
να κατὰ τὴν γῆν, ὡσάν γὰ ἥθελαν γὰ πολεμήσουν τὴν γῆν, δπού
τοὺς ἀρπαξε τὸν εἰλικρινῆ φίλον τους...».

2) Στὴν κηδεία τοῦ Κυραϊσκάκη, ὅπου, ἀπευθυνόμενος στὸν
Οὐρανό, εἶπε τὸ περίφημο: «Δροσιά, δροσιά καὶ ἔρογή γὰ μὴ πέ-
σουν πλέον παρὰ τὸ Φάληρον καὶ ἀπαρχάς γὰ μὴ δώσῃ γῆ γῆ
ἐκείνη. Εἰς τὴν γῆν ἐκείνην ἐπεσεν δ δυνατός, δ κοῦφος ὑπὲρ ἀ-
ετούς, καὶ ὑπὲρ λέοντας κραταιός!» καὶ

Τέλος 3) δ περιώνυμος πανηγυρικός του κατὰ τὴν ἀνάκτησι
τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν Αιγίνης (8 Μαΐ-

ου 1829), κατά τὴν δοξολογία ποὺ ἔγινε μὲν διαταγὴ τοῦ κυρίερητη: «Κατεχόμενος ἀπὸ τὸ πγεῦμα τοῦ Κυρίου, ὡς δὲ προφήτης Ἡσαΐας ἀπὸ τὸ ὑφηλὸν δρος» — δπως μὲν τούτη τὴν παραστατικὴ εἰκόνα ἅρχισε τὸν ἐμπνευσμένο αὐτοσχέδιο λόγο του — δίνει μὲν τὶς πρώτες του κιόλας λέξεις, γειμάτος ἐνθουσιασμὸς ἄλλα καὶ δάκρυα μιαζὶ χαρᾶς, τὸ μεγάλο ἄγγελμα πρὸς τὸ "Ἐθνος: «Ἄγέστη ἡ Ἑλληνικὴ Σιών, ἀγέστη ἡ ἀγία Σιών, ἀγέστη...», τοὺς δροντοφωνεῖ...

Καὶ πράγματι μέσα στὸ πυκνὸ ἐκκλησίασμα, γίνεται τότε σωστὴ Ἀνάστασις!! Γνωστοὶ καὶ ἀγνωστοὶ, "Ἑλληνες καὶ ἕρωις, φιλισοῦται: ἀδελφῷμένοις γιὰ τὴν συνταρακτικὴ εἰδησί, τὸ ἀναπάντεχο θαῦμα, ἐνῶ, πρὸ τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς ἵστορεκῆς ἐκκλησίας, ἐκυμάτιζε ὑπερήφανα μιὰ δλομέταξη ἐλληνικὴ σημαία, ποὺ εὐγενικὲς κοπέλλες τῆς Μασσαλίας — πατρίδας του Ἐθνικοῦ Γαλλικοῦ Ὅμρου — ἐκέντησαν γιὰ τὸ Μεσολόγγι, τιμώντας τὴν δόξαν του, καὶ ποὺ δταν τὴν ἔστειλαν γιὰ γὰ στηθῆ στὶς θρυλικὲς ἐπάλξεις του σὰ συμβολικὴ έστιθεια τῆς μεγάλης χώρας τους πρὸς τοὺς ἐλεύθερους πολιορκημένους, ἐκεῖνο πιὰ εἰχε γίνει δλοκουύτωμα καὶ κουρνιαχτός...

Τὸ γέλιο ὅμως φέρνει μιαζὶ τὸ αλάμικ — τῆς χαρᾶς κι' αὐτὸ ἐπακόλουθο — κι' ἐκείνη τὴν ἐπίσημη ὄρα του Γένους, δι Τρικούπης, προσάλιγοντας σ' ἔνα σύντομο ἀπολογισμὸ τῆς θυσίας καὶ τῆς δόξας τῆς πολύπαθης πατρίδας του, συνεχίζει, μὲ τὸν τραγικὸ τώρα παλιμὸ τῆς ἀπαγγελίας του: «Ὦ πόλις του Μεσολογγίου! Η δόλις δασιλισσα τῶν ἀλλων πόλεων τῆς Ἑλλάδος: πόλις διὰ τὴν δοπίαν πολλὰ καὶ μεγάλα ἐλαχάρηθη, καὶ τῆς δοπίας τὸ ἔδαφος ἔζηνιαθη μὲ τὸ αἴρια τόσων ἀνδρείων, τόσων ἀκάνων νηπίων καὶ παρθένων, τῶν ἔδυνατων γερόγυνων καὶ γυναικῶν, μὲ τὸ αἴρια τῶν ιδίων μιου ἀδελφῶν... Φῶς σήμερα σὲ περικυκλώγει ὅλην οὐράνιος δόξα ἀνατέλλει ἐπάνω σου· στέφανος κάθεται εἰς τὴν κεφαλήν σου· σκιρτᾶ καὶ ἀγάλλεται ἡ Ἑλλὰς καὶ πλήρης τῶν ἀναστατίμων ὅμνων σου φάλλει τὴν ἀλλοίωσιν ταύτην ὡς ἀλλοίωσιν τῆς δόξης τοῦ ὑψίστου· ἀλλὰ δὲν σκιρτᾶ, δὲν ἀγάλλεται ἡ Ἑλλὰς μόνη· συσκιρτᾶ καὶ συναγάλλεται ὅλη ἡ Εὐρώπη, ὅλη ἡ Ἀμερική· τὸ Μεσολόγγι δὲν ἀνήκει πλέον εἰς σᾶς,

“Ελληνες, μόνον τὸ υἱοθέτησεν δῆλος ὁ παλαιὸς καὶ ὁ νέος κόσμος... Ναι· οἱ βασιλεῖς ἀπὸ τοὺς θρόνους των θὰ χαρετίσουν· οἱ πτωχοὶ ἀπὸ τὰς καλύδας των θὰ ἀλαλάξουν... οἱ ἄμβωνες, τὰς έγκυατα, αἱ καθέδραι, τὰ θέατρα, αἱ ἀγοραὶ, δῆλα δῆτα ἐθρήγουν καὶ θρηγοῦν ἀκόμη τοὺς ἐπιταφίους θρήγους του, θὰ ἔορτάσουν ἑορτὴν μεγάλην... Ἀκτιγονδόλος σταυρὸς θὰ λάμψῃ εἰς τὸ μέτωπον τῶν ἀγγελοφύχων ἐκείνων φιλελληγίδων, αἱ ὄποιαι, ὅταν ἔμαθαν ὅτι ἐκιγδύνευεν ἡ πόλις αὐτῇ, ἔτρεχαν τοὺς δρόμους καὶ τοὺς οἴκους τῶν Παρισίων καὶ λοιπῶν πόλεων τῆς φιλαγθρωποτάτης Γαλλίας καὶ κρεμώσαι εἰς τὸ μέτωπον μαῦρον σταυρὸν ἔκραζαν ἕ λε ο ζ, ἕ λε ο ζ. Εἰς ἓνα λόγον, ἡ δὲ Ματού Θέλει εἶναι ἡμέρα παντοτιγῆς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου παγηγύρεων».

Καὶ τελειώγοντας τὴν συγκινητικὴν ὁμιλία του, καλεῖ τοὺς παρισταμένους δῆλους (κυβερνήτη, υπήρχο, ἀρχὴς καὶ ἀκροατήριο), γὰρ συγευχθεῖσην μαζὶ του εἰς τὸν Θεὸν τοῦ Ἐλέους, ἀγαπέμποντας μὲν εὐλάβεια στὴν Θεία του Μεγαλειότητα τὴν παρακάτω προσευχήν: «... Φρούρησε τὴν γέαν σου Ἐλληναῖς· Ιολιτείαν... Εἰρήνην γάρισε εἰς τὸν λαόν Σου· δὸς εἰς αὐτὸν ἀτάραχον καὶ ἀμείωτον κληρονομίαν τὴν γῆν τῶν πατέρων του· καὶ καθ’ ἥν ὅραγε δροθετεῖται τὸ γέον κράτος, τὸ δποῖον ἡ δεξιά Σου ὑψωσε, θάλλε Σύ, εἰς τὰ θεμέλια αὐτοῦ, λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτόν, ἀκρογωνιαίον, ἔντιμον, διὰ γὰρ λέγουν οἱ διέποντές του: Λύτρος δὲ λίθος εἶναι λίθος, τὸν δποῖον ἔβαλεν δὲ Κύριος τῶν Δυνάμεων, δὲ Βασιλεὺς τῆς Δόξης». (Σ. Τρικούπης: Λόγοι αὐτοσχέδιοι, σελ. 59 - 63, ἔκδοσις 3η, Ἀθῆναι: 1905).

Τὸ ἴδιο δράδυ δ Τρικούπης, θέλοντας νὰ γιορτάσῃ καὶ σὰ Μεσολογγίτης, στὸ εὔρυχωρο ἀρχογυικό του, τὸ μεγάλο γεγονός, ἔδωσε «χοροεσπερίδα» μὲ τὶς προσωπικές φροντίδες τῆς ἀκούραστης καὶ εὐγενικῆς οἰκοδέσποινας Αἰκατερίνης, ὅπου, πλὴν τοῦ κυβερνήτη καὶ τῶν ὑπουργῶν, παρέστησαν οἱ πρέσβεις, οἱ ἀρχές καὶ δῆλη ἡ ἀφρόκρεμα τῆς πρώτης πρωτεύουσας τοῦ γεοσύστατου κράτους μας.

Τὸ γλέντι ήταν τρικούδερτο, μὲ δρυχήστρα μάλιστα «... συγκειμένην ἔξ ἔγδος καὶ μόνον βιολίου!...», δπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικά, στὴν τόσο χαριτωμένη ἀφήγησί του, ἔγας ἀπὸ τοὺς

προσκαλεσμένους στή γιορτή, υπάλληλος τότε τῆς «Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν», δ. N. Δραγούμης (‘Ιστορικαὶ Ἀναμνήσεις τόμ. Α’ σελ. 163). Άλλα — κατὰ τὴν περιγραφὴν πάντοτε τοῦ Ιδίου — «μόλις ἡχήσαντος τοῦ πρώτου τόνου, μία τῶν χορῶν ἐκραγεῖσα μετὰ πατάγου, παρ’ ὀλίγον καθίστα ἐτερόφθαλθον τὸν λυριστήν... Ὁποια ἀπελπισία! Διότι ἀνὰ πᾶσαν τὴν Αἴγιγαν, οὐδεμίᾳ χορδὴ πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς ἀποκοπέσης εὑρίσκετο!...». Ἡ δραχήστρα ἔτσι διαλύθηκε καὶ δ λυριστής ἔψυγε περίλυπος, συνεχίστηκε ὅμιλος ἢ μουσικὴ μέ... τὸ στόμα πιά, καὶ τὰ ἥρωικὰ τραγούδια: Ὅτι λυγερὸν καὶ κοφτερὸν σπαθί μου, Ὅτι πότε παλληκάρια, καὶ τὰ παρόμοια, ἔδωσαν καὶ πῆραν, μέχρις ὅτου δρέθηκε κάποια κιθάρα, δπότε ἔγας κοσμικὸς νέος, μουσοτραφῆς καὶ ἐρωτοχτυπημένος, καθώς φαίνεται, γιὰ νὰ ἀλεγράρῃ τὴν διμήγυρι καὶ πρὸ παντὸς τοὺς ἔνοντος διπλωμάτες, ποὺ εἶχαν πλήξει ἀπὸ κείγα τὰ μογότονα καὶ ἀκατάληπτα γι’ αὐτοὺς «πατριωτικὰ ἀσματα», τοὺς τραγούδησε, ὅλος περιπάθεια, τὴ μογτέργα τῆς ἐποχῆς λαϊκὴ ἄρια:

Ἡ ὥρα ἥλθεν, ἔχε θύείαν,
μὲ θρηγωδίαν ἀναχωρῶ,
ἔχε θύείαν, φεύγω πηγαίνω,
τὸ πεπρωμένον ἀκολουθῶ...

καὶ τὸ γλέντι: τράβηξε πέρα ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα, μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα ἐγθουσιασμοῦ καὶ ἐθνικῶν δινείρων γιὰ τὸν ἀναγεννώμενο τόπο μας.

Ἡ μνήμη τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη ήταν καταπληκτική. Λρούσε, ὅπως ἔλεγε ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, νὰ διαβάσῃ δυὸς φορές ὅποιο δήποτε λόγο, ποὺ εἶχε γράψει, «διὰ νὰ ἀπαγγεῖλῃ αὐτὸν κατόπιν ἐκ στήθους αὐτολεξεῖ», παρ’ ὅτι οἱ περισσότεροι λόγοι του ἦσαν αὐτοσχέδιοι.

Στὴ ρητορική του ἦταν πραγματικὸς μαέστρος καὶ εἶχε τὴν ἐπιτηδειότητα νὰ ἐκμεταλλεύεται, σὲ κάθε δεδομένη στιγμή, δ.τι νόμιμε πὼς ἦταν ἕκανδ νὰ ἐμψυχώσῃ, νὰ ἥλεκτρίσῃ, νὰ ἔξαψῃ, νὰ ἐγθουσιάσῃ, νὰ ἀπογοητεύσῃ, νὰ συγκινήσῃ, νὰ φρονηματίσῃ ἢ καὶ νὰ φοδήσῃ ἀκόμα, καὶ κατεῖχε στὴν ἐντέλεια τὸ μυστικὸ

γὰ κεντρίζη τὰ κάθε λογής συγκασθήμεται τοῦ ἀκροατηρίου του,
ἀνάλογα μὲ τὸ στόχο ποὺ εἶχε στὴ σκέψη του.

Κάποτε στὸ Αἰτωλικό, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ μας ἀγῶνα, συγκροτήθηκε Γενικὴ Συνέλευσις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ πάνω στὸ θέρμα τῆς εἰς πράξεως τῶν ἐγγείων φύρων ἀπειλήθηκε μεταξὺ τῶν διπλαρχηγῶν ἔνοπλη ρῆξις, γιατὶ καθένας τους ἤθελε γὰ διαθέση τὶς εἰς πράξεις γιὰ τὸ δικό του ὅπερι, παρὰ τὶς νουθεσίες τοῦ Τρικούπη διὰ δ ἀγώνας ἦταν ἐνιαῖος καὶ ὁ σκοπὸς κοινός. Ἡ κατάστασις εἶχε φθάσει στὸ ἀπροχώρητο, ὥς που ἔγας δυνατὸς σεισμὸς τοὺς ἐπάγωσε ὅλους. Ηἱάνεται τότε δ Τρικούπης ἀπὸ τὸ τυχαίο αὐτὸ περιστατικό, καὶ τοὺς λέει πώς εἶγαι φανερὰ τὰ σημεῖα τῆς θείας δργῆς «ἐναγτίων τῶν σφετεριστῶν τοῦ δημιούρου χρήματος» καὶ διὰ «δ Θεὸς δὲν τιμωρεῖ μόνον τοὺς ἀπίστους ἐχθρούς τοῦ γένους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀδίκους "Ελληνας». Ἔτοι οἱ ἀγαθοὶ καὶ θρησκόληπτοι καπεταγαίοι δίγουν τὰ χέρια ἀδελφωμένοι καὶ οἱ διαφορές τους ταχτοποιήθηκαν στὸ ἄψε - σδῆσε.

Λιγιτιπρωτάπειρε τὸ Μεσολόγγι σ' ὅλες τὶς ἐθνικὲς καὶ τοπικὲς συγελεύσεις, καὶ μὲ τοὺς προφητικούς του λόγους, ιδιαίτερα τὸν «ὑπὲρ τῆς ὁμογοίας», ἐποδηγέτησε τὸ "Ἐθνος καὶ ἐπαιδαγώγησε τὸν πεισματάρη λαὸ σὲ ὥρες μεγάλων κινδύνων καὶ συμφορῶν καὶ κατώρθωσε, μὲ τὴν γῆτεκή του ἐπιβολή, γὰ μιαταιώσῃ τότε τὸν ἐμφύλιο σπαραγμό. «... Κιγδυνεύεις ἡ πατρίς (ἐδρογτοφώνησε στὸ Ναύπλιο, στὸν ἵδιο πάλι: λόγο του τῆς 19 Μαΐου 1825, ὅταν τὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι, μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα, ἔδιγε τὴν τελευταία μάχη, ἀποκρούοντας ἀπεγγωσμένα τὶς τρομερές ἐπιθέσεις τῶν Τουρκοαιγυπτίων) καὶ δὲν κινδυνεύει διότι δὲν ἔχει στρατεύματα καὶ φιλοκίνδυνα καὶ ἐμπειροπόλεμα· καὶ δὲν κινδυνεύει, διότι δὲν ἔχει χρηματικούς πόρους· κινδυνεύει, ἡ δυστυχισμένη πατρίς, διότι δ ζῆλος τοῦ λαοῦ ἐσδήσθη καὶ ἐσδήσθη (φρίττω ὅταν τὸ συλλογίζωμα!) ἀπὸ γῆμᾶς τοὺς ιδίους, οἱ δποῖοι ἀποκατεστήσαμε τὸ δυστυχισμένο "Ἐθνος παίγνιον τῶν παθῶν μας· οἱ δποῖοι, ἀγτὶ γὰ κλείσωμεν τὰς δειγάς του καὶ πεπαλαιωμένας πληγάς, τοῦ ἀγοίξαμε νέας καὶ βαρυτέρας· ἀπὸ γῆμᾶς, οἱ δποῖοι ἀγτὶ γὰ τὸ δδηγήσωμεν εἰς τὸν λιμένα τῆς

σωτηρίας και τῆς εύδαιμονίας, τὸ ἐφέραμεν εἰς τὸ χεῖλος τῆς ἀδύσσου· καὶ τοῦτο διατί; διότι ἡ φιλαρχία πολιορκεῖ τὸν γοῦν μας, δὲ φθόνος καὶ τὸ ἐμφύλιο μίσος κατατρώγουν τὰ σπλάγχνα μας, ἡ ἴδιοτέλεια δῦνηγει τὰ ἔργα μας, αἱ σκευωρίαι καὶ τὰ διαβούλια εἶγαι ἡ πολιτικὴ μας».

”Ετοι, καὶ μέσα ἀπὸ τ’ Ἀγάπλι, καὶ εἰδικώτερα τὴν ἔξοχην κατοικία του, ποὺ ἀγόρασε, τὸ 1824, ἀπὸ τὴν τότε Κυθέρηνσι (τὸ παλιὸν Ἡραῖον, περίφημο θρησκευτικὸν κέντρον κατὰ τὴν μηκυναϊκὴν ἐποχὴν γιὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Θεᾶς Ἡρας), στὸ γειτονικὸν χωριούδακι Αὐδήμπεη, τὸ δόποιο μάλιστα καὶ πῆρε ἔκτοτε τὸ δημοτικό Τρικούπης, κι’ εἶχε καταστῆ τὸ ἴδιαίτερο «στρατηγεῖο» του — πγευματικό, πολιτικό καὶ διπλωματικό μαζί δρμητήριο τῆς Φυλῆς — ξεπήδησαν οἱ φωτεινότερες ἰδέες καὶ οἱ φλογερώτερες πατριωτικές παραιγέσεις γιὰ τὴν πραγμάτωσι τῶν ἐθνικῶν μας πόθων.

Ἐκεῖνο, ποὺ δὲν μποροῦσε μὲ κανέναν τρόπο γὰρ ἀγεγθῆ ὁ Τρικούπης, ἥταν οἱ τοπικιστικὲς διακρίσεις σὲ Ρουμελιώτες, Μοραΐτες, Νησιώτες κλπ. καὶ οἱ μεταξύ τους διεγέξεις καὶ διαιρέσεις, σὰν γὰρ ἐπρόκειτο γιὰ ξεχωριστὲς πολιτείες. Τοῦτο βλέπομε δλοκάθαρα καὶ σ’ ἕνα σχετικὸν γράμμα του (18 Ιουλίου 1823 ἀπὸ τὴν Τριπολιτζά) πρὸς τὸν ἐπιφανῆ Υδραίο φίλο του Ἀνδρ. Λουριώτη, δπου τοῦ λέει ἐπὶ λέξει: «... Ἡ Πελοπόννησος, οὕσα τὸ σημαντικώτερον μέρος τοῦ πολιτικοῦ μας σώματος, δὲν συμφέρει ποτὲ γὰρ ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ δλον, διότι ἡ ἀποκοπὴ του εἶναι βλάβη κυρία τοῦ Γένους. Τοῦτο εὔκολα τὸ βλέπει δποιος τὸ ἔξετάσῃ χωρὶς πάθος καὶ ἐπὶ σκοπῷ ἀλληθιγοῦ καὶ ἐθνικοῦ συμφέροντος...». (Βλ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Μνημεῖα τῆς Ἑλληγικῆς Ἰστορίας, Ἰστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου, τόμ. 5ος, τεῦχ. Γ’, ἀριθ. 735, σελ. 397).

Αὐτὸν ἥταν τὸ μεγαλειώδες ἥθικὸν ἀνάστημα τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη· καὶ ὅπως γράφει ὁ Ν. Δραγούμης, δίγοντάς μας μιὰ ἐπιτυχημένη εἰκόνα τῆς σπάνιας ἀρετῆς του: «Οὐδέποτε κατεδέχθη ἡ εὐγενὴς αὐτοῦ διάγοια γὰρ καταδῆ εἰς σπουδαρχίας καὶ ἐριθείας».

Κι’ ὅταν ἔπειτε πιὰ τὸ Μεσολόγγι, καὶ ἐλύγισε ὅλων ἡ ψυχὴ γιὰ τὴν ἔκδασι τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ μας ἀγῶνα, μὲ ψήφισμα,

νπὸ δὲ μερομηγίαν 12 Απριλίου 1826 τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως (Ἐπιδαύρου), στὸν Τρικούπην καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς πατριώτες (Μαυρομάχαλη, Ζαχήη, Τσακιάδο, Σισίνη, Ἀγαργύρου ἀλπ.) παρεδόθη ἡ ὁἰκὴ Κυδέρηνησις τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων. Μέσα στὴν ἀπελπισία καὶ τὴν ἀπογοήτευσι, ἥρθε τότε, σὰν πρῶτο εὐσίωνο σημάδι, ἡ ἐπική λιάγη τῆς Ἀράχωβας (24 Νοεμβρίου 1826), ποὺ τὴν κατηγύμνησε μὲν πατριωτικὸν ὑπέροχο καὶ στρατηγικὴν ἐπιδεξιότηταν ὑπέρλαμπρην ὁ φημισμένος σταυραρχὸς τῆς Ρούμελης, δὲ Καραϊσκάκης, τὸν ὅποιον αὐτὸς ἔκάλεσε ώς ἀρχηγὸν τῶν στρατιωτικῶν μας δυνάμεων, γιὰν γὰρ προσεπικυρώσῃ τὸ ἀπροσδόκητο αὐτὸν γεγονός, πώς ὁ ρόλος τοῦ Τρικούπην ὑπῆρχε, σ' ἐκείνη τὴν περίπτωσι, θαυματουργός, σωτήριος.

Τὸ 1827 ἐξέλέγη μέλος τῆς «Ἐγ Τροιζῆν! Ἐθνικῆς Συνελεύσεως» καὶ ἀπὸ τὸ 1828 διετέλεσε πολλὰς φορὲς Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας. Ἐπὶ Καποδίστρια διωρίζθηκε Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας (πρωθυπουργός), μὲ δικαιώματα γὰρ συνηπογράφη τὰ σπουδαιότερα κρατικὰ ἔγγραφα μὲ τὸν κυνεργήτη καὶ κατὰ τὴν ἀντιθετικότηταν, στὶς 25 Ιανουαρίου 1833, ἔγινε πρῶτος πρωθυπουργὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου μὲ ὑπουργούς τοὺς Μαυροκορδάτο, Βουλγαρη, Κωλέττη, Ζωγράφο, καὶ μὲ ἄλλους ποὺ διέπρεψαν στὸ δημόσιο δίο, ώς πρωθυπουργοὶ ἀλπ. Τότε, ὅπότε εἶχε κρατήσει καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, μὲ τὴν συνεργασία τοῦ σοφοῦ Θεολόγου Θεοκλήτου Φαρμακίδη καὶ τοῦ διακεκριμένου Βαυαροῦ νομοκαθοῦς, μιέλους τῆς Ἀντιθετικότητας, καθηγητοῦ Γεωργ. Μάουρερ, ἔθεσε τὶς δύτεις γιὰ τὴν χειραφέτησι τῆς Ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας ποὺ, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ, δὲν ἔπρεπε γὰρ ὑπάγεται εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὅφου ἐκείνο εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Τουρκία καὶ ἡ Ἐλλάδα ἦταν ἀνεξάρτητο πιὰ κράτος.

«Ἡ φιλελεύθερη ὅμως φύσις του καὶ ἡ ἐξ ἀντιθέτου αὐταρχικότητα του κυνεργήτη (δὲ ὅποιος, πρῶτα ἀπ' ὅλα, μόλις ἥρθε στὴν Ἐλλάδα, κατήργησε οὐσιαστικά, ὑπὸ μορφὴν ἀναστολῆς τῆς ἴσχύος του, τὸ δημοκρατικὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζῆνος, μὲ ὄπλη ἀπόφασι τῆς Βουλῆς ὑπὸ ἡμερομηγίαν 18 Ιανουαρίου του 1828, καὶ μὲ τὴν ταυτόχρονη ἰδρυσι τοῦ «Πανελληνίου», ἀπὸ τὴν ἕδια πάλι Βουλή, πῆρε στὰ χέρια του δλες τὶς ἔξουσίες), τὸν ἔ-

φεραν σὲ ριζική διαφωνία μ' αὐτὸν καὶ, ἀφοῦ ὑπέδηλε τὴν παραίτησί του ἀπὸ πρωθυπουργὸς στὴν ἀργή, καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἀργότερα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν θέσι τοῦ πληρεξούσιου Μεσολογγίου, κατέψυγε στὴν "Γόρα, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθῆ ὅλοι οἱ ἀγτιπολιτευόμενοι τὸν Καποδίστρια πολιτικοὶ καὶ στρατιώταις οἱ τριγέτες, γιὰ νὰ ἀποδυθῇ, ὡς ἀπλοῦς ἀλλὰ ἐλεύθερος πρὸ παγτὸς πολίτης, σ' ἕνα νέον ἱερὸν ἀγῶνα, πρὸς ἐμπέδωσι τῆς συνταγματικῆς τάξεως καὶ τὴν κατοχύρωσι τῶν ἀπομικρού ὅπικαιωτάτων.

Σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, θρίσκω πώς εἶναι ἀναγκαῖο γὰρ διθῆ μὲ λίγες, ἔστω γραμμές, τὸ ιστορικὸ τῆς τραγικῆς διαφωνίας τους, γιατὶ ἀπὸ αὐτὸ διαπιστώνει καγεὶς πόσσο ἀδιάλλακτη εἴγε ὁ Τρικούπης τὴ συνείδησι τοῦ χρέους, ὅταν μάλιστα ἀγτικείμενο τοῦ καθήκοντος ἦταν τὰ ἱερὰ καὶ δσια τοῦ λαοῦ.

Τότε ἐπρόκειτο νὰ συγκληθῇ στὸ "Αργος ἥ Δ'" Ἐθνοσυνέλευσις (δὸς τῆς ὑπῆρξε πολὺ δραχύς: ἀπὸ τις 11 Ιουλίου 1829 μέχρι τῆς 6 Αὐγούστου 1829), γιὰ νὰ ψηφίσῃ τὸν γέο καταστατικὸ μας γάρτη. 'Ο κυβερνήτης, ὅμως, ἀπὸ φόρο μήπως ψηφίσθῃ παρόμοιο φιλελεύθερο Σύνταγμα μ' ἐκεῖνο τῆς Τροιζῆνος, σκέψητε, γιὰ νὰ ἔξασφαλίσῃ στὸν ἔαυτὸ του πλήρη ἐλευθερία ἐνεργείας κατὰ τὴ διαχείρισι τῆς ἔξουσίας, ὅτι ἐπεδόλλετο νὰ χορηγηθῇ περιωρισμένη ἐντολὴ (mandat impérial), προδόλλογτας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι, «ἡτο ἐπικίνδυνο γὰρ διθῆ εἰς χεῖρας δρέφους ξυράφιον». 'Ο Τρικούπης εἶχε τελείως ἀγτίθετη γγώμη, ὑποστηρίζοντας ὅτι «ἡ διαγραφὴ ὁδηγιῶν ἡτο ἀσυγάρμοστος πρὸς τὴν πληρεξουσιότητα». ἔλεγε δὲ καρακτηριστικὰ πώς: Καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεώτεροι, αὐτὸ τοῦτο ἐπρέσβευον. 'Ο μὲν 'Αριστοτέλης ἀπεφαίνετο: «'Αλλ' ἔστιν ἡ πόλις ἐκ πολλῶν ὡς περ ἐστίασις συμφορητὸς καλλίων μιᾶς καὶ ἀπλῆς· διὰ τοῦτο καὶ κρίνει ἀμεινον δγλος πολλὰ ἢ εἰς δστισσογ». 'Ο δὲ Montesquieu γράφει: «Le peuple est admirable à choisir ceux à qui il doit confier une partie de son autorité». ¹ «Εἰς τὰ Ψαρά, εἰς τὴν Κά-

1. 'Ο λαὸς εἶναι ἀξιοθαύμαστος· Εέρει καλλιστα γὰρ διαλέγη αὐτούς, στοὺς δποίους δφείλει γὰρ ἐμπιστεύεται· ἔνα μέρος τῆς ἔξουσίας του. Φ.Κ.Π.

σον, εἰς τὰ "Αγραφα (συνεχίζει), όπου τύποι δημοκρατικοὶ περιέβαλλον τὸ ἐγχώριον πολίτευμα, δὲ δῆμος ἀνηγόρευεν ἀρχοντας ἐκ τῶν ἀρίστων. Ἀποδοκιμάζω καὶ ἔχω τὴν ἔξουσίαν τὴν θεμελιωμένην ἀπολύτως ἐπὶ μόνου τοῦ ἀριθμοῦ· ἀλλ' δὲ συγετῶς τρέφων τοὺς οἰκακοὺς τῆς πολιτείας προσλαμβάνει καὶ τὸ ἔτερον τῶν στοιχείων, τὸ τῆς πολιτικῆς δεξιότητος καὶ ἀρετῆς, ἀπαραιτητον καὶ εἰς αὐτό, εἰς τὴν κατὰ ρυθμὸν καὶ νόμον καὶ δικαιοσύνην διαχείρισιν τῶν κοινῶν».

"Ολα αὐτά, δὲν μετέπεισαν δυστυχῶς τὸν Κυβερνήτη, καὶ τελικὰ ἡ πρὸς τοὺς ἀγτιπροσώπους ἐγτολὴ ἐδόθη ὑπὸ δρους μὲν ἀποτέλεσμα νὰ μὴ δεχθῇ ὁ Τρικούπης μιὰ τέτοια ταπειγωτικὴ γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ "Εθγους πληρεξουσιότητα, καὶ «γὰ ἀποχωρήσῃ τῶν δημοσίων», ἀκολουθώντας κι' αὐτὸς τὸ δρόμο τῆς ἔξορίας...

"Ἐδῶ ἀξίζει γὰ καταχωρηθοῦν οἱ δύο θασικώτεροι ὅροι αὐτοῦ τοῦ περίφημου «πληρεξουσίου», ποὺ δημοσιεύει αὐτούσιο στὰ 'Ιστορικὰ 'Απομνημονεύματα ὁ N. Δραγούμης (τόμος Α', σελ. 25), καὶ τὸ ὄποιο — μοναδικὸ ποὺ δρέθηκε, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ συγγραφέας — ἔχει τὴν προέλευσί του ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι. Φέρει χρονολογία 16 Ιουνίου 1829, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὰ διγοματεπώγυμα τῶν ἐντολέων συμπολιτῶν μας. Μὲ τοῦτο, ἀφοῦ προτάσσεται ἡ εὐχὴ δπως κατ' ἔξαίρεσι διογθηθῇ τὸ Μεσολόγγι γιὰ τὴν ἀντιμετώπισι τῶν μεγάλων ἀναγκῶν τῆς πόλεως, δινομάζεται — ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀργησι τοῦ Τρικούπη νὰ δεχθῇ μιὰ τέτοια ἐκπροσώπησι — «έκουσίως καὶ διμοφώγως πληρεξουσίος ὁ Κυβερνήτης», καὶ ἀκολουθοῦν οἱ πρωτάκουστοι γιὰ τὸ περιεχόμενό του ὅροι ἐγτολῆς:... «Ε) Νὰ κηρύξωσ: (οἱ πληρεξουσίοι), εἰς τὴν Ἐθνικὴν Συγέλευσιν ὅτι δὲν θέλομεν ἄλλον ἀρχηγὸν παρὰ τὸν I. A. Καποδίστριαν, ὡς τὸν μόνον ἀξιον γὰ ἀνασώσῃ τὸ "Εθνος. ΣΤ) Νὰ δώσωσιν εἰς τὸν λαμπρὸν Κυβερνήτην μας ὅλας τὰς δυνάμεις (rouvoirs), τὰς δοποιας ἥθελε ζητήσει διὰ τὸ μέλλον γὰ ἡμιπορέσῃ γὰ κυβερνᾷ τὸν τόπον μας καὶ γὰ τὸν φέρη εἰς κατάστασιν δόξης καὶ εύτυχίας...».

Τὰ σχόλια, γομίζω, περιττεύουν. Ο κάθε ἀναγνώστης κάθε ἐποχῆς, ἥμπορει μὲ εύκολία γὰ διγάλη τὰ συμπεράσματά του, συγχρίνοντας, στὴ δεδομένη αὐτὴ περίπτωσι, τοὺς δύο ἔθγικοὺς

ἥγέτες καὶ κρίγοντας τις πολιτικές θέσεις τους πάγω στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ καιροῦ τους.

Καὶ γιὰ τὴν ὄλοκλήρωσι τῆς εἰκόνας, τόσο γιὰ τὸν τρόπο συγκριτήσεως τῆς Ἐθνοσυγέλευσεως ὡς καὶ γιὰ τὶς μεθόδους ποὺ ἔχρησιμοποίησε ἡ διοίκησις γιὰ νὰ γίνουν τὰ πληρεξούσια, ἃς ἀκούστη καὶ μιὰ αὐθεντικὴ μαρτυρία τοῦ ἰδίου τοῦ Σ. Τρικούπη, παραμένη ἀπὸ τὴν ἴστορία του (τόλιος Δ', σελ. 227 - 231, ἔκδ. 7η, 1959) : «... Ὑπὸ τοιαύτην ἐν γένει μεμπτὴν καὶ πρωτοφανῆ ἐν Ἐλλάδι ἀντιπροσωπείᾳ, συγκριτήθη ἡ ἐν "Αργε: Δ' τῶν Ἑλλήνων Συγέλευσις. Μέγας δὲ γογγυσμὸς ἐπῆλθεν ἔνεκα τούτου, καὶ δὲ εἴς τῷ δύῳ ἀντιπροσώπων τοῦ Μεσολογγίου (ἐνγοεῖ τὸν ἑαυτόν του), ἀπέρριψε τὴν τοιαύτην ἀντιπροσωπείαν καὶ διὰ γραπτῆς μαρτυρίας τῶν ἐντολέων του ἀπέδειξε πρὸς τὴν Κυθερογήτην ὅτι, παρὰ τὴν προσάρεσιν αὐτῶν καὶ κατ' ἐπίτιυγον ἀπαίτησιν τοῦ διοικητοῦ, ἀδόθη ἡ ἐντολὴ αὗτη· ἀλλ' οὐδεὶς τῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν διμοσφρονούντων πληρεξούσιων τὸν ἔμιμηθη. Ὁ δὲ Κυθερογήτης, μὴ θεωρῶν οὐδὲ τὴν τοιαύτην ἀντιπροσωπείαν ἀπογράψαν εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ του, ἀπηγόρευσε τὴν εἰσόδον εἰς τὴν πόλιν τοῦ "Αργούς τῶν ἀπλῶν πολιτῶν, ἐπὶ λόγῳ ἐλλείψεως κατοικιῶν, ἐσύστησε δὲ φρουρὰν τῆς Συγέλευσεως ὅπως ἥθελε, καὶ διώρισεν, εἰς ἔξέλεγκτιν τῶν ἐκλογικῶν ἐγγράφων, οὓς τῶν πληρεξούσιων ἔγέκριγε».

Καὶ ὁ Τρικούπης καταλήγει: «... "Οὗτοι ἔπρεπεν ἡ Συγέλευσις, τὸ ἔπραξεν ἐπὶ τῇ προτάσει, τῇ εἰσηγήσει ἡ τῇ πλήρει συγκαταθέσει τοῦ Κυθερογήτου... "Ολα τὰ ψηφίσματά της ἐσχεδίαζοντο ἐν τῷ κυθερογητικῷ γραφείῳ, μετεβιβάζοντο εἰς αὐτήν, διὰ τῆς ἐπιταμελοῦς τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐπαγήρχοντο εἰς τὸ Κυθερογητικὸν γραφεῖον ὡς ἔργα τῆς Συγέλευσεως... Τούτων οὕτως ἐγέντων ἐπανελάμβαναν οἱ ἀστειότεροι τῶν πληρεξούσιων τό: Γιάννης κεργᾶ καὶ Γιάννης πίγει».

Καὶ γιὰ νὰ μὴ χάγουν τὸν καιρὸ τους οἱ πληρεξούσιοι στὴν Ἐθνοσυγέλευσι μὲ δισκοπες συζητήσεις (!) καὶ μὲ τὰ ἀδιάλοπα πηγαϊγοερχόματα τῶν ψηφισμάτων, ἀπὸ τὸ Κυθερεῖο στὸ Νομοθετικὸ Σῶμα (!) κ.ο.κ., ἔδωσαν στὸν Καποδίστρια πλήρη ἐξουσιοδότησι νὰ κυθερωῦ τὸν τέπο μὲ διατάγματα, κι' ἐκεῖνος, πρὸς ἀπλοποίησι τῆς διαδικασίας αὐτῆς, διέλυσε τελικὰ τὸ «Παγελ-

λήγνιογ», ποὺ δὲν τὸ εἶχε ἀπόλυτα τοῦ χεριοῦ του, καὶ ἔδρυσε ἔνα
ἄλλο 27μελές συμβουλευτικὸ Σῶμα, τὴ «Γερουσία». Ο διορισμὸς
τῶν γερουσιαστῶν γινόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κυβερνήτη, κατὰ τὸν
ἄκολουθο τρόπο: Τοὺς 6 τοὺς ὥριζε κατὰ τὴν ἀπόλυτην κρίσιν του
καὶ τοὺς 5 πολοιπούς 21 τοὺς διάλειγε ἀπὸ πίνακα 63 ὑποψήφιων,
τὸν ὅποιον κατήρτιζε ἡ Συγέλευσις, ἀπὸ πρόσωπα τῆς ἀπόλυτου
ἐμπιστοσύνης του, φυσικά. *«Ἐτοι ἡ παραπάνω λαϊκὴ παροιμία
μὲν τὸ Γιάννη... γιὰ τὸ συγούματό του Κυβερνήτη καὶ τὰ ἔργα
του, ἔδινε κι' ἔπαιρνε πιά, δχι μονάχα στὸ Ναύπλιο, ἀλλὰ καὶ
σ' ὀλοκληρη τώρα τὴ χώρα.*

Εἶναι νὰ θυμάζῃ κανεὶς τό... σωτήριον (!) ἔργον αὐτῆς
τῆς περίφημης Έθνοσυγελεύσεως καὶ νὰ ἀπορῇ διὰ τὰ γενόμενα,
στὸ δύσμοιρο αὐτὸν τόπο, δησού ἀκόμα δὲν εἶχε στεγνώσει τὸ αἰ-
μια τῶν ἀγωγιστῶν, ποὺ τόσο ἀφθονο καὶ μὲ τόσο ἐθιμικὸ ἔγχοι-
σιασιὸ ἔχυσαν γιὰ τὴν Ἐλευθερία...

Αλλά, οἱ ἀτέλειωτοι ἀγῶνες τοῦ Τρικούπη, γιὰ τὴν ἐπανα-
φορὰ τοῦ τέπου σὲ ὄμαλὸ πολιτικὸ δίσι καὶ τὴν ἀποτροπὴν τῆς
ἐθνικῆς καταιγίδος, ποὺ τὸ ἔπιπειρο μιάτε του, καθαρὰ τὴ διέ-
κρινε, δὲν σταλάτησαν ἔδω. Η ἐμπορὴ τοῦ Κυβερνήτη στὶς αὐ-
ταργικὲς ἀπόψεις του, καὶ οἱ συγεικόλευγες διώξεις κάθε ἀγι-
φρογούντος — ὅπως καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰδίου — δυντὶ νὰ πτούσουν
τὸν γενναῖο Μεσολογγίτη, τουγαντίσιον ἀτσαλώγουν τὴ φιλελεύθερη
ψυχὴ του καὶ, δίχως καμιμὰ πικρία γιὰ δυσκόπερε τόσο ἀ-
δικα, καταδάλει: μιὰ τελευταία προσπάθεια μήπως σώσῃ, ἔτσι
καὶ τὴν ὑστάτη τοῦ μεγάλου αἰγδύνου ὥρα, τὴ γήρα ἀπὸ τὴν
τραγικὴν κατάστασι.

Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς προσπαθείας του, εἶναι καὶ τοῦτο
τὸ θαρυστήμαγε ἔγγραφο τῆς 14ης Ιουλίου 1831, γραμμένο στὸ
Ναύπλιο, ἀπὸ τὸν Τρικούπη καὶ τοὺς κορυφαίους ἐκείνης τῆς
ἐποχῆς στρατιωτικοὺς ἡγέτορες, τὸν πρίγκιπα Δημήτριο *«Ὕψη-
λαντη*, τὸ στρατάρχη τῆς Ἀγατολικῆς Ἐλλάδος καὶ τὸ στρατη-
γὸ *«Ἀνδρέα Λόντο* (ήρωικὸ ὑπερασπιστὴ τοῦ Μεσολογγίου κατὰ
τὴν πρώτη πολιορκία του), γιὰ τὸν Κυβερνήτη. Τὸ ἔγγραφο
τοῦτο εἶναι ἔξαιρετης ιστορικῆς σημασίας καὶ δίγει, νομίζω,
τὴν ἀσφαλῆ λύσι στὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἢ μη εύθύνης τοῦ

Καποδίστρια, μὲ τὰ συγτελεσθέντα, κατὰ τὴν Δ' Ἑθνοσυγέλευσι τοῦ Ἀργους καὶ τὰ μετ' αὐτὴν διαδραματισθέντα ἀκόμη σύνδεσμοι γεγονότα.

Ἄφοῦ, πρῶτα - πρῶτα, τὸν διαβεβαιώγουν, μὲ τὸν ὅφελό-μενο πρὸς τὸ ὁξίωμά του διαθύτατο σένασμόν καὶ τὴν ἀρμόσουσα εἰς τοὺς νομοταγεῖς πολίτες εὑπείθεια, ὅτι εἰς τὸ διάδημά τους ἐκεῖνο δὲν τοὺς ὠδήγησε παρὰ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ταλαιπωρη πατρίδα καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ στοιχειώδους καθήκοντος ἔγαντι τοῦ λαοῦ, καὶ «ὅτι ἡ ἀναπόφευκτος ἀνάγκη τοὺς ὑπαγόρευει», τὸν καλοῦν, σὰν ἀπλοὶ Ἐλληνες, γὰρ πράξη «ὅτι τὸ δίκαιον, ἡ θέλησις καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑθνους ἀπαιτοῦσι», ὑπογραμμίζοντάς του, κατὰ τρόπον ὡμότατα εἰλικρινῆ, ἀλλὰ καὶ γενναῖοι πιαζί, τὶς ἀκόλουθες θλιβερές διαπιστώσεις τους: «... Τῶν δὲ πολιτῶν τὰ πρὸσφιλέστερα καὶ ἵερώτερα προσωπικά καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, τὰ οὐσιωδέστερα συμφέροντα, προσδαλλόμενα καθ' ἐκάστην ἀπὸ ἀγτισυνταγματικά διατάξεις, ἀπὸ παρανομίας καὶ καταχρηστικάς πράξεις τῶν δημοσίων ὑπουργῶν, ἔξυθρίσθησαν, παρεβίάσθησαν, ἀλλὰ καὶ ἐιηδενίσθησαν ὄλοκλήρωσ... Ἡ Κυβέρνησις ὅμιλος, ἀλλων μὲν συνταγματικῶν γόμων καὶ ἐθνικῶν ψηφισμάτων, ἀνέδαλεν ἀπεριορίστως τὴν προσαρμογήν, τινὰς ἔξ αὐτῶν κατήργησεν, ἀντ' ἀλλων δέ τινων κατέστησεν ἀπλᾶ διατάγματα, τείνοντα εἰς τὴν ἀνατροπήν ἐκείνων. Ἔγ δὲ λόγῳ ἀπειμακρύθη ἐναγτίον τῶν εὐχῶν καὶ τῶν συμφερόντων τοῦ Ἑθνους ἀπὸ τὸν συνταγματικὸν δρόμον, καὶ τὸ χείριστον, ἀπειμακρύθη ὡς καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν γραμμήν, τὴν δόποιαν αὐτὴν εἰς ἐσυτὴν ἔχαραξε διὰ τῶν ψηφισμάτων τοῦ Ἀργους..., μὲ κατακλεῖδα, τὴν πατριωτικὴν εὐχήν: «γὰ σταματήσῃ ἔως ἐδῶ τὸ κακόν, καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο δὲν βλέπομεν ἄλλο μέσον εἰμή τὴν ἀμεσούν εἰς ἐγέργειαν ἀνακάλεσιν τῶν ψηφισθέντων εἰς Ἀργος καὶ τὴν ταχίστην συγκάλεσιν Ἑθνοσυγέλεύσεως, καθ' ἣν ἐπικρίθεν καὶ κυρωθήτην τὸ σύνταγμα, γ' ἀποφασισθῇ ἡ δύσην ἐπιθυμητῇ καὶ τόσον ἀγαγκαία προσαρμογή του καὶ ἐκτέλεσις...».

Δυστυχῶς, τίποτε πιὰ δὲν ἡμποροῦσε ν' ἀγακόψῃ τὸ τρομερὸ κατρακύλισμα, ὃπου ἔσπρωχνε τὸν τόπο ἥ, τόσον προκλητικὸν ἀγείθετη πρὸς τὶς ἐλληγικές παραδόσεις καὶ τὶς λαϊκές προσδοκίες καὶ ἀπαιτήσεις, πολιτικὴ τοῦ Κυβερνήτη. Οἱ δρα-

μιατικές έκκλησεις τοῦ Τρικούπη, καὶ τούτη τὴν φορά, ἀπέδησαν μάταιεις. Καὶ ὅχι μόγο αὐτή, ἀλλὰ νέο κῦμα τρομοκρατίας καὶ προγραφῶν ἔξαπολύθηκε σ' ὅλη τὴν χώρα. "Ετσι τὸ κακὸ δὲν ἄργησε γὰρ ὀλοκληρωθῆ. Πλήρωσε κι' ἐκεῖνος μὲ τὴν ζωὴν του, πρὶν ἀκόμα κλείσουν τρεῖς μῆνες (9 Οκτωβρίου 1831), τῆς ἀψυγάλογητῆς καὶ ἀγνούσφορης τακτικῆς του τὰ μοιραῖα ἐπακόλουθα, ὡλλὰ καὶ ἡ Ἑλλάδα γεύτηκε νέες, δεινότερες τάραχ, συινφορές...

Τὴν ἓδια ὑπερήφανη στάσι ἐπήργησε ὁ Τρικούπης καὶ ἀπέναντι τῶν Βαυαρῶν, που ἔδειχγαν πιὸ ἔξοργιστανὴ ἀκόμα περιφρόνγης: πρὸς τὶς λαϊκές ἐλευθερίες καὶ τοὺς τιμημένους ἥρωες τῆς Ἐθνεγερσίας. Κι' ἐκεῖνοι, ἐπειδὴ τὸν εἶχαν μόνιμο ἐμπόδιο εἰς τὰ ἀπολυταρχικὰ σχέδιά τους, δὲν ἄργησαν γὰρ τὸν ἀποικιαρύγουν — μὲ εὔσχημο, φυσικά, τρόπο — καὶ ἀπὸ τὴν Πρωθυπουργία καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, στέλγοντάς τους στὸ Λογδίγιο ῦς πρέσβυ.

Παρέκκλισι: ἀπὸ τὴν γραμμή του δὲν ἔκαμε οὕτε καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἓδιο τὸν Ὀθωγα. Κι' ὅταν ἐκεῖνος τὸ 1849 ἐζήτησε τὴν συνδρομή τοῦ Τρικούπη γιὰ νὰ καταργηθῇ ἡ μυστικὴ ψηφιφορία στὴ Γερουσία, δι περιλάλητος Μεσσολογγίτης τοῦ ἐδιήλωσε ἀπερίφραστα καὶ μὲ τὴν παρρησία ποὺ τὸν διέκρινε, ὅτι, ὅχι μόνον δὲν τοῦ ἥταν δυνατὸν γὰρ κάμη ἔνα τέτοιο πρᾶγμα, ἀλλὰ τουγαντίον, τοῦ ἐτόνισε, πώς θὰ πολεμοῦσε τὸ βασιλικὸ σχέδιο ὡς ἡγελεύθερο, γιατὶ μὲ τοῦτο θὰ καθιερώνετο ἀπαράδεκτος ἔλεγχος στὴ συνείδησι τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἐθνους.

"Αξίζει ἔδω νὰ ἔξαρθῃ ἕδιαιτερα ἡ πατριωτικωτάτη ἐνέργειά του μὲ τὴ σύλληψι, ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία, τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του Δημ. Πλαπούτα, καὶ τὴν παραπομπὴ τους ἀκολούθως σὲ δίκη, μὲ ἀποτέλεσμα, ὡς γνωστόν, γὰρ καταδικασθοῦν καὶ οἱ δυό τους εἰς θάνατον!....

Μόλις δ Τρικούπης, πληροφορεῖται τὴ σύλληψί τους, γεγονός ποὺ συνεκλόγισε τὸν τόπο συθέμελα, καλεῖ ἀμέσως σὲ ἔκτακτη συγεδρίασι τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο καὶ προτείγει τὴν ὁμαδικὴ παραίτησι τους εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρίας γιὰ τὸ ἐθνικὰ ἀπαράδεκτο καὶ ἀγεπίτρεπτο πολιτικὸ πραξικόπημα τῶν ξένων ἐν

ἀγνοία τῆς ὑπευθύνου καὶ γομίμου Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ δυστυχῶς, ἀπὸ τοὺς Ὑπουργούς του, μόνον οἱ Γεώργ. Πραΐδης (Δικαιοσύνης) καὶ Γεώργ. Ψύλλας (Ἐσωτερικῶν) τὸν ἀκολούθησαν. Οἱ παραιτήσεις των ὑποβάλλονται ἀμέσως πρὸς τὴν Βαυαρικὴ Τριανδρία. Αὐτοὶ διμιώς ἔπεισαν τὸν ἀφελῆ Ὅθωνα νὰ τοὺς ἀπολύσῃ (!!) γιὰ νὰ μὴν αλονισθῇ τὸ θασιλικὸν γόητρο, κι' ἔτσι ὁ μεγάλος Μεσολογγίτης καὶ ὁ θαρραλέος ὑπερασπιστής τῆς συναγματικῆς τάξεως μπαίνει στὸ περιθώριο.

Ἐγιγε πολλὲς φορὲς Ὕπουργὸς καὶ εἰς πρωτεύοντα μάλιστα Ὕπουργεῖνα (Ἐξωτερικῶν, Παιδείας κλπ.), ὅπως καὶ Ἀγαπόρεδρος τῆς Γερουσίας. Τὸ 1836 διαβρίζει Σύμβολος τῆς Ἐπικρατείας, ἀγωνισθεὶς, καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν του ἐκείνη, ὑπὲρ τῶν Συνταγματικῶν θεσμῶν. Σπουδαῖο ρόλο ἔπαιξε, μὲ τὴν παραπόνῳ ἰδιότητά του, τὴν γύντα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, γιὰ τὴν σύγκλησι τῆς Ἐθνοσυγελεύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν μάλιστα παρεκάθησε ὡς πληρεξούσιος Μεσολογγίου, καὶ μὲ τὴν σφίξι του, τὴν ἀρχικατη πειθώ του καὶ τὴν ρητορική του μιαεστρία, συγένδιλε ἴδιαίτερα ταῦτα — γιὰ καίνα τὰ διεσκετα γρήγορα τοῦ ἀπολυταρχικοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνωρεμάτητας τοῦ λαοῦ μιας — πιὸ φιλελεύθερη καὶ δημοκρατικὴ σύνταξι: τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη, τῆς Χώρας, τὸν ὁποίον ἔβλεπε σὰν σύμβολο ἐθνικῆς ἀναπτυξεως, καὶ ἀντίθετοι τῶν ἄλλων πολιτικῶν ἥγετῶν, Μαυροκορδάτου, Ζαΐμη, Κωλέττη, ποὺ εὑρίσκουν «ἀπαράσκευον δικόιη τὸ «Ἐθνος πρὸς τοῦτο».

Εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν ἀγώνων του διὰ τὸ Σύνταγμα, μιὰ ἐπιστολὴ τῆς ἐποχῆς (16/28 Σεπτεμβρίου 1834) ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ Βρετανὸν πολιτικὸν Λόρδο Πάλμερστον, ὅπου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τοῦ ἔγραψε: «Ἄλλ' ὅτι πρὸ πάντων μοὶ φαίνεται σημαντικόν, εἰσὶν οἱ περὶ τοῦ Συντάγματος λόγοι: σας. Ἄληθῶς, εἶγαι ἐντελῶς ἀδύνατον ἡ Ἐλλὰς νὰ ὑπάρξῃ ἀγεν Συντάγματος. Ή δὲ Κυβερνητικὸς τοῦ θασιλέως ἐπρεπεν αὐτὴ νὰ ζηλώσῃ τὴν δόξαν, ὅπως, δι' ἐιρφρόνων τρόπων, παρασκευάσῃ τὴν καθίδρυσιν αὐτοῦ, ἵνα μὴ ὑποχρεωθῇ διὰ τῆς θλαστῆς νὰ τὸ πράξῃ μίαν ἥμέραν. Ἐθνος Ἐλληνικὸν, ἀγεέάρτητον, ἀλλὰ στερούμενον τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν, εἶναι γεγονός, ὅπερ οὕτε ὑπῆρξε ποτέ, οὕτε θὰ

ύπάρξη. "Οπως τὸ τοιοῦτο κατορθωθῆ, πρέπει οὐ μόνον νὰ μετα-
θληθῆ τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις, ἀλλὰ ν' ἀλλοιωθῆ καὶ αὐτὴ ἡ γε-
ωγραφικὴ μορφὴ τῆς Ἑλλάδος".

Τὴν διαθεὶὰ πίστι ὅμιλος τοῦ Τρικούπη, πρὸς τὸ Σύνταγμα καὶ
τὶς λαϊκὲς ἐλευθερίες, μᾶς τὴν ἀπεικονίζει μὲν ζωντάγια ἔνα
γράμμα του ὑπὸ ἡμερομηνίᾳ 1 Μαΐου 1837, πρὸς τὸ γυγαικά-
δελφό του Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ὅπου, πλὴν τῶν ἀλλων,
τοῦ τούτου ὅτι μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Συντάγματος, τοῦ ὅποιου οἱ
Βαυαροὶ ἥθελαν νὰ ἀναβάλουν τὴν ίσχὺ γιὰ νὰ κυνεργοῦν δεσπο-
τικά, «Θὰ δισθῇ ἡ διαχείρισις τῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος εἰς μό-
γους τοὺς "Ἐλληνας, ἡ ὅποια διαχείρισις ἐμπιστεύεται καὶ θέ-
λει ἐμπιστεύεται, ὅταν ἐπικρατῇ τὸ παρὸν Κυδερητικὸν σύστη-
μα, εἰς ὑπηκόους ξένης αὐλῆς ὑπευθύγους εἰς ξένον θασιλέα, εἰς
ὄγειδος καὶ ξεινευτελισμὸν τῶν Ἐλλήνων, εἰς οὐλικὴν φθορὰν καὶ
λεηλατισμὸν τῆς πατρίδος καὶ εἰς κιγδυμον τῆς Ἐθνικῆς της ἀ-
νεξαρτησίας. Ἀγαθαλλομένου τοῦ Συντάγματος θὰ ξεκοιλουθῶ-
μεν, φυσικῷ τῷ λόγῳ, νὰ διοικώμεθα ὅπως καὶ σήμερον, καὶ ἀντὶ
νὰ εὑρωμεν τὸ τέλος τῶν τιγῶν ἐτῶν, θὰ καταγήσωμεν νὰ χάσω-
μεν καὶ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν των. "Αλλη λογικὴ κατ' ἐμὲ δὲν εἰναι·
ἄν σὲ φαίγεται στραδὴ ξισιασέ τηγ".

Καὶ σὰν συμπλήρωμα αὐτῶν, ἔρχεται κάποιο ἀλλο γράμμα
του (Ν. Δραγούμη: 'Ιστορικαὶ Ἀνακτινήσεις, τόμ. Β' σελ. 12),
ὅπου στηλιτεύει «μὲ ἀγαγάκτησιν ἀλλ' ἐν ταυτῷ καὶ μὲ θαθεῖαν
σκέψιν», ὅπως ὁ ἔδιος τούτου σ' ἔκεινο, τὴν τακτικὴν τῶν Βαυα-
ρῶν Συμβούλων, κι' ὅπου καθρεφτίζονται οἱ ἐλληνοπρεπεῖς πολι-
τικὲς θέσεις του πάνω στὰ ζωτικὰ ζητήματα, ποὺ ἀπασχολοῦσαν
τότε τὴν Χώραν. Ἄφοῦ κάνει μιὰ «ἀνασκόπησι στὸ παρελθόν, χρή-
σιμη γιὰ τὸ μέλλον», θέτει τὸ ἔρωτημα: «Τί ἐκατώρθωσαν εἰς τὴν
Ἑλλάδα αὐτοὶ οἱ ξένοι Σύμβουλοι; Γελοῖοι καὶ καταφρονητικοὶ
ἔγιναν μὲ τὰς διαιρέσεις των, μίσος ἐγέννησαν μεταξὺ Βαυαρῶν
καὶ Ἐλλήνων, διότι παρεγγάρισαν τὴν σωτήριον ἀρχὴν τοῦ ἐλ-
ληγικοῦ ἐθνισμοῦ, διότι ἡρπασαν τὸ ψωμὶ ἀπὸ τὸ στόμα τῶν πει-
γόντων Ἐλλήνων καὶ τὸ παρεχώρησαν εἰς τοὺς ξένους, διότι ἀτί-
μωσαν τὴν Ἐλλάδα εἰς τὰ ξένα μὲ τοὺς διορισμοὺς ξένων εἰς τὰ
προξενεῖα διότι, ἐν λόγῳ, ἥθελησαν νὰ νομίσουν τὴν Ἐλλάδα ἐ-
παρχίαν τιγὰ τῆς Γερμανίας καὶ κτῆμα τῆς Βαυαρίας... Ἡ

‘Ελλάς είναι· ‘Ελλάς καὶ θὰ παραμείνῃ· ‘Ελλάς...’ Ο Βασιλεὺς μας πρέπει νὰ περιτριγυρισθῇ μοναδικῶς ἀπὸ ‘Ελληνας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ·’ ή ‘Ελλάς δὲν πρέπει νὰ πάθῃ πολιτικῶς ὅ,τι παθαίγουν τὰ ἡττηθέντα ἢ κατακτηθέντα ἔθνη. Πιστότεροι ἀπὸ τοὺς ‘Ελληνας δὲν ὑπάρχουν διὰ νὰ ὑπηρετήσουν καὶ τὸν Βασιλέα καὶ τὴν Πατρίδα...’ Ο ξένος είναι πάντοτε ξένος καὶ δ ‘Ελλην πάντοτε ‘Ελλην. Ο Βασιλεὺς μας είναι ‘Ελλην·’ ή εὐτυχία, ή δόξα τῆς ‘Ελλάδος είναι εὐτυχία του, δόξα του·’ ή δυστυχία καὶ ή ἀδοξία τῆς δυστυχία καὶ ἀδοξία του. Είναι ἀχώριστος πλέον δ ‘Εβασιλεὺς ἀπὸ τὸ ‘Εθνος·’ ἀλλ’ είναι τὸ ἔδιον μὲ τοὺς συμβούλους; ’Ιδετε τὰ πράγματα, ἔκαμπαν δ, τι ἔκαμπαν εἰς τὴν ‘Ελλάδα, δ Μάουερ καὶ δ ‘Αθελ, ἀνεγάρησαν ἐκεῖθεν, ἐμβῆκαν εἰς δούλευσιν ἄλλου ‘Εθνους παρὰ τὸ ‘Ελληνικόν· τί συμφέρον ἔχουν αὐτοί η καλὰ η κακὰ ὑπάγει η ‘Ελλάς; ’Ημεῖς, δντες ‘Ελληνες καὶ εἰλικρινῶς ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν Θρόνον καὶ εἰς τὸ ‘Εθνος μας, δὲν πρέπει νὰ βλέπωμεν τὰ πράγματα ώς οἱ προσωρινοὶ ξένοι....’.

‘Αλλὰ καὶ στὴν πρᾶξι ἀπέδειξε ὁ Τρικούπης, πολλὲς φορές, τὶς φιλελεύθερες ἀντιλήψεις του, κι·’ ὅταν ἀκόλια οἱ ἐγέργειες τοῦ Στέμματος ἦταν πρὸς δψελός του προσωπικό. Τοῦτο διαπιστώγεις κανεὶς ἀπὸ μιὰ μεγαλειώδη γειρογούμια του, μετὰ 20 ἀπὸ τότε χρόνια, στὰ 1856 — ὅπόταν ἵσχυε τὸ νέο Σύνταγμα — ποὺ ἀποποιηθῆκε στὸν ‘Οθωγα τὴν Ηρωθυπουργία, γιατὶ παράλληλα ἐκεῖνος τὸν εἶχε διορίσει καὶ ‘Υπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, προθάλλοντάς του, σὰν λόγο ἀργήσεως, τὴν ὀρθὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ πώς στὶς συνταγματικὲς πολιτεῖες τὴ σύνθεσι τοῦ ‘Υπουργικοῦ Συμβουλίου τὴν κάγει δ Πρέδερός του, καὶ τὴν πολιτικὴ γραμμή τῆς Κυβερνήσεως αὐτὸς τὴ χαράσσει μὲ τὴ συνεργασία τῶν ‘Υπουργῶν συναδέλφων του.

Παρὰ ταῦτα δμως, οὕτε οἱ πολλὲς συγχρούσεις του μὲ τὸ στέμμα, οὕτε οἱ ἀδικεῖς διώξεις του ἀπὸ τὸν ‘Οθωγα, οὕτε πάλιν ή τόσον παρεξηγημένη ἡπὸ πολλοὺς ἀγγλοφιλία του, τὸν ἐπηρέαζαν στὶς ἀντιλήψεις του. Μὲ τὰ «Παρκερικά» (1850), ὅταν ὁ ἀγγλικὸς στόλος ἀπέκλειεις τὸν Πειραιᾶ γιὰ νὰ ἐπιθάλη τὴν ἐκθρόνισι τοῦ ‘Οθωγα, ὅψιασε τὸ γιγάντιο ἀνάστημά του στὴ Γερουσία, καὶ ἐκαυτηρίασε τὴν ἀγάμιξι τῶν ξένων στὰ ἐσωτερικά

μας θέμιατα. Κι' ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ δέχτηκε νὰ ἡγηθῇ διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὸ Παρίσι: ἀπὸ τὴν τότε Κυδέρηνης γιὰ γὰζητήσῃ τὴν θοήθεια τῶν Γάλλων. Ἀργότερα πάλι (1856), μὲ τὴν ξένη κατοχή, ἔδωσε στὸ Παρίσι: σκληρὴ μάχη μέσα στὸ Συγένδριο τῆς Εἰρήνης, μὲ ἀποτέλεσμα γὰζη ἀποφασισθῆ ἐκεῖ τὸ σταμάτημα τῶν ἐπειμβάσεων τῶν ξένων πρέσβεων στὰ ἐσωτερικὰ Χώρας.

‘Ο ‘Οθωνας, πικρὰ μετανοιωμένος γιὰ τὴν μέχρι τότε ἑχθρικὴ στάσι του ἀπέγαντι τοῦ Τρικούπη, τοῦ προσφέρει, γιὰ δεύτερη φορά, τὴν Πρωθυπουργίαν ἐκεῖνος, ὅμως, πάλι τὴν ἀρνεῖται. Εἰγεὶς ἐπέλθει πιὰ γὰζη ἀποκατάστασις τῶν σχέσεών τους καὶ γὰζη ἐμπιστοσύνη τοῦ ‘Αγακτα ήταν ἀπόλυτη καὶ ἀπεριόριστη. Αὐτὸς τὸ γεγονός, ἔδιψε τὸ θάρρος στὸν Τρικούπη νὰ συμβουλεύῃ μ' ἐπιμονὴ τὸν ἀγαθό, ἀλλὰ ἀδουλοῦ δασιλέα, γὰζη ἀποδεχθῆ ἔνα γνήσιο κοινοδουλευτικὸ σύστημα, γὰζη ἐπίδρασίς του δὲ αὐτὴ ὑπῆρξε ἀρκετὰ εὐεργετικὴ καὶ στὸ ‘Εθνος καὶ στὸ θρόνο, ὅσο φυσικὰ τὸ Στέμμα ἀκολουθοῦσε τὶς σοφὲς καὶ ἀδολεῖς ὑποδείξεις του. Γιὰ γὰζη μὴν παρεκκλινὴ ἀπὸ τὴν ἑθνικὴ του γραιμή, τῆς ἀνεξαρτησίας μας ἀπὸ κάθε ἔξινικὴ ἐπιρροή, διὸ Τρικούπης δὲν ἔδιστασε νὰ ἔλθῃ σὲ ρῆξι καὶ μ' αὐτὸς τὸ γυναικάδελφό του ἀκόμα, τὸν Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτο, ὅταν ἐκεῖνος ἔγινε πιστὸς ὑπηρέτης τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων στὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τὶς σπάγιες τοῦτες ἀρετές του διὸ μεγάλος Μεσολογγίτης πῆρε τὴν θέσι τοῦ ἑθνικοῦ συμβόλου στὸν καιρὸ του καὶ, δπως γράφει ὁ ‘Αγαστ. Γούδας στοὺς «Παραλλήλους Βίους» του, δ. Σ. Τρικούπης ὑπῆρξε ἀρχηγὸς σχολῆς καὶ ὅχι κόμιατος.

‘Η ἐργατικότητά του ήταν παροιμιώδης, ἐπὶ Κυδεργήτου δὲ εἰς τὸ Ναύπλιον, ὡς πρῶτος πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, τότε ποὺ τὸ προσωπικὸ τῆς «Γραμματείας» του ἔφτανε δὲν ἔφτανε τοὺς 15 ὑπαλλήλους (!), ἔκανε πολλὲς φορές, μὲ τὰ ἵδια του τὰ χέρια καὶ αὐτὰ ἀκόμα τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφα τῶν πιὸ ἐμπιστευτικῶν ἔγγραφων, καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ἐπειμελεῖτο προσωπικὰ τόσο γιὰ τὴν πρωτοκόλλησι των, δσο καὶ τὴν ἀσφαλῆ τέλος ἀποστολῆ των στὶς ἀριμόδιες κρατικὲς ὑπηρεσίες...

‘Ως πρὸς τὶς ἀποδοχές του, ποτὲ δὲν δέχτηκε γὰζη εἰσπράξῃ οὔτε ιμὰ πεντάρα παραπάνω ἀπὸ ὅσα τοῦ χρειάζονταν, γιὰ γὰζη συμπληρώνη κάθε μῆνα τὸ ἀγαπόφευκτο ἔλλειμμα τοῦ ἀτομικοῦ

του προύπολογισμού, στήγη ἀγτιμετώπισι τῶν ἀπαραιτήτων ἔξόδων συντηρήσεώς του καὶ παραστάσεώς του ἐν γένει. Καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀλίγα, μπορεῖ εύκολα νὰ συμπεράγη κανεὶς πόσῳ μεγάλος ὑπῆρχε δι σεβασμός του πρὸς τὸ δημόσιο χρῆμα, καὶ πόσῳ ὑψηλὲς ἦταν οἱ ἀντιλήψεις του, ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι τοῦ Ἐθνους.

Διετέλεσε ἐπὶ 17 χρόνια πρέσδους, ιδιαίτερα στὸ Παρίσι, καὶ στὸ Λογδίνο περισσότερο — γιὰ τρεῖς μάλιστα φορὲς — ὅπου, μὲ ἀποράμιλλη δεξιεγγία καὶ καταπληκτικὴ διπλωματικὴ εὐστροφία, ἐκαλλιέργησε τὴν ιδέα τῆς παραχωρήσεως τῆς Ἑπτανήσου στὴν Ἐλλάδα, γενικώτερα δὲ ἐπηρέασε ἀποτελεσματικά, μὲ τὴν προσωπικότητά του, τὴν ἔξωτερη πολιτικὴ τοῦ μεγάλου φίλου του λόρδου Πάλμερστον εἰς τὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀνέπτυξε ιδιαίτερους δεσμούς μὲ τὸ Γεώργιο Κάννινγκ καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς Ἀγγλους πολιτικούς καὶ διπλωμάτες.

Σημαντικὴ ἐπίσης γιὰ τὸ φτωχὸ ἀγροτικό μας πληθυσμό, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας γενικώτερα, ὑπῆρχε ἡ μεγάλη του ἐπιτυχία ὡς πρεσβευτοῦ μας στὸ Λογδίνο τὸ 1857, μὲ τὴν ἐπιτυχθεῖσα τότε — ὑστερα ἀπὸ τόσους καὶ τόσους σκληρούς, ἀλλὰ ζθόρυδους ἀγῶνες του — μείωσι: ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως τοῦ εἰςαγωγικοῦ δασμοῦ τῆς ἐλληγικῆς σταφίδος στὴ Μ. Βρεταννία ἀπὸ 15 σελλίγια εἰς 7 κατὰ ἐκατόλιτρο, τὸν ὁποῖο δασμὸ δι Χαρίλαος, ὡς πρωθυπουργὸς ἀργότερα (1890), κατώρθωσε νὰ μειώσῃ εἰς δύο μόγον σελλίγια καὶ ἔτσι, στὸ δεύτερο, γιὰ τὸν τόπο μας, αὐτὸ πρόδηλημα, δόθηκε ἀπὸ τοὺς Τρικούπηδες ἡ καλλίτερη λύσις, που ἔχαιρετισθη, καὶ τις δυὸ φορές, ἀπὸ τὸ παγελάγιο μὲ ἀφάνταστο ἔνθουσιασμὸ καὶ ἀπερίγραπτη ἀγαλλίασι.

Ἄλλὰ κι ἡ αὐτὴ ἡ ξακουσμένη δασιλίσσα τῆς Μεγάλης Βρεταννίας Βικτωρία — τὸ κραταιότερο τότε Στέμμα τῆς γῆς — ποὺ μὲ τὸ περίλαμπρο δημορφικό της δαφτίστηκε μιὰ ὄλοκληρη ἐποχή, ἔτρεφε ξεχωριστὴ ἐκτίμησι στὸν Τρικούπη καὶ στὴ σύζυγό του Αικατερίνη, ποὺ γιὰ τὴν ὄμορφιά της οἱ Ἐγγλέζοι τὴν ἀποκαλοῦσαν «συγπτοῦχον τῆς καλλονῆς ἐν Ἐλλάδι». Μὲ τις φιλελεύθερες ἀντιλήψεις που τὴν διέκριναν στὰ πρώτα κυρίως χρόνια τῆς δασιλείας της, εἰχε δώσει ἐγτολὴ νὰ μπαίγουν ἐλεύθερα τὰ παι-

διὰ τῶν Τρικούπηδων (ὁ Χαρίλαος καὶ ἡ Σοφία), στὰ ἀγάκτορα τοῦ Μπάκινχαμ γιὰ νὰ παιζουν μὲ τὰ δικὰ τῆς παιδιά, ὥπως καὶ γινόταν πολὺ τακτικά. Ἀπὸ τότε ἀναπτύχθηκε τρυφερὴ ἀγάπη καὶ εἰλικρινής φιλία μεταξὺ τῆς πρωτότοκης κόρης τῆς έκσιλισσας, ὁνομαζόμενης ἐπίσης Βικτωρίας, μετέπειτα αὐτοκρατείρας (Φρειδερίκου) τῆς Γερμανίας, καὶ τῆς Σοφίας Τρικούπη. Ἐγδεικτικὸ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου δεσμοῦ μεταξύ των, εἶγαι ὅτι ἡ αἰσθηματικὴ αὐτοκρατόρισσα καὶ κατὰ τὸ ψυχορράγημά της ἀκόμα, δὲν τὴν ἐλημονήσει, πρὶν δὲ κλείσῃ τὰ μάτια, ἔδωσε διαταγὴ στὸν αὐλάρχη τῆς «γὰ πάροχαιρετήσῃ τὴν παιδικήν της φίλην Σοφίαν» («Ἀκρόπολις» 3.9.1906).

Τὸ σπίτι του στὸ Λογδίνο ἦταν «κοινὸν ἐγτευκτήριον τῶν Ἑλλήνων καὶ μουσεῖον», δπως ἀνέφερε στὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο του ὁ Ἐλμ. Κόκκινος καὶ ὡς πρεσβευτὴς ἔκει, ὑπῆρξεν ὁ πραγματικὸς πατέρας τῶν ἀποδήμων συμπατριώτων του, τῶν ὅποιών παρακολουθοῦσσε, μὲ ἀγρυπνο βλέμμα, τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐπίδοσιν καὶ τὴν ὅλην ζωὴν, δὲν ἔκρυψε δὲ τὴν ἔθυακή του ὑπερηφάνεια γιὰ τὴν ἔξοχη ἐμπορικὴν καὶ κοινωνικὴν δρᾶσιν τῶν φίλων του ὁδελφῶν Ράλλη,¹ ποὺ ἐτίμησαν πραγματικὰ τὴν μικρή μας χώρα στὰ ξένα καὶ τὴν ἐργατικήτητά τους κατώρθωσαν νὰ γίνουν σπουδαῖοι ἐμπορικοὶ παράγοντες μέσα εἰς τὸ Σίτυ καὶ σιγὰ - σιγὰ σ' δλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία.

Τὸ ὄνομά του στὴ Μεγάλη Βρεταννία εἶχε ίδιαξουσα θαρύτητα καὶ αἰγλη καὶ μὲ τὸ θάνατό του, δὲπιφανῆς Ἀγγλος Ιστορικὸς Eduard Freeman, σὲ κύριο ἀρθρο του εἰς τὴν ἔδιδομαδιαίαν ἐφημερίδα τοῦ Λογδίνου «Ἐπιθεώρησις τοῦ Σαββάτου» (Saturday Review), ὑπὸ ἡμερομηνίαν 17/29 Μαρτίου 1873, ἔγραψε ἔναν πραγματικὸν ὕμνο γι' αὐτόν, ποὺ δείχνει πόσῳ πολὺ τὸν ἐκτιμούσαν καὶ τὸν ἔθαυμαζαν στὴν πατρίδα του (ἐφημερίς «Αἰών», 20 Ἀπριλίου 1837).

Στὰ 1861, κουρασμένος πιὰ ἀπὸ τόσους καὶ τόσους ἀγῶνες, ὑπέδειλε τὴν παραίτησί του ἀπὸ πρέσβυτος καὶ γύρισε στὴν Ἑλλά-

1. Μὲ δαπάνη τοῦ θαυμαστοῦ του Παντιάς Ράλλη, ἔξεδόθη στὸ Παρίσι τὸ 1836 μικρὸ τεῦχος μὲ αὐτοσχέδιους λόγους τοῦ Σπυρ. Τρικούπη, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Οἱ σωζόμενοι Λόγοι».

δα, όπου ίδιώτευσε, φορτωμένος δόξα καὶ τιμές. Ἀλλὰ ἡ ἀποχώρησίς του ἀπὸ τὸ δημόσιο δίο δὲν τὸν ἀφήσε ἀδιάφορο ὡς πρὸς τὰ κοινά. Ἐδινε τὶς σοφὲς συμβουλές του σὲ κάθε σοδαρὸ πολιτεύκο ἢ διπλωματικὸ θέμα (Νέστορα πολιτικόν, τὸν ὄνόμασε δ Κουμουνδοῦρος στὸν ἐπιτάφιο λόγο του), πόθος του δὲ διακατῆς ἦταν νὰ φρονηματίζῃ τοὺς γένους πολιτευομέγους, ὥστε νὰ εἶγαι προετοιμασμένοι γιὰ τὴν διαχείρισι τῶν κοινῶν, δταν, μὲ τὴν ἀξία τους καὶ τὴν τύχη φυσικά, θὰ καταξιώνογταν κάποτε μιᾶς τέτοιας μεγάλης τιμῆς. Δὲν ἔπαινε νὰ τοὺς τονίζῃ πώς «ἡ ὑπηρεσία πρὸς τὴν πατρίδα, ἐπιθάλλει καθήκοντα καὶ οὐχὶ δικαιώματα. Ἡ ἔξουσία — τοὺς ἔλεγε — δίδεται χάριν τῆς ὑπηρεσίας τῆς πατρίδος καὶ οὐχὶ χάριν τῆς ὠφελείας τοῦ ἀτόμου».

Ο Ἀλέξ. Κουμουνδοῦρος στὸν περίφημο ἐπιτάφιο λόγο του εἶπε, καλώντας μὲ συντριβὴ τὸ παριστάμενο πλῆθος «γὰ ἀποκαλυφθῇ ἔνωπιον τοῦ μεγάλου γενροῦ, ἐνὸς τῶν Ἱερῶν λειψάνων τῆς μεγάλης γενεᾶς τοῦ ἀγῶνος», δτὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη «ἀνεγνώριζε τὶς τὸν ἄγδρα τοῦ 1821, ποὺ δὲν ἔκλινε τὴν κεφαλὴν εἰς τὰ θωπεύματα, τὰ ἀνωθεν κατερχόμενα μετὰ τιμῶν καὶ ἀπολαύσεων» καὶ δτὶ ἡτο «γέος Βρούτος, κρατῶν τὸν πέλεκυν τῆς ἡθικῆς ἵνα τὸν καταφέρῃ ἀμειλίκτως κατὰ τῶν παραβατῶν τοῦ ἡθικοῦ καθήκοντος».

Κατὰ τὸν μακρὸν καὶ πολυτάραχον δίον του, κι' δταν πάλευε ἀπεγνωσμένα, ἄλλοτε μέσα στὶς φλόγες τοῦ ξεσηκωμοῦ, κι' ἄλλοτε ἀγάμεσα στὰ χαλάσματα τοῦ σκληροῦ ἀλλὰ γικηφόρου στὸ τέλος τολέμου, γιὰ νὰ χτιστῇ πάνω σ' αὐτὰ τὸ καιγούργιο ἐθνικό μας οἰκοδόμημα, δ Τρικούπης ὑπῆρξε «εὔδαιμων κατὰ Σόλωνα, διότι ἔζησεν ἐναρέτως».

Κι' δταν ἔχασε πιὰ τὴν πολύτιμη σύντροφό του καὶ ἡ ποδάγρα, όπου τὸν ἔδασάνγιζε καὶ τοῦ εἶχε παραμορφώσει χέρια καὶ πόδια, δὲν τοῦ ἐπέτρεπε ἄλλο, δχ: ἀπλῶς νὰ βαδίσῃ, ἀλλ' οὕτε γὰ συρθῇ κὰν μέχρι τὸ μπαλκόνι τοῦ σπιτιοῦ του, μοναδικὴ συγτροφιὰ εὑρίσκε στοὺς ἀρχαίους μας συγγραφεῖς, μελετῶντας Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Δημοσθένη, Πλούταρχο καὶ ἄλλους.

Κι' ὅπως δ Σωκράτης μέσα ἀπὸ τὴν φυλακή του, ἔτσι κι' αὐτὸς μέσα ἀπὸ τὴν κρύα του κάμαρα, ποὺ εἶχε γίνει καὶ τῆς ψυχῆς του ἡ φυλακή, ἔδινε στοὺς λιγοστοὺς ἐπισκέπτες του με-

γάλα ήθικά διδάγματα γιὰ τὴν ἀνάπλασι τῆς κοινωνίας, γιὰ τὴν ήθικὴν ἀνατροφὴν τοῦ λαοῦ. «Γιατὶ — ὅπως πάντα στοὺς συνομιλητές του ἐπόνεζε, μὲ τὸν ἔμφασι, μὲ τόσο οἰστρο — καγεῖς δὲν πρέπει νὰ ἔχεινάγη τὴν πρὸς Νικοκλέα παραίνεσι τοῦ Ἰσοκράτη: . . . τὸ τῆς πόλεως ήθος δμοιοῦται τοῖς ἀρχασι!».

Στὴν πνευματική, τέλος, κίνησι τοῦ Ἐθγους, ἐπρωτοστάτησε, παντοῦ καὶ πάντοτε ὁ Τρικούπης καὶ πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς μας, σὲ συνεργασίᾳ μὲ τὸν ἐπιφανῆ φιλέλληνα καὶ φίλο του λόρδο Γκίλφορντ πολὺ συνέβαλε εἰς τὴν ἰδρυσι τῆς περίφημης Ἰονίου Ἀκαδημίας στὴν Κέρκυρα, ποὺ ἀπετέλεσε σπουδαῖο πνευματικὸν ἀρμητήριο, τόσο γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τοῦ μεγάλου μας ἀγῶνα, ὃσο καὶ γιὰ τὴν μετέπειτα δργάγωσι τοῦ γεοσύστατου Ἐλληνικοῦ Κράτους.¹

Εἰς τὰ γλωσσικά μας θέματα ἡταν πραγματικὴ αὐθεντία. «Εἰς μόνος, παρ' ἥμιν εὑρέθη ἀγθρωπὸς ἴκανὸς γὰ διακρίνῃ ὅσα ἐσύγχιζον πάντες οἱ ἄλλοι. Καὶ οὗτος δέ, οὔτε διδάσκαλος, οὔτε ἐξ ἐπαγγέλματος φιλόλογος, ἀλλὰ πολιτικὸς ἀγήρ, διπλωμάτης, ἴστορικος καὶ ἐν παρέργῳ ποιητής, δ ἀσύδιμος Σπυρίδων Τρικούπης...», ἔγραψε, σὲ μιὰ γλωσσικὴ του μελέτη, δ πολὺς Ἐμπ. Ροΐης.

1. Τὰ ἐπίσημα ἔγκαίνια τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ μας ἰδρύματος (17/29 Μαΐου 1824), δπου σύμφωνα μὲ τὴν ἀπὸ 12/24 Μαΐου 1824 ἀπόφασι τῆς Ἰονικῆς Κυβεργήσεως: «... ἡ νέα Ἑλληνικὴ γλῶσσα θὰ ἡτο τὸ μόνον μέσον διὰ τὴν παράδοσιν τῶν μαθημάτων εἰς τὴν Ἀκαδημίαν», ἐδόνησε συθέμελα τὴν ψυχὴ τοῦ ἑσηγωμένου Γένους, καὶ τὰ «Ἐλληνικὰ Χρονικὰ» τοῦ Μεσολογγίου (ἀριθ. 99 τῆς 16 Δεκεμβρίου 1824), χαιρετίζοντας μὲ ἐνθουσιασμὸν καὶ ὑπερηφάνεια τὸ εὐοίωνο αὐτὸν γεγονός, γράφουν σὲ κύριο ἀρθρο τους, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ παρακάτω: «... ἀνεπτερώθη δ νοῦς μας καὶ ἡγαλλιάσθη ἡ καρδία μας μὲ τὴν γλυκεῖαν ἐλπίδα καὶ τὸ ἐπιθυμητότατον ἄκουσμα τῆς ταχείας ἀγακαλέσεως τῶν Μουσῶν εἰς τὸ Ἐλληνικὸν αὐτὸν ἔδαφος. Ἀλλὰ τὸ μέγα τοῦτο κατόρθωμα ἀπέκειτο εἰς τὰς σημερινάς μας ἀξιομνημονεύτους ἡμέρας, καὶ ἵδους ἡ εύτυχης ἐποχὴ τῆς ἡθικῆς ἀναπλάσεως τοῦ Ἐλληνικοῦ Γένους συμπίπτει, ἀγαθὴ τύχη, μὲ τὴν εύτυχην ἐποχὴν τῆς πολιτικῆς του ἀναγεγνήσεως καὶ συνοδεύουν αἱ Μοῦσαι τὴν Θέμιδα...».

* Ήταν κηρυγμένος θιασώτης τῆς δημοτικῆς, τῆς δποίας ἀγεγάριζε τὸ κάλλος καὶ τὴ γοητεία, καθὼς τὸ θέλπει κανείς, στοὺς λόγους του, καὶ περισσότερο στὰ ποιήματά του («Ἡ Λίμην τοῦ Μεσολογγίου», «Ο Δῆμος» κλπ.). Κι? ὅπως τὸ γράφει, προλογίζοντας τὴν ιστορία του, «ἡ κοινὴ γλώσσα ἔχει πολλὲς χάρες, καὶ ἀφιλόκαλος εἶναι δποίος δὲν τὶς αἰσθάνεται». Ἐπολέμησε μὲ πεῖσμα τὴν τάσι τῶν λογίων τότε πρὸς ἐπικράτησι τῆς καθαρεύουσας, πρὸς τὴν δποία ἔδειχνε «κάποια ἀντιπάθεια», ὡς μᾶς τὸ ἐπινεεῖαι:ώνει: καὶ δι Κωστῆς Παλαμᾶς. Καὶ σ' αὐτὸ τὸν παραθοῦσε ὁ φόδος «μήπως προικισθῇ διεώτερος Ἐλληνισμὸς διὰ γλώσσης νεκρᾶς, οἷαν εἶχε τὸ Βυζάντιον». Γιατὶ τότε, δπως ἔλεγε, «δι λαξί, μὴ ἐνγοῶν τὰ γραφόμενα, δὲν ἥδυνατο γὰ διδαχθῇ ἐξ αὐτῶν καὶ γὰ ἔξαγάγῃ τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα».

Καὶ κατέληγε πῶς ἡ γλώσσα πρέπει γὰ ὑπηρετῇ ὅχι μόνον τὶς διανοητικὲς ὕπαγκεις τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ διδύληρο τὸ δίο του, τὰ γῆθη, τὶς ἔξεις, τὶς παραδόσεις, τὰ αἰσθήματά του. Ἡθελε, δηλαδή, ζωντανὴ γλώσσα, ἔξειλισσόβιενη καὶ συμπορευόμενη μὲ τὸ λαό. Μὲ τὴν εἰλικρίνεια δημως ποὺ τὸν διέκρινε, δὲν δυσκολεύτηκε κάποτε γὰ δημοτικήσῃ διτι: «πολλάκις ἀκον παρεσύρετο ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν» σ' αὐτό, φυσικά, συντελοῦσε δι ακαταγίκητη δύναμις τῆς συνηθείας καὶ δι εὐκολία στὴν ἔκφρασι, ἀπὸ τὸν ἀγαλιψθήτητο γλωττικὸ πλοῦτο τῆς.

* Ακούραστος ἡγιωνιστής, δπως ἦταν σὲ δλα του καὶ ἀπὸ τέτοια πίστι: διοικούμενος καὶ προσθέποντας τὸν τρομερὸ κίνδυνο τῆς διγλωσσίας μὲ τὰ διέθητα εἰς θάρος τοῦ "Ἐθγους ἐπακόλουθά της, δὲν περιώριζε τὴν ὑπέροχη δρᾶσι του μέσα στὸ στεγό κύκλῳ τῶν λαγωστῶν διαχωριμένων ὄμοφρόγων του, μὲ τοὺς δποίους ἐπάσχειε γὰ δημιουργήσῃ, τὰ διατικὰ ἐπιστημονικὰ στελέχη ἔκεινης τῆς τόσο δύσκολης προσπαθείας του, ἀλλὰ στράφηκε, κατὰ κύριο λόγο, μὲ ἀποστολικὴ ἀληθινὴν φύση, πρὸς τὴ μεγαλοφάνταστη καὶ πάντα ἐνθουσιώδη, ἐμπρὸς σὲ κάθιε πρωτοπορειακὴ κίνησι γεολαία, γιὰ γὰ τῆς ἐμφυτήσῃ τὶς ὠραίες ἰδέες του, καὶ γὰ δργανώσῃ ἔτσι τὰ μαχητικὰ τμῆματα του γέου ιεροῦ ἀγῶνα, γιὰ τὸν πγευματικὸ τώρα ἔξειηκωμὸ τοῦ "Ἐθγους.

Κι? ἀν δι Σολωμὸς ἔμεινε στὴν Ἐλλάδα καὶ ἔγραψε μάλιστα τὰ ποιήματά του στὴ δημοτική, αὐτὸ δφείλεται στὸν Τρικούπη,

ποὺ τὸν ἔπεισε νὰ ἐγκατασταθῇ ἐδῶ, καὶ νὰ πάψῃ γράφοντας στὰ ιταλικά, προσδόλλοντάς του τὸ ἀτράγαταχτὸ ἐπιχείρημα, δτι στὸν Ἰταλικὸ Παργασσὸ εἶχαν καταληφθῆ ὅλες οἱ πρῶτες θέσεις, ἐνῶ στὴν Ἐλλάδα θὰ μποροῦσε ἀξιολογώτατα νὰ γίνη δ Δάκτης τῆς· στὴν περίπτωσι: δὲ ἐκείνη, ὅπως γράφει δ Πολυλᾶς, ἔδρασε σὰ νὰ ἥταν «ὁ ἀπεσταλμένος τῆς κοινῆς ἀγωγοῦ ζομένης μητρὸς πρὸς τὸ καλλίτερον ἀπὸ τὰ τέκνα τῆς».

Καὶ νὰ ποὺ ἡ συμβουλὴ του αὐτὴ ἔφερε γωρίς - γωρίς τὰ εὑεργετικὰ ἀποτελέσματά της γιὰ τὸ Ἔθνος καὶ χάρισε στὴν ἑλληνικὴ ποίησις τὸ κορυφαῖο της.

Ο Σολωμὸς γράφει τώρα στὰ ἑλληνικὰ — στὴ γλῶσσα ποὺ θύζαξε μὲ τὸ γάλα τῆς μάνας του, ὅπως τοῦ εἴπε δ Τρικούπης, δταν ἐκείνος ἐδίσταξε γ' ἀκολουθήσῃ τὴ γνώμη του, λέγοντάς του πώς δὲν ἔξερε ἑλληνικὰ — τὴν περίφημη Ὁδὴν του, τὸν «"Γινο τῆς Ἐλευθερίας» (Μάιος 1823), καὶ κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1824, ποὺ διεγάλως Μεσσολογγίτης πῆγε μὲ σοδαροτάτη ἐθνικὴ ἀποστολὴ στὴ Ζάκυνθο, τοῦ παραδίγει τὸ χειρόγραφο τοῦ «"Γινου» μὲ τὴν παράλησι νὰ τὸ δώσῃ, δταν θὰ γύριζε στὸ Μεσσολόγγι, στὸ λόρδο Μπάυρον, γιὰ νὰ τὸ διαβάσῃ. Ή ἐπιθυμία του διμως αὐτὴ δὲν πραγματοποιήθηκε, γιατὶ στὴν ἐπιστροφὴ του δ Τρικούπης δρῆκε τὸ λόρδο ἐτοιμοθάνατο. Μία δεύτερη τότε παράλησις τοῦ ποιητῆ ἥταν νὰ τυπωθῇ ἡ ὥδη του. Τοῦτο ἔγινε τὸ 1825, εἰς τὸ τυπογραφεῖο τῶν «"Ἐλληνικῶν Χρονικῶν» ποὺ διηγήθυνε δ Δημήτριος Μεσθενεὺς στὴ σκληρὰ χειμαζόμενη πολιτεία, καὶ τὸ σχετικὸ ἔντυπο ἀπὸ 67 σελίδες, δρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖο του Δημαρχείου μαζὶ μαζὶ μὲ ἐνδιαφέροντα χειρόγραφα τοῦ εὐγενικοῦ λόρδου — πρώτου ἐπιτίμου δημάρτου τῆς Ἱερᾶς Πολιτείας — καὶ διάφορα ἄλλα ίστορικὰ κειμήλια.

Ο «"Γινος» εἶχε ἐξαιρετικὴ ἀπήχησι σ' ὅλα τὰ φιλελεύθερα κράτη ὑπὲρ τῆς χώρας μας, προκάλεσε δὲ εὐμενέστατα σχόλια γιὰ τὸν ποιητή. Καὶ δ Τρικούπης, γεμάτος ἐγθουσιασμὸ γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ ἐθνικὸ γεγονός, γράφει: στὴ «Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἐλλάδος» (21 Ὁκτωβρίου 1825): «Ἐνῷ παθένα ἀπὸ τὰ φωτισμένα Ἐθνη τῆς Εὐρώπης διαδάξει εἰς τὴν γλώσσαν του τὸ ποίημα τοῦ ὁμογενοῦς μας κυρίου Σολωμοῦ, ἐνῷ τὰ κάλλη αὐτοῦ τοῦ ποιήματος ἔθελξαν τῶν ἔγνων ἀγαγγωστῶν τὴν καρδίαν, καὶ ἔπλεξαν

φιλολογικὸν στέφανον εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ νέου ποιητοῦ μας, εἰ-
γαι δίκαιον μοναχὴ ἡ Ἐλλὰς νὰ μὴ γνωρίζῃ διτὶ δοξάζει τὸ τέ-
κνον τῆς, καὶ δσα ἐγράφησαν δι? αὐτὴν τὴν ίδιαν, ἐνῷ μάλιστα
εἶγαι ἡ τρίτη φορὰ δπου τώρα τυπώνονται;;.

Καὶ ἐπεξηγώντας, σὲ μιὰ ἐκτεταμένη κριτικὴ του — μὲ πό-
ση δύναμι λόγου καὶ ἔμπνευσι μαζί, παρουσιάζει στὸν ἀγωνίζο-
μενο λαὸ τὰ δυὸ ἀθάνατα τετράστιχα, δπου μὲ τὴν πρώτη πολιορ-
κία τοῦ Μεσολογγίου, ἡ θρησκεία κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸν οὐρανό,
φιλεῖ τὴν Λευτεριά!! — τὰ κεφάλαια τῆς Ὁδῆς, καταλήγει μ’
αὐτὰ τὰ λόγια: «"Αγ δὲν μὲ ἀπατᾶ ἡ εἰλικριγής μου πρὸς τὸν
ποιητὴ φιλία, νομίζω δτι οἱ ἀξιοὶ ἀναγνῶσται αὐτοῦ τοῦ "Γιγαν-
θέλει τὸν κρίουν δόξαν τῆς Ἐλλάδος, καὶ θέλει εἰποῦν μαζί μου
δτι εἰς κανένα καιρὸν καὶ εἰς κανένα "Εθνος ἡ ἐλευθερία δὲν ηύρε
ψάλτην ἀξιώτερον».

Ἄλλα ὁ Τρικούπης καὶ τὴν πολιτικὴν ἀκόμα σκέψι: τοῦ Σο-
λωμοῦ ἐπέτυχε νὰ ἐπηρεάσῃ. Κι? ἀγ δὲν τὸν ἔκαμε ἀγγλόφιλο,
πάντως τοῦ μαλάκωσε τὸ σφοδρὸ μίσος ποὺ φώλιαζε μέσα στὴν
ψυχὴ του ἐναγτίον τῶν "Αγγλων, τοὺς δποίους ἐκείνος θεωροῦσε
δυνάστες τῶν Ἰονίων Νήσων. Τὰ προφητικὰ λόγια τοῦ Τρικού-
πη πρὸς αὐτόν, πώς ἡ Μεγάλη Βρεταννία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ
συνεχίσῃ τὴν ἐχθρικὴ τῆς στάσι ἀπέναντι τῆς ἐπαναστατημένης
Ἐλλάδος, ήλθε σύντομα νὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ μετατροφὴ τῆς ἀγγλι-
κῆς πολιτικῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Γεωργίου Κάγγη.

“Ἄλλο ἀξιόλογο ἐπίσης περιστατικὸ τῆς ἐποχῆς του ἦταν ἡ
προώθησις τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη στὸ ποιητικὸ του ἔργο.
"Οταν δὲ ἐκείνος, μὲ τὸ ὥραιότατο ποίημά του «Τὸ ἀηδόνι» ἐθρή-
νησε ἀπελπισμένα τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ, ἡ Τρικούπης σὲ ἐνθαρ-
ρυντικοὺς στίχους του ἔγραψε πώς τ' ἀηδόνι μονάχα φτερά ἄλ-
λαζε καὶ σχι φωνή, καὶ δτι ἀπὸ τὸ Σκοπὸ (Ζακυνθιγὸ δουνό), πέ-
ρασε στὸ βράχο τῆς Λευκάδας νὰ συνεχίσῃ ἐκεῖ τὸν "Γιγο του...

Καὶ πράγματι, δ Βαλαωρίτης κερδίζει τὴ δεύτερη μετὰ τὸ
Σολωμὸ θέσι, στὴν Ἐπτανησιακὴ Σχολή, καὶ τὸ δνομά του γίνε-
ται σιγὰ - σιγὰ πανελλήγιο μὲ τὴ ρωμαλέα «ἀρματολικὴ» του ποίη-
σι, ποὺ τόσο συγκινοῦσε τὸ λαό μας ἐκεῖνα τὰ ρωμαντικὰ χρόνια.”

---

1. Ὁ ἄλλος μεγάλος Ζακυνθιγὸς ποιητὴς Ἄγδρεας Κάλβος,

Τέλος, γιατί νάξει αρθρή τὸ σπουδαῖο ἔθνικό ἔργο τοῦ στοχαστῆ - πολιτικοῦ, καὶ στὸν τομέα τῶν «γέων», πρέπει νὰ σημειωθῇ, σὲ τοῦτο πάλι: τὸ μέρος, πώς ὁ «προστηλυτισμός» του, ἔδωσε στὴν ποιήσιν καὶ στὴ λογοτεχνία γενικώτερα καινούργια καὶ διαλεχτὰ στελέχη, σὰν τὸ Δ. Βικέλα πού, δπως τόσο παραστατικὰ ἔγραφε, ἀγαφερόμενος στὰ χρόνια τῆς διαμονῆς του στὸ Λογδίγο: «... ἀφ' ὃτου ἐσχετίσθη τὸν Τρικούπην ὑπάρχει ἐγτός μου αὔτη ἡ πάλη μεταξὺ δημοτικῆς γλώσσης καὶ διωρθωμένης (καθαρευούσης)», μὲν κατάληξιν γ' ἀκολουθήσῃ κι' αὐτὸς τὴν συμβουλή του, τὸν Ἰουλίο Τυπάλδο: «ὅστις ἐφήρμισε εἰς τὸν πεζὸν λόγον τὰς περὶ γλώσσης ιδέας τοῦ Τρικούπη» (θλ. Δ. Βικέλα: «Ἡ ζωὴ μου» σελ. 404 - 418), καὶ τόσους ἀλλους.

«Ως ιστορικὸς ὁ Σπυρίδων Τρικούπης εἶναι ἀσύγκριτος. Τὸ ἔργον του εἶναι καὶ θὰ παραλιείη γιγηλεῖο ἀθάνατο τοῦ ἀθάνατου ἔπους τῆς φυλῆς μας. Ὕπηρξε μαζὶ καὶ ἀγωγοῦστης ἀτρόμητος καὶ ἀφηγητῆς ἀλιερόληγπτος τῆς ἐπιτετίας. Μᾶς ἐπιτετίας σκληρῶν ἀγώνων, δειγῶν περιπετειῶν, μεγάλων ἀπογοητεύσεων, ἀλλὰ καὶ προσκαίρων — ἀλλοίμογο — ἐγθυσιασμῶν. Καὶ παρ' ὅτι ἔγγρησε στὸν ἀσφυκτικὸν αὐτὸν κύκλο τῶν φατριῶν, τῆς μασαλλοδοξίας καὶ τῶν ταπεινῶν ἀκόμα σκευωριῶν γιὰ τὴν κατάκτησι τῶν πρωτείων (κι' αὐτὸς ὅταν ὁ ἀκατάδηλητος ἔχθρος δρισκόταν κυρίαρχος μέσα στὸ σπίτι μας), ἐν τούτοις ὁ Τρικούπης κατώρθωσε, χάρι στὴν ἀρετὴν του, τὸ ἥθικὸ μεγαλεῖο του, τὴν περιωπὴ τοῦ σπάνιου ἥθους του, νὰ διαμάστῃ τὶς ἀγθρώπιγες ἀδυναμίες, νὰ σταθῇ πάνω ἀπὸ πάθη καὶ νὰ ἀπογείμη ἀλγήθινὰ ιστορικὴ δικαιοσύνη, προσφέροντας ἔτσι εἰς τὸ "Ἐθνος" ἐνα κηρύκευμα.

Αὐτὴ τὴν διαπίστωσι — ἀτράγαταχτη γιὰ τὴν αὐθεντικότητά της — τὴν βλέπει κανεὶς στὴν παρακάτω ἐπιστολὴ τοῦ διάσημου Ἀγγλου ιστορικοῦ Ἐδουάρδου Φρέμαν (Edward A. Freeman), καθηγητοῦ εἰς τὸ φημισμένο Παγεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης, πρὸς

καθαρευουσιάνος αὐτός, ἔλαμψε στὸ «Ἐλληνικὸ πνευματικὸ στερέωμα, μόλις ἀπὸ τὸ 1889, ὅταν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς διεκήρυξε ὅτι: Αἱ «Ωδαὶ» διήγοιξαν ἐγώπιόν του ὅχι μόνον κόσμον ἀφόγου ποιησεως, ἀλλὰ καὶ νέον κόσμον ἀρμονίας.

τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη (εἰς τὸν ὅποιον ἀφιέρωσε τὴν δ' ἔκδοσιν τοῦ πολύκροτου βιβλίου του «Ιστορία τῆς Ὀμοσπόνδου Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ» διποὺ ἐπὶ λέξει τοῦ γράφει: «Ἄγαπητέ μου κύριε Τρικούπη, δὲν ὑπάρχει ἀνήρ πρὸς ὃν καταλληλέτερον Ἐμῶν δύναμαι: γὰρ ἀφιερώσω τὸν τόμον τοῦτον, πραγματευόμενον κυρίως τὰ τῆς παλινορθώσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, μετὰ πάροδον ἔσγικῆς καταπιέσεως. Ως δὲ αὐτόχθων ίστορικὸς τῆς ἀγαγεννηθείσης Ἑλλάδος πληροῦτε θέσιν καταπληκτικῶς ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ ἐπιφανοῦς συγγραφέως τοῦ κυρίως δδηγοῦντος με δι! ὅλου τοῦ παρόντος μέρους τοῦ ἔργου μου. Ως δὲ Πολύδιος τὴν γεύτητά σας διαγύσσατε ἐν τῷ μέσῳ ἀνδρῶν καὶ ἀνδραγαθῶν ἀνταξίων τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ἀράτου καὶ Φιλοποίμενος. Ως δὲ Πολύδιος ἐπίσης τὰ μετέπειτα ἔτη σας κατηγαλώσατε ἀναγράφοντες εἰς τὴν εἰσέτην ζῶσαν γλώσσαν, εἰς δὴ ἐκεῖνος ἔγραψε, τὰ μεγάλα γεγονότα τῶν ὅποιων ὑπήρξατε αὐτόπτης καὶ συμμέτοχος. Συγετέλεσσατε εἰς τὴν κατάκτησιν τιμητικῆς θέσεως ὑπὸ τῆς ἰδιαιτέρας σας πατρίδος μεταξὺ τῶν τιμημάτων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.

»Συγετρέξατε ὅπως τεθῇ ἡ Αἰτωλία ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὥσ της Ἀχαΐα ἐπιπέδου, καὶ γὰρ ὑψώσητε τὸ δύνομα τοῦ Μεσολογγίου εἰς περιωπὴν ὅχι διλιγότερον περιφανῆ τῆς Μεγαλοπόλεως. Καὶ κατά τι εἰσθε εὐτυχέστερος τοῦ μεγάλου προκατόχου σας. Ο Πολύδιος ἔζησεν ὅπως ἔνη τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος του ἀλισχερῶς ἔξαφανισθείσαν καὶ τὸ μόνον ὅπερ ἡδυγήθη γὰρ τῇ παράσχη ἢ τοι μικρὰ ἀνακούφισις τῆς δουλείας της. Υμεῖς ἔζησατε ὅπως ἔνητε τὴν πατρίδα σας ἀπαντῶσαν εἰς τὰς τῶν ἔχθρῶν τῆς συκοφαντίας διὰ διαιγαγῆς τὴν δὲν δύνανται γὰρ μεμφθῆσι. Εἴδοτε τὴν Ἑλλάδα μίαν ἐπιφοράν ἐπισύρουσαν τὰ ἀλέματα τῆς θαυματουργῆς Εὐρώπης διὰ μιᾶς τῶν ἀγγοτέρων καὶ δικαιοτέρων Ἐπαναστάσεων ὅλων τῶν ἐν τῇ ιστορίᾳ ἀγαγραφομένων. Ἐνῷ δὲ τι αὐτὸς ἡδύνατο γὰρ πράξῃ ἢ τοι γὰρ κατορθώσῃ μαράξεις λόγου παροχῆς παρὰ τῶν καταθλιβόγυτων γιγητῶν, ὑμεῖς καλεῖσθε ὅπως συμμετάσχητε συγδιασκέψεων συγελεύσεως διποὺ πᾶσα ἔντιμος καρδία ἐν Εὐρώπῃ προσδιοκῇ δι: γὰρ διεισδύετε τὴν τύχην της. Οποιονδήποτε καὶ ἂν εἴγα: τὸ ἀποτέλεσμα τῶν συγδιασκέψεων, ἂν δὲ Βασιλεὺς θ' ἀγέλθῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Θησέως γὴ Πρόεδρος θὰ φέρῃ τὴν σφραγίδα τοῦ Λυδιάδου, γὴ παρ' αὐ-

τῶν καθισδήγησις εἰς τὴν πλήρη παγίωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν χώραν ὅπου δὲ Νόμος καὶ ἡ ἐλευθερία πρῶτον ἐνιδρύθησαν εἶναι: ἡ ἔνθερμος εὐχὴ τοῦ

Εἰλικρινοῦς καὶ ὑποχρεωμένου φίλου σας

Ἐδουάρδου Α. Φρήμαν

Σόλιερλιέ, Ἰανουάριος 3, 1863».

Βέβαιον θρησκευτικὴ πίστις εἶχε ὁ Τρικούπης, τὴν ὅποια λιτέψωσε καὶ στὸν παιδιά του, γειτονος δὲ ἔγραψε ἴδιαιτερη ἀκολουθίᾳ τοῦ ἑσπερινοῦ, ποὺ φύλλεται ἔκτοτε κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, στὸν Καθεδρικὸν μας Ναὸν στὸ Μεσσολόγγι. Σ' αὐτὸν ἀφορμῇ ἔθωσε ἔνα λιεγάλο θυσία τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος, εἴκοσι περίπου χρόνια πρὸ τῆς Ἐθνεγερσίας, ποὺ ἔγινε μέσα στὴν Ἱδια ἔκκλησία, ἔημερώνοτας τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (26 πρὸς 27 Δεκεμβρίου) σὲ κάποιο παράλυτο νεανία ἀπὸ χωριὸ τῆς περιφερείας λιας, ὁ ὄποιος διαγυντέρευσε ἐκεῖ, παρακαλώντας τὸν Ἅγιον γὰρ τὸν γιατρέψθη.

Οταν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι, τὸν πῆρε κουρασμένο πιὰ δὲ ὑπνος, εἶδε σὲ ἐντυπωσιακὸν ὄνειρο τὸν πολιοῦχο μας γὰρ τοῦ προσφέρη, στολισμένος μὲ τὰ δλόχρυσα ἄμφια του, ἀντίδωρο, ποὺ μιδὲ τὸ ἔφαγε ὁ εὐτεβῆς ἄρρωστος, ἐκεὶ ποὺ κοίτοταν πραγματικὸν ἔξαυλωμένος ἀπὸ τὴν καταγυκτινὴ δλονύκτια προσευχὴ κατὰ τὴν πνευματικὴ ἐπικοινωνία του μὲ τὸν οὐρανό, ἔγοιωσε ξαφνικὰ γὰρ ἔγεννεται λίγο - λίγο, στ' ἀδύναμο καὶ πολυθαραγμένο κορμί του, μιὰ σωτήρια θεῖκὴ δύναμις. Τὸ πρωΐ, σημαίνοντας ἡ καιροπάνα, σηκώθηκε τελείως καλά, ὀλόρθος στὰ πόδια του.

Εἰς ἀγάλιμησιν αὐτοῦ τοῦ θαύματος, ἡ Μεσολογγίτισσα ἀρχόγυτισσα καὶ θεοσεδήγης χριστιανὴ Περσεφόνη χήρα Θοδωράκη Γρίβα, τοῦ ξακουσμένου Ἀκαρνάνα στρατηγοῦ, ἐδώρισε, ὅπως ἄκουσα κατὰ τὰ παιδικά μου χρόνια ἀπὸ τὴν μακαρίτισσα μητέρα μου, στὸν Καθεδρικό μας Ναό, ποὺ ἦταν καὶ ἡ ἑνορία της, τὴν ὑπάρχουσα ἐκεῖ εἰκόνα τοῦ πρωτομάρτυρα ἀρχιδιακόνου Στεφάνου, λιθοδολουμένου ἀπὸ τοὺς Ἐβραίους διῶκτες του (ἐπικεφαλῆς των ἥταν τότε δι τρομερὸς χριστιανομάχος Σαῦλος, δι μετέπειτα «Πρωτόθρονος καὶ Κορυφαῖος» Ἀπόστολος Παῦλος, θεόφθιογγος κήρυκας καὶ τρισμέγιστος φωστήρας τῶν Ἐθνῶν), καὶ προσευχομένου μέ-

χρι πού «έκοιμήθη», ύπερ τῶν φογέων του!! μὲ τοῦτα τὰ περί-φημα λόγια: «Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς ταύτην τὴν ἀμαρτίαν».

‘Η ἄνω Ἀκολουθία, ποὺ διασώθηκε χειρόγραφη στὴν παλιὰ ἱστορικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος, ἐκεὶ ἀκριβῶς ὅπου ὑ-πάρχει διηγημένος Καθεδρικὸς Ναός, τυπώθηκε μὲ εἰσαγωγικὸν σημείωμα τοῦ σοφοῦ γυμνασιάρχου Κωνστ. Ν. Γιανγούτσου (ύπὸ ημερομηνίαν 16 Νοεμβρίου 1907), εἰς τὸν ὅποῖον διερίζεται τόσα πολλὰ τὸ Μεσολόγγι, σὲ καλαίσθητο φυλλάδιο 24 σελίδων στὴν ἈΘήνα ἀπὸ τοὺς τότε Ἐπιτρόπους Σωκρ. Στάικο,¹ Σ. Ἀγαγγω-στέπουλο, Π. Καρδούγη καὶ Γ. Ἀμπαδογιάνη καὶ ἔκυκλοφόρησε ἐπίσης τὸ 1907, μὲ τὴν γιορτὴ τοῦ Ἀγίου Στεφάνου.

‘Ο Τρικούπης ἔγραψε ἐπίσης καὶ ἐκκλησιαστικοὺς λόγους, σὲ ἔξεχωριστὸ τεῦχος, ποὺ ἐκφωνοῦσε ἀπὸ τὸν ἀμδῶνα καὶ πού, ὅπως δὲ ἵδιος ἔλεγε: « ἡ ἀκαταμάχητος ἴσχυς τῶν μαχομένων χρι-στιανῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ πίστις μου καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεόν ἀδιά-σειστος ἐλπίς μου».

Στὴν ἰδιωτική του ζωὴ ὁ Τρικούπης, ἥταν ἔνας δριτος οἰ-κογενειάρχης καὶ κράτησε τὶς ἐλληνοχριστιανικὲς παραδόσεις μέ-σα στὸ σπίτι του κυριολεκτικὰ ἀλώδητες.

‘Ἐπέδειπε προσωπικὰ τὴν μόρφωσι τῶν παιδιῶν του² — αὐτὸς

---

1. Διετέλεσε ἐπὶ γρόγια δῆμαρχος Μεσολογγίου καὶ στὴν ἀκοίμητη δραστηριότητά του διερίζονται ἀρκετὰ δημοτικὰ ἔργα, ὅπως ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου «Ζεστῆς» γιὰ τὴν πλήρη ὕ-δρευσι τῆς πόλεως, ἡ ἀνέγερσις τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου (αλη-ροδότηται Γεωργίου καὶ Ἀγαστασίου Χατζηκώστα), δ φωτισμὸς τοῦ Μεσολογγίου μὲ τὰ γραφικὰ φανάρια — λάμπες πετρελαιού φυσικὰ — ἡ κατασκευὴ τῶν παλιῶν σφαγείων στὴ δορειδυτικὴ γωγία τῆς περιμετρικῆς μέσα στὴ θάλασσα — τότε ἀπὸ τὸ τέρ-μα τῆς ὁδοῦ Χαριλάου Τρικούπη (σπιτιοῦ μου) μέχρι τοῦ Μητρο-πολιτικοῦ Μεγάρου, δλη ἔκεινη ἡ περιοχὴ, δπου δρίσκεται σήμερα δι συγοικισμὸς τῶν ἔργατικῶν κατοικιῶν καὶ τόσα ἄλλα κτήρια, ἥταν σκεπασμένη ἀπὸ θάλασσα, καὶ μόγον τὸ κτήριο τῆς Ἐπαγ-γελματικῆς Σχολῆς ὑπῆρχε — τὸ κομψὸν καὶ πάντα περιποιημένο κηπάριο στὸ κέντρο τῆς πλατείας Μπότσαρη, δευτροφυτεμένης δ-λόγυρα μὲ καλλωπιστικὲς πιπεριές, ποὺ μικροὺς μᾶς προκαλοῦσαν τὰ κόκκινα τσαμπιά τους, κι’ ἔτσι ἔβαζαν τὸ δύστυχο κουλοχέρη παιδογόμο σὲ δουλειά!..., κλπ., κλπ.

2. Εἶχε ἀποκτήσει ἐν δλῳ ἔξη παιδιά, ἀπὸ τὰ δποῖα τὰ τέσ-

ξέδιδαξε στὸ Χαρίλαο ἀνάγγωσι καὶ γραφὴ — κι' ἀπὸ τὰ πρῶτα δῆματά τους, δταν ἡταν πρέσβυς στὸ Λογδῖνο, γιὰ τὴν πληρέστερη εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα κατάρτισι τους καὶ τὴν χρηστὴν διαπαιδαγώγησί τους μέσα στὰ αὐστηρῶς ἔθνικά μας πλαισια, σύμφωνα μὲ τὰ προαιώνια ἰδανικὰ τῆς Φυλῆς, μετεκάλεσε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἔνα σοφὸ καὶ ἐνάρετο διδάσκαλο, τὸν ἐπιφανῆ Ρουμελιώτη (Προυσιώτη) Ἀγαστάσιο Ἀγαθίδη, τοῦ ἐποίου τὸ δνομια οἱ εὐγνώμονες λιαθητές του Χαρίλαος καὶ Σοφία, πάντα μὲ σεβασμὸ τὸ ἀνέφεραν σ' δλη τους τὴ ζωή. Τοῦ Χαρίλαου, ἰδιαίτερα, παρακολουθοῦσε καὶ ἀπ' αὐτὸ τὸ Λογδῖνο ἀκόμα, μὲ ἀκοίμητη ἔγνοια καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια, τὶς σπουδές, καθὼς καὶ τὴν ἐν γένει ἡθικοπνευματικὴ του ἔξελιξι καὶ δρᾶσι, δταν ἔκεινος εἶχε κατεβῆ πιὰ στὴν Ἀθήνα. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἀξιοπρόσεκτης τακτικῆς του, ἀλλὰ καὶ τῆς τυφλῆς παράλληλα ὑπακοῆς τοῦ νεαροῦ Τρικούπη, στὶς πατρικὲς παραιγέσεις, εἶναι καὶ τὸ παρακάτω περιστατικό:

Οταν κάποτε στὸ Πανεπιστήμιο μας δ Χαρίλαος ἀγέτρεψε, μ' ἔνα γευρώδη λόγο του — ἀποκαλυπτικὸ τῶν ἥγετικῶν του προσόντων — ἀπέφασι τῶν συμφοιτητῶν του νὰ ὀργανώσουν διαδήλωσι ἐγαγτίον τῆς τότε Κυδεργήσεως, γιὰ κάποια διαταγὴ τῆς πάγω σὲ σοδαρὸ στρατιωτικὸ ζῆτημα, προβάλλοντάς τους ὡς ἐπιχείρημα «τὸ ἀτοπὸν τῆς συμμετοχῆς τῶν φοιτητῶν εἰς τὰ κινήματα τοῦ στρατοῦ», δ γέρο - Τρικούπης, μὲ αὐστηρὸ τότε γράμμα του, «ἐπέκρινε τὴν διαγωγὴν του» καὶ ἀπὸ κείνη τὴν ὥρα δ πειθαρχικὸς γιὸς δὲν λάδαιγε πιὰ μέρος στὰ διαδήλωτα τοῦ Πανεπιστημίου.

Αλλὰ καὶ τῆς Αἰκατερίνης τὸ ἥθιοπλαστικὸ ἔργο ὡς μητέρας ὑπῆρξε σπουδαιότατο, στὴν περίπτωσι δὲ τοῦ Χαρίλαου θρίσκει τὴν πληρέστερη ἐπαλήθευσί του τὸ παλιὸ γυναικικό: «Πίσω ἀπὸ κάθε μεγάλου δυνδρα, ὑπάρχει μιὰ καλὴ μητέρα».

Ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴ γυναικα του καὶ τὰ δυό τους παιδιά, ἡταν κάτι τὸ ἀσύλληπτο, τὸ παθολογικὸ σχεδόν. Μὲ τὸ θάνατο τῆς Αἰκατερίνης (ἔπαθε συμφόρησι ἔνα καλοκαιριάτικο πρωιγό, παίρνοντας τὸ θαλάσσιο λουτρό της στὴν Αἴγινα, 15 Ιουλίου

σερα (ἔνα ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἔλεγαν "Οθωνα καὶ κάποιο ἄλλο Ἀγλατα) πέθαναν σὲ μικρὴ ἡλικία.

1871), δόθηκε άφορμή, σ' θσσους δὲν είχαν γγωρίσει τὸ φυχικὸ του μεγαλεῖο, νὰ θαυμάσουν τὴ συζυγικὴ στοργὴ, ποὺ ἐπὶ μισδὸν αἰῶνα εντυχισμένου ἔγγαιου δίου ἔμεινε ἀμείωτη.

Σέργοντας τὰ παράλυτα σχεδὸν πόδια του, ἀκολούθησε μὲ συγτριβὴ τὴν κηδεία της, κι' ὅλος ὁ κόσμος ἔσπασε σὲ πραγματικὸ θρῆνο μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ σπαραξικάρδια εἰκόνα. Μέσα στὴν ἐκκλησία, ὅπου στεκόταν δίπλα στὸ λειψανὸ της, ἔχοντας σφιγκτακαλιασμένο τὸ κρύο φέρετρο, ἀκούσει ἀγένεφραστος, ἀδάκρυτος τώρα, σὰν γάταν ἀφιονισμένος ἀπὸ τοῦ χάρου τὸ φαρμακερὸ γγῶτο, τὸν ἐμπνευσμένο ἐπικήδειο τοῦ Τιμ. Φιλήμονος, πού, μὲ πνιγμένη φωνὴ σὲ κάποια του ἀποστροφὴ τοῦ εἶπε: «Ο ιστορήσας τῆς μητρὸς τοῦ Φώτου Τζαβέλλα τὸν ἡρωισμὸν, ὁ ἀνυμνήσας τὴν Δέσποινα, ὁ τοῦ Ρήγα, τοῦ Υψηλάντου καὶ τοῦ Ὄλυμπίου τὰ μαρτύρια ἀποιηγημεύσας, ὁ τοῦ Μεσολογγίου τὴν ἔξοδον ἐκτραγωδήσας, ὁ τὰ μαρτύρια τοῦ Γέροντος τὸσφ περιπαθῶς ἀφηγηθείς, ὁ τὸν "Ὕμνον τοῦ Τυρταίου διδάξας, ὁ τὴν πατρίδα πολλάκις παρηγορήσας ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ προσφιλῶν τέκνων, δὲν ἔχει, τὸ θλέπω, τὴν δύναμιν γὰρ ἀπευθύνη πλέον πρὸς ἑαυτόν, τὴν παρηγορίαν, ἦν ἀπηρύθμηγε καὶ ἐπέδαιλεγ εἰς ἄλλους, ἡ εὐγλωττία του, δὲνθιουσασιλίδες καὶ δι γοῦς αύτοῦ».

Παρ' ὅλα αὐτὰ δρῆκε τὴ δύναμι, γυρίζοντας σπίτι του, νὰ γράψῃ σ' ἔνα τετράδιο, ποὺ ἀγακαλύφθηκε αἰτινισμένο, ὕστερα ἀπὸ 45 χρόνια μέσα στὴ διδιλούθηκη τῆς κόρης του Σοφίας, μετὰ τὸ θάνατό της, ἔνα ποίημά του γιὰ Κείνη — ἵσως τὸ στεργὸ τῆς ζωῆς του — μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: «Εἰς Αἰκατερίνην Τρικούπη ἐκπνεύσασαν εἰς Αἴγιαν τὴν 15 Ιουλίου 1871, καθ' ἓν τραγούδιασσολούετο. Ο ἀπαρηγόρητος σύζυγος».

Ο χωρισμὸς τους δὲν ὑπῆρξε μακρός, γιατί, ἔνα χειμωνιάτικο πρωΐ, στὶς 12 Φεβρουαρίου 1873, τὴν ἀκολούθησε κι' αὐτὸς στὸν τάφο. Καὶ κράτησε, χαροπαλεύοντας, τὴν φυχὴ στὰ δόντια, ἷς που νὰ ἴδῃ τὸ Χαρίλαο ἐπανερχόμενο ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, δπου ἐκεῖνες τὶς μέρες, εἶχε δώσει σκληρὴ ἐκλογικὴ μάχη, τὴν δποία δυστυχῶς ἔχασε, ἀπὸ τὸ πρωτοφαγὲς δργιο τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων, ποὺ ἔθαλαν σὰ σκοπό τους νὰ τὸν ἀποκλείσουν μὲ κάθε τρόπο ἀπὸ τὴ Βουλὴ.

«Ἐτσι ἦπιε κι' αὐτὸς τὸ πικρὸ ποτήρι, πρὶν ἐγκαταλείψῃ τὸ

μάταιο κόσμο, πάνω στὰ 85 χρόνια του. Τὸ δτι: ὅμως τὸν εἶδε ζωγ-
τανὸ (γιατὶ ἀδέσποτη φήμη τὸν εἶχε φέρει μέχρι τὸ αὐτιά του σκο-
τωμένῳ ἀπὸ φανατισμένο κομματικὸ του ἔχθρο), μαλάκωσε τὸν πό-
νο του καὶ γαλήνηεψε τὴν τρικυμίσμενη, ἀπὸ τὴν ἀγωνία, ψυχή του.¹
Τράβηξε μὲν διλάνοιχτα τὰ πανιά του μυθικοῦ καραβῖοῦ του χάρουτα,
πρὸς τῆς χριστιανωσύνης τὴν ἀτελεύτητη ζωή, πρὸς τὴν πληρέ-
στερη Ἀθανασία... Καὶ φεύγοντας ἀφῆγε πίσω του συνεχιστὴ τὸ

---

1. Οἱ ἐκλογὲς ἐκεῖνες ἀποτελοῦν μιὰ μελαγή τελίδα γιὰ τὸ
Μεσολόγγι, ποὺ καταγράφηκε ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη στὸ παθη-
τικὸ τῆς Κυδεργήσεως Δεληγεώργη, παρὰ τὶς αὐτηρές τότε δη-
λώσεις του προέδρου εἰς δάρος τῶν ὑπευθύνων, καὶ τὴν ἐγτονώ-
τατη ἀποδεκματία τους. Τὸ σύγθηκα, γιὰ τὴν ἐκλογικὴ δίαι καὶ
γοθεία, δόθηκε ἀπὸ θεριόσκια τοπικὰ στελέχη του κόμιστρος του,
μὲν ἐπακόλουθο, πλὴν τῶν ἄλλων ἐπεισοδίων (ζυλοδαρμῶν κλπ.)
γὰ ὀργανωθοῦν καὶ δολοφογίες ἀκόμα σημανόγνων. Τρικουπικῶν,
ὅπως ἔγινε δυστυχῶς ἀπὸ μερικὰ καθάριματα τοῦ Δεληγεωργικοῦ
κόμιστρος, κατὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Μαΐου 1869, ἀπότε ἔδολοφρόνη-
σαν στὴν «Ἀπάνω Ἄγορά» ἔνα σειμὸ παλληκάρι τοῦ τόπου μας
καὶ διαιλεχτὸ στέλεχος τοῦ Τρικούπη, τὸ Χρῆστο Τσαγκαράκη,
Ἄγαπηγότατο στὴν κοινωνία, γιὰ τὴν μεγάλη φιλανθρωπίαν του
δρᾶσι, μὲν ἐπιβάλλον δὲ ἀξιόλογο, στὰ λαϊκὰ ἰδιαίτερα στρώματα,
γιὰ τὸ γιγάντιο ἀγάστημά του καὶ τὴν ἀνδρεία του. Ἐν δὲ δὲν ἐπε-
νέδινε προσωπικὸ δίδιος δὲ Τρικούπης γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς
μαγιστριέους, ἀπὸ κείνα τὰ πρωτοφανὴ ἐγκλήματα, φίλους του, θὰ
ἐσημειώνετο γενικὴ αἰματοχυσία στὴν πόλι μας. Ἡ ἐπιδολὴ του
ὅμως πρὸς αὐτοὺς καὶ ἡ ψυχραιμία παράλληλα του κομματικοῦ του
ἐπιτελείου, ἔσωσαν τότε τὴν κατάστασι. Φεύγοντας μάλιστα ἀπὸ
τὸ Μεσολόγγι δὲ ἀρχηγὸς δὲν παρέλειψε, μέσα στὴ διπλῆ στενο-
γάρια του — πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀπελπιστικὴ κατάστασι τῆς ὑγείας
του πολυαγαπημένου του πατέρα, κι' ὑπερεκ ἀπὸ τὴν ἀδικη ἀπο-
τυχία του κατὰ τὶς ἐκλογὲς — γὰ συστήση καὶ πάλι πρὸς τοὺς
διπαδούς του «ἄγαπη καὶ ἀδελφωσύνη» μὲ τοὺς Δεληγεωργικούς,
γιατὶ, ὅπως τοὺς ἔτοιμοις, δόλοι τους ἥσχα Μεσολογγίτες, μὲ τὰ ἔδια
ἴδαιοικά γιὰ τὸν τόπο, καὶ γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ τους εὐημερία.

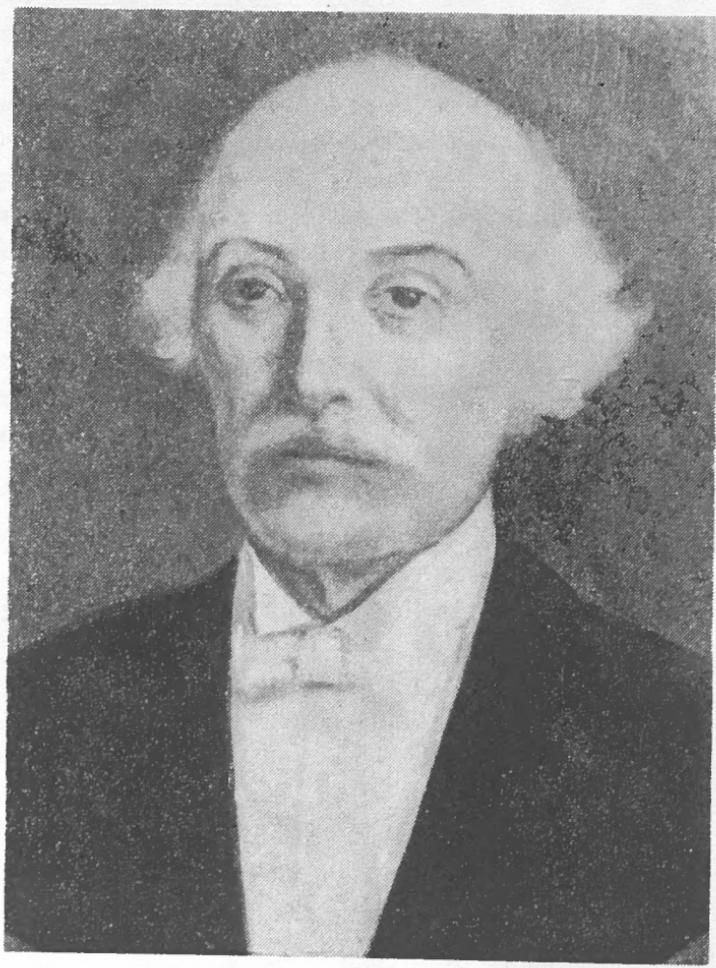
Ο Δεληγεώργης ἀπὸ τὴ συντριβὴ του γιὰ τὶς δαναυσότητες
αὐτές, εύαισθητος καὶ φιλότιμος δπως ήταν, δὲν πήγε οὔτε καὶ
στὴν αηδεία ἀκόμα του Σπυρίδωνος Τρικούπη, μὴ ἔχοντας προφα-
νῶς τὴν ψυχικὴ δύναμι νὰ ἀντικρύσῃ, κάτω ἀπὸ τὶς τραγικές ἐκεῖ-
νες συγθήκες, τὸ μεγάλο θῦμα τῶν ἔξαλλων διπαδῶν του, τὸ Χα-
ρίλαο.

Χαρίλαος, ἀξιώτερό του γιὰ νὰ κυβερνήσῃ τὸ κλυδωνικόμενο σχά-
φος τῆς πολυτάραχης πολιτείας.

‘Η κηδεία του ὑπῆρξε ἐπιβλητικὴ καὶ ἴδιαιτερα συγκινητικὴ
μὲ τὴν αὐθόρμητη συμμετοχὴν χιλιάδων λαοῦ, καὶ ὅλων τῶν ἀγω-
νιστῶν τῆς Ἐθνεγερσίας, ποὺ δρίσκονταν στὴν Ἀθήνα. Παρέστη δὲ
ὅσιλεὺς Γεώργιος Α' μὲ στολὴ στρατηγοῦ, φορώντας τὸ Μεγαλό-
σταυρὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ συνοδευόμενος ἀπὸ τὸ Δαγδὶ πρίγκιπα
θεῖο του, οἱ πρέσβεις πολλῶν ξένων Δυνάμεων, δὲ πολιτικὸς κό-
σμος τῆς χώρας καὶ δὲ, τι ἐκλεκτὸ εἶχε γὰρ ἐπιδείξη εἰς τὰ γράμ-
ματα καὶ τὴν ἐπιστήμην ἡ πρωτεύουσα, τὸν ἐνεκρολόγησαν δὲ στὴν
ἐκκλησίᾳ καὶ τὸν γενικοτάφειο οἱ τρεῖς κορυφαῖοι τῆς ἐποχῆς ἐκεί-
νης πολιτικοί, Θρασύβουλος Ζαΐμης, Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος
καὶ Θεόδωρος Δηλιγιάγγης.

‘Ο ἀπέριττος τάφος του δρίσκεται στὸ Α' Νεκροταφεῖο, καὶ
κοντά του ἔχει γιὰ πάντα δῆλη τὴν ἀγαπημένη του οἰκογένεια, τὴν
Αἰκατερίνη, τὸ Χαρίλαο, τὴν Σοφία.

ΖΗΝΟΒΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ
(1800 - 1872)

ΖΗΝΟΒΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

Γεννήθηκε οὗδος (στὸ Μεσολόγγι) τὸ 1800. Γόνος ἔκλεκτὸς μιᾶς ὀγομειαστῆς γενιᾶς ἀγωνιστῶν τῆς Ἐθνεγερσίας στὸ Μεσολόγγι, ὃπου ὁ πατέρας του Ἰωάννης καὶ ὁ θεῖος του Παντολέων, ἵερεῖς καὶ οἱ δύο, διακριθηκαν κατὰ τὶς πολιορκίες του καὶ τὴ θρυλικὴ "Εξοδος" (ὁ πρῶτος κάγκε κατὰ τὴν ἀγατίγαξι τοῦ Ἀνεμομύλου μαζὶ μὲ τὸ Δεσπότην Ἰωαννῷ τῶν Ρωγῶν καὶ τοὺς ἄλλους συντρόφους τους, ὁ δεύτερος, ἔγκριτος διδάσκαλος στὴν Ηόλη, μέχρι τοῦ ἔιεσηκωμοῦ μαζὶ, ὃπότε κατέβηκε στὸ Μεσολόγγι γιὰ γὰρ ἐπιτελέση τὸ ὑπέρτατο χρέος πρὸς τὴν Χριστιανωσύνη καὶ τὴν Πατρίδα, σκοτώθηκε τὴν τραγικὴν γύντα τῆς Ἐξόδου).

Μετὰ τὶς πρῶτες σπουδές του, καντά στὸ Γρηγόριο Παλαιμᾶ, στὴν περίφημη «Παλαιμακτὴ Σχολὴ» — κορυφαίου τότε πνευματικοῦ κέντρου τοῦ Ἐλληνισμοῦ — ἔφυγε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολι, ὃπου ἐσπούδασε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης, μὲ σκοπὸ γὰρ ἵερωθῆ καὶ αὐτός, παιρνοντας τὸ ὄνομα Ζηγόδιος, γιατὶ τὸ δαπτιστικό του ἥταν Ζαχείριος, ὅπως ἔλεγαν καὶ τὸν πάππο του, ἵερέα ἐπίσης, ποὺ πέθανε κατὰ τὴν πολιορκία, σὲ δαθεὶὰ γεράματα, πολεμώντας μέχρι τὴν τελευταία του στιγμή.

Λίγο πρὶν ἔκραγη ἡ Ἐλληνικὴ Ἐπαγάστασις, ἐπῆγε στὴν Ηἶζα τῆς Ἰταλίας καὶ ἐσπούδασε νομικά, στὸ φημισμένο Πανεπιστήμιο της, εἰς τὸ ὅποιον ἐδίδασκον οἱ περιώγυμοι νομοδιδάσκαλοι Καριμιάρχης καὶ Δελχαρόστης. Παράλληλα καὶ σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸν ἐγκατεστημένο στὸ Λιθόργο πλούσιο καὶ λόγιο θεῖο του Σπύρο Βάλβη (Ἄδελφὸς τοῦ πατέρα του καὶ προστάτη του),

1. Ο Σπύρος Βάλβης, ἀπὸ τὰ μεσολογγίτικα ἀρμυρίκια, ποὺ ὑπῆρξαν κατὰ τὴν τελευταία φάσι τῆς πολιορκίας ἡ μοναδικὴ τροφὴ τῶν πολιορκημένων, ἔφτιαχγε ποτάσσα μὲ εἰδικοὺς ἐργάτες, τοὺς ὅποιους ἐστελγε στὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὴν Ἰταλία, καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε δτὶ ἥταν ὁ πρόδρομος τῆς ἰδέας τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῶν πολυτίμων προϊόντων τῆς λιμνοθαλάσσης μαζὶ. Ἐδοήθησε οἰκογενειακὰ πολὺ τὸν ἀγῶνα καὶ κατάντησε γὰρ πεθάνη φτωχός.

έπιδόθηκε, μὲν ἔγθεη πατριωτικὴ φλόγα, στὴ διαφάντισι τῆς κοινῆς Ιταλικῆς γνώμης καὶ ἴδιαιτερα τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας της, ὡς πρὸς τοὺς Ἱεροὺς σκοποὺς τοῦ Ἑσπερικοῦ μας, γιατὶ ὁ ἀγώνας ἐκεῖνος τοῦ ὑπόδουλου γένους εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἥθικὴν καὶ οἰκονομικὴν συμπαράστασι τῶν ἐλευθέρων λαῶν.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴν δροῦσε στὴν Πίζα, ποὺ τὴν εἶχε κάμει δόγματσδ κέντρο δῆλης τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλελληνικῆς κινήσεως, ἔνας μεγάλος Ἱεράρχης, ὁ πρώην Μητροπολίτης Ἀρτης καὶ Ναυπάκτου καὶ πρόεδρος πάσης Οὐγγροβλαχίας Ἰγγάτιος (εἶναι αὐτὸς ποὺ δώρησε στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι τὸ περίφημο γαλλικὸν κανδρὶ «Coulevrine» τὸ δποτὸ οἱ Μεσολογγῖτες ἔνγαλαν «Κολομπρίγα», δπως καὶ τὸ χειριστὴ του Ἀγαγν. Ράπεση «Κολομπρίγη»). Ο γεαρὸς Ζηγόδιος γίνεται, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴν, ἔγθουσις ὁδῆς καὶ ἐμπιστος συνεργάτης του. Σχετίζεται: σιγὰ - σιγὰ καὶ μὲ δὲ ἄλλα ἐπιφανῆ μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐπαιρείας, στὴν ὅποια ὁ Δεσπότης ἐπαιξε πρωτεύοντα ρόλο, καὶ μὲ τὸ φούντωμα τοῦ ἔθνους μιας ζεκιγήματος ποὺ τὸ προώθησε τόσο ἀποτελεσματικὰ ὁ φλογερὸς «Ἀγώνυμος» συγγραφέας «τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας», τυπωμένης στὸ Λιόρνο ἀπὸ τὸ 1806, παίρνει ζεχωριστὴ θέσι δίπλα του, σὰ θρησκεύτων στὸν πνευματικὸν τομέα (ἴδρυσι σχολείων στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα, γιὰ τὴν ἀγαπτέρωσι τοῦ ἔθνους φρονήματος τοῦ λαοῦ, μὲ οἰκονομικὴ ἐγίσχυσι τῶν διμογενῶν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης), δπως καὶ στὴν ἔντονη ἐπαγαστατικὴ του δρᾶσι γενικώτερα, μὲ τὸ ἐπίσημο κήρυγμα τῆς ἔθνεγερσίας.

Ο Ἰγγάτιος ὀργανώνει τώρα «τὸ διπλωματικὸν γραφεῖον τῆς Ἐπαγαστατημένης Ἑλλάδας», ποὺ τὸ διευθύνει προσωπικὰ ὁ ἴδιος, καὶ διὰ τοῦ γραφείου αὐτοῦ γίνεται κατὰ τρόπον ἐπίσημο καὶ ὑπεύθυνο, ἡ ἐνημέρωσις τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀγώνα. Παραλληλα δημιουργεῖται διάκληρο δίκτυο ἐπαφῆς του μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἀρχές, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ πλήρης συγτονισμὸς δράσεως. Τὴν ἔξοχη διπλωματικὴ του διορατικότητα, δπως καὶ τὴν ἐν γένει δραστηριότητά του, τὶς βλέπει κανεὶς σ' ἔνα γράμμα του τῆς 27 Μαρτίου 1823, πρὸς τὸν Ἀλέξ. Μαυροκορδάτο, σταλμένο ἀπὸ τὴν Πίζα στὸ Μεσολόγγι, δπου, σὲ ἀγωγιώδεις στιγμὲς γενικῆς ἀπογοητεύσεως γιὰ τὴν ἔχθρικὴ στάσι τῶν Μεγάλων

Δυνάμεων ἀπέναντί μας, τοῦ διμιεῖ προφητικά, πώς ή τελική θέσις τῆς Ἀγγλίας θὰ είναι: ὑπέρ τῶν ἐλληνικῶν δικαίων, κι' ὅπου τὸν κατατοπίζει ἐπίσης γιὰ τὶς ἀσκες προσπάθειές του πρὸς ἔξευρεσι δανείων γιὰ τὴν σίκουρική ἐνίσχυσι: τοῦ ἐθνικοῦ μας ἀγῶνα αὐτοῦ. (Βλέπε Ντίγου Κονδύμου, 'Αγένδοτα κείμενα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαγγεστάσεως 1822 - 1826, 'Αθῆναι 1966, σελ. 47).

Σὲ τοῦτο ἔδω τὸ σημεῖο δὲν πρέπει: γὰρ παραλείψω γὰρ πῦν καὶ ὅτι δὲ Ἱγγάτιος ὑπῆρξε δὲ πιὸ θερμὸς ἐμψυχωτὴς τοῦ Γένους κατὰ τὸν ἵσησηκαλό μας, καὶ μάλιστα στὶς κρισιμώτερες φάσεις του, καὶ σὲ δύο περίφημες ἐπιστολές του ἀπὸ 3 Ὁκτωβρίου 1822 πρὸς τὸ στρατηγὸ Δημ. Μακρῆ, τὸν μετέπειτα θρυλικὸ ἀρχηγὸ τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου, καθὼς καὶ στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, κατὰ μῆνα Δεκέμβριο τοῦ 1824, συγιστᾶ τὴν ἐρήμωσι ώρισμένων περιοχῶν στὴν Ἀκαραγανία καὶ τὸ Ζητούνι, ὅπως ἐλέγετο τότε ἡ Λαιμία (χωρῶν, μοναστηριῶν, ποιμνιοστασίων αὐτοῦ.) ὡς καὶ τὸ κάψιμο αὐτῶν ἀκόμη τῶν πόλεων Μεσολογγίου καὶ Αίτωλικοῦ «ἐν ἀνάγκῃ», γιὰ γὰρ μὴ δρίσκη ὁ ἐχθρὸς στὸ διάδει τοῦ οὔτε καλύβα γὰρ φυλαχτῇ τὸ χειμῶνα, κατὰ τὸ σύστημα τῶν Ρώσων μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντα στὴ χώρα τους, ποὺ τοὺς ἔσωσε τότε δὲ μπρησμὸς τῆς Μόσχας. Σύνθημά του δὲ ἐπίμονο στάθμηκε τό: «Καλλίτερα σκροποχώρι παρὰ τουρκοχώρι».

Ἡ ἐπική ἀγίστασις τοῦ τόπου μας, ἴδιαιτερα κατὰ τὶς τρομερὲς πολιορκίες του ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα, τοῦ εἶχε συνεπάρει κυριολεκτικὰ τὴν καρδιὰ καὶ τὸ νοῦ, κι' ὅταν τὸ ἄμοιρο Μεσολόγγι, ἐγκαταλειμμένο καὶ σκελεθρωμένο πὰ ἀπὸ τὴν πεῖνα, συγκέντρωσε ἀπεγνωσμένα τὶς στερνές του δυνάμεις γιὰ γὰρ κρατηθῆ στὰ πόδια του, δὲ γενναῖος Ἱεράρχης σκέφτηκε γὰρ ἔρθη ἔδω δὲ ἴδιος, γιὰ νὰ ἀγωνιστῇ μὲ τοὺς πολιορκημένους «τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ὑπέρ πίστεως καὶ πατρίδος». Τὴν ἀπόφασί του αὐτῆ, τὴν ἀποκαλύπτει: σὲ μὰ συγκινητικώτατη ἐπιστολή του, ἀπὸ 14/26 Ὁκτωβρίου 1827, σταλμένη ἀπὸ τὴν Πίτα στὴ Ζάκυνθο, πρὸς τὸν ἔκει φίλο του Γ. Τουρτούρη, ὅπου πλὴν τῶν ἀλλων, τοῦ γράφει: «... Δις ἐζήτησα τὴν ἀδειαν εἰς τὸν ἔσχατον χρόνον τῆς δασιλείας τοῦ μακαρίου Ἀλεξάνδρου καὶ δὲν τὴν ἔλασθα· σκοπός μου ήτο γὰρ ἔμβω εἰς τὸ Μεσολόγγι, μὲ τὴν πεποίθησι δὲι θέλω τὸ βαστάζει· γὰρ πτῶσις του μὲ κατελύπησε. Ἀγ εύδοκήσῃ δὲ Ἅγιος Θεός,

καὶ τὸ θελήσωσι καὶ οἱ χερσοελλαδῖται γιὰ νὰ ἀγαστηθῇ πάλιγ, τότε ναι, τότε ἔρχομαι μὲ εὐχαρίστησίν μου. "Οταν δὲ τοῦτο δὲν γενῆ, τί νὰ κατένω νὰ κάμω;».

Δυστυχῶς δὲν ἔζησε, γιὰ νὰ ίδῃ τὸ Μεσολόγγι του ἐλεύθερο, χάριν τῆς σωτηρίας του ὁποίου, τόσα σημαντικὰ χρηματικὰ ποσάν κατέβαλε γιὰ τὸν ἑφοδιασμὸ του σὲ πολεμικὸ ὄλευθον πλ. καὶ, μὲ τὴν τραγικὴ ἀργότερα πεῦσι του, τόση συγκινητικὴ δραστηριότητα ἀνέπτυξε μὲ τὴν ιστορικὴ προσκήρυξί του, σ' ὅλοκληρη τὴν Εύρωπη πρὸς συγκέντρωσι χρημάτων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῶν σκλαδιώθεντων γυναικοπαΐδων, ήγγιθεὶς μάλιστα προσωπικῆς τῆς ἐπιτροπῆς του ἐράγου στὸ Λιβόργο. Πέθανε στὴν Ηἶζα, μόλις 63 χρονῶν (31 Αὐγούστου 1828) καὶ θάφτηκε στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1828 στὸ Λιβόργο, «πρὸ τῆς θαυματικῆς θύρας» τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας. Στὰ 1964 ἔγινε ἡ μετακομιδὴ του λειψάνου του στὴν ίδιαίτερη πατρίδα του Λέσβο στὸν ιερὸ ναὸ του Ἀγίου Θεράποντα Μυτιλήνης. "Η εὐγνωμοσύνη του τόπου μας θὰ ἀκολουθῇ στὴν θύσια του τὸν θεόπειρπο Ποικιεγάρχη, καὶ τὸν ὑπερέγοξον Ἐθγοὺς Ὁδηγό.

"Π γνωριμία τοῦ γενεροῦ φοιτητῆς μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδᾶτο, ποὺ κι' αὐτὸς εἶχε ἀναπτυξεῖ προεπαναστατικὰ σπουδαία ἀθνικὴ δραστηριότητα στὴν Ηἶζα, χρονολογεῖται ἀπὸ ἐκεῖνα ἐπίσης τὰ χρόνια, καὶ ἡ ἐκτίμησις τοῦ πρίγκιπα πρὸς τὸν Ζηγρόδιο Βάλην, ὑπῆρξε ἰδιαίτερη, τόσο γιὰ τὴν ἀξία του, όσο καὶ γιὰ τὰ πλούσια πατριωτικά του αἰσθήματα. Ἐκεὶ μάλιστα, δι Μαυροκορδᾶτος ἀκουσει μαθήματα ὀχυρωτικῆς καὶ πολιορκητικῆς ἀπὸ τὸ διάσημο τεχνικὸ Dufour καὶ οἱ γνώσεις ποὺ ἀπέκτησε, πάγω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, χρειάστηκαν πολὺ στὸ Μεσολόγγι γιὰ τὴν ὀχύρωσί του κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία. Στὴν πατρίδα γύρισε ἀργά, μετὰ τὴν ἀγάρρησι του "Οθωνα στὸν ἐλληνικὸ θρόνο, καὶ διωρίστηκε εἰσαγγελεὺς Ἀμφίσσης. Παραιτήθηκε ὅμιλος σύντομα, γιατὶ εὗρισκε ἀσυμβίδεστο τὸ εἰσαγγελικὸ ἔργο λιὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία του, καὶ ἤριθε γὰ δικηγορίσῃ στὸ Μεσολόγγι, ὃπου ἤκμαζε τὸ περίφημο Ηρωτοδικεῖο του, τὸ πρῶτο δικαστήριο τῆς χώρας (ἡ ἴδρυτικὴ του πρᾶξις περιέχεται εἰς τὸ ὑπὸ ἀριθ. 21 τῆς 12 Μαρτίου 1830 φύλον τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος), γνωστὸ ὡς «Ηρωτόκλητον Δικαστήριον Δυτικῆς Ἑλλάδος».

Τίταν γιανε εύγενική ψυχή, μιέ πολὺ διγεπτυγμένο τὸ αἰσθητικὰ τῆς φιλανθρωπίας, καὶ ἡ ἀπλότητες τῶν τρέπων του ἐσκλάδωνες αυριστεκτικὰ τὸ συγοιαλητή του. Λεπτός, φηλὸς μιέ φιλτερὰ διγειροπόλικα μιάτια, μεταξένιαις τσουγκωτὰ μαλλιά καὶ πρόσωπο, ποὺ πάντα ἀκτιγοροδιοῦσε ἀπὸ καλωσόγη καὶ ἀγάπη, ἀποτελοῦσε τὸ καμάρι του τέπου μιᾶς καὶ τὸ ἵγδαληα τῶν συμπολιτῶν του, διγεζήρητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοποθέτησι του κάθε Μεσολογγίτη.

Τηγρῖζεν ἔγκριτος, νοιομαθής, δικαγιακὸς καὶ κοινοδουλευτικὸς ρήτωρ ὑπέροχος, καὶ ἐξελέγχη πολλὲς φορὲς πληρεξούσιος καὶ ἐνοιλευτής Μεσολογγίου, πρωτοθῆρης δὲ ὁνιλευτής, μιέ συντριπτικὴ ἔναντι τῶν ἀντιπάλων του πλειοψήφια, τὸ 1844, ὅπότε ἀπέτυχε ὁ Λάζης. Μαυροκορδάτος. Η ἐκλογή του ὅμως ἐκείνη ἀκυρώθηκε γιὰν τυπικοὺς καθηκονταρός λόγους καὶ κατὰ τὴν ἐπαναληπτικὴ ἐκλογὴ τῆς 25 Οκτωβρίου 1844, ὁ λαός τῆς Ἐπαρχίας μιᾶς τὸν ἔστειλε στὴν Βουλὴν σχεδὸν πάμψηφο.

Τίταν θεθής μελετητὴς τῆς ἀρχαιότητος μιᾶς ἴστορίας, γιατὶ πίστεις — καὶ ἀγάπεις! μιέ τοὺς περισσοτέρους τῆς τότε ἐποχῆς συγαδέλφους του — δὲ τὸ πολιτικὸς ὕφειλε γὰ τὴν σπουδάζη συγέχων «ἴνια ἀντλῆ ἐκ ταύτης τὰ γρήσιμα διὰ τὸ Ἐθνος καὶ τὸν Λαόν διδάγματα».

Τὰ γῆραια καὶ πολιτικὰ αὐτὸν διδάγματα συνταιριασμένα, πολλὲς φορές, μιέ τὰ πιὸ λαμπρὰ σὲ ἐθνικὴ ἔξαρση καὶ πατριωτικὸν μεγαλεῖο παραδείγματα τῆς γενέτερης ἴστορίας μιᾶς, τῆς ὁποίας στάθηκε, ὅπως ξέρουμε, ἔνας ἀπὸ τοὺς ἀξιότερους οἰκοδόλους, δὲν γέγονε κακοῦιά εὑκαιρία γὰ τὰ μεταδίδῃ, ὅπου εὑρίσκεις ἡ ἐγόμιζε πίλης εὔρισκε κατάλληλο ἀκροατήριο. Μάλιστα δέ, σὲ τοῦτο ἀκριθῶς τὸ σημεῖο, ὑπάρχει καὶ τὸ παρακάτω γκρίτωμα διγένδοστο, τὸ ὅποιο διηγεῖται: ὁ μεγάλος Λέσθιος ἴστορικὸς καὶ ἐπιφανής καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Δημ. Βερναρδάκης μὲ τὴν συγαρπαστικὴ γλαφυρότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν καυστικὴ μαζί εἰρωγεία, ποὺ διακρίνει τὸ χυμώδη λόγο του: «Οτε — γράφει — ὁ ἐκ Μεσολογγίου Βάλης ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐθνικῇ Συγελεύσει ἔκαμε τὸ λάθος ν' ἀναφέρη τὸν Θουκυδίδην, δλόκληρος ἡ συγέλευσις Ἰαρύνθη λιαν ἐκ τῆς ἀκατανοήτου ταύτης τοῦ ἀνθρώπου σχολαστικήτος. Τίς σχέσις εἶναι δυγατὸν γὰρ ὑπάρξῃ, ἐσκέφθησαν, μεταξὺ Ἑγδὸν ἴστορικοῦ καὶ μιᾶς ἐλληνικῆς συνελεύσεως; Καὶ τῇ ἀληθείᾳ, ἀφ'

οῦ, κατὰ τὴν αἰωνίως διασαλπιζομένην ταύτην ίδεαν τῶν πολιτικῶν λογάδων, τελικὸς σκοπὸς καὶ προσορισμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους εἶναι ὁ πολλαπλασιασμὸς καὶ η ἀγάπτυξις τῶν ἐλευθεριῶν, τί χρειάζεται τῷ ὅντι η ἴστορία; Ἀρκεῖ μόνη καὶ μονωτάτη η διπλοθήκη τῆς νομικῆς. Καὶ αὐτὴ μάλιστα εἶναι περιττή, ἥρκει δὲ μόνον τὸ φυσικὸν δίκαιον, καὶ τοῦτο ὅπως αὐτὸι οἱ φίλοι τῆς συγταγματικῆς προσόδου τὸ φαντάζονται. "Ορεξιν, λοιπόν, καθὼς 6λέπεις, φίλατε, νὰ διδαχθῶμεν ἐκ τῆς ἴστορίας ήμεις οἱ Ἐλληνες, δὲν ἔχομεν. Ἄλλὰ καὶ τί ὅφελος, σ' ἐρωτῶ, τὸ ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης;...". (Βλέπε Δ. Βερναρδάκη «Καποδίστριας καὶ Ὁθων» ἐπιστολικά διδικτορισία σελ. 21 - 22). Πόση ἔθνικὴ ὑπερηφάνεια γιὰ τὸν "Ἐνα, καὶ πόση ἀπογοήτευσις γιὰ τοὺς πολλούς. "Ας σταιριατήσωμε ὅμως ἐδῶ καλλίτερα.

"Ἐγρηγόριες καὶ ἐπαγγληψίιν ὑπουργὸς (Δικαιοσύνης, Οἰκονομικῶν, Ἐσωτερικῶν), στὶς Κυβερνήσεις τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη, μὲ συγαδέλφους του στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο τοὺς ὄνομαστότερους ἀγωγούς τῆς ἔθνικῆς παλιγγενεσίας Κίτσος Τζαβέλλα καὶ Ἀνδρέα Μεταξᾶ, τοῦ γαυάρχου Κων) νου Κανάρη, καθὼς καὶ τοῦ Ἀντωνίου Κριεζῆ. Στὴν κυβέρνησι μάλιστα τοῦ τελευταίου, ὅπου ἦταν ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης καὶ προσωριγῶς τῶν Οἰκονομικῶν, σημειώθηκε τὸ παρακάτω ἐπεισόδιο μεταξὺ τοῦ Z. Βάλεη καὶ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν Νοταρᾶ, ὅπως μῆς τὸ ἀφηγεῖται τόσο παραστατικά στὰ Ἀπομνημογέύματά του, ὃ στρατηγὸς Μακρυγιάννης: «Πιάνει ὁ Μπάλμπης, δύον ἦταν ὑπουργὸς τῆς Οἰκονομίας, τὸν συνάδελφόν του τὸν Γιωργαντὰ Νοταρά, ὑπουργὸν τοῦ Ἐσωτερικοῦ, καὶ τοῦ ζητεῖ τὰ δσα ἔχει κατακρατήσει: τοῦ "Ἐθνους, 350 χιλιάδες δραχμές. "Κι' ἀν δὲν τὰ δώσης, τοῦ λέγει, δὲν συνεδριάζομεν μαζὶ: παρατούμαται". Τοῦ λέγει: ὁ Βασιλεύς: "Είναι δεκτὴ η ἀπαραίτησή σου". Κι' ἀπαραίτηθη».

Τί μεγάλος λόγος! «... δὲν συνεδριάζομεν μαζὶ: παρατούμαται». Πόση ὑψηλὴ ἀντίληψις περὶ καθήκοντος! Ο φύλακας τοῦ δημοσίου θησαυροῦ καὶ ὁ ἐντεταλμένος γιὰ τὴν περισυλλογὴ τοῦ ἔθνους πλούτου γὰ παρακάθεται: στὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο μὲ ὑπουργὸ χρεώστη, ποὺ κατακρατοῦσε τὰ ἱερὰ χρήματα τοῦ φτωχοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, μὰ καὶ τὸ ἀξιωμά του τοῦ ἔξασφάλιζε

τὸ ἀκαταδίωκτο! Αλλὰ καὶ πόσο ἀποκαρδιωτικὴ ἡ στάσις τοῦ ἥγε-
μόνα, γὰρ ἀπαλλάξη τῶν καθηκόντων, μεταξὺ τῶν δύο ὑπουργῶν του,
τὸν πιστὸ τηρητὴ τῶν γόμων, κιν ὅχι τὸν παραβάτη τους! Υποτα-
κτικοὺς τοῦ θρόνου ἥθελε αὐτός, δπως καὶ οἱ συμβουλάτορές του
Βαυαροὶ ἀξιωματοῦχοι· τὰ ἄλλα θέματα δὲν τοὺς ἔγδιέφεραν. Καὶ
μεταξὺ Βάλδη καὶ Νοταρᾶ, μὲ τὴν αὐλικὴν πάντα γοστροπία, ἔπρεπε
φυσικὰ γὰρ προτιμήθη ὁ δεύτερος, γιάτι ὁ Βάλδης ήταν «σκληρὸς
καρύδι», πανελλήνια γνωστὸς γιὰ τὴν ἀκαμψία του.

Τοῦτο ὅμως δὲν ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τότε (10 Μαΐου 1850).
Τὸ ἐπαγαλαμβάνει πάλι ὡς ὑπουργὸς στὰ 1854 «εἰς ἔγδειξιν δια-
μαρτυρίας» γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὰ ἀγγλογαλλικὰ
στρατεύματα· καὶ οἱ δύο μεγαλειώδεις αὐτὲς χειρογομίες του, δεί-
χουν τὴν ἔθιτην του εὐσιτησίαν πρῶτα - πρῶτα, καὶ πιστοποιοῦν
μαζὶ πώς δὲν ἔκανε ποτέ του συμβούλιο μὲ τὴν ἥθιτην. Γεμάτος
πίκρα καὶ ἀπογοήτευσι γυρίζει τότε στὸ γεγέθλιο τόπο, δπου ξαναρ-
χίζει τὴ δικηγορία, ὅχι γιὰ τὴν κάμη, μὲ τὴν αἴγλη του καὶ
τὴν ἀξία του, πηγὴ πλουτισμοῦ, δπως θὰ τοῦ ήταν εὐκολώτατο,
ἀλλὰ γιὰ γὰρ παρηγορῆ τοὺς δυστυχεῖς καὶ τοὺς ἀπόκληρους τῆς
ζωῆς, καὶ γὰρ γίνεται ὁ στοργικὸς συμπαραστάτης τῶν ἀδικουμέ-
νων.

Τὸ πῆρες φανατικὸς πολέμιος τοῦ "Οθωνα, καὶ τὴ νύχτα τῆς
ἐπαγαπάτετειν τῆς 10ης Ὁκτωβρίου 1862 τοῦ ἀγετέθη τὸ ὑ-
πουργεῖο Δικαιοσύνης. Μετὰ τὴν ἐκθρόνισι τοῦ "Οθωνα, ξαναπιπῆ-
κε στὸν ἐνεργὸ δημιόσιο δῖο, μὲ νέες δυγάλιεις, ἀλλὰ καὶ ὠριό-
τητα πολιτικὴ ἀξιόλογη καὶ πειραὶ λιεγάλη, προσόγεται πολύτιμα γιὰ
κείουσι τοὺς δύσκολους καιρούς.

Στὴ Β' Ἐθνοσυγέλευσι, ὡς πληρεξούσιος Μεσολογγίου, «παμ-
ψηφεὶ ἐκλεγείς», ἔγινε πρόεδρός της (17 Ιανουαρίου 1863), μετά
δὲ τὴν 9η Φεβρουαρίου 1863, ἡ Ἐθνοσυγέλευσις τοῦ ἀνέθεσε «πλή-
ρη καὶ ἀκεραίαν τὴν ἐκτελεστικὴν ἔξουσίαν, καὶ ὑπῆρξε καὶ ὁ
πρῶτος πρόεδρος τῆς Ἐθνοσυγελεύσεως καὶ ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς
Κυδερνήσεως... ἔθεωρήθη δὲ ἡ χρυσὴ ἄγκυρα, πρὸς σωτηρίαν τῆς
πατρίδος, ης ἡ τύχη ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἴστατο» (ἐφ. «Αἶών», 31
Αὔγουστου 1872, ἀριθ. φύλλου 2821).

Πρωθυπουργὸς διετέλεσε δύο φορὲς (18 Μαρτίου 1863 καὶ
14 Απριλίου 1864). Αὐτὸς ἀγενοίνωσε πρὸς τὴν Β' Ἐθνικὴ τῶν

Έλλήνων Συγέλευσι, μὲ τὴ διπλῆ του ἰδιότητα, τοῦ προέδρου τοῦ
Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ προέδρου τῆς ἐπὶ τῶν Διπλωμα-
τικῶν Σχέσεων Ἐπιτροπῆς, τὴν ἐπιλογὴν τοῦ πρύγκιπος Γεωργίου
Χριστιανοῦ Γουλιέλμου τῆς Δανιμαρκίας ὡς θασιλέως τῶν Ἐλ-
λήνων. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὃς παρακολουθήσωμε τὰ ἐπίσημα
πρακτικά τοῦ Σώματος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἑκείνη, γιὰ τὸ Ἐθνος
καὶ τὸ Λαό, συνεδρίασι τῆς 18ης Μαρτίου 1863, γιὰ γὰρ ἴδούμε
πῶς δὲ Βάλδης ἔνγοοῦσε τὴν συνταγματικὴν θασιλεία, καὶ γὰρ θυμιά-
σωμε παράλληλα τὸ μεγαλεῖο του ὡς πολιτικοῦ, μὲ τὴν παρρη-
σία ὅπου ἔθεσε τὸ κρίσιμο αὐτὸ τὸ θέμα πρὸ τῆς Συνελεύσεως.

Ἡ αἰθουσα καὶ τὰ θεωρεῖα ἥσκαν ὑπερπλήρη ἀπὸ ἔνωρίς, καὶ
τοῖς δύο παρὰ τέταρτο ἀκριβῶς, ἀνεθαίνει στὸ βῆμα ὁ Ζηγρέος
Βάλδης... «Σιγὴ θαθεῖα», δπως ὑπογραμμίζουν οἱ πρακτικογράφοι,
ἐπικρατεῖ καὶ δὲ πρόεδρος σοθαρός, λαχωνικὸς καὶ στὸ ὄφος ἀπέ-
ριτος, μὲ καταφανὴ δὲ τὴν συγκίνησι ἀπὸ τὴν τεράστια ἡθικὴ καὶ
πολιτικὴ εὐθύνη, ποὺ ἔχει ἐπιωμισθῆ σὲ τούτη τὴν θαρύτατη ἀπο-
στολή του, προδαινεῖ, σὲ γενικές γραμμές, μὲ ἑκείνη τὴν μαθημα-
τικὴ συφήγεια, ποὺ πάντα διέκριγε τὴν σκέψι καὶ τὴ γλώσσα του,
στὴν ἔξιστόρησι τοῦ τρόπου τῶν ἔργων τῆς Κυθερνήσεως καὶ τῆς
Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν Διπλωματικῶν διὰ τὴν ἔξεύρεσιν θασιλέως, μὲ
τὴν δηλώσι του πρὸς τὴν Συγέλευσι: ὅτι: «ἡ ἐκλογὴ αὕτη ὑποστη-
ρίζεται ἐγκαρδίως καὶ ἀπὸ τὰς συμμάχους Δυγάμμεις».

Καὶ συνεχίζει ὡς ἔξῆς: «Ο πρήγκιψ αὐτός, ὡς ὑποψήφιος
θασιλέως τῆς Ἐλλάδος ἀγαφερόμενος, ἔχει ποιήτητας καὶ ἐγγυή-
σεις τοιαύτας, αἱ δποῖαι θ' ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰς εὐχὰς καὶ εἰς
τὰς ἐπιθυμίας τῆς τε Συγέλεύσεως καὶ τοῦ ὄλου Ἐλληνικοῦ Ἐ-
θνους. »Εγει ἀνατροφὴν συνταγματικὴν, ἔχει ἡθικὴν ἀξιέπαιγον,
ἔχει γεαρὰν ἡλικίαν περὶ τὰ 18 ἔτη, καθ' ὅτον ἐγεννήθη κατὰ τὴν
24ην Δεκεμβρίου 1845. »Εγει καταγωγὴν ἀξιόλογον καὶ ἐπιθυ-
μητὴν δι' ἡμᾶς. »Ωστε, τούτου θασιλεύσοντος μετὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς
Συγέλεύσεως, χρηστὰς ἐλπίδας δυγάμιεθα γὰρ ἔχωμεν, ὅτι θέλομεν
ἔχει θασιλέα συνταγματικόν, ἐγγυητὴν τῷ γε τῷ γε τῷ γε τῷ γε τῷ γε τῷ
μικρού...».

Καὶ καταλήγει: «Κύριοι, οὐχὶ ὡς πρόεδρος, ἀλλ' ὡς ἀπλοῦς
πληρεξούσιος, λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ καθυποδάλω τὴν ἔξης γγώ-

ιηγή είς τὴν φρόνησιν τῆς Συγελεύσεως, καθ' ὅσον νομίζω τὴν τόλμην μου αὐτὴν σύμφωνον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τῆς Συγελεύσεως καὶ δλων τῶν Ἑλλήνων. "Ο, τι διεπράξαμεν, κύριοι, ἀνευ συζητήσεως ὅταν ἐπρόκειτο περὶ καταργήσεως τῆς δυναστείας τοῦ Ὀθωνοῦ, ὅτε εἴπομεν δὶς ἡ να στὰς εἰς: "καταργεῖται ἡ δυναστεία αὐτοῦ", ηδη τὸ αὐτὸν λαμβάνω τὴν τόλμην γὰρ συστήσω εἰς τὴν Συγέλευσιν, ὅστε, καθὼς δὶς ἀναστάσεως κατηργήθη λίγα δυναστεία, οὕτω δὶς ἀναστάσεως γὰρ ἀνεγερθῇ μία ἄλλη".

Καὶ ὅπως σημειώνουν πάλιν τὰ ἕδια πρακτικά: «ἀγίστανται ἔλοι ὁμοθυμιασθόν οἱ πληρεξόδιοι, ζητωκραυγάζοντες ὑπὲρ τοῦ Γεωργίου Χριστιανοῦ Γουλιέλμου, ὡς δασιλέως τῆς Ἑλλάδος, συγευφημοῦντος ἀλοκλήρου τοῦ ἀκροστηρίου. Χειροκροτήματα ραγδαῖα καὶ διαρκῆ. Ζητωκραυγαὶ ὑπὲρ τῶν Συμμάχων Δυνάμεων». Ἐτοι: ἔγινε τὸ ἴστορικὸ φήμισμα ΚΕ' τῆς ἐν Ἀθήναις Β' τῶν Ἑλλήνων Συγελεύσεως, καὶ ἀπὸ κείνη τὴν ὥρα θεμελιώνεται στὴ χώρα ἡ δασιλεύουσα Ἑλληνικὴ Δυναστεία. Τελικά ἀποφασίζεται: «γὰ μεταβῆ ἡ Συγέλευσις εἰς τὸν Ναὸν τῆς Μητροπόλεως ὅπου τελεῖται μεγαλοπρεπής πρὸς τὴν Θεὸν Δοξολογία». (Ἐπίσημος ἐφημερίς τῆς Συγελεύσεως, συγεδρίασις ΟΑ τῆς 18ης Μαρτίου καὶ 20ης Μαρτίου 1863, σελ. 312 καὶ 313).¹

Ως πρωθυπουργὸς ἀνέθεσε στὸ Χαρίλαο Τρικούπη γὰρ διαπραγματεύθη, μὲ τὴν Ἀγγλικὴ Κυρδέργιο: τὸ μεγάλο ἐθνικό λαοῦ θέλια τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἐπτακόρων στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὃ εὑσυγχάρισ διακανονισμός του ἀπετέλεσε τὸ λακιπρότερο γεγονός τοῦ πολιτικοῦ διένοιαν καὶ τῶν δύο ἐπιφαγῶν συμπολιτῶν λαοῦ. Τρεῖς μιῆνες μιετὰ τὴν δεύτερη πρωθυπουργία του, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβε κατέπιγματακλήσεις του ὅπε τὸ Μεσολόγγι ὑπὸ τοῦ δασιλέως Γεωργίου (ὅσῳ ἀπέφευγε τὴν ἔξουσία τόσο ἡ ἔξουσία ἔτρεχε πίσω του), καὶ ἀφοῦ πιὰ «τὰ τῆς ἐγίτεως τῆς Ἐπτακόρων μιετὰ τῆς Ἑλλάδος

1. Σ' ἔκεινη τὴν Ἐθνοσυγέλευσι δὲ Χαρ. Τρικούπης ἀντιπροσώπευσε ὡς πληρεξόδιος τὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα Λογδίου, ἀλλὰ ὅπως ἔγραψαν οἱ βιογράφοι του ἀργότερα, καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἔκτενέστερη περιγραφὴ δὲ Ἀγγλος Μπάουτσερ: «τότε μικρὰν ἐφείλκυσε προσοχήν, διότι, ὡς δὲ Δημοσθένης, δὲν ἦτο γεννημένος ρήτωρ, καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη καλλιεργήσει τὴν τέχνην τοῦ δημιοσίᾳ διμιεῖν...».

συνετελέσθησαν καὶ διερρυθμίσθησαν» («Αἰών», 31 Αύγουστου 1872), ύπέδαλε τὴν παραίτησί του, καὶ ἀπὸ τότε ἀποσύρθηκε δριτικὰ τῆς πολιτικῆς σεμνὰ καὶ ἀθόρυβα καὶ ἐγκαταστάθηκε, γιὰ πάντα πιά, στὸ ἀγαπητέρῳ του Μεσολόγγῃ, γιὰ τὸ ὅποιο «ἔπασχε ὑπὸ ἀκαθίεκτου γοσταλγίας, καὶ τὸ ὅποιον ἤγάπαι ὑπὲρ πᾶσαν δέξαν, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ, κοινῇ ων ἐπισημέτατον ἀποδεικτικὸν τῶν πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσιῶν του πει αὐτοῖς παραδειγματικάτηγ». («Αἰών», 31 Αύγουστου 1872, ἡρ. φύλ. 2821).

Καὶ ἐκεῖ, ἀγάπεσσα στὴ στοργικὴ οἰκογένειά του (εἶχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γυναικα του Ἀρτιγόνη, τὴν διαρρήγη μοναχούρη του ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγίτων κατὰ τὶς πολιορκίες στρατηγοῦ Ἀθ. Ραζηκόπεικα, ἐννιά παιδιά, τρία ἀγόρια καὶ ἕξ κοπέλλες, ἀπὸ τὶς ὁποίες οἱ πέντε ἔμειναν ἀγύπτιαντρες)¹ καὶ τοὺς αἰσθηματίες συμπολίτες του, κύλησε τὶς ὑπόδοιπες ἥπιέρες τῆς Σινῆς του, συντροφευμένος, σ' ὅλον αὐτὸν τὸν τραχὺ δρόμο τῶν γερατειῶν καὶ τῆς ἀγέγειας, ἀπὸ τὴν ἄριτη δέξια του καὶ τὶς διρραίες ἀγαλμήσεις λακροῦ καὶ εὐτυχισμένου παρελθόντος.

Τὸ Ζηγρέδιο Βάλδη διέκρινε σπάνια πολιτικὴ σύνεσις, διαλλακτικήτητα, ἀφοσίωσις πρὸς τὸ καθῆκον καὶ ἀπέραντη ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα. «Εἰτειγε μακριὰν ἀπὸ τὶς ραδιουργίες καὶ τὸν πάθη ποὺ ἐπάρκαναν κυριολεκτικὰ τὴ γώρων ιετὰ τὴ μεταπολίτευσι τοῦ 1862, καὶ κάτι τὰ σπουδαῖα προτερήματά του τὸν ἐπέδαλαν σὰν κυθερήτη στὶς δύσκολες διρες, ὅπου τὸν γρειάστηκε τὸ «Ἐθνος,

---

1. Μαθητᾶκος του Ἐλληνικοῦ Σχολείου, θυμῆται γὰ περγοῦν συγχὰ τοῦ ἀμάξι τους, ἔχοντας ἀγάπεσσα τους ἔνα μαντρέσκυλο, δυὸς ἐπιβλητικές γριές μὲ κάτι τεράστια καπέλλα σὰν διπρέπεις, ἢ Ἀμαλία καὶ ἡ Ἀγδρομάχη Z. Βάλδη, ποὺ στὴ γειτονιά μας τὶς ἀποκαλοῦσσαν βασιλοπούλες, μὲ ἀμαξῆλάτη ἔνα σπιθαμιαῖο Μεσολογγίη, τὸ Βασίλη Νικολετᾶτο, πασίγνωστο ὡς «ἀραπάκια» ὅπως τὸν παραγκώματας (τοῦ εἶχαν παρατσούλι!) οἱ συντοπῖτες μας γιὰ τὴ μαυράδα του. Τὸ ἀμάξι ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ καλὰ χρόνια τοῦ πατέρα τους, τὸ ἄλογο ἦταν δανεικὸ ἀπὸ γείτονα καρροτέρη, κι' ὁ «ἀραπάκιας» ἦταν ἐθελοντής ἀμαξῆλάτης, ἀμισθος φυσικά, ὅπως γιγάντων πάντα γιὰ δλες τὶς ἔκτακτες ἀγάγκες τοῦ σπιτιοῦ μὲ δαῦτον.

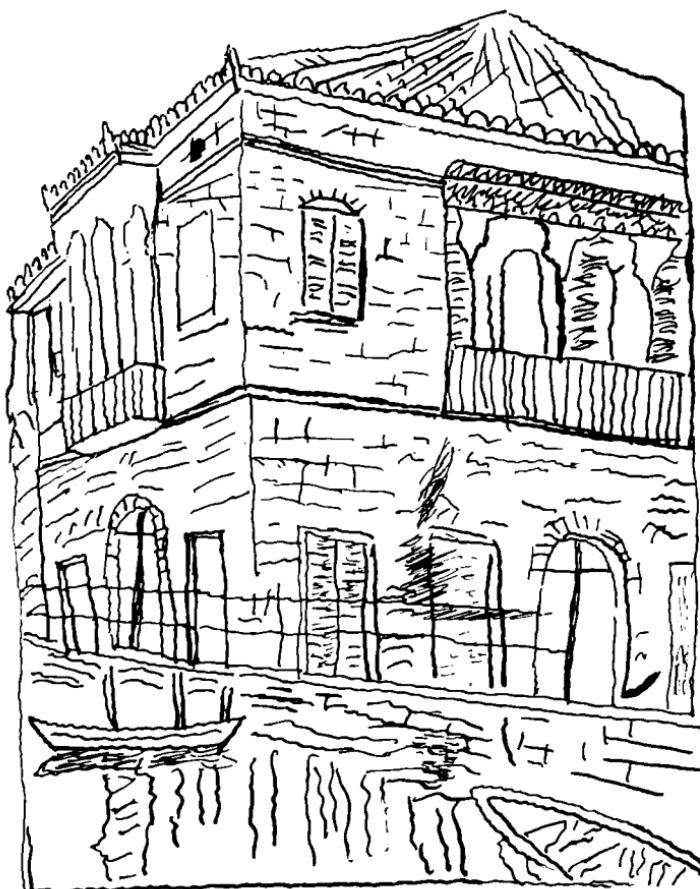
γιωρίς γὰ τὸ κρηπιδοποιήση γιὰ τοῦτο, σὲ καλμιὰ περίπτωσι, τὴ δύναμι τῆς ἔξουσίας. «Εἶχεν ὡς δέγμα τὴν ἀπόλυτὸν ἐπιείκειαν», ὅπως σὲ μιὰ ὁμιλία του εἶπε στὴ Συγέλευσι δ' Ἀλέξ. Κουμουνδούρος, κάνοντας μιὰ γενικώτερη πολιτικὴ ἀγασκόπησι ἐκείνῳ τῷν καιρῷν, δηπου «ἡ δχλαγωγία προεκάλεσε τὴν πτῶσιν τοῦ κυρίου Βαλέντζη». (Συγεδρίασις 14 Ἰουνίου 1863).

Καὶ τοῦτο δὲν ήταν ἀπλῶς καὶ μόνον τὸ κύριο χαρακτηριστικό τῆς φυσικῆς πραξίης του, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἔγχον δεῖγμα τῶν ὑψηλῶν ἀντιλήψεών του, διό ὅτι οἱ ιδέες δὲν ἐπιέλλονται μὲ τὰ ὅπλα, καὶ πώς ἔνας λαός, φιλότιμος καὶ γενναῖος σὸν τὸ δικό μας, μόνον μὲ τὸ καλὸν μποροῦσε γὰρ κερδηθῆ νι? δηκ.: μὲ τὴν ὥμην θέα καὶ μὲ ἀντιδημοκρατικὰ μέσα, ποὺ γὰρ τὸ Βάλτη ήταν ἀπαράδεκτα, καὶ ίσως - ίσως καὶ ἐπικίνδυνα, σὲ στιγμές, δημος τότε, ἐπαγκατατικοῦ πυρετοῦ, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν μιας κατάστασις (ἐκθρονίσεις, κινήματα κλπ.), δημος καὶ τὴν δξύτατο κομματικὸ ἀγαπητο-γισιρὸ μεταξὺ τῶν ἀλληλομαχομένων πολιτικῶν μεριδῶν. Πιστὲ δὲν γχρίστηκε σὲ κανένα, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συγείδησί του δὲν τὸν ἐπηρέαζε τίποτε ἄλλο. Οὐδέποτε ἐπέτρεψε εἰς ἀναρμόδια, κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους, πρόσωπα γὰρ ἐκφέρουν γνώμη γιὰ τὰ κοινά, δισοδήποτε φηλὰ καὶ ἀν στεκότανε, διό ἐκεῖνος εἶχε τὴν πολιτικὴ εὐθύνη τῆς δροιασδήποτε κυβερνητικῆς ἐνεργειας.

Ζωντανή είκονα αυτῆς της άδιαλλακτικής γραμμής του, άποτελεῖ τὸ παρακάτω ἀγέκδοτο, παριμένο ἀπὸ τὴν ἴστορικὴν Ἀνθολογίαν τοῦ Ἐπαχτίτη λογοτέχνη Γιάννη Βλαχογιάννη, ποὺ τὸ παραθέτω δπως ἀκριβῶς τὸ γράφει:

«Μία μέρα, ἐνώ δὲ ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης Ζ. Βάλβης, ἐργαζόταν μὲ τὸ βασιλέα, ἀγοίγει ἡ πόρτα καὶ ἡ βασιλισσα ποὺ μπήκε λαβαίνει ἀμέσως μέρος στὴν ὑπηρεσίακή συζήτησο. Ο βασιλέας δὲν ἔδειξε καθόλου γὰρ τοῦ κακοφανγειανται καὶ δέχτηκε τῆς Ἀιμαλίας τὰ λόγια γιὰ συνηθισμένα. Ο Βάλβης δημιούργηστος κι: ἄνθρωπος αὐστηρὸς εἶπε στὴ βασιλισσα: Μεγαλειοτάτη, διαν δὲ βασιλεὺς συγεργάζεται μὲ τοὺς ὑπουργοὺς του, καλὸν εἶναι ἡ βασιλισσα γὰρ καταγίνεται στὰ γυναικεῖα ἔργα της!»

1. Στὸ Μεσολόγγι τὸ ἄκουσα ἔτσι: «Μεγαλειοτάτη, στὸν τόπο μου αἱ γυναικεῖς γνέθουν τὴ ρόκα τους δταν οἱ ἄνδρες συζητούν».

Τὸ σπίτι τοῦ Ζηροβίου Βάλβη στὸ Μεσολόγγι. Καταστράφηκε στὴν
κατοχὴ (1942 - 43) ἀπὸ τοὺς Γερμανο - Ἰταλούς, ποὺ πήραν τὴν
πέτρα του γιὰ νὰ κάμουν δύναμα. (Βλ. καὶ σελ. 87 ὑποσ. 1).

»'Η θασίλισσα δὲν εἶπε τίποτε κι' ἔφυγε, μὰ κι' ὁ θασιλέας ἔδειξε νὰ μὴν ἀκουσε τίποτε (κι' ἵσως δὲν ἀκουσε) — Απὸ τότε δὲ Βάλθης δὲν πήγαινε πολὺ συχνά στὸ παλάτι γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν θασίλισσα. Μιὰ μέρα ὅμως δὲν τὴν γλύτωσε· μπῆκε στὸ θασιλικὸ γραφεῖο, μὰ ἀντὶ νὰ βρῇ ἔκει τὸ θασιλέα, ηὗρε τὴν θασίλισσα. Περήφανη αὐτή, πήγε κοντά του ἀμιλητη, τοὺς μέτρησε πατόκορφα μὲ τὴν ματιά της, τοῦ γύρισε τὶς πλάτες κι' ἔφυγε.

»'Ο Βάλθης διηγήθηκε ὀργότερα τὴν τρομάρα του σὲ φίλο. — Καὶ τὶ μποροῦσε νὰ σοῦ κάμη ἡ θασίλισσα; ρώτησε δὲ φίλος. — Τί νὰ σοῦ πῶ, μισῦ πέρασε ἀπὸ τὸ γοῦ, γιὰ μιὰ στιγμή, πώς μποροῦσε νὰ μὲ χαστουκίσῃ ἡ νὰ μὲ φτύσῃ, ἀν καὶ σὰ θασίλισσα ποὺ ἥταγε δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ κάμη τέτοιο πρᾶγμα. — Καὶ τὶ θάκανες ἀν σοῦ τὶς ἔδρεχε; — Τὶ νὰ κάμω; Δὲν θὰ τὸλεγα οὔτε τοῦ παπᾶ, γιατὶ θὰ γινόμουν μασκαρᾶς τῶν σκυλιῶν, νὰ μάθῃ δὲ κόσμος πὼς μ' ἔδειρε μιὰ γυναῖκα, ἀς ἥταγε καὶ θασίλισσα. (Άναμνήσεις τοῦ ἀντιστρατήγου Νικ. Δ. Μακρῆ. Ἐφημ. «Ἐμπρὸς» 23 Ὁκτωβρίου 1903).

Στὴ γενέτειρα, ἡ θασική του ἀπασχόλησες ἥταν ἡ ιελέτη, ποὺ τοῦ ἀπορροφοῦσε τὶς περισσότερες ὥρες ἐκείνης τῆς παραδεισιακῆς γαλλιγη, κάτιο ἔκει στὴ μιαγεμένη ἀκρη τῆς πλατεῖᾶς καὶ τῆς ἥμερης λιμνοθάλασσας, μὲ μερικὰ διαλειμματα μιᾶς σπουδαιότατῆς κοινωνίας προσφορᾶς του, τῶν σοφῶν δηλαδὴ συμβουλῶν του, πρὸς ὅσους προσέφευγαν σ' αὐτόν, εἴτε γιὰ νὰ τοὺς «ὑριμηγέψῃ» σὲ σοδαρὰς ζητήσιατά τους, εἴτε γιὰ νὰ τοὺς λύση κάποια μεγάλη διαφορά, ὅπου τοὺς ἔχωριζε, κι' ἔτοις νὰ τοὺς συμφιλιώσῃ. Καὶ σ' ὅσους ἀνεδοκατέθαιγαν σπίτι του πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό, ὁ γέρο - Βάλθης, σὰ Ρωμαῖος πραίτωρας, ἔδιε γιὰ τὴν κάθις περίπτωσι τὴν πρεπούμενη «συνταγή», κι' ἀπὸ τὴν ἕρσολογία αὐτή, μὲ τὴν ὄποια ὁ ἴδιος εἶχε ὀγοικιατίσει τὶς συμβουλές του, ἔμεινε γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ στόλικ τῶν παλλῶν ἡ φράσις: «διαλδέειη ρετσέτα», ποὺ τὴν γρησιμοποιοῦσαν ὅταν ἥθελαν νὰ παρουσιάσουν μιὰ ἐνέργειά τους ὅρθη καὶ δίκαιη.

»'Αλλὰ πότε - πότε, γιὰ ν' ἀλεγράρη κάπως, ἔθγαινε καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸ καφενεῖο τῆς «Κάτω Ἀγορᾶς», ποὺ ἦταν στὸ Ισόγειο τῆς κατοικίας του ἀγαπημένου του φίλου Ἀσημάκη Ζορμπᾶ (σημερινὸ καφενεῖο Σωκρ. Κανελέτη, δόδος Ἀθ. Ραζηκότσικα 7), κι'

ὅπου σύχναζαν οἱ ἐπιστήμονες καὶ γενικὰ οἱ διαγοούμενοι τοῦ τόπου μας, καὶ ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τοῦ ἔκαναν ἐκεῖ μέσα φίλοι καὶ συμπολῖτες, ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν θαυματουργὸς ψυχικὸς ξανάσσαμα. Μόλις πάταγε στὸ κατώφλι τῆς πόρτας, δῆλοι τους σηκώνονταν ὅρθιοι μὲν ἕθατο τοῦ σεβασμὸν γὰρ τὸν καλωσορίσουν, κι' ἐκεῖνος, ἀφοῦ τοὺς ἀνταπόδιει πρόσχαρος τὶς εὐχές, τράβαγε γραμμὴ πρὸς τὸ θάθος τῆς αἴθουσας κι' ἔπιανε τὴν ἀπόμερη γωγιά του δίπλα στὸν μπάγκο, θέσις ὅπου, εἰς ἔγδειξι τιμῆς, κανένας δὲλλος δὲν καθόταν ποτέ. Οἱ θαυμαγες ἔπειτα, ἥσυχα καὶ διακριτικά, τοποθετοῦσαν σὲ μεγάλα ἡμικύκλια τὶς καρέκλες γύρω του, καὶ μὲν τεντωμένα αὐτιά, σὰν τὰ πειθαρχικὰ μαθητούδια, περίμεναν γ' ἀκροαστοῦν τὸ σοφὸν καὶ μελίρρυτο πρόεδρο.

Οἱ παραγγελίες, φυσικά, καφέδων καὶ γλυκῶν ἔπαιναν τότε νὰ δίγωνται, κατὰ τὴν παλιὰ συγήθεια, στὰ φωναχτά, τὰ σερβίρισματα ἀν δὲν σταματοῦσαν τελείως, γίγονταν πιὰ χωρὶς τὸν παραμικρὸ θόρυβο καὶ νόμιζε κανεὶς πώς δρισκόταν σὲ ἐκκλησία μᾶλλον κι' ὅχι σὲ καφεγέ τῆς ἀγορᾶς, καὶ μάλιστα τοῦ πιὸ πολυσύγχαστου, ἐκεῖνο τὸν καιρό, ἐμπορικοῦ δρόμου, δ ὅποῖος κατέληγε στὸ μῶλο, ὅπου γιγόταν τὸ φόρτωμα καὶ τὸ ξεφόρτωμα τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὶς μπισκαρέσες (μεγάλα καὶ πλατειὰ πρυάρια φτιαγμένα ἐπίτηδες γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό), ἀπὸ τὸν ὅρμο τοῦ "Αη - Σώστη (Βασιλαδιών)", γιατὶ τότε δὲν ὑπῆρχε ὁ δρόμος τῆς Τουρλίδος, οὔτε τὸ Κρυονέρι.

Οἱ ἀφηγήσεις του, διανθισμένες, γιὰ τὸ παραστατικώτερο, μὲ τοὺς ζωντανοὺς γλωσσικούς μας ἰδιωματισμούς, ποὺ δὲν τοὺς ἀπέβαλε, παρ' ὅτι ἀπὸ νεαρωτάτη ἡλικία ξενιτεύθηκε στὴν Πόλη, κι' ὑστερα στὴν Ἰταλία, δπως ἀργότερα καὶ στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν ἀνάμιξί του στὸ δημόσιο δίο, στρέφονταν κυρίως σὲ ἀγένδοτα καὶ κάθε εἰδούς ἡρωικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν ἐποποίια τοῦ Μεσολογγίου, καθὼς καὶ ἀλλαχ ἐγδιαφέροντα περιστατικὰ τοῦ δημοσίου δίου του, δσο καὶ τῶν φοιτητικῶν του χρόγων στὴν Ἰταλία, μὲ τὴν ἐκεῖ προπαρασκευὴ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ μας ἀγῶνα ἀπὸ Ρωμαίους καὶ φιλέλληγες, καὶ περιεῖχαν ὑψηλὰ διδάγματα πατριωτισμοῦ καὶ πολιτικῆς ἀρετῆς. Κι' ἡταν, ἀληθινὰ καλότυχοι, δσοι τὸν ἀκουγαν, καὶ πολὺ περισσότερο ὅποιοι εὑρισκαν τὴ λαμπρὴ εύκαιρία νὰ ἐφαρμόσουν τὶς συμβουλές του.

Πρὸς τοὺς γέους ἴδιαιτερα, ἐπόνιζε, σὰν πιστὸς θεματοφύλακας τῶν ἔθνεων μας παραδόσεων, τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος ἐκράτησε ἀλώνητες στὴν πολυκύπριαν τῇ ζωῇ του, καὶ μὲ τέοια μᾶλιστα θρησκευτικὴ εὐλάβεια, ὥστε πολλές φορὲς ἔφταγε τὴν σχελαστικότητα, πώς: «ἡ ἐμπιστήσεις τὸν πάτερα ἀποτελεῖ τὸν συγδετικὸν αρίστον τῆς Φυλῆς», καὶ ἡ διαρκῆς παραίγεσίς του ἤταν: «Ἀν μὴν πιθηκίζουν» ἀκολουθοῦσσες, ἀπὸς ἀλόγιστο συμπιστὸν ἀλλοι ἀκοῦν τὰ ἔθιμα καὶ τὰ ἄθη, γιατὶ ἡ μεταφύτευσις ἀπὸ τὸ θορρᾶ — σὲ μετηγγίζοντο μας καλῶνα — ἔγινον συγγένειον, δχι μόνον δὲν ἐπρόκειτο σὲ καμμιὰ περίπτωσι, ἡθικὰ νὰ διαφέληση τὸν τέπο, ἀλλὰ τουναντίον ὑπῆρχε σοδαρώτερος κινδυνος νὰ ἐκφυλίσῃ τὸ λαό, δ ὅποιος, ἀπὸ ἔθνος τὴν ἀγάπην, δὲν ἐπρεπε νὰ γάστη τὴν καθαρότητα τῆς προσωπικότητάς του καὶ τὴν ἀγνότητα τοῦ χαρακτῆρος του, σὲς κοινωνικές ἴδιαιτερα σχέσεις. Μ' αὐτὰ δέ, ἔγγονος εἶναι γέρο - Βάλοντας τοὺς Βαυαρούς καὶ τοὺς Δαγούζ, ποὺ ἡρθαν σὰν γοικοκυραῖοι στὸ σπίτι μας νὰ μιᾶς ἐπιβάλλουν τὶς συγγένειές τους, γιὰ νὰ κατατέξουν ἔτσι τὴν ζωὴ τους ἔδω πιὸ εὐχάριστη, καὶ παράλληλα νὰ γαλαρώσουν λίγο - λίγο τὴν ἔθνος μας ἀκαμψία στὶς ἀντιλήψεις μας ἴδιαιτερα περὶ πολιτικῆς αὐτονομίας, ὥστε νὰ μᾶς κάμουν κάποτε τοῦ χεριοῦ τους, διπλωτικές στατα λογάριαζαν.

Καὶ πρὸς ἐπίρρωσιν αὐτῆς τῆς πατριωτικῆς του διδασκαλίας τοὺς ἔφερνε πάντα, σὰν λαμπρὸ παράδειγμα, τὴν μεγαλειώδη γιὰ τὴν ἐλληνοπρέπειά της ἀπάντησι τοῦ Μεσολογγίτη ἀρχηγοῦ τῆς Ἐξόδου στρατηγοῦ Δημητρίου Καραϊσκάκη, στὴ δελεαστικὴ γιὰ ἔναν ἀπλὸ ἀνθρώπο τοῦ λαοῦ, δημοσίευσε ἐκεῖνος μέχρι τὰ τελευταῖα του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκριβῶς τιμητικὴ παράλληλα πρότασι τοῦ "Οθωνα γὰ τὸν διορίσην ὑπασπιστὴ του: «Εὐχαριστῶ τὸ Μεγαλειότατο — εἰπε στὸν ἀπεσταλμένο του — ἀλλὰ ἐγὼ δὲν ἔμαθα νὰ τσακάω τὴν μέση μ'», καθὼς καὶ τὰ σεμνὰ λόγια τοῦ ἀτρόμητου ὑπαρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν κατὰ τὶς πολιορκίες καὶ τὴν "Ἐξόδο στρατηγοῦ Γιαννάκη Ραζηκότσικα (ἀδελφοῦ τοῦ τιμημένου ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ πεθεροῦ τοῦ γέρο - Βάλη στρατηγοῦ Θανάση Ραζηκότσικα), δταν τὸν ζήτησε κι' αὐτὸν γιὰ ὑπασπιστὴ του πάλι: δ βασιλιάς: «Καλὰ κάθομαι στὸ κογάκι μ' — ἥταν ἡ ἀπόκρισίς του — τώρα ἔπιασα τὸ τσαπλ καὶ τὸ κλαδευτήρι...».

Στὸ καφεγείο δημως ἐμπλεκε καμμιὰ φορὰ δ πρόεδρος καὶ σὲ

καγένα παιγνιδάκι (κατὰ προτίμησι τὸ «ζατρίκιο», δπως ἔλεγαν στὴν καθαρεύουσα τὸ σκάκι), δίχως νιτερέσσο θέναια, ἀλλὰ μόνο γιὰ λόγους ἀναψυχῆς. "Οπως δὲ ἔγραψε μὲ τὸ θάνατό του ἡ γνωστή μας, ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀναφερόμενα, ἀθηγαῖκή ἐφημερίδα «Αἰών» (31 Αὐγούστου 1872 ἀριθ. Φύλλου 2821) «... καὶ τὰ παραμικρότερα ἀθύρματα μετὰ τῶν συμπολιτῶν του, ἐφαίνοντο αὐτῷ πολὺ ἀνώτερα, γλυκύτερα πάσης ἀλλῆς ἀπολαύσεως ἐν τῇ πρωτευούσῃ». Κι' ὡς ἔχω πληροφορηθῆ, παλιὰ ἐπίσης, πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοσι, οἱ πιὸ στεγοί του φίλοι, ποὺ ἤζεραν τὶς γερούτικὲς μικροαδυναμίες του, γιὰ νὰ τοῦ δίγουν τὴ χαρὰ τοῦ κερδισμένου, ἔχαναν ἐπίτηδες, χωρὶς φυσικὰ ἐκεῖνος νὰ τὸ ὑποψιάζεται, καὶ ἀποτελοῦσε τὴ ζωηρότερη ἴκανοποίησι: γιὰ τοὺς συμπαίκτες του γὰ διλέπουν τό... ἀστραφτικὰ τοῦ θριάμβου ζωγραφισμένο στὸ φωτεινὸ πρόσωπό του.

Στὰ θρησκευτικά του κατίγκοντα, γῆται, ὅπως λέμε, τύπος καὶ ὑπογραμμικός. Μιὰ καλογερίτικη σχέλικτικότητα τὸν ἐχαρακτήριζε σ' ὅ,τι σχετίζονταν μ' αὐτὰ καὶ τὴν Ἐκκλησία. Φημιζόταν ὡς πολὺ φιλακόλουθος, καὶ κατὰ τὶς Κυριακές, ὅπως καὶ σ' ὅλες τὶς ἀλλαγὲς γιαρτέες τῆς Χριστιανούσιγες, τὸ σταύρος του στὸν "Ἄγιο Σπυρίδωνα ποτὲ δὲν ἔινε πλειστόν". Τὴ Λαζαρέρη τὴ γιόρταζε σύμφωνα μὲ τὰ τοπικά λιας ἔθιμα, κάθε δὲ γρόνο. Στὴ μεγάλη αὐλὴ

1. "Οπως πληροφορήθηκα ἀπὸ ἀπόγονο τῆς οἰκογενείας Παντ. Βάλδη (Μαρούλα Καλογερέση, ἀδελφὴ τοῦ μακαρίτη Ζαφ. Π. Βάλδη, ἐγκρίτου δικηγόρου Ἀθηνῶν, ἐ δόποιος ἐδώρησε στὸ Μεσσολόγγι τὸ ἐκεὶ διώροφο σπίτι του μαζὶ μὲ τὴν ἀξιόλογη βιολισθήκη του), ἡ παλιὰ ἐκκλησία του 'Άγιου Σπυρίδωνος, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀνῆκε κατὰ ἰδιοκτησίαν στοὺς Βάλδηδες, ποὺ ἔδιναν ἐπὶ πολλὲς δεκαετηρίδες καὶ ἀπὸ ἔνα μέλος τους στὴν ἐκκλησίᾳ γιὰ παπᾶ. Μὲ τὸν ἡρωικὸ δημιουργὸ θάνατο κατὰ τὴν "Ἐξοδο τῶν δύο τελευταίων Βάλδηδων ἱερωμένων" (Ιωάννου καὶ Ηαγολέοντος) καὶ τὴ διακοπὴ πιὰ αὐτῆς τῆς μέχρι τότε καθιερωμένης τακτικῆς, διστορικὸς ναὸς περιῆλθε, μετὰ τὴν ἐθνικὴ μας ἀποκατάστασι, στὴν πόλι Μεσσολογγίου.

"Αντικείμενο ἰδιοκτησίας τῆς κερκυραϊκῆς οἰκογενείας Βούλγαρη, ὑπῆρξε, ὅπως εἶγαι γνωστό, καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ιερὸ λείψανο τοῦ 'Άγιου Σπυρίδωνος πού, ἀπὸ τὸ 1456 (διπότε μετεφέρθη στὴν Κέρκυρα μετὰ ἀπὸ τὴν ἀλωσι τῆς Πόλης), μέχρι πρὸ διλίγων ἀκόμη χρόνων, ἀποτελοῦσε γόμμη μη κληρονομιά τους.

τοῦ ἀρχοντικοῦ του προσκαλοῦσε φίλους καὶ γειτόνους γὰρ ψήσουν μᾶς! μὲ τὸ ἀργιά τους, τὰ κοκκορέτσια τους, καὶ τὰ ὄνοματά γιὰ τὴ νοστιμάδα τους σουδλομυτάρια (χέλια) τῆς λιμνοθάλασσας — ἀπαραίητους μεζέδες γι' αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐπισκέπτες τους — καὶ νὰ ἀλληλοευχηθοῦνε, γύρω ἀπὸ τοὺς μοσχομυρωδάτους διελίες τὸ «Χριστὸς Ἀγέστη» τασυγκρίζοντας τὰ οκτώκινα αὐγά, καθὼς καὶ τὰ... ποτηράκια τους, μὲ τὸ γλυκόπιστο, φυσικά, κρασὶ τοῦ ἀμπελιοῦ του.

‘Αλλά, περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ «κοσμικά» τοῦ τόπου μιας, τὸν τραβοῦσε γὴ μοναξιά, γιατὶ ἔτσι λιπαροῦσε γὰρ ξαναζήσῃ ἀπερίσπαστος τὰ παλιά. Τὸν διέκρινε ἔνας ἀδρός ρωμαντισμός, ποὺ λέει καὶ ξεκίναγε — ἄγγιαχτος στὸ πέρχασμα τοῦ χρόνου — ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴν Ἀγαγέγγησι. Ήσαν δὲ τοῦ ἄρετος, μὲ τὰ δυνατὰ καλοκαιριγά μπουρίνια πού, ὅπως τόσο παραστατικά λένε οἱ ψαράδες μιας, κάγουν μὲ τὴν ὄρμή τους «τὸ πέλαγος γὰρ καπνίζει», γὰρ κάθεται ἐπὶ δλόκληρες ὥρες στὴ δυτικὴ γαλαρία τοῦ σπιτιοῦ του, ξαπλωμένος στὴν πολυθρόνα του, κι' ἀπὸ κείνο τὸ ξάγγαντο παρατηρητήριό του γ' ἀπολαχθάνη τὴν ἀφρισμένη, λίμνη καὶ γὰρ θαυμάζῃ τὰ μαγευτικὰ γῆλοστατήρια της.

‘Ο ἀγαπημένος του περίπατος ήταν στὴν ἔξοχή, στὴ μικρὴ πατρογονικὴ περιουσία (τὰ Βαλδέικα, ὅπως καὶ σήμερα ἀκόμη λέγονται αὐτὰ τὰ κτήματα, παρ' ὅτι, ἀπὸ πολλὰ τώρα χρόνια, πέρασαν σὲ ξένα χέρια),¹ καὶ κατὰ τὶς παγερές χειμωνιάτικες μέρες, μὲ τὰ ἄγρια ζεροδόρια ἣ τὶς τασυγκτερές τραμουντάγες, φοροῦσε μιὰ δαρειὰ τσοπάνικη κάπα, γιὰ γ' ἀιώγεται στὸ φοβερὸ κρύο. Σὰν παραπλύτι μάλιστα λέγεται (αὐτὸ τὸ ἄκουσα μικρός, ἀπὸ γέρο Μεσ-

1. “Εγα ἀμπελάκι τους ἀπὸ 2½ στρέμμια στὴ θέσι: «Ἀβαρη» (βορειοδυτικὰ τοῦ μεσολογγίτικου κάμπου κάτω ἀπὸ τὴν «Τουρκόστρατα»), δπου ήταν συγκεντρωμένη δλη σχεδὸν ἡ ἀγροτικὴ τους περιουσία, μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 12767 τῆς 29 Αὔγουστου 1877 συμβόλαιο τοῦ τότε συμβολ/φου Μεσολογγίου Εύσταθ. Μπλέτζα, πουλήθηκε ἀπὸ τὰ παιδιά του προέδρου Περικλῆ, πρωτοδικη, Σωκράτη, κτηματία καὶ Ἐπαμεινώνδα, φοιτητή, πρὸς τὸν παπποῦ μου Κών. Πετρόπουλο (συνορίτη κατὰ τὴν ἀρκτικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰ μὲ τὸ παραπάνω κτήμα) κι' ὅταν καμμιὰ φορὰ πηγαίνω ἔκει, νοιώθω νὰ μὲ πλημμυρίζῃ κάποια Ιερὴ συγκίνησις, ἀπὸ τὴ σκέψι: πώς πατάω τὴν ἴδια γῆς, δπου κι' ἔκεινος ἔσυρε κάποτε τὰ δήματά του...

λογγίτη ξωμάχο, γείτονα κι' ἔκεινον στὰ Βαλδέικα κτήματα, γὰ τὸ διηγεῖται στὸ μακαρίτη πατέρα μου), πώς στὴν περίφημη κάπα τοῦ προέδρου δψεῖλεται καὶ τὸ παρακάτω ἀγένδοτο.

Κάποτε, ἔνας Εύρυτάνας τσέλιγκας, ποὺ κατέδαιγε ἀπὸ τὸ¹ Ἀγραφα μὲ τὰ πρόδατά του στὰ χειμαδιά, ἀντάμιωσε στὸ μεσολογγίτικο κάμπο, ὑστερα ἀπὸ πρώιμη ἀποδρογιά, κάποιο γερούτακι γὰ κάθεται στὸν ἀπόγωνο¹ μπρὸς ἀπὸ τὴν πόρτα μιᾶς ἑτοιμόρροπης μπαράκας, τυλιγμένο στὴν κάπα του. Ἀπὸ τὴν ἐμφάνισί του τὸν πέρασε γιὰ τσοπάνη, κι' ὅπως ἔκει παρακάτω ἔθοσκαν κάτι λιγοστὰ ἀργιά, τοῦ ζήτησε, μὲ τὸν τραχὺ τρόπο του, γὰ προσέξῃ μήπως «σιμέουν» τὰ πράματά τους καὶ ξεμείνη κανένα ἀπὸ δευτα στὸ κοπάδι του. Οἱ ἀγαθὸς πρόεδρος, χωρὶς γὰ ἐνοχληθῆ καν ἀπὸ τὴν ἀγούκεια συμπεριφορὰ τοῦ Ἀγραφιώτη θλάχου, τοῦ ἔξηγηγε πώς τὰ πρόδατα ἦταν ἔνα· κι' ἔκεινος τότε προχώρησε πεισματωμένος γιατὶ δὲν δρῆκε καταγόησι ἀπὸ τό... συγάδελφό του, πού, σύμφωνα μὲ τὰ ἔθιμά τους, ἐπρεπε γὰ τὸν διογθήση — ἦταν δὲν ἦταν δικά του τὸ ἀργιά — γιὰ γὰ μὴ δρῆ τὸ μπελᾶ του σὰν ολέφτης, ἀν συγέδαιγε αὐτὸ ποὺ φοβόταν.

Παρακάτω σημιώς συγχαντήθηκε μὲ τὸν πραγματικὸ ίδιοκτήτη τους, ἀπὸ τὸν διποὺς ἐμβρόγυητος πληροφορήθηκε ποιὸς ἦταν ὁ γέρος μὲ τὴν κάπα. Παρατάει τότε τὰ πράματά του, καὶ τρεχάλα γυρίζε πίσω, κάνοντας δὲ ἔνα διαθύ τεμενή τοῦ γέρο - Βάλδη, μὲ τὴ σκούψια του στὸ χέρι, τοῦ λέει ντροπιασμένος: «Συμπάθα με κυρ² ἀγτιβασιλιά (δὲν ἤξερε δικαϊομόρηγς πῶς ἀλλοιώσει τὸν προσφωνήση)² ποὺ σὲ πῆρα γιὰ τσοπάνη... ἀλλὰ — συγέχισε μὲ

---

1. Μέρος ἀπάνεμο. «Ἀπαγκιάζω στὸν ἀπόγωνο» λέγανε παλιὰ στὸ Μεσολόγγι, ποὺ σημαίνει: πιάνω μέρος ποὺ δὲν τὸ δρίσκει ὁ ἀέρας.

2. Δὲν ἦταν ὁ πρῶτος μ' αὐτὴ τὴν προσφώγησι! Χρόνια μπροστὰ ἀπὸ αὐτόν, δταν δὲν οὐθωνας, μόλις 23 χρονῶν παλληκάρι, ἥρθε, δασιλιάς - προσκυνητῆς στὸ Μεσολόγγι (14 Οκτωβρίου 1838) — ποὺ ἀπὸ πατιδάκι ἔθαύμαζε, δαθειά ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὰ φλογερά γιὰ τὴν πατρίδα μας ποιήματα τοῦ φιλέλληνα δασιλιά - πατέρα του Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας, τόσο δὲ ἀπέραγτος ἦταν διθαυμασιμός του, ὡςτε κατὰ τὰ λινκόγγιτο ταξίδια του χρησιμοποιοῦσε τὸν τίτλο «Κόλιης τοῦ Μεσολογγίου» — δι τότε δήμαρχος, ἔνας παγύψηλος φουστανελλᾶς, δπου ἔσταζαν τὰ μάγουλά

τὴν καρπευησιώτικη εύστροφία του — δὲν ἔπεισα καὶ πολὺ ὅξω, γιατί καὶ σὺ κάποτε τσοπάγεψες ἐμᾶς, τὸ λαό!». Κι' ὁ καλοκάγαθος πρόεδρος, συγκινημένος ἀπὸ κεῖνο τὸ πηγαῖο φιλοφρόνημα, τὸν φίλεψε ἔνα στριφτὸ ταιγάρο ἀπὸ τὴν καπνοσακκούλα του, μὴ ἔχοντας ἄλλο τίποτε στὴν βασιλική!! ἔπαυλι του!! γιὰ νὰ τοῦ προσφέρῃ.

”Αλλοτε πάλι, τὸ κατακαλόκαιρο τώρα, θγῆκε στὴν ἀγορὰ τοῦ Μεσολογγίου, μὲ τὸ πουκάμισο, χωρίς κολλάρο καὶ λαιμοδέτη, γιὰ νὰ φωγίσῃ κάτι φαγώσιμο. Μόλις τὸν βλέπει, μ' αὐτὴ τὴν ἀπρεπη περιβολή, ἀπὸ τὸ μπαλκόνι τοῦ σπιτιοῦ του, ὁ ἐπιστήθιος φίλος του Συμ. Ζορμπᾶς (δικηγόρος ἔγκριτος, ποὺ ἐτίμησε καὶ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸ γοιαρχιακὸ ὅξιμα, τὸ δόποιο πολλὲς φορὲς τοῦ ἀγε-

---

του αἴμα!, ακθώς μᾶς τόνε παρουσιάζει: ἡ παράδοσις (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ Γεώργ. Διαλετῆ, δεύτερο κατὰ σειρὰ δήμαρχο τοῦ τόπου μας, ὅπως μὲ ἑδεβαίωσε σχετικὰ καὶ ὁ καλὸς συμπολίτης Ἑγγονός του Γ. Διαλετῆς) τὸν ἀπεκάλεσε, καλωσορίζοντάς του: «Κύριε Βασιλεῦ!»... Κατὰ τὸ ἐπίσημο δὲ πρόγευμα τοῦ δήμου πρὸς τὸν ”Αγακτὰ δὲρειμάνιος δήμαρχος, γιὰ νὰ τὸν περιποιηθῇ κάπως ίδιαίτερα, τράβηξε ἀπὸ τὸ χρυσοκέντητο σελάχι του, μιὰ φλωροκαπνισμένη κοφτερὴ χατζάρα, ἔξαρτημα ἀπαραίτητο τῆς ἐπίσημης στολῆς του, κι' ἄρχισε, ἀγασκουμπωμένος καὶ μὲ σδελτάδα νεανική, νὰ τσακίζῃ πάνω στὸ χιονάτο ὑφαντὸ τραπεζομάντηλο τῆς κυρὰ - δημαρχίνας τίς κοκκάλες ἀπὸ τὰ φημένα μανάρια, τηρώντας ὅλους τοὺς τελετουργικούς τύπους τοῦ «κλέφτικου πρωτοκόλλου». Προσφέροντας δὲ τὰ ζεστὰ μεδούλια στὸν ἐμβρόνητο ἀπὸ τὴ σκηνὴν αὐτὴν ἥγειμόνα, τοῦ λέει, μὲ τὴ σοδαρότητα, ὅπου ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸ ὑψηλό του ὁξιώτικα, ἀλλὰ καὶ τὴν παιδιάστικη μιᾶς ἀφέλεια, ἡ δόποια ἔχαρακτήριζε τοὺς ἀγνούς αὐτοὺς ἀνθρώπους ἔκεινης τῆς ἐποχῆς, σὲ καθαρὴ μεσολογγίτικη διάλεκτο: «Ἀπ' αὐτὰ γὰ τρῶς, καὶ θὰ γέν' γ' ρούν», θέλοντας μὲ τοῦτο γὰ τὸν διαδεβαίωση δτι θὰ παχύνῃ καὶ θὰ δυναμώσῃ ἀν ἐφαρμόσῃ τὴ... συνταγὴ του, γιατί, ἔκεινο τὸν καιρό, τοὺς λεπτούς, δπως ἦταγ δ Ὁθωνας — δ δόποιος ἄλλως τε, εἶχε καὶ κλονισμένη ὑγεία — τοὺς θεωροῦσαν ἀρρωστιάρηδες.

”Ο Γ. Διαλετῆς διετέλεσε δήμαρχος ἐπὶ 15 χρόνια (1838 - 1853) καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς δημιοτικῆς του ἀρχοντίας δὲν δέχτηκε γὰ πάρη ἀπὸ τὸ δημοτικὸ ταμεῖο οὔτε μιὰ πεντάρα, δ,τι δὲ ἐδικαιοῦτο ἀπὸ ἔξοδα παραστάσεως κλπ. τὰ ἀφῆκε ὑπὲρ τοῦ δήμου γιὰ τοὺς φτωχούς συμπολίτες του.

τέθη),¹ κατεδαίνει τρεχάλα στὸ δρόμο καὶ πλησιάζοντας τὸν πρόεδρο τοῦ λέει: διακριτικὰ γ' ἀνέδουν στὸ σπίτι, λογαριάζοντας γὰ στείλη τὴν ὑπηρεσία του στὸ Βαλέντιο γιὰ νὰ φέρη τὸ συμπλήρωμα τῆς φορεσιᾶς του. Κι' ὁ πρόεδρος κάπως ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν σύστασιν αὐτὴν τοῦ φίλου του, τοῦ ἀπαντᾷ: «Δὲν νομίζω ὅτι: ἀποτελεῖ ἀπρέπειαν ἀπέγαντι τῶν συμπολιτῶν μας ἡ ἐμφάνισίς μου μὲ τοιαύτην περιβολήν. Ἀπρέπειαν ἀποτελεῖ ὅταν πλαστογραφοῦμε τὴν γνώμην των» (ἐγγοώντας, μὲ τὴν τελευταία φράσην, τὰ ἔκλογικὰ ὅργια τῆς ἐποχῆς σὲ νοθείᾳ καὶ δίᾳ γιὰ τὸ σφετερισμὸν τῆς ἔξουσίας).

«Ἐὰν ὅμως — συνέχισε — ἡ σκέψις σου ἀποσκοπῇ εἰς τὸ

---

1. Φοιτητής τῆς Νομικῆς ἀκόμα, μετέφρασε ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ τὸ πολύχροτο διδύλιο τοῦ φιλέλληνα ιστορικοῦ Auguste Fabre: «Histoire du Siège de Missolonghi», Paris 1827, τὸ διπτίο τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ ἔξοδα τοῦ φίλου του καὶ ἔξδου Μεσολογγίτη Δημ. Καφάλη. Οἱ δύο εὐγενεῖς νέοι, ἐρμηνευτὲς τοῦ πατρογονικοῦ πόθου, ποὺ ἐγκαλούχησε γενεὲς γενεῶν, μέχρι τὰ χρόνια μας, κάλουν στὴν πρώτη σελίδα τοῦ διδύλιου τὴν συγκινητικὴ δήλωσι: «Ἀγγέλεται πρὸς τὸ Πανελλήνιον ὅτι αἱ χρηματικαὶ συνδρομαὶ τοῦ διδύλιου τούτου θέλουσι χρησιμεύσει ὡς ἀρχὴ καὶ πρώτη συνεισφορὰ εἰς διόρυξιν τῆς αὐλακοῦ Μεσολογγίου».

Αὐτὸν τὸ μεγάλο ὅγειρο τοῦ τόπου μας τὸ ἔκαμε πραγματικότητα στὰ 1930 δὲ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀπὸ θαυμασμὸν καὶ μόνον πρὸς τὴν ιστορίαν του, γεγοόδι ποὺ ἐπισφραγίζει ἡ περίφημη καὶ ἀλησμόνητη γιὰ κάθε μεσολογγίτικη ψυχὴ φράσις του πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀγῶνος τῆς Ιερῆς Πολιτείας, δταν τὸν ἐπισκέφθηκε ὡς ἀρχηγὸς τῆς Ἀγιτιπολιτεύσεως, μὲ τὸ διχασμὸν τοῦ Πρωτοδικείου μας ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι Παναγῆ Τσαλδάρη: «Καὶ μιὰ ἀκόμα καλύδα ἣν σᾶς ἀπομείνῃ, τὸ Μεσολόγγι: δὲν ἐπιτρέπεται γὰρ θιγῆ ποτέ». Καὶ τότε, πάνω σὲ τοῦτο τὸ μεγάλο λόγο τοῦ Ἐθνάρχη, τοῦ λέει: κάποιοις τῆς Ἐπιτροπῆς σ' ἔγα αἰφγίδιο ἔσπασμα πατριωτικῆς ὅργης: «Καὶ τὰ παθαίνεις αὐτὰ τὸ Μεσολόγγι, κ. πρόεδρε, ἀπὸ τὸ κόλυμπο ποὺ ποτὲ σχεδὸν δὲν ἔχασε βουλευτικὴ ἔκλογή στὸν τόπο μας». Ο Βενιζέλος δὲν ἀπάντησε, ἀρκέσθηκε μονάχα γὰρ κουνήση τὸ κεφάλι του πικραμένος.

Γιὰ τὴν διάνοιξη τοῦ αὐλακοῦ πρωτομίλησε στὴ Βουλή, δὲ βουλευτὴς τοῦ τρικούπικου κόλυμπος καὶ ἐπιφανῆς Μεσολογγίτης Στάμος Δημ. Μακρῆς, γιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐξόδου στρατηγοῦ Δημητρίου Μακρῆ.

γὰ διαφυλαχθῆ ἡ προσωπικὴ μου ἀξιοπρέπεια, δὲν ἔχω παρὰ νὰ σου ὑπομηγήσω τὴν λαϊκὴν ρήσιγ δτι: τὸ ράσο δὲν κάνει τὸν παπᾶ».

·[·]Αλλη πάλι φορά, φίλος του φαρᾶς, ἔχοντας γιδ ἀπόφοιτο τοῦ Σχολαρχείου (ἥταν μεγάλο πρᾶγμα, γιὰ κείνη τὴν ἐποχή, γὰ τελειώση κανεὶς τὸ Ἐλληνικὸ Σχολεῖο), τοῦ ζήτησε γὰ μιλήσῃ τοῦ νομιάρχη, ὃ ὅποιος συγχὰ ἀγέδαινε στὸ Βαλδέικο, γιὰ γὰ ὑποθέληση τὸν πρόεδρο τὰ σεβάσματά του, γὰ προσλάβῃ τὸ παιδί του ὑπάλληλο στὴ Νομιάρχικα, μιὰ καὶ τὴν εἰχαν στὴν πόρτα τους!! (τάμπως τὸ ζήτημα τῆς ἀποστάσεως γὰ τοῦ δημιουργοῦσε προγόμνιο προτεραιότητος στὴν ἐπιδιωξὶ του αὐτῆς).

Στὴν ἀρχὴ ὁ πρόεδρος μὴ θέλοντας γὰ τὸν κακοκαρδίση τοῦ εἴπε, δτι: «Θὰ θίξῃ καταλλήλως τὸ θέμα εἰς τὸν κ. νομιάρχην, ὅταν οὕτος τὸν ἐπισκεφθῇ», χωρὶς φυσικὰ γὰ τοῦ ὑποσχεθῆ τίποτε περισσότερο. Ἔκεινος ὅμως δὲν ἔμεινε ίκανος οὐημένος ἀπὸ τὴν ἀπάντησι, τὴν τέσσα δύριστη καὶ μπερδεμένη, καὶ ζόρικος ὅπως ήταν, λέει τοῦ γέρο - Βάλδη πώς δὲν ηθελε εἰλικριγὰ γὰ γίνη ἡ δουλειά του ἐπρεπε «γὰ πατήση ποδάρι».

·[·]Ο πρόεδρος, καταστενογωρημένος, τοῦ ἔξηγει, μ' ὅλη του τὴν πειστικότητα, δτι «δὲν είναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ἐπέιιδασις εἰς ἀλλήλωρια καθήκοντα», τογίζοντάς του, στὴ ρύμη τοῦ λόγου του, τὸ δόγμα: «Ἐκαστος ἐφ' ὧ ἐτάχθη» αλπ. αλπ. Μὰ ὁ ξεροκέφαλος φαρᾶς ζὲ θίλει γ' ἀκούση τίποτε, ἀπολύτως τίποτε. Κι' ὅπως δὲν καταλαβεῖ αἰδίλιας οὔτε τὸ λεξιλόγιο τοῦ ὑψηλοῦ του συγιμιλητῆ, οὔτε, πολὺ περισσότερο, τὴ θεωρία του «περὶ διακρίσεως τῶν ἔξουσιῶν» καὶ «περὶ καθηγόντων», ἔψυχε ἀπὸ κεῖ πάνω θλαστημάντας μέσα του γιὰ τὴν ἀστοργία τοῦ γέροντα, τὸ γιγάντιο του δὲ τὸν ἔκκαιρε γὰ τοῦ ἀσψή καὶ τὴν καληγμέρα ἀκόμα, γιατὶ εἶχε τὴν ἀξίωσι, αὐτὸ ποὺ ζήτησε, γὰ γίνη μὲ κάθε τρόπο, ὅφου ἀπὸ τὸτε ποὺ πῆρε ψῆφο ποτέ του δὲν ἀλλαξε πολιτικό.

·[·]Η ἀναπάντεχη ἔχθρότητα τοῦ πιστοῦ φίλου του, στοίχισε πολὺ στὸν εὐαίσθητο πρόεδρο· ἀλλ' ὅπως ἔλεγε καὶ ξανάλεγε στοὺς δικούς του, γιὰ γὰ ξαλαφρώση κάπως ἀπὸ τὸ μεγάλο δάρος ποὺ τοῦ πλάκωνε τὴν καρδιά: «Δὲν ήτο δυνατὸν ἀλλως γενέσθαι».

Κι' ἔκεινοι μὲν ποὺ τὸν γγώριζαν καλὰ - καλά, τὸν δικαιολογοῦσαν θέβαια ἀπόλυτα, γιατὶ ηξεραγ πώς πάνω ἀπὸ φιλίες καὶ δεσμοὺς ἔδαξε πρῶτα ἀπ' δλα τὸ καθήκον, κι' δτι καμμιὰ δύνα-

μις στὸν κόσμο δὲν ήταν ἵκανη γὰρ τὸν παραστρατῆση ἀπὸ τῆς ἀρχές του αὐτὸς ὅμως ἔμειγε μὲν τὸ βαθὺ αὐτὸς ψυχικὸ τραῦμα μέχρι ποὺ πέθανε.

Καὶ τώρα τὸ τελευταῖο του ἀγένδοτο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ μεγαλείου του.

Βρισκόμενες στὶς παραιογένες τὴν Χριστουγέννων, γύρω στὰ 1870. Ὁ πρόεδρος ἄρχισε σιωπατικὸν γὰρ καταπέφτη, τοκισμένος ἀπὸ λιακρογρόνια καὶ θαυματικὴ ἀρρώστια, καὶ τὰ οἰκονομικά του, ἀνέκαθεν περιιωρισμένα, δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν γὰρ προηγθευτὴ σῆτε κι' αὖτά ἀκόμα τὰ ἔβλα γιὰ τὸ τέλος του...

Οἱ γειτόνοι μὲν διακριτικότητα τοῦ πρότρεψαν διτι εἴδεπον πὼς τοῦ ἔλλειπε, ἀλλὰ τοῦ ἔλλειπαν σχεδὸν ὅλα ἀπὸ τὸ σπίτι... Μήτρα ἀνησυχία ἐκυρίεψε τὸ Μεσολόγγι! πῶς θὰ ἕκανε Χριστούγεννα διέρο - Βάλης. Ὁ τότε δήμαρχος (ἡ παράδοσις δὲν διέσωσε δυστυχῶς τ' ὅνομά του), καλεῖ σὲ μαστικὴ συγεδρίασι τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο καὶ ἀποφασίζεται γὰρ φηφισθῇ ἔνα γερὸ κοντύλι γιὰ τὸν πρόεδρο, πρᾶγμα ποὺ ἔγινε χωρὶς καμμὶα ἀντιλογία καὶ μάλιστα μ' ἔγθουσιασμό. Ἀλλὰ μόλις ταχτοποιήθηκε τὸ θέμα στὰ χαρτιά, γεννήθηκε ἀμέσως τὸ μεγάλο ἐρώτημα: Ποιός θὰ ἔδινε τὰ λεπτὰ στὸ γέροντα; "Ολοι τους — δήμαρχος καὶ δημοτικοὶ σύμβουλοι — δὲν τολμοῦσαν γὰρ παρουσιαστοῦν μπροστά του μὲ τέτοια ἀποστολή, ποὺ τὴν νόμιμαν σὰν προσβλητικὴ γιὰ ἔνα πρώην ἀντιδρασιλέα καὶ πρωθυπουργό, πολὺ περιττότερο ποὺ οἱ Μεσολογγίτες, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ηξεραν — καὶ γι' αὗτὸ δοκίμαζαν ἴδιαίτερη ὑπερηφάνεια — πῶς ὁ Βάλης ἀργήθηκε γὰρ δεχτῇ ὡς πρόεδρος τῆς Ἐθνοσυγελένσεως τὴν φηφισθεῖσα ἀπὸ τὸ Σῶμα ἐπιχορήγησι ἀπὸ χίλιες δραχμές τὸ μῆνα, κατὰ τὸ διάστημα τῆς προεδρίας του, μὲ τὴν δήλωσι του τότε πρὸς τοὺς πληρεζούσίους καὶ κάτω ἀπὸ τὰ θυελλώδη χειροκροτήματα δλιων τους (συγέδρ. 23 Ἱανουαρίου 1863), διτι τοῦ ἐπαρκοῦσαν τὰ ἔσοδά του καὶ δὲν συγέτρεχε κανένας λόγιος γὰρ ἐπιδιαρυθῆ δημόσιος προσπολογισμός...

Ἄπὸ τὸ 1863 ὅμως μέγρι τὸ 1870 (ποὺ ἀφορᾶ τὸ ιστορούμενο περιστατικό), εἶχαν ἀλλάξει δυστυχῶς οἱ καιροὶ γιὰ κεῖνον... Τέτε, γερὸς καὶ ἔγεντας κάποιο περιουσιακὸ εἰσόδημα, μποροῦσε γὰρ τὰ έγκλη πέρα, ἀσκητικὸς ἐπως πάντοτε ἦταν, μὲ σχετική

μιάλιστα θηγεσις και οξεισπρέπεια. Τώρα δὲν είχε τίποτε σχεδόν όποιαν ήτη λικνή και έγκυταλειψιμιένη, απηγματική περιουσία του και τὸν ἔδαριν γυνακαληρὰ πολλές και μεγάλες οἰκογενειακές ὑποκρεώσεις και τὸ γειρότερο ὅποια, τὸν τυραννοῦσαν κακὸν καὶ ἡσήκωτα γεράτια... "Ετσι, μὲ τέτοιες ἀλληλοσυγκρουόμενες σκέψεις τῶν ὄρμοσίων δημιουρικῶν μας ὀργάνων ἀποφασίζεται στὸ τέλος, σὺν ἔφτασε νὶ παραποτὴ τῆς γιορτῆς, γὰ πᾶντας ὄμαδαν στὸ ὀργούτικό του,¹ ὥστε δὲ τὸν συγένειαν γὰ τὸ πλήρωγαν ὅλοι μιαζί..."

Μὲ τὸ ουρούπο δρέθηκαν μπροστὰ στὸ ίστορικὸ σπίτι, και τρέμοντας σὰν τὰ βοῦρλα, ὅπως λέμε στὸν τόπο μας, δχι ὅποι τὸ χριστουγεννιάτικο κρύο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀγωγία τους πῶς θὰ τοὺς δεχθῶνται διεγάλωσιν μεγάλος ἀναχωρητής, πῆραν τὴν ἡρωικὴ ἀπόφασι γὰ σημάγουν μὲ τὸ διαρὺ σιδερένιο ρόπτρο τὴν ἀμπαρωμένη ἕώπορτα, και γάτοι σὲ λίγα δευτερόλεπτα στὸ ἀπέριττο γραφεῖο του, μπροστὰ στὸν ἵδιο!... Ἐκεῖ ὅμως τοὺς ἔπιασε σωστὸς γλωσσοδέτης, γιατὶ διαθένας περίμενε ἀπὸ τὸν ἀλλο γὰ κάμη ὀρχή, ὃς που δι Βάλδης, ἀποκαλυμμένος γὰ τοὺς διέπη ἔτσι, ἀμίλητους και κατσουφιασμένους, τοὺς ζήτησε γὰ τοῦ ποῦν, τέλος πάντων, τι ἔθελαν ἐκείνη τὴν ὥρα στὸ σπίτι του. Καὶ δι κύδος ἐρρίφθη!!...

"Ο δήμαρχος, κάνοντας τότε ξερὸ κουράγιο, τοῦ ἀγέφερε μὲ γίλιες δυὸ περιφράσεις, μέσα ἀπὸ τὰ μουδιασμένα δόντια του — ποὺ κροτάλιζαν πιὸ δυνατὰ τώρα, λέσ κι ἀκουγες κοπάδι ὅποι τουιμπανιάδες (πελεκάγους) ν' ἀλιεύῃ στὴ λίμνη — τὸ σκοπὸ τῆς

---

1. Τὸ Βαλδέικο σπίτι, ποὺ δρθωνόταν ἐπιβλητικὸ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μεσολογγίου, δίπλα στὴ λιμνοθάλασσα, ἐκεῖ σχεδόν ὅπου είγαι σήμερα ἡ ἀνάγλυφη προτοικὴ τοῦ λόρδου Μπάυρον — τελευταῖο περιουσιακὸ στοιχεῖο τῆς ίστορικῆς οἰκογενείας — κατέρρευσε κατὰ τὴν ξενικὴ κατοχὴ (1943) και τὸ οἰκόπεδό του μιαζί μὲ τὴ μεγάλη περιμαντρωμένη αὐλή, πουλήθηκε ἀπὸ μέρους μου μὲ εἰδικὸ πληρεξούσιο τῶν κληρονόμων Ζ. Βάλδη (Κωνστ. Περ. Βάλδη, πρώην εἰσαγγελέα και δικηγόρου μετέπειτα Ἀθηγῶν, Δημ. Ἡρ. Ραζή, πρώην ἐφέτη κλπ.) στὸ Θεόδωρο Κασκαρίκα, έσσει τοῦ ὅπιοθ. 10829 τῆς 29 Αύγουστου 1951 συμβολαίου τοῦ συμβολαιογράφου Μεσολογγίου Χαρ. Παππά. "Ετσι ἀπὸ τὸ ὥρατο ὀργούτικὸ δὲν ἀπόμεινε τίποτε πιὰ γιὰ γὰ θυμίζη κάτι ἀπὸ τὶς δόξεις ποὺ γνώρισε.

ἀποστολῆς τους, διπότε μὲ δέος θλέπουν τὸν πρόεδρο γὰρ σηκώνεται ὅρθιος, αὐστηρός, ἐπιβλητικός, δλύμπιος, καὶ μέσα σὲ νεκρικὴ σιγή, μὲ φωνὴ θαυματικὴ συγκινημένη καὶ ἐπίσημη, τοὺς λέει τοῦτα τὰ διαρυσήμαντα λόγια:

«Κατὰ τὸν μακρὸν δημιόσιον δίον μου ἔτιμήθην ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Πατρίδα καὶ ἄλλα ξένα κράτη μὲ πολλὰ ἀξιόλογα παράσημα, ὅπως θλέπετε (τὸν εἶχε σὲ μιὰ διτρίνα δίπλα στὸ γραφεῖο του), ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον παράσημον εἶναι αὐτὸν ποὺ μοῦ ἐπιδίδετε σεῖς ἀπόψε. Διότι τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀγαγγύρωσιν ἐκ μιέρους τῆς ἰδιαιτέρας μου πατρίδος καὶ τῶν συμπολιτῶν μου, ὅτι ἔδιωσα ἐν ἀρετῇ καὶ ὅτι τὰ ὑπάρχοντά μου τὰ διέθεσα διὰ τὸν ὑψηλὸν σκοπὸν τῆς ἔξυπηρετήσεως τῶν κοινῶν» καὶ στὰ σκαμψέγα ἀπὸ τὰ χρόνια καὶ τὴν ἀρρώστια μάγγουλά του, κυλᾶν δυὸς γοντρὰ δάκρυα, τὰ δάκρυα τῆς πιὸ θαυματικῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν φτωχὴν γενέτειρα καὶ τοὺς εὐγενικούς ἐκπροσώπους της...

Πιγῶ καθέ φορά ποὺ τὸ διηγησοῦμαι· ριγῶ καὶ τώρα ποὺ τὸ γράφω. Ἀμποτες αὐτές οἱ λόγοι γὰρ ἐπικρατήσουν στὴν πολιτική μιας ζωῆς, δπινος καὶ τότε...

‘Αλλὰ μιὰ θλιβερὴ γύγαντα. στὶς 25 Αὐγούστου 1872, ξηριερόνυμος Σάδδατο, ὁ Ιηγάδης Βάλδης παρέδωτε τὸ πνεῦμα πρὸς Κύριον ἐν πληρεστάτῃ γαλήνῃ, περφέρων τὰ ὀλέψιατα πρὸς ὅλους τὴν ήτταν. παρισταμένους παρὰ τὴν κλίνην του. καλὸν ὁ μὴ δυνάμενος πρὸ δύο περίπου μέρων γὰρ μᾶς ὀμιλήσῃ. ὅπως ἐπληρωφήρησε μὲ γράψια του ἀγώνυμος Μεσολογγίτης τὴν ἀθηναϊκὴν ἐφημερίδα «Ἀλγήθεια» (5 Σεπτεμβρίου 1872). Καθόλις δὲ ἐπόνιτε μὲ εἰλικρινῆ πόνον γὰρ ἀθηναϊκὴ ἐπίσημη ἐφημερίδα «Ἀλγή» (31 Αὐγούστου 1872), «ἀπεδίωτε πένητε, ταφεῖς δημιοτικὴ δυπάνη καὶ καταλιπών πολυιειλῆ οἰκογένειαν, ἀνάγκην περιθάλψεως ἔχοντας».

Καὶ συμπληρώμασυν δύο ἄλλα ἔγκριτα ἀθηναϊκὰ φύλλα τῆς ἐποχῆς: «Ἡ ήλικία καὶ οἱ ἐκ τῆς ὑπηρεσίας αὗτοι ἐκληροδότησαν εἰς τὸν Βάλδην ἀσθένειαν πολυχρόνιον, ἀλλὰ ταῦτα καὶ γὰρ συγαίσθησις ἀσπλαγχνου παραγγωρίσεως τῶν ὑπηρεσιῶν του, ἐπηύξανον δσημέραι τὰς λύπας καὶ τὰς ἀλγηδόνας αὔτοῦ... Υπῆρξε θῦμα ἀπανθρωποτάτης ἀδικίας... Ἡ Κυδέργησις... ἐπελάθετο δλως τοῦ γέροντος Βάλδη, καὶ οὕτε τὴν ἀρετὴν αὔτοῦ ἐσεβάσθη, οὕτε γὰρ πενία του ἐγεποίησεν οίκτον, δὲν ἔκαμε ὑπὲρ αὔτοῦ τίποτε,

δπερ γὰ τὴν τιμῆ... Αὔτος, δοστις ἡτο δικτάτωρ μετὰ τὴν 9ην Φε-
βρουαρίου 1863, δὲν ἔφειδετο οὕτε τῆς ὑγείας του, οὕτε τῆς ζωῆς
του καὶ ἔξη λιτότατα, μή στέργων οὕτε ἀμαξαν γὰ μεταχειρίζε-
ται... Ἡ κοινωνία τῶν Ἀθηγῶν... δὲν ἔγειθυμήθη καν τὸν γέροντα
Βάλδην, οὕτε κατεδέχθη γὰ μάθη ἐκαν οὗτος καὶ ἡ πολυμελής
αὐτοῦ οἰκογένεια εἶχον τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Ἀπέθανε πιωχότα-
τος καὶ πεγέστατος. Ἡ χήρα αὐτοῦ, μένη θυγάτηρ τοῦ πρωτίστου
τῶν ἀγωνιστῶν καὶ τῆρως ἐκ τῆς πόλεως Μεσολογγίου, τοῦ ἀει-
ινήστου Ἀθανασίου Κέτσικα, μετὰ δὲ ἀγάμων θυγατέρων, μένει
ἐν παγετελεῖ στερήσει καὶ ἀπεγγωσιένη ἀπορίᾳ...». (Ἐφ. «Ἀλή-
θεια», 29 Αὐγούστου 1872 καὶ «Αἰών», 31 Αὐγούστου 1872).

Τὸ Μεσολόγγι: γεύθηκε στὸν μαῦρα, καὶ οἱ Μεσολογγῖτες τὸν
ἔκκλαψκν σὴν πατέρα τοὺς. «Οὐα τὰ καταστήματα, ἐργαστήρια
καὶ π. δὲν ἄγνοιξαν ακθόλου ἐκεῖνο τὸ Σάδδατο, καὶ οἱ καπιτάνες
τῶν ἔκκλησιῶν γεύπαγκν πένθικι (γενροστήλιαν) ὅπδ πολὺ¹
πρωὶ μέγρι τὴν ἥρα τῆς ταφῆς του. Στρατές, δημόσιες ἀργάς, ὁ-
λόκληρος ὁ κλῆρος τῆς περιφερείας μας, μὲν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἀρ-
χιεπίσκοπου Αἰτωλοακαρνανίας Γεράσιμου καὶ λαός, τὸν συνά-
δεισαν μέγρι τὴν τελευταίαν του κατοικία, ἐνῷ τὸ φέρετρό του,
τοῦ ὄποιου προγρείτο ἀξιωματικός, φέριν τὸ διελούδιο μαῦρο μα-
ξιλάρι: τὰ παράσημά του καὶ τοῦ ὄποιου τὶς ταινίες αρατούσαν ὁ
νοιμάργης Αἰτωλ/γίας, ἀγάντεροι: ἀξιωματικοὶ τῆς Φρουρᾶς Με-
σολογγίου καὶ οἱ ἀρχαιότεροι: τοῦ δικηγορικοῦ τόπιος συνάδειλοι
του, Βουλπιάτης, Ψωλάκης, Κασθίκης καὶ π. τὸ δάστακαν «ἔγαλ-
λατσάσθιενοι οἱ δικηγόροι» τοῦ τόπου μας, νυιιένοι καὶ αὐτοὶ στὸν
μαῦρα, ὅπως μας πληροφοροῦν οἱ ἴδιες ἐφημερίδες «Αὔγη» (2
Σεπτεμβρίου 1872) καὶ «Ἀλήθεια» (5 Σεπτεμβρίου 1872).

Συγκινήσας ἐπικήδειο, περιγραφικὸν τοῦ δίου, τῆς ἀξίας καὶ
τῶν δρεπῶν του, ἔξεφύγησε στὸν ακθέδρον καὶ τοῦ Ἀγίου Σπυ-
ρίδωνος ὁ στεγός φίλος του Συμ. Ζοριπᾶς, ὁ δὲ τελειόφοιτος τῆς
Νομικῆς Χρηστάκης Παλαμᾶς (ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ μεγαλύτε-
ρος, μετέπειτα ἐπιφανῆς δικηγόρος του Πρωτοδικείου μας, νο-
μάρχης καὶ π.). ἀπήγγειλε τὸν ἐπιτάφιο ἀπὸ μέρους τῆς Μεσολογγί-
τικῆς Νεολαΐας.¹

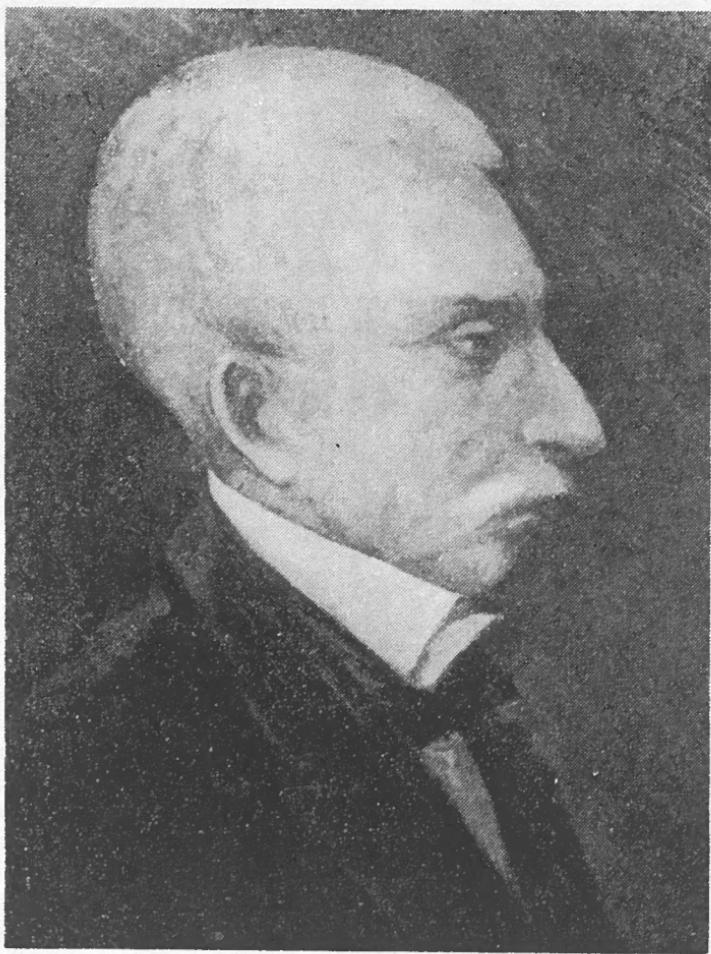
1. Ο λόγος αὐτός, ἀληθινὸς ἀριστούργημα σὲ καλλιέπεια καὶ

Μέ ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου, έδόθη, τιμητικά, για το Ζηνόδος Βάλη τάφος στὸν κῆπο του Ἱερού, διπλα στοὺς ἡρωικοὺς προσόγονοὺς του, πατέρα, πάππο καὶ θεῖο, καὶ κοντὰ στὸν τάφο του λόρδου Μπάρου (ποὺ πέθανε στὸ ιστορικὸ σπίτι του Ηρυλίκου δημιογέροντα Χρήστου Καψάλη, ὅπου ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἀνατίναξί του κατὰ τὴν "Ἐξοδο χριστηκε τὸ Βαλδέικο ἀρχοντικό"), καὶ ἐκεῖ ἀναπαύεται: τὰ αἰώνια ὅπνα ὁ εὐγενῆς, ὁ ἀδιάφθορος, ὁ πιεγάλος Μεσολογγίτης...

Ξέαρσι, δημιοσιευμένος στὸ φύλλο πάλι τῆς «Αὐγῆς» τῆς 4 Σεπτεμβρίου 1872, μᾶς παρουσιάζει μὲ τὶς παρακάτω λίγες γραμμές, τὴν ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία του Ζην. Βάλη. Ἄφοῦ τὸν ἀποκαλεῖ στὴν ἀρχή: «ἀπέριττο καὶ ἀρχαῖκὸ τῆς Ἑλλάδος πολίτη, χρηστὸν καὶ δεινὸν τῆς δικαιοσύνης μύστην, τίμιον καὶ σεμυδὸν τοῦ "Εθνους κυδεργήτην, ἀγαθὸν καὶ εὐκλεὲς τοῦ Μεσολογγίου τέκνον...", προσθέτει παρακάτω διε: «ἡ νεότης ἐσυνήθισε νὰ περιπτύσσεται τὸ δυομά του, ὅπως στρατὸς ἐνθουσιῶν περιπτύσσεται τὴν ἐν δόξῃ καταλάμψασν ὑπερήφανον αὐτοῦ σημαίαν», μὲ τὴ διαδεσθαίωσι τελικὰ διε: ἡ νεολαία του Μεσολογγίου, πάντοτε τὸν ἀγάπησε γιὰ τὴν «ταπειγόρφογα ἀρετὴ του», πάντοτε τὸν ἐσεδάσθη γιὰ τὴ «σεμινὴ πολιτεία του», πάντοτε τὸν ἐθαύμασε γιὰ τὴ «διακεκριμένη καὶ περίπουστον διάγοναν» καὶ διε: «ὑπόδακρυς περὶ τὸ φέρετρόν του τασσομένη, ἐπαφήσιγ ἐπὶ τοῦ νεκροῦ του τῆς εὐγνωμοσύνης τὰ ἔσχατα κόμιστρα, διὰ τὸ εὐγενές του παράδειγμα... καὶ τὸ πολύτιμον δίδαγμα ἔξιγκου ἀρετῆς καὶ θαυμαστῆς αὐταπαργήσεως...».

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ
(1814 - 1892)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΑΛΒΗΣ

Αδελφός του Ζηνοδόσου, γεννήθηκε στὸ Μεσολόγγι τὸ 1814 καὶ ἐδοκίμασε μικρὸ παιδάκι τὰ τροικερὰ δειγὰν ὅλων τῶν πολιορκιῶν του, κατὰ τὶς ὁποῖες κινήσεις, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους συνομηλίκους του ἐπρόσφερε κάθε δυνατὴ δοκιμήνεική ὑπαρξεῖα γιὰ τὸ μεγάλο ἀγῶνα, κινήσεις τὴν ἀποφασίστηκε, κοντὰ στὴν Ἐξοδο, γὰρ διώζουν ἀπὸ δῶ μέσα τὰ μικροπαῖδα καὶ τὶς γυναικες, ποὺ δὲν ἤταν σὲ θέσις γὰρ γάρ ἔξοικογοι γιθῆ πάπως ἡ τραγικὴ κατάστασις, ὡς πρὸς τὴν τροφοδοσία τῶν ἀγωνιστῶν, πῆγε μὲ τὴν μητέρα του καὶ τὴν ἀδελφή του, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους Μεσολογγίτες, στὸν Κάλαμο, ποὺ ἔρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν κατοχήν.

Λίγο ἀργότερα ἔφυγε γιὰ τὸ Λιβόργο τῆς Ἰταλίας — δυομαστὸ κέντρο γιὰ τὴν ἀξιόλογη οἰκονομικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπετελεῖτο ἀπὸ Μεσολογγίτες — κοντὰ στὸν ἐκεῖ ἐγκατεστημένο μεγαλέμπορο θεῖο του Σπυρ. Βάλδη, δούποιος, μετὰ τὴν ἐκεῖ, δύως καὶ στὴν Ἐλβετία κατόπιν, κατάρτισι του στὰ ἐγκύλια μαθήματα καὶ τὴν τελειοποίησι του στὰ Ἑλληνικά, πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Ζηνόδιο, τοῦ τὰ ἐδίδασκε στὸ σπίτι δ λόγιος ἐφημέριος τῆς περιφημότερης τότε σ' δλόκληρη τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην Ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας, τῆς Ἀγίας Τριάδος, τὸν ἔστειλε τελικὰ γὰρ σπουδάση νομικὰ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας, καθὼς είχε κάγει πιὸ μπροστὰ μὲ τὸ Ζηνόδιο, ὅπου ὅστερα ἀπὸ λαμπρές πενταετεῖς σπουδές, ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τοῦ Δικαίου, μὲ τοὺς εἰλικριγεῖς ἐπαίγους τῶν καθηγητῶν του, ἰδιαίτερα δὲ τῶν κορυφαίων νομοδιδασκάλων τῆς ἐποχῆς των Δελαρόση καὶ Καρμινάρη, ποὺ τὸν περιέβαλαν μὲ μεγάλη συμπάθεια καὶ ἐκτίμησι, τόσο γιὰ τὸ ξήθος του, δύσο καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονική του ἐγκράτεια. Τόσο δὲ πανηγυρικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπιτυχία του, ὥστε δ καθηγητὴς τοῦ Πολιτικοῦ Δικαίου, ἐνθουσιασθείς ἀπὸ τὶς εὕστοχες ἀπαγγήσεις του, σ' ὅλες τὶς δύσκολες ἔρωτήσεις ποὺ τοῦ ὑπέδαλε, εἴπε μὲ ἔκδηλο ἔγθουσιασμὸ στὸν τετραπέρατο

μαθητή του: «Οι Μεσολογγῖται δὲν είσθε μόνον ήρωες· είσθε καὶ σοφοί».

Μετὰ τὴν ἐθνικήν ιας ἀποκατάστασι, γύρισε στὴν Ἑλλάδαν καὶ ἀκολούθησε τὸ διακατέκα διάδοι (πρωτεύωντας γραμματεὺς Πρωτοδικῶν στὰ 1835 καὶ ἀργότερα προσιβάστηκε σὲ ἀντεισαγγελέα καὶ πρωτοδίκη), τὸ ὅποιον ἐλάμπιρυνε κυριολεκτικὰ ἐπὶ μισθὸν αἰῶνα, καὶ στὰ 1872 ἔγινε πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου, κρατήσας τὴν ἔδρα τοῦ προκαθημένου τῆς Δικαιοσύνης 14 ὁλόκληρα χρόνια καὶ, μετὰ τὴν ἀποχώρησί του ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία, τὸν τίτλο τοῦ ἐπιτίμου προέδρου, μέχρι ποὺ πέθανε.

Ἐπειγόντων ἀναστήλωσις, λεπτός, μακροπρόσωπος μὲν φηλὸς μέτωπο, μεγάλη καὶ προεξέγουσα μύτη, νευρώδης, μὲν ὅξεν καὶ διαπεραστικὸν ὄλεμπια, καὶ ἡ ἐπιόλγητικότης του ἔφερε πραγματικὸν δέος σ' ὅποιον τὸν ἀντίκρυζε. Ἡ φιλανθρωπία του δὲν εἶχε δρια, τὸν διέκριγε δὲ μιὰ εὐαίσθησία καταπληκτική. Ἀποτραβηγμένος ἀπὸ τὶς κοσμικούστερες τῆς πρωτεύουσιάνικης ζωῆς, καὶ ἀπὸ τὰ γιᾶτα του φυσιολάτρης, σὰν τὸν ἀδελφό του Σηγόδιο, εῦρισκε ἔχωριστὴν εὐχαρίστησι καὶ μοναδικὴν ἔκεινορασί, ὕστερα ἀπὸ τὴν καθημερινὴν δορειά καὶ πολύωρη πγευματική του ἐγκατχόλησι — εἴτε στὴν ἔδρα τοῦ Ἀρείου Πάγου, εἴτε στὸ σπουδαστήριό του — σὲ μακρυγόνες περιπάτους, ἀλλοτε πρὸς τὸν Ἀιπελοκήπους καὶ ἀλλοτε πρὸς τὰ Ηατήσια, φορώντας τὴν ἀκατοίκητην ρεντιγκότα του καὶ τὸ φηλό του ακπέλλο, κι' ἀκούοι πάντας στὸ χοντρὸ μπαστούγι του. Σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀθήναν πασίγνωστος, σὲ μεγάλους καὶ μικρούς, πέρα ὡς πέρα, κι' ἀπὸ ὅπου περγοῦσε ὅλοι οἱ ποικιλίγονταν μπροστά του μὲν διαίτατο σεδνασμό. Καὶ ἐκεῖνος, πραγματικὰ συγκινημένος ἀπὸ τὶς εὐγενικές αὐτές ἐκδηλώσεις τῶν γνωστῶν του καὶ ἀγνώστων, εὗρισκε πάντα γὰρ πῆ στὸν καθένα κάποιο λόγο ἀδροφροσύνης καὶ συμπαθείας, καὶ γύριζε στὸ ἐργητήριό του, τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, πληριμμορθούμενος ἀπὸ τὴν πιὸ σφοδρὴν ξανοποίησι, ποὺ δὲν τὴν ἀντάλλαξε μὲν τὴν μεγαλύτερη εύτυχία...

Ἐτήρηγσε εὐλαόικὰ τὴν μεσολογγίτικην παράδοσι στὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν ἀρετήν, καὶ εἶχε ἴδιαίτερα ἀνεπτυγγιένο στὴν ψυχή του τὸ αἰσθητικὸν τοῦ «χρέους», ποὺ τὸ ἔθλεπε συγναφασμένο πάντα μὲν τὴν θυσίαν. Ήταν αὐτὸς καὶ ώς διακατήσεις ἐθυσίας καθε προσωπικό του ἀγαθό, κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴν συγγένεια, δπως καὶ τὴν φιλία,

γιάν νὰ μπορῇ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ καθῆκον του ἀγεπηρέαστα. Κι' ἔμαιαζε στὴν ἔδρα τὴν Πολιτείας συγκλητικός, ἀτεγκτος, ἀλύγιστος, ἀνέκρυστος, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα δικαιος, ἔτοιμος ὅλος τε νὰ ρίχηγη τοὺς σφοδροὺς κεραυνούς του στοὺς ἀδικοῦντας, κι' ἀλλοτε γὰρ γίγεται ὁ στοργικὸς προστάτης τῶν ἀδικουμένων.

Δικαιαὶ λοιπὸν τὸ ὄνομά του εἶναι καὶ θὰ μείνῃ στὴν ἱστορία τῆς Ἐλληνικῆς Δικαιοσύνης ἀθάνατο, καὶ πολὺ ἐπιτυχημένα τοῦ διδοθῆκε, ἐν ζωῇ ἀπὸ τὸ Πανελλήνιο, ὁ τίτλος του «δικαίου».

Τὰ πρῶτα δείγματα τῆς δικαστικῆς του ἀκεραιότητος τὰ ὄλεπομε ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας ὑγματά του στὸ σκολιό δρόμο τῆς Θεμιδος, καὶ ἀπόμεινε μνημειώδης ἡ χειρονομία του, κατὰ τὴ δίκη του Ρέντη καὶ τῶν ἀλλων φίλων του ἐπὶ στάσει, ἐνώπιον τοῦ Κακούργιοδικείου Ναυπλίου, ὅταν ὡς πρόδερος τῶν συνέδρων ὑπέβαλε τὴν παραίτησί του, μόλις ἐπιστοποίησε ὅτι μὲ πλαστὸ κατάλογο ἐνόρκων, κατὰ κατάφωρον παράδασιγ τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων, ἐπεδιώκετο, γιὰ τὸν δικαστικὸν σκοπούς, ἡ καταδίκη τους. Οἱ ἴσχυροι τῆς ἐποχῆς τότε, τοὺς ὅποιους διεφεύγει Βάλδης δὲν ἔλογάριασε, ἔφτασαν μέχρι τὸν ἵδιο τὸ διασιλιαῖ, στὸν ὄποιο τὸν κατηγόρησαν μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα ὡς ἐπιβούλευδμενο τὸ θρόγο! καὶ ἀλλα παρόμοια... Ο "Οθωνας ἐκάλεσε στὸ ἄψε - σθῆσε σὲ ἀπολογία τὸν πρόεδρο, γιὰ νὰ κρίνῃ προσωπικὰ τὶς τρομερὲς αὐτὲς καταγελίες, ἀλλὰ διεφεύγει Βάλδης ἀπεβότος, παρὰ τὴν αὐτηρότατη μεταχείρισί του ἀπὸ μέρους τοῦ ὥργισμένου μονάρχη — ποὺ εὔκολα ἔπειτε στὶς παγίδες τῶν διαβολῶν — τοῦ ἀπήγνητησε, ἀφοῦ πρῶτα τοῦ ἔδωσε τὶς δέουσες διευκρινίσεις: «Μεγαλειότατε, ἔξεπλήρωσα τὸ καθῆκον μου, ὡς τίμιος δικαστής». Καὶ τότε διεφεύγει, γειτνιώντος ἴναγοποίησις ἀπὸ τὴν ἀπολογία του θαρραλέου δικαστικοῦ του εἴπε: «Διὰ τοῦτο σὲ ἐκτιμῶ» καὶ πράγματι ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὥρα ή ἐκτιμησις τοῦ "Οθωνα πρὸς τὸ Βάλδη ὑπῆρξε ἀπεριόδιστη.

Ως πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου προσήδρευε τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου (19 Λπριλίου 1875), στὸ ὄποιον παρεπέλειψθη γιὰ «ἀντιποίησιν ἀρχῆς» δι πρωθυπουργὸς Δ. Βούλγαρης, ἀποπειραθεὶς ὅπως εἶναι γνωστό, νὰ ἀνατρέψῃ τὸ συγταγματικὸ πολίτευμα τῆς χώρας, ἡ δίκη ὅμως αὐτὴ τελικὰ ἐπιτατιθῇ. Καὶ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ, στὸ σημεῖον αὐτό, δ. Π. Καρολίδης «... ἀνεγνώρισε ιὲν

τὸ Δικαστήριον τὴν ἐνοχὴν αὐτοῦ εἰς τὰ καταγγελόμενα καὶ ἐ-
στιγμάτισεν ἡθικῶς τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ, δὲν κατεδίκασεν δημας
αὐτόν, ἔτι μὴ ὑπαρχούσης ποιικῆς ρήτρας σαφοῦς διὰ τὰ κα-
ταγγελόμενα».

Προήδρευσεν ἐπίσης τοῦ 13μελοῦς Εἰδικοῦ Δικαστηρίου κατὰ
τὴν πολύκροτη δίκη «ἐπὶ δωροδοκίᾳ καὶ ἐκβιάσει» (γνωστὴν ὡς
δίκην ἐπὶ Σιμωνίᾳ), μὲν κατηγορουμένους τοὺς ὑπουργούς τῆς Κυ-
βερνήσεως Βούλγαρη, Ἰωάν. Βαλασόπουλον καὶ Βασ. Νικολόπου-
λον (γαμbrὸν τοῦ περίφημον Τζουμπὲ ἀπὸ κόρη), καθὼς καὶ τοὺς
Ἀρχιεπισκόπους Πατρῶν Ἀλμπίρην, Κεφαλληγίας Σπυ-
ρίδωνα Κομποθέκραν καὶ Μεσσηνίας Στέφανον Ἀργυράδην, καὶ
μερικοὺς ἄλλους ἴδιῶτας, κατέπιν παραπομπῆς των ἀπὸ τὴν πρώ-
τη Κυρένγης τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ποὺ ἀπετέλεσε τὴν κυριώτερη
πολιτικὴν ἐνέργεια τοῦ μεγάλου συμπολίτου μας, γιὰ τὴν κάθαρσι
τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀπὸ τὰ πρωτεικὰ τῆς ιστορίας αὐτῆς
δίκης, ἡ ὅποια ἀρχισε στις 26 Ἰανουαρίου 1876 καὶ ἔληξε, ὑστερα
ἀπὸ ἐπίπονη διαδικασία δύο καὶ πλέον μηνῶν, τὴν 31 Μαρτίου
1876, προδάλλει ἀνάγλυφα τὸ ἥθικὸ μεγαλεῖο τοῦ Δ. Βάλδη.

Ἡ θαρραλέα ἀπάντησίς του στὴν ὑπεράσπισι τῶν κατηγορου-
μένων (ἡ ὅποια ἀφοῦ εἰς μάτην ἀγωγήστηκε γὰρ ογρυχθῆ ἀναρμό-
διο τὸ Δικαστήριο, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο γὰρ χωρισθῆ ἡ δίκη
ὡς πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς, ὑπεγράμμισε στὸ τέλος τοὺς φέδους τῆς
τάχα — ποὺ κύτῳ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἔντεχνη ἀπειλὴ — ἔτι:
«... πομπεύεται ἡ Ησολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία») μᾶς δίνει τὸ μέ-
τρο γὰρ τὸν κρίωμε. «Πρέπει — τοὺς εἶπε — γὰρ ἀφαρέσωμεν
τὴν ορόληψιν ὃς ἡ Ἑλλάς συγχωρεῖ γὰρ παραδιάζωντας οἱ Νό-
μοι. Ὁ σκοπὸς εἶναι γὰρ καθαρισθῆ ἡ Ἐκκλησία μᾶς ἀπὸ μέλη,
τὰ ὅποια προσδάλλουσι τὴν σύστασιν της». (Συνεδρίασις Ε' τῆς
31 Ἰανουαρίου 1876).

‘Ἡ ὑπεράσπισις καθηλώθη. Ἡ δικαιοσύνη ἔλαμψε...

‘Αλλὰ καὶ τὸ τρομερὸ πρόσταγμά του, πρὸς τὸν ὑπερόπτην
μέχρις ἵταιμότητος καὶ ἀπέγαντι αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ Δικαστηρίου —
παρὰ τὴν συντριπτικὴν εἰς βάρος του διαδικασία — πανίσχυρο τότε
ὑπουργός: «Κατηγορούμενε Βαλασόπουλε, σήκω ἐπάνω», δείχνει
ἐπίσης πώς δὲν τὸν πτοοῦσε τίποτε κατὰ τὴν ἐνάσκησι τοῦ ὑ-

φηλοῦ λειτουργήματός του, καὶ διὰ ἔλους τούς ἔθλεπε μὲ τὸ ἕδιο μάτι, ἵσους ἀπέναντι τοῦ Νόμου, χωρὶς ἄλλη διάκρισι.

Στὴν ἕδια δίκη διεκρίθη ὡς «εἰσαγγελεὺς τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήγων» μεταξὺ τῶν 4 ἀλλων εἰσαγγελέων - δουλευτῶν: Κωνστ. Λοιμδάρδου (Ζακύνθου), Τιμολ. Φιλήμονος (Αττικῆς), Γρηγ. Μαυρομαρᾶ (Τήγου) καὶ Ν.κ. Βαλσαμάκη (Κρανιαίας), δ ἀειμνηστος συμπολίτης Δημήτριος Σ. Βουλπιώτης γεννημένος στὸ Μεσολόγγι: τὸ 1843 (δουλευτῆς Εὐρυτανίας), ἐπιφανῆς νομικὸς καὶ ρήτωρ, ποὺ ἐτίμησε τὸ Πρωτοδικεῖον μας καὶ διετέλεσε κατ' ἐπανάληψιν ὑπουργὸς Δικαιοσύνης, Παιδείας κλπ. εἰς τὰς Κυδεργήσεις Ἐπ. Δεληγεώργη καὶ Χαρ. Τρικούπη.¹ Αὐτὸς «ἀπήγγειλε τὴν κατηγορίαν ἐν διγόματι τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήγων καὶ κατ' ἐντολὴν αὐτῆς» καὶ ἀναμφισβήτητα ὑπῆρξε τὸ διαρὺ πυροβολικὸν τῆς «κατηγορούσης Ἀρχῆς», διακριθεὶς ἰδιαιτερα ἀπὸ τὴν τόσο ἐμβριθῆ ἀγύρευσί του κατὰ τὴν ἀντίκρους: τῶν ἐγστάσεων τῆς ὑπερασπίσεως ὡς πρὸς τὴν δωσιδικία τῶν κατηγορουμένων κλπ. (Συγεδρίασις Ε' τῆς 31 Ιανουαρίου 1876).² Ετοι δὲ μεσολογγίτικη δυάδα προσέδρου - εἰσαγγελέως ἀφῆκε ἀλησμόνητη ἐποχὴ μεγαλείου στὰ δικαστικὰ μας χρονικά, γιὰ τὴν δποία, ἡμεῖς οἱ νομικοὶ ἰδιαιτερα, διετέλεσε γὰρ καυχώμεθα.

Τέλος, τὸ μεσημέρι τῆς 31 Μαρτίου 1876 (Συγεδρίασις ΛΔ') ἡ κάθητρας συντελεῖται.... Καὶ ὅπως ἔγραψε εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 92 τῆς 1.4.1876 φύλλο της ἡ «Ἐφημερίς»: «Ἐν τοιαύτῃ ἱερᾷ στιγμῇ ὁ σεβάσμιος πρόεδρος διὰ φωνῆς ἡρέμου καὶ ἐπιβλητικῆς, ἀφοῦ

---

1. Τὸ ἀρχογυτικὸ τοῦ Βουλπιώτη στὸ Μεσολόγγι, ὅπου στεγάστηκε γιὰ ἔνα διάστημα καὶ τὸ Πρωτοδικεῖο μας κατὰ τὰ παλιὰ χρόνια, ἥταν δυτικὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα καὶ στὴ βορεινὴ πλευρὰ τοῦ «Ξενοκρατείου Μεγάρου».

Κατὰ τὴν ξενικὴ κατοχή, τὰ ἵταλικὰ στρατεύματα τὸ μετέβαλαν σὲ σταῦλο, καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι, ἐρειπωμένο πιά, κατέρρευσε, τὸ οἰκόπεδό του δὲ τώρα, ἀποτελεῖ τὸ προσώπιο τοῦ παραπάνω Διδασκαλείου, ὅπου γυμνάζονται οἱ μαθητὲς τῶν στεγαζομένων ἐκεῖ τεσσάρων Δημοτικῶν Σχολείων. "Οπως θυμᾶμαι, καθ' δικηγόρος τῶν αληηρογόμων Δ. Βουλπιώτη, τὸ ἀκίνητο αὐτὸν εἶχε ἀπαλλοτριωθῆ ἀναγκαστικῶς ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴν ἐπέκτασι τοῦ περιβόλου τοῦ Ξενοκρατείου, ἔνα δὲ δύο χρόνια πρὸ τοῦ Ἑλληγο-ταλικοῦ πολέμου.

έκαλεσε τους κατηγορουμένους για έγερθωσιγ όπήγγειλε τὴν ἀπόφασιν...». Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν ἀπόφασι τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου οἱ κατηγορούμενοι ἐκηρύχθησαν μὲν ἀθῶι τῆς ἐκβιάσεως, ἐκρίθησαν δῆμως ἔνοχοι τοῦ ἀδικήματος τῆς δωροδοκίας καὶ κατεδικάσθησαν ὡς ἀκολούθως: 'Ο Ιωάννης Βαλασόπουλος εἰς ἑνὸς ἔτους φυλάκισιν καὶ τριετῆ στέρησιν τῶν πολιτικῶν του δικαιωμάτων, ὑποχρεωθεὶς συγάμα νὰ καταθέσῃ τὰ διθέντα δῶρα ἐκ δρχ. 56.000 καὶ ἔν ζεῦγος ἐνωτίων, ὡς καὶ μίαν καρφίτσαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις «Ταμείον τῶν Πτωχῶν», δ δεύτερος δὲ ἐκ τῶν ὑπουργῶν Βασ. Νικολόπουλος εἰς φυλάκισιν 10 μηνῶν καὶ τὰς ἀγαλόγους στερήσεις. Τοὺς ἀρχιερεῖς ὑπεχρέωσεν ἡ ἀπόφασις για πληρώσουν δ μὲν Μεσσηνίας Στέφ. Ἀργυριάδης δρχ. 20.000, δ Κεφαλληνίας Σ. Κομποθέντας δρχ. 50.000 καὶ δ Πατρῶν Ἀδέρκιος Λαμπίρης δρχ. 22.400.

'Η καταδίκη τους συνεκλόνισε βαθύτατα τὴν κοινὴ γνώμη, ποὺ εἶχε ἐπικίνδυνα διχαστῆ πάγω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ἀλλὰ καγεῖς δὲν ἐτόλμησε γ' ἀμφισβήτηση τὴν ὁρθότητα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἀποφάσεως γιατὶ ὁ Δ. Βάλβης ἀποτελοῦσε ἐγγύησι ἀμεροληψίας καὶ εύθυκρισίας μαζί, καὶ ἡ δικαιοσύνη του ἄγγιξε τὸ θεῖον.

'Η περίοδος αὐτὴ τῆς σταδιοδρομίας του ὑπῆρξε ἡ μόνη τρικυμιώδης, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνδοξότερη τῆς ζωῆς του, ποὺ δὲν τὴν ἐπεσκίασε οὔτε αὐτὴ ἀκόμα ἡ πρωθυπουργία του, δπως ἔγραψε στὴ νεκρολογία της ἡ «Νέα Ἐφημερίς» (2 Δεκεμβρίου 1892, ἀριθ. φύλλου 337).

Πρωθυπουργὸς ἔγινε στὶς 30 Ἀπριλίου 1886, δπότε ὁ θασιλεὺς Γεώργιος Λ' τοῦ ἀγέθεσε τὸ σχηματισμὸν 'Ὑπηρεσιακῆς Κυνεργήσεως (διαδικτικῆς ὅπως τὴν ἀποκαλούσσαν τότε), ἔπειτα ἀπὸ τὴν παραίτησι τοῦ ὑπουργείου Θ. Δηλιγιάννη γιὰ τὸν γεγόμενο ἀπὸ τοὺς εὑρωπαϊκοὺς στόλους ἀποκλεισμὸν τῶν ἐλληνικῶν παραλίων μὲ σκοπὸ τῶν πέντε Δυνάμεων γὰρ ὑποχρεώσουν τὴ χώρα σὲ ἀφοπλισμό.

Τὴν πρωθυπουργία τὴ δέχτηκε, δπως δ ἔδιος χαρακτηριστικὰ ἔλεγε, ὅχι γιὰς γὰρ διαδραματίση πρέσωπον πολιτικοῦ ὄγδρος, ἀλλὰ γιὰς γὰρ χρησιμεύση ὡς ἀγώνατος ὑπηρέτης τοῦ Κράτους, καὶ μιὰς ὑπῆρξε ἡ πατριωτικὴ συμβουλὴ του πρὸς τοὺς δουλευτές, τὴν ἴ-

στορική μέρα πού παρουσιάστηκε ώς πρόεδρος του Έπουργικου Συμβουλίου στὸ Κοι:γοδύλιο: «Νὰ προγοήσωσι τάχιστα περὶ τῶν συμφερόντων τοῦ τόπου» (!!).

Μετὰ τὴν ὁρκωμοσία τοῦ ὑπουργείου Δημ. Βάλη ένώπιον τοῦ θαυμάτου τὸ ἀπόγευμα τῆς 30 Ἀπριλίου 1886 (ῷρα 5) καὶ τὴν λῆξι τῆς Ἐπτάκυρου Συγόδου ἐκείνης τῆς Βουλῆς, συγκαλεῖται αὐτῇ γιὰ τις 7 Μαΐου 1886 μὲ τὸ ἀπὸ 6 Μαΐου Βασιλικὸ Διάταγμα «εἰς Δευτέραν Τακτικὴν Σύγοδον τῆς Δεκάτης Ηεριόδου».

Στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ λαός περγάει τραγικὴ ἀγωνία, καὶ διαγιτούτευμένος τὸ Θ. Δηλιγιάννη Ἀθηναϊκὸ Τύπος μὲ τὴν «Ἀκρόπολι» τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη ἐπικεφαλῆς, σὲ κύρια ἀρθρα του ἐκφράζει τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὴν πολιτικὴ κρίσι, ἔξορκίζοντας τοὺς θουλευτές νὰ δρθοῦν στὸ Ӧψος τῶν περιστάσεων, ὥστε γὰ ἀποκτήσῃ δ τόπος Κυθέρης μὲ φρόνησι καὶ πυγμὴ πρὸς ἀντιμετώπιοι ἐκείνης τῆς συμφορᾶς.

Τέλος, στὶς 11 τὸ πρωὶ τῆς 7 Μαΐου συγέρχεται τὸ Σῶμα στὴν πρώτη του συγεδρίας. Ἡ αἰθουσα εἶναι «πλήρης» καὶ τὰ θεωρεῖα ἀσφυκτικὰ γεμάτα. Ὁ πρόεδρος ἔρχεται στὴν ῷρα του γιὰ γὰ ἐπιτελέση ἔγα διαρύτατο χρέος πρὸς τὴν πατρίδα, τὸ Ӧστατο τοῦ μακροῦ δημοσίου δίου του...

Μέσα σὲ γενικὴ κατήφεια καὶ καταφαγὴ ἐκγευρισμὸ δλων, κάτω δὲ ἀπὸ σιγὴ πραγματικὰ νεκρικὴ, ἀγεδαίνει στὸ δῆμα, φορώντας τὴν ἄφογη ρευτικότα του καὶ δλα του τὰ παράσημα. Εὔθυτενής, ἐπιθλητικός, καὶ μὲ φωνὴ παλλόμενη ἀπὸ τὴ σφοδρὴ συγκίνησι ἐκείνης τῆς μεγάλης ὥρας, τοὺς διαβάζει τὸ σχετικὸ Βασιλικὸ Διάταγμα, δίχως γὰ προσθέση καμμιὰ ἀλλη λέξι, κι' Ӧστερα, συγοδεύμενος ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς του, ἐγκαταλείπει μὲ δῆμα ἀργὸ καὶ σταθερὸ τὴν αἰθουσα καὶ δλοι τους κατευθύνονται στὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης. Λύεται τότε ἡ συγεδρίας τῆς Βουλῆς γιὰ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα, μὲ μοναδικὸ θέμα τὴν ἐκλογὴ προέδρου τοῦ Σώματος, ἀγτιπροέδρων κλπ. καὶ ἡ δύσμοιρη χώρα δγαίνει ἐπὶ τέλους ἀπὸ τὴ θανάσιμη ἐκείνη κρίσι, μὲ τὴν ἐκλογὴ ώς προέδρου τοῦ Τρικουπικοῦ θουλευτοῦ Ἡλείας Στεφ. Στεφανοπούλου. Ἡ γίνη τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ὑπῆρξε θριαμβευτική, γιατὶ ἐπὶ ἀριθμοῦ 230 θουλευτικῶν ψήφων δ ὑποψήφιός του Σ. Στεφανόπουλος ἔλαβε 139 καὶ δ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης παγίσχυρος κορδονάρ-

χης, δ Θ. Δηλιγιάννης, ποὺ ἔφτασε νὰ ἐκθέσῃ δ ἕδιος προσωπικὰ
ὑποψήφιοί τητα προέδρου τῆς Βουλῆς, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς φί-
λους του, μόλις καὶ μετὰ δίας συγκέντρωσε 78 ψήφους.

Ο Τρικούπης ἀποθεώνεται ἀπὸ τὸ πλήθος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ
λαοῦ ποὺ τὸν περίμενε στὸν περίβολο τῆς Βουλῆς καὶ στὴν ὁδὸν
Σταδίου, μὲ ἀγκαλιές λουλούδια, καὶ ὅλος ἐκεῖνος δ ἀκόμης μὲ
τοὺς διούλευτὲς τοῦ κόμματος καὶ πολλὲς κυρίες ἀπὸ τὶς ἀπειρες
θαυμάστριές του, τὸν φέργουν θριαμβευτικά, μὲ ζητωκραυγὴς διά-
τορες καὶ κάθε λογῆς συγκινητικές ἐκδηλώσεις, στὸ σπίτι του.
Ἐκεὶ πιά, κατακλύζεται ἡ ὁδὸς Ἀκαδημίας, ὅπως καὶ οἱ γύρω
δρόμοι: ἀπὸ χιλιάδες ἀκόμη καὶ δ πρόεδρος, σὲ σύντομο λόγο του
ἀπὸ τὸν ἔξωστη τοῦ σπιτιοῦ του, τοὺς εἶπε καὶ τὰ ἑκῆς θαρυσή-
լιαντα, ποὺ μᾶς δίγουν ἔντονη τὴν εἰκόνα τοῦ μεγαλείου του:
«... Διερχόμεθα γῆμέρας δοκιμασίας, εἰς ἃς δὲν ἀρμόζουσι γ ἐκδηλώ-
σεις χαρᾶς. Μετὰ τοδιάρότητος ἃς παρασκευασθῶμεν ἵνα ἀντιμετω-
πίσωμεν τὰς δυσχερείας, τὰς ἔνωπιον γῆμῶν... "Οταν ἡ ψυχὴ εἶναι: ἀ-
κεραία, ὅταν πάλλῃ ἡ καρδία του" Ἐθνοῦσα... δυνάμεθα γὰ προσθλέ-
πωμεν μετ' ἐλπίδων, μετὰ δεσμαίνητος, περὶ τῆς ἐκδάσεως εἰς τὸ
μέλλον...».

Ολὴ ἐκείνη τὴν ἡμέρα τὸ σπίτι τοῦ Τρικούπη γίνεται: σωστὸ
λαϊκὸ προσκύνημα, καὶ ἀμέσως δ Γεώργιος τὸν καλεῖ εἰς τὰ Ἀ-
γάντορα καὶ τοῦ ἀγαθέτει τὸ σχηματισμὸ Κυεδρογήσεως, ἡ ὁποία
συιεκροτήθη στὶς 9 Μαΐου, ὥρκίστηκε δὲ τὸ πρωὶ τῆς 10ης Μαΐου
1886, ἔνωπιον τοῦ θασιλέως.

Ἐπειδὴ ἡ πρωτικούργία τοῦ Δημητρίου Βάλενη αράτησε μόλις
ἔνα δεκαήμερο, ὡφῆκε δημος ἀπὸ ὁ γεραρδὸς Μεσσόλογγίτης
ζωηρὸς καὶ ἀνεξίτηλος τὰ ἔγγη τῆς ἔξοχης προσωπικότητός του
καὶ ἀλέργους ἀποσύρεται: πιὸ στὸν ἴδιωτον διό, ἰκανοποιητικός ἀπὸ
τὸν ἔκυρτο του καὶ πανευτυχῆς γιὰ τὸ ἔργο του... (Βλ. Ἐφημε-
ρὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, συγέδριάσεις 7 καὶ 8 Μαΐου
1886, ἐφημ. «Ἀκρόπολις» τῆς 28 καὶ 30 Ἀπριλίου 1886, ὡς καὶ
1ης, 3ης, 9ης Μαΐου 1886 αλπ.).

Σὲ ἄλλη πάλι δύσκολη ἔθνικὴ ὥρα, πολλὰ χρόνια πρωτή-
τερα, στὰ 1865, ὅταν ἐπὶ Κυθερογήσεως Μπενιζέλου Ρούφου ἐπρό-
κειτο νὰ εἰσαχθῇ ἡ ἐλληνικὴ γοιοθεσία στὰ Ἐπτάνησα καὶ νὰ
γίνη παράλληλα ἡ δργάνωσις τῶν δικαστηρίων μας, παρεκλήθη

δι Βάλεντς ἐπιμέροντος ἀπὸ τὸν πρωθυπουργό, κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ βασιλέως, γὰρ ἀγαλάδη τὸ ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. "Ἐγιες μάλιστα τότε καὶ τὸ Διάταγμα τοῦ διορισμοῦ του καὶ δὲν ἀπέμεινε παρὰ ἡ ὁρκωμοσία του. "Οταν ὅλα τὰ τυπικὰ ἐτακτοποιήθησαν πιά, πῆρε τὴν ἐντολὴν ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως, διδικτεριμένος Μεσολογγίτης Ἀθαν. Παπαφράγκος, ποὺ ὑπηρετοῦσε ως γενικὸς γραμματεὺς στὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, γὰρ ἐπιτακεψθῆ τὸ Βάλεντ καὶ γὰ τοῦ ἀγακοιγόνη τὴν ὥρα τῆς ὁρκωμοσίας του, ἐκεῖνος ὅμιλος θηματίζοντας ἀνήσυχος στὸ γραφεῖο του, μόλις ἀκούσε τὸ σκοπὸ τῆς ἐπιτακεψεώς του ἀπήγνησε πρὸς τὸν ἐμβρόντητο Παπαφράγκο: «Δὲν ἔκοιτο μήθην ἀπόψε· ἐπεισθηγη ὅτι ἔγεκα τῶν περιστάσεων δὲν θὰ εἴμαι: ὑπουργὸς τῆς ὑπηρεσίας, ἐκαστος μενέτω ὅπου ἔκλήθη... Εἰπὲ τῷ κ. Ρούφῳ τὴν εὐγνωμοσύνην μου... θὰ ξητήσω ἐγὼ συγγράψωντας ἀπὸ τὸν Βασιλέα».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω συμβάντα τῆς δικαιοσυνῆς του καρριέρας, ίδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὰ τῆς εὑψυχίας του ὅταν ἐθεράπευε τὸ Δίκαιον καὶ τῆς προσηλώσεώς του εἰς τὸ καθῆκον, τὰ διοικητέρα παὶ στὴν Ἰστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δικαιοσύνης καὶ καταγράφτηκαν στὶς λαμπρότερές της σελίδες μὲν ἀνεξίτηλα γράμματα, δὲν ἔτυχε γὰρ πληροφορηθῶ παρὰ δύο ἀκόμα, ποὺ κι' αὐτὰ δείχγουν, ἐξ ἵσου μὲ τὰ ἄλλα, δχι μονάχα τὴ μεγαλωσύνη τοῦ Δημ. Βάλεντ, ώς ἀκοιτήσαντο τῆς Θέμιδος φρουροῦ καὶ πιστοῦ μαζὶ θεμιατοφύλακα τῶν ἐθνικῶν μας παραδόσεων, ἀλλὰ καὶ τοῦ φαγατισμοῦ του γεγενικῶτερα κατὰ τὴν ὑποστήριξι τῶν ἀπόψεών του.

Τὸ πρῶτο ἀνέκδοτο, ποὺ τὸ χρωστάω στὴν καλωσύνη τοῦ εὐγενικοῦ φίλου καὶ λόγιου συμπατριώτη, κ. Κ. Σ. Κώνστα, ποὺ τὸ ἀγακάλυψε στὸ ρουμελιώτικο περιοδικό τοῦ Μ. Μάλαιγου «Νέα Χρονικά» (ἔτος 6 ἀριθ. φύλλου 11 Ἀπρίλιος 1958 σελ. 14) ἀναδιφώντας εἰς τὰ ἴστορικά μας ἀρχεῖα κάθε χρήσιμο γιὰ τὴν ἐθνική μας ἐνγηγέρωσι στοιχεῖο, εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Ἐπὶ Κυβερνήσεως Βούλγαρη, κοινοποιήθηκε αἰφνιδιαστικὰ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῆς Δικαιοσύνης Χαλκιόπουλο ἡ ἀπόλυτος τοῦ γραμματέως τοῦ Ἀρείου Πάγου, χωρὶς καμμιὰ ἀπολύτως ἀφορμὴ καὶ δίχως γὰρ ζητηθῆ ἔστω καὶ τυπικὰ ἡ γνώμη τοῦ Ἀγωτάτου Δικαστηρίου. "Οταν τὸ ἔμαθε ὁ πρόεδρος, συγεκάλεσε ἀμέσως τὴν

δόλιμέλεια σὲ ἔκτακτη συνεδρίασι, καὶ μόλις οἱ Ἀρεοπαγίτες κατέλαβαν τὶς ἔδρες των, τὸν ἄκουσαν μὲν κατάπληξι γὰρ ἀναγγέλη: Λύεται δὲ συνεδρίασις.

Καὶ καλώντας τὸν αλητῆρα, τὸν διατάσσει γὰρ κλειδώσῃ ὅλα τὰ γραφεῖα τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου καὶ γὰρ παραδώσῃ τὰ κλειδιά στὸν κ. ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης (!!) ἐξηγήσας πρὸς τοὺς συγκαδέλφους του δικαστέας πώς δὲν ἡταν διατεθειμένος γὰρ ἀνεγθῆ τὴν προσδλητικὴν γιὰ τὸν Ἀρειο Πάγο παρέμβασιν τοῦ ὑπουργοῦ εἰς τὰ τῆς λειτουργίας του.

Ἡ ἀνδρικὴ καὶ ὑπερήφανη αὐτὴ στάσις τοῦ Δ. Βάλεη, ποὺ ἔφερε σωστὸ σεισμὸ στὸ Πανελλήνιο, ιδιαίτερα δὲ στὸ δικαστικὸ καὶ δικηγορικὸ ἀξέσμιο τῆς γώρας, ἀνάγκασε τὸ φαυλοκράτη ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης γὰρ ἀνακαλέση ντροπιασμένος, τὴν ἀπόλυτον τοῦ γραμμικάτερον τοῦ Ἀρείου Πάγου, κι' ἔται γὰρ πάθη ρεῖλίκι: ποὺ ποτέ του δὲν τὸ φαντάστηκε.

Τὸ δεύτερο ἀνέκδοτο εἶναι παριένο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴν ἔφημερίδην «Ἀστυ» (φύλ. τῆς 9 Φεβρουαρίου 1891), ὅπως τῆς τὸ ἔδωσε μὲν ἐπιστολὴ του δρμογενῆς ἀπὸ τὴν ὑπέδουλην Ἑλλάδα, ποὺ ἐπισκέφθηκε τότε τὴν Ἀθήνα.

Δίχως γὰρ τὸ θέλη δ' ἀγώνυμος ἐπιστολογράφος (ὑπογραφόμενος στὴν παραπόνω ἐπιστολὴν του ὡς «Χριστόφορος Ὁτακουστῆς») παρηκολούθησε, ὅπως δρέθηκε τυχαῖα ἔξι ἡπέδη ἔνα πρακτορεῖο ἀκτοπλοΐκῆς ἐταιρείας στὴν Ὄμροσία, λιὸν ἔντονη συζήτησις ιεταζήν του μεγάλου Μεσολογγίτη δικαστικοῦ (συνταξιούγου τότε, μὲν τὸν τίτλο του ἐπιτίκιου προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου) καὶ τοῦ διακεκριμένου συνταγματολόγου καὶ γονομικοῦ Θ. Φλογαϊτη, δουλευτοῦ τοῦ Δηλιγιαννικοῦ Κόλμιατος, ποὺ ἡταν πρόεδρος τῆς Ἀγακριτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ἀποίκη, τὴν 1η Φεβρουαρίου 1891 παρέπειψε τὸ Χαρ. Τρικούπη στὸ Εἰδικὸ Δικαστήριο γιὰ οἰκονομικές τάχα ἀτασθαλίες, ὅπως γιὰ τὴν προμήθεια χόρτου χωρὶς δημιοπρασία, τὴν χορήγησι προκαταβολῆς σὲ δύο στρατηγούς, ἔναντι του

---

1. Τὸ χόρτο ἀνήκε στὸ ζάπλουτο μεγαλοτιφλικὸ καὶ τραπεζίτη Χρηστάκη Ζωγράφο, ἐπονομαζόμενο Χρηστάκη - Ἐφέντη, πολιτικὸ ἀντίπαλο του Τρικούπη, πεθερὸ δὲ του Λεωνίδα Δεληγεώργη, ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Κυβέρνησι Θ. Δηλιγιαννη κατὰ τὴν ὑποδοσίην καὶ τὴν συζήτησι τοῦ ἀνω κατηγορητηρίου.

μισθίους των, τήν προαγωγή ένδεις άξιωματικούς του Ναυτικού, τήν άνακατάταξι στὸ Σῶμα τῆς Χωροφυλαχῆς τοῦ πρώην ὑπενωμιστάρχη Λυκούργου Παπαρόδη, τήν προμήθεια καττυμάτων καὶ ἀρδουλῶν, ἀκόμα δὲ καὶ γιὰ τὸ ἀμάξι τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ Χαρ. Τρικούπης ὡς ὑπουργός, καθὼς καὶ ἄλλα παρόμοια (!!).

· Ή στιχομυθία εἶγαι κατὰ λέξιν ή ἀκόλουθη:

Δ. ΒΑΛΒΗΣ (σὲ τόνο ἐπιτιμητικό) : «Κρῖμα εἰς σὲ καυμένε ποὺ θέλεις γὰ εἰσαι καὶ νομομαθής. Δὲν ντράπηκες γὰ ὑπογράφης τοιαύτην ἔκθεσιν;...».

· Θ. ΦΛΟΓΑΓΙΤΗΣ (περιδεής) : «Μὰ ξέρετε... ἔγώ...».

Δ. ΒΑΛΒΗΣ (κατακόκκινος ἀπὸ τὸ θυμό του) : «Τι σὺ καὶ ἔγώ, ἔπειτε νὰ ὑποδάληῃς ἔκθεσιν μειοψηφίας καὶ γὰ πῆς δτι ὅλα αὐτὰ εἶγαι νομικῶς ἀγόητα, δτι εἶγαι κακοήθεις συκοφαγτία!».

Καὶ ὁ Θ. Φλογαγίτης πρὸ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ αὐτοῦ, ἀπαντᾶ στὸν πρόεδρο μὲ τρομάδη φωνή: «Ἐγώ δὲν πιστεύω... τούγαντίον...». Ὁπότε πιὰ ὁ γέρο - Βάλβης, μὲ μιὰ ἐπιδλητικὴ χειρονομία, τὸν διακόπτει ἀπότομα λέγοντάς του μ' ὅλη τῇ δύναμι τῆς φωνῆς του: «Εἶγαι αἰσχος γὰ πῆτε σεῖς πώς ὁ Τρικούπης κατεχράσθη. Ποιος; ὁ Χαρίλαος Τρικούπης!...».

Τελικά τὸ «κατηγορητήριον» κατέρρευσε μέσα στὴ Βουλή, μὲ δαιμονιώδη πάταγο, πολιτικὸ καὶ θήικὸ μαζί, ὅστερα ἀπὸ τὶς συντριπτικὲς ἀγορεύσεις τοῦ Τρικούπη, διποίος ἀπὸ «κατηγορούμενος» ἔγινε τρομερὸς κατήγορος τοῦ πρωθυπουργοῦ Δηλιγιάννη ἐγώπιον τοῦ Σώματος. Καὶ θὰ μείνη ἴστορικὴ ἡ φράσις του πρὸς τὸν εἰσηγητὴ - δουλευτὴ Ἀ. Παπαγιαννακόπουλο (Ἀχαϊοὶ λιδοί), ὅταν σὲ κάποια διακοπὴ τοῦ συνταρακτικοῦ λόγου του (Συγεδρ. 68 τῆς 20 Μαρτίου 1891 σελ. 1244) τὸν ἀπεκάλεσε ἵταμότατη κατηγορούμενο (!): «Ἐγώπιον τῆς Βουλῆς — τοῦ εἴπε ἀγέρωχος ὁ Χαρίλαος Τρικούπης — παρίσταμαι ὡς δουλευτὴς, ἔξασκων ἀπαντα τὰ δικαιώματά μου. Θὰ εἴμαι κατηγορούμενος ἐγώπιον τῆς Δικαιοσύνης, τήν δποίαν ἔταξε τὸ Ἐθνος. Ἐγώπιον ὅμων εἴμαι δουλευτὴς καὶ ὡς δουλευτὴς ἥλθον, ἵνα ἐλέγξω τὰ παρ' ὅμῶν τελούμενα καὶ κατηγορήσω τοὺς διέποντας τὰ καθ' ὑμᾶς».

Παρόμοια μεγαλειώδη ἀπάντησι ἔδωσε καὶ πρὸς τὸν ἕδιο τὸ Δηλιγιάννη γιὰ τὸ ἕδιο πάλι θέμα τῆς παραπομπῆς του, διότε τοῦ

είπε: «Ούχι λοιπόν ώς απολογούμενος δινήλθον τὸ δῆμα, ὃς εἰ- πεν ὁ κ. πρωθυπουργός, ἀλλ’ ώς ἐγκαλῶν ὑμᾶς, δύναται δὲ μόνον ἢ πλειστηρά γὰρ καλύψῃ τὰς παραβάσεις σας...».

Καὶ συμπληρώνει πιὸ κάτω στὸ μακρὸ καὶ μηχανικῶδη ἔκεινο λόγο του, ὅπὸ τὰ ποδοκροτήματα!... τῶν ἐγκαθέτων εἰς τὰ θεω- ρεῖα τοῦ Βουλευτηρίου φίλων τοῦ Κορδονάρχη:

«... Σεῖς ἐνεργεῖτε ἐνταῦθα ώς κόρικα καὶ πρόκειται: γὰρ ἐκδώ- σητε ἀπέρφασιν πολιτικήν. Εἴσθε οἱ περισσότεροι, καὶ εἶναι γνω- στὸν τί θὰ ἀποφασίσητε. Ταῦτα θὰ ἐκτεθῶσιν ἐγώπιον τῆς Δικαιο- σύνης, ὅπου θὰ εἴμεθα ἵσσοι πρὸς ὑμᾶς τοὺς οκταγγέλλοντας, ἀξιοῦ- λιεν δὲ γὰρ ἐνεργήσητε οὕτως ὥστε τάχιστα γὰρ μεταβοῦμεν ἐγώπιον τῆς Δικαιοσύνης, ὅπου ἀσμένως ήμεῖς σπεύδομεν γὰρ μεταβοῦμεν, ὅπως ἀποδειχθῇ δὲ ταχτριάζετε δι’ εὐτελεῖς σκοπούς διατυποῦγετε καθ’ ἡμῖν τόσον γελοίας κατηγορίας...».

«Ἡ Κυβερνησία, ώς ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ κατηγορητηρίου, δὲν τείνει σπου- δαίως εἰς ἀπαγγελίαν κατηγορίας κατὰ τῆς πρώην Κυβερνήσε- ως καὶ, δρρωδοῦσα ἀπέγαγε τῆς δικαιοσύνης, θέλει: γὰρ κρατῆ- μετέωρον τὴν ἀγτιπολίτευσιν ἐκ πολιτεικῆς ἀτολμίας...»

«Ο τρόπος οὗτος τοῦ κατηγορητηρίου εἶναι: καθαρὰ διακω- μένησις τῆς κυβερνητικῆς εὐθύνης, τοιοῦτοι: δὲ εὐτελεῖς ὑπολογι- σμοὶ: πρόρριζαν καταστρέφουσι: τὴν λειτουργίαν τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος. Ἐάν δὲν ὁδηγήσθε ὅπὸ τῶν εὐτελῶν ὑπολογισμῶν, ἀγνώστατε τὸ ζήτημα εἰς τὴν πρέπουσαν περιωπὴν καὶ φέρετε αὐτὸν ἐγώπιον ἐκείνων οὓς τὸ Σύνταγμα ἔταξε δικαστάς. Ἐφ’ ὅσον ἔμεινες δὲν ἀλέπομεν τοιοῦτόν τι, ἐφ’ ὅσον τούγκαντίσιν μάλιστα ἀλέ- πομεν γὰρ ἀποφεύγετε τοῦτο, δικαιούμενοι γὰρ σᾶς λέγωμεν, διτε εἰση- γάγατε ἀγενθύνως τὴν πρότασιν ἔγενα πάθους φατριαστικοῦ, ἔγενα καὶ περιτάτης δειλίας.»

Καὶ καταλήγει: «Οχι! ήμεῖς δὲν θὰ ἔλθωμεν γὰρ συζητήσω- μεν πρὸς ὑμᾶς: ήμεῖς ἐπὶ τούτοις ἐρχόμεθα γὰρ καταγγείλωμεν ὑ- μᾶς ἐγώπιον τοῦ "Ἐθγους". Καὶ ἀμέσως (καθὼς σημειώνουν τὰ πρακτικὰ) ὁ κ. Τρικούπης μετὰ τῶν μελῶν τῆς Ἀγτιπολίτευσεως ἀπέρχεται: ἐκ τοῦ Βουλευτηρίου. Ἀγέρχεται δὲ ἐπὶ τοῦ δήματος ὁ κ. πρωθυπουργός. (Βλ. Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων τῆς Βου- λῆς, Συγεδρίασις 40 τῆς 12 Φεβρουαρίου 1891 σελ. 516. Συγε-

δρίασις 68 τῆς 20 Μαρτίου 1891 σελ. 1219 - 1248).

“Οπως δὲ πολὺ σκωπικὰ ἔγραψαν οἱ ἀντιπολιτευόμενες τὸν τότε πρωθυπουργὸν Θ. Δηλιγάννην ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς: «ἡ λῆσις τοῦ κατηγορητηρίου συγέπεσε μὲ τὴν τελευταίαν ἑδονιάδα τῶν Ἀπόκρεων».

Τὸ ἐκπληκτικώτερο διηνος ἡταν, πὼς κι' ὁ Ἰδιος ὁ Φλογατής, δι πατέρας τοῦ «κατηγορητηρίου» ἀπέσχε τῆς ψηφοφορίας στὴ Βουλὴ, χωρὶς νὰ τολμήσῃ νὰ ἐμφανισθῇ κανένεται, καθ' ὅλην τὴν συγερίασιν (!) κι' ὅπως φαίνεται, σ' αὐτὸν συγετέλεσε ἡ τρομερὴ ἐπίθεσις ποὺ τοῦ ἔγινε ἀπὸ μέρους τοῦ Δ. Βάλβη.

Ο λαὸς πανηγυρίζει τὴν περιφανῆ γίνη τοῦ Τρικούπη μὲ κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις, κι' ὁ «Ρωμιὸς» τοῦ Σουρῆ, σ' ἕνα χαριτωμένο σατυρικό του ποίημα, σχολιάζοντας τὸ περίφημο «κατηγορητήριο» καὶ διακωιωδώντας τὸν Θ. Δηλιγάννη, πὼν κι' αὐτὸς στὸ τέλος κηρύχτηκε... κατὰ τοῦ κατηγορητηρίου (!!) ... νά τὶ γράφει:

*Ακυρο ἀς κηρύξουμε
τὸ κατηγορητήριο
κι' ἀς πᾶμε νὰ τὸ ρίξουμε
εἰς ἔνα ...ριο!!

Ο Δ. Βάλβης πολὺ λίγο ἔζησε στὸ Μεσολόγγι· τὸ ἐπισκεπτόταν δημος συγχά, γιὰ νὰ διατηρήσῃ τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν πατρίδα καὶ νὰ διλέπῃ τὸ ιυογαδικὸν ἀδειάρδο του Ζηγρόδιο, ὁ ἑποῖος ἔδω ἔμενε ἔτοις ἰδιώτευε, καὶ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα παρακολούθουσε μὲ λαγκάρα τὴν πνευματικὴν ἰδιαιτερα κίνησι τοῦ τόπου μαζί, πὼν μὲ τὴν Ηπαλκυμάνη καὶ τὸ Δροσίνη πριωτοπόρους κατακτοῦσε καὶ στὸν τομέα αὐτὸν τὴν πανελλήνια συνείδησι. Άλλὰ «καὶ γέρων ἀκόλιη, ἀνεπόλεις πολλάκις ἐν μεγίστῃ κατανόεις τὴν ἐν Μεσολογγίῳ κατὰ τὴν πολιορκίαν διατριβήν του, καὶ ἡ ἀγάμυησις αὐτῶν ἀνέφλεγε τὸ ἔθιμον κιττοφύλακα, ὑπέθαλπεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ τὸν πόθον τοῦ γὰ συγελῆ γιανούσιν αὐτῆς», δ-

1. Η γυναικα του Μαρία, δέρα Μεσολογγιτοπούλα, ἡταν ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν Βάλβηδων (κόρη τοῦ Ἀποστόλη Βάλβη), καὶ ἡ τρυφερὴ ἀγάπη ποὺ τοὺς ἔνωσε ἀπὸ τὰ πρῶτα νεανικά τους χρόνια στὸ Μεσολόγγι, ἔμεινε μέχρι τὰ βαθειά τους γεράμιατα ζωηρή καὶ ἀσκιαστη.

πως είπε στὸν ἐπιτάφιο λόγῳ του δὲ πολὺς εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου Δημοσθένης, μίαν ἀπὸ τις ἐπιφανέστερες δικαιοκρατίες φυσιογνωμίες τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Οικογένεια δὲν ἐδημιουργήσει, γιὰν γὰρ ὑπηρετήσῃ τὴν Θέλιδην μὲν ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερες διοικήσεις μέρημνες, καὶ μέχρι τὴν τελευταίαν του σταγιὴν δὲν ἔπαψε γὰρ παρακολουθῇ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης, μελετώντας κάθις γέροντας ποὺ θὰ κυκλοφοροῦνται εἴτε ἔδρα, εἴτε στὸν ἐξωτερικό, καὶ γὰρ ποδηγετῇ μὲν τὶς σοφές συμβουλές του τούς δικαστικούς λειτουργούς τῆς γώρας.

Πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ ἀπόγευμα τῆς 30 Νοεμβρίου 1892, σὲ ἡλικίᾳ 78 ἔτην, καὶ ἐπάρθη στὸ Λ' Νεκροταφεῖο μὲν ἰδιοτερες τῷπερ. Ή πληροφορία του θαυμάτου του κατελύπησε τὸν νομικὸν καὶ πολιτικὸν αόστιον τῆς Ἑλλάδος, καθίδις καὶ διέκληρη τὴν ἀληγούσην κοινωνίαν. Ο "Ἀρείος Πάγος" εἰς ἕκτακτον συνεδρίασι μὲν τὸ διπλὸν 1ηρίον Δεκεμβρίου 1892 ψήφισμά του ἀπεφάνετο: «Νῦν κατατεθῇ στέφανος ἐπὶ τῆς σοροῦ του, γὰρ ἐκφωνήσῃ τὸν ἐπιτάφιον ὁ παρ' αὐτῷ εἰσαγγελεὺς, γὰρ ἀνυψωθῇ ἐπὶ τοῦ ἐξόρων τοῦ κατατέθηκτος πένθιμος σημαίαν, γὰρ παρακολουθήσουν ἐν σῷματι πάντες τὴν ἐκφοράν του ἀλπ.».

Τὸ πρόγραμμα τῆς κηδείας του κατήρτισεν ὁ Ἰδιαῖς ὁ πρωτιμούπουργὸς Χαρ. Τρικούπης, φίλος του προσωπικὸς καὶ θυμιαστῆς τῆς ἀρετῆς του, ὁ δρόποιος ἔδωσεν ἐντολὴν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐπωτερικῶν γὰρ γίνη δημοσίᾳ δαπάνη ἡ κηδεία του καὶ γὰρ ἀπονεμηθοῦν τιμαὶ Μεγαλοσταύρου. Ο πρόεδρος δὲ τῆς Βουλῆς Β. Βουδούρης, ἀνακοινώνων τὸν θάγατον τοῦ «μεγατίμου ἀγρόδος καὶ ἐπιφανοῦς πρεσβύτου» ἐπρότεινε γὰρ διακοπῆ, τιμῆς ἔνεκεν, γὰρ συνεδρίασις καὶ γὰρ ἀκολουθήσουν ἐν Σώματι οἱ βουλευτὲς τὴν κηδείαν, ἡ δρόποια «ὑπῆρχε μεγαλοπρεπής καὶ ἔξοχως ἐπιθιλητική, ἐγένετο δὲ ἐν πλήρει παρατάξει ὀλοκλήρου τῆς φρουρᾶς Ἀθηγῶν καθὼς καὶ τιμημάτων στρατοῦ ἐξ ὅλων τῶν σωμάτων, προπορευομένου μὲ τὰ παράσημα τοῦ μεταστάντος, ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ», διπλας ἔγραψε ἡ «Ἀκρόπολις» στὸ φύλλον της, τῆς 2 Δεκεμβρίου 1892.

Τὶς ταινίες κρατοῦσαν οἱ: Β. Βουδούρης, πρόεδρος τῆς Βουλῆς, Ἀνάργυρος Σιμέονος, ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης, Κωνστ. Σημαντήρας, πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ δικαστήριος Κων. Σαπουντζάκης, τὸ γενικὸν δὲ πρόσταγμα τοῦ φέροντος τὰς τιμὰς

στρατοῦ εἶχεν δ συνταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Πάνος Κολοκοτρώνης. "Ολα τὰ δικαστήρια τῆς χώρας, κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς κηδείας του, διέκοψαν τὶς συνεδριάσεις των εἰς ἔγδειξιν πένθους.

Εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν γαδὴν προσῆλθεν δ διασιλεύς Γεώργιος Α' συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον καὶ τὸν πρίγκιπα Γεώργιον, φέροντες καὶ οἱ τρεῖς τοὺς Μεγαλοσταύρους, κατετέθη δὲ ἐκ μέρους τῆς διασιλικῆς οἰκογενείας διαρύτιμος στέφανος ἀπὸ διολέττες μὲν χρυσούμφαγτες ταινίες.

Ωραιότατο στέφανο κατέθεσεν ἐπίσης δ πρωθυπουργὸς Χαρίλαος Τρικούπης, ἀγαπητορωπεύσας τὸν Δῆμιον Μεσολογγίου κατόπιν ψηφίζατος τοῦ Δημοτικοῦ μας Συμβουλίου, καθὼς καὶ δ πρόεδρος τῆς Βουλῆς, πλαισιώμενος ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ προεδρείου. Τὴν σχετικὴν προσφώνησιν ἔκαμε δ ἔφορος τῆς Βουλῆς Καλογερόπουλος, δ ὅποιος εἶπε: «Ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων συμμιερίζομένη τὸ ἔθνος ἀπό τὴν ἀπωλείαν ἀνδρῶν ἔξόχους τῇ πατρίδι προσενεγκόντος ὑπηρεσίας, διμοψήφων ἀποφάσει κατατίθησι τὸν στέφανον τοῦτον, ἀποτίουσα μετατον φόρον πρὸς τὴν ὑπέροχον ἀρετὴν». Κατετέθησαν καὶ ἄλλοι πολλοὶ στέφανοι, δπως ἀπὸ τὸν πρόεδρο τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὸ γενικὸν γραμματέα τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης Ράτσην καὶ πλ.

Ἐπικηδείους λόγους ἔξεφώνησαν δ περιώνυμος εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου Δημοσθένης Τσιδαγόπουλος, ἔξυμηνός τοῦ μὲ σπάνια γλαφυρότητα τὰ ἔξοχα πνευματικὰ καὶ ἡθικὰ προσόντα τοῦ γεραροῦ προέδρου, καὶ χαρακτηρίσας «δεινὴν τὴν ἀπώλειαν καὶ ἔθνικὴν τὴν ζημιάν» ἀπὸ τὸν θάγατόν του. «Ὕπηρξεν — εἶπε συγεγίζοντας — τὸ ἔρεισμα τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου καὶ δ ἄγρυπνος τῶν νόδιων τῆς πατρίδος φύλαξ, εἰς δὲ τῶν διοικαστοτέρων ἀνδρῶν, τὸν δποῖον προπέμπει σήμερον εἰς τὸν τάφον τὸ κοινὸν πένθος!...».

Δεύτερος κατὰ σειρὰν ὥμιλησε δ διακεκριμένος συμπολίτης μας δικηγόρος Ἀθανάσιος Παπαφράγκος, πρώην γεν. γραμματεὺς τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης (πατέρας τοῦ ἐπιφανοῦς προέδρου τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας κατὰ τὰ ἔτη 1935 - 1942 Στάμου Παπαφράγκου) καὶ ἔπειτα δ ἄλλοτε διασ. ἐπίτροπος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Πέτρος Μαυρομιχάλης, καθὼς καὶ δ δουλευτὴς Ζα-

κύρθου καὶ ἔγκριτος νοιομαθής Διον. Στεφάνου, κατ' ἐπανάληψιν διατελέσας ἀργότερα ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης καὶ λπ.

Ο λόγος τοῦ Ἀθαν. Παπαφράγκου, τὸν ὁποῖον ἐδογοῦσε ὁ πατριωτικὸς παλμὸς τοῦ Μεσολογγίτη, μὲ τὴ συνταρακτικὴ ἔξιστόρησι τῶν ἀδιάκοπων ἀγώνων καὶ τῆς ἀνείπωτης θυσίας τῶν Βάλ-
ηδων, τόσο κατὰ τὶς πολιορκίες, ὅσο καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι, ἀναδίνει καὶ σήμερα ἀκόμα τῇ φρίκῃ ἐκείνῃς τῆς τρομερῆς γύ-
χτας τῆς Ἐξόδου, μὲ τὴν ὀριαδικὴ θυσία γιὰ τὴ λευτεριά, ἀλλὰ
καὶ σκορπίζει παράλληλα τὸ θεῖο ἄρωμα τοῦ ὀφειλόμενου λιθα-
γωτοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς στρατιῶτες καὶ ἐμπνευσμιένους διδασκά-
λους τοῦ ἔθνους γρέους, ὅπως ὑπῆρχαν ὅλοι οἱ Βάληδησες.

Καὶ ἀφοῦ σκιαγραφεῖ μέσα σὲ ἀδρές γραμμές τὴν περίλαιψην
σταδιοδρομία τοῦ μεγάλου νεκροῦ, τελευταίου, ἀπὸ τοὺς ὄγοιαστό-
τερους, ἀπογόνους αὐτῆς τῆς ἔνδοξης γενιᾶς, ἰδὼν πρὸς καταλήγεις:
«... γὰρ δέ τὸ ἀπέριττον, τὸ ἀγεπίδεντον καὶ τὸ μετριόφρον προσή-
λωσις τοῦ Δημητρίου Βάλεη, στερεῖ ἡμῖν ὄλικῆς εἰκόνος του, ἀλλ᾽
αἱ διαπρεπεῖς αὐτοῦ ἀρεταὶ καὶ αἱ ἔξοχοι πρὸς τὴν πατρίδα ὑπη-
ρεσίαι, ἀφήγουσιν ἡμῖν ζωηράν, ἀνεξίτηγλον τὴν εἰκόνα, ἥν αὐτοῖς
ἔσυντῷ ἐφιλοτέχνησεν, εὐνυχήσας γὰρ κατορθώσῃ ὅπως ἀγνὶς πυνθός
αὐτοῦ ὄλιοιώματος ἀρκέσῃ διὰ τοὺς μεταγενεστέρους ἀπλῆ καὶ
ἀπέριττος ἐπιγραφὴ φέρουσα μόνον τὸ ὄνομα: Δημήτριος Βάλης».
(«Ακρόπολις», 2 Δεκεμβρίου 1892, ἀρθ. ϕύλλου 3892).

Καὶ συμπληρώμασται τὴν ὁλοκλήρωσιν, αὐτὴν εἰκόναν τοῦ κλει-
γοῦ Θεμιστοπούλου σὲ μιὰ συγκαγητικὴ νεκρολογία του τὸ γοιμικὸ
περισσότερο «Θέμις» (τόιος Γ' 1892 - 1893 σελ. 494), γράφει:
«... Ἀπὸ τοῦ κατωτάτου θαμιοῦ τῆς δικαστικῆς ἱεραρχίας καταρ-
χάμενος τοῦ δικαστικοῦ αὐτοῦ σταδίου, ἀνηλίθε μέχρι τῆς προεδρί-
ας τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἥν, καθ' ἥλην τὴν εὐρεῖαν δικαστοσίαν
τῆς ἀπογοιτῆς τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ τῶν ἀπλῶν ἀστῶν μέγρι τῶν
ἐπὶ τῶν ὑπουργικῶν ἀδωλίων καθηγητῶν, ἐνεψύχωσε καὶ ἐλάτι-
πρυνε, παρέχων ἔσυντὸν ἀληθὲς πρότυπον δικαστικῆς εὑπρεπείας,
ἀπροσωποληψίας, εὐταθείας καὶ ἀνεξαρτησίας πρὸς τὸ ὁποῖον
δλίγιστοι δύνανται: γὰρ ἀποθλέψωσι μετὰ θάρρους. Καὶ τὸ τιμιώτα-
τον παράσημον, τὸ ὁποῖον ἐκόσμησε τὰ στήθη τοῦ Δημητρίου Βάλ-

1. Ἐγγοεῖ τὴν ἀγαγραφὴν τοῦ ὁγόματός του ἀντὶ εἰκόνος εἰς
τὴν αἴθουσαν τῶν συνεδριάσεων τοῦ Ἀρείου Πάγου.

6η και τὸ ὁποῖον μετὰ τὴν ἔξαφάγισιν τοῦ ὅχλου, τῶν ἐπισήμων παρατάξεων και τῆς κλαγγῆς τῶν δπλων και τοῦ ποδοσθλητοῦ τῶν ἵππων και τῶν χρυσωπαρύφων στολῶν τῆς ἐπισήμου κηδείας του, προσελθοῦσα ἡ γαληνοστάτη θεὰ ἔθηκεν ἐπὶ τοῦ τάφου ἑνὸς τῶν ἐπισγγιαστέρων ἱεροφαγτῶν αὐτῆς, ἵνα, ἀπαστράπτων μεταξὺ τῶν στεφάγων τοὺς δποίους κατέθηκεν ἐπὶ τοῦ γενεροῦ τοῦ ἀοιδίου προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου ἡ Βουλὴ τῶν Ἐλλήνων και δ Δῆμος τῆς ἴδιαιτέρας του πατρίδος, κεῖται ἐκεῖ, τοῖς μεταγενεστέροις ὡς αἰώνιων μαρτύρων τῶν μεγάλων ἀρετῶν του...».

Μὲ τὴν διαθήκη του, ποὺ δημιουρεύεται ἀπὸ τὸ Ηρωτοδικεῖον Ἀθηνῶν στὶς 2 Δεκεμβρίου 1892 (ἐπομένη τῆς κηδείας του), ἀφῆκε στοὺς ἀνηψιούς του ὄρχ. 100.000. Αὕτη ἦταν ὅλη - ὅλη ἡ περιουσία του, δημιουργημένη ἀπὸ αἰματηρὲς οἰκονομίες μακροῦ και ἀσκητικοῦ θέου, γιὰν τὰ γεράματά του...

‘Αλλὰ γά ποὺ ἡ μικρὴ κληρογομιά του ἔπιασε περισσότερο τόπο στὰ χέρια του λάχιστον τῶν φτωχῶν και ἀπροστάτευτων Ουγγατέρων του μακαρίτη ἀδελφοῦ του. Ἡταν γι:’ αὐτὲς μιὰ μεγάλη ἀγακούφισις και γιὰ τὸ Ζηγόδιο ἔνα κεράκι εὐγγωμοσύνης και ἀγάπης στὸν ἔνδοξο τάφο του...

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Δ. ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ*

(1829 - 1879)

* Πολλά χρησιμώτατα στοιχεῖα, βασιζόμενα σὲ ίδιο-
γραφες ἐπιστολὲς τοῦ Ἐπαψ. Δεληγεώργη, ἀποκόμ-
ματα παλαιῶν ἐφημερίδων αλπ., δρῆκα εἰς τὸ οἰκο-
γενειακὸν Ἀρχεῖον τῆς κόρης του Ἐλίξας Μίλτου
Μαλακάση, στὴν ἔρευνα τοῦ ὅποιου μὲ διευκόλυνε
εὐγενέστατα ἡ κόρη της καὶ ἐγγονὴ τοῦ Ἐπ. Δελη-
γεώργη, Κα Ζωὴ Νικ. Ραυτοπούλου - Μαλακάση. Τό-
σο πρὸς αὐτήν, ὅσο καὶ στὸν σύνυγόν της κ. Νικ.
Ραυτόπουλον, ἐκφράζω καὶ πάλιν τίς πιὸ θερμές μου
εὐχαριστίες.

K. P. ΠΕΤΡΟΠΟΤΛΟ Σ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Δ. ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ

✓
○

Γεννήθηκε — έταν ἀκόλια τὸ Μεσολόγγι: γένους σκλαδωμένο στοὺς Τούρκους — στὶς 10 Ἰανουαρίου 1829 στὴν Τρίπολι, δπου ὑπηρετοῦσε, ὡς διοικητὴς τῶν μεταδατικῶν ἀποσπασμάτων τῆς Ηελοπονγίας γιὰ τὴν καταδίωξιν τῆς ληστείας, ὁ πατέρας του στρατηγὸς Μῆτρος Δεληγεωργῆς ἢ Δεληγεωργόπουλος, ἀρχηγὸς τοῦ Ηυροδολικοῦ στὸ Μεσολόγγι: κατὰ τὶς πολιορκίες του καὶ τὴν θρυλικὴν "Ἐξοδοφ." Πατρίδα του ὅμως, ἀπὸ πατέρα καὶ μητέρα,¹

1. Ἀγάμεσα στὶς γυναικεῖς ποὺ πῆραν μέρος στὴν "Ἐξοδοφ.", γυναικεῖς ἀντρίκαι μὲ τὸ γιαταγάνι στὸ χέρι, ἥταν κι' αὐτή, ἡ ὅμορφη Μεσολογγιτοπούλα καπετάνισσα Χρυσάιδω, νιόπαντρη μόλις 18 χρονῶν κοπέλλα (ὁ γάμος της ἔγιγε κατὰ τὴν Β' Πολιορκία μέσα στὴ φωτιὰ καὶ τὴν ἀντάρα τοῦ πολέμου), ἀπὸ τὴν ἀριστοχρατικὴν γαλλικὴν οἰκογένεια τῶν Μπενεδέττη (παλιῶν Ἑλλήνων μεταγενστῶν τῆς Κορσικῆς), τῆς ὀποίας ἔνοι ἐπιφανὲς μέλος, ὁ κόμης Βικέντιος ντέ Μπενεδέττη, ὑπῆρξε, μέχρι τῆς κηρύξεως τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου πρέσβυς τοῦ αὐτοκράτορα Ναπολέοντος Γ' στὸ Βερολίνο, δπου καὶ ἐτερμάτισε τὴ διπλωματικὴν καρριέρα, ὕστερα ἀπὸ ἀτυχοῦ διάβημά του, κατ' ἐγτολήν τῆς Γαλλικῆς Κυβεργήσεως, πρὸς τὸν Πρώσσο βασιλέα Γουλιέλμο Α' ἐγαντίον τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ πρίγκιπα Χοεντζόλλεργ γιὰ τὸν Ισπανικὸ θρόνο, διάδημα ποὺ ἀπετέλεσε τὴν τελικὴν ἀφορμὴ τοῦ Γερμανογαλλικοῦ πολέμου τοῦ 1870.

Κλάδος αὐτῆς τῆς οἰκογενείας ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα πρὸ τῆς ἐθνεγερσίας καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Μεσολόγγι, δπου κατέλαβε ἔξεχουσα θέσιν στὴν κοινωνία τοῦ τόπου μας, ὁ δποῖος, κατὰ τὶς ὑπάρχουσες γραπτές μαρτυρίες ξένων περιηγητῶν ("Αγγλου Dondwel, Γάλλου Πουκεδίλ κλπ.) καὶ ἀλλες σχετικὲς ἀφηγήσεις, διαχριγόταν ἐκείνα τὰ χρόνια γιὰ τὴν ἀρχοντιά του, τὴν πολυτέλεια τῆς ζωῆς καὶ τὰ πλούτη του. Ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοσιν καὶ λοιπὲς σωζόμενες ἐπίσημες ιστορικὲς πηγές, προκύπτει ὅτι δ' Ἀπόστολος Μπενεδέττος (πατέρας πιθανώτατα τῆς Χρυσάιδως Δεληγεωργῆ) ἐσημείωσε ἀξιόλογη πατριωτικὴ δρᾶσι στὴν πολιορκημένη πόλιν, καὶ τὸ ὄνομά του τὸ θρίσκει καγεῖς σὲ πολλὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὅπως σὲ μιὰ βαρυσήμαντη ἀναφορὰ (3ης Φεβρουαρίου 1823) πρὸς τὸν πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Ἀ-

είχε την ίερή Πολιτεία μας, όπως ο ίδιος έχει σημειώθει στη
γηιερολόγιό του.

λέξανδρο Μαυροκορδάτο μέσα στην όποια μαζί με άλλους 99 έξέ-
χοντες Μεσολογγίτες (Μήτρο Δεληγεώργη, Α. Παλαμᾶ, Σταύ.
Στάικο, Συμ. Ζορμπᾶ, Παπαλουκάδες, Ηεταλουδέους, Δ. Σιδέρη
κλπ.) τού δρκίζονται δύο τους γὰ «θυσιασθοῦν ὑπὲρ Πατρίδος»
(Άκαδημίας Αθηνῶν: Μνημεῖα τῆς Ἐλληνικῆς Ἰστορίας, Ἰστο-
ρικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου, τ. 5ος τεῦχος 111 ἀριθ. 459
σελ. 103), σὲ δεύτερο έγγραφο ἀπὸ 22 Σεπτεμβρίου 1825 πολλῶν
προκρίτων ἐπίσης τοῦ τόπου μας (Αθαν. Ραζηκότσικα, Μήτρου
Δεληγεώργη, Αναστασίου Παλαμᾶ, Χρήστου Καφάλη, Γεωργίου
Δροσίνη, Γ. Πεταλούδη, Παπαλουκάδων κλπ.) πρὸς τὴ Διοίκησι
(Ἐκτελεστικὸν Σῶμα), σχετικὸ μὲ τὸ στρατηγὸ Γεώργιο Βάγια
(θλ. Βιδλιοθήκη Γεν. Ἀρχείων τοῦ Κράτους «Ἄλληλογραφία Φρου-
ρᾶς Μεσολογγίου 1825 - 1826» ὑπὸ Ἐμμ. Πρωτοφάλτη, Αθῆναι
1963 σελ. 199 - 200), τὸ ξαγασυναντοῦμε δὲ ἀργότερα σὲ ἄλλη
πάλι βεβαίως ὑπὸ ἡμερομηνίᾳ 16 Φεβρουαρίου 1831, ὑπογεγραμ-
μένη στὸ Ναύπλιο ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸ Μῆτρο Δεληγεώργη, γιὰ τὸ
νεαρὸ Μεσολογγίη Δημήτριο Γούργαρη, ποὺ μόλις ἐκείνες τὶς μέ-
ρες είχε ἀποδράσει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅπου μετὰ τὴν Ἔξοδο τὸν
τράδηξαν κι' αὐτόν, μαζὶ μὲ τὶς τόσες χιλιάδες γυναικόπαιδα σκλά-
βο τους οἱ ἀραπάδες. (Κ. Σ. Κώγστα: «Ιστορικὰ ἔγγραφα Μεσο-
λογγίτων τῆς Ἐξόδου, 1826 - 1833 σελ. 187 εἰς Ἐπετηρίδα Ἑ-
ταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. Α', Αθῆναι 1968).

Ἡ Χρυσάξιδων πέθανε στὸ Μεσολόγγι: στὶς 20 Ἱανουαρίου 1876
(16 περίπου χρόνια ὑστερα ἀπὸ τὸν ἀνδρα τῆς) καὶ τὴν ἔκλα-
ψαν σὰ μάγνα τους δύοι μὲ πρωτοφανῆ συντριβή. Τὸ Δημοτικὸ μας
Συμβούλιο μὲ τὸ ὑπὸ στοιχ. ΙΔ' τῆς 23 Ἱανουαρίου 1876 φήσιμά
του (πρόεδρος ὁ Ἀχιλλεὺς Π. Τσιμπουράκης καὶ μέλη οἱ Γ. Μα-
ρούλης, Β. Πετρόπουλος, Θ. Τρικούπης, Ν. Λαζάνης, Ἀγδρ. Για-
ζίμης, Π. Δ. Λυμπεράκης, Ἀρ. Βάρφης, Συμ. Μπελέκος, Σπ. Γε-
ωργακάκης καὶ Π. Ἀ. Βλαχαϊτόπουλος), ἀφοῦ τῆς πλέκει τὸ ἐγκώ-
μιο γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς καὶ τὴν κοινωνικὴ τῆς δρᾶς, προσθίτει: «... ὑπέστη τοὺς κινδύνους τῆς πολιορκίας τῆς ἡμετέρας πόλεως καὶ
ἔζηλθε διὰ μέσου τοῦ ἔγχρικοῦ στόλου». Ο δὲ Δήμαρχος Μεσολογ-
γίου Ἰωάννης Γιαννόπουλος μὲ τὸ ὑπὸ ἀριθ. 102 τῆς 23ης Ἱανουα-
ρίου 1876 έγγραφό του πρὸς τὰ παιδιά τῆς, Ἐπαγγέλμαν, Λεω-
νίδαν, Θεμιστοκλῆ καὶ Πηγελόπην Δημητρίου Δεληγεώργη, ἐκ-
φράζει: τὰ δικύτατα συλλυπητήρια τοῦ Δημιοτικοῦ Συμβουλίου καὶ
αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, «διὰ τὸ θάνατον τῆς ἐπὸ ἀγαθοπραξίας κλειδομέ-
νης ἀειψυήσεως Ἅμων μητρός... συμπολίτιδος ἐναρέτου καὶ μητρὸς
φιλοστέργου» («Ἐφημερίς» 30.1.1876).

— Β Α Λ Ν Η Ι Φ Ζ —
ΑΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΕΚΗ

Τὸ δημιοτικὸ σχολεῖο τὸ ἔδγαλε στὴ γενέτειρά του, ὅστερα δημως ἀπὸ μετάθεσι τοῦ πατέρα του στὴν πατρίδα, ὁ ιυκρὸς Νόμιτας — ὅπως χαιδεύτικὴ τὸν ἀποκαλούσαν οἱ Μεσσολογγίτες κι? δεταν ἀκόλια ἔγινε πρωθυπουργὸς — γράφτηκε στὸ Γυμνάσιο τοῦ τόπου ίμας, ὁ ὄποιος πραγματικὴ τὸν ἔγοήτευε ἀπὸ τὴν πρόσφατη ιστορία του καὶ τὴν ἀφατη θέδεια του.

Ἐκεῖ, παλὶνηκάρι πιά, πρωτοφόρετε τὸ τιμημένο ἐθνικὸ ἔνδυμα, τὴ φουστανέλλα, ποὺ τὸν γέμιζε κακιάρι καὶ τοῦ ἔδινε ιυκὰ ἔσχωριστὴ λεβεντιά, καὶ μέσα στὸ αὐτηρὸ περιβάλλον μιᾶς πειθαρχημένης καὶ ἐνάρετης οἰκογένειας, διεμόρφωσε ἔνα σπάνιο γκρακτῆρα, γιὰ τὴν τελεότητα τοῦ ὄποιου εἶχε γὰ κάμη δλο τὸ Μεσολόγγι. Ἀπὸ τότε, ἀποκαλύψθηκαν, ἔνα - ἔνα, τὰ μεγάλα ψυχικά του γκράκια (ψιλομάθεια, κρίσις δαθύτατη, παρατηρητικότητα, γήθος, ὕψος καὶ, πάνω ἀπ' ὅλα, γκρηστότητα ὑποδειγματική) καὶ ὁ δάσκαλός του, ποὺ μὲ πραγματικὸ πατρικὸ ἐνδιαφέρον, παρακολουθοῦσε τὴν ραγδαικὴ ἔξελίξι του στὰ γράμματα καὶ τὸ ἀγαθόν, θεο καὶ τὴν ἐκπληγητικὴ γιὰ κείνη τὴν ἡλικία ἀποχή του ἀπὸ τὸ θορυβόδηγη παιγνίδια μὲ τοὺς συμπαθητές του, καὶ τὶς κάθε λογῆς νεανικές ἀταξίες, τὸν ἐπωνόμιασε «γέον γέροντα»...

Νέα δημως μετάθεσις τοῦ πατέρα του στὴν Ἀθήνα (1841) τράβηξε τὴν οἰκογένεια ἐκεῖ, ὅπου ὁ γειτρὸς Δεληγγεώργης ἀποτελείωσε τὶς ἐγκύριες σπουδές του. Ἡ ἀρχικὴ του σκέψις, ἀπὸ μιαθητὴς ἀκόλια, ήταν γὰ σπουδάση γιατρός, γιατὶ εἶχε ἔλιψη τὴν κλίσι: γὰ διοιθάη κάθε ἐγδεή καὶ δυστυχισμένο, κι? εῦρισκε πὼς αὐτὴν ἡ ἐπιστήμη ταίριαζε ἰδιαίτερα στὴν ιδιοσυγκρατία του. Ἡ πολιτικὴ δημως ἀναταραχὴ τῆς Βγγ. Σεπτεμβρίου 1843 ἤὲ τὸ Σύγκαρια καὶ τοὺς ὠραίους ἀγῶνες τοῦ λαοῦ, τὸν ἔκαμε γ' ἀλλάξη γνώμη, κι? ἀπὸ τότε, ἵε τὴ συγκατάθεσι καὶ τοῦ πατέρα του, ἀποφάσισε γὰ σπουδάση διειγγόρος, γιὰ γὰ πολιτευθῆ ἀργότερα. «Ἐτοι γράφτηκε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου ίμας, ἀπὸ τὸ διποίο τὸ 1849 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ἵε τὸ βαθικὸ ἄριστα, ἐπὶ πρυτανείας τοῦ Γ. Μαυροκορδάτου, κι? ὅπως γράφει, μὲ δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια, τὸ Πανεπιστήμιον πρὸ αὐτοῦ, «τρεῖς μόνον διδάκτορας τῆς Νομικῆς εἶχεν ἀναδείξει» (Πολιτικὰ Ημερολόγια σελ. 8).

“Ολως δὲ ἔξαιρετικά, γιὰ τὰ μεγάλα προσόντα του, διωρί-

στηρκε δικηγόρος «παρ' ἄπασι τοῖς δικαστηρίοις», ποὺ γιὰ πρώτη φορά συνέδαινε στὴν Ἑλλάδα. Παράλληλα μὲ τὴν μελέτη τῆς ἐπιστήμης του, καθὼς καὶ τῆς Ἰστορίας, γιὰ τὴν δποία ἔλεγε: «Δὲν εἶγαι μόνον ἡ πιστὴ εἰκὼν τῆς τύχης τῶν ἀνθρωπίγων κοινωνιῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀψευδεστέρα διδάσκαλος τῶν μυστηρίων τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας», ρίχτηκε μὲ τὰ μοῦτρα γὰ τελειοποιηθῆ στὰ Γαλλικὰ καὶ τὰ Ἀγγλικά, ποὺ τὰ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, ὅτε παίργοντας τὸ δίπλωμά του γὰ κατέχη στὴν ἐντέλεια αὐτές τὶς δυὸς ξένες γλῶσσες, γιὰ νὰ συνεχίσῃ ἀνεμπόδιστα τὶς σπουδές του στὸ ἔξωτερικό καὶ γὰ εἶγαι πιὰ πανέτοιμος γὰ μπῆ στὸ δημόσιο έιο, γὰ γκρεμίσῃ τὰ ἀχρηστά καὶ τὰ σάπια καὶ νὰ χτίσῃ ἔναν γέον αόσμο, δπως τὸν δημιουργοῦντες ἡ φαντασία του, οἰστρηλατούμενη συνεχῶς ἀπὸ τὸ θρῦλο τῆς ἔθνεγερσίας καὶ τῆς ἡρωικῆς πατρίδας του ἰδιαίτερα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀστραπόδολη δόξα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαγγεστάσεως μὲ τὸ θεῖο ἔμβλημά της: «Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης».

«Ο τόπος δὲν τὸν χωράει, κι? σύτε μπορεῖ γὰ περιμένη... Μπορεῖς στὴ δημιουργραφία ἀπὸ φοιτηγάνος 16 γρούγη — ἔμενε τότε μὲ τὸ συμφοιτητή του Χαρ. Κανελλόπουλο, μετέπειτα δουλευτὴ Ὁλυμπίας σὲ δυὸς διωμάτια πατριπάλαιου ἀρχοντικοῦ στὴν ὁδὸν Λέκκα, κοντά στὴν πλατεῖα τοῦ Συντάγματος — καὶ μέσα σὲ ἑλάχιστα χρόνια γίνεται: ὁ κορυφαῖος πολιτικὸς ἀρθρογράφος τῆς χώρας, παίρνει δὲ δίκαια, μὲ τὸ σπαθί του, τὸν τίτλο τοῦ «Πρωταθλητοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Δημιουργραφίας».

Τὸν ἥλεκτριζε ἀφάνταστα κάθιε φιλελεύθερη ἐκδήλωσις, σ' ὅποιο σημεῖο τῆς γῆς κι? ἀν γιγάντανε, κι? ὅταν τὸ Μάρτιο τοῦ 1848 ἐγκαθιδρύθηκε στὴ Γαλλία ἡ Δεύτερη Δημοκρατία, μὲ τὴν ἐπανάστασι τῆς 24 Φεβρουαρίου 1848 καὶ τὴν πτῶση τοῦ τελευταίου Γάλλου δουσιλέα Λουδοβίκου - Φιλίππου, ὁ Δεληγεώργης, φοιτητὴς ἀκόλιτος, δργανιώνει ἀνήμερα τῆς ἔθνεικῆς ιυκείας (25 Μαρτίου 1848), λιεγάλη διαδήλωσε στὴν Ἀθήνα, μὲ ἐνθουσιώδεις, σὰν κι? αὐτόν, γένους, ποὺ ξεσήκωσαν μὲ τὶς διάτορες ξητωκραυγές τους ὑπὲρ τῆς «Δημοκρατίας» καὶ τῆς «Ἐλευθερίας» ὅλη τὴν πρωτεύουσα στὸ πόδι. Ο «Οθωνάς, μὲ τὴν Ἀμαλία καὶ τοὺς Βαυαρούς του, ἀλλαχούσονται: τότε γιὰ καλά, κι? ὁ τρομερὸς ἐφιάλτης τῆς Ζης Σεπτεμβρίου τοῦ 1843 ἔρχεται ἀδυσώπητος γ' ἀνταρέψη τὴν

σκέψι: τους, σάν τραχικό προφίγυμα γέων γιὰ τὴ Δυναστεία δειγῶν.

Η ἀγάλματος του στὴν πολιτειακή σημειώνεται κι' αὐτὴ πάλι: πρότιρα, διατάξει μόλις 15 γρόγων, όχι φυσικὰ γιὰ λογαριασμό του, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν πατέρα του, ποὺ κατέδηκε στὰ 1846 ὡς ὑποψήφιος δουλευτῆς Μεσολογγίου, ἀντίπαλος τοῦ πολὺ Γαρδικιώτη, αὐθενητικοῦ ὑποψήφιοῦ στὴν ἐπαρχία μας καὶ ἵε τὴν εὑκαρπία αὐτῆς, ἀποκαλύπτουσα: τὰ σπάνια ἥγετικὰ προσόντα, ποὺ φύλαξαν στὴ φλογερή ψυχή του, καὶ ξυπνᾶνε μονομάχος οἱ μιεγάλες κοινωνικοπολιτικές ἀνησυχίες, ὅπου λαγοκοιλίστανε μέσα του. Τὸ σπουδαῖο δὲ ήταν, πὼς δὲ γέρο - Δεληγεώργης, ἀρχηγὸς τῆς Χωροφυλακῆς, ἔδειξε τέλεια, μπορεῖ νὰ πῆ κανείς, ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἔκλογή του, καὶ ἀγαγκάστηκε νὰ πάρῃ τὸν καυγᾶ ἐπάνω του ὁ γεαρός φοιτητῆς, δὲ ποτοῖς, μὲ καυστικοὺς λόγους, ξεσήκωσε τοὺς Μεσολογγῖτες ἐγκαυτίον τοῦ Γαρδικιώτη, ὑπενθυμίζοντάς τους τὸ τί είχε πάθει ἡ πόλις μας ἀπὸ δαῦτον στὰ 1832, ποὺ κυριολεκτικὰ τὴν ἔκούρσεψε.

Βουλευτῆς ἐκλέγεται πανηγυρικὰ δὲ Μῆτρος,¹ καὶ ἡ ἐπαρχία Μεσολογγίου χαρεῖται: μὲ ἐνθουσιασμὸ στὸ πρόσωπο τοῦ Νόντα

1. Ἀλλη φορὰ δὲν πολιτεύτηκε, καὶ μετὰ τὴν ἀποστράτευσί του ἐγκαταστάθηκε στὸ Μεσολόγγι, διοῦ συνέγραψε τὰ ἀπομνημονεύματά του, ποὺ διατυχῶς δὲν ἥρθαν στὸ φῶς. Χάθηκαν κατὰ τοὺς τρομεροὺς σεισμοὺς τῆς Ζακύνθου, τὸ 1953, δύως τὰ πῆρε ἐκεῖνο τὸ καλοκαΐρι γιὰ νὰ ἐπεξεργαστῇ ἐκεῖ τὴν ἔκδοσί τους, ὡς μέρους τοῦ Ἀρχείου Τερταίη, δὲ ἴστορικὸς ἐρευνητῆς Ντίνος Κονόμος. Πέθαγε στὴν πατρίδα (9 Μαρτίου 1860) καὶ θάφτηκε μὲ τιμὲς στὸ Ἱράνον, δύως τοῦ ἔπερπε, τὸν ἐπικήδειο δὲ ἔξεφώνησε δὲ Ἀρχιεπίσκοπος Θεόφιλος, δὲ ἡρωικὸς διάκονος τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, διατάξει τῆς Εὐθυνῆς τῆς Εὐληγικῆς Ἐπαγαστάσεως. Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοσι, τελειώγοντας δὲ Δεσπότης τὸ λόγο του, ἔσκυψε πρὸς τ' αὐτὸν τοῦ γενέροῦ σὰ γάθελες νὰ τοῦ ἐμπιστευθῇ κάποιο μυστικό, καὶ μέσα στὴ γενικὴ συγκίνησι ποὺ ἔφερε στὸ πυκνὸ ἐκκλησίασμα ἐκείνη ἡ ὑποδηλητικὴ εἰκόνα, ἀκούστηκαν τοῦτα τὰ λόγια: «Νὰ πῆς τοῦ γέροντά μου, πώς οἱ θυσίες του γιὰ τὴν πατρίδα δὲν πῆγαν χαμένες, καὶ πώς ἡ Ἐλλάδα μας είναι ἐλεύθερη κι' εύτυχισμένη, δύως τὴν ὄγειρεύτηκε δια τὴν σήκων μὲ τ' ἀγια χέρια του τὸ ίερὸ λάβαρο τῆς Ἐπαγαστάσεως στὴν Ἀγία Λαύρα...».

Ήταν τὸ γιακητήριο ἀγγελμα πρὸς τὸν πρωτεργάτη τοῦ ἐθνικοῦ μας ἀγῶνα, ποὺ δὲν πρόφτασε νὰ γιορτάσῃ τὴν ἀνάστασι τοῦ

Τὸ σπίτι τῶν Δεληγεώργηδων στὸ Μεσολόγγι.
(Σήμερα δινήκει στοὺς αληρονόμους τοῦ Ιατροῦ Γεράσ. Πολίτου)

τοῦ οὐσιαστικὰ νικητῆ, τὸ γέο λαμπερὸ ἀστέρι ποὺ ἀγατέλλει στὸν πολιτικὸ μας δρίζουτα.

Ἐγαγγυρίζεις τότε θριαμβευτὴς στὰ φοιτητικὰ ἐδώλια καὶ οἱ συμφοιτητές του, ὅπως καὶ ὅλη ἡ Ἑλληνικὴ νεολαία, τὸν ὄλεπον μὲ θαυμασμό, καὶ καθήγας τους θεωρεῖ τιμή του γὰρ καθήση στὸ ἕδιο μὲ αὐτὸν θραγίο γ' ἀνταλλάξῃ φιλικὰ λίγες λέξεις μαζί του.

Ἀρχίζεις γὰρ δικηγορὴ στὸ 1850 καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη κιδίας δίκη ποὺ ἀγέλασθε, ἐπιθάλλεται ἀπόλυτα στὸ δικαστικὸ καὶ δικηγορικὸ κόσμο τῆς πρωτεύουσας, σημαδεμένος ὅπως ἦταν, μὲ τὴ σφραγίδα τῆς διωρεᾶς.

Τῇ ρηφορικῇ του δεινότητα, ὥπλοισιένη ἵε τὴν αἰγαλὴ τοῦ συλλογῆσιοῦ, ἦταν κάτι ποὺ ἐσκαγγίγενε, καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς δικηγορίας του, ιδίως μετὰ μίαν πολύκροτη δίκη ἐπὶ πειρατείᾳ, ἀποκτᾷ μὲ τεράστια πελατεία, ποὺ δὲν πρόφευεν γὰρ τὴν ἔξυπηρετήση. Τῇ φύλη του, ὡς μάγου τοῦ δικαϊκοῦ λόγου, φτάνει καὶ στὸ ἀκρότατο σημεῖο τῆς ἑλληνικῆς γῆς, καὶ ὅταν μεθιξινότανε ὅτι ἐπρόκειτο γὰρ ὑποστηρίξῃ, κάποια επουδάκια ὑπόθεσι στὰ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας, ἔτρεχαν ἀπὸ πρωὶ - πρωὶ οἱ θυντικατές του γὰ πιάτουν θέσι στὶς στενόχωρες αἴθουσες, ποὺ ἀπὸ τὸν πολὺ συγκατησμό, δὲν παράλλακαν τά... σαρδελοκούτια, ὅπως τόσο σκωπτικὰ ἔχαρακτηρίζαν οἱ ταλαιπωρούμενοι θαμῶνες τὸ ἀφιλέξειο παλάτι τῆς Θεμίδος. Ἀλλὰ καὶ ἡ πληρότητα τοῦ ἐπιστηλιογικοῦ του ἔξοπλισμοῦ ἐπισύρει, μιᾶς ἐξ ἀρχῆς, τὴν προσοχὴ τῶν νομομαθῶν τῆς ἐποχῆς, δρίζεται δὲ μέλος σὲ διάφορες νομοπαρασκευαστικὲς

Γένους, σταλμένος ἀπὸ τὸ πγευματικὸ παιδὶ του, μὲ τὸ γενναῖο στρατιώτη, ὅπου ἔφευγε δαφνοστεφανωμένος γιὰ τὴν αἰωνιότητα...

Ο Θεόφιλος (κατὰ κόσμου Θεόδωρος Βλαχοπαπαδόπουλος) διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Αἰτωλίας καὶ Ἀκαραγαίας ἀπὸ τὸ 1852 ἕως τὸ 1862, καὶ ἀπὸ τὸ 1862 μέχρι τοῦ θανάτου του (1873), Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συγόδου.

Ο Μῆτρος Δεληγεώργης κατέδαλε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολιορκιῶν τοῦ Μεσολογγίου γιὰ τὴν δύρρωσί του καὶ γιὰ τὴν προμήθεια τροφίμων κατὰ τὶς πιὸ κρίσιμες στιγμὲς τοῦ ἀγῶνα 149.164 γρόσια, ποσὸν πού, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσί μας, τοῦ ἀνεγνώρισε ἐπίσημα τὸ Ἐθνικὸ Ταμείο (Κράτος), χωρὶς δημας γὰρ τὸν ἀποζημιώση ποτέ, καὶ ἔτσι ἡ ἀλλοτε πλούσια οἰκογένεια ἔζησε στὴν ἀνέγκεια, παρὰ τὶς δόξεις καὶ τὰ ἀξιώματα ὅπου γεύτηκε.

έπιτροπές, γιὰ τὴ σύνταξι ἴδιαιτερα τῶν νόμων «περὶ πατρικῆς ἔξουσίας, υἱοθεσίας, πλημμελημάτων τοῦ τύπου» κλπ.

Ἐτοι μὲ τὰ παραπάνω δύο ἴσχυρότατα δπλα — δικηγορία καὶ δημοσιογραφία — ἐπιβάλλεται σὲ πανελλήνια κλίμακα καὶ ἡ γγώμη του, ὡς πρὸς τὰ κοινά, εἶγαι θαρύγουσα, δὲ διστάζει δὲ νὺν τὰ βάλη καὶ μ' αὐτὸν τὸν "Οθωγα ἀκόμα, ὅταν ἔκρινε κάποια ἐνέργειά του σὰν ἐπιζήμια γιὰ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον, καὶ σ' ἕνα μάλιστα καυστικὸ ἀρθρο, ποὺ ἔγραψε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1854, καὶ τὸ ὄποιο ἔκαμε σωστὸ πάταγο στὴν Ἀθήνα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀργήσεως τοῦ θασιλέως ν' ἀποδεχθῆ πρότασί του ὅπως ἐπιτραπῆ στὸν πατέρα του Μῆτρο Δεληγεώργη, γενικὸ ἀργηγὸ τότε τῆς Χωροφυλακῆς, γὰρ εἰσδάλη, μὲ ἔνοπλα ἀνταρτικὰ σώματα, στὴ Μακεδονία καὶ τὴν "Ηπειρο, πρὸς ἔντσχυσι: τῶν ἑστηκωμένων, ἐκείνη τὴν ἐποχήν, ὑποδούλων Ἐλλήνων, ἀγοίγει ἀμείλικτο πόλεμο ἐναγγείον του.

"Ο ἥγειμόγας, κάθεται κυριολεκτικὰ στ' ἀγκάθια, μὲ τὴν τακτικὴν αὐτὴν τοῦ γεκροῦ δικηγόρου καὶ δημοσιογράφου — ποὺ στὰ 1853, ἔτσι ἐκείνος ἤταν μέλις 24 χρονῶν, εἶχε σκεφθῆ νὰ τοῦ ἀνακέσθη τὸ "Πουργεῖο Δικαιιοσύνης! ἐκτιμώντας τὴν ἀξία του, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους σκοπιμότητος παράλληλα — κι' ἔτσι τὸ 1856 ὁ κακετὸν Μῆτρος (ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν δλοί), παρουσιάσθηκε μπροστά του γιὰ ὑπηρεσιακὰ θέματα, δέχτηκε ἀπὸ μέρους του σφοδρὴ ἐπιτίμησι: γιὰ τὴν ἀντιδυναστικὴν στάσι τοῦ... ταραξία γι'οῦ του. 'Ο γέρο - Δεληγεώργης φρόντισε μ' ὅλη τὴ δύναμη τῆς ἀδολῆς ψυχῆς του ν' ἀποκαταστήσῃ τὰ πράγματα, ἀλλὰ μὲ μεγάλη του στενοχώρια, δὲν τὸ κατώρθωσε.

'Ο Ἐπαμειγώνδας στάθηκε ἀκαμπτος καὶ ἀκολούθησε τὴ φωνὴ τῆς συγειδήσεώς του, δπως μὲ τὰ παραπάνω ἀκριβῶς λόγια γράφει: στὸ ήμερολόγιο του, ἐνῷ μιὰ ἀπλῆ ἐπίσκεψίς του στὰ ἀνάκτορα, ἤταν θέραιος πώς δλα θὰ τὰ διόρθωγε καὶ οἱ πόρτες τοῦ ὑπουργείου θὰ ἄνοιγαν διάπλατα γι' αὐτόν.

Εἰς δοους δὲ τὸν ρώταγαν μὲ ἔκπληξι: γιατί δὲ δέχτηκε μιὰ τόσο μεγάλη τιμῆ, ποὺ θὰ τοῦ ἔξασφάλιζε ἔνα λαμπρὸ πολιτικὸ μέλλον, δ Δεληγεώργης ἀπαγτοῦσε εἰρωνικά, ἀφοῦ ἐκείνοι — ταπεινὰ ἀνθρωπάρια τῆς δουλοφροσύνης — δὲν ἤταν σὲ θέσι γὰρ ἐκτιμήσουν τὴν ὑψηλόφρονη πρᾶξι του: «Τὰ μουστάκια μου δὲν

είγαι ακόμη άρκετά διά τὸ ὑπουργικὸν ἀξίωμα» (Δ. Γατόπουλος «Καθημερινή» 23 Απριλίου 1943, άριθ. φ. 9523).

“Ετοι μ' ἔκεινη τὴν μεγαλειώδη χειρογομία του δίνει, ἀπὸ νυ-
ρὶς - νωρὶς, στὴν κατάπληκτη κοινὴ γνώμη, τὸ μέτρο τῆς ἀρετῆς
του καὶ τὸν ὑψηλὸ τόγο τῶν ἰδαικῶν του, γιατί, δπως μὲ τόση
ἔντυπωσιακὴ ἀπλότητα ἐτόνισε στὸν ἐπικήδειο λόγο του δ Καλα-
δρυτινὸς πολιτικός, ἡγέτης καὶ ἀντίπαλός του Θρασ. Ζαΐμης: «Ο
Δεληγεώργης δὲν ἔθεωρε τὸ πολιτεύεσθαι ἐπάγγελμα ἀπλοῦν πρὸς
ἄνοδον εἰς τὰ ἀγώτατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα...” Ήρξατο τοῦ πο-
λιτικοῦ του σταδίου ε ὅ ζωγρος πολιτείας ἀξιώματα, φέρων πᾶ-
σαν τὴν χρήσιμον πανοπλίαν.

Τὴν προδολή του γίγεται πιὰ πανελλήνια, καὶ τὸ πρόσωπό του
τραβάδει, σὰ δυνατὸ μαγνήτης, τὴ γενικὴ προσοχὴ, ἄλλων μὲ ἐμφα-
νῆ θαυμασμό, καὶ δλλων μὲ κρυφὴ ζήλεια, κι' ἡ νέα γενιά, μὲ
τὶς ἔθιμοτες ἀνησυχίες τῆς καὶ τὰ ὠραῖα δνειρά τῆς, τὸν ξεχω-
ρίζει ἀμέσως ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς πολιτικοὺς τῆς πολυτάραχης
αὐτῆς ἐποχῆς, πρᾶγμα ποὺ συγκινεῖ δαθύτατα τὸν τόσο εὐαίσθητο
Δεληγεώργη καὶ τὸν ἔνθαρρύνει στὶς ἀποφάσεις του γὰρ δριμήσῃ
ἄκαθετος στὸν πολιτικὸ στίβο, χωρὶς κακομιὰν ἀγαθολή.

Τὸ ἔντευκτήριό του ίμε τὴ χρυσόφτερη νιότη, ήταν τὸ πολι-
τικό του κέντρο στὴν ὁδὸν Ὄμηρου, ἀληθινὸ τέμενος τῆς Δημο-
κρατίας, ὅπου είχε στήσει τὸ ιερὸ δῆμα του, πηγὴ ἀστείρευτη τῶν
Θείων ρημάτων του περὶ λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, κι' ὅπου, μὲ τὴ θερ-
μούργῳ πνοῇ του, ἀτσάλωγε τὴν ψυχὴ τῆς καὶ τὴν προετοίμαξε
ἡθικὰ γιὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1862. “Οποιος ἔμπαινε ἔκει μέσα καὶ
τὸν ἀκουγε, γινόταν θιασώτης του, διδήποτε κι' ἀν ἐπίστευε μέ-
χρι τὴ στιγμὴ ἔκεινη — νῆσο τῶν Σειρήνων εἶχεν ἀποκαλέσει
ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς τὸ σαλόγι του — καὶ πολλοὶ πατεράδες, λά-
τρεις τῆς μοναρχίας, ξαφνιάζοντας βλέποντας τὰ παιδιά τους γ'
ἀλλάζουν πολιτικές πεποιθήσεις, γιὰ λίγες μόνον ὥρες, σὰν γὰ
τ' ἀφιδνίζει, μὲ τὸ λόγο του καὶ τὸ γαγουριστικὸ τέμπρο τῆς με-
λωδικῆς φωνῆς του, ἔκεινος δ «λασπλάνος», δπως ἀποκαλοῦσαν τὸ
Δεληγεώργη οἱ συντηρητικοί. Καὶ τὰ λόγια τοῦ ἀρχηγοῦ τ' ἀπο-
στήθιζαν σὰν προσευχὴ οἱ εύγενικοὶ νέοι καὶ ἔνθουσιώδεις πρωτο-
πόροι τῶν μεγάλων ἔθιμοτων ἔξορμήσεων, καὶ μὲ τοῦτα γιὰ συνθή-

ματά τους δογούσαν, κατά τις ἐπιδημικές διαδηλώσεις τους, τους ἑλληνικούς αἰθέρες...

Ίδου μερικές περικοπές ἀπὸ κάποια ὄμιλα του πρὸς τους γέους, σὲ μίὰ συγκέντρωσι στελεχῶν στὸ πολιτικὸ του σαλόνι, λίγο πρὶν κηρυχτῆ ἡ ἐπαγάστασις: «... Ἡ πατρὶς περιμένει τὸ πᾶν ἀπὸ τὴν ἀγνὴν γεότητα. Ἀπὸ τους ἀπεσκληρωμένους εἰς τὴν παραγομίαν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀγηθικότητα, οὐδὲν περιμένει. Οἱ δὲ ναρκωμένοι καὶ χαυγωμένοι καὶ δειλοί, θὰ παρασυρθῶσιγ ἔκόντες - ἀκούτες ὑπὸ τῆς ὁριῆς τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς γεολαίας... Ποῦ εἶναι ἡ πρόοδος ποὺ ἐκάμιαμε μετὰ 30 ἑτῶν ἀνεξαρτησίαν, εἰς τὴν γεωργίαν; εἰς τὸ ἐμπόριον; εἰς τὴν συγκοινωνίαν; εἰς τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν; Όδούς δὲν ἔχομεν, ἡ δὲ ληστεία λυτραίνεται: τὸν τέπον, δίδουσα καθ' ἐκάστην ἀφοριμήν νὰ διασυρώῃεθα, γὰρ χλευαζόμεθα, νὰ παρισταγώμεθα ὡς ἐρυθρόδερηιοι τῆς Εὐρώπης.

»Π διατίλειά τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀγαπόδερατος ὡς τὸ πεπρωμένον. Τὸ καθῆκον μιας εἶναι γὰρ ἀγαστυλώσωμεν καὶ στερεώσωμεν τὴν γῆθικήν ἐν τῇ πολιτειᾷκῃ, τὴν πολιτειὴν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἐλευθερίας προσδόου...

»Μόνον ὑπὸ τὸ ἐλεύθερον σύνταγμα θὰ διυγηθῷεν γὰρ προσδεύσιμεν, γὰρ ἀγαπέύωμεν τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς εὐγενοῦς ἥτιῶν φυλῆς...».

Τέτοια ἦταν τὰ κηρύγματά του καὶ γι' αὐτὸς ἡ γεολαία, οἰστρηγλατούμενη ἀπὸ τὶς διθάνατες ἀργὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπαγαστάσεως, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχήν, μὲ τὴ μετάφρασι καὶ τὴν κυκλοφορία στὴν Ἑλλάδα τοῦ διεθίου τοῦ Αὐγούστου Μινιέ: «Ιστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαγαστάσεως», εἶχαν καταπληκτικέσσεις: κάθε φιλελεύθερη ψυχή, τὸν ἀγενήρυζε ἀργηγό της, καὶ στ' ὅνομά του ὁρκίζοντας ὅλοι τους, γιατὶ εἴχε καταστῆ πίστις τους πιά, ὅτι ἡ χρυσῆ μισίρα τοῦ "Ἐθίους τὸν προσήριζε νὰ γίνη ὁ ἐνσαρκωτῆς τῶν ὁγείρων τους καὶ ὁ στυλοβάτης τῆς Δημοκρατίας.

Πόσο παραστατικὴ εἶναι, σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, ἡ παρακάτω εἰκόνα ἐμπνευσμένου ἀρθρου τοῦ «Νεολόγου τῆς Κωνσταντιγουπόλεως» (Ἄριθ. φύλ. 3097), ποὺ γράφτηκε μὲ τὸ θάγατό του: «... Εἰς χρόνους πολιτικῆς ἀδοξίας καὶ δε τὸ διὰ τοῦ ἐρέθους, δπερ ἐκάλυπτε τὸν γάλανον τῆς Ημετέρης ἥμιτων οὐρανόν, ἤχουν πενθίμως οἱ κώδωνες τῆς αγδείας τῶν ἡμετέρων ἐλευθερῶν, ἀνέτειλεν, Αὔ-

τός, έκδικητής καὶ παρήγορος ἀστρον. Πατάξας τοὺς πολιτικούς νεκροθάπατας, ἀνήγαγεν ἐκ τοῦ τάφου λιπόθυμον τὴν λευχείμονα θεάν, τὴν ἔφεστιον τῶν Ἐλλήνων καὶ τροφόν... ‘Ως ἄλλος Διογένης, λαθοῦσας τὸν φανόν της, ἔζηλθεν ἢ ἐποχὴ εἰς ἀγαζήτησιν ἀνδρός, ἀνεῦρε δὲ καὶ ἀγέδειξε τὸν Δεληγεώργην...».

Καὶ συμπληρώνει κάποιος ἀνώγυμιος θαυμαστής του σὲ συγκινητική γεκρολογία: «Μόνον ὁ Δεληγεώργης ἔγεννήθη πάνοπλος ἐκ τῶν σπλάγχνων τοῦ Λαοῦ ὡς ἡ Ἀθηνᾶ... Η δύναμις, ἥπις ἀγεβίθασεν αὐτὸν πρὸς τὰ ἄνω, ὑπῆρχεν ἐν ἑαυτῷ...». (‘Αρχεῖον Ἐλίζας Μιλτ. Μαλακάση).

Παντρεύτηκε στὶς 7 Ὁκτωβρίου 1856 τὴν ὡραιοτάτην Ὑδραίαν ὀρχηστούλα Ξενοφίη Γιουρδῆ, (ἀπὸ ὁξιόλογο πολιτικὸν σπίτι), μιὲ τὴν ἑποίᾳ ἐπὶ διδόναικρα γρόνια τὸν εἶχε δέσει: ἔνα φλογερὸν κισθητικόν, καὶ ἀπὸ τὸ γάλιον κάτω, ὀπέντησαν ἡ παιδιά, δύο ἀγόριάν καὶ δικαΐωσαν. Τῇ τούτῃ τοὺς κιλλήρησε ἀριτσική, ὀλέφειλη, εὐπυγίστρεψην. Μέστα σὲ μὲν ἀλισσάκια ἐρωτική, ἔξαρσι, τὸν σὲ ὅνειρο, καὶ στὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν ὀποτελοῦσαν συνύγιακὸν πρότυπο, ὁξιόζηλοντα καὶ ὁξιόλατρευτο.

Τῇ γυναικὶ του (μεγαλωμένῃ, μεταξὺ σεῖην κομικική ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ της καὶ συνηθισμένη στὴ ζωὴ τοῦ πολιτευτῆ, ὅπως ἦταν καὶ ὁ πατέρας της Λάζαρος Γιουρδῆς, ποὺ κατ’ ἐπαγάληψι ἀνέδηκε καὶ στὴν προεδρία τῆς Βουλῆς), πολὺ τὸν διογθοῦσε στὴν πολιτικὴν καὶ κρατοῦσε πάντα ἀγοριχτὸν τὸ πολυθύρωδο σαλόνι τους, στὸ γωνιακὸ σπίτι τῆς δόδοις Φιλελλήνων, ἀκριβῶς ἀγγάντια στὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία, πρόσχαρη σὲ κάθε φίλο, σὲ κάθε ἐπισκέπτη, ὅχι λίγες δὲ φορὲς σὲ ἐπείγοντα καὶ ἐπουσιώδη φυσικά, κοριλιατικὰ θέματα, ὅταν ἔκεινος ἀπουσίαζε, ἔδινε τὶς ἀριθζουσες λύσεις, δίγως γὰρ παραμελῆ τὶς οἰκιακές της ἀσχολίες, ἀλλοτε ράθοντας τὰ ρουγχαλάκια τῶν πολλῶν παιδιῶν της κι’ ἄλλοτε ἐπιβλέποντας τὴν κουζίνα...

Κι’ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σ’ αὐτὸν τὸ σημεῖον ὁ μεγάλος Μεσολογγίτης Γ. Δροσίνης,¹ συγγενῆς τῶν Δεληγεώργη-

1. Οἱ Δροσίνηδες ἦταν μιὰ ἔακουσματικὴ γενιὰ ἀγωγιστῶν τῆς Ρούμελης, ποὺ πρόσφερε στὸ Μεσολόγγι δυὸ τιμημένους πολέμαρχους: Τὸ στρατηγὸ Καραγιώργο Δροσίνη (πάππο τοῦ ποιητῆ), ποὺ σκοτώθηκε κατὰ τὴν Ἔξοδο, καὶ τὸ χιλίαρχο ἀδελφὸ τοῦ Καρα-

δων¹, «ή γοικοκυρωσύνη τῆς Εανθῆς (γεώτερης ἀδελφῆς τῆς μητέρας τοῦ ξακουστοῦ Γαλλοέλληνα ποιητῆ Ζάν Μορεάς) περγούνσε απὸ τὸ σπίτι της καὶ στὸ κόμμα τὸ Δεληγεωργικό». Καὶ χωρὶς ἔκεινη ν' ἀνακατεύεται στὴ γενικὴ πολιτικὴ του, περιωριζόταν γὰ

κῶστα Δροσίνη, τὸν ἐπονομασθέντα «γέο Κυναίγειρο», δὲ ποιὸς ἔθαυματούργησε κατὰ τὴ θρυλικὴ μάχη τῆς Κλείσοβας, ἀνήμερα Εύαγγελισμοῦ στὰ 1826, ὅποτε ἐπέτυχε, διασχίζοντας τὸν ἔχθρικὸ στόλισκο μ' ἔνα μικρὸ πρυάρι, κατὰ τὸ κρισμώτερο σημεῖο τῆς μάχης, γὰρ φέρη στοὺς 137 λεοντόκαρδους ὑπερασπιστές της, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Κίτου Τζαδέλλα, πολεμοφόδια καὶ νερό, καὶ γὰρ σωθῆ ἔτσι, ἔκεινη τὴ δύσκολη ὥρα, τὸ Μεσολόγγι γιὰ γίνη τειλικὰ μέσα σὲ 15 μέρες (10 Ἀπριλίου 1826), μὲ τὴν ἀνεπανάληπτη, σὲ λαοὺς καὶ τόπους, αὐτοθυσία του, τὸ αἰώνιο σύμβολο τῶν παναγθρώπιων ἴδαικῶν.

1. Η λογία καὶ δυναμικὴ ἀδελφὴ τους Πηγελόπη Μήτρου Δεληγεώργη, παντρεύτηκε στὸ Μεσολόγγι τὸ διακεκριμένο ἔκεινης τῆς ἐποχῆς γιατρὸ καὶ ἔξαιρετικὸ φιλάνθρωπο Ἀθαν. Δροσίνη, χάρις στὴ δημοτικότητα τοῦ δποίου, δὲ Ἐπαμ. Δεληγεώργης ἐπλούτισε στὴν ἐπαρχία μας τὸ Ισχυρότατο προσωπικό του κόμμα. Ο γιατρὸς Δροσίνης εἶναι αὐτὸς ποὺ ἰδρυσε τὸ ὑπάρχον στὴν πόλι μας δμώνυμο Ὄρφανοστροφεῖται καὶ ή μνήμη του, γιὰ τοὺς Μεσολογγίτες, εἶναι καὶ θὰ μείνῃ ἵερὴ καὶ ἀλησμόνητη. (Βλ. εἰς μεσολογγίτικη ἐφημερίδα «Βύρων» τῆς 14 Ἰουλίου 1885 ἡριθ. φύλ. 150, τοὺς ἐκφωνηθέντας κατὰ τὴν αηδεία του λόγους ἀπὸ τοὺς Παγ. Ζαδογιάννην ἐκ μέρους τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Νικ. Νικινάραν, δικηγόρουν ἐπίσης, μετέπειτα πρόεδρον Ἐφετῶν, Γεώργ. Στάκον, διδάκτορα τῆς Ἱατρικῆς, καθὼς καὶ τὸ ἐλεγεῖον του Ἀγτων. Κ. Χρυσικοπούλου — Τραυλαντώνη — φοιτητοῦ τότε τῆς Φιλολογίας, καὶ γενερολογίαν τῆς ἐφημερίδος μὲ λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς πάνδημης καὶ ἐπιβλητικῆς αηδείας του).

Η Πηγελόπη ἔθαύμαζε ἀπεριόριστα τὸ Χαρ. Τρικούπη γιὰ τὴ μεγαλοφύτικ του καὶ τὴν ἀρετὴ του, κι' δπως λέγεται, ὅταν τὸ δράδου τῆς 7 Ἀπριλίου 1895 μὲ τὴν ἐκλογικὴ ἀποτυχία τοῦ μεγάλου συμπολίτη καὶ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀσημοῦ κομματαρχίσκου τῆς Ὁλενείας Μιλτ. Γουλιμῆ, ώς βουλευτοῦ ἀντὶ ἔκεινου, ἔξαλλοι ἀπὸ τὸ μεθύσι διαδηλωτές τῆς «χλώσσας» πῆγαν γὰρ πανηγυρίσουν τὴ γίνη τους στὸ Δεληγεωργέικο σπίτι, φέργοντες στὰ χέρια τὸ Γουλιμῆ, μὲ ἀλαλαγμούς χαρᾶς γιὰ τὸν ἀνέλπιστο θρίαμβο!... αὐτή, ποὺ ἤταν σὲ θέσι νὰ ἀναμετρήσῃ τὴν ἔθυικὴ συμφορά, ἀηδιασμένη, ἀπὸ τοῦτο τὸ ἔξοργιστικὰ γελοίο θέαμα καὶ καταπλημμυρισμένη ἀπὸ συντριβὴ καὶ ἀγανάκτησι, φώναξε πρὸς τὸ γικητὴ τῆς ἐκλογικῆς

κρατή τὴν τάξι καὶ τὴν ἀρμονία μεταξὺ τῶν δπαδῶν του. Ἐξωμάλυνε κάθε μικροδιαφορά, κάθε συνέρισμα, κάθε παρεξήγησι. Γι' αὐτὸ σὲ κάθε περίστασι τέτοια, τὴν ὥριζαν κριτή καὶ διαιτητή!

— Νὰ ίδουμε τί λέει καὶ ἡ κυρία Ξανθή.

Κι' δ λόγος της ήταν πάντα ράντισμα λαδιοῦ στὴ θάλασσα.

‘Ο Δεληγεώργης ήταν ὑπόδειγμα οἰκογενειάρχη τῆς παλιᾶς ἐποχῆς καὶ περίμενε - πῶς περίμενε, κάθε δράδυ γὰρ φύγη ἀπὸ τὸ σπίτι κι' ὁ τελευταῖος ἐπισκέπτης γιὰ νὰ μείνῃ μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιά του καὶ γὰρ χαρῇ ἔται τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς πραγματικῆς ἀγάπης.

‘Η οἰκογενειακὴ ζωὴ ὅποτελοῦσε γι' αὐτὸν πραγματικὴ τέρψι, σὲ κάθε περίπτωσι. Κι' θταν ὅπολια δεργόταν γι' ψυχὴ του ἀπὸ τὶς συγκλονιστικώτερες πολιτικὲς φουρτουγες, ἐκείνης τῆς τέσσερος δύσκολης γιὰ τὸ “Ἐθνος ἐποχῆς, ποὺ καθηγεριγά τοῦ ἔφθειραν τὴν θρησκεία καὶ τοῦ ἔφεργαν γεράμιτα, τὴ μόνη ἄγανακτικὴς τὴν εὑρίσκει δίπλα στὴν πολύτιμη σύγντροφό του κι' ἀνάμεσα στὰ πολύαγαπημένα τους παιδιά. Ἐκεῖ πιὸ ξέχγαγε κάθε στενοχώρα: καὶ δοκίμιαζε ἔνα θαυματουργὸ γαλήνειρα γὰρ περιχύνεται μέσα του... Κι' ἔλεγε γχαρακτηριστικά, κάνοντας μιὰ φιλοσοφικὴ ἀνασκόπησι: τῆς ζωῆς, πῶς γιὰ τοὺς γονεῖς καὶ γιὰ τὸ ἀρμονικὸ ἀντρόγυνο, καμμιὰ δόξα, κανένα ώλικὸ ἀγαθὸ ἔτούτου τοῦ κόσμου, δὲν ἀνταλλάσσεται μὲ τὴν πιὸ γρήγορη στιγμὴ τῆς πιὸ ἐλάχιστης οἰκογενειακῆς εύτυχίας.

Είχε πολὺ ἀγεπτυγμένο ἐπίσης τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα καὶ

μάχης ἀδελφὸ τῆς Λεωνίδα: «Ἐλα γὰρ ίδης κακοῦργε τί ἐκάματε». Μὲ τὸ θάνατό της, τὸ Μεσολόγγι «ἐστερήθη φυσιογνωμίας ἀνηκούσης εἰς τὴν χορείαν τῶν δλίγων ἐκείνων γυναικῶν, αἵτινες μορφοῦσι καὶ διαπλάττουσιν θῆθη ἴσχυρότερα καὶ αὐτῶν τῶν νόμων...», καὶ «τὸ πολιτικὸν κόδμον τῶν μεγάλων ἀδελφῶν τῆς ἀπόλλυσι τὴν πιστὴν θεματοφύλακα τῶν ήθικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν...», ἡ δὲ «πόλις καὶ ἡ ἐπαρχία Μεσολογγίου ἐστερήθησαν κορυφῆς, ητις ὑπῆρξε τὸ σέμιγμα καὶ δὲ ὑπογραμμὸς τῆς ήθικῆς καὶ κοινωνικῆς διαπλάσεως, τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ ἐνσάρκωσις τῆς καλοκαγαθίας καὶ φιλανθρωπίας, ἡ πιστὴ καὶ ἀγρυπνος φύλαξ τῶν ιερῶν τῆς πατρίδος παραδόσεων». (Βλ. ἀρθρον καὶ ἐπικηδειον λόγον τοῦ Νικ. Χρυσογέλου εἰς τὴν τοπικήν μας ἐφημερίδα «Ἀγγελιοφόρος» τῆς 15.2.1909, ἀρ. φύλ.563).

πάγω σ' αυτὸν τὸ θέμα, νὰ τὶ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Βλαχογιάννης ('Ιστορικὴ Ἀνθολογία) στὸ καταχωρούμενο παρακάτω ἀνέκδοτο: «"Οταν ἡ Νεολαία ("Ιάλεμος, Λεων. Δεληγεώργης, Ν. Περόγλου κλπ.) γράφανε τὸ «Μέλλον τῆς Ἀγαπολῆς» στὰ 1862, ἔστειλε δὲ Ἐπαμειγώνδας ἔνα ἄρθρο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἐπικλησίας καὶ κατέχριγε τὴν Κυβέργησι, πούδαζε τὸν κλῆρο νὰ παρακινῇ τοὺς χριστιανοὺς γὰρ μείγουνε πιστοὶ στὸ βασιλέα.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸν ἦτανε θερηιὰ θρησκευτικὸν καὶ χτύπησε ἀσχηματικὸν γάρ την γνώμην, τὴν ἐλευθερόφρονην. Ἀποφασίσαντες γὰρ τυπώσουν τὸ ἄρθρο μὲν ἀστερίσκο, ἀγτὶ ὑπογραφή, γιὰ νὰ δεῖξουν πώς δὲν τόχει γράψει ἡ Ἱδιαὶ ἡ σύνταξις (μὲν ὅλο ποὺ ὅλος δὲ κόσμος τόξερε, ὅτι ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ ἦταν ὅργανο τοῦ Ἐπαμειγώντα). Τὸ ὅραδύν ἀνταμώθηκε στὸ σπίτι τοῦ ἀρχηγοῦ, κι: εἰπανε πολλὰ γιὰ τὴν θρησκείαν. Νά μιὰ γνώμη τοῦ Ἐπαμειγώντα χαρακτηριστική: Δὲν λησμονῶ ποτὲ τὰ σφάλματα τῶν Βαυαρῶν, οἱ ὅποιοι διέλυσαν τὰ μοναστήρια καὶ ἐπώλησαν εἰς τοὺς δρόμους τὰ ίερὰ σκεύη τῶν Μογῶν, χωρὶς κἄν τὸ ἀντίτιμον γὰρ χρησιμεύσῃ πρὸς σκοπόν τιγα ίερόν!'

1. Μὲ τὸν Ὁθωνικὸν νόμο τοῦ 1833, ὁ ὅποιος ἐδημιουργησε ἀφάνταστο σάλο στὴν τόσο προσήλωμένη πρὸς τὶς θρησκευτικές μας παραδόσεις λαϊκὴ ψυχή, διαλύθηκε καὶ τὸ ὄνομαστὸ Μοναστήρι: τῆς περιφερείας μας τῆς «Παναγίας Λιγοδιτίσου» (Ἐηρομέρου), δησπου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐθνεγερσίας καὶ πρὸ τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, εἶχε στήσει, γιὰ κάμποσον καὶ πρὸ τὴν ἔδρα του, κι: ὅπου κατέψυγε ἀρρωστος καὶ πικραμένος, μετὰ τὴν δίκη του στὸ Αιτωλικό, δὲ Καραϊσκάκης, γιὰ νὰ παρηγορηθῇ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο καὶ γά... λησμονήσῃ τὸν ἄδικο κατατρεγμένο του, χάριν τοῦ ίεροῦ σκοποῦ τοῦ ἀγῶνα...

Ἡ Μονὴ τοῦ Λιγοδιτίσου πλουσιώτατη τότε, ἐτροφοδότησε μὲ τοῦθαρὰ χρηματικὰ ποσὰ τὰ τοπικὰ ἐπαναστατικὰ σώματα, καὶ κατὰ τὰ κατοπινὰ γρόνια, διέθεσε ὑπὲρ τῆς Ἐπαρχίας Εηρομέρου ἀρθογο χρῆμα γιὰ τὴν ἰδρυσι τοῦ σχολείου, δημιουργία δρόμων, κατασκευὴ διεξαιμενῶν, περίθαλψι ἐνδεῶν κλπ. Ἐκεῖ ὑπῆρχε, ἀπὸ τὸ 1814, καὶ ἔνα πολύτιμο Εύαγγέλιο, «Ἄργυροθυρον, χρυσωμένον, ὥραιοτάτης κατασκευῆς τοῦ Τζιμούρη», τὸ ὄποιο μὲ τὴ διάλυσι τῆς Μογῆς ὁ ἥγοιμενός της Ἰωαννικίος παρέδωσε εἰς τὸν ἐπὶ τῷ Ἐπικλησίαστικῶν τῆς Βασιλικῆς Γραμματείας ἐπίτροπον Νικόλαον Νάκην στὸ Μεσολόγγι, δησπου φυλάχτηκε μέχρι τὸ 1841, κι: ἀπὸ δῶ τὸ μετέ-

Καὶ ἀπὸ τότε, ἡ ἀντιπάθειά του πρὸς αὐτοὺς ὅλο καὶ μεγάλωνε, δταν δὲ ἀργότερα συζητήθηκε στὴ Βουλὴ τὸ γομοσχέδιο «Περὶ ἐκκαθαρίσεως τῶν βαυαρικῶν δανείων τῶν 60 ἑκατομμυρίων» ὃ νεαρὸς Δεληγγεώργης, χωρὶς νὰ ὑπολογίσῃ τὸν ἀμείλικτο πόλεμο ποὺ ἔκεινοι θὰ τοῦ ἀνοιγαν, διὸ τολμοῦσε νὰ τοὺς θίξῃ, κατήγγειλε μὲ σκληρότητα τὴν πολιτεία τους, ὡς πρὸς τὴν διαχείρισις τῶν δανείων ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἵδιους, καὶ ἡ περίφημη αὐτὴ ἀγόρευσίς του ἔκαμε βαθύτατη ἐντύπωσι σ' ὅλη τὴν γῆρα, καὶ πολὺ τὸν σήκωσε ὡς πολιτευτὴ στὴν κοινὴ συνείδησι.

Ηρωισμόγηκε ἕνσυλευτὴς Μεσολόγγιος, ἀνεξάρτητος, τὸ 1859 μέλις 30 γρονῶν, σὲ ἐπαναληγπτικὴ ἐκλογὴ — ἡ πρώτη ἐκλογὴ, κατὰ τὴν ἡπομέσην στὸ ἔξωτερον τοῦ Δεληγγεώργη, ποὺ δὲν εἶχε κάπι ἐπιφυγὴν, στὴν ἐπαρχίαν τοῦ ἀπὸ τότε ποὺ ὑποστήριξε τὴν ὑποψήφιότητα τοῦ πατέρα του (1846), δὲν ἀπέψερε ἀποτέλεσμα γιὰ κακένα ἀπὸ τοὺς ὑποψήφίους, γιατὶ κανεὶς τοὺς δὲν πῆρε τὴν έδραν — καὶ ὥρκιστηκε σὰ δουλευτὴς στὶς 21 Νοεμβρίου 1859, ἦταν δὲ ὁ... μινασίκος ἀγαπολιτευόμενος σ' ἐκείνη τὴν Βουλὴ.

φεραν τελικὰ στὴν Ἀθήνα. (Βλέπε μελέτην Κ. Σ. Κώνστα εἰς ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα» τῆς 8 Σεπτεμβρίου 1968).

”Αλλα μοναστήρια κοντὰ στὸ Μεσολόγγι, χτισμένα ἐπὶ τουρκοκρατίας μέσα σ' ἀπόκρυφες καὶ κακοτράχαλες βουνοπλαγιές του θρυλικοῦ Ζυγοῦ, ποὺ εἶχαν τὴν ἵδια τύχη μὲ τὸ παραπάνω, εἰναι:: Τοῦ «Αη - Συμιοῦ», ὃπου μετὰ τὸ δλοκαύτωμα τῆς πολύπαθης πατρίδας μας καὶ τὸ δλογύχτιο μακελλεὶὸ τῆς Κυριακῆς τῶν Βατῶν στὸν αἰματοζυμωμένο κάμπο της, συγάχτηκαν οἱ «Ἐξοδίτες» γιὰ γὰρ μετρηθοῦνε πόσοι ἀπόμειναν καὶ γὰρ ἔχαντανουν — μαζὶ τους ἔρισκονταν κι’ οἱ ἡρωικοὶ γονιοὶ τοῦ Δεληγγεώργη, Μῆτρος καὶ Χρυσάιδω, πρωτοπαλλήκαρα ἐκείνης τῆς ἀθάνατης ἐποποίιας — τοῦ «Αη - Γεώργη» τῆς Χούνιστας, χτισμένο ἀπὸ διασθέντες Μεσολογγῖτες μετὰ τὰ «Ορλωφικά», τῆς «Κατεριγοῦς» στὴ Γαβαλοῦ, τῆς «Αγίας Ἀγάθης» πάνω ἀπὸ τὴ Σταμνᾶ, τῆς «Αγίας Ἐλεούσας», σωστῆς ἀετοφωλιᾶς στὴ γραφικὴ Κλεισούρα, δπως καὶ ἡ πανάρχαια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀγγελώνυμων Κοινηγῶν (1204) δυζαντινὴ Μονὴ τοῦ Ἀγγελοκάστρου, ἔδρας τῶν ἡγεμόνων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ὃπου, μετὰ τὸ 1450, δταν δλόκληρη πιὰ ἡ περιφέρειά μας ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἰδρύθηκε ἡ ὄμιλον μη Ἐπισκοπή, περίλαμπρη γιὰ τὴν ἐθνική της δρᾶσι κατὰ τὰ χρόνια τῆς σχλαβίσεως, κ. ἄ.

Οι συνδυασμοί τής Έπαρχιας μας σ' αύτές τις έκλογες ήταν: Δεληγεώργης - Μακρής και Τσιμπουράκης - Γουλιμῆς, έξελέγησαν δὲ δουλευτές άπό τὸν πρώτο συνδυασμὸν δὲ Έπ. Δεληγεώργης και άπό τὸ δεύτερο δ Τσιμπουράκης. «Εἰς τὴν Βουλὴν — γράφει δ Δεληγεώργης — ὑπερήσπισα τὴν ἐκλογὴν τοῦ συντρόφου μου Μακρῆ μετὰ συγκινήσεως, ἀλλὰ δὲν ἦδυνθην νὰ τὸν εἰσαγάγω. Εἰσῆλθεν ἀντ' αὐτοῦ δ Τσιμπουράκης, ἔνωθείς, εἰς ἐκείνας τὰς ἐκλογάς, μετὰ τοῦ Γουλιμῆ, δστις μὲ ἐπρόδωσε... Χρεωστοῦμεν ἀποτυχίαν ἐκείνην εἰς φατριασμόν...». (Βλ. «Πολιτικὰ ἡμερολόγια» σελ. 16). Πάντα λοιπὸν μπροστά κάποιος Γουλιμῆς¹ δόλο γιά... ἀνακατωσοῦρες και χαλάστρες...

«Ἐτσι πρωτοσυγέθηκε κομικικὰ μὲ τὸ Μεσολόγγι, κι' ἀπὸ τότε ἀρχῆς ή λαϊπρή σταδιοδρομία του.

Στὰ 1864 δ Ζηγόδιος Βάλβης ἀποσύρεται: τοῦ δημιούργου διοικήσιον διοικεῖ, και τὸ 1865 μπαίγει στὸν πολιτικὸν στίδο γειτονος διπλωματικὲς δάφνες ἀπὸ τὸν ἀθλὸν του, στὸ τέσσαρα ζωτικὸν γιά τὴν Έλλάδα θέμα τῆς Έπτανήσου, δ Χαρίλαος Τρικούπης. Αντίπαλοι λοιπὸν στὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὸ 1865 οἱ δυό τους, Έπ. Δεληγεώργης - Χαρ. Τρικούπης, και γύρω σ' αὐτοὺς τοὺς ισχυροὺς πόλους, συγκεντρώνεται: κομματικὰ δλόκληρη ή ἐπαρχία μας, κι' ἀρχῆς μεταξύ τους μιὰ ἀδιάκοπη μονομαχία ίπποτῶν, γιὰ τὴν κατάκτησι τοῦ πολιτικοῦ ἐπάθλου τοῦ περήφανου γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ τόπου μας.

Ο Δεληγεώργης εἶχε μεγαλύτερη λαϊκὴ δάσι: ἀπὸ τὸν Τρικούπην, δχι μονάχα γιατὶ ήταν παλιότερός του στὴν πολιτικὴ και εἶχε πιάσει: ρίζες, ὅπως λέμε, ἀλλὰ γιατὶ ήταν ἐγκάρδιος ἀπέναντι τῶν συμπολίτῶν του καὶ, μὲνα λόγο καλοήσκιωτος, ή παροιμιώδης δὲ καταδεκτικότητά του δσο και ή ἀπέραντη ἀπλότητά του, ἀσκησαν, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴ τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν ἐπαρχία, μιὰ τεράστια ἐπίδρασι στὰ λαϊκὰ, ίδιαιτέρα, στρώματα, τῶν διοιών εἶχε γίγει τὸ είδωλο.

Ταπειγόφρων εἰς τὸ ἐπανρογ (σύδέποτε στὴ ζωή του δέχτηκε παράσημα και μὲ τὸ θάνατό του δ θαυματεὺς Γεώργιος Α' τοῦ ἀπένειπε τὸ Μεγαλόσταυρο τοῦ Σωτῆρος, γιὰ νὰ τιμήσῃ ὅπως ἐπρεπε

1. Έδῶ πρόκειται: γιὰ τὸ Γεώργιο Γουλιμῆ, πατέρα τοῦ Μιλιάδη Γουλιμῆ, ποὺ «ἔφαγε» στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1895 τὸ Χαρίλαο Τρικούπη.

τὴν ἀνεκτίμητη ἀξία του καὶ τὴν ὑπέροχη ἀρετή του) καὶ μὲν πληγμιωρίσμένη τὴν ψυχὴν ἀπὸ σπάνια αἰσθήματα χρεστανοῦς φιλαλληλίας, κέρδος τὸν κάθιστα συγσυμπλητή του ἔτσι καὶ ἀνοιγεῖ τὸ στόμα του, πολλές δὲ φορές δεσμοφύλακείσι: ἀντίπαλοί του, παρασυριμένοι ἀπὸ τὴν γοητείαν του, χωρὶς γὰρ μποροῦν γ' ἀντιδράσουν τ' αὐτό, γίγνονταν οἱ πιὸ ἐνθουσιώδεις φίλοι του. Γ! αὐτό, δταν κατέβαινε παραμογές ἐκλογῶν στὸ Μεσολόγγι, οἱ Τρικουπικοὶ ἔβαζαν σὲ πυρετώδη κίνησι: δλόκληρα συνεργεῖα ἐμπίστων τοῦ κόμματος, γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τοὺς ὑπόπτους ἢ τοὺς ἀδυνάτους στὸ χαρακτῆρα ὀπαδούς του (λιγόπλαγους) ποὺ τοὺς εἶχαν σημαδειένους ἔγαγ κι' ἔγα, μήπως κανένας ἀπὸ τοὺς κράχτες τοῦ Δεληγεώργη τοὺς ἀγεθάση στὸ σαλόνι του κατὰ τὸ σούρουπο — αὐτὴ ἦταν ἡ καταλληλότερη ὥρα — ἐπότε, σίγουρα, «τοὺς ἔτρωγε τὸ σκοτάδι»!! ὅπως χαρακτηριστικὴ ἔλεγαν στὴ γλώσσα τους οἱ Δεληγεώργικοι ντέτεκτιδες (!) κάγοντας τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ ἔργου τους στοὺς καφεγέδες καὶ τὶς ταβέρνες τοῦ κόμματος, καὶ μετρώντας καὶ ἔαναμετρώντας κατὰ συνοικίες τοὺς «ἀναμπιστεμένους» φίλους μὲν χαρτὶ καὶ καλαμάρι... γιὰ νὰ δγάλουν τὰ προγνωστικὰ τῆς ἐκλογῆς. Κι' δταν διαπίστωναν πιὰ πώς «τ' ἀηδόνι» τους προπορευόταν τοῦ Τρικούπη, σιγόπιαγαν στὰ κρασοπουλεὶα μερακλωμένοι, τὸ ἀσήκικο λιανοτράγουδο: «Τὸ λέγε τ' ἀηδονάκια στὰ κλεισθρέματα, πώς θαδγη ὁ Ντεληγιώργης, δὲν εἶναι φέματα...». Ἐμεινε δὲ μέχρι τὰ χρόνια μας ἴστορικὸ τὸ ἀγένδοτο, πώς στὸ σαλόνι τοῦ Δεληγεώργη, δπου, μετὰ τὸ κλείσιμο τῶν καπηλειῶν, εἰσέβαλε, περασμένα μεσάνυχτα, σὲ δεξύτατη προεκλογικὴ περίοδο, κάποιος τρομερὸς ἀντίπαλός του καὶ ἐπικίνδυνος μαχαιροβγάλτης γιὰ γὰ τοῦ τὰ κάμη «γυαλιά - καρφιά», ἔγιγε καὶ τοῦτο τὸ θαῦμα γὰ κατέβη ἀπὸ κεῖ... Δεληγεώργικές!! δ ταραξίας ἐπισκέπτης, γιατὶ δ πρόεδρος εἶχε τὴν ἐμπνευστή, πρὶν ἐκείνος... ἐκραγῆ γὰ τοῦ ζητήση τιγάρο ἀπὸ τὴν καπογοσακκούλα του!!!...

Η μικεστρία του ὄμως ἔψτινε, στὸ νὰ παρασύρῃ πρὸς τὸ μέρος του, καὶ λι' αὐτές ἀκόμα τὶς δημόσιες ὁμιλίες του, πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀγτιθέτους, ποὺ προσωπικῶς δὲν τὸν εἶχαν ποτὲ πλησιάσει. Ἔτσι σὲ μιὰ δύσκολη ἐκλογή (τοῦ 1872), ἄρχισε τὸν προεκλογικό του λόγο μὲ τὴ συγαρπαστικὴ φράσι: «Τοὺς πάντας ἀγαπῶ», κι' οἱ Μεσολογγῖτες ἀκροατές, φιλότιμοι καὶ αἰσθηματίες,

ὅπως εἶναι πάντα, τὸν ἐχειροκρότηταν τότε μὲν παραλήρητια ἔγθουσιαστιμοῦ — ρίγηστας στὴ λήθη οἱ δυτικεστημένοι κάθε τους παράπονο — καὶ ἡ ἐκλογὴ κερδήθηκε, ὡς πρὸς αὐτὸν καὶ μένον φυσικά, σὰν ἀπὸ θαῦμα, γιατὶ μόλις καὶ μετὰ δύες κατώρθωσε γὰρ ὑπερτερήση τὸν πρῶτον ἐπιλυχόντα, Γ'. Γουλιέτη, κατὰ 4 ψήφους, καὶ τὸ δεύτερο, Σ. Μακρῆ, κατὰ 7. ἐνῷ ὁ Χαροκόπειος Τρικούπης τὸν ἐπέρας κατὰ 190 ψήφους. (Δυτικὴ Ἑλλὰς Μεσολογγίου τῆς 21 Αὐγούστου 1872, ἔτος Β' ἡρ.θ. ϕύλ. 202 καὶ «Αἰών» 6ης Μαρτίου 1872 κλπ.).

Ο Τρικούπης εἶχε κυρίως τὴν ἐπιροή του στὸν ἐπιστημονικὸν κόσμο, κατὰ πρῶτο λόγο, στοὺς ἐμπόρους, ἐπαγγελματίες, κτηματίες, καραβοκυραίους, καὶ μὲν μιὰ λέξι στὴν ἀναπτυσσομένη τότε ἀστικὴ τάξι, ποὺ ἦθελε γὰρ ἔχωρικη ἀπὸ τὸ... μικρὸ λαὸ τῶν μεροκαματιάρηδων καὶ τῶν ψαράδων. Γιὸ τοῦ χωροφύλακα ἀποκαλοῦσαν περιφρονητικὰ οἱ Τρικούπικοι τὸ Δεληγεώργη, ἐπειδὴ ὁ πατέρας του ἦταν ἀρχηγὸς τῆς Χωροφύλακης (δποία ἔξιστωσις στοὺς έθαμούς (!) ὅταν θέλη καγεῖς γὰρ ταπεινώτη) καὶ ἔτσι σιγά - σιγά, μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν μεριδῶν εἶχε ἀναπτυχθῆ ἔγχι μεγάλῳ κομματικῷ μῆσος, ποὺ δὲν ἀρεσε οὔτε τοῦ Δεληγεώργη οὔτε τοῦ Τρικούπη.

Ἄλλα πῶς γὰρ δαμάσουν αὐτὸν τὸ ἔξαλλο πλῆθος, ποὺ οἱ κοιτιατάρχες ἐφαγάτιζαν τόσο μεθοδικά, συδαυλίζοντάς του συνεχῶς τὸ πρωτόγονο πάθος, μὲ ταπεινές μικροπαρεξηγήσεις καὶ μὲ κάθε λογῆς διαβολές, τις δποίες ἔντεχγα δημιουργοῦσαν μέσα στὸν κύκλο τοῦ κάθε ψηφοφόρου, γιὰν γὰρ τὸν ἔχουν ὑποχείριο;

Τοῦ Δεληγεώργη μάλιστα γίθεσις, σὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ κεφάλαιο, ἦταν ἴδιαιτερα δύσκολη, ὅχι μονάχο γιὰ τὴν κάποια ἀδυναμία χαρακτῆρος ποὺ τὸν διέκρινε, ὡς πρὸς τὴν ἐπιβολὴ πειθαρχίας στοὺς μέχρις ὑστερίας λάτρεις του, οἱ δποίοι δὲν τὸ εἶχαν γιὰ τίποτε καὶ στὴ φωτιὰ ὀλόρια γὰρ πέσουν πρὸς χάριν τοῦ ἀρχηγοῦ των, πραγματικοῦ των προστάτη μὲ κάθε εἴδους ρουσφετολογήματα γι? αὐτοὺς καὶ τοὺς δικούς τους (τοῦτο ἀποτελοῦσε τὴν ἄλλη ἀδυναμία του), ἀλλὰ τὸ κυριώτερο ἐμπόδιο δρισκόταν στὴν ἵδια τὴν «πάστα» τῶν ἀρειμάγιων δπαδῶν του, ποὺ δὲν «τοὺς ἔπιαγε πουθενά - γιὰ πουθενά χαλιγάρι» καθὼς λέμε στὴ μεσολογγίτικη διάλεκτο.

Κι' δπως ήταν έπομενο, αύτή ή κυριολεκτικά ἀγτάρτικη ταχτική τῶν δπαδῶν του ἀπέγαγε τῶν κομματικῶν του ἀντιπάλων, κατὰ πολὺ ἔξημίωγε πολιτικὰ καὶ γῆθικὰ τὸ Δεληγεώργη, εἰς τὸν δποῖον τὸ πανελλήγιον ἐφόρτωσε — ἄδικα θέναια — τὰ μεγάλα ἔκτροπα καὶ τοὺς πρωτοφαγεῖς τραμπουκισμοὺς τῶν ἐκλογῶν τοῦ Μαΐου 1869 καθὼς καὶ τοῦ Ἰανουαρίου 1873 (φόνος Χρ. Τσαγκαράκη, ηιαιότητες κάθε λογῆς, δωροδοκίες κι' ἀπὸ παπάδες ἀκόμια, γοθεῖες¹ κλπ. κλπ.), μὲν ἀποτέλεσμα τότε γὰρ ἀποτύχη κατ' ἐπανάληψιν ἀπὸ δουλευτῆς στὸ Μεσσόλαγγο ὁ Χαρίλ. Τρικούπης, γεγονὸς ποὺ ὠδήγησε — ὑστερα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀποτυχίᾳ του — μέσα σὲ λίγες ήμέρες στὸν τάφο τὸ γέρο πατέρα του, καταπικραμένο.

'Εκλογικὸ σῆμα τοῦ Δεληγεώργη ήταν ή «κλῶσσα» κι' ἀπὸ κείνο, ἀγώνυμοι: ραψῳδοὶ τοῦ κόμικάτος του, ἔκαμαν τὸ ἐμβατήριο: «Κλῶσσα μὲ τὰ π' λιά, πῶς τζέγαλες χρυσᾶ!», ποὺ δταν πετύχαινε ὁ Δεληγεώργικός συγδύασμὸς γιγόταγε στὸ Μεσσόλαγγο σωστὸς χαλασμός. 'Αλλὰ σὰν ἔχανε τὸ κόμικα τους, ἀλλοίμονό τους πιά... Οἱ Τρικουπικοὶ γιὰ νὰ τοὺς ἀνταποδώσουν ὅσα αὐτοὶ τοὺς

---

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὡργανωμένες δικασικὲς γοθεῖες, τῶν δποίων οἱ μέθοδοι καὶ οἱ τρόποι εἶναι πολυποίκιλοι (γεύτηκα αύτή τη μεγάλη πίκρα στὶς ἐκλογὲς τῆς 29 Ὁκτωβρίου 1961), ή ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ εἶγαι, δτι ποτὲ δὲν ἔλειψαν, στὸ μακάριο τόπο μας, οἱ συνγηθισμένες «καλπονογοθεῖες» τοῦ αἰώνιου κομματάρχη, ποὺ κι' αὐτὲς πολλὲς φορὲς δὲν εἶγαι δύσκολο γὰρ μεταδάλουν, σ' δλόχηρη ἀκόμια περιφέρεια, τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα. Μὲ τὸ σφαιρίδιο, ὁ κλασσικὸς τρόπος γιὰ τοὺς «πληρωμένους» ήταν γὰρ ψηφίζουν «ζερ-βόδεξα», δρόπτε διάτυπρόσωπος τοῦ ὑποψήφιου, καταλάδαιγε ἀπὸ τὴν κατεύθυνσι: τοῦ χεριοῦ τοῦ ψηφοφόρου μέσα στὸ στόμιο τῆς κάλπης, ἀν ψήφισε στὸ ΝΑΙ η στὸ ΟΧΙ. Μὲ τὸ ψηφοδέλτιο, λόγω τῆς ἀγραμματωσύνης τοῦ κόσμου τῆς ὑπαίθρου ἰδιαίτερα, ή γοθεία εἶγαι: πολὺ εὐκολώτερη, καὶ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ εἶναι ή παρακάτω χαριτωμένη ἀπάντησις ἐνὸς ἀγράμματου τσοπάνη σὲ γραμματιζούμενο χωριαγό του, ποὺ τὸν ρώτησε ποιόν ἐψήφισε: «Ἄλλους μ' δγραφε τοὺς δελτίου, ἀλλούς μ' τὸν φακέλλουσι, ἔγώ μουνάχα τοὺς σάλιους ἔδαλα!...», δ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον — δπως θδλεγαν παλιὰ στὴ λογία γλῶσσα — δτι ἀλλος τοῦ ἔφτιασε τὸ ψηφοδέλτιο, ἀλλος τοῦ τὸ ἔδαλε μέσα στὸ φάκελλο, κι' δ... κυρίαρχος ἐκλογεύς!... ἀσκῶν τὸ ὑπέρτατο συνταγματικὸ δικαιάωμά του, μόνον ποὺ κόλλησε τὸ φάκελλο, ἔτσι γιὰ νὰ τηρηθῇ αὐτηρὰ τὸ γράμμα τοῦ νόμου, «περὶ μυστικότητος τῆς ψηφοφορίας»!...

σκάρωναν σὲ κάθε ἀποτυχία τους, μὲ παρωδίες τῆς «Τηραημέλας» κλπ. κλπ., παραποιοῦσαν τὸ ἐμβατήριο, τραγουδώντας στις ταβέρνες μὲ προσποιητὴ ἀπορία: «Κλῶσσα μὲ τὰ π’ λιά, πῶς τᾶνγκαλες σκαστά;»... καὶ πολλές φορές γιγόντανε σοβαρές συμπλοκές μεταξύ τους, δταν μάλιστα τὸ μπροῦσκο μεσολογγίτικο κρασί εἶχε προλάβει νὰ κάμη τὸ θάμα του γιὰ τοὺς πιστοὺς τῆς θεότητός του!...

Ο Δελγυγέωργης δὲν ἔκαψε ποτὲ τοὺς δεσμούς του ιὲ τὸ Μεσολόγγι. Δὲν κατέδαινε μόνο γιὰ τὶς ἐκλογές, ἀλλὰ δταν εὑρίσκει εὐκαιρία, ίδιως τὰ καλοκαίρια, τὸ ἐπισκεπτόταν καὶ μάλιστα οἰκογενειακῷ τὶς περισσότερες φορές, γιατὶ γῆθεις ἔτσι γὰ διδάξῃ μὲ τὸ παράδειγμα τὰ παιδιά του γὰ τιμοῦν τὴν πατρίδα, καὶ νὰ μήν τ’ ἀφήσῃ ν’ ἀποξεγωθοῦν ἀπ’ αὐτήν. Τὰ πατρικά του κτήματα τὰ φρόντιζε προσωπικὸν ὁ ίδιος καὶ ἔκανε δὲι ἐπενδάλλετο ἀπὸ τὴν ἐπιστήλην καὶ τὴν πεῖρα τῆς πρακτικῆς γιὰ τὴν καλλιτερη ἀποδοτικότητά τους καὶ τὴν ἐν γένει ἀξιοποίησί τους.

Καὶ γιὰ γὰ δισθῆ, σὲ τοῦτο ἀκριῶν τὸ σημεῖο, μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς ἀκατάπαυστης ἐνεργητικότητάς του γύρω στὰ περιουσιακά τους ζητήματα, ἀξίζει γὰ τοὺς θῆταί τερα δὲι ὑπάρχει στὸ ἀρχεῖον τῆς κόρης του Ἐλίζας Μιλτ. Μαλακάση ἔνα γράμμα του ἀπὸ 6 Δεκεμβρίου 1878 (πέντε μῆνες πρὶν πεθάνη), πρὸς τὸν ἀδελφό του Κωνσταντίνο, μὲ τὸ ὅποιο τοῦ δίγει: ὁδηγίες καὶ συμβουλές γιὰ τὴ διαχείρισις τῆς ἀγροτικῆς περιουσίας τους στὸ Μεσολόγγι: καὶ τὸν τρόπο τῆς καλλιεργείας της. Τοῦ ὑπόδεικνύει δέ, μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ στὴν ὀλοζώντανη γλώσσα τοῦ Μεσολογγίτη ξωμάχου, πῶς πρέπει γὰ γίνεται ἀπὸ τοὺς σέμιπρους τὸ πότισμα καὶ τὸ θέρισμα τοῦ τσαΐριου (αὐτοφυοῦς ἀγρίου χόρτου), τὸ σπάρσιμο τοῦ κριθαρίου καὶ τῆς βρώμης, καὶ τὸν καθιστᾶ προσεκτικὸ γιὰ τὴν καλὴ διατροφὴ τῶν ἀλόγων τους (ζευγαριῶν), ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὰ ὅργάματα, σθαργίσματα καὶ τὶς ἀλλεις γεωργικὲς ἐργασίες, γιὰ τὸ «ἄγοιγμα τῶν σαΐταριῶν», τὸ φτιάσιμο τῶν «ποτιστάδων μὲ ψηλὰ χείλη καὶ τὸ ἀνάλογο δάθος», ὡστε γὰ μὴ θαραγκώνη (ζεχειλίζη) τὸ γερό κατὰ τὴν ἀρδευσι τῶν κτημάτων — «ποτιστής τοῦ Ντελγγιώργη» διογμάζεται καὶ σήμερα διεντρικὸς ἀγωγὸς αὐτοῦ τοῦ κτήματος, ίδιοκτησίας, ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τῶν κληρογόρμων Σπυρ. Γεωργούλη — καὶ μαζὶ μὲ τ’ ἄλλα, τοῦ λέει γ’ ἀγτικαταστήση τὰ παλιὰ κλήματα στὸ ἀμπέλι, δίπλα

στὸν στρατόγια πρὸ παντός, μὲ καταβολάδες ἀπὸ νέα κλήματα, γὰρ παρακολουθῇ τὶς ἐλιές (κεντράδια) κλπ., κλπ.

Τὸ γράμμα του αὐτὸν πιάνει καὶ τὶς 4 σελίδες μεγάλης κόλλας ἀναφορᾶς — δηπως τὶς ἔλεγαν στὰ χαρτοπωλεῖα τὸν καιρὸν μας — κι' εἶναι γὰρ θαυμάζη κανεὶς τὶς γνώσεις του πάνω στὰ ἀγροτικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀσκεῖς φροντίδες του γ' ἀποδῆ πιὸ προσοδοφόρα γ' περιουσία τους, πού, δηπως τὸ ὑπογραμμίζει, ήταν σ' ὅλους τὸσο ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συντήρησί τους...

«Γνωρίζεις τὰς μεγάλας ἀνάγκας μας — γράφει κατὰ λέξιν στὸ παραπάνω γράμμα του — οὗτε χρέη ἔχομεν πλέον οὗτε τόκους, ἔχομεν ὅμις μας ἄλλα θάρη οἰκογενειακά, διότι γ' οἰκογένεια εἶναι μεγάλη, ἐσὺ δὲ εἰσαὶ ἀδελφός...».

Αὐτὸς, ποὺ ἔκαμε 6 φορὲς Πρωθυπουργὸς καὶ σὰν Κυβερνήτης ἔλυσε κατὰ τρόπο δικτατορικό, μπορεῖ γὰρ πῆ κανεὶς, ἔνα τεράστιο οἰκογονικὸ θέμα ὑψίστου ἐσωτερικοῦ μας, ἀλλὰ καὶ εὐρωπαϊκοῦ παράλληλα ἐνδιαφέροντος, «τὸ Λαυρεωτικόν», χωρὶς γὰρ ἀξιωθῆ μήτε κεραμίδι: γ' ἀποκτήσῃ στὴν Ἀθήνα γιὰ γὰρ στεγάσῃ τὴν φαρμέλια του, περίμενε τώρα (ἀπόμαχος πιὰ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς δικηγορίας, μόλις στὰ 49 του χρόνια), γὰρ ζήσῃ ἀπὸ τὰ ἀσήμαντα εἰσօδήματα τῶν κοινῶν πατρογονικῶν κτημάτων στὸ Μεσολόγγι, ποὺ ἔτυχε γὰρ τοὺς ἀπομείνουν, μετερα ἀπὸ μιὰ ἀξιολογώτατη περιουσία τὴν ὅποια δέρη - Δεληγεώργης, ἀγνὸς καὶ ἔγθουσιώδης πατριώτης δηπως ήταν, ἐπρόσφερε κατὰ τὶς πολιορκίες καὶ τὸν τρόμερὸ λιμὸ γιὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα.

Τί! Ιστορικὲς μορφές! Τί! μεγαλειώδη διδάγματα Ἐθνικοῦ χρέους καὶ πολιτικῆς ἀρετῆς!...

Ἐδὼ γ' ζωὴ του, ἀγάμεσσα στοὺς δικούς του καὶ τοὺς καλοὺς φίλους, ήταν γι' αὐτὸν ἔνα μεγάλο ξαλάφρωμα ἀπὸ τὶς βαρειὲς σκοτοῦρες τῆς πολιτικῆς, κι' ἔνα πραγματικὸ ξανάνιωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καθηγιεριγό του περίπατο πρὸς τὴν ἔξοχήν, ποὺ κυριολεκτικὰ τὸν ἐμάγευε, μὲ τὴν ὑποδηλητικὴ διμορφιά της, τὶς γλυκείες ἀναμνήσεις τῆς ξέγνοιαστης παιδικῆς ζωῆς, καὶ τὴν ἀπέραντη γαλήνη της, τὶς ἀλλεις ὥρες τὶς διέθετε στὴν μελέτη φιλολογικῶν ίδιαίτερα ἔργων καὶ στὴ συγγραφὴ τῶν πολιτικῶν του ἡμερολογίων κλπ. Καὶ δηπως μᾶς πληροφορεῖ γ' ἀντίθετῇ του τοπικῇ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς «Δυτικὴ Ἐλλάς», (16 Μαΐου 1876, ἔτος Ε' ἀριθ. φύλ.

487), «διῆγε δίον φιλολόγου καὶ κτηματίου συγχρόνως», προσθέτοντας τὴν λεπτομέρεια ὅτι ἐκείνη τῇ χρονιά εἶχε κάμει ἐκδρομὴ στὴν Ὁλυμπία γιὰ μελετήση τῆς ἀρχαιότητος καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὸ Μεσολόγγι, ἀσχολήθηκε ἵετα τὴν ἐπεξεργασία τῶν σημειώσεων ποὺ κράτησε ἔκει.

Καὶ πράγματι στὶς 10 Ἰουνίου 1876 τυπώθηκε καὶ ἐκυκλοφόρησε ἀμέσως ἐδῶ, περὶσπουδαστη μελέτη του, σὲ τετρασέλιδο μεγάλου σχήματος ἔντυπον (διαστάσεις 51X36) ἵμετα τὸ ψηφίον «Δ» ἀντὶ δημοτεπωγύμιου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐκ τῆς Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων», ὅπου γράφει γιὰ τὴν ἐπίσκεψί του στὴν Ὁλυμπία τῆς 11 καὶ 12 Ἀπριλίου 1876, κι: ὅπου κάνει πλατειὰ κριτικὴ ἔξαιρετικοῦ ἀργακιολογικοῦ ἔγδιαφρέοντος ποὺ κυριολεκτικὰ καταπλήσσει γιὰ τὴν πλήρη ἐγγημερότητά του πάγω σ' αὐτὰ τὰ τόσο δύσκολα θέματα. Ὕποδεικνύει δὲ στὸ τέλος τῆς ἔξαιρετης διατριβῆς του, τὸ πῶς ἐγδείκνυται ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς, γὰρ συνεχιστοῦν ἀπὸ τοὺς Γάλλους εἰδίκοντες οἱ ἀνασκαφές, γιὰ τὴν ἀνεύρεσι ἀγαλμάτων, καλλιτεχνικάτων, πολυτίμων κειμηλίων, θησαυρῶν, καθὼς καὶ ἄλλων ἴστορικῶν μνημείων, πολλὰ τῶν ὁποίων ὁνομαστικῶς θυγάρει, ἐκφράζοντας τὴν γνώμην ὅτι αὐτὰ πρέπει γὰρ ὑπάρχουν εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἡρας, σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ Παυσανίᾳ, τοῦ Εενοφῶντα καὶ π.

Ἄλλη φύγαγηκά τοῦ Δεληγεώργη ἐδῆ. Τίτλοι οἱ: φυγαγῖκοι περίπατοί του στὸ γεωπατακευαστικόν τότε αὐτὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του, δρόιο τῆς Τουρλίδος (ἀρχισε τὸ 1873 καὶ ἐπερατώθη τὸ 1881) καὶ σ' ἔναν ἀπὸ αὐτοὺς τηγανεύμηνος τὸ παρακάτω γαριτωριένος ἀνέκδοτο, ποὺ τὸ πυρελαίτω αὐτούλεξε, ὅπως τὸ ἀγνοεῖται: σὲ τοπικὴ ἐφημερίδα («Φωνὴ τῆς Ρούμιελης») εὑλαβικὸς λάτρης τῶν παραδόσεων μικρὸς ἵετα τὸ φευδώνυμο «Ο Παλαιός»: «Ἐπρομηγύνοντο ἐκλογαὶ — γράφει — καὶ ὁ Δεληγεώργης ἔμεινε εἰς τὸ Μεσολόγγι. Ἐξήρχετο δὲ κάθις ἀπόγευμα εἰς μικρούς περιπάτους πρὸς τὴν Τουρλίδα, τὴν ἐντὸς τῆς λαϊκούθικλάστηγες διήκουσαν ὁδόν. Καὶ δὲν ἐληφθέντες γὰρ πάρη μαζὶ του καὶ τὰ σύνεργα τοῦ φυρεύματος, τὴν πετονιάν του, τὴν ὁποίαν ἔρριγγεν εἰς τὰ γεφύρια ποὺ διακόπτουν τὸν δρόιον τῆς Τουρλίδος, τὶς περίφημες κακιάρες. Ἀπέναντι ὅμιλος τῆς τετάρτης καμάρας, εύρισκετο τὸ ἰχυστροφεῖον (ἰδόρι) ἔγδες ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἀντιπάλων του

καὶ ίσχυροῦ κομικτάρχου, ὁ δποῖς εἶχε περικλείσει ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν καὶ ἀπηγόρευε τὸ ψάρευμα. Ἐν γνώσει τῆς ἀπαγορεύσεως ὁ Δεληγεώργης ἐπῆγε μιὰ ἡμέρα καὶ ἔρριξε τὴν πετογάν του ἀκριβῶς εἰς τὴν τετάρτην γέφυραν. Ὁ καραδοκύρης — ὁ ἴδιοκτήτης δηλαδή, τοῦ λχθυοτροφείου — τὸν ἀντελήφθη ἀπὸ μακρὰν καὶ χωρὶς γὰν ὑποπτεύεται ποῖος ἦτο ὁ καταχρώμενος τῶν ψαριῶν τοῦ Ιθαρίου του, ἥρχισε γὰρ φωνάζῃ ὑδρίζων καὶ ἀπειλῶν:

— Μωρὲ κ... τί κάν’ αὐτοῦ; Θὰ σὲ σκίσω σὰν τὸ πετάλο!...

»Αδιάφορος ὅμιλος ὁ Δεληγεώργης ἐσυνέχει τὸ ψάρευμά του σὰν γὰρ μὴ συνέχαινε τίποτε διπολύτως. Καὶ ἡ ἀδιαφορία του αὐτὴ ἀκριβῶς ἔφερεν εἰς ἀληθῆ μανίαν τὸν ἀφελῆ καραδοκύρην. Ἐξαπέλυσε γέον γείμαρον ἀκατονομάστων ὕδρεων καὶ ὅταν ἐπείσθη ὅτι: εἰς οὐδὲν ὀψελοῦν αἱ ἀπειλαὶ του καὶ αἱ ὕδρεις του ἐπήδησεν εἰς μίαν γαῖταν, ἀρπαχεὶ τὸ σταλίκι: καὶ κατηγυθύνθη ὡς θύελλα πρὸς τὴν καμάραν, τρέφων τὰς χειροτέρας τῶν διαθέσεων. «Οταν ἔφθασεν ὅμιλος εἰς ἀπόστασιν ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε γὰρ διακρίνη καὶ γὰρ ναγγαρίσῃ τὸν Δεληγεώργην, τὸ σταλίκι τοῦ ἔπεισεν ἀπὸ τὰ χέρια του ἐκ τῆς ταραχῆς του διὰ τὸ πάθημά του. — Η ἀφεντιά σ’ ἥσνα, κύρ - Παμεινώντα; κατώρθωσε μόνον γὰρ φελλίσῃ. — Ναι ἔγω ἥμουνα, ἀπήγνησεν δ Δεληγεώργης καὶ γὰρ μὲ συγχωρῆς πολὺ γιατὶ δὲν ἤξερα πώς τὸ εἶχες ακλεισμένο. — Τί λέεις κύρ - Παμεινώντα! Οὕλου τού Ιθάρ’ μ’ εἶναι: δ’ οὐδὲ σ’, γὰρ τοῦ κάλις δ, τ’ θέλ’ ει, διειμαρτυρήθη ὁ καραδοκύρης καὶ ἐπλησίασε μὲ τὴν γαῖταν. Η ψιλοκούσθεντα — εἰς τὴν δποίαν ἀπέβλεπε ἄλλως τε ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς δ Δεληγεώργης — ἥρχισε. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε γὰρ παρελάση ἐπιδεικνύσσεις διὰ τῶν ὅδων τοῦ Μεσολογγίου ὁ Τρικουπικός καραδοκύρης, συνοδεύων τὸν Δεληγεώργην εἰς τὴν οἰκίαν του δπου τοῦ ἐδήλωσε πολιτεικὴν φιλίαν».

Καὶ ποιός τὴν χάρι τότε τοῦ Δεληγεώργη γιὰ τὴ διάνα ποὺ ἔκαμες ἡ πετονιά του... Ἀγτὶ γιὰ λαθρακόπουλα στὴν καμάρα, φάρεψε τῶν... ἔδιο τὸν καραδοκύρη!!

Ἄλλὰ καὶ τὸ κυνήγι, ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀφίσιγγος στὴν περιφέρεια μας, τὸν τράδηρξε ἐπίσης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι: ἡ τοπικὴ παράδοσις, καὶ γι’ αὐτό, στὸ Μεσολογγίτικο κάμπο ὑπάρχουν τοποθεσίες καὶ λειτουργιέντα ἀκόλια δέντρα, ποὺ φέρουν καὶ σήμερα τὸ σηνοία του, ὅπως ὁ «πλάτανος τοῦ Ντεληγεώργη», δη-

μαστός γιὰ τὸ κυνήγι τῆς τρυγόνας, στὴ θέσι: «Ζεστὴ» (ὅπου οἱ δεξαμενὲς τοῦ παλιοῦ μας ὑδραγωγείου), καθὼς καὶ νοτιώτερα πρὸς τὴ θέσι: «Εὐαγγελίστρια» (ὅπου καὶ τὸ δμώνυμο μικροσκοπικὸ ἐρημοκαλήσι), τὰ «λουμπάρια τοῦ Ντεληγιώργη» — συστάδα δηλαδὴ ἀπὸ δέντρα καὶ θάλμους — ποὺ εἶγαι μιὰ προνομιούχα τοποθεσία γιὰ τὸ κυνήγι τῆς μιπενάκτας.

Ἐτσι οἱ ἐπισκέψεις τοῦ στὴν Ηλιόδα, ἀπὸ τὶς ἄλλες τέρφεις ποὺ εἶχαν γι’ αὐτὸν στὸν πνευματικὸ καὶ συγαισθηματικὸ τοιεά, τοῦ ἔδιγαν ἐπίσης τὴν εὐκαρίαν γὰρ ἔρχεται: σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ κομματικά του στελέχη καὶ γὰρ πληροφορῆται: τὰ ζητήματα τῆς ἐπαρχίας καὶ τὰ γενικώτερα αἰτήματα τοῦ λαοῦ, παράλληλα δὲ γὰρ διαπιστώνη τὴν κομματική του θέσι: μέσα στὴν ἐκλογική του περιφέρεια, πρᾶγμα ποὺ ξεχωριστὰ ἐπρόσεχε, ὅστερα μάλιστα ἀπὸ τὸ ραγδαῖο κομματικὸ δυγάμιμων τοῦ Χαριλάου Τρικούπη. Εἶναι: δέσμια αὐτογένητο πώς τούτη ἔδω ἡ τακτική του πολὺ τὸν σήκωνε στὰ μάτια, γενικὰ τῶν συμπολιτῶν του, οἱ δὲ φίλοι του, δόσο καμάρι καὶ ἔπαρσι: γιὰ τὰ ὥραια αἰσθήματα τοῦ ἀρχηγοῦ τους, ἐπείραζαν τοὺς Τρικουπικοὺς λέγοντάς τους ὅτι δὲ δικός τους ὁ Ἀρχηγὸς δὲν καταδέχεται γὰρ κατέδη στὸν τέπο του καὶ προτιμᾷ: τὰ ταξιδάκια ἀναψυχῆς στὸ ἔξωτερον, καὶ μόνον ὅταν ἔρχωνται: οἱ ἐκλογὲς τοὺς θυμιταί... Κι’ ἀλλοι, πιὸ μεγάλα ζιζάνια ἔτοῦτοι, τοὺς ἔλεγαν γιὰ γὰρ τοὺς ξυπνᾶντες τὸ φιλέτυμο, ὅτι: σὰν ἔρθουν οἱ ἐκλογές, ἀντὶ γὰρ κατέδη δὲδιος, θά... στελῆτὸν μιπαστούνι του κι? αὐτοὶ θὰ τὸν ψηφίζουν φυσικά, γωριές γὰρ τὸν ἰδοῦν καὶ στὰ μάτια τους!... «γιὰ γὰρ μὴ γαλάσῃ ἡ σειρά» στὴν οἰκογενειακὴ παράδοσι: τῆς... πολιτικῆς εἰδωλολατρείας!...

Κι’ ἀπὸ τότε, στὰ χωριά μας ἴδιαίτερα, γιὰ κείγους ποὺ λέγεται ψηφίζουν «ὅπως τὸ έρηκαν ἀπὸ τὸν πατέρα τους», ἡ λαϊκὴ θυμιστοφία ἔφτιασε τὴ φράσις: «Ψηφίζετον μπαστούντος τοῦ Τρικούπη» (δηλαδὴ: ψηφίζει: τὸ μπαστούνι τοῦ Τρικούπη, ἀναγκαῖα, νομίζω, ἐπεξήγησις, γιὰ δόσους δυσκολεύονται στὴν ἀνάγνωσι, καὶ στὴν ἐντελῆ, ἵσως, κατανόησι τῆς ρουμελιώτικης διαλέκτου).

Ἡ πρώτη του ἀγόρευσις (ἀπάντησις εἰς τὸν λόγον τοῦ Θρόνου), χρονολογεῖται ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1859, καὶ ἀμέσως ἐπιβάλλεται μὲ τὴ γοητεία τοῦ λόγου, τὸ πλατειὰ καλλιεργημένο πνεῦμα

του, καὶ τὰ ἀτράνταχτα ἐπιχειρήματα, ποὺ εἶχε παρατάξει κατὰ τὸ συζητούμενο θέμα. Ἀκολούθει, μετὰ ἔνα ἀκριβῶς μῆνα (29 Ἰανουαρίου 1860), δεύτερη δημιούργια του μὲν ἀντικείμενο τὴν ρύθμισι: τοῦ ἔθνηκού διανέσιον καὶ σ' αὐτὴν σημειώνει νέα ἐπιτυχία ἀκόμα μεγαλύτερη. Ὁ ἔνας θράσιαρχος διαδέχεται τὸν ἄλλο πάγω στὸ ἀπίθασσον δῆμα τῆς Βουλῆς, τοῦ ὅποιου τελικὰ γίνεται ὁ ἀποκλειστικὸς κυρίαρχος, ὁ μοναδικὸς αὐθέντης... καὶ ἀπ' αὐτὸν ἔπειδηδηνε τώρα μεγάλες ἀλήγουσες, ποὺ δὲν ἀκούστηκαν ἐκεῖ μέσα ποτὲ μέχρι τότε. Οἱ λόγοι: του ἀποτελοῦν μαθήματα πολιτικῆς ἡθικῆς, διδάγματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης, μεγαλειώδεις ἀφορισμούς γιὰ τὴν ἔθνηκή μας ἀξιοπρέπεια καὶ θεϊκές παραινέσεις γιὰ τὴν ἐκτέλεσι: τοῦ χρέους ἀπέναντι τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸν ἀξιέσει γὰρ καταχωρηθῆ μιὰ μικρὴ περικοπὴ τοῦ μακροῦ λόγου του στὸ παραπάνω θέμα (Συνέδρ. 29 Ἰανουαρίου 1860), δπού εἶπε προφητικὰ τὰ ἀκόλουθα:

«Δὲν ὑπάρχει δουλεία σκληροτέρα τῆς δουλείας ἢν εἰς τοὺς λαοὺς ἐπιβάλλουν οἱ ἐλεύθεροι θεσμοί, διαν γα καταπατῶνται. Ὡπὸς τὸ τυραννιώτερον πολίτευμα δύνασαι: γὰρ εὐημερήσῃς» ὑπὸ τοὺς πλέον ἐλευθέρους θεσμούς δὲν θὰ εὐημερήσῃς ποτέ, ἐνδισω τοὺς καταφρονεῖς».

Εἰς ὅλες τὶς ἀγορεύσεις του ἥταν διαθύτατα μελετημένος καὶ τὶς διέκρινε σαφήνεια, ἐπιστηλιονικὴ ἔμβριθεια καὶ ἐπιλειλημένη ἀρχιτεκτονικὴ στὴ διάταξι: τῶν θεμάτων. Στυλίστας ὑπέροχος τοῦ λόγου σὰν γνήσιος μαθητής τῆς Γαλλικῆς ρητορικῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ λάτρης μαζὶ τῆς γαλατικῆς εὐγενείας πού, ἀπὸ μητέρα, τὴν εἶχε κι' αὐτὸς στὸ αἷμα του (ἀρχιέτερη τὴν κάθε του ἀγόρευσι μὲ τὴν κλασικὴ προσφύνησι «Κύριοι»), ἀπέφευγε τὴν μακρυγορία, τὸ κυριώτερο αὐτὸν ἐλάττωμα τῶν ρητόρων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν Μούτσκιέ, προσπαθοῦν γὰρ δώσουν σὲ μάκρος διαίτης λείπει: στοὺς λόγους τους σὲ δάθος καὶ ἡ καρτεσιανὴ λογική του χτυποῦσε τοὺς στόχους της μὲ εὐθυδολία καταπληκτικὴ μέχρι γὰρ τοὺς κογιορτοποιήσῃ.

Κι' δπως ἔγραψε σ' ἔνα ώραιότατο ἀρθρο του στὴ «Νέα Ἡμέρα» τῆς Τεργέστης δ' Ἀγαστάσιος Βυζάντιος: «δ Δεληγεώργης δὲν περιωρίζετο εἰς κενάς διατυπώσεις καὶ ἀερώδεις κοινοθουλευτικὰς καταμηγύσεις. Συγελάμιδαγε τὸν ταῦρον ἀπὸ τῶν κεράτων καὶ

τὸν ἔσυρε κατὰ γῆς. Ἡρέθιζε τὸν δῆμον, ἐδημιοσίευε τὰ σκάνδαλα, ἐστιγμάτιζε τὰς παραγομέας....».

Σὲ νομικὰ θέματα ἔχρησιμοι οὖσε συγγά τὶς γνωμικές Γάλλων, ίδιαιτέρα, νομισματικά σκάλων καὶ στὶς ἀγορεύσεις του θλέποιε καταγρητιένες στὰ γαλλικὰ διδοκήγρες περικοπές ἀπὸ τὰ συγγράμματά τους ακθόως καὶ παραπομπὲς σὲ συγκεφεῖς διατάξεις ξένων νομισμάτων (λόγοι τοι κατὰ τὶς συγεδριάσεις τῆς Βουλῆς 17ης Ιανουαρίου 1864 καὶ 27 Οκτωβρίου 1867 γιὰ τὴν ποινικὴ διώξι τοῦ πληρεξούσιου Δωρίδος Μαστραπᾶ, ὅπως καὶ τὴ διάλυσι τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Λαμπίας ἀπὸ τὴν τότε Κυβέρνησι, γιὰ τὴν ὑπόθεσι τῆς ἀποζημιώσεως τοῦ Γάλλου ὑπηκόου Σουλιέ — Συγεδρ. 7ης καὶ 8ης Ιανουαρίου 1868 — καὶ ξεχωριστὰ οἱ 5 περίφημες ἀγορεύσεις του «ἐπὶ τοῦ περὶ φορολογίας τῶν Λαυριακῶν ἐκδολάδων νομισμάτων» — Συγεδρ. Ἐθν. Συγελεύσεως 15, 16 καὶ 18 Μαρτίου 1871, ὡς καὶ 19 καὶ 28 Ἀπριλίου 1871), ἐπου γίνεται σωστὴ ἀνατομία τοῦ Δικαίου σὲ πρωτότυπα νομικὰ ζητήματα, ὑψίστης σπουδαιότητος. Καὶ διαδίζοντάς τες κανείς, θαυμάζει τὴ λεπτότητα τῶν νομικῶν ἔννοιῶν καὶ τὸ ὑψός τῶν διανοημάτων του, νομίζει δὲ πώς δικούει διαπρεπῆ καθηγητὴ τοῦ δικαίου στὴν Πανεπιστημιακὴ καθέδρα, γὰρ ἀναπτύσσῃ σοφὲς θεωρίες.

«Ἡ σύγκρουσίς του μὲ τοὺς ὑπουργούς τῆς Κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, Σωτηρόπουλον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κογτέσταυλου τῆς Δικαιοσύνης — οἱ ὄποιοι ἔχρησιμοι οὖσαν ὡς ἀσπίδα διὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ νομοσχεδίου των τὴν γνώμην ἐγκρίτων Ἐλλήνων νομομαθῶν καὶ ίδιαιτέρα τὴν ἔκθεσιν τοῦ ακθηγγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου μακος Ἐμπο. Κοκκίνου «ὅτι τὰ χώματα δὲν ἀποτελοῦν μεταλλείων» — ακθόως καὶ μὲ τόσους ἀλλους διακεκριμένους ρήτορες τοῦ Κοινοδουλίου, ὑπῆρξε σφοδρὴ καὶ πολυήπειρη.

«Ο Δεληγειόργης αράτησε λύρος ὅποιος ἔλο τὸ δάρος τοῦ σκληροῦ ἀγῶνα καὶ γίνεται πείση τὴ Βουλὴ, ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του, δὲν ἀνέτρεξε μέρον στὶς πηγὲς τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ Βιζαντινοῦ Δικαίου, ὅποιος καὶ τοῦ Τουρκικοῦ νόμου ποὺ ἴσχυε στὴν χώρα μακος κατὰ τὰ μικρὰ γράμμα τῆς δουλείας, ὥλλεται μπῆκε καὶ στὴν ἀνάλυσι τῶν γεωτέρων νομισμάτων, οἱ ὄποιες διείπον τὰ τῶν μεταλλείων εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ πολιτισμένα εὐρωπαϊκὰ αράτη (Αἴστρια, Αγγλία, Σουηδία, Νορβηγία, Ισπανία, Πορτογαλία,

Σαρδηγία κλπ.) και έφτασε ιιέχρι τὸν Ἀράδοτο και τὸ Στράβωνα, γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ τὸν ὄρισμὸ τῶν ἐκθολάδων και νὰ τοὺς ἔξηγγήσῃ πᾶντας ἐγίνετο γι ἐνιετάλλευσις τῶν μεταλλείων αὐτῶν κατὰ τὴν ἀργαίας θηγανία, γνωστῶν τότε ὡς «ἀργυρείων», ἀπὸ τὴν πλεύσια παραγωγὴν ἀργύρου, που ἔργαν κατὰ μεγάλες ποσότητες οἱ Ἀθηναῖοι στὰ κοιτάσιμα μολύβδου. Σὲ τοῦτο δὲ ὥκριθῆς τὸ σημεῖο, ἔδωσε τὴν παρακάτω γρησιμώτατη πρὸς τὸ Σῶμα πληροφορία: «ὅτι πρὸ τοῦ Θειμιστοκλέους¹ τὸ ἐκ τῆς ἐγοικιάσεως τῶν Λαυρεωτικῶν μεταλλείων εἰσέδημα τῆς δημιουρατίας, διενέβετο εἰς τοὺς ἐλευθέρους Ἀθηναίους» ἐλάμβανε δὲ ἐκαστος ἀνὰ δέκα δραχμάς· ήσαν δὲ οἱ Ἀθηναῖοι 30.000, γιὰ νὰ καταλήξῃ ὅτι: «αἱ ἐκδόλαδες ἀποτελοῦν παράρτημα τοῦ μεταλλείου και εἶναι περιουσία ἔθνική, περιουσία τῆς Πολιτείας».

‘Αλλὰ δὲν περιωρίστηκε σ’ αὐτὰ και μόνον δ Δεληγεώργης. Μετὰ τὴν ἀριστοτεχνικὴ ἔξαντλησι τῆς νομικῆς πλευρᾶς τοῦ Θειμιστος, ἔρχεται πιὰ στὶς δύο τελευταῖς ἀγορεύσεις του Ιεπίσημα στοιχεῖα δηλαμένα ἀπὸ ἀδιάβλητες ἐκθέσεις, μελέτες και μονογραφίες ξένων εἰδικῶν (διασήμων ἀκαδημαϊκῶν, σοφῶν καθηγητῶν, ἐπιφανῶν ιστορικῶν και οἰκονομολόγων), νὰ τοὺς δώσῃ εἰς ἀριθμοὺς τὴν ἀξία τῶν ἐκθολάδων. Βουλὴ και λαὸς τότε μέγουν κυριολεκτικὰ διγαυδοὶ ἀπὸ τὶς ἀποκαλύψεις αὐτές τοῦ Δεληγεώργη και τὸ Λαυρεωτικὸ τὸν ἀγεδάζει στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας του (Ἐπ. Δεληγεώργη «Λέγοι Πολιτικὸ 1863 - 1877, Ἀθήνα 1880» σελ. 375 - 450).

Ἐκεῖ δημος ποὺ ἀποδείχτηκε ἀσύγκριτος ήταν τὰ συγκατάτικὰ θέματα. Καὶ μόνη ἡ ἀγόρευσίς του τῆς 21ης Ιανουαρίου 1871 στὴν Ἐθνοσυγέλευσι — ἐκατηγορήθη τότε «ὅτι διεχειρίσθη τὴν ἔξουσίαν ἀντικοινοθουλευτικῶς», ἐπειδὴ ὑπῆρξε Κυβέρνησις

1. Ὁ Θειμιστοκλῆς τὸ 487 π. Χ. ἐδέσμευσε, μὲ τὴν συγκατάθεσι, φυσικά, τῶν Ἀθηναίων, τὸ ἀσήμι τοῦ Λαυρίου γιὰ τὴν ἔξυπηρέτησι σπουδαίων κρατικῶν ἀναγκῶν, ἰδιαίτερα δὲ, γιὰ τὴν ναυπήγησι πολεμικῶν πλοίων και μέσα σὲ μιὰ ἐπταετία ἐδημιουργήσε ἔναν περίφημο στόλο ἀπὸ 200 τριήρεις, μὲ τὶς δποίες, στὶς 20 Σεπτεμβρίου 480 π. Χ., κατεναυμάχησε τοὺς Πέρσες στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνος. Ἀπὸ τὰ ἀργυρωρυχεῖα ἐπίσης τοῦ Λαυρίου γίνονταν και τὰ ἀσημένια ἀττικὰ νομίσματα «γλαῦκες», ποὺ ίσοδυναμοῦσαν μὲ τετράδραχμο.

μειοφηφίας — κατά τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε τὰ ισχύοντα εἰς τὰ συγ-
τάγματα τῶν δημοκρατικῶν πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερι-
κῆς, ἀποτελεῖ μνημεῖο ἀθάνατο ρητορικοῦ λόγου καὶ ἐπιστημονι-
κῆς ἔγκρατείας.

Σὲ κάθε παρουσιαζόμενη στιγμὴ δὲν ἄφηγε τὴν εὑκαιρία νὰ
μή δώσῃ διδάγματα ἐθνικοῦ μεγαλείου ποὺ ἀγτλοῦσε, φιλίστορας
ὅπως ήταν, ἀπὸ τὴν Ιστορία τῶν πολιτισμένων κρατῶν, ίδιαιτέρα
τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῇ Βουλῇ — τὰ γείλη τοῦ
Ἐθνους, ὅπως τόσο παραστατικὰ τὴν ἀποκαλοῦσε — τὴν μετέ-
βαλε πολλὲς φορὲς σὲ ἀληθινὸς «φροντιστήριο» τονίζοντας ὅτι τὸ
πρώτιστον ἔργον τῆς ήτο: «γὰ παραδόση εἰς τὰ ἐπερχόμενα κοι-
νοδούλα, μίαν νομολογίαν κοινοδουλευτικήν, ἀξιοπρεπήν καὶ σώ-
τειραν», ὅπως καὶ ὅτι: «τὸ δουλευτικὸν σῶμα δικάζει περὶ τῶν γέ-
μιων, περὶ τῆς τηρήσεως ἡ περὶ τῆς ἀθετήσεως αὐτῶν μὲν μεγαλυ-
τέραν εὐθύνην ἀπ’ ὅτι τὰ δικαιστήρια, ὅπου συγκήθως πρόκειται περὶ
πολὺ εὔτελεστέρων δικαιωμάτων» καὶ ὅτι: «Οἱ πολιτικοὶ ἀνδρες
τὴν καρδίαν τὴν ἔχουσιν εἰς τὴν κεφαλήν καὶ διφείλουσι: νὰ τὴν
ἔχωσι πάντοτε», γιὰς νὰ μήν παρασύρωνται ἀπὸ ἐνθουσιασμούς ὅταν
διαχειρίζωνται τὶς ὑποθέσεις τῆς πατρίδος.

Πολύκροτη ἐπίστης ὑπῆρξε ἡ διγέρευσίς του ὥς εἰσηγητοῦ τοῦ
Θεσμοῦ περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν, τὴν ὁποίαν πολλὲς φορὲς ἐπιφα-
γεῖς πολιτικοὶ ἀνδρες τῶν νεωτέρων γρόγων ἔχουν ἐπικαλεσθῆνται στὴ
Βουλή, οἵτε: ὅτε νὰ καταχωρηθοῦν ἐδῶ οἱ κύριες περικοπές τῆς, γιὰς
νὰ θωματίσῃ κανεὶς τὸ ὄψις τῶν διανοητάτων του: «Τὸ συγτα-
γματικὸν πολίτευμα — εἰπε τότε δὲ Δεληγεώργης — ἀπαιτεῖ νὰ
ἀναθεῖται πολλαῖς τοῦ Θεμοῦ πέριξ τοῦ θρόνου καὶ ἔνεκα τού-
του ἀπαιτούνται περιορισμοὶ τῆς διατάξεως ἔξουσίας. Ἄλλος δημος
ὅτεν εἴναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ περιορισμὸς τῷ Βασιλεῖ, διέτι αὐτὸς
εἶναι καὶ ἔπειπε νὰ εἴναι ἀγεύθυνος.

«Ο περιορισμὸς λοιπὸν ἐτέθη εἰς τοὺς ὑπουργούς, καὶ πρὸς
κύρωσιν ἐτέθη ἡ εὐθύνη. Ο Βασιλεύς, δσάκις ἔρχεται εἰς διαφω-
νίαν μὲ τὸ Κοινοδούλιον, ἔλαβε παρὰ τοῦ Συντάγματος τὸ δικαίωμα
τοῦ διαλύειν. Τὰ Κοινοδούλια δσάκις ἔρχονται εἰς διαφωνίαν πρὸς
τοὺς ὑπουργούς, διαφωνίαν σοδαράν, ριζικήν, ἔχουν τὸ δικαίωμα
πρώτων γὰς ἀποδοκιμάζουν τὸ ὑπουργεῖον καὶ νὰ αἴρωσι τὴν πρὸς
αὐτὸν ἐμπιστοσύνην των. Ἔλγε δὲ μεθ' ὅλα ταῦτα ἡ διασιλεία ἐπιμέ-

νη, καὶ εἰς τὸ πεῖσμα τῆς ἀποφάσεως τοῦ Κοινοθουλίου διατηρεῖ τοὺς ὑπουργοὺς αὐτούς καὶ καταφρονεῖ, οὕτως εἰπεῖν, τὸ Κοινοθουλίον, ἔχει δικαιώματα τὸ Κοινοθουλίον νὰ προβῇ περαιτέρω· καὶ ἔχει τὸ δικαιώμα διατί; διότι δὲ διασιλεὺς ἔλαβε τὴν ἔξουσίαν παρὰ τοῦ Συντάγματος, οὐχὶ νὰ καταφρονῇ τὸ Κοινοθουλίον, ἀλλὰ νὰ ποιηταὶ ἔκκλησιν τῆς γνώμης αὐτοῦ. Μή διαλύων λοιπὸν τὸ Κοινοθουλίον, ἀλλὰ μὴ ἀκούων συγχρόνως τὴν ἀποδοκιμασίαν τῆς Βουλῆς, διασιλεὺς παρορᾶ τὴν γνώμην τῆς καὶ δίδει τὸ δικαιώμα εἰς τὴν Βουλὴν γὰρ προβῇ περαιτέρω. Ἡ Βουλὴ δύναται γὰρ ἀρνηθῆναι τοὺς φόρους. Ἡ στενοχωρία αὐτή, εἰς τὴν διοίαν ἐμβάλλει τὴν ἐκτελεστικὴν ἔξουσίαν καταντὰ πλέον ύλικήν, τῆς περιορίζει τὴν ἐνέργειαν, τῆς ἀφαιρεῖ τὰ μέσα γὰρ ζήση. Ἀλλ’ ἐὰν καὶ τοῦτο, κύριοι, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἀρκῇ, ἔρχεται ἀγαγκαίως τὸ δικαιώμα τοῦ γὰρ παραπέμψη τοὺς ὑπουργούς, τοὺς ἀσεβεῖς, τοὺς μὴ παραιτούμενους, τοὺς μὴ ἐγδίδοντας εἰς τὴν φωνὴν τοῦ τόπου, τοὺς μὴ ἔχοντας τὴν φιλοτιμίαν γὰρ παραιτήσωσι τὰ χαρτοφυλάκια χάριν τῆς τιμῆς καὶ χάριν τῆς Ηλεκτρίδος, τοὺς παραπέμπει εἰς τὸ δικαστήριον....» (Ἐφ. «Ἀθῆναι» τῆς 19 Ὁκτωβρίου 1917).

Τὸ σπάνιον ὄμιλος προσόν του στὴν ρητορική, ήταν γὰρ κρυστάλλινη φωνὴ του καὶ δὲ γλυκόθθογγος τύπος τῆς, δισὶ καὶ¹ ἐκεῖνος δὲ ἀδρός ερυθρίες τῆς πεπονογηλένης γειρανομίας του, ποὺ ἐρχόταν γὰρ συμπληρώση τὴν ἀριστούν του λόγου. Καὶ μέσα ἀπὸ τὸ δίδυμο συνταίρισμα τους ἔχειγενταν μιὰ γοητεία, ποὺ ἐπαγίδευε δρασι τὰ κοσμήματα.

Νά πῶς δὲ μεγάλος Μεσσόλογγίτης ποιητὴς Κιωστῆς Ηαλαμᾶς μᾶς σκιαγραφεῖ τὸ Δεληγεώργγο: «... ἀστραποδόρουτοῦσε ἐδῶ καὶ 40 γρόνια, πολιτειὰς ποὺ στεκότανε στὴν πρώτη γραμμὴ καὶ ποὺ συγκίνησε τοὺς παιδικούς λισού τους καιρούς, δηλ. γιὲ τὰ πολιτειά του φρονήματα (τότε καὶ τώρ’ ἀκόμια μὲ μέλεις πολὺ λίγο γιὰ τὴ λεγόμενη, πολιτειά), μὲ γιὰ κάποιο χάρισμα καλλιτεχνικό, γιὰ τὴ γοητευτική του ρητορική, πιὸ πολὺ γιὰ τὴ μουσική τῆς φωνῆς του, ποὺ ἔκανε τοὺς ἀπλοτέρους φωράδες, τοὺς λατρευτές του ψηφοφόρους, γὰρ τόνε κράζουν ἀηδόνι».

Nαι¹ ἀηδόνι: τῆς Βουλῆς εἶχε διομαστῆ, κι² αὐτό του τὸν τίτλο κανεὶς ποτὲ δὲν τὸν ἀμφισβήτησε.¹

1. Ἀλλὰ καὶ στὸ τραγούδι ήταν ἀληθινὸς ἀηδόνι, κι² διπλας λέ-

Καὶ κάνοντας κάπου ἀλλοῦ δὲ ποιητής μας καὶ θαυμαστής του, ὅπερ τὸ φευδώνυμο Βάρδας Φωκᾶς, δώδεκα δλόβληρα χρόνια πιὸ μπροστὰ (ἐφ. «Ἐστία» 6 καὶ 7 Δεκεμβρίου 1896), μιὰ πληρέστερη ἀγατομία τῆς ρητορικῆς τέχνης του, ἀπὸ παλιὰ προσωπικὴ του ἀγάμυνησι, δταν, γεανίσκος ἀκόμια, τὸν πρωτάκουσε στὴ Βουλὴ, σὲ κάποια ἔξαιρετικὴ θυελλώδη καὶ κρίσιμη γιὰ τὸν τόπο συγεδρίασί της, γύρω στὰ 1875, ίδού πάλι τί γράφει γιὰ τὴ θαυματουργὸ δύναμι τοῦ λόγου του, ποὺ τὸν παρομοιάζει «ώς τὸ γηπενθέες τῆς Ὁμηρικῆς Ἐλένης» καὶ πῶς ἐπίσης, μᾶς ἀπεικονίζει τὴν κορυφαία στιγμὴ, δπου δὲ Δεληγεώργης, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ κυματιστὸ δημιατισμὸ του, κατέλαθε τὸ δῆμα:

«... Ἔξαφνα μία θαυματικά μεταμόρφωσις ἥρχισε νὰ συντελῆται: ἐκεῖ μέσα, ἀξία νὰ τὴν φάλη δὲ Ὁδίδιος. Μία μακρά, βαθεῖα ἀγωνιώδης σιωπὴ ἔξηφάνισε τὸ πανδαιμόγιον... Καὶ ἀπὸ τὰ δάκτυλα τῆς σιωπῆς ἐκείνης, ὡς ἀπὸ τοὺς μυχοὺς ἀπεράγντου ἀκυμάντου θαλάσσης τῶν μύθων ἀγαδύεται καὶ ἀγαπτύσσεται λευκή τις ὀπτασία ἀφρογενοῦς νηρηγίδος, ἥρχισε νὰ ἀγαδίδεται καὶ νὰ ἔκτεινεται γήγεσσα καὶ παλλομένη, ὡς ἀπὸ μέταλλον πολύτιμον μία φωνὴ. Ἡ φωνὴ διαρεῖται κατ' ἀρχὰς καὶ συρριμένη ἀγεπτεροῦτο διαθιμηδὸν καὶ ἀγυψώνετο, δραδεῖται πάγτοτε καὶ ρυθμική, μειετρημένη, συγκεντρωμένη, πλήρης μουσικῆς ἐκφράσεως: δὲν ὅμοιαζε πρὸς καμιμίαν ἀπὸ τὰς κοινούσουλευτικὰς φωνάς, αἴτινες μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης προσέδαλλαν τὰ διάτα μου. Καὶ ἡ φωνὴ ἐκείνη ἐσκόρπιζε λέξεις· καὶ τὰς λέξεις διεδέχοντο οἱ φράσεις, καὶ ὑπὸ τὰς φράσεις ἐγεγνᾶτο μία ρητορεία θαυμαστή.

» Πιθενὲς ἐπήγανεν ἡ δύναμις τῆς ρητορικῆς ἐκείνης; Ἀπὸ τὴν λογικὴν τῶν ίδεων; Ἀπὸ τὸν πλούτον τῶν ἐπιχειρημάτων; Ἀπὸ τὸ ἔντονον τῆς γλώσσης; Ἀπὸ τὴν σφοδρότητα τῆς ἐπιθέσεως; Ἡ ἀπὸ τὸ κάλλος τῆς φωνῆς ἢ ἀπὸ τὸ μάγευμα τοῦ ἥχου ἢ ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς ἀπαγγελίας; Ἀπὸ τὴν οὐσίαν ἢ ἀπὸ τὴν μορφήν; Ἀπὸ τὰ ρήματα ἢ ἀπὸ τὸν ρήτορα; Ἡ καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἐν

γκαγε τὰ παλιὰ χρόνια, σὰν παραμύθι, οἱ παλιοὶ τῆς δρεινῆς Μακρυγείας, δταν κάποτε σὲ τραπέζι τῶν φίλων του δὲ Δεληγεώργης πῆρε μερακλωμένος ἔγα «κλέφτικο», ξύπνησαν δλα τ' ἀγδόνια τοῦ Ζυγοῦ γὰ συναγωγιστοῦν τὸν πρωτόφαντο ἐπισκέπτη, που πάτησε ἐκείνο τὸ δράδου τὸ ἀπρόσιτο δασίλειό τους...

ταύτη στοιχεῖα ἀδιαιρετα; "Ἄδηλον" ἔκεινην τὴν στιγμὴν δὲν ἐσκέφθηγ, οὐδὲ ἡμην εἰς θέσιν γὰρ ἔξηγήσω διὰ τοιούτων ἀγαλύσεων τὴν ἐγτύπωσίν μου· καὶ σήμερον δὲν ἐπιχειρῶ γὰρ ἀνατάμω τὴν ἔκστασιν· περιορίζομαι αὐστηρῶς εἰς τὰς ἀναιμήσεις μου. Ἐγθυμοῦμαι μόνον ὅτι ἐκάστη φράσις τοῦ ρήτορος ἔξεχώριζεν ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπομένην διὰ σιωπῆλοῦ διαλείμματος, ὡς γὰρ ἥθελεν ὁ ρήτωρ γὰρ δώσῃ καιρὸν εἰς τὸν ἀκούοντα γὰρ τὴν ἀπογευθῆ ἐν ἀνέσει, γὰρ κατανοήσῃ ὅλην τῆς τὴν αὐτοτέλειαν· ἐκάστη περίοδος, ἐκάστη πρότασις, ἐκάστη λέξις, δὲν ἐσχετίζετο μόνον πρὸς τὸ σύγολον τῆς ἀγορεύσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλει αὐτῇ καθ' ἑαυτῇ ἐν ὅλον ἀρτιον, ἀνεξάρτητον καθ' ὃν τρόπον ἐξηκοντίζετο.

»Ο ἀκούων ρητορεύοντα ἀπὸ τοῦ δήματος τὸν Δεληγεώργην, ὡς τὸν ἡχουσα τότε, θὰ ἥδυστο γὰρ ἐνγοήσῃ κάλλιστα τὸν περίφημον στίχον τοῦ Βίκτωρος Ούγκου: «Car le mot, qu'on le sache, est un être vivant». Καὶ ὅταν ἡ φωνὴ ἐσθέσθη — δὲν ἀντελήφθη γνόσην ὕραν διήρκεσε — παρέμεινεν ἀκόμη ἡ ἀπήγησις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο οἱ ἀκούοντες, δουλευταὶ καὶ μῆτρες, δὲν ἐχειροκρήτησαν ἀμέσως· ἔπειρε πρῶτον γὰρ διαλυθῆ ἡ μαργεία· θὰ εἰχε κατέλθει τοῦ δήματος ὁ Δεληγεώργης, ὅταν ἐξερράγησαν ἔκεινα δικράτητα. Καὶ ἔστρεψα πρὸς τοὺς ἀγθρώπους τοὺς ἐν τῷ θεωρείῳ καὶ εἶδα πάλιν τοὺς δρόμοις τῶν περισσοτέρων θρεγμένους ἀπὸ δάκρυα...».

Ἐμελετοῦσε τοὺς λόγους του μὲν μεγάλη προσοχὴ καὶ ἔσχωριστὴ ἐπιμέλεια, κι? ὅταν ἀκόλια τὰ θέματα τῆς «Πιεργησίας Διατάξεως» στὴν Ιερούλη τίσαν ἀστήιαντα. "(Οταν δὲ ἐπρόκειτο γιὰ μεγάλη ποιογοδουλευτικὴ μάχη, εἶχε τὴν συγκίθεια γὰρ κάνη — σὰν τὸ Δημητριόνηγνη στὴν φαληρικὴ ἀκτή, δησού κάτω ἀπὸ τὸ τρομερὸ δογγῆς τῆς μανιασμένης θάλασσας, προετοιμαζόταν ψυχικὰ στὴν ἀντιεπώπισις τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀθηγαϊκοῦ πλήθους, καλῶν ἡ κακῶν — καὶ μιὰ γενικὴ πρόδρα στὸ λόφο τοῦ Ἀστεροσκοπείου, μέστια στὴν ἐρημιά, κοντά ἐκεῖ στὴν ἀρχαία Ηγύακα, ποὺ τοῦ ἔδιγε ἔπιπευσις καὶ τὸν πλημμύριζε ἀπὸ φῶτα... Κι? ὅποιος τὸν ἔσλεπε γὰρ κατηγορίζη ἀλαφροπατώντας, σθέλτος σὰν τ' ἀλάφι τοῦ δρυμοῦ, μὲν τὸ πολύπτυχο μακρὺ μανδύα του, μεγαλοπρεπής σὰν μυθικὸς ἥρωας καὶ ἐπιόληγτικὸς σὰν ἀρχαῖος θεός, αἰσθανόταν ἀληθινὴ ἔκστασις, καὶ τὸν ἔπαιργε τὸ κατέβι πνωτισμένος, γιὰ γὰρ τὸν ἀ-

κούση στή Βουλή, κι' ἔτσι γὰ τεθῆ ἔκει τὴ γλύκα τῆς ἑξαίσιας μελωδίας καὶ γὰ δοκιμάσῃ μαζὶ τῇ συγκίνησι τῆς δημιηγορίας του...

"Όλα του αὐτὰ τὰ χαρίσματα, ποὺ τοῦ ἔπλεξεν φωτοστέφανο δόξας γύρω ἀπὸ τὸ ὥραιο του κεφάλι, τὸν προωθοῦν γρήγορα - γρήγορα πρὸς τὴν ἡγεσία καὶ οἱ θουλευτὲς τὸν ἀκολουθοῦν ἀπὸ τὸ δεύτερο κιόλας μῆνα τοῦ πολιτικοῦ του σταδίου, κι' ἀπὸ κείη τὴν ὥρα καλπάζει ἀκάθεκτος γιὰ τὸ μεγάλο στόχῳ του, τὴν ἑξουσία, γίνεται δὲ τῆς χρυσῆς νεολαίας τὸ ιερὸ σύλιδον καὶ ὁ ἐμπνευσμένος ὁ δηγῆς στοὺς ἀντιδυγαστικοὺς ἀγῶνες τηρεῖ. Δικό του κέριψια μὲ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐθνικὸν Κομιτᾶτον» συνέπηξε ἀργότερα ἐπὶ τῆς δασιλείας τοῦ Γεωργίου Α' (1865).

Ψηλός, λεπτός, μὲ ώχρο πρόσωπο ποὺ τὸ φώτεῖον δυὸ γαλανὰ μεγάλα μάτια, μὲ πλούσια μαλλιά καὶ τὸ πάντα φροντισμένο στενόμακρο μούσι του (ὅπως ήταν τῆς μόδας στὴ Γαλλία κατὰ τὴ δεύτερη αυτοκρατορία),¹ κάτω ἀπὸ ἔνα γραιμένο δασύ μουστάκι, ξεχώριζε ἀνάμεσα σ' ὅλους, βροιός καὶ γὰ τὴν ἡπαγείρη κορμοστασιά του καὶ τὸ ἡγειρικὸ παράστημά του.

'Εκτὸς ἀπὸ τὴν καταπληκτικὴν εὐταροφία του καὶ τὴν ἀπαράμιλη δραστηριότητά του, εἶχε ὁριητικὸ χαρακτῆρα καὶ θαυμαστὴν, τόλιην, ἀλλὰ παράλληλα καὶ αὐτοκυριαρχίαν ἀπόλυτην, καὶ γιὰ τοῦτο, στοὺς τρόπους του, δέο καὶ στὴν ἔκφρασι, ήταν πάντα ἀφογος. Καθιώς δὲ ἐπιγραιμικατικώτερα ἐτόνεισε ὁ Λλέξ. Κουλιουγοδούρος εἰδὼς ἐπιτάχυο λόγο του γιὰ τὸ Δεληγρεώργη: «... ήτο ὄντι παλιὸς φούσερὸς ἀλλὰ ἀξιοπρεπής, δὲν ἐταπείνωνε τὰς ζητήματα, ὑψωνε ἀπεναντίας τὴν συζήτησιν καὶ ἐπροκάλει τὴν ἀκιλλαν καὶ τὴν ἐργασίαν... (1) ἐπιποτικὸς χαρακτήρος του δὲν τοῦ ἐπέτρεπε τὰς ταπεινὰς ὄντιξηλίας καὶ τὰς εὐτελεῖς δολιότητας. Εἶχε σταθερὰς πεποιθήσεις καὶ ἐνγύριες εἰλικρινῶς, ή δὲ εἰλικρίνεια εἰς τὴν σύμπραξιν γοργυγεῖ θάρρος καὶ ἐλευθερία». Τὰ σημαντικώτερα διωτικαὶ γγωρίσματά του, ποὺ ξεχώριζαν ἐντυπωτικά καὶ σ' ἐκείνη τὴν ἀδρή

1. "Ακούσα, πώς τὴ μόδα τὴ λανσάρισε, ἀθελά του, δ ἵδιος δ Ναπολέων Γ', γιὰ γὰ καλύψη μιὰ οὐλή, ποὺ εἶχε στὸ πηγούνι του ἀπὸ τσίμπημα παπαγάλου, καὶ γιὰ τοῦτο οἱ Γάλλοι τὸ ὠνόμασαν «barbe à l'impériale». Στὸν τόπο μας τὸ «barbe impériale» ἔγινε κατὰ λαϊκὴ παραφθορὰ «μπάμι τιριλέ» καὶ μὲ τὴν παράξενη αὐτὴ δυομασία ἔμεινε γγωστὸ στὰ χρόνια τῆς δόξας του.

φυσιογνωμία, ήταν ή θεία φλόγα του άναιρερφωτή καὶ ή χαλύδδι-
νη θέλησις του λεραποστόλου.

Είχε ἐπίσης τὴν ἀγωγὴν Εύρωπαιού κοινοθουλευτικού καὶ δὲν
ἄφηγε ποτὲ τὸν ἔκυρό του νὰ παρασυρθῇ κι' ἀπὸ τίς πιὸ θάγαυ-
σες καὶ ἀκοσμεις εἰς ὄάρος του ἐκδηλώσεις τῶν θεριόαιμων συγα-
δέλφων του, που δὲν ήταν καὶ λίγοι ἔκεινο τὸν καιρό. Κι' ὅταν
κάποτε στὴ Συγέλευσις (Συγέδρ. 24 Σεπτεμβρίου 1864), κατὰ τὴν
Θυελλώδη συζήτησις τοῦ Θέματος «περὶ ἀφομοώσεως τῆς Ἰονικῆς
Νομοθεσίας πρὸς τὴν ἐν Ἑλάδι λειχύουσαγ», «ἐποδοκροτήθη», δ-
πως σημειώγουν τὰ πρακτικά, εἶπε, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸ ἀκροσ-
τήριο (τότε στὶς κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις μετεῖχαν καὶ τὰ θεω-
ρεῖα!... δημοκρατικῶτερο; φαυλοκρατικῶτερο; σὲ σύγκρισις ἐποιῶν
καὶ συνηθειῶν, δὲν ἀποφαίνομαι!), τὸ ἔξῆς ἀμύμητο: «Παρακαλῶ·
ιμὲ συγχωρεῖτε· γὰ παρατηρήσω, διτὶ οἱ ἐλεύθεροι λαοὶ δὲν πρέπει·
γὰ ἔχουν τὰς ἐπευφημίας τόσον ἀφθονοῦς· δις ἐπευφημοῦν τοὺς
συμπολίτας των ὁσάκις πράττουν μεγάλα ἔργα· τὸ ἔργον τὸ δόποιν
πράττω τὴν στιγμὴν αὐτήν, εἶγα· ἀπλούστατον. Σᾶς παρακαλῶ
ἥσυχάσατε».

Τις γγῶμεις στὴ Βουλὴ τὶς ὑπεστήριξε μὲν ὥμιτητα, ἀλλὰ καὶ
μὲν φυγατισμὸν ἀγυποσχώρητο, ἀδιαφορώντας ὡς ἔκεινο που ἔλεγε
θὰ δυσταρετοῦντες ή ἀκόλιτα θὰ ἀποτελοῦντες ἐπιπόδιο στὶς ἀτομικές
του ἐπιδιώξεις. Ὁπως δέ, μὲν τόση, παραστατικότητα τὸν ἐπικα-
γράφησε κατὰ τὸν ἐπιμηγηύσυνο λόγο του στὴ Μητρόπολις Ἀθη-
νῶν (24 Ιουνίου 1879), δὲκλεκτὸς Μεσολογγίτης Π. Ἡ. Χαλ-
κιόπουλος, «ὅταν ἀνήρχετο εἰς τὸ θῆμα, μόνη ή παρουσία του ἐπέ-
θαλεν εἰς φίλους καὶ ἔχθρους σιγὴν μυστηριώδη καὶ ἀκρόασιν εὐ-
λαβῆ. Καὶ ἐγῷ ἐν τῷ προσώπῳ εἶχε τὴν ὠχρότητα τοῦ θαγάτου
καὶ τὴν αἴγλην τῆς ἐλπίδος, ἐν τοῖς χειλεσιν ἔφερε τὴν δύναμιν
ζωῆς σφριγώσης ἐκ τοῦ ζωπύρου τῶν ἀδιασείστων καὶ ἀφιλοκερ-
δῶν αὐτοῦ πεποιθήσεων... Είχε χαρακτήρα ἀκάματον μέχρις ἥρωι-
σμοῦ καὶ μέχρι μαρτυρίου. Καὶ ἀλγῶν ειργάζετο ἀδιαλείπτως...
«Οταν — συνεχίζει ὁ διμιλητής — ἐξητήθη κοινοθουλευτικὴ μοιμφὴ
κατὰ τοῦ ὑπουργείου τοῦ 1872: «Ἄλγω, εἶπε, καὶ ἀλγῶ δειγῶς
τὴν στιγμὴν ταύτην, ἀλλὰ δὲν δύναμαι ν' ἀφήσω ἀπαρατήρητον,
οὔτε ἐπὶ μικρόν, τὴν ἔχρυσην κοινοθουλευτικὴν διαγωγὴν τῶν
ἀντιπάλων». Καὶ καθὼς μᾶς πληροφορεῖ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, πά-

λιγ δ ΙΙ. Χαλκιόπουλος, «ἡγόρευσε πλέον τῆς ὥρας καὶ κατήλθε τοῦ βήματος νικητής».

Αλλοτε πάλιγ, σὲ ἄλλη πρωθυπουργία του, ὅταν, συζητουμένης στὴ Βουλὴ προτάσεως (29 Νοεμβρίου 1865) «Περὶ καταργήσεως τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας», τοῦ ἐτέθη ἀπὸ τὸ βουλευτὴ Όλυμπίας Χ. Χριστόπουλο τὸ ἔρωτημα - παγίδα: τί θὰ κάμη ως σύμβουλος τοῦ βασιλέως «ὅταν εὑρεθῇ παρ' Αὐτῷ», δ Δεληγεώργης ἔδωσε τὴν ἔξης ἀποστομωτικὴ καὶ ὑπερήφανη ἀπάγτησι, κάτω ἀπὸ τὰ θυελλώδη χειροκροτήματα Βουλῆς καὶ ἀκροατηρίου: «Θέλω ὑποστηρίξει εἰλικρινῶς καὶ μετὰ παρηγίας τὴν γνώμην, τὴν δόποιαν θὰ ἔχω παρὰ τῷ βασιλεῖ, καὶ ὅταν δ βασιλεὺς δὲν δεχθῇ τὴν γνώμην μου θέλω παραιτηθῆ». Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ἔξηγησε στὴ Βουλὴ, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ συμβουλοῦ τοῦ Στέμματος «δὲν εἶναι ἔργον μεσίτου, ἀλλὰ τὸ διέπει πλήρης ἀνεξαρτησία, καὶ εἶγαι ἀπηλλαγμένον τῆς ἐπὶ τοῦ παρελθόντος δουλείας». Πάντα δέ, εἰς τὰς σχέσεις του πρὸς τὸν Ἀγακτα, τὴν κάθις ἐνέργειά του τὴν διεῖπε ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡτο δὲν λαοῦ, καὶ δι τὸ ἔλανη ἡ βασιλεία εἶχε τὰ προγόμια της, ἀνώτερα προγόμια ἐκείνης εἶχε δ Λαός.

Κατὰ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς ἀγῶνες του, δοσοδήποτε ριζικὲς κι' ἄγησαν οἱ ἐναγαντιώσεις του πρὸς τὴ γνώμη τῶν πολιτικῶν του χντιπάλων, ἐπρυτάγευε στὴν ψυχὴ του τὸ ἐμηικὸν συμφέρον, κι' ὅχι μικροκομματικοὶ ὑπολογισμοί, τρανὴ δὲ ἀπόδειξις τούτου, ἀποτελεῖ μιὰ μεγαλόφρων δήλωσίς του στὴ Βουλὴ (Ιούνιος 1863) — ποὺ δὲν ἤταν ἀλλας τε καὶ ἡ πρώτη — πώς θὰ κατεψήφιζε τὴν τότε Κυβέρνησι, παρ' ὅτι τῆς κατελόγισε, σὲ μακρὸ λόγο του — σωστὴ καταπέλτη — πολλὰ καὶ βαρύτατα σφάλματα εἰς τὸν ἐξωτερικὸν· ἰδιαίτερα τομέα.

Ἐπεσήμανε δηλαδὴ δ Δεληγεώργης, σ' ἐκείνη τὴν περίπτωσι, τὶς ἐπιτήμιες ἐνέργειες τοῦ ὑπὸ κατηγορίαν ὑπουργείου, δχι δέναια γιὰ νὰ δημιουργήσῃ, δπως ἀλλοὶ συγάδελφοί του, κυβερνητικὴ κρίσι, ἡ δόποια θὰ προκαλοῦσε ἀγαμφισθήτητα πραγματικὸ σάλο στὸν τόπο, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του δὲν συγέφερε τότε νὰ γίνη, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποδειξῇ τὸ ἐγδεδειγμένο φάρμακο καὶ νὰ συμβάλῃ ἔτσι κατὰ θετικὸ τρόπο στὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ, χωρὶς νὰ τὸν ἐπηρεάσῃ στὴν ἀπόφασί του ἡ ἀγέρωχη ἀπάντησις τοῦ Κου-

μουνυδούρου, δτι ή Κυβέργησις δὲν είχε άνάγκην έπιεικείας... (Βλέπε άγόρευσιν 'Αλεξ. Κουμουνδούρου «ἐκ τῶν στενογραφημάτων τῆς Συγελεύσεως τῆς 14 Ιουνίου 1863» σχετικήν μὲ τὸ θέμα).

Οἱ συγκρούσεις τοῦ Δεληγεώργη μὲ τὸν Τρικούπη στὸ Κοινούλιο, ἀπέπεγεαν σωστὸ μεγαλεῖο, γιατὶ τὶς διέκριγε εὐγένεια ὑφους, ἀγωτερότητα ήθους, ψυχικὴ ἔξαρσι, δσο καὶ ἀλληλοσεβασμὸς ἀπειρότερος, κι' ὅταν ἀκόμα τοὺς ἔχωριζαν, ἐπάνω στὸ συζητούμενο θέμα, οἱ πιὸ ἔντονες πολιτικὲς ἀντιθέσεις. Ἄλλὰ καὶ ή ἵκανοποιησίς τους, δταν συμφωνοῦσαν, ἡταν ἔκδηλη καὶ ἀστραφταν καὶ τῶν δυό τους τὰ πρόσωπα ἀπὸ χαρὰ καὶ ἀγαλλίασι, δπως ταῖριαζε σὲ ἰδανικούς, καθὼς ἐκεῖνοι, «ἀθλητὰς τῶν καλῶν πράξεων», κατὰ τὴν ὥραια ἐκφρασι τοῦ Δημιοσθένη.

Ἐνδεικτικὸ αὐτῆς τῆς ἀμοιδίας ἐκτιμήσεως εἶγαι τὸ παρακάτω ἐπεισόδιο ποὺ σημειώθηκε σὲ κάποια συνεδρίασι τῆς Βουλῆς μὲ δράστη τὸν εὐέξαπτο καὶ θυελλώδη Δημ. Ράλλη, ὑπουργὸς τοήν τότε κυβέργησι Τρικούπη. Ο Ἀττικάρχης, θέλοντας νὰ κατηγορήσῃ τὸν Ἐπ. Δεληγεώργη ὡς στερούμενο κομματικῆς πυγμῆς καὶ πολιτικῆς πρωτοδουλίας, τοῦ ἔρριξε μιὰ φαρμακερὴ σαϊτὶὰ πώς κατὰ τὴν πρωθυπουργία του διηγύθυνε οὐσιαστικὰ τὴν Κυβέρνησι δ Ἀκαργάν ὑπουργός του Δημ. Γρίδας. Ο Δεληγεώργης, αἰφνιδιασμένος κυριολεκτικὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀτοπη ἀλλὰ καὶ ἀδικη παράλληλα κατηγορία, εἶπε γεμάτος θυμό, πρὸς τὸν παρεκτραπέντα νεαρὸ ὑπουργό: «Δὲν σοῦ ἄμροδει ἐσένα γὰ ἐκφράζεσα: κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἀπορῶ πῶς δ. κ. πρωθυπουργὸς δὲν σὲ σταματᾶ...». Ο Ράλλης ἀπολιθώθηκε ἀπὸ τὸν τρομερὸ κεραυνό, κι' ὑστερα, μόλις συνῆλθε, κατέβηκε γλήγορα - γλήγορα ἀπὸ τὸ βημίκ καταντροπιασμένος ἀλλὰ καὶ μετανοιωμένος μαζί, γιὰ τὰ ἀστοχα λόγια του, μέσα σὲ μιὰ Βουλὴ μάλιστα πολὺ ἀντίθετή τους. Ἀμέσως ὅμως δ Τρικούπης διώρθωσε τὸ παραστράτηγα του ὑπουργοῦ του, καὶ ἔκαμε σὰ διὰ μαγείας τοὺς ἔξαργιωμένους ἀντιπολιτευομένους δουλευτές γὰ ἡρεμήσουν, λέγοντάς τους σὲ τόσο ψύχραιμο καὶ πνεῦμα συγδιαλλαγῆς δτι: «Οἱ πρὶν ρήτορες, εἶχον εἴπει πολλὰ καὶ προσβλητικά, χωρὶς ή Βουλὴ νὰ συγκινηθῇ, καὶ δὲν ἐταράχθη, παρὰ δταν δ ὑπουργός τῆς Κυβερνήσεώς μου ἡκολούθησε κάπως τὸ παράδειγμά των. Τοῦτο, εἶγαι προφανῆς ἀδικία!».

Ἐτσι καὶ ή δικαιοσύνη ἀποκαταστάθηκε καὶ δ Δεληγεώργης

ίκανοποιήθηκε μὲ τὴν ἔγκαιρη καὶ ψυχολογημένη ἐπέμβασι τοῦ πρωθυπουργοῦ.

Καὶ ὡς ἀμαυρὸ σημεῖο τῶν πολιτικῶν διαξιφισμῶν τους παραμένει μιὰ διτυχὴ καὶ δραματικὴ μονομαχία τους στὴ Βουλὴ κατὰ τὴ συνέδριασι τῆς 14 Νοεμβρίου 1875 ἐπὶ Κυθερνήσεως Ἀλεξ. Κουμουνδούρου, μὲ θέμα τὴν παραπομπὴ τοῦ ὑπουργείου Βούλγαρη σὲ εἰδικὸ δικαστήριο, δποὺ δ Δεληγεώργης, ὑστερα ἀπὸ λεπτὸ καὶ διπλωματικώτατο ὑπαγγειό τοῦ Τρικούπη γιὰ τὴν Κυθέρνησί του, πώς κι ἐκείνη δὲν ἦταν ἀμέτοχη εὐθυγάνων γιὰ πολιτικὲς ὑπερβασίες κλπ. σηκώθηκε ὡργισμένος καὶ σὲ τόνο ἐπιτιμητικὸ τοῦ εἶπε, χρησιμοποιώντας μάλιστα τὸν ἔνικό:

«Δέν δικαιοῦσαι γὰ λέξ αὐτά, σύ, δστις μετέβαλες τὸ 'Υπουργικὸν Συμβούλιον εἰς Νομοθετικὸν Σῶμα...».

Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ — γέννημα κακῆς ὥρας — πολὺ τοὺς ἐπίκρανε, καὶ μέχρι τὸ θάγατό τους, δταν καιριμὰ φορὰ τὸ ἔφεργαν στὴ μητρὸ τους, ἀποτελοῦσε καὶ γιὰ τοὺς δυὸ σωστὸ ἐφιάλτη...

Ἡ ἀπόλυτη ὁμοφωνία τῶν δύο μεγάλων συμπολιτῶν μᾶς ὡς συγγυπουργῶν στὴν Οἰκουμενικὴ Κυθέρνησι τοῦ τιμημένου ἔθνους μιας ἥρωα γανάρχου Κ. Κανάρη (1877), μὲ τὴν ἐπικίνδυνη τότε κρίσι τοῦ 'Αγατολικοῦ ζητήματος, καὶ ἡ σθεναρὴ στάσις των ἔναγκες τοῦ Γεωργίου Α', τὸν δποτὸν είχε παρασύρει πρὸς τὸ μέρος τῆς Ρωσίας δ ἐδῶ πρεσβευτής της Σαδούρωφ, ἐδραίωσε τὴ φήμη τους δτι μόνον τὸ ἔθνικὸ συμφέρον τοὺς καθωδηγοῦσε στὶς ἀποφάσεις τους καὶ δχι ἡ στεγόκαρδη κομματικὴ ἐκμετάλλευσις ἡ ἡ προσωρινὴ ίκανοποίησις τοῦ ἐκάστοτε ἐκδηλωσμένου μὲ δχλοκρατικὰ μέσα λαϊκοῦ φρονήματος. Στὸ Μεσολόγγι δὲ ίδιαιτερα, αὐτὴ ἡ ἔγκαρδια συνεργασία τους χαιρετίστηκε μὲ διαθειὰ ίκανοποίησι καὶ ζωηρὸ αἰσθημα ὑπερηφανείας...

Μιὰ κοινὴ μοῖρα, μπορεῖ γὰ πῆ κανεὶς, ἀνατρέχοντας στὶς διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς τους, δὲν τοὺς ἀφηγε νὰ τραβήξουν ἀγτίθετους δρόμους, δταν τὸ χρέος πρὸς τὴν πατρίδα τοὺς καλοῦσε γὰ συνεργαστοῦν. Καὶ τὴ μοῖρα αὐτὴ τὴ δλέπομε γὰ παρουσιάζεται ἀπαράλλαχτη στὰ δυὸ μεγαλύτερα γεγονότα τοῦ δίου τους, κατὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὴν πολιτικὴ καὶ κατὰ τὴν τραγικὴ ἀποχώρησι τους...

Πόσο ὥραία είναι ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίγει μὲ τὸν ἀριστουρ-

γηματικὸ λόγο του κατὰ τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη στὸ Μεσολόγγι (έορταὶ ἔκαποντα ετηρίδος Ἐξόδου, 25 Ἀπριλίου 1926), ὁ ἀλλοτε δουλευτὴς ἀείμηντος Νικ. Χρυσόγελος, διάδοχος τῶν Δεληγεώργηδων στὴν ἡγεσία τοῦ κόμματος των: «Οἵας ἀντιθέσεις, ἀλλὰ καὶ οἵας συμπτώσεις — εἰπε — ἐμφανίζει ἡ μοῖρα ἐν τῇ διαδρομῇ τοῦ χρόνου καὶ τῇ ἑξελίξει τῶν γεγονότων! Τὸ Μεσολόγγι, μὲ τὴν δόξαν τῆς ἴστορίας του, παρουσιάζει τὸν στίβον ἐν ὃ δύο πολιτικοὶ ἄγδρες, γίγαντες τὸν γοῦν καὶ τὴν ψυχήν, ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ὑπὸ τὰς αὐτὰς συγθήκας, ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις, μὲ τὰς αὐτὰς συγκαισθήματα, ἀφοῦ ἐδραίωσαν τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἐθνους καὶ προηλείαν τὴν εὐηγγερίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ. Ἀφετηρία τῶν εὐγεγῶν καὶ πατριωτικῶν ἀγώνων των ἡ φυλακή! τέρμα δὲ αὐτῶν ἡ πικρία καὶ ἀπογοήτευσις...». (Ἐφ. «Μεταβολὴ» Μεσολογγίου, 12 Μαΐου 1926 ἥριθ. φύλ. 276).

Οἱ ἀγῶνες τοῦ Δεληγεώργη κατὰ τῆς Ὁθωνικῆς διγυαστείας εἶναι: σκληροί, ἀλλὰ καὶ ὁ πόλεμος τῆς Αἰγαίου ἐγαγότεον του ἀμείλικτος. Στὶς 16 Νοεμβρίου 1860, ὁ βασιλεὺς διαλύει τὴν Βουλή, ἀπὸ τὸ πεῖσμα του γιατὶ δὲν ἔνγαλε πρόεδρό της τὸν προστατεύμενό του Δ. Καλλιφρονᾶ (ῆταν κι' αὐτὸς τὸ 1862 μέλος τῆς Ἐπαγγεστατικῆς Κυβερνήσεως, ποὺ ἀπεφάσισε τὴν ἐκθρόνισί του) ἀλλὰ τὸν ὑποψήφιο τῆς ἀντιπολιτεύσεως Θρ. Ζαΐμη, καὶ προκηρύσσει ἐκλογές, ποὺ ἔγιγναν τὸ Γενάρη του 1861, κάτω ἀπὸ πρωτοφανῆ τρομοκρατία (φυλακίσεις, ξυλοδαρμοὶ ἀντιθέτων κλπ.) μὲ πρωταγωνιστὲς αὐτοῦ τοῦ ἀπερίγραπτου δργίου τούς... δημιάρχους καὶ κοινοτάρχες τῆς χώρας, γι' αὐτὸς δὲ καὶ ἀπεκλήθη ἡ Βουλὴ ἐκείνη «Βουλὴ τῶν Δημάρχων!»... «Οπως ἦταν φυσικό, κύριο στόχο τους εἶχαν τὸ Δεληγεώργη, γιατὶ αὐτὸν ἔβλεπαν ὡς τὸν πιὸ ἐπικίνδυνο ἐγθύρο τοῦ Στέμματος — ἀναρχικὸ καὶ ἀποστάτη τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ διῶκτες του — καὶ οἱ ἐκλογές στὴν ἐπαρχία Μεσολογγίου, ὅπως ὁ ἕδιος τις περιγράφει σὲ μακροσκελέστατο γράμμα του πρὸς φίλο του, δίνουν ἀμυδρὴ εἰκόνα ἐκείνης τῆς τρομερῆς πολιτικῆς μας περιπετείας.

Οἱ μετακιγήσεις στὸ Δῆμο Μακρυνείας ἰδιαίτερα, ποὺ ἦταν καὶ τὸ πιὸ νευραλγικὸ σημεῖο τῆς ἐπαρχίας μας, γίνονται μέ... «διαβατήρια» καὶ «ηρέατο ἡ ἐκλογὴ ἐνῷ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χωρίου

Ματαράγκα ήστραπτον αἱ λόγγχαι εἰς πυραμίδας, περίπολοι δὲ ἐκ 12 στρατιωτῶν καὶ χωροφυλάκων διέσχιζον ἀκαταπαύστως τὸ χωρίον. Τὰς πλευρὰς τοῦ Ναοῦ (ἐκλογικοῦ τμῆματος), κατεῖχον δύο ἔνωμοτίαι πεζῶν. Κατὰ μέτωπον ἦσαν παρατεταγμένοι 22 πεζοὶ στρατιώται. Εἰς τὴν πύλην τοῦ περιβόλου ἐτοποθετήθησαν 6 ἵππεῖς χωροφύλακες μετὰ τῶν ἵππων αὐτῶν. Πρὸ τοῦ γαοῦ δὲ ἡ σαν εἰς ταγματάρχης, εἰς ἀντιμοίραρχος, εἰς ἔνωμοτάρχης τῶν ἵππων καὶ τινες ὑπαξιωματικοί. Καὶ ἀφοῦ ἔξιστορεῖ καὶ ἄλλα πολλὰ περιστατικὰ τῆς ἐπιχειρήσεως! συγεχίζει: «... Ἐγῷ δὲ ἐκαθήμην 100 δῆματα μακρὰν τοῦ περιβόλου τοῦ γαοῦ εἰς τὸν ἥλιον, βλέπων μακρόθεν τοὺς στρατιωτούς ἐλιγμούς, περιεκυλώθηγεν ὑπὸ τοῦ ἀποσπάσματος καὶ δὲ ἔνωμοτάρχης μιὸν εἶπεν: — Πόθεν εἰσθε κύριε; — Ἐκ τοῦ Δήμου Μεσολογγίου, ἀπεκρίθην. — Λοιπὸν σᾶς διατάττω γ' ἀναχωρήσετε. — Διατί; τὸν ἥρωτησα. — Διότι ἡ παρουσία σας εἶγαι ἐπικίγδυνος εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν».

Καὶ ἔψυγε κακὴν κακῶς καὶ ποδορόδρομο μάλιστα δὲ Δεληγεώργης, ὅστερα δὲ ἀπὸ μιὰ ὥρα «δώδεκα χωροφύλακες μετὰ τοῦ ἔνωμοτάρχου — ὅπως συνεχίζει δὲδιος — συγώδευον τὸν ἀδελφόν μου καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ κ. Μακρῆ (συγυποφηφίου τοῦ) διὰ μέσου τῶν χωρίων, ἐκδιώκοντος αὐτούς».

Καὶ ταῦτα ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ἀπλοῖκούς καὶ ἀγροίκους, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐθνοφρουρούς καὶ χωροφύλακες, ἀλλὰ τί νὰ ποῦμε γιὰ τό... λασπρόδηλητο!, ὅπως τουλάχιστον ὑποτίθεται, δῆμαρχος Ωλενείας;

Νὰ τί γράφει καὶ γι' αὐτὸν δὲ Δεληγεώργης, σὲ ἀναφορά του ὑπὸ ἡμερομηνίᾳν 9 Ἰανουαρίου τοῦ 1861, πρὸς τὸν ὑπουργὸν Ἑσωτερικῶν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι: «Ο κ. Δήμαρχος Ωλενείας, ἀφοῦ ἤλθεν ἐνταῦθα εἰς συγέντευξιν μετὰ τοῦ κ. Νομάρχου, μετέβη εἰς Λίτωλικὸν καὶ ἔκει δημιούσιᾳ ἐκήρυξεν ὅτι ὁδηγίας ἔλαβεν ἐκ τῶν 485 φήφων τοῦ Δήμου του νὰ μὴ ἀφήσῃ εἰς ἐμὲ πλειστέρας τῶν 10 ἔως 20 φήφων, δὲ δὲ Ἀστυνόμος Μεσολογγίου, γαμβρὸς ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Νομάρχου, περιέρχεται ἀπὸ ἐργαστηρίου εἰς ἐργαστήριον κηρύττων ὅτι δὲ Δεληγεώργης εἶγαι ἀντιθασιλικός, καὶ δοτις τολμήσῃ νὰ τῷ δώσῃ ψῆφον θέλει καταδιωχθῆ ἀπηγόν...».

Τέτοια δὲ ὑπῆρξεν ἡ κρατιάλη τῆς τροιλοκρατίας καὶ γοθείας, ὡστε πολλοὶ ἐκλογεῖς Μεσολογγίου, πολιτικοὶ φίλοι τοῦ Δελη-

γεώργη, ἀγανακτισμένοι ἀπὸ τὴν ἀφόρητη αὐτὴν κατάστασι, ἀπηύθυναν ἀγαφορὰ πρὸς τὸν Ἰδιού τὸν βασιλέα, ὑπὸ χρονολογίαν 15 Ιανουαρίου 1861, στὴν δόποια καταγγέλλουν, μὲ συγκεκριμένα γεγονότα, τὶς τοπικὲς ἀρχὲς γιὰ ἔξοργιστικὲς παραβάσεις τῶν κατὰ τὶς κληρώσεις, ἰδιαίτερα τῷν ἐφορευτικῷ ἐπιτροπῷ, τοιγίζοντές του καὶ τὸ κωμικώτατο περιστατικό διτι: «εἰς τὸ Αἰτωλικὸν διπρώτην δουλευτής Δεληγεώργης ἔξεβλήθη τοῦ Δημαρχείου κατὰ τὴν ὥραν τῆς κληρώσεως ὡς ἐτεροδημότης...». («Πολιτικὰ Ἡμερολόγια» σελ. 229).

Εἶναι περιττὸν νὰ ποῦμε, ὅστερα ἀπ' αὐτά, πώς δὲ Δεληγεώργης ἀπέτυχε, παταγωγῶς μᾶλιστα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ (Ζαΐμης, Κουμουνδούρος κλπ.) καὶ ἀπὸ τότε ἀρχισε νὰ συγιορδάζῃ τὸ καζάνι τῆς λαϊκῆς δργῆς κατὰ τοῦ Ὀθωνα. Πρῶτο σημάδι: ἡ ἀπόπειρα κατὰ τῆς Ἀιγαίας (τῆς «ῦσαιγας» ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσσαν), στὶς 6 Σεπτεμβρίου 1861, ἀπὸ τὸ γεαρὸ σπουδαστὴν Ἀριστείδη Δόσιο, τῆς γνωστῆς ἀντιθασιλικῆς συντροφιᾶς (Λεων. Δεληγεώργη, Ὁδυσ. Ἰάλεμου, Ἀλκιβ. Καμπᾶ κλπ.), ποὺ εἶχε τὸ «στρατηγεῖο» τῆς στὰ γραφεῖα τῆς μαχητικῆς ἐφημερίδος «Μέλλον τῆς Ἐλλάδος», καὶ μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες (1 Φεβρουαρίου 1862), πολυαίμακτη ἐπανάστασις στὸ Ναύπλιο, μὲ αἰτημα τὴ σύγκλησις Ἐθνικῆς Συγελεύσεως, τῇ συγκρότησι φιλελευθέρου νοπουργείου κλπ. Συλλαμβάνεται: μετὰ τὴν ἀπόπειρα κατὰ τῆς Ἀιγαίας, μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του Λεωνίδα καὶ ἄλλους πολλοὺς ὡς συνωμάτως, ρίχγεται στὶς φυλακὲς καὶ στέλγεται: τελικὰ μὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς καὶ τὸ Λεωνίδα στὴν Κύθηρο, δῆπου τὸν εἰχαν ὑπὸ συνεχῆ φρούρης: καὶ αὐτηρότατη ἀπομόνωσι στὸ κτήριο τῶν ἔκει ιαματικῶν λουτρῶν, σὰ δὲν ὑπῆρχε δεσμωτήριο σ' ὅλο τὸ νησί, ὥστε γὰ τόν... περιποιηθοῦν καλλίτερα (!!).

Ἐδῶ δέξιζει νὰ διακόψουμε γιὰ λίγο τὴ συνέχεια τῶν ἴστορικῶν γεγονότων γιὰ νὰ παραθέσωμε τὸ παρακάτω περιστατικό, ποὺ μᾶς δίνει, μὲ τὸ καθάριο ρουμελιώτικο χιοῦμορ του, δὲθάνατος Βλαχογιάννης:

«Μεσάνυχτα, Σάββατο τῆς Τυρινῆς τοῦ 1862. Ὁ ἐπιστάτης τοῦ Μεντρεσέ¹ μπαίνει: μὲ πάταγο στὸ θάλαμο 16 κι' δρχίζει νὰ

1. Ὁθωνικὲς φυλακὲς (παλιὸς μουσουλμανικὸς ἱεροδιδασκαλεῖο ἐπὶ τουρκοκρατίας), δῆπου ἐφυλάκιζαν καὶ θανατοποιοῦτες, τοὺς

φωνάζει: Σηκωθῆτε καὶ ντυθῆτε γλήγορα. Δέστε τὰ μπαγάζια σας! "Αγω κάτω ἡ φυλακή, σὰν γάτανε στημένη κάπου ἐκεῖ χοντά ἡ καρμανιόλα. Τέλος ἔνας ἐγωματάρχης καὶ χωροφυλάκων πλῆθος, ἀρπάζουνε τοὺς φοβερούς κακούργους καὶ τοὺς χώγουνε στ' ἀμάξια, δύο στίχοι πεζικὸν καὶ καβαλλάρηδες τριγύρω, καὶ τρανοῦν ἀπὸ τὸ Μεντρεσὲ στοῦ Γκαρμπολᾶ τὴν φυλακή, καὶ ἀρπάζουν ἀπὸ κεῖ τὸν Ἐπαμειγώντα, τὸ Δημήτρη τὸν Καλλιφρονᾶ καὶ τρεῖς ἄλλους. Ἀφοῦ μπήκανε στ' ἀμάξια:

»— Καλησπέρα ἡ καλημέρα; λέει δὲ Ἐπαμειγώντας γαλλικά.

»— Ἀπαγορεύονται τὰ γαλλικά! λέει δὲ κύριος ὑγιατάρχης.

»— Πήρατε μαζί σας καὶ καφὲ τῆς Μόκκας κύριε Δεληγεώργη; ρωτάει φίλος του παρακαθήμενος. (Ο Δεληγεώργης ἀγαποῦσε πολὺ τῆς Μόκκας τὸν καφέ.)

»— Είπα ἀπαγορεύονται τὰ λόγια ποὺ δὲν τὰ καταλαβαίνω γώ! λέει πάλι δὲ κύριος ὑγιατάρχης.

»Δὲν θέξερε «Μόκκα» τί θὰ πή: «ιμόκο» μονάχα θέξερε. "Ετσι οἱ φοβεροὶ ἀπαγαστάτες μπαρκαριστήκανε στὴν «Πληξαύρα» καὶ θηγήκανε στὴν Κύθο. Στὸ ταξίδι δὲ Ἐπαμειγώντας, μὲν δὲ ποὺ ἡ ύγεια του ήταν λίγο σφαλερή, φύλαξε τὴν σαρακοστὴν πιστά καὶ διάβαζε τὴν Ἀγγλικὴ ίστορία τοῦ Μακκάλεσ, γράφοντας ιὲ τὸ μολύβι σημειώγεις στὸ περιθώριο.

Καὶ μιὰ ποὺ δριτσόβιαστε στὴν Κύθο, ὅς ἀναφέρουιε καὶ ἔνα δεύτερο περιστατικό, ποὺ τὸ ἔχω ἀπὸ στοικατικὴν παράδοσι, γιὰν όχι υιώμασθη κανείς, καὶ ἀπὸ τοῦτο, τὸ τιτάγειο ἥγετικὸν ἀγάστημα τοῦ λεοντόκαρδου πολιτικοῦ καὶ στὶς πιὸ τραγικές ἀκόμα στιγμές, ζταγ στ' ἀλήθεια ἔκινδυνευε τὸ ίδιο τὸ κεφάλι του.

Τότε πλούσιος φίλος του, ποὺ τὸν ἐπισκέψτηκε στὸ ἀπόμερο ξερογήής τῆς πικρῆς ἔξορίας, τοῦ ἐπρότεινε νὰ τὸν φυγαδέψῃ στὸ ἔξωτερο. Ο Δεληγεώργης ὅμως γιὰ ἀπάγτησι τοῦ ἐπανέλαβε τὴν περίφημη φράσι τοῦ Δαντών: «Est-ce qu'on emporte la Patrie à la semmelle de ses souliers?»,¹ προσθέτοντάς του: «Ἄντο θὰ είναι καὶ προδοσία τοῦ λαοῦ ἐπὶ πλέον».

Ο ύπερήφανος Μεσολογγίτης δὲν μποροῦσε γὰρ δεχτῆ γὰρ ἀποίους πολλές φορὲς κρέμαγαν ἀπὸ τὰ κλωνάρια γιγαντιαίου πλατάνου, ποὺ ήταν στὸν περίβολο τῆς φυλακῆς.

1. «Μήπως παίρνομε τὴν πατρίδα κάτω ἀπὸ τὰ παπούτσια μας;»

Φ. Κ. Π.

γίνη ξνας κοινός δραπέτης, καὶ γὰ καταφύγη μάλιστα στὸ ἔξωτερον, στὴν κρίσιμη ἐκείνη περίστασι, διποὺ δύστυχος Ἐλληνικὸς λαός, πολυτυραννισμένος καὶ ταπειγωμένος ἀπὸ τοὺς ὑπερβότες καὶ σκληροὺς Βαυαροὺς ἀφεγτάδες του, περίμενε ἀπ' αὐτὸν, κατὰ κύριο λόγο, νὰ σταθῇ δίπλα του καὶ γὰ γίνη δ δῦηγός του κατὰ τὴ μεγάλη ὥρα τοῦ ξεσηκωμοῦ του, ποὺ δὲν ἀργησε νὰ πραγματοποιηθῇ, στὸ Ναύπλιο πρῶτα - πρῶτα, καὶ συγέχεια στὴ Σύρο καὶ τὴν Τήγο. Πρωταρχικὴ ἐνέργεια τῶν ἐπαναστατῶν, ήταν γὰ ἀπελευθερώσουν τὸ Δεληγεώργη, γιὰ νὰ τοῦ ἀναθέσουν τὴν ἡγεσία τοῦ ἀγῶνα, ἀλλὰ ἡ προσπάθειά τους δὲν ἐκαρποφόρησε μέχρι τὸ τέλος, ὅπτε, ἵσως νὰ ήταν καὶ διαφορετικὴ ἡ ἔκβασίς του. Ἔγινε μάλιστα δλόκληρη ναυτικὴ ἐπιχείρησις γιὰ τοῦτο τὸ σκοπό, μὲν τὸ ἐμπορικὸ καράβι «Καρτερία», τὸ ὄποιον ἀριμάτωσαν κιόλας στὸ ἄψε - σῆσε μὲ κανόνια, καὶ τὸ ἐφωδίασαν παράλληλα μὲ κάθε λογῆς ὅπλα καὶ τὸ χρειαζόμενο πολεμικὸ ὄντικό, καὶ ἡ ψυχωμένη ὁμάδα τῶν ἀποφασισμένων αὐτῶν παλληκαριῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς της τοὺς γενναῖους ἀξιωματικοὺς τῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς Σύρου, Νικόλ. Λεωτσάκο, διοικητὴ τῆς καὶ Περικλῆ Ἀριστείδου Μωραϊτίνη, λοχαγὸ τοῦ μηχανικοῦ (γιὸ τοῦ προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ μετέπειτα κατὰ τὸ 1867, πρωθυπουργοῦ), κιγάεις γιὰ τὴν... ἀπόδασι στὴν Κύθο. Καὶ ἐπέτυχαν μὲν κατὰ τὸν αἰφνιδιασμό τους τὴν πρόσκαιρη ἀπελευθέρωσί του, καθὼς καὶ τῶν συντρόφων του, ἀλλὰ πρὶν σαλπάρουν γιὰ τὴν Εὔδοια, ἀπ' ὅπου λογαριαζόντων γὰ τραβήξουν πρὸς τὴν Ἀθήνα, γὰ κηρύζουν καὶ ἐκεῖ τὴν ἐπανάστασι — ποὺ δυστυχῶς δὲν ἐσημείωσε καμιλιὰ ἐκδήλωσι ἀπὸ κακὴ δργάνωσι τῶν ὑπευθύνων — τοὺς ἐπρόλαβε τὸ κυβεργητικὸ πολεμικὸ «Ἀιραλία», γεμάτο στρατό, χωροφύλακες καὶ πάνοπλους ἐγκαθέτους τῆς καταστάσεως, καὶ τότε στὸ εἰδυλλιακὸ καὶ γῆμερο νησάκι τῶν Κυκλαδῶν, μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, συγάπτεται ἄγρια μάχη, κατὰ τὴν δηποία σκοτώθηκαν οἱ δύο ἥγετες τῆς ἀποδατικῆς δυγάμεως Λεωτσάκος καὶ Μωραϊτίνης καθὼς καὶ δ ἐγθουσιώδης φοιτητὴς Ἀγ. Σκαρβέλης (ἐξόριστος) καὶ πολλοὶ ἄλλοι στρατιῶτες καὶ πολῖτες. Ο Δεληγεώργης, ποὺ σὰν ἀπὸ θαῦμα γλύτωσε τὸ βόλι, ξαγαπέφτει στὰ χέρια τῶν λυσσασμένων κυβεργητικῶν, οἱ δηποίοι ἔφτασαν καὶ τοὺς γενέροὺς τῆς μάχης νὰ σκυλέψουν ἀκόμα!... καὶ τότε

τὸν μπαρκάρουν γιὰ τὴν Τουρλιανὴ τῆς Μυκόνου, δῆμοι ἔμεινε 3 σχεδόν μῆνες κρατούμενος τῶν Βαυαρῶν, κι' ἕνας Θεός μογάχα ἔρει πόσο δασαγιστικὴ ὑπῆρξε ἐκεῖ ἡ ζωὴ του ἀπὸ τίς μαῦρες σκέψεις ποὺ τὸν ἔτρωγαν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ "Ἐθνους κατόπιν τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀποτυχίας τῆς ἐπαγαστάσεως, μὲ τὴν παράδοσι τῆς στενὰ πολιορκηθείσης ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Χάν στὸ φρούριο τοῦ Ναυπλίου ἥρωικῆς φρουρᾶς του, στὶς 8 Ἀπριλίου 1862.

Χαρακτηριστικὸ τῶν περιπετειῶν του «εἰς τὸ κάτεργον ἐπὶ 18 ἡμέρας», μέχρις ὅτου τὸν μεταφέρουν στὸ Μογαστήρι τῆς Τουρλιανῆς, εἴναι τὸ παρακάτω ἀπὸ 19 Μαρτίου 1862 ὀλιγόλογο γράμμα του πρὸς τὴν μητέρα του, λογοκριμένο γιὰ λόγους... ἔθνηκῆς ἀσφαλείας ἀπὸ τὸ δήμαρχο Μυκόνου καὶ τὸν ἐγωιστάρχη, μὲ τὴ φράσι: «Ἐθεωρήθη τὸ ἐμπειρεχόμενον». (Βλ. σελ. 204).

«Ἐκ τῆς Μογῆς Τουρλιανῆς Μύκονος τῇ 19 Μαρτίου 1862.

»Ἀγαπητὴ μου μητέρα. Μετὰ 18 ἡμέρας εἰς τὸ κάτεργον μᾶς μετέφεραν ἐδῶ, ὅπου περνῶμεν ἔξαιρετα. Νὰ εἰσθε λοιπὸν ἥσυγη εἰς τὸ ἔξης. Δὲν ἔχω τίποτε διὰ γὰ σᾶς γράψω. Σᾶς ἀσπάζομαι ἐξ δλης τῆς ψυχῆς, τὴν Πηγελόπηγη, τὴν Θαυ...λαν (κατὰ τοῦ δποίου ἔχω ἀπειρα παράπονα), τὸν Θεμιστοκλῆ, τὸν Γεωργάκην, τὸν Σπαιλάτην, τὴν Ἐλένην, τὴν καλὴν Ἐλένην, τὴν Ἀσπασίαν καὶ Βασιλικήν.

»Σᾶς ἀσπάζομαι.. Ο φίλτατός σας Ἐπ. Δεληγεώργης».

Ο "Οθωνας δμως παρὰ τὴ νίκη του, βλέποντας τὴ γενικὴ κατακρυψὴ τοῦ λαοῦ, ὅσο καὶ αὐτοῦ τοῦ στρατοῦ μᾶς ἀκόμα εἰς θάρος του, καθὼς καὶ τῆς ξένης κοινῆς γνώμης τὴν ἔντονη δυσφορία, ὑστερα ἀπὸ τὰ δάρδαρα καὶ ἀνατριχιαστικὰ ἰδιαίτερα γεγονότα τῆς Κύθηνος — τῆς ὁποίας οἱ σκοτιωμένοι ἀγωνιστὲς τῆς λευτερίας ὑμνήθηκαν ἀπὸ τὴ λαϊκὴ μοῦσα σὰν ἔθυκοι ἥρωες — δάζει νερὸ στὸ κρασί του καὶ δίγει γενικὴ ἀμηνηστία, γιὰ νὰ μπαλώσῃ (!) τὰ πράγματα, δπως ἀφελέστατα ἐπίστευε...

Ο Δεληγεώργης ἐλεύθερος πιὰ γυρίζει κοντὰ στὴν οικογένειά του στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ λίγο φεύγει γιὰ τὸ Μεσολόγγι, ἀπὸ δῆμου σὲ συγεγύθησι μὲ τὸ Θεοδωράκη Γρίβα (μέσω τοῦ κουγιάδου τοῦ τελευταίου Δημοσθ. Στάικου) καὶ τὸ Μπενιζέλο Ροῦφο, ἀποφασίζεται ἡ ἐκθρόνισις τοῦ ἥγειρόγα.

Μπαίγοντας τὸ χιγόπωρο, δ στρατηγὸς Θ. Γρίβας ξεσηκώνει

τή Βόνιτσα καὶ τὸ Μεσολόγγι (6 καὶ 7 Ὁκτωβρίου 1862) καὶ τότε οἱ έπαινοι φεύγουν ἐσπευσμένα μὲ τὸν ἀτμοδρόμωνα «Ἀμαλία» γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Γρίβα στὴν Ἀκαρνανία, μῆπως τὸν μιαλακώσουν... φορτωμένοι ἀπὸ λογῆς - λογῆς δῶρα γι' αὐτὸν καὶ τὴ γυναῖκα του, τὴν ἔκανον στὴ Μεσολογγίτισσα κυρὶ Περσεφόνη (τὸ γένος Στάμου Στάκου), ποὺ εἶχαν ἀγοράσει ἀπὸ τὸ ἀριστοκρατικῶτερο κατάστημα τῆς Ἀθήνας *Jean Stephano*, ἀντὶ ποσοῦ δρχ. 34.000!!..., ἐνῷ τὸ σχέδιο τοῦ Θεοδωράκη ήταν νὰ αἰχμαλωτίσῃ τὸν Ὅθωνα!! μόλις θὰ πάταγε τὸ πόδι του στὴν Ἀκαρνανία.

Ο Δεληγεώργης βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τότε, συγεννοημένος μὲ τὸ Γρίβα¹ ἀπὸ μπροστά, καὶ τὸ δράδυ τῆς 10ης Ὁκτω-

1. Αὐτὸς δὲν μπόρεσε γὰρ τριτών τὴν ἐπανάστασι (εἶχε κάτια κατὰ τοῦ Ὅθωνα ἄλλες δύο ἀκόμα, στὰ 1844 καὶ 1847 ποὺ ἀπέτυχαν), γιατὶ ὅπως ροδόλαγε μὲ τ' ἀσκέρια του ἀπὸ 7.500 ὀρεσίδιους Ἀκαρνανες γιὰ τὴν Ἀθήνα — ἐφιδιασμένους δλους μέ... ντορδάδες καὶ ταγάρια (δισάκνια), γιὰ νὰ δάλουν μέσα τὰ χρυσᾶ τσιμπερένια (μάνταλα) τοῦ παλατιοῦ!, ποὺ λογάριαζαν γὰρ πλιατσικολογήσουν φυσικά, ὥστε γὰρ χαρισμήγη τουλάχιστον δικόπος τους ἀπὸ κείνη τὴν τόσο ἔξαντληταιή... πολεμοῦντο ἐπιχείρησι! μὲ τις ἔνδομαδιαίες πεζοπορίες καὶ τοὺς ἄλλους ἐπιχειρεμάμενους καὶ γι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ ζωὴ τους κινδύνους — ἀρρώστησε στὸ Μεσολόγγι, δπου καὶ πέθανε στὶς 24 Ὁκτωβρίου 1862. Πολλὲς διαδόσεις δηγήκαν τότε γιὰ τὸ θάνατό του. Κατ' ἄλλους, ποὺ ήταν καὶ οἱ περισσότεροι, τὸ ἀδοξο τέλος του προηλθε ἀπὸ πνευμονία, τὴν δοπία ἀρπάξε ἐδῶ, γιατὶ καθὼς ήταν μούσκεμα ἀπὸ τὴ δροχή, ποὺ τοὺς ἔπιασε στὸ δρόμο, ὑποχρεώθηκε γὰρ σταθῆ ἐπὶ πολλήν ὥρα ἀκίνητος καὶ ἐκτεθειμένος στὸν ἀέρα γιὰ γ' ἀκούση τὴν ἀτελείωτη προσφώγησι κάποιου σοφολογιώτατου δασκάλου· κατ' ἄλλους ὕστερα ἀπὸ ἔξαιρετικὰ ὑποπτο γεῦμα ποὺ τοῦ παρέθεσαν καί, κατὰ τρίτη τέλος ἐκδοχή, ἀπὸ φαρμακερή ἔγεσις δπου τοῦ ἔκαμε δι γιατρός, βαλμένος ἀπὸ τοὺς Ἑγγλέζους (ποὺ ἐκείνος δὲν τοὺς ἔχωνε πουθενά γιὰ πουθενά, καὶ μὲ τὴ συνηθισμένη ἀθυροστομία του δὲν ἔπιασε γὰρ λέη πώς «τοὺς ἔγραψε οὖλους ἀντάμα στὰ παλιὰ τὰ τσαρούχια!»), γιὰ γὰρ μὴ γίνη δι γέρο - καπετάνιος βασιλιᾶς ἢ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, δπως ἔλεγαν δτι εἶχε κατὰ γοῦ, κι' δπως ἔδειχναν τότε τὰ πράγματα μὲ τὴν ὅλη στάσι του ἀπὸ δπου διάδηκε.

Νά δυδ γεγονότα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακῶτερα: Φτάνοντας στὸ Αιτωλικό, πέρασε μὲ τὴ γυναῖκα του κάτω ἀπὸ τὴ μεγαλόπερη

βρίου 1862 κηρύσσεται ή ἐπανάστασις. Τόν καλεῖ περασμένα μεσάνυχτα στὸ στρατῶνα τοῦ Πυροβολικοῦ (Μεταξουργεῖο) δὲ ἀρχηγὸς τοῦ στρατικοῦ κινήματος ταγματάρχης Δ. Παπαδιαμαντόπουλος (εἶχε πατέρα τὸν Ἰωάννη Παπαδιαμαντόπουλο ποὺ σκοτώθηκε κατὰ τὴν Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγίου, κι' ἡταν πρόεδρος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος), κι' ἀμέσως καταφθά-

---

ἀφίδα, ποὺ ἔκεινες τὶς ἥμιέρες εἶχαν στήσεις γιὰ τὸν Ὀθωνα, λέγοντάς της: «Πέργα στρατηγίνα καὶ πρωθυπουργίγια ὥσπου γὰρ σὲ ποῦνε καὶ βασίλισσα στὴν Ἀθήνα», μόλις δὲ μπῆκε στὸ Μεσολόγγι, τοῦ ἔγινε διξιολονία κι' αὐτὸς, καμαρωτὸς - καμαρωτὸς ἑπέζεψε ἀπὸ τὸ ἄτι του πάνω στὰ σκαλοπάτια τῆς ἐκκλησίας (Ἀγίου Σπυρίδωνος) ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν, σὰν γάταν ἀληθινός ἡγεμόνας, κλήρος καὶ ἀρχές. Τόσο δὲ σίγουρος ἦταν πώς θὰ γινόταν βασιλιάς, ὥστε δὲν παρέλειψε νὰ ρωτήσῃ ἄγ... ὑπῆρχαν τέντες στὰ λιακωτὰ (ἐξώστες) τοῦ παλατίου γιὰ γὰρ φυλάγεται, δταν θὰ σουλατσάριζε στὶς μεγαλοπρεπεῖς μαρμάρινες ταράτσες του, εἴτε ἀπὸ τὸν καυτερὸν ἥλιο τοῦ καλοκαιρίου, εἴτε ἀπὸ τὶς παγερὲς βρογκὲς τοῦ χειμῶνα!...

Ο.π.: δὲν γεύτηκε ἀπὸ χουζούρια στὰ γιᾶτα του, πάντα πολεμώντας τὸν Τούρκο, νείρονταν γὰρ τὰ χορτάση στὰ γεράματά του τουλάχιστον... «Ολα τοῦτα τὰ σημιάδα δινησύχησαν πολὺ τὴν προσωρινὴ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνησι, ἡ δποία γιὰ γὰρ τὸν καλοπιάση καὶ γὰρ σταματήσῃ τὴν ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Ἀθήνας, ἀφοῦ δὲ Ὀθωνας εἶγε πιὰ φύγει, ἔστειλε στὸ Μεσολόγγι τὸν Ἐπαυ. Δεληγεώργη μὲ τὸ δειλεαστικὸ διάταγμα ἀναγορεύσεώς του σὲ... «Στρατάρχη τῆς Ἑλλάδος» μαζὶ «μι' ἔνα τράστο (σακκούλι:) γομῆτο χρήματα 70.000 δραχμές, ἐκεὶ διωτις βρῆκε βαρειά δρρωστο τὸ Γρίβα καὶ ἔφησε μὲ τρόπο τὰ χρήματα καὶ τὰ πῆρε ἡ κυρά Περσεφόνη». (Ἀπαντα τῶν Νεοελληνῶν Κλασσικῶν, Βλαχογιάννη: Ἰστορικὴ Ἀνθολογία σελ. 209, 210).

Μαζὶ μὲ τὸ Δεληγεώργη, ἀποκλειστικὸ συντάκτη τοῦ παραπάνω διατάγματος, κατέβηκε τότε στὸ Μεσολόγγι καὶ δὲ Μπενιζέλος Ρούφος (μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας), ἀλλὰ δὲ Χάρος τὸν εἶχε ἔιεράψει πιὰ ἀπὸ τὴν ζωή, κι' ἔτσι δὲν χρειάστηκε ἡ ἐπέμβασίς τους. Θάρτηκε στὸ Ἡρών, γιατὶ κι' ἔκεινος στὴν πρώτη πολιορκία ὑπῆρξε ἔνας γενναῖος ἀγωγιστής, διακριθηκε δὲ λίτατερα τότε, στὸ κυνηγητὸ ποὺ ἔκαμε τῶν Τούρκων καὶ τὸν ἔξολοθρεμό τους στὸν Ἀχελῷο, μετὰ τὴ γγωστὴ πανωλεθρία τους στὸ Μεσολόγγι, ἔημερωντας Χριστούγεννα τοῦ 1822.

Ο τόπος μας ἔπαθε πολλὲς ζημιές καὶ λεηλασίες φονερὲς

νει ἐκεῖ πρῶτος ἀπ' ὅλους, ἐνθουσιώδης ἐκφραστής τοῦ λαϊκοῦ κραδασμοῦ. Ἀργότερα προσῆλθαν καὶ οἱ δλλοι ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολίτευσεως (Δ. Βούλγαρης, Θ. Ζαΐμης, Δ. Μαυρομιχάλης, Ἀλ. Κουμουνδούρος κλπ.) καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀπόψεων τους, πάγω στοὺς σκοποὺς τῆς ἐπαναστάσεως ποὺ ἀρχικὲ δὲν ἦταν γιὰ δλους κοινοὶ, ἀλλὰ στὸ τέλος ἐπεδλήθηκε ἡ γνώμη τοῦ Δεληγεώργη, συντάσσεται: τὸ περίφημο φήμισμα (ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδη τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Ζαχ. Παπαγιανίου), ἀπὸ τὸν ἔδιο, πάνω σ' ἔνα κανόνι! Ὅστερα τὸ δίγει: στὸ Μεσολογγίτη φίλο του Στάμο Μακρῆ (γιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐξόδου στρατηγοῦ Δημ. Μακρῆ καὶ μετέπειτα πληρεξούσιο Μεσολογγίου στὴ Συγέλευσι: τοῦ 1862), ποὺ ἐκείνη τῇ νύχτα δὲν ἀποικιάρυθηκε οὔτε ἔνα βῆμα ἀπὸ τὸ πλευρό του, γιὰ νὰ τὸ διαβάσῃ ἀπὸ τὸν ἑξώστη τοῦ στρατιωτικοῦ κτηρίου στὸ συγκεντρωμένο στρατὸ καὶ λαὸ (στρατόλαος δπως χάριν συντομίας!! ὥνόμικε τὸ ἀνάμυκτο πλῆθος κάποιοις πρόχειρος... γλωσσολόγος), κι' ὅλοι τους τὸ ἐγκρίνουν μὲ ζωηρές ζητωκραυγές καὶ θυελλώδη χειροκροτήματα.

Τὸ φήμισμα αὐτὸ — «φωνὴ θροντερὰ ὡς ἥχος τῆς σάλπιγγος τοῦ Ἰωσαφάτ, καλούσης εἰς δίκην τοὺς νεκρούς, ἥχησεν ἀπὸ τῶν Ἀθηγῶν, ἑξαγγέλλουσα τὴν κατάλυσιν τῆς δυναστείας τοῦ Ὀθωνοῦ...», δπως τὸ παρωμοίασε κατὰ τὸ θάγατό του δ «Νεολόγος τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (ἀρ. φύλ. 3097) — εἶναι κατὰ λέξιν τὸ ἀκόλουθο:

«Τὰ δειγὰ τῆς πατρίδος ἐπαυσαν. Ἀπασαι: αἱ ἐπαρχίαι καὶ ἡ πρωτεύουσα μετὰ τοῦ στρατοῦ ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτά. Ὡς κοινὴ δὲ ἀπόφασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους δλωκλήρου κηρύσσεται καὶ φηφίζεται:

»Ἡ δασιλεία τοῦ Ὀθωνος καταργεῖται.

»Ἡ ἀντιδασιλεία τῆς Ἀμαλίας καταργεῖται.

ἀπὸ τὰ μπουλούκια τοῦ Γρίβα, τὸ σκληρότερο δικαῖος ἦταν ὅτι ἀκρωτηριάστηκε ἀπὸ δάγδαλη πρᾶξι: τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς «Παδουύλας» στὸν τάφο του Μάρκου Μπότσαρη, ἔργο τοῦ διάσημου Γάλλου γλύπτη David d'Angers. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ μεταφέρθηκε ἔκτοτε στὸ Ιστορικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο, καὶ στὴ θέσι του τοποθετήθηκε τὸ 1915 δμοίωμά του, μὲ προσωπικὴ δαπάνη τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ καὶ ἐθνάρχη Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

»Προσωρινή Κυβερνησίς συνιστάται δπως κυβερνήση τὸ Κράτος μέχρι συγκλήσεως τῆς Ἐθνικῆς Συγελεύσεως, συγκειμένης ἐκ τῶν ἔξης πολιτῶν: Δημητρίου Βούλγαρη, Κων/γου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Ἐθνικὴ Συντακτικὴ Συνέλευσις καλεῖται ἀμέσως πρὸς σύνταξιν τῆς Πολιτείας καὶ τὴν ἐκλογὴν ἥγειμόνος.

»Ζήτω τὸ Ἐθνος, Ζήτω ἡ Πατρίς.

»Ἐγένετο ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει σωτηρίφ 1862 ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ καὶ δεκάτῃ αὐτοῦ».

Τὴν ἀγαίμακτη ἐκθρόγισι τοῦ Ὁθωγα τὴν ἔχαιρέτησε μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ Παγεπιστήμιο, ἢ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος «ἀνέμελψε χοροστατοῦσα» (ὅπως γράφει δ Ν. Δραγούμης στὶς «Ιστορικὲς Ἀγαμῆσεις» τόμ. Β' σελ. 313 - 314), τὸν ἀκόλουθον ὄμυο: «Δῶμεν δόξαν τῷ Υψίστῳ, δστις κηδόμενος τοῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος ἀγωνισαμένου, ἐξέτεινε τὴν δεξιὰν αὐτοῦ καὶ ἐνίσχυσεν αὐθίς αὐτὸν ἵνα ἐν μιᾷ ψυχῇ καὶ καρδίᾳ κατορθώσῃ ἀναιμωτὶ τὸ μέγα καὶ ἔγδοξον ἔργον τῆς 10ης τοῦ ἐνεστῶτος μηγός».

Καὶ ἐγὼ ὁ Δεληγεώργης, σὰν ἀναμφισδήτητος πολιτικὸς ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαγαστάσεως — μονογενῆ υἱὸν τῆς Ἐπαγαστάσεως τοῦ 1862, τὸν ἀπεκάλεσε ἡ «Ἐφημερίς» τῶν Ἀθηνῶν σὲ νεκρολογία τῆς (17 Μαΐου 1879) — ἔχοντας τὴν τυφλὴ ἐμπιστοσύνη τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ, θὰ μποροῦσε νὺ παραιερίση μιὰ καὶ καλὴ τοὺς ἀλλους πολιτικοὺς ἥγετες (οἱ ὄποιοι ἔπαιξαν τὸ κρυφτούλι μέχρι τὴν τελευταία ὥρα γιὰ νὰ ἴσον ποῦ τελικὰ θὰ γείρη ἡ πλάστιγγα) καὶ γὰ ἀγαλάνη αὐτὸς τὸ τιμόρι τοῦ ἐθνικοῦ μας σκάφους, ὅπως καὶ τοῦ ἀξιοῦ, ἐν τούτοις δέχτηκε τὴν ταπείγωσι ἀπὸ τοὺς μοχθηρούς, γιὰ τὴν ραγδαία ἀνοδό του στὴν κοινὴ συνείδησι, συγαδέλφους του νὰ μὴ μπῆ μέλος τῆς τριανδρίας.

Γίνεται σωτὸ θηρίο δ πατριώτης ποιητὴς Ἄχιλλέας Παράσχος, μὲ τὸν ἀπαράδεκτο καὶ ἀνήθικο αὐτὸ δποκλεισμὸ τοῦ Δεληγεώργη, καὶ στὰ Προπύλαια τοῦ Ηανεπιστημόνου ξεσηκώγει τοὺς φοιτητὲς γιὰ τὴν προσδολὴ ποὺ τοὺς ἔκαμε ἡ τριανδρία, στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ τους.

Καὶ τότε κάτω ἀπὸ τὴν ἀδάσταχτη πίεσι τῆς γεολαίας καὶ τὶς ἀπειλές τῆς μαζὶ ἐναντίον τοῦ Δ. Βούλγαρη, προέδρου τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως (Γριαγδρίας), ἀποκαλουμένου ἀντιθασι-

λέως, ἀναγκάστηκαν γὰρ ὑποχωρήσουν καὶ γὰρ δημιουργήσουν δηπως - δηπως, καταγροπιασμένοι, ξεχωριστὸν ὑπουργεῖον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (μὲν ἀπόσπασι ἀπὸ τὸ ἐνιαῖον μέχρι τότε ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Παιδείας μερικῶν ἀσημάντων ὑπηρεσῶν) καὶ τὸ ὑπουργεῖον αὐτὸν τὸ προσφέρουν στὸ Δεληγεώργη γιὰς γὰρ κοπάση ἡ λαϊκὴ θύελλα.

Ἐκεῖνος τὸ ἀποδέχεται, μὲν χρύα καρδιά, μόνον καὶ μόνον γιὰς γὰρ μὴ δημιουργήσῃ μὲ τὴν ἄρνησην του ζητήματα, ποὺ θὰ μποροῦσαν γὰρ ἀποδοῦν ἐπικινδυνα γιὰς τὴν δλωκληρωτικὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐπαγαστάσεως, κι' ἔτσι δείχγει κι' ἐδῶ πώς ήταν ἔνας πραγματικὸς ἰδεολόγος ποὺ δητι ἔκανε, τὸ ἔκανε γιὰς τὴν προκοπὴ τοῦ "Ἐθγους" καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ Λαοῦ.

Μ' ὅλα ταῦτα δημωξ, ἡ ἐπαγάστασις παραστράτησε ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴν γραμμήν της πρὶν ἀκόμα περάσουν οἱ πρῶτες κιόλας ἥμερες του μεγάλου θριάμβου της, κι' δὲ Δεληγεώργης φοβερὰ ἀπογοητευμένος λέει μὲ πικρία ἔνα δράδυ σὲ δημάδα νέων, ποὺ ἄρχισαν ν' ἀνησυχοῦν γιὰς τὴν ἐρμαφρόδιτη αὐτὴν κατάστασι: «Δυστυχῶς ἡ ἐπαγάστασις ἔξεψυγεν ἀπὸ τὴν φυσικήν της δάσιν, ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ὑψηλῶν ἀρχῶν, καὶ φοβοῦμαι δτι δὲν θὰ ἐπιτύχῃ ὅσον προεδοκῶμεν».

Ο Ἐπικριειγώνδας Δεληγεώργης — Ιωνίιέγος στὸν τεκτονικὸν ἀπὸ τὸν καιρὸν τῶν διατριβῶν του στὸ Ηαρίς, δηπως συγέδαιιγε τότε μὲ διάσημους πνευματικούς ἀνθρώπους, ποὺ ὠραματίζονταν γιὰς τοὺς λαοὺς τῆς γῆς μιὰ ἴδεωδη ζωὴν, μέσα σὲ μιὰ ἴδαικὴ κοινωνία ἀγάπης, ἐλευθερίας καὶ ἀρετῆς — εἶχε φωτεινές ἴδεες, πολὺ ριζοσπαστικές ἵσως γιὰς τὴν ἐποχήν του, κι' ἀκόμια περισσότερο γιὰς ἔναν τέσσερις μιας.

Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀλκατώδη πρόσδοσην τῶν εὑρωπαϊκῶν κρατῶν, ποὺ ἐπεσκέπτετο κάθε τόσο τὸν καλοκαίρια (Ιαλλία, Βέλγιο κλπ.), στὸ γεωργικὸν καὶ βιομηχανικὸν τομέα, ὡγειρευόταν γὰρ κάμη, καὶ τὴν Ἐλλάδα χώρα σύγχρονη, γιατὶ ἔδλεπε πώς δὲν θὰ κατορθώσωμε γὰρ γίγωμε ποτὲ πραγματικὰ ἀνεξάρτητοι, ἀν δὲν ἀποκτήσωμε κάποια οἰκονομικὴ αὐτοτέλεια.

Σκέψτηκε λοιπὸν γὰρ προετοιμάση τὸ ἔδαφος γιὰς τὴν ἀποκατάστασι του ἀγρότη, στὸν ὅποιο ἡ πολιτεία ὤφειλε γὰρ δώση τὸ

ταχύτερο δυνατό γεωργικό κλήρο, γιατί γάλ μπορέση γάλ ζήση άνθρωπινά, παράλληλα δέ, γιατί τή μεγαλύτερη άπόδοσις τής ζηγονής έλληγνας ηγής, έσχεδίασε, μιέ τή γρήγορη φαντασία του, τήν έκτελεσι αρδευτώντων έργων, τήν έπιπέδωσι τής άγροτικής ασφαλείας, τήν έξοντωσι τής ληγτείας πού έλυτικίνετο τήν θηλασθρό και τήν προκοδότησι τῶν άγροτῶν μέτρα γεωργικά έργα λείτα.

Παρόμοιες σκέψεις έκκαγε και για τήν άγάπηνά τής διομηχανίας, γιατί γάλ οπάρχη άλληλοεξάρτησις στούς δύο αύτούς βασικούς τομείς και γάλ συνδυάζεται ή αξιοποίησις τῶν πλουτοπαραγωγικῶν μας δυνάμεων και ή αξιοποίησις τῶν άγαθῶν κατά τρόπου έπιστημονικό δάλλα και πρακτικό μαζί. Δέν παρέλειπε δέ, τήν έξετασι και διλων συγαρφῶν οικογομικῶν προσβλημάτων, παιίρνοντας ώς δάσι τίς οπάρχουσες πηγές του έθυμού μας πλούτου (άλλεια, κτηνοτροφία, δάση κλπ.).

"Όλα δέ αὐτά, τὰ εὑρισκεύ μαγκακιά και έπειγοντα και γιά τὸν πρόσθετο λόγο, διτι έπίστευε πώς ή 'Ελλάδα μποροῦσε γάλ παιξη σημαντικώτατο ρόλο στήν 'Αγατολή και γάλ γίνη ή έστια κάλιε έκπολιτιστικής κινήσεως σ' αὐτό τὸν άνεκμετάλλευτο χώρο, συγκεντρώγοντας σιγά - σιγά, μιέ τή διοιτηγανική και γεωργική τελειοποίησι της, τὸν διεσπαρμένο σ' άλλουληρη, τήν θύρρογέασι άποδημο 'Ελληγούμερο, αὐτὸν τὸν άσυναγώναστο και άνεξάντηλητο έθυμο «πόρο», έπως τὴν άποκαλούσε. Και τήν πίστη του αὐτή γιά τήν δικατάλυτη δύναμιν τής έλληγνας ψυχῆς. Τή διαπιστώγει κανεὶς καλλίτερα σ' ένα του γράμμα πρός τὸ φίλο του Εύστ. Σημ, σταλμένο τὸ καλοκαίρι του 1860 ἀπὸ τὰ λουτρά του Plombières, δπου τοῦ γράφει: "... Πόρους έχει ή 'Ελλάδα άπειρους. "Οταν συγκεντρώσῃ τήν άπανταχοῦ του κόσμου διεσπαρμένην 'Ελλάδα πρός ένα σκοπόν, τήν σωτηρίαν αύτης, θέλει ίδει διπόδηγη δύναμιν έχει....». («Πολιτικά ήγειρολόγια - Πολιτικαὶ σημειώσεις - Πολιτικαὶ έπιστολαί» σελ. 199).

Τοὺς δραματισμοὺς του Δεληγεώργη, γιά μιά 'Ελλάδα μεγάλη και ισχυρή, μιέ ήγειτικό δὲ ρόλο στὸν έξευρωπαϊσμὸν τής τέσσα καλυπταργημένης, έκεινα τὰ γρόνια ίδιαίτερα, σὲ πολιτικό 'Αγατολής, τοὺς διέποιε γάλ παιίρνοντα σύρκα και άσταν ἐπὶ τής λαμπρότερης πρωθυπουργίας του 'Ελευθερίου Βενιζέλου μιέ τή συνθήκη τῶν Σεθρῶν (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1919), και τὰ ίδια σχε-

δόν λόγια τ' ἀκοῦμε νὰ ἐπαναλαμβάνη ὅστερα ἀπὸ 61 διάλογορα χρόνια (1921) κάτω ἀπὸ δύσμενεῖς μάλιστα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ πολιτικὲς συγθῆκες ὁ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Μεγάλης Βρεταννίας Λόυδ Τζώρτζ πρὸς τὸν ὑπουργὸ του καὶ πρωθυπουργὸ μετέπειτα τῆς χώρας των καὶ θρυλικὸ ἡγέτη τοῦ ἔλευθέρου κόσμου κατὰ τὸ Β' Παγκόσμιο Ήόλεμο, Οὐίνστων Τσῶρτσιλ, σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὸ "Ἐθνος μας συζήτησί τους, σχετικὰ μὲ τὴ θέσι μας στὴ Σμύρνη καὶ Θράκη, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἀναπάντεχη πτῶσι τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920.

"Αγ καὶ ἀπογοητευμένος δι μεγάλος Οὐαλλός ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ ἐγκαρδίου φίλου του καὶ πολυτίμου συνεργάτου του, κατὰ τὴν κατάρτισι τῶν Συνθηκῶν τῆς Εἰρήνης μετὰ τὴ λῆξι τοῦ Α' Παγκοσμίου Ήολέμου, στὸ δυναμισμὸ καὶ τὴν εἰλικρίνεια τοῦ δυοῖς (Βενιζέλου) ἔδαστίζετο, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ, στὴν Ἀγατολικὴν Μεσόγειο, ίδου τί εἶπε γιὰ μᾶς στὸ συγομιλητὴ του, ὅπως δι λόιος δι Τσῶρτσιλ τὸ ἀφηγεῖται στὰ ἀπομνημονεύματά του: «Οι "Ἐλληνες εἶναι λαὸς τοῦ μέλλοντος εἰς τὴν Ἀγατολικὴν Μεσόγειον. Εἶναι γόνιμοι καὶ πλήρεις ἐνεργητικότητος. Αντιπροσωπεύουν τὸν χριστιανικὸ πολιτισμὸν κατὰ τῆς τουρκικῆς διαρροήτητος. Μίαν μεγαλυτέρα "Ἐλλάς θὰ εἶναι ἀνεκτίμητον πλεονέκτημα διὰ τὴν Βρεταννικὴν Αὐτοκρατορίαν. Οι "Ἐλληνες ἐκ παραδόσεως, ἐκ κλίσεως καὶ ἐκ συμφέροντος, διάκεινται: φιλικῶς πρὸς ἡμᾶς. Εἶναι σήμερον ἔθνος 5 - 6 ἑκατομμυρίων, καὶ ἔντος 50 ἑτῶν, ἀν ἡμιπορέσουν γὰρ κρατήσουν τὰ ἐδάφη τὰ ὅποια τοὺς ἐπεδικάσθησαν (ἐγγοεῖ τὰ διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σερβῶν παραχωρηθέντα), θὰ ἀποτελέσουν ἔθνος 20.000.000 ψυχῶν».

Καὶ συνεχίζει ἔχοντας ὡς θάσιγ τῶν σκέψεών του, τὸ συμφέρον πρώτιστα τῆς πατρίδος του: «Εἶναι καλοὶ γαυτικοί, θ' ἀναπτύξουν γαυτικὴν δύναμιν, θὰ κατέχουν τὰς σπουδαιοτέρας νήσους εἰς τὴν Ἀγατολικὴν Μεσόγειον. Αἱ γῆσοι αὐταὶ εἶναι αἱ δυναμικαὶ ὑποθρυχιακαὶ θάσεις τοῦ μέλλοντος, κεῖνται ἐπὶ τῶν διὰ τῆς διώρυγος τοῦ Σουέζ συγκοινωνιῶν μας μὲ τὰς Ἱγδίας, τὴν Ἀπωλεῖαν καὶ τὴν Αὔστραλίαν. Οἱ "Ἐλληνες ἔχουν ισχυρὸν τὸ αἰσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, καὶ ἀν εἴμεθα οἱ σταθεροὶ φίλοι τῆς "Ἐλλάδος κατὰ τὴν περίσσον τῆς ἔθνους τῆς ἀγαπτύξεως, θὰ καταστῇ αὕτη μία ἐκ τῶν ἐγγυήσεων διὰ τῶν δοπίων δύνανται γὰ

διατηρηθούν αι κυριώτεραι συγκοινωνίαι τής Βρεταννικής Αύτοκρατορίας...».

Μάζι μεγάλη πληγή τὰ χρόνια ἔκεινα γιὰ τὸν τόπο μας, ὅπως καὶ πιὸ πάνω ὑπογραψμένεται, ήταν ἡ ληστεία. Δημιουργημα κατὰ πρῶτο λόγο, τῆς τακτικῆς τῶν Βαυαρῶν (ὅπως ἐπίστευε καὶ ὁ Δεληγεώργης), μὲ τὶς διμαδικές ἀποστρατείες τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἑθνεγερσίας καὶ τὴν ἐγκατάλειψί τους ὕστερα στὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν πεῖνα,¹ ἀγαπτύχθηκε γλήγορα - γλήγορα σὲ βαθὺδι πεικίγυνο, χάρις στὴν προστασία τῶν συμμοριῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ γτόπιους δυστυχῶς παράγοντες, μεταξὺ τῶν ὅποιων συγκαταλέγονταν καὶ πολιτευόμενοι ἀκόμα... Τόσο δὲ εἶχαν ἐπικρατήσει στὴν Ὑπαίθρο, καὶ εἶχαν ἐπιδημῆσαι σὰν κατάστασις στὴν κοινὴ συγείδησι, ὥστε ἔμπαιναν πολλές φορὲς καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴν Ἀθήνα γιὰ γὰρ πάρουν τόν... καφέ τους στὴν «Ωραία Ἐλλάδα», χωρὶς νὰ παραλείπουν, σὲ τέτοιες εὐκαιρίες, γὰρ ἐπισκέπτωνται τοὺς φίλους τους ὑπουργοὺς καὶ βουλευτές, τελείως ἀγενόχλητοι.

Κι' ἂν τοὺς ἐρχόταν δολικό, λεηλατοῦσαν καὶ καμμιὰ στρατώνα! γιὰ νὰ προμηθεύσουν τὰ νεοσύλλεκτα πολληκάρια τους ὅπλα καὶ ἀλογα!, ἦ... ἀρπαζαν καὶ καμμιὰ γυναῖκα!! «ἀπὸ τὰς ἀγυιὰς τῶν Ἀθηνῶν» ὅπως εἶπε στὴ Συγέλευσι (Συν. 14 Ιουνίου 1863), καυτηριάζοντας τὴν κατάστασι τῆς ἐποχῆς, δ Ἀλέξ. Κουμουνδούρος. Φυσικά, πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ἀσκοῦσαν καὶ τά... πολιτικά τους δικαιώματα μὲ πλήρη ἐλευθερία, καὶ φαντάζεται κανεὶς μὲ

---

1. Ο Τσαμαδὸς αὐτοκτόνησε, μὴ μπορώντας νὰ ὑποφέρῃ τὴ φτώχεια καὶ τὴν περιφρόγησι, οἱ δὲ Φωτήλας, Μαυρομιάτης, Χριστακόπουλος καὶ ἄλλοι: φημισμένοι ὀπλαρχηγοὶ πέθαναν κυριολεκτικῶς ἀπὸ τὴν πεῖνα. «Οσοι δὲν ἔγηκαν στὸ κλαρί, διακόγευαν ἔδω κι' ἔκει, ἀφοῦ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ δουλέψουν, εἴτε ἀπὸ τὰ χρόνια, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀχρήστευσί τους στὴν ὑπηρεσία τῆς Πατρίδος, καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἥρωες γιὰ γὰρ μὴν ἀπλώνουν ἵκετευτικὰ τὸ χέρι σὰν τὶς πειγαλέες χῆρες τῶν ἀγωνιστῶν, τσουγκράνιζαν τὸν ταμπουρᾶ τραγουδῶντας τὸ θύριο τοῦ στρατάρχη τῆς Ρούμελης: «Καραϊσκάκη μου ἀρχηγὲ καὶ πρῶτε καπετάγιε». Καὶ ἀπὸ τότε ἔμεινε παροιμιώδης ἡ φράσις: «Θαράει τὸν Καραϊσκάκη», ποὺ λέγεται συμβολικὰ γιὰ τὶς μεγάλες πεῖνες...

πόση άμεροληψία και εύταξία πρό παντός, γίνονταν οι ἔκλογές τότε...

Τις σάπιες κοινωνικές αντιλήψεις τῆς Ὁθωνος·κῆς ἐπωχῆς, πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, τὶς διέπει κανεὶς διοζώντανες στὸ ίστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ διαπρεπέστατου νομοδιδασκάλου, πολιτικοῦ, φιλοσόφου, ίστορικοῦ και λογοτέχνη Παύλου Καλλιγᾶ «Θάνος Βλέκας», ποὺ δημοσιεύτηκε ἀγωγύμως τὸ 1855 - 1856 στὴν «Πανδώρα». Σ' αὐτό, σκιαγραφώντας μὲ ἔντονη ἐθιγικὴ ἀγησυχία ὁ συγγραφέας, τὴν τραγικὴ κατάστασι τῆς χώρας, ἡ δποίᾳ εἶχε περιέλθει στὸ ἔσχατο ὄριο ἀναρχίας και τοῦ ἥθικοῦ ξεπεσμοῦ, μᾶς παρουσιάζει ἔναν ἀξιωματικὸ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, τὸν Τάσο Βλέκα, νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴ σταδιοδρομία του γιὰ νὰ γίνη... ληστής! μιὰ και τὸ... ἐπάγγελμα ἐκεῖνο ήταν ἀπείρως ἐπικερδέστερο ἀπὸ τὸ δικό του!!....

Αλλὰ και ἡ περιφέρειά μας δὲν πήγαινε πίσω. Τὸν Ἰούνιο 1835, ἐδόμοήντα λησταγάρτες στὴ θέσι «Σκαλί», λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλι μας, αἰχμαλώτισαν 37 πολίτες και ἐσκότωσαν ἐπὶ τόπου τὸ Βαυαρὸ λοχαγὸ τῶν σκαπανέων Γ. Κράους, μαζὶ μὲ τὸν ἵπποκόμο του και κάποιον ἀλλο συμπατριώτη του στρατιώτη, καθὼς και ἔναν «Ἐλληνα ἀξιωματικὸ τοῦ Μηχανικοῦ, οἱ δποίοις πήγαιναν γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους ἀπὸ τὸ Ἀγρίνιο στὸ Μεσολόγγι (ἔδρα τοῦ ἐκτάκτου ἐπιτρόπου και νομάρχου Ἀκαρνανίας και Αιτωλίας, δπως ἐπίσης τοῦ Βασ. Φρουραρχείου και τῆς Μοιραρχίας τοῦ Νομοῦ μας), τὸ Φεδρουάριο δὲ τοῦ 1836, πραγματικὴ στρατιὰ ἀπὸ 250 περίπου ληστοσυμμορίτες ἐπολιόρκησε τό... Μεσολόγγι (ἡταν ἡ τετάρτη πολιορκία του αὐτή!)... ποὺ και τούτη τὴ φορὰ ἀντιστάθηκε τὸ δόλιο, χάρις στὴν ἀποφασιστικὴ ἀμυνα τῶν κατοίκων του, οἱ δποίοι, γιὰ τὴν ἀνδρεία τους, πήραν τὰ συγχαρητήρια τῆς τότε Κυβερνήσεως, σὲ σχετικὴ προκήρυξι τῆς.

Τοῦ κάκου ὁ παλιὸς ἀγωνιστῆς τοῦ Μεσολογγιοῦ Γεώργ. Τσόγκας, ποὺ εἶχε στὴ δικαιοδοσία του τὸν τομέα τῆς ἐπαρχίας μας, τοὺς κυνηγοῦσε νύχτα και μέρα μὲ τοὺς στρατιώτες του. Αὕτοι ὅλο και πλήθιαναν και ἡ δημοσίᾳ ἀσφάλεια πήγαινε ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο. Ἡ Ναυπακτία ἐστέναζε κυριολεκτικὰ ἀπὸ τούτη τὴν τρομερὴ ὄργη και τὰ μεσάνυχτα τῆς 3 Μαΐου 1835 οἱ ἀρχιληστὲς Χοσιάδας, Καλαμάτας και Ρουπακιᾶς, μὲ 80 κι' ἀπά-

νω συγτρόφους τους, πάτησαν κι' αὐτὴ ἀκόμα τὴ Ναύπακτο, ποὺ ἦταν ἔδρα ἐπάρχου, καθὼς καὶ λόγου τακτικοῦ στρατοῦ καὶ πολιτοφυλακῆς, καὶ ἀφοῦ ἀπογύμνωσαν τὸ ἀρχογυτικὸ τῶν ἀδελφῶν Νόδα, ἐμπόρων στὴν Ηάτρα, σκότωσαν ὅστερα μὲ τρόπο ἀνατριχιαστικὸ τὴ γριὰ μητέρα τους, καὶ συνέχεια ἀπήγαγαν τὴ γυναικα καὶ τὴ θυγατέρα τοῦ Ηάνου Νόδα, γιὰ γὰ τὶς διαπραγματευθοῦν κατὰ τό... γόμο τους μὲ πλούσια λύτρα, δπως πληροφορούμεθα τὰ παραπάνω περιστατικὰ ἀπὸ τὸ πρόσφατο (Μάρτιος 1968) ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια, μὲ εἰσαγωγὴ δὲ καὶ σχόλια τοῦ Ἐμπ. Πρωτοφάλητη, «Ἡμερολόγιο» τοῦ γγωτοῦ μας Κοζανίτη ἀγωγιστὴ Νικ. Κασομούλη, στὸν ὅποιο, ἐμεῖς οἱ Μεσολογγῖτες ἰδιαίτερα, ὅφελομε πάρα πολλά, τόσο γιὰ τὴν ἐγθουσιώδη συμμετοχὴ στὰ δειγὰ ἐκείνου τοῦ ἐπικοῦ πολέμου πίσω ἀπὸ τὸ σαραδαλιασμένο «φράχτη» μας, ὃσο καὶ γιὰ τὴν πολύτιμη προσφορά του μετέπειτα μὲ τὴ συγγραφὴ τῶν «Στρατιωτικῶν Ἐγθυμημάτων», ὃπου μὲ τόση ἔξαρτος καὶ πατριωτικὸ πάθος μᾶς ἔξιστορει τὶς μεγαλειώδεις σκηνὲς τῆς τελευταίας πολιορκίας καὶ τῆς ἡρωικῆς τελικᾶς Ἐξόδου τῆς ἀθάνατης Φρουρᾶς...

‘Ως πρὸς τὴν Ἀκαρνανία, ἡ κατάστασις ἦταν ἀκόμα τραγικώτερη. Ἐκεῖ κάθε λίγο καὶ λιγάκι σημειειώνονταν ἀνήκουστες Ογριώδεις εἰς ὄντος τοῦ ἀγροτικοῦ, ἰδιαίτερα, πληθυσμοῦ, καὶ στὶς 12 Ἰανουαρίου 1836 ὁ αἰμοχαρῆς ἀρχιληγτῆς Κούτρας μὲ 50 συμμορίτες ἐλεγχότησε τὰ καλύδια τῶν βλαχοποιένων καὶ κατέσφαξε 16 ἀνήλικα παιδιά, ἀρσενικὰ καὶ θηλυκά, 7 γυναικες καὶ 4 ἄνδρες καὶ στὸ τέλος φεύγοντας, ἔδαλε φωτιὰ σ' ὅλα τὰ βλάχικα κονάκια καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις των πέρα γιὰ πέρα. (Ἐφ. «Ἀθηγᾶ» 21 Ἰανουαρίου 1836).

Τελικὰ ἡ Κυθέρηγις ἔστειλε τὸ Μπενιζέλο Ροῦφο, ώς ἔκτακτο ἐπίτροπο στὴν Ἀκαρνανία, ὃπου ἐκεῖνος ἐγκατέστησε δύο ἔκτακτα Στρατοδικεῖα, διωρίστηκαν δὲ ἀρχηγοὶ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων οἱ γενναῖοι στρατηγοὶ Θ. Γρίβας καὶ Κ. Τζαδέλλας, οἱ ὅποιοι ὅστερα ἀπὸ σκληρές καὶ πολύεκρες μάχες πρὸς τὶς συριμορίες τῆς περιοχῆς, ἐπέτυχαν νὰ διαλύσουν τὶς περισσότερες. Ἡ Κυθέρηγις ὄμως, γιὰ νὰ λείψῃ μᾶλιστα τὴν τρομερὴ αὐτὴ μάστιγα στὴν περιοχή μας τουλάχιστον, ἀφοῦ μὲ τὰ ὅπλα δὲ μπόρεσε γὰ τοιχοθαρίση τὴν κατάστασι, ἀναγκάστηκε γὰ τοιχογήήση

στοὺς περισσότερους ἀπὸ ὅσους ἀπόλειναν ἀμνηστία (28 Ἀπριλίου 1836) κι' ἔτοι, γιὰ κάμποσο καιρό, ἀγέπνευσε δ ταλαιπωρημένος πληθυσμός, ίδιαίτερα τῆς ὑπαίθρου.

Ἄλλὰ δὲν ἀργησαν δυστυχώσουν οἱ συμμορίες στὴ Στερεά, μὲν ἀφάνταστες πάλι: ζημιές όλικές καὶ γήικές κι' ἐδῶ μέσα καὶ στὸ ἔξωτερο, ὅπου τὸ Κράτος μας περιέπεσε σὲ τελεία ἀνυποληφία ἀφοῦ, σὲ πολλές περιπτώσεις, ἀναγκαζόταν γὰρ κάιη συμβιβασμοὺς μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ληστανταρτῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὅποίους μάλιστα, ἀπὸ ἀντάρτικο ἀσικλίκι:, δὲν δέχτηκαν καὶ τὴν ἀμνηστία ποὺ τοὺς ἔδωσε ἡ Πολιτεία, μετὰ τὴν μεταπολίτευσι τοῦ 1843!... Αὐτὸ δηταν τὸ κατάντημά μας πραγματικὰ γιὰ κλάματα...

Ο Δεληγεώργης τότε ἀγαλαμβάνει: στὴ Βουλὴ ἔνα μεγάλο καὶ ἐπικίνδυνο καὶ γι' αὐτὴ τὴ ζωὴ του ἀγῶνα, ὑποστηρίζοντας, μὲ τὴν παρρησία καὶ τὴν εἰλικρίνεια ποὺ τὸν διέκριγαν, τὴν ἀδήριτο ἀνάγκη γὰρ παταχτῇ χωρὶς οίκτο, μὲ κάθε μέσον καὶ μὲ κάθε θυσία ἡ ληστεία, καὶ τονίζοντας ὅτι ἡ ἐθνικὴ τιμὴ ἐπέδαλε γὰρ ἐκλείψη ὁρίστικὰ αὐτὴ ἡ λέξις ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιο καὶ «γὰ συγτριβῆ» ἡ ὅδρα αὐτῆς.

Εἶναι ἔνας νευρώδης λόγος του, καταπέλτης σωστὸς ἐναγγίον τῆς Κυβερνήσεως Θρ. Ζαΐμη κατὰ τὴ συζήτησι τοῦ στρατιωτικοῦ προσυπολογισμοῦ (10 Νοεμβρίου 1869), ἀποκαλυπτικός, πλὴν τῶν ἄλλων, τοῦ ὃς: δύναμις πεζικοῦ, ἵππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ ἀπὸ 10.000 στρατό, ὑπὸ δύο ἀρχηγούς πεπειραμένους καὶ γενναίους, εἰχε διατεθῆ γιὰ μόνη τὴ Στερεά Ἑλλάδα. «Ως πρὸς τὴν Αἰτωλοακαργανία ἡ προοριζομένη γιὰ τὴν ἐμπέδωσι τῆς δημοσίας ἀσφαλείας στρατιωτικὴ δύναμις, ὅπως μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀνέπτυξε δ Δεληγεώργης, ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέντε τάγματα εὐζώγων καθὼς καὶ τέσσαρες αὐθυπάρκτους λόχους εὐζώγων ἐπίσης, ὑπὸ τὴν ἥγεσία τοῦ συμπατριώτου συνταγματάρχου Βασ. Σκαλτσοδήμου, διὰ δὲ τὴν Εύρυταν, εἰχαν σταλῆ δύο πλήρη τάγματα εὐζώγων μὲ διοικητὴ τὸν ἀντισυνταγματάρχη Δημ. Ν. Μπότσαρη.

Παρὰ ταῦτα — καταγγέλλει, συγεχίζοντας δ πρόεδρος — ἡ Κυβέρνησις ἀπὸ ἀσυγχώρητη ἐπιπολαιεῖται, ἀφῆκε δύο μόνον τάγματα στὴν Αἰτωλία καὶ Ἀχαργανία, μὲ θλιβερὸν ἀποτέλεσμα γὰρ σημειειώθον στὴν Ἐπαρχία Μεσολογγίου (ἡ ὅποια ἀπὸ τὸ 1846

δὲν εἶχε δεῖ πιὰ ντόπιο ληστή καὶ ή δποία εἶχε παραμείγει τελικά τὸ 1869 μὲ στρατιωτικὴ δύναμι μόλις 16 ἀνδρῶν!!, καὶ τοῦτο ἐπετεύχθη!! Ὕστερα ἀπὸ ἐπανειλημένα ἔντονώτατα διαβίματα τοῦ Δελγγεώργη πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν γὰρ στειλῆ δπωσδήποτε στρατὸ στὴν περιφέρειά του, γιατὶ πρωτύτερα δὲν ὑπῆρχε ἐκεῖ οὔτε ἔνας τσολιᾶς γιὰ δεῖγμα!), ἐπτὰ αἰχμαλωσίες μέσα σὲ 45 ἡμέρες ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο μέχρι τῆς 15ης Ὁκτωβρίου 1869, προκάλεσε δὲ τοὺς εἰς τὴν Βουλὴν ἀντιπροσώπους τῶν ληστοκρατουμένων περιοχῶν γὰρ πούν «καθαρὰ καὶ φανερά, ἂν ή ληστεία δὲν ὑπερισχύῃ τῆς ἔξουσίας».

Τέτοια λόγια, γιὰ κείνη τὴν ἐποχή, δὲν ἦταν εὐκολα. "Οχι μιονάχα γιατὶ οἱ ληστές, μὲ τὴν παντοδυναμία τους στὴν ὕπαιθρο, διώριζαν τοὺς βουλευτὲς στὰ διλαέτια τους καὶ ἔτσι κανόνιζαν καὶ αὐτὴ τὴ σύνθεσι τῆς Βουλῆς!... ἀλλὰ γιατὶ δὲν ἦταν καθόλου σιγουρὸ τὸ κεφάλι, ὅποιου θὰ τολμοῦσε νὰ τὰ δάλη μαζί τους.

"Η ἀγόρευσις τοῦ Δελγγεώργη μαθεύτηκε, δπως ἦταν ἐπόμενο, μὲ τὸ Νῖ καὶ μὲ τὸ Σιγμα, σ' ὅλα τὰ κλέφτικα λημέρια καὶ ἔγινε πιὰ ὁ κύριος στόχος τους. "Ελεγαν δὲ χαρακτηριστικὰ γιὰ τούτον, γεμάτοι λύσσα, δτι ὁ λύκος τὴν τρίχα ἀλλάζει, τὴ γνώμη δὲν τὴν ἀλλάζει, ἐννοούντας πώς τὸ παιδὶ τοῦ Μήτρου Δελγγεώργη, φοιβεροῦ καὶ τρομεροῦ διώκτη τους, ὅπως ξέροιμε (7 φορὲς τοῦ εἶχε ἀνατεθῆ ἐπὶ "Οθωνος ή ἀρχηγία γιὰ τὴν καταδίωξι τῆς ληστείας στὴ Ρούμελη καὶ τὸ Μοριά), δὲν ἦταν δυνατὸν γὰρ τρέψη καλλίτερα αἰσθήματα ἀπέναντί τους.

Κι ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη, ἀπὸ λόγους προσωπικούς ιδιαιτερα, ἡ μεγάλη ἐχθρότητα τῶν Δελγγεώργηδων, πρὸς τοὺς ληστές, γιατὶ τὸν πάπκο τοῦ Ἐπαριειώνυμα τὸν σκότωσε ληστοσυλιγμοία, ἀφοῦ τοῦ ἔστησε καρτέρι (ἔγέδρα), στὴν Κλεισούρα τοῦ Μεσολογγίου, ἐνῷ γύριζε μαζὶ μὲ τὸ Μήτρο ἀπὸ τὴ Μακρυνεία στὸ Μεσολόγγι, ὁ πατέρας του δὲ τότε, γλύτωσε σὸν ἀπὸ θαυμα.

Μάλιστα (ὅπως αὐτὸς ίσσε τὸ διηγήθηκαν στὴ Μακρυνεία) ὅταν στὶς πρώτες βουλευτικὲς ἐκλογὲς μετὰ τὴν ἴστορικὴ αὐτὴ ἀγόρευσι δ πρόεδρος κατέβηκε στὴν ἐπαρχία μας γὰρ περιοδεύση, τοῦ διαμηνύθηκε ἀπὸ δπαδό του ληστοτρόφο — ἀκούσιο συνεργάτη τους δέδαια — πώς εἶδε σημάδια ἀνησυχητικὰ γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ γὰρ φυλάγεται, δταν θὰ δηγῇ στὰ δρειγκ. Καὶ πράγματι, μὲ

πρωτοθουλία του τοπικοῦ κοιματικοῦ του ἐπιτελείου, ώργανώθηκαν ίσχυρὰ ἔνοπλα ἀποσπάσματα ἀπὸ φυχωμένα παλληκάρια φίλους του, ποὺ δὲν τὸν ἀφησαν γὰρ κάμη μόγος του οὔτε δῆμα, κατὰ τὶς περιοδείες του.

Οἱ κίνδυνοι ποὺ ἐπεσήμανε δὲ Δεληγεώργης στὴ Βουλή, δὲν ἀργησαν γὰρ ἐνσκήψουν καὶ γὰρ συγκλονίσουν τὴ χώρα, πρὶν περάσουν ἀκόμα πέντε μῆνες ἀπὸ τότε. Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1870 (Μεγάλη Δευτέρα) ἔγινε ἡ φοβερὴ ληστεία τοῦ Δήμεσι ἀπὸ τὴ ληστοσυμμορία τῶν Ἀρβανιταίων, εἰς θάρος Ἀγγλῶν εὑγενῶν (λόρδου Μουγκάτσερ, Ἐρβερτ, γραμμικτέως τῆς ἑδῶ ἀγγλικῆς πρεσβείας, Λόρδο, δικηγόρου τῆς λαυριακῆς ἑταιρείας Ροῦ - Σερπιέρη καὶ τοῦ περιηγητοῦ Βίνερ), οἱ δποῖοι, μὲ τὸ γραμματέα τῆς Ιταλικῆς πρεσβείας κόμητα Βούλ, πήγαν γὰρ ἐπισκεψθοῦν τὸ πεδίον τῆς ἐπικῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα, μὲ τραγικὸ ἐπακόλουθο γὰρ σφαγοῦν τὴ Μεγάλη Παρασκευὴ οἱ 4 ἀνδρες ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους, ἀφοῦ ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια τοῦ λόρδου Μουγκάτσερ (ἀπεσταλμένου τῆς συμμορίας πρὸς διαπραγματεύσεις), γὰρ δοθῆ στοὺς ληστές, μιαζὶ μὲ τὰ ζητηθέντα λύτρα, καὶ ἀμνηστία.

Τὸ γεγοὸς αὐτό, ποὺ λίγο ἔλλειψε γὰρ πληρώση δὲ τόπος μὲ ξενικὴ κατοχὴ, ὅπως ἐπρότειναν πολλοὶ θουλευτές στὸ ἀγγλικὸ Κοινοδούλιο, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα γὰρ ταπεινωθῆ πολὺ ἡ Ἑλλάδα καὶ γὰρ ἔξευτελισθοῦμε σὰ λαός, ἐστοίχισε δὲ στὸν ἀγαιμικὸ κρατικὸ μιας προσπολογίας μὲ 10.000 λίρες στερλίνες, ποσὸν τὸ δποῖον ἐδόθη στὴ χήρα τοῦ Λόρδου ὡς ἀποζημίωσις, κατόπιν ἐντόγου διαθήματος τοῦ Ἀγγλου πρεσβευτοῦ πρὸς τὴν ἐλληνικὴ Κυβέρνησι.

Ἡ ἀνίκανη Κυβέρνησις Θρασ. Ζαΐμη ἐπεσε φυσικά, κάτω ἀπὸ τὴ γενικὴ κατακραυγὴ, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴ θεομηγία. Ἡ ταν ὅμως ἀργὰ πιά, γιατὶ ἡ γένεα μιας περιπέτεια εἶχε σκληρότατες ἐπιπτώσεις στὴν περαιτέρω πορεία τοῦ Ἐθγους.

Μὲ τὸ χάος, ποὺ ἐδημογράφη τότε, δὲ θασιλεύς, ἐκτιμώντας τὴν ἴκανητην καὶ τὴν τέλιμη, ἀλλὰ καὶ τὴ σωφροσύνη παράλληλα τοῦ Δεληγεώργη — τοῦ ὁποίου ὁ λόγχος στὴ Βουλή, γιὰ τὴν ἔξόγιας τῆς ληστείας, εἶχε θαθεὶ ἀπήγησι στὴν φυχὴ του, ὅπως καὶ στὸ πανελλήγιο δλόκληρο — τὸν καλεῖ στὴν ἔξουσία, «αὐθορμήτως, καίτοι ἐλαχίστην ιιειονάτητα ἐν τῇ Βουλῇ ἔχοντα» — ὅπως γράψει ὁ Π. Καρολίδης. Ἡ Κυβέρνησίς του ὅμως ἀγετράπη τὸ

Νοέμβριο 1870 μὲ τὴ σύγκλησι τῆς Βουλῆς, καὶ τὸ μόνο ποὺ καταγράφεται στὸ ἐνεργητικό της, κατὰ τὸ σύντομο αὐτὸ διάστημα, εἶγαι ἡ προσχώρησις τῆς Ἐλλάδος στὸ «Σύγδεσμο τῶν Οὐδετέρων» μὲ τὸν κατὰ μῆνα Ιούλιο τοῦ 1870 κηρυχθέντα Γαλλογερμανικὸ πόλεμο. Ἡ χειρονομία ἔκεινη τοῦ Γεωργίου, ὅπως καὶ μὲν ἄλλη παρόμοια, τὸν Ιούλιο τοῦ 1872, ὀπότε γιὰ δεύτερη φορὰ τοῦ ἀγέθεσε «αὐτογνωμόνως» — κατὰ Καρολίδην πάλι — τὴν πρωθυπουργία, μὲ ἰδιόχειρο μάλιστα γράμμα του ὑπὸ ἡμερομηνίαν 8 Ἰουλίου τοῦ 1872, εἰς τὸ ὄποῖον τοῦ ἔγραφε: «Ἐλθὲ γὰ συνεχίσῃς τὸ ἔργον τοῦ 70», ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν τόσο εὑπαθή καὶ φιλύποπτη, πολλὲς φορές, κοινὴ γνώμη, προσφανῆ εὗνοια τοῦ Στέμματος πρὸς τὸν ἐπαναστάτη καὶ ἀντιδυναστικὸ Δελγηγεώργη, ὅπως τὸν εἰχαν γνωρίσει στὰ 1862 καὶ τὰ μετέπειτα 5 γρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου μὲ τὴ μεγάλη πολιτικὴ μάχη του γιὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Σπέγνεν, οἱ δημιουράτες ἀγωγοῦστες καὶ ἴδιαίτερα ἡ «γρυπῆ γεολαία». Καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ, ποὺ τὸ διακωμαδοῦσαν οἱ πολιτικοὶ του ἀντίταλοι, λέγοντας πώς τὸ γέο ἔβιδηται τοῦ κόμικατός του ήταν: «Λαδεὶς καὶ Βασιλεύς», ὑπῆρξε, γιὰ τὸν ὑπερήφανο καὶ φιλότιμο συμπολίτη μας, ἔνα μεγάλο πολιτικὸ καὶ ἥθικὸ πλῆγμα· καὶ ἀπὸ τότε τὸ λαμπρὸ ἄστρο του ἀργισε πιὰ γὰ θαμπώνη.

Δὲν πρέπει ὅμως — τουλάχιστον τώρα — γ' ἀποδώσῃ κανεὶς ταπεινὰ ἔλαττήρια σ' αὐτὴ τὴν τακτικὴ τοῦ Δελγηγεώργη, οὔτε πάλι νὰ γίνη σκέψις πώς ἔκεινος γάριζε διαφορετικὴ γραμμὴ πορείας, στὸ ἴδεολογικό του «πιστεύω». Ἀπόδειξις τούτου είναι ὅτι παρὰ τὴν ἀνατροπή του στὰ 1873 ἀπὸ τοὺς Κουμουνδοῦρο, Ζαΐμη, Τρικούπη καὶ Βούλγαρη, δὲν ἔδιτασε, ὕστερα ἀπὸ ἔνα μέδιο γρόγο (1874), νὰ συμπαχήσῃ μὲ τοὺς τρεῖς πρώτους γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Βούλγαρη, ποὺ είχε καταντῆσει ἀνυπόφορος, τόσο γιὰ τὸ σαραπισμό του ἀπέναντι τῆς Βουλῆς, τῆς ἀποίας ἥθελε γὰ περιορίσῃ τὰ δικαιώματα, δισο καὶ γιὰ τὸ πρωτοφαγὲς ὅργιο τῆς Κυβερνήσεώς του, ἀν καὶ ἡ ἔνωσίς τους ἔκεινη, σὲ κοινὸ μέτωπο, ἔπαιρνε — κατὰ τὸν Καρολίδη — «ἀγτιδασιλικὸν γαρακτῆρα... ἐπειδὴ δι Βασιλεὺς ἐφαίνετο σιωπηλῶς ἐπιδοκιμάζων τὰς περὶ περιορισμοῦ τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν θουλάς τοῦ Βούλγαρη».

«Οταν δὲ ὁ Γεώργιος — ὕστερα ἀπὸ τὸ συγκλονιστικὸ ἄρρωσ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη «Τίς πταίει;», ποὺ ζεσήκωσε κυριο-

λεκτικὰ τὸ λαὸν ἐναντίον τοῦ θαυμάσιος — ὅπεράσισε, σὲ στιγμὴ ἀπογγώσεως, νὰ παραιτηθῇ τοῦ θρόνου καὶ γὰρ ἐπεκτείνῃ μάλιστα τὴν παραίτησι σ' ὅλα τὰ ἀνήλικα μέχρι τότε τέκνα του, ὁ Δεληγεώργης, μὲ σύμφωνη γνώμη του Ἀλεξ. Κουμουνδούρου καὶ του Θ. Ζαΐμη, προπαρασκεύασε τὴν ἀνακήρυξι τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἡ ἐπέιδησις τῆς Ἀγγλίας ἔσωσε τὸ Στέιριμα. Ἀνετέθη μάλιστα τότε (Ἀπρίλιος του 1875), ὁ σχηματισμὸς Κυβερνήσεως «ἐν σιωπηλῇ ἐπιδοκιμασίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν κοιματαρχῶν» — ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλιν ὁ Π. Καρολίδης — στὸ Χαρίλαο Τρικούπη.

Ο Δεληγεώργης λοιπόν, ἔμεινε ἀπόλυτα σταθερὸς στὶς πεποιθήσεις του, ὅπως τὸ ἑτοίμενο κατὰ τὸν ἐπιτάχυιο λόγο του ἔγινε δεινὸς στὴν πολιτικὴν παλαιότερα ἀντίπαλός του, ὁ Ἀλέξ. Κουμουνδούρος καὶ ὅπως τὸ δεδαιώνει πιὰ ἡ ἀδέκαστη ἴστορία, μὲ τὴν ἔγδεληχῆ καὶ φυγρὴ ἔρευνα τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἐν γένει συνθηκῶν ἐκείνης τῆς πολυτάραχης καὶ τόσο εὐιετάθιολης ἐποχῆς.

Μὲ τοῦτο, φυσικά, δὲν σημαίνει ὅτι ήταν μονολιθικὸς σὰν τοὺς ἄλλους πολιτικοὺς τοῦ καιροῦ του, μὲ τὶς ἀναχρονιστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ κοτσαμπάση, οἱ δποῖοι κυβερνοῦσαν τὸν τόπο, εἴτε ὡς εὐγοσύμενοι τοῦ θρόνου, εἴτε ὡς τοποτηρητὲς ξένων δυνάμεων, «ἀκολουθοῦντες τὴν πεπατημένην», δπως λέγεται, χωρὶς καμιαὶ βαθύτερη μελέτη τῶν διεθνῶν, ἰδιαίτερα, προδημιάτων, ποὺ ἐκβολαζοῦν πάνω στὸ «Ἀνατολικὸ ζήτημα» καὶ δίχως κανένα ἐθνικὸ προσανατολισμὸ στὰ δημιουργούμενα εὔρωπαίκα ρεύματα, τὰ δποῖα μᾶς ἐτροβίζουν μέσα στὰ ἀντικρουόμενα συμφέροντα τῶν «Μεγάλων Δυυγάμεων» κατὰ τρόπου, πολλές φορές, τραγικό.

Ἐμποτισμένος ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, ὅτι «τὰ πάντα ρεῖ» (τὴν θαυμάζομενη στὴ διαλεκτικὴ ἀποψί, ὅτι τὸ γενικὸν γίγνεσθαι δὲν εἶγαι ἀλλο τι παρὸ προϊὸν ἀντιθέσεων) καὶ δηηγούμενος στὸ εἰδικώτερο θέμα μας ἀπὸ τὴν ρεαλιστικὴ ἀντίληψι, ὅτι στὰ φιλελεύθερα πολιτεύματα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικὴ μορφὴ τους, ἡ ἐθνικὴ ζωή, κι ἀκόμια περισσότερο οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοί, δὲν παραμένουν στατικοὶ καὶ ἀιετάθλητοι, ἀλλ ἀκολουθοῦν τοὺς διολογικοὺς νόμους τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἔξελιξεων, σὰ σφριγγοὶ δργανισμοὶ καὶ ὅτι, τέλος, σὲ κάθε δεδομένη στιγμὴ ὁ πολιτικὸς ἥγετης ὁφεῖται γὰρ προσαριθμέται πρὸς τὶς ἔκάστοτε δια-

μορφούμενες περιστάσεις, έσωτερικές κι' έξωτερικές, γιατί γάλ δρᾶ
έτσι αποτελεσματικώτερα, χάριν της εύημερίας του λαοῦ καὶ τῆς
χώρας του (χωρίς, φυσικά, μὲ τοῦτο γάλ οπαναχωρῆ ἀπὸ τις κεν-
τρικές ἀρχές του, κατὰ τὴ σημειούμενη ἀλλοτε μὲ δῆμα όργανο καὶ
ἄλλοτε μὲ γοργὸ ρυθμό, ἀέναη πορεία τῆς Ιστορίας), έπραξε
παντοῦ καὶ πάντα στὸ ἀκέραιο τὸ καθήκον του. Κι' αὐτὸς ἀπο-
τελεῖται ωὲς σπάνια ἵκανότητά του, κοινῆς πιὰ ἀγαγγωρισμένη.

Στὸν πνευματικὸ τοιεύν, ποὺ ἦταν ἡ ἀδυναμία του, ὁ Ἐπ.
Δεληγεώργης, εἶχε διέτει πραγματικὰ τὴν ψυχὴ του, γιατὶ ἐπί-
στενει, ὅτι ἔνας λαός, σὸν τὸ δικόν μας, θὰ ἔπειπε γ' ἀξιοποίηση
τὰ ἀνεκτήτα καρίσιμά του, ποὺ ἡ φύσις του πρόσφερε μὲ τὴν
γενναιοδωρία. Σὲ τοῦτο τὸν εἶχε ἐπηρεάσει ἡ μελέτη τῶν θρησκειῶν
Ἐλλάγων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων, καὶ ιδιαίτερα ἡ φιλο-
σοφία του Πλάτωνα καὶ ὁ ὀρακιατισμός του ἦταν γὰλ ἔξευγενίτη
τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν, τὴν τόσο εὔπλαστη γιὰ τὸ ἀγαθό, καὶ γὰλ
μιουργήσῃ ἔνα λαό. Ἀξιο τῶν προσγάνιων του, μὲ συγείδησι ἐλεύ-
θερη καὶ πρὸ παντός, ἀνθρώπινη. Γι' αὐτὸς δημιοὺς τὸ μεγάλο ἐπί-
τευγμα, γρειαζόταν προγραμματικῶν τοις στὴν παιδεία. Καὶ νά ποιές
εἶγα: οἱ μεγαλόπνευστες ἴδεες του πού, ἀπὸ τὸ 1860, διατυπώνει
μὲ τόση συφήνεια στὸ Πολιτικὸ του 'Ημερολόγιο:

«Μεταξὺ Γυμνασίου καὶ Πανεπιστημίου θὲ ταχιῇ μέση ἐκ-
πατέευσις, ἐξ ἦς γὰλ εἶγι: γηγαγκασμένοι γὰλ διέρχονται: ὅλοι οἱ
προσωρινοί: διὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἐν οἷς καὶ οἱ ὑπάλληλοι. Οὗτοι θὰ
ἐκπληροῦνται: δύο σκοποί: Θὰ ἔξαπλοῦνται: ἡ ἐγκύρωλις
ἐκπατέευσις εἰς τὸν λαόν, θὰ καταρτίζωνται δὲ οἱ ἐπιστήμονες τε-
λείως καὶ οὐχὶ ήμιτελῶς, καὶ τρίτον θὰ ἔχωμεν ὑπαλλήλους».

1. Ο Ἐπ. Δεληγεώργης ἀφῆκε ἔξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος
ἀπόρρητον ἀρχείον, ἀπὸ τὸ διπότον οἱ δικοὶ του ἔξεδωσαν ἔνα μι-
κρὸ μόνον τμῆμα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος, ἀγνωστο γιατί, δὲν ἐδη-
μοσιεύθη καὶ, ἀν ὑπάρχη, πρέπει γὰλ εἶγι: πραγματικὰ πολύτιμο,
γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀφορᾶ, ὅπως ἀκουσα, τις συγκρούσεις του μὲ τὸ
στέμμα καὶ τοὺς τραχεῖς ἀγῶνες του γιὰ τὶς λαϊκὲς ἐλευθερίες
κατὰ τὴν δθωγικὴ περίοδο καὶ μετέπειτα. Αὐτὸ προκύπτει καθα-
ρὰ καὶ ἀπὸ τὸν «πρόλογον» εἰς τὰ «Πολιτικὰ 'Ημερολόγια» κλπ.,
ὅπου δηλώνεται πῶς ἡ οἰκογένεια Ἐπ. Δεληγεώργη «ἀρχεται τῆς
δημοσιεύσεως τῶν πολιτικῶν ἡμερολογίων...», μὲ τὴν προσθήκη
ἐπίσης ὅτι τὸ τεῦχος ἔκεινο ἀποτελοῦσε «τὸ πρῶτον αὐτῷ μέρος».

* Ήταν έπισης τεταγμένος ύπέρ τής δωρεάν παιδείας, έπρεσθενες δέ, ότι ή ανάμεξις τής γεολαΐας στήν πολιτική, άποτελούσε θυμπολόγιστη ζημιά στις σπουδές τους και στή μόρφωσή τους γενικότερα, χωρίς δημιουργία για τοντο γάλαπο τηρητήρια, οι οι γένοι έπρεπε να είναι άδιάφοροι: γιὰ τὸν κοινό.

*Απ' αυτὴν τὴν ἀρχὴν ξεκινώντας, δὲν έπειτεφε ώς πρωθυπουργός, στὰ 1873, τὴν ἀνάστασι τῆς «Παγεπιστημιακῆς Φάλαγγος» — ή δοποία συγκροτήθηκε σὲ ἔκτακτες περιστάσεις στὰ 1862, μὲ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ "Οθωνα, γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως μέχρι τῆς ἐκλογῆς γένου βασιλέως, καὶ διαλύθηκε ἀργότερα — γεγογδής ποὺ διέθεσε ἑγαντίον του τὴν γεολαΐα μέχρι ποὺ πέθαγε.

*Η ἐνέργειά του ἐκείνη, παρὰ τὶς εἰς βάρος του ἐπιχρίσεις, καὶ τότε κι? ἀργότερα, ὅτι τάχα ὑπῆρξε ἀσταθῆς στὴν πολιτικὴ του γραμμή «παρασυρόμενος ἐκάστοτε ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ρεύματα» κλπ., ἀποδεικνύει τελείως τὸ ἀντίθετο. Πώς ήταν δηλαδὴ ἔνας πραγματικὸς ἡγέτης, ποὺ δὲν ὑπέκυψε στὶς ἔξαλλες ἀπαιτήσεις τοῦ πεζοδρομίου, κι? οὔτε ἐπρόδινε τὶς πεποιθήσεις του, χάριν τῆς ἔξουσίας. "Ἐτοι: παρὰ τὰ αἰσθήματα στοργῆς καὶ εὐγνωμοσύνης ἀκόλια, ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὴν γεολαΐα, ἀναγκάστηκε, σφίγγοντας τὴν καρδιά του, νὰ ἐπιβάλῃ, σὰν ὑπεύθυνος κυβεργήτης, τὸ κράτος τοῦ γόμου, μὲ θλιβερὸ ἀποτέλεσμα νὰ σημειεωθοῦν πολλὲς αἱματηρὲς συγκρούσεις μεταξὺ φοιτητῶν καὶ ἐφίππου χωροφυλακῆς, κατὰ τὶς δποῖες πολλοὶ φοιτητὲς ἔτραυματίσθηκαν, κι? ἄλλοι ἐξυλοκοπήθηκαν σκληρὰ καὶ δάγκωσα, περὶ τοὺς 30 δὲ ἀπ' αὐτοὺς συγελήφθησαν ώς πρωταίτιοι τῶν ταραχῶν.

*Π πολιτικὴ εὐθίξια, τοῦ ἐπέδηλες τότε γὰρ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν πρωθυπουργία, καὶ κατεδαίνει στὸ Μεσολόγγι, ζητῶντας γὰρ εὑρη ἐκεῖ κάποια παρηγοριὰ καὶ ἀγανούφισισ... Τὸ δεκάδες ὅμιλος ψυχικό του τραῦλια δὲν ἔπαιρνε καμιαὶ γιατρεῖς, καὶ τοῦ ἔτρωγε σιγὰ - σιγὰ τὰ σιθικὰ ἀγελέητα.

*Επακολούθησαν δύο συντοιχώτατες πρωθυπουργίες του, ἀλλὰ καὶ μ' αὐτές, παρὸ τὶς ἀπεγνωσμένες προσπάθειές του, δὲν κατάφερε γὰρ μαλακώση τὴν ἀδικη λαϊκὴ ὀργή, ὡς που ἥρθαν γέες πάλι ἐκλογές, ποὺ ήταν καὶ οἱ τελευταῖς τῆς ζωῆς του. Σ' αὐτὲς ἔπαθε ἀληθινὴ παγωλεθρία μὲ ἀποτέλεσμα γὰρ πεθάνη διτερα ἀπὸ

λίγο «μάλλον έκ του μαρασμού ψυχής, τό γένος οντοτητής, παρότι
έκ του νοσήματος, έκ του άποιου ξέπασχεν», δημιουργήθηκε τότε
ταύτη γνωματική τύπος.

Ως οντογνωμός της Ηαιδείας το 1862, καθιέρωσε τὸ θεσμὸν
τῶν οντοτροφιῶν. Ωποτες καὶ τὸ μάλλον τῆς Γυμναστικῆς στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὰ Γυμνάσια. Ἐκεῖνες σχολικὰ ιτύρια, ἐφρόντισε γιὰ
τις ἀργακάτηρες τῆς γηράς, ποὺ τις ἔθλεψε ὡς πηγὴ ἐθνικοῦ εἰσο-
δήματος, καθούτις καὶ τὸν ἀθλητισμὸν καὶ, τέλος, μετανοήθησε τὸ
Πανεπιστήμιο ἀπὸ «Οὐδενετο», δημιούργησε τότε ἐλέγετο, εἰς «Ἐ-
θνικόν».

Σχετικὰ μὲ τὴν δικαιοσύνην, γιὰ τὴν ὄποιαν ἔτρεψε δικύον τεθω-
σηρό, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη, στοργή, σὸν παλιὸς λειτουργὸς στὸν οἱρὸν
ναὸν τῆς, νὰ τὶς γράψει στὸ Πιερόγιό του (σελ. 96, 105): «Τὰ
διλίγχα Δικαιαστήριά μιας πρέπει γὰ τὸ ζητοῦντας δικαιαστὰς οἴσους, κατὰ τὴν
ἀνατροφὴν καὶ τὰς γηιώσεις, μὲ τὸν ἐν Γαλλίᾳ... Οἱ Πρόεδροι
κατὰ τὴν ἔναρξην τοῦ Δικαιαστηρίου νὰ ἐκφυγῶσι λογίδρια, ὡς γί-
νεται εἰς Εὐρώπην... Τι δικαιογία, τοσούτῳ παρ' οἵμην, γὰλ ἀπειλή-
ται; για τροφὴ τῆς ψυχῆς».

Λαγάγλωφη, εἰκόνα τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεών του καὶ τῶν
προβλέσεών του γενικά, ὡς πρὸς τὴν ἀποτελεσματικότερη καὶ τὴν
πιὸ πολεμιστική ἀντιμετώπιο τοῦ λεπτοῦ αὐτοῦ θέματος, ἀποτελεῖ
ἡ περιώνυμη ἐγκύρωλιός του πρὸς τὶς δικαιαστικὲς ἀρχές, διαν ἐσχη-
μάτισε συμπαχικὴ Κυθέρωνης μὲ τὸν Δ. Βούλγαρη: «Ἡ εὐνομία,
ἔλεγε, ηὗτε εἶναι, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Κυθερώνησεως ἡ ἑτέρα τῶν
δύο δῆμων, δι’ ὧν τὸ Ἑλληνικὸν βασίλειον δύναται γὰρ διεύση πρὸς
τὴν πρόσδον, κατεῖται: σχεδὸν διλόκληρος ἐντὸς τῆς δικαιοσύνης τῶν
δικαιαστῶν ἀργῶν... Πρὸς ἐκτέλεσιγ τῆς σοδαρᾶς ταύτης ἐντο-
λῆς ἀποτεῖται, πρὸ παντὸς ἀλλού, οἱ λειτουργοὶ τῆς Θέμιδος νὰ
φράξωσι τὰ δικαιώσεις τοῦ φατριασμοῦ, διότι οὕτος
εἶναι, κατὰ τὴν πεποιθησίν μου, ὁ ἐφιδλητης τῆς δικαιοσύνης τὸ
ἔργον ἀπαιτεῖ οὐκ διλίγην παρρησίαν καὶ αὐταπάργησιν, ἀλλ’ ἡ
εὔσυγειδηρία τῶν δικαιαστῶν εἰς ἀλλας χώρας ὑπῆρξε τὸ προπύρ-
γιον τῶν λαῶν κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας αὐτῶν τῶν ἥγειμόνων, ἡ δὲ
εὔσυγειδηρία τῶν δικαιαστῶν τῆς Ἑλλάδος δὲν δφείλει εὐτυχῶς νὰ
δεῖξῃ ἥρωισμὸν τοιστοῦ... Ἐλπίδω, κύριοι, δτι προθύμως θέλετε
ἐργασθῆ πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματος τῆς Κυθερώνη-

σεως· τὸ ἐπ’ ἔμοι θέλω ἐφαρμόσει αὐτὸν ἐπιμέρως καὶ εὐλαβῶς, καὶ θέλω ἀποχωρήσει, ἀγ γένεται σεις αὐτοῦ μᾶς κατασταθῆ ἀγέ- φικτος, δι’ οἰονδήποτε λόγογ, διότι ἀποτον θεωρῶ τὴν ἔκδοσιν κυ- δεργητικῶν προγραμμάτων, ἀθετουμένων κατόπιν, εἴτε δι’ ἀδυνα- μίαν τῆς Κυδεργήσεως, εἴτε πρὸς παράτασιν τοῦ θίου αὐτῶν».

Τὰ αὐτὰ ἐπρέσθευε καὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευσι τῶν ὑπαλλήλων, γιατὶ εὑρισκεῖ διτε μόγον μὲ ἔνα καλὸ φυτώριο φωτειγῶν καὶ ἐνα- ρέτων δημιούρων λειτουργῶν θὰ μποροῦσε σιγὰ - σιγὰ νὰ προκόψῃ ὁ τόπος καὶ νὰ ἔξυπηρετηθῇ δι λαδός, δι δοποῖς πάντα, μὲ τὸν πο- λιτικὸ του, ἐπιχειροῦσε νὰ λύσῃ ἐλα τὰ ζητήματά του, δίκαια η ἀδικα, νόμιμα η παράνομα, ὡς τε νὰ δημιουργήσαι: ἔτσι, ἔνας φαῦ- λος αύκλος μεταξὺ δουλευτοῦ, ὑπαλλήλου καὶ φηφοφόρου, ποὺ δὲν εἶχε οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος.

”Αλλες δασικές γγῷμεις του — κάθις ἀλλο παρὰ κολακευτικές γιὰ τοὺς πολιτευομένους — ποὺ περιέχονται σκόρπιες σὰν ἀπο- φθέγματα στὰ ἀπομνημογεύματά του καὶ ἀπεικονίζουν τὶς πρῶτες ἐντυπώσεις του ὅταν μπῆκε, πάναγνος, στὴν πολιτική, εἶγαι καὶ οἱ ἀκόλουθες: «... ή κορωνίς τῆς ἀναιδείας εἶναι η πολιτικὴ ἀγα- δεια». Ως πρὸς δὲ τούς... «Θηρεύοντας» τὰ ὑπουργικὰ χαρτοφύ- λακια, μὲ μοναδικὸ προσδόν τὴν κοιματική τους δυτότητα, γράφει μὲ σαρκασμό: «Ομολογῶ ὅτι ὑπάρχουν ἐν Ἑλλάδι πολλοὶ μη- στῆρες ὑπουργείων, ἀλλ’ η κυριωτέρα αἰτία εἶγαι, διότι ὑπουργὸς δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς. Δὲν ἀμφιβάλλω δέ, διτε θὰ ὑπῆρχον πολὺ δλι- γώτεροι, ἀν εἴχοιεν ὑπουργούς, καὶ εἴπικι δέδαιος ὅτι δι ριθμὸς τῶν μνηστήρων ητο πολὺ μικρότερος, διάκις εἰς τὰ ὑπουργεῖα ὑπῆρχον ὑπουργοί...».

Γιὰ τὴ δουλευτικὴ ἀποζημίωσι — τότε ποὺ η μοῖρα τῶν φτω- χῶν η καὶ τῶν εὐπόρων κάπως πολιτευομένων, ηταν νὰ πεθαίνουν οἱ περισσότεροι στὴν φάθα, ὡς τε νὰ καταντᾶ μόνον οἱ πλούσιοι νὰ ἔχουν τὴν εὐχέρεια τῆς ἀσχολίας μὲ τὰ κοινά, καὶ τοῦτο γιὰ τό... διόρε, διποὺς λέγεται, γιατὶ αὐτοὶ δὲν ηταν σὲ θέσι, φυσικά, γὰ συνειδητοποιήσουν τὰ λαϊκὰ προσδλήματα — δ Δεληγεώργης ἐπρέσθευε τὰ ἀκόλουθα, διποὺς προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολή του πρὸς τὸ γερουσιαστὴ Χρηστίδη (6 Ἀπριλίου 1860) ἐπ’ εύκαιρια συζη- τήσεως στὴ Βουλὴ γομοσχεδίου περὶ ἐκτάκτου ἀποζημιώσεως τῶν δουλευτικῶν σωμάτων: «Εἶγαι ἀληθὲς — τοῦ γράφει — ὅτι δύ-

γανται γὰρ ὑπάρξωσι δουλευταί, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ 250 δρχ. πάγτοτε γὰρ εἶγαι ἀρκεταὶ ἀλλὰ μὴ λησμονήσωμεν ὅτι αὐτοὶ ἀπὸ τοῦ 1844, ἀντὶ ὑπῆρχαν τοιοῦτοι, δὲν ἔξῳδευον οὔτε τὸ πέμπτον τῆς ἀποζημιώσεως ταύτης. Ἡ Ἐθνοσυγέλευσις ὅμως δὲν ἐφρόντισε περὶ αὐτῶν· ἄλλως ἦθελε διορίσει ἐθνικὴν ἀντιπροσωπείαν ἀπὸ κτήνη, εἰς τὰ δόποια δὲλγα ἀχυρα ἀρκοῦσι... Ἡ πατρίς ἔχει ἀνάγκην ἀντιπροσώπων ἔξι ὅλων τῶν τάξεων τῆς κοιγναίας· θέλει ἐπιστήμονας, θέλει κτηματίας, θέλει διοικητάς, θέλει πολιτικούς ἄνδρας. "Αγ δ ἰδιωτικὸς δίος εἰχεν ἀγαπτυχθῆ, ἀντὶ ὑπῆρχον εἰς τὸν τόπον περιουσίαι, συνοδεύουσαι δλας τὰς εἰρημένας κλάσεις, πρότασις περὶ ἀποζημιώσεως τῶν δουλευτικῶν σωμάτων οὐδέποτε ἦθελεν ὑποδιλγθῆ ἢ ὑποδιληθεῖσα, ἦθελε μετ' ἀγανακτήσεως ἀποριφθῆ. "Αλλ' ἐν Ἑλλάδι πρὸς μεγίστην δλάδην τῆς Ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας συμβαίγει τὸ ἐναγτίον. Ὁ ἐπιστήμων ζῆται ἀπὸ μόνης τῆς ἐπιστήμης του καὶ πρέπει διὰ παντὸς ἀπὸ αὐτῆς γὰρ διαζευχθῆ, ἀποδύσμενος εἰς τὴν πολιτικήν. "Αλλὰ καὶ ὁ διοικήχανος ὡς ἐκ τῆς διοικηταίας του ἀποζῶν, καὶ ὁ ἰδιοκτήτης, ὡς ἀπὸ τῶν κτημάτων του συντηρούμενος ἀντὶ δὲν τυγχάνωσιν ἀποζημιώσεως δυναμένης ν' ἀναπληρώσῃ κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ζημίας τὰς ὁποίας ὑπέχουν, ἀποσύροντες ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν ὑποθέσεών των τὴν πολύτιμον δι' αὐτὰς ἐπιδλεψίην των καὶ φροντίδαν ἥ θέλουν ἀπέχει τῶν πολιτικῶν ἢ πολιτευόμενοι θὰ καταστραφῶσι, ἀντὶ δὲν προτιμῶσι γὰρ γίνωσιν οἱ δουλευταί, τοὺς ὁποίους, ἥ γγώμη, ἥγε ἀγωτέρω ἐπολέμησα, ὑποθέτει, δουλευτὰς τοῦ αἰσχους, δουλευτὰς πρὸς τὸ γαυάγιον τὴν πατρίδα φέροντας».

Καὶ ἀφοῦ κάνει μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἀνασκόπησι τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος, παρομοιάζοντας τὸ ἀρτιγέννητον σχεδὸν κράτος μας, πρὸς «βρέφος ἀτελοῦς κυνοφορίας, καχεκτικόν, φέρον ἐν ἑαυτῷ, τὰ δύο πάντη ἀντιθετα στοιχεῖα, τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, βρέφος πολυπαθοῦς μητρός, ἥτις πεινῶσα, τυραννουμένη, μεστὴ χολῆς καὶ πληγῶν κατώρθωσε γὰρ φέρη αὐτὸ εἰς φῶς», καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι: «ὅπως τὸ βρέφος, τὸ δόποιον διὰ γὰρ ἐπιζήσῃ, ἀπαιτεῖται τῆς ἐντελεστέρας ἐπιστήμης καὶ τῆς πατρικωτέρας ἐπιμελείας ἥ συνδρομῆς «διὰ γὰρ ἀσφαλισθῆ ἥ ζωὴ καὶ ἥ ἀνάπτυξίς της».

Συγεχίζει δὲ ὡς ἔξῆς: «Εἰς τὸ Σύνταγμα λοιπὸν δὲν ἀντιθαίνει ἡ ἔκτακτος ἀποζημίωσις τῶν δουλευτικῶν σωμάτων, ἡ ὑπὸ ἀληθοῦς ἀνάγκης ὑπαγορευομένη. Ἐξ ἐναντίας, ἀντιθαίγει εἰς αὐτὸν ἡ ἔλλειψις ἀποζημιώσεως, καίτοι ἀνάγκης ὑπαρχούσης σπουδαίας καὶ ἴσχυρᾶς. Ὁχ! διότι ἡ ἔλλειψις ἀποζημιώσεως θέλει ταπειγώσει τὸ δουλευτήριον ἢ τὸν γερουσιαστὴριον καθὼς τὸ ἐγαγτίον, θέλει καταστήσει αὐτὸν ἀγεξάρτητον· ἡ ἀγεξάρτησία εἰς τὰ ὑψηλὰ αὐτὰ λειτουργήματα πρέπει γὰρ ἔχῃ τὰς ρίζας βαθείας, προϋποθέτει προσόντα, ἀλλὰ καὶ δὲν διαιλάμπει, εἰμὴ δπου ποτίζεται ἀπὸ τὰ δάκρυα τῆς πασχούσης πατρίδος. Ἄλλον ἡ ἀγεξάρτησία οὐδένα ἀλλογν ἔχει δορυφόρον, εἰμὴ γυμνὴν τὴν αὐταπάργησιν, δταν οἱ τὴν πρώτην θέσιν κατέχοντες λειτουργοὶ τῆς πατρίδος ωσι γυμνοὶ τῶν μέσων τοῦ ζῆγην δπωσοῦν ἀνέτως, ἵνα δληγη των τὴν προσοχὴν καὶ δλας των τὰς δυνάμεις ἐπωφελῶς καταγαλίσκωσιν εἰς τὰς δυσχερεῖς ἔργασίας, τὰς δποίας παρ' αὐτῶν ἀπαιτεῖ ἡ πατρίς».

Καὶ θεωρῶν ἀναγκαῖον νὰ μετέχουν τῆς Βουλῆς, καθὼς συγέναιγε ἔκτοτε στὰ περισσότερα συνταγματικὰ κράτη, «οἱ διπλωματικοί, οἱ προξενικοί, οἱ στρατιωτικοί, οἱ διοικητικοί, οἰκονομικοί καὶ δικαστικοί λειτουργοί», συγεχίζει: «Πῶς εἶγι: δυνατὸν ν' ἀπολαύσῃ τὸ καλὸν τοῦτο ἡ πατρίς, δταν τὴν ἀναγκαίαν ἀποζημίωσιν τῶν δουλευτικῶν σωμάτων, ως ληστείαν, ως μόνην μάλιστα ληστείαν τῆς ἔθνικῆς περιουσίας νομίζοντες, ἀναγκάζουσιν αὐτοὺς ν' ἀπέχωσι τῶν πολιτικῶν, ἐκτὸς ἀν θέλωσι, παραιτοῦντες τὰς τῆς ὑπηρεσίας ἀποδοχάς, νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸ δουλευτήριον μὲ μόνην τὴν αὐταπάργησιν, ἵνα ἀρκούντως κατέδειξα τὴν ἀδυναμίαν; Ἀλλοίμονον εἰς τὰ ἔθνη, ἐν οἷς ἐπικρατήσῃ ἡ ἰδέα, δτι τὸ πλέον πάρεργον πρᾶγμα εἶγαι τὸ δουλεύεσθαι καὶ τὸ παρασκευάζεσθαι πρὸς τὸ κυδεργῆσαι. Ἐγ δὲ τῇ Ἑλλάδι αἰωνίως θὰ λέγωσι τὰ χεῖλη μας τὴν πικρὰν ἀλήθειαν, δτι πάσχομεν λειψανδρίαν, ἐγόσφι τὰς δουλευτικὰς ἀποζημιώσεις, δογμάτουτες ληστείαν τῆς ἔθνικῆς περιουσίας, καταλείπωμεν εἰς τὰ δουλευτικὰ σώματα τὰς ἀπείρους μερίμνας τοῦ ἰδιωτικοῦ δίου...».

Αὐτὰ ἔγραφε, ἐδῶ καὶ ἔγαν αἰῶνα, δ Δεληγεώργης, γιὰ τοῦτο τὸ τέσσο τεράστιο ἥθικὸ θέμα πού, πολλές φορές, στὰ χρόνια μας ἴδιαίτερα, ἀπετέλεσε ἀντικείμενο σκαπτικῶν συζητήσεων καὶ ἔξευτελιστικῶν σχολίων εἰς βάρος γενικὰ τῶν πολιτευομένων. Ἐπρό-

Θετε δὲ τότε, στὸ ἵδιο πάλι: γράμμα του, πώς ήταν θέσης, οἵτις «δὲν ηθελε γογγύσει δὲ λαός, προσαίγων εἰς τοιαύτην θυσίαν», τὴν δύοιαν, δὲ εὐθαρσύς πολιτικός ήγέτης, θεωροῦσε «ώς ἀναπόφευκτον ἀνάγκην».

Καὶ θὰ ἀποτελοῦσε σωστὴ ἱεροσυλία ἡ προσθήκη ἔστω καὶ ἐγὸς γιῶτα εἰς αὐτὰ τὰ θεῖα ρήματα τοῦ μεγάλου ἰδεολόγου πού, μὲ τόση σαφήνεια, ἀλλὰ καὶ τὴν ὠμότερη μαζὶ εἰλικρίνεια, συνοψίζουν τὰ καθήκοντα τοῦ βουλευτοῦ, καὶ δίνουν παραλληλα στὸν κάθε πολιτευόμενον τὴν κατευθυντήριο γραμμήν, γιὰ τὴν ὑπὲρ τοῦ Ἱερού Λαοῦ ἐπωφελῆ ἐγάσκης τοῦ ὑψηλοῦ λειτουργήματός των.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Ἑθνοσυγελεύσεως «καθ’ ὃ διευθυγτοῦ τῶν συγεδριάτεων» τὸ ἐθεωροῦσε ἀσυμβίδναστο πρὸς κάθε ἀξίωμα ἐκτελεστικῆς ἔξουσίας, ἡ πρότασίς του δὲ αὐτῇ, τὴν δύοιαν ἀνέπτυξε μὲ τόση ἐπιστημονικότητα, εὐγλωττία καὶ πειθώ, κατὰ τὴν συγεδρίαν: τῆς 14 Ιανουαρίου 1863, ἔγινε ἀμέσως δεκτὴ ἀπὸ τὸ Σῶμα, τὸ ἵδιο μάλιστα δράδυ.

Παράλληλα μὲ τὰ γενικώτερα ἐσωτερικά μας θέματα, παρακολουθοῦσες, μὲ δῆλο του ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον, καὶ τὰ εἰδικὰ τοπικὰ προσδιλήματα τῆς ἴδιαίτερης πατρίδος του, γιὰ τὰ δύοια πάντα μὲ παρρησία ἐξέθετε τις ἀπόψεις του, ἀδιαφορώντας ποιὸν θὰ εὐχαριστοῦσε καὶ ποιὸν θὰ κακοκάρδιζε ἀπὸ τοὺς πολιτευτές φίλους του.

Κι: ὅταν τὸ 1861 ἔγεννήθη ζήτημα ἰδρύσεως τρίτου Ἐφετίου στὴ γύρρα, πῆρε ἀμέσως ἀποφασιστικὴ θέσις ὑπὲρ τοῦ Μεσολογγίου (συνεπικουρώντας σ’ ἓνα καθολικὸ συγχεριμὸ τοῦ λαοῦ, τὴν δημιοτικὴν ἀρχήν, καθὼς καὶ τις δργανώσεις τῆς πόλεως). Ἰδού δὲ τί γράφει: (19 Ιουλίου 1861), σχετικά μὲ αὐτό: «Ἄγκαιον εἴται τὸ ζήτημα ἡδη, ποσοῦ θὰ ἰδρυθῇ τὸ τρίτον Ἐφετεῖον, εἰς Ηλάτρας ἡ Μεσολόγγιον. Μοὶ φαίνεται: ὅτι κυρίως συγγροεὶ ὑπὲρ τῆς προτιμήσεως τὸ περιστατικόν, ὅτι, ἐνῷ τὸ Μεσολόγγιον είγαι: ἐνδοξότερον καὶ ἀξιόν δικαιίως ἐξαιρετικῶν περιθάλψεων, εἰς μὲν τὰς Ηλάτρας καὶ αὐτὴν ἡ γῆ ἐν ᾧ οἱ Ηλατραῖοι κατοικοῦσι, τοὺς ἐδόθη παρὰ τοῦ Δημοσίου, εἰς δὲ τὸ Μεσολόγγιον οὐδὲν δίδεται: ἡ ἐδόθη. Περιπλέον δημιώς διὰ τοῦ Ἐφετείου, ἐνῷ δὲ τόπος θέλει εορτηθῆ μεγάλως διὰ

τὸ ὑγιεινὸν τοῦ κλίματος καὶ τὸ εὖων τῶν πραγμάτων. Ἡν δὲ καὶ ἄλλοτε ἡ Ἀχαΐα ὑπὸ τῆς δικαιοδοσίαν τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ ἔγκληματικοῦ, νομίζω». («Πολιτικὰ Ἡμερολόγια», σελ. 134).

Δέν γε ἔγινε ὅμως δυστυχῶς τότε τίποτε, μ' αὐτὸν τὸ θέμα, ώς που, ὕστερα ἀπὸ 73 ἀκριβῶς χρόνια (Οκτώβριος τοῦ 1934, ἐπὶ Κυνηγεύσεως Ηπαγγὴ Τσαλδάρη), διγένστηκε τὸ Πρωτοδικεῖο μας, παρὰ τὸν μεγαλειώδη ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίτικου λαοῦ, γιὰ τὴν ἀποτροπὴν τοῦ τρομεροῦ κακοῦ ποὺ ἔπληξε τηρύτατα τὸν μαρτυρικὸν τόπο μας, πατρίδα αἰώνια τῆς ἀφθίτης δόξας καὶ φωχὸς ἐνδικίτημα τοῦ ἀστεγοῦ ψυχᾶς καὶ τοῦ ἀνήρου ἀγρότη!

”Αλλὰ μετολογγίτες καὶ ζητήταιτα, ποὺ ἀπασχόλησαν τὸ Δεληγεώργη ὡς κυνηγήτη, γέτεντο ἡ πρότασίς του πρὸς τὴν Βουλὴν (Συγεδρίας: 10 Ιουλίου 1844) γὰρ παραχωρηθῆ στὴν πόλιν μας ἡ ιστορικὴ Κλείσιδα μὲν ὀλόκληρη, τὴν περιοχὴν τοῦ ἐχθροφεύου τοῦ, γιὰ τὴν σίκονοικην ἐνίσχυσι τῆς πάλιπτωχῆς πατρίδας του, καθὼς καὶ ἡ κατασύλη ἀποτελεσμάτων στοὺς ἀγωνιστές τοῦ Φρουρίου Μεσολογγίου κατὰ τὰς πολιορκίες, σὰν ἐλάχιστη ἀνταποδοτὴ τῶν μεγάλων θυσιῶν τους, γάρων τοῦ ἔθνους.

Τέλος κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τετάρτης πρωτοπουργίας του, καὶ εἰδικώτερα στὸν 1873, ἔγινε ἡ ἀρχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀσύγκριτου σὲ διστριψίᾳ καὶ τουριστικὴ προσόληκή τοῦ τόπου μας δηρεμένου τῆς Τουρίδας, τὸν ἐπόπιον ἀποπεράτωσε ὁ Χαρ. Τρικούπης.

Εἶναι δημιουργικὸς γὰρ τονισθή, τὰ τοῦτο ἐδῶ τὸ σημεῖο, ὅτι ὁ Δεληγεώργης, παρὰ τὴν παθολογίαν, μπορεῖ νὰ πη κανεῖς, ἀγάπην του πρὸς τὸ Μεσολόγγι, οὐδέποτε ἀπειθησε στὴ φωνὴ τῆς συγειδήσεώς του, γιατὶ εἰχε θέσει ώς ἀπαράβατον κανόνα, ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας βήματά του στὸ δημιόσιο δίο, τὸ «καθῆκον» καὶ μόνον αὐτό. Ήταν δὲ ἀπεικόνισις αὐτῶν τῶν ὑψηλῶν ἰδαιοκῶν του, ἀποτελεῖ δὲ παρακάτω περικοπὴ ἐπιστολῆς του, ἀπὸ 26 Νοεμβρίου

---

1. Εἶχα τὴν τιμὴν γὰρ εἴμαι καὶ ἔγω μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς δροιάς ἔστειλε ἥ πόλις μας στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ διεκδίκησι τῶν δικαιωμάτων της, μὲ τὸν τότε δήμαρχο Χρ. Εὐαγγελάτο, τοὺς ἀείμινηστους συγαδέλφους μου Νικ. Χρυσόγελον, Γεώργ. Πούλον, Χαρ. Ἀλεξτρᾶν, πρώην δουλευτές, τοὺς συνταξιούχους τώρα δικηγόρους Μαρία Νικ. Χρυσόγελου, Συμ. Ἀλεξανδρόπουλον καὶ Παν. Ντρέας, καθὼς καὶ τοὺς Γεώργ. Τσίγτζον στρατηγὸν ἐ.ἄ., Κων. Παπαθεοδώρου, πρόεδρον τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Μεσολογγίου κ.ἄ.

1859, σταλμένης στὸ Παρίσι, μὲ τὴν πρώτη ἐκλογὴν του ὡς θουλευτοῦ τοῦ τόπου μας, πρὸς τὸ φίλο του Μιχ. Ἀγτωνόπουλο: «... Ἐγὼ ὑπόσχομαι νὰ παρίδω πᾶν συμφέρον καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ συμφέροντα τῆς ἐπαρχίας μου, ητις μὲ ἔξέλεξεν, ἀν τὰ συμφέροντά της ἀπαιτοῦσι τὴν θυσίαν τῆς συγειδήσεώς μου, τὴν θυσίαν τῶν ἀρχῶν, ἃς λατρεύομεν καὶ τῶν ἐλπίδων, αἰτινες προσηλώνουσι τὰ βλέμματα παντὸς ἐπὶ τὴν γένεαν...».

Οἱ προσανατολιστιοὶ τοῦ Ἐπ. Δεληγγεόργη, στὸ ἀκανθοδέσπορο τῆς ἐποχῆς θέλεια, ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθογένεν γραμμιὴν τεῖνεν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, ητον: α) Φιλικές σχέσεις πρὸς τὴν Τουρκίαν, γιὰ νὰ ιψὴ δειγμοπαθοῦσιν οἱ ἐλληγικοὶ πληθυσμοὶ, οἱ ὄποιοι ητον ἐγκατεστημένοι στὴν τουρκικὴν αὐτοκρατορία καὶ διάσπαρτοι — ἀλλοὶ στὴν Ἀσία καὶ ἀλλοὶ στὴν Κωνσταντινούπολις, τὰ Βαλκανικὰ καὶ πλ. — καὶ οἱ ὄποιοι κατείχαν τὰ πρωτεῖα, πρὸ παντός, στὸ ἐπιπόριο, μὲ τὶς μεγάλες δὲ πνευματικές τους ἴκανότητες ἐπηρέαζαν, πολλὲς φορές, καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν πολιτικὴν τῆς Λύτοροςτορίας, σὲ ἐνδιαφέροντα τὴν Ἑλλάδαν θέματα, ὅπως δηλαδὴ τὸ εἶχε διακηρύξει: ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος ἀπὸ τὸ 1841, μὲ τὶς θέσεις του διεῖ: «Ἡ Ἑλλάς πρέπει νὰ διορθώσῃ τὰς μετὰ τῆς Τουρκίας σχέσεις της», καὶ διεῖ: «Ἡ Ἑλλάς, καλῶς ὥργανωμένη καὶ εὐδαιμονοῦσα, θέλει προσφέρει τὴν μόνην καταρθιτήριην λύσιν τοῦ Ἀγκατολικοῦ Ζητήσιατοῦ»· καὶ δ) Η οἰκουμένη ἀντισταθμική, γωρίες μὲ τοῦτο γὰ δημιουργῆ, φυτικά, κιγιμές παρεξηγήσειν, ιδιαιτέρα στὴν «Ἄγια Ρωσία», ποὺ γῆθελε γὰ φαίνεται προστάτρια τῶν γρατιανικῶν λαῶν ἔναντι τοῦ Ισλαμισμοῦ. Φοβόστανε πολὺ τὴ σλαβικὴ προπαγάνδα στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, καὶ μὲ τρόιο ἀναλογιζόταν τὴν ἀνείπωτη ἐθνικὴν μιας ζημίας ςπὸ ἐνδεχόμενο ἀφελληγούσιο τὸν προσωπικὸν ἔδαφον μιας στὸ Βαλκανικὸν γῆρο. Μιὰ ἔμπιστη ίδεια τὸν ἔδασάνικε ἀδιάκοπα, πὼς ἡ Ρωσία εἶχε ωὴν πολιτικὴ της, σταθερὴ καὶ ἀπαράδιτη, τὸ μεγάλωμα τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, γιὰ νὰ τὶς ἔχῃ ὡς ἀσπίδα σὲ τούτη τὴν ἀνέκαθεν εὐαίσθητη περιοχὴ τῆς Εύρωπης, ἀπέναντι τῶν ἀλλων μεγάλων δυνάμεων, καὶ τοῦτο φυσικὰ εἰς έδραος τῶν ἐθνικῶν μιας συμφερόντων. Καὶ οἱ φόδοι του αὗτοι δὲν ἀργησαν νὰ ἐπαλγθεύσουν καὶ μάλιστα κατὰ τὸ πιὸ ἐπίσημο τρόπο. Μὲ τὴν συνθήκη τοῦ

‘Αγίου Στεφάνου, όπορα ἀπὸ τὸ Ρωσσούρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877, τὰ ρωσικὰ σχέδια ἐκδηλώνονται ωμότατα πιὰ μὲ τὴν προσπάθειά της — μιατειαθεῖσα εύτυχος στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου τῆς 13 Ιουνίου 1878 — νὰ δημιουργήσῃ τὴ «Μεγάλη Βουλγαρία» ἀπὸ τὴ Θράκη μέχρι τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ ἐδαφικῶς τὴ Σερβία, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ Μαυροβούνι ἀκόμα.

Ἐκείνη ποὺ ἐπίστευε ἀπὸ γρόνια μπροστὰ ὁ Δεληγεώργης — ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένος, δπως καὶ ἀλλού τονίζεται, μὲ τὴν ἄποφι Τρικούπη καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ — τὰ εἰπε, μὲ ἀλλα λόγια, κατὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Μεγάλης Βρετανίας λόρδος Βίκοντφρλδ (ὁ πολὺς Διδράξελ!), πώς ἡ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου εἶχε: «ώς αύριον σκοπὸν νὰ ἐμποδισθῇ μία φυλὴ — οἱ σλαβίκοι πληθυσμοὶ — νὰ ταράσσῃ τὴν εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην». Κάτω δὲ ἀπ’ αὐτὲς τὶς δύο διατικὲς προσποθέσεις καὶ τὶς γενικώτερες ίδεες του γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ ἀνάπτυξη: τοῦ τόπου, ἔγιγνατώνετο ἡ πεποίθησίς του, δπως τὸ σημειώνει στὸ Ημερολόγιο του εύρισκομενος στὸ Παρίσι (10 Σεπτεμβρίου 1862), ὅτι «τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον ἔπρεπε νὰ είναι ὁ δορυφόρος τῆς Δύσεως καὶ ὁ ἥλιος τῆς Ἀνατολῆς».

Αὐτή, μὲ συντομία, ήταν ἡ γραμμὴ τοῦ Δεληγεώργη στὰ δύο παραπάνω συγναφῆ καὶ ἀλληλοεξαρτώμενα — δπως ἐκείνος τὰ ἔθλεπε — θέματα. Ἐπειδὴ δμως γύρω ἀπὸ τὸ πρῶτο πρὸ παγκός, πολλὰ εἰπώθηκαν εἰς δάρος του, ἀπὸ μιὰ ὑπέριετρη ἔθνική μιας εὐαίσθησίας πρὸς τὸν καλλιεργηθέντα ἐπὶ 500 σχεδὸν γρόνια μῆθο τοῦ «Μαρμαρωμένου Βασιλιά» καὶ τῆς «Κόκκινης Μηλιᾶς», θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ τούσω, κλείνοντας τοῦτο τὸ κεφάλαιο, πὼς οἱ ἀγνι-

1. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ, στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ συμβολὴ τοῦ ἐπιφαγοῦς Γάλλου πολιτικοῦ καὶ φιλογεροῦ φιλέλληνα Λέοντος Γαμδέττα, ὑπὲρ τῶν ἔθνων μας δικαίων, καὶ τὰ λόγια τοῦ Χαρ. Τρικούπη ὡς πρωθυπουργοῦ στὴ Βουλὴ (Συνεδρίασις 20.12. 1882), κατὰ τὴν ἀναγγελία τοῦ θαγάτου τοῦ μεγάλου ἔκείνου φίλου μας, δτι: «... πᾶν τὸ ἀποφασισθὲν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Βερολίνου Συνεδρίου, ὑπῆρξεν ἔργον τῆς πρωτοδουλίας τοῦ Γαμδέττα καὶ ἐν παντὶ δ,τι θραβάτερον ἔξετελέσθη ἐκ τῶν τότε ἀποφάσισθέντων ἀγτιλήπτορα ἔνθερμον εἶχεν ἡ Ἑλλὰς τὸν Γαμδέτταν», ἡς φυλαχθοῦν μὲ τὴν πιὸ διαθειά εὐγνωμοσύνη, στὴ μηγῆμη τοῦ Ἐθεγους.

λήψεις του, δύσην θρορά τὴν ἐλληνιστικική φιλία, ἐκτὸς δπὸ τὰ
ἄλλα, μᾶς δίγουν, μὲ τὸν ἐναργέστερο τρόπο, τὸ μέτρο τῆς ἴσχυ-
ρῆς προσωπικότητός του, καὶ πιστοποιῶν παράλληλα ἐκεῖνο ποὺ
ἔλεγε: πώς ὁ πολιτικὸς πρέπει γὰρ ἔχῃ τὴν καρδιὰν στὸ κεφάλαιον.
Παρ' ὅτι δὲ μεγάλωσε, ἀκούγοντας ἀπὸ τοὺς τουρκοιάχους
γονιούς του, μὲ φρίκην καὶ ἀγανάκτησι, τὸ τι τράβηξαν ἀπὸ τοὺς
αἵμοσχαρεῖς δυνάστες τοὺς τὰ ξυφερά κρόνια τῆς σκλαδίζεις, καὶ ἀκό-
μια περισσότερο κατὰ τὶς πολιορκίες τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὴν ἡ-
ριωνικὴν τέλος πεπόσι του, ὅπου κατακρεούργησαν ἀρρώστους, γε-
ρόντους καὶ μικροπαῖδες, γιὰν γὰρ ἵκανοποιήσουν τὰ κακοῦργα ἔγ-
στικά τους καὶ «νγάλουν, ἔτσι, τὸ ἄχτι τοὺς» γιὰ δύσα εἰδῶν καὶ
ἔποιην πολεμιώντας τὸν καιρό, ὃς ποὺ γὰρ πατήσουν τὸν τάπο-
μικο, ἐν τούτοις κατάρθωσε γὰρ ὑπερινακήση αὐτὸν τὰ μάχια αἰτιόγ-
ματά του πρὸς γέρειν τοῦ ἑπικού συμφέροντος, ὅπως τὸ ἔδειπε
κι? ὅπως τὸ πίστευε, δίγινος γὰρ τὸν λυγῆν, οὔτε γη λυτταλέα ἀντί-
δρασις τῷ πολιτικῷ τοῦ ἀντιπάλων, ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ
ἔλειψι πολιτικῆς διαφορικότητος καὶ γιὰ ἀνίστητη διπλωματικὴ
լυποπία!, οὔτε ὁ ἀμείλικτος πόλεμος τῆς κοινῆς γνώμης, τῆς ὁ-
ποίας οἱ κακοί θεοί ἐπιτρηστές δὲν ἔδισταζαν γὰρ τοῦ προσάρτουν
τὸ στήγια τοῦ «προδότη» καὶ τοῦ ἀργοῦτη τῆς «Μεγάλης Ἰδέας»...

‘Αλλ’ ἀς ἀκούσωμε τὸ σημεῖο αὐτὸν τὸ μεγάλο ἀντίπαλό του,
τὸ Χαρίλαο Τρικούπη, τι εἶπε κατὰ τὸ μημειώδη ἐπικήδειο λό-
γο του γιὰ τὸν Ἐπ. Δεληγεώργη:

“... ‘Ο, τι οἱ πατέρες ἡμῖν ἐπεξήγησαν διὰ τοῦ πολέμου πρὸς
τὴν Τουρκίαν, αὐτός, ὡς Κυβεργήτης τῆς Ἑλλάδος, διαγιγνώσκων
τὴν διαφορὰν τῶν περιστάσεων καὶ ὑπαγαγών εὐθαρσῶς καὶ ἔθιω-
φελῶς τὴν καρδίαν εἰς τὸν γοῦν, ἐπεξήγησε διὰ τῆς φιλίας πρὸς
τὴν Κυβεργησιν τὴν διέπουσαν τὰς τύχας τῆς ἐκεῖθεν τῶν συγό-
ρων τῆς Ἑλληνικῆς γύρως, ἐγεκαγίσας δ' οὕτως ἀρχὰς νέας τοῦ
Κράτους πολιτικῆς, θῆτις καίτοι προσέκοψε μέχρι τούδε εἰς δυσχε-
ρείας ἀγυπερβλήτους, ἐξ ὧν ἡγαγκάσθη ἡ Ἑλλὰς καὶ νὰ ἐγκατα-
λείψῃ αὐτήν, ἐπήγεγκεν δύμας καρπούς, ἐφ' ὅσον διήρκεσε καὶ εὐ-
κταῖον ἦν, καταγινώσκα τὴν ἀμβλυωπίαν τῆς γείτονος πρὸς τὰ ἕ-
δια αὐτῆς συμφέροντα, καταστῆ ὁ κανὼν τῶν κατὰ τὴν Ἀγατολήν
ἡμῖν σχέσεων. ‘Αλλ’ ἐνῷ τοιαύτας ἡσπάζετο ἀρχὰς καὶ τοιαῦτα
ἐπεδίωκεν ὡς τελικόν σκοπόν, δὲν ἐγέμενεν δύμας εἰς τὴν πραγμα-

τοποίησιν, δια ταν περιτάσσεις ὀλεξάρτητοι: τῆς Ἐλληνικῆς Κυθερ-
γήσεως ἀπεδείκνυον τὸ ἀνεφάρμαστον αὐτῶν, οὐδὲ ἔθεώρει δι, ἡ
φιλία πρὸς τὴν γείτονα ἐπικράτειαν, συγεπήγετο τὸν ἀφοπλισμὸν
τοῦ κράτους. Τούγαντίον αληθεῖς εἰς τὴν ἔξουσίαν, διαρκούσης τῆς
ἐν τῇ Ἀνατολῇ κρίσεως, ἔπραξεν δι, τις ὁγθρωπίως δυνατόν, ἀνα-
πτύξας ἀπαράμιλλον δραστηρίατα καὶ εἰδικότητα, ἵνα ἐν δραγεῖ
χρόνῳ διαστήματι ἀναπληρώσῃ ἐλεέψεις τοῦ στρατοῦ καὶ διὰ τῆς
ἐκγυμνάσεως πλειστέρων ἀγδρῶν καὶ διὰ τελείου αὐτῶν ἔξοπλι-
σιοῦ...».

Τοὺς ρεαλιστικοὺς αὐτοὺς διαλογισμοὺς τοῦ Δεληγγεώργη ήρ-
θαν, ὅτερα ἀπὸ 60 καὶ πλέον χρόνια, μὲ τὴν ἐπάρατη Μικρασια-
τικὴ καταστροφὴν, ὅπου, ἀπὸ κακὴ μοῖρα, θάρτηκε γιὰ πάντα τὸ
ὅνειρο τῆς «Μεγάλης Ἰδέας», νὰ ἐφαρμόσουν δυὸ μεγάλοις ἔθνοις
ὅδηγοι, δὲ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ δὲ Κειμάλ. Ἀτατούρκ, μὲ τὴ
συνθήκη τῆς εἰρήνης στὴ Λωζάνη (24 Ιουλίου 1923), κατὰ τὴν
ὑπογραφὴ τῆς ὄποιας ἡ Ἐλλάδα παρηγήθη ὅλων τῶν πλεονεκτη-
μάτων που ἐπέτυχε διὰ τῆς Συγκίνησης τῶν Σεβρῶν (10 Αὐγού-
στου 1920), ἐνῷ παράλληλα, μεταξύ Βενιζέλου καὶ Ἰσμέτ Πισ-
γού, ἔμπαιγμα τότε, διὰ τὸ κοινὸ συμφέρον τῶν δύο λαῶν, οἱ δά-
σεις μιᾶς μελλοντικῆς ἐλληνοτουρκικῆς συνεργασίας, ἐπιτασσομέ-
νης ἀπὸ τὰ διάδηματα τῆς Ἰστορίας, παλιὰ καὶ γέα, διο καὶ τὴν
πικρὴ πεῖρα τῆς αἰματίδρεγκτης ἔθνοκῆς ζωῆς τῶν δύο προσιτιγίων
ἐχθρούν χωρῶν.¹

---

1. Ἡ γραμμὴ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου, πάγω σ' αὐτὸ τὸ ζή-
τημα, ὅπηρξε ὀλέκαθεν σταθερὴ καὶ, μὲ τὴν παρρησία ποὺ τὸν
διέκρινε, δὲν ἔπους γὰ δροντοφωνῆ, σὲ κάθε παρουσιαζόμενη, εὐ-
τυχῆ ἢ ἀτυχῆ, ἔθνικὴ περίστασι, ἀπὸ τὸ 1908, ποὺ ἦταν ἐπανα-
στάτης τουρκομάχος στὴν Κρήτη, μέχρι τὸ 1930, ποὺ ἦταν πρωθυ-
πουργὸς στὴν Ἐλλάδα, δι, τι: «Ἐλληνες καὶ Τούρκοι ἔχουν ὑπέρ-
τατους συμφέρον προσεγγίσεως μεταξύ των», καὶ δι, τι: «ἡ μακρὰ
ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐδάφους συμβίωσις ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυ-
σμῶν, ἐπιτρέπει τὴν μεταξὺ τῶν δύο λαῶν συμβίωσιν». Σὲ μιὰ δὲ
μνημειώδη ἀγόρευσί του στὴ Βουλὴ μετὰ τὴ νικηφόρο ἔκβασι καὶ
τοῦ Β' Βαλκανικοῦ πολέμου, ἀπεκάλυψε πώς δ πρῶτος Βαλκανι-
κὸς πόλεμος ἔγινε ἀπὸ ἀναπτύξαστη ἔθνική ἀνάγκη, καὶ ἀφοῦ
ἀπέτυχε τότε γέ πιμονη προσπάθεια του πρὸς συγεννόησι μὲ τὴν
Τουρκία. Ἡ προσέγγισις Ἐλλάδος καὶ Τουρκίας ἀποτελεῖ, ἀπὸ
χρόνια τώρα, τὸ ἀκοίμητο ἔθνικὸ ὅραμα τοῦ μεγάλου Οίκουμενο-

Φυσικά ή προσπάθειά τους αύτή δέν έκαρποφόρησε άκοδια, όπως τὸ ἐπόθησαν κι' ὅπως τὸ συγέλασσαν στὴ φωτισμένη σκέψι τους, γιατὶ αἰώνων μίση καὶ διαιρέσεις φυλετικὲς καὶ θρησκευτικές, σὰν τίς δικές μας, δέν σερήνωνται μὲ μιὰ μογοκονυλιὰ σ' ὄποιοιδήποτε κείμενο, ὅσο κι' ἂν θεωρεῖται ἀναγκαῖο, κι' ὅσο μελετημένο γὰρ είναι.

"Ας εὐχηθῶμεν ὅμως τούτη ή μεγαλόκαρδη προσπάθειά τους γὰρ μεταβληθῆ κάποτε σὲ πραγματικότητα. Ή δρέλεια, ὅπως καὶ ἀλλοῦ τὸ ἔγγραφα, θὰ είναι γενικώτερη: Γιὰ τὴν Εἰρήνη, τὸν Πολιτισμὸν καὶ τὴν Ἀνθρώπινη Εύτυχία...

'Αλλὰ ἀπ' ὅλη αὕτη τὴν ἱστορία, ξεπιγδάσει αὐτόλιατα σὰ συμπέρασμα μιὰν θλιβερή, ἀλλὰ καὶ χρήσιμη μαζί, παρατήρησις, ἀπόλυτα παραστατικὴ τῶν τόσο συχνὰ καὶ μὲ τόση εύκολίᾳ ἀλλήλοσυγκρουομένων καὶ ἐναλλασσομένων λαϊκῶν φυγώσεων, ίδιαιτέρα δὲ διδακτικὴ γιὰ δύος στρατεύοντα: εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν κοινῶν.

'Ο Δελγηγεώργης, βλέποντας, σὰν ἔθνικη ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ ἐπωφελὴ παράλληλη γιὰ τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς του, τὴν ἐλληνιστουργικὴ φιλία, καταδικάζεται πολιτικὰ καὶ γήινὰ ἀπὸ τὸ λαὸς σὰν προδότης τῶν ἔθνικῶν μιας πόλιον καὶ πεθαίνει καταφρονεμένος καὶ πικραριμένος.

'Ο Βενιζέλος, ἔνσαρκωτὴς αὐτὸς τῶν ἔθνικῶν μιας διείρων, φέργοντας ἀπὸ τὴν γαλλικὴ πρωτεύουσα τὴν ἀνεκτίμητην Συνθήκην Σεβρῶν γιὰ τὴ Μεγάλη Ἐλλάδα, τὴν Ἐλλάδα τῶν πέντε θαλασσῶν καὶ τῶν δύο γηπέρων — ἀπόκτηγια τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν τῆς ἐλληνικῆς γέντης, ἀλλὰ καὶ τῶν σκληρῶν διπλωματικῶν ἀγώνων του πρὸς τὸν Κλεμανσόν, τὸν Λόγο τέλος Τέλος, τὸν Οὐλίσιον, τὸν Μπερτελί καὶ τόσους ἀλλους κορυφαίους πολιτικοὺς τῆς ἐποχῆς ἔκεινης, δέχεται, πάνω σὲ λίγες μέρες μετά τὴν ὑπογραφὴ της, ἀγρια δισλοφονικὴ ἐπίθεσι στὸν παρισινὸ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τῆς Λιών, ἀπὸ "Ἐλληγες ἀξιωματικούς, φανατικούς ἐκφραστές τοῦ πολιτικοῦ δόγματος τῆς «μικρᾶς καὶ ἐντέμου Ἐλλάδος!!» καὶ στὶς ἐπακολουθήσασες δουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 1ης Νοεμβρίου 1910 δέν ἐκλέγεται: οὗτε καὶ δουλευτής!!

κοῦ Πατριάρχη καὶ Ἀρχηγοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας Ἀθηναγόρα καὶ, γωρὶς γὰρ είναι πολιτικός, ἐπίστεψε καὶ πιστεύει πώς οἱ δύο λαοὶ πρέπει γὰρ συνεργασθοῦν εἰλικρινὰ γιὰ τὸ κοινό τους συμφέρον.

Μιά και στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀσχοληθήκαμε μὲ τοὺς γενικώτερους προσανατολισμοὺς τοῦ μεγάλου συμπολίτη στὴν ἔξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας, δὲν πρέπει νὰ παραλείψωμε, γιὰ τὴν πληρέστερη ἀπεικόνισις καὶ ἀντῆς ἀκόμα τῆς πλευρᾶς τῆς ἀδρῆς φυσιογνωμίας του, πώς δὲ Δεληγεώργης δὲν ήταν οὕτε γαλλόφιλος, οὕτε ἀγγλόφιλος μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο, ποὺ ἔδιγαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν τριῶν θασικῶν κομμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς στὸν ὄρο «φιλία», γιατὶ τὰ κόμμια τὰ ἑκείνα δὲν ήταν τίποτε ἄλλο παρὰ τὰ φερέψινα τῆς πολιτικῆς τῶν τριῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωσίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας), χωρὶς νὰ χαράσσουν ἐθνικὴ γραμμὴ μὲ δικὴ τους πρωτοδουλία καὶ εὐθύνη. Καὶ παρ’ ὅλο τὸ θαυμασιὸ ποὺ ἔτρεφε πρὸς τὴν Γαλλία, δὲν ἔδιστασε, στὸ περίφημο Λαυρεωτικὸ θέρια τῆς Γαλλοεπαλικῆς ἔταιρείας Σερπιέρη καὶ Ροῦντε Φραγινέ, γὰρ ὑψώση τὸ ἀνάστημά του ἔγαντι τῶν Κυθερογήσεων Γαλλίας καὶ Ἰταλίας, ποὺ τοῦ ἐπρότειναν διαιτησία μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἐταιρείας, γιατὶ ἐθεώρησε τοῦτο ὡς ἀρχὴ ἐτεροδικίας, ἐδήλωσε δὲ μὲ ἐθνικὴ ἔξαρση, ἀντάξια τοῦ γῆτοῦ του ἀναστηλικοῦ, διὰ ὑπάρχουν ἐλληνικὰ Δικαστήρια, καὶ διὰ μόνον ἑκεῖ ἐδικασθεῖσα νὰ προσφύγῃ ἢ ξένη Ἐταιρεία «ἐὰν ἐθεώρει ἔσυτὴν ἀδικουμένην».

Τὸ Κρητικὸ ζήτημα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλές καὶ σκληρές φάσεις του (ἐπανάστασις 1866), τὸ χειρίστηκε ὑπεύθυνα σὰν ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Κυδέργησ: Δ. Βούλγαρη καὶ ὑπεστήριξε, παρὰ τὶς συμβουλές τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τὴν ἐνίσχυσι τῶν Κρητῶν μὲ ἀξιωματικούς τοῦ τακτικοῦ μας στρατοῦ καὶ ἐθελούτες, πρᾶγμα ποὺ ἀγεστάτωσε τὴν Τουρκία καὶ κοντὰ σ’ αὐτὴν τὶς λεγόμενες Ηροστάτριες Δυνάμεις. Μὲ τὸ θάρρος ὅμιλος καὶ τὸν πατριωτισμὸ ὅπου τὸν διέκριναν, πῆρε ἀντρίκια θέσι, σὰν πραγματικὸς Μεσολογγίτης, ἀπέναντι τῶν μεγάλων φίλων μας (!) καὶ μὲ τὸ πολύκροτο ὑπόμνημά του τῆς 21ης Αὐγούστου 1866 τοὺς ἐδήλωσε καθαρά, διὰ «ἡ Ἑλλὰς δὲν ἥδυνατο νὰ ἀτεγίσῃ μετ’ ἀδιαφορίας τὰς ὑπερβασίας τῆς ὁθωμανικῆς ἐν Κρήτῃ διοικήσεως καὶ τὴν ἀθλιότητα εἰς ἥν εἶχε περιέλθει ἢ ἐλληνικὴ ἑκείνη γῆσσος».

Κι ἀργότερα ἀγορεύοντας στὴ Βουλή, πάλι πάνω σ’ αὐτὸ τὸ θέρια, εἶπε: «... τοιαύτην γῆσσον ἔξαιρετικῶν δικαιωμάτων, ἔξαιρετικὴν θέσιν ἔχουσαν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν ἥδυνάμεθα, ἥθέλαις πρά-

ξει ἀγοστούργημα, ἐὰν ἥθελαμεν τὴν περιτυλίξει ἐντὸς τῆς θεωρίας τῶν ἔθνικοτήτων εἰς τὸ σάβανον τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήσιας», γιὰ τοὺς προσθέση καὶ τὰ ἔχης ἀποκαλυπτικὰ τοῦ ἔργου τῆς Κυδερνήσεώς του: «Συλλογίσθητε μόνον πόσαι χιλιάδες ὅπλων, πόσαι χιλιάδες τροφῶν, πόση πληθὺς πλοίων, ποσάκις τὰ ἀτμοκίνητα ἐταξῖδευσαν, ἐτροφοδότησαν, ἔδωκαν ὅλα τὰ μέσα, κύριοι, διὰ τὴν διατηρῆται αὐτὴν ἡ νῆσος, καὶ τὰ πάγα τὰ ἔξηλθον ἀπὸ τοὺς λιμένας τῆς Ἑλλάδος». (Συνέδρ. Βουλῆς 30 Νοεμβρίου καὶ 1ης Δεκεμβρίου 1867).

Συνοψίζοντας λοιπὸν τὰ προλεγθέντα, μὲν μερικὲς ἀκέρια γρήσιμες προσθήκες, διαφωτιστικὲς κι' αὐτές, κατὰ τὴν ταπειγή μου γγώμη, τοῦ ὅλου θέματος, μποροῦμε γὰρ καταλήξωμε ἀδίστακτα πὼς ὁ Δεληγεώργης, χωρὶς ποτὲ γὰρ γίνη «ἔγεργούμενο» ξένων Δυγαμεων, ἔδλεπε μὲν τὴν πολιτικὴν καὶ διπλωματικὴν ὁξυδέρκεια ποὺ τὸν διέκριναν, πὼς ἡ θέσις μας ήταν κατ' ἀγάγκην κουτά στὴν Ἀγγλία, ἡ ὁποία τότε ἀποτελοῦσε τὸ ισχυρότερο κράτος τοῦ κόσμου καὶ στὴ Μεσόγειο, ίδιαιτέρα, εἶχε τὴν ἀπόλυτην κυριαρχίαν. "Γ' στερα ἔδλεπε, σὴν ἀγαπόφευκτο ιστορικὸ γεγονός, τὸ διαιμελῆ μὲν τῆς Οθωμανικῆς Αύτοκρατορίας — «τοῦ μεγάλου ἀσθενοῦς» ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσσαν στὴ διπλωματικὴ γλῶσσα — τουλάχιστον στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, καὶ ἐπίστευε ὅτι στὴν Ἀγγλία ἔπρεπε γὰρ θατίσωμε ἀποκλειστικὰ σχεδὸν τὰς προσδοκίες μας, γιὰ τὸ μεγάλωμά μας, ἀφοῦ ἐκείνη, μὲν τὴν τεράστια γαυτικὴ τῆς δύναμι, τὴν τροιερὴ ἐπέκτασί της σ' ὅλοκληρο τὸν πλανήτη καὶ τὰ ἡμίθητα πλούτη της, εἶχε ἀποδῆ ὁ πραγματικὸς ρυθμός τῆς προσθήτων προσθητικῶν, καὶ τίποτε δὲν μποροῦσε γὰρ γίνη χωρὶς τὴ θέλησί της ἡ τὴ συγκατάθεσί της τουλάχιστον, κι' ὅταν, ἐκτὸς ὅλα αὐτά, ήταν τόσο γωπὸ τὸ προηγούμενο τῆς παραχωρήσεως στὴν Ἑλλάδα τῶν Ἰονίων Νήσων ἐπὶ βασιλείας τῆς Βικτωρίας (1864).

Τραγὴ ἀπόδειξις τούτων, ποὺ δικαιώγουν ἀπόλυτα τὸν ἀτυχο πολιτικὸ ἀρχηγὸ — τὸν τόσο ἄδικα παρεξηγημένο ἀπὸ τὴν ἀγεύθυνη καὶ μὲ τόση προχειρότητα, μέσα σὲ βαρειὰ ἡλεκτριστική ἀτιέσφαιρα καὶ σὲ ἀγωγιώδεις στιγμές πατριωτικοῦ πυρετοῦ, συγγιατισθεῖσα λαϊκὴ κρίσις — ὑπῆρξε, ὅπως καὶ πιὸ πάνω ἐτονίσθη, ἡ ἀνατροπὴ τῆς συνθήκης τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στὸ Βερολίνο Συνέδριο, μὲ ἀληθιγὰ σωτήρια γιὰ τὴν Ἑλλάδα συγέπεια τὴν μα-

ταίωσι τῶν ρωσικῶν σχεδίων περὶ πανγσλαβίσμου, χωρὶς ὅμως γ' ἀναγγωρισθεῖν, διητυχόν, τότε τὰ ἔθνικά μας δίκαια γεγονότερα, καθὼς καὶ ὁ γῆρες ῥέλος ποὺ ἔπαιξε στὸ παχυκόσμιο προσκήνιο κατὰ τὶς μεγάλες δόξες της — δόξες ποὺ πέρασαν καὶ γι' αὐτὴν τώρα — εἰς ὅλα τὰ ἀπασχολήσαντα τὴν ἀνθρωπότητα σοδαρότατα θέλιστα, μέγρι τοῦ σημείου ἀλλοτε γὰρ κανονιζῆται κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ σύνθεσι ὀλοκλήρων τημημάτων τῆς ὑδρογείου, δημιουργώντας ἡ καταλύσιτας κράτη, κι' ἀλλοτε γὰρ ὅριζη «σφαίρας ἐπιρροῆς» τῶν μεγάλων καὶ τῶν ἵσχυρῶν εἰς θάρος τῶν μικρῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων.

Πολιτικὴ ἀποικόνισις ἡ αὐτὸς ποὺ λέγεται «πολιτικὴ ἴσης φίλαξ» καὶ τὰ παρόμοια, ποὺ γιὰ κάθε πρακτικὸν μυαλὸ δὲν παραλλάξουν λιεταζύ τους στὴν οὖσαν καὶ ἀποτελοῦν ἀπλῶς πολιπόδεις διπλωματικὲς ἐκφράσεις, χωρὶς κανένα περιεχόμενο, ἐσήμαινε σωστὴν αὐτοκτονία γιὰ τὸ «Ἐθνος». Καὶ μέσα στὰ ἀγαπητοσόλιενα διλόγυρά μας ἐνάντια ρεύματα τῆς ἐποχῆς, ἐπρεπε, γιὰ νὰ πραγματοποιήσωμε τὶς ἔθνικές μας ἐπιδιώξεις ἡ τουλάχιστον νὰ ἐπιδιώσωμε σὰν Κράτος, κάπου γ' ἀκουμπήσωμε. Μήπως καὶ σήμερα τὸ ἕδιο δὲν γίνεται; Καὶ μεταξὺ Ρωσίας καὶ Ἀγγλίας τὸ «ψή χειρον» — ἔστω κι' ἔτσι ἂν τὸ πάρωμε — σύμφωνα μὲ τὰ τότε πραγματικὰ δεδομένα, ηταν ἔκεινο ποὺ ἔκανε ἐ Δεληγγεώργης.

ΤΙ ΠΕΤΡΑ Τῆς διεθνοῦς ζωῆς τὸν εἶχε διδάξει, ὅπως καὶ πάντα θὰ διδάσκῃ ὅλους μας, διὰ ἀποτελεῖ θειελιώδη καὶ ἀγκλοίωτο φυσικὸ γόλιο, τὰ μικρὰ κράτη, γ' ἀκολουθοῦν, κατὰ τὸν ἀέγαο ροῦν τῆς Ἰστορίας, τὶς μεγάλες δυνάμεις, ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ τους, πρὸ παντός, θέσι καὶ τὰ κατὰ περίπτωσιν εἰδικώτερα ἔθνικά τους συμφέροντα, πολὺ περισσότερο μάλιστα, ὅταν ὑπάρχῃ μεταξύ τους εἰλικρινής φιλικὴ διάθεσις. Κι' ἀς ἔχωμε τὴν τόλμη γὰρ τὸ λέμε — χωρὶς ἐτοῦτο νὰ μᾶς ἀπογοητεύῃ σὰν «Ἐθνος» καὶ γ' ἀποδυναμιώνη τὴ ζωτικότητά μας — πώς αὐτό, μὲ τὰ δεδομένα τῶν καιρῶν μας, παλιὰ καὶ νέα, θὰ γίνεται εἰς τὸ δημοκράτειον τοῦ οἰ λαοὶ τῆς γῆς, ἀγαπημένοι καὶ πραγματικὰ ἀδελφωμένοι κάποτε καὶ μὲ ὥριμη πιὰ τὴν συγείδησι τοῦ ὑψηλοῦ προορισμοῦ τους, ἀποτελέσουν, κατὰ τὸν προαιώνιο θεῖο λόγο, μία ποιμνὴ μὲ ἔναν ποιμένα, ὅπότε καὶ μόνον θὰ κατοχυρωθῇ ὅριστικὰ ἡ εἰρήνη τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὅπως τὸ δέεται ἡ Ἐκκλησία μας...

Στὴν πολιτική, οὐτοπίες καὶ φιλοσοφικοὶ δογματισμοί, ὃς πρὸς τὴν ἀκολουθητέα ἐκάστοτε πορείᾳ τοῦ Ἐθνους, δχι μόνον δὲν γωροῦν, ἀλλὰ κατὰ κανόνα ἀποδιάγουν ἔξαιρετικὰ ἐπικινδυνούσι. Περισσότερο δὲ ἀπ' ὅλα αὐτά, οἱ ρωμανοτιμοὶ καὶ οἱ συνανθηματικότητες, στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν αρατῶν, γιὰ τὸν διπολισμόν ποτε γουνεγχὴ πολιτικό, ποὺ ἔχει ἐπίγνωσι τῷν εὑθυγάνῳ του ἔγκατι τῆς πατρίδος του καὶ τοῦ λαοῦ, πρέπει γὰρ θεωρῆται κάτι τὸ ἔγτελλον ἀδιανόητο.

Τὰ παραπάνω, γιὰ τὸ Δεληγεώργη ὀποτελοῦσαν ἀκλόνητη πίστι καὶ ἀληθινὸν δίωμα καὶ μόνον ὅσιο, σὲ τοῦτο τουλάχιστον τὸ σημεῖο, τὸν ἐκατηγόρησαν, εἴτε διειροπαριμένοι ἀπὸ κουφότητα, εἴτε ποτισμένοι ἀπὸ ἐμπάθεια, εἴτε παρατυριμένοι, τέλος, ἀπὸ ἀλλαγῆστο σινειγισμό, δρίσκονται ἐκτὸς τόπου καὶ γρένου. "Αγ δέ, ὑποχρεώθηκε ὁ Δεληγεώργης γὰρ ἀναθειωρήσῃ κάπου παλιότερες ἀντιλήψεις του ἦ καὶ γ' ἀλλάξῃ ἔστω γραμμή πλεύσεως σ' ἐκεῖνο τὸ φουρτουγιαστικόν πέλαχο, τῷν ἔστιτερικῶν μας παθῶν, τῶν διπλωματικῶν ραδιουργιῶν καὶ τῶν διεθνῶν πιέσεων, γιὰ γὰρ διαφυλάξῃ ἀτριπτο τὸ ἐθνικό μας σκάφος ἀπὸ τοὺς ἐγκατεσπαριμένους τὸ δρόμο του ὑφάλους καὶ τοὺς κάθε λογῆς ἐλλογεύοντες κινδύνους, τοῦτο τὸ ἔκαλις πάντα γιὰ τὸ καλὸ τοῦ τόπου, κι' δχι γιὰ προσωπικό του πολιτικὸ ὅφελος.

Η τελευταία πρωθυπουργία τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη (26 Φερούαρίου 1877 μέχρι 19 Μαΐου 1877) συνέπεσε μὲ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ὁ διπολις ἐκηρύχθη στὶς 11 Ἀπριλίου 1877, ὥστε ὁ Δεληγεώργης, ἀκολουθῶντας τὶς συμβουλὲς τῆς Ἀγγλίας περὶ αὐτοτεγράψεως διδετερότητος, γέρις σὲ δξεῖν ἀντίθεσι μὲ τὴν κοινὴ γνώμην, καὶ ἀνετράπη, "Ἐλαδες ὄμιτος μέρος στὴ συγκιατισθεῖσα ὥπὸ τὴν προεδρία τοῦ νωμάρχου Κων. Κανάρη (24 Μαΐου 1877) Οἰκουμενικὴ Κυρέργης" ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν — ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβασι τοῦ Στέμματος, γιατὶ εἰς τὸ προγραμμήν συμβούλιον τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν ὅμβοτον ἐκρίθη ὡς δ καταλλήλετερος γιὰ τὸ ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἀρεσε στὴν Λιγνή — μέχρις δὲν αὐτὴ διαλύθηκε κάτιο ἀπὸ τὴν γενικὴν παταραγὴν τοῦ λαοῦ πού, ἔσχαριτμένος γιὰ τὴν ἀσυγχώρητη τὸ δημιουργία αἰσθητικὰ σύδετερότητά μας, ἔφθασε γὰρ λαθοσολήση ἀκόμα

τὸ σπίτι του, δπως καὶ τὶς ἀλλες κατοικίες τῶν ὑπουργῶν τῆς καταλυθείσης Κυβερνήσεως, μάλις μαθεύτηκε ἡ παγωλεθρία τῶν Τούρκων στὸν Αἴμιο ἀπὸ τοὺς Ρώσους.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ τὸν συνέτριψαν κυριολεκτικὰ καὶ ἀποφασίζει: νὰ δώσῃ τέριμα σὲ πολιτικό του σάδιο, κατεβαίνει: δὲ σὲ Μεσσήληγγι: γιὰ νὰ ὄρῃ παργγορία καὶ γαλήνη τὴν στοργικὴ ἀγκαλιὰ τῆς πατρίδος, διο, «φερόμενος ἐπὶ τῶν τεγαγῶν τῆς ἀλιμυρᾶς λίμνης ἢ διατρέχων τὰς ἐργίμους πρὸς τὸν Ἀράκουνθον τρίσους, οὐκ ἔμελέτα δεδαίως τὸ ἀγγίτεροφον τῶν ἀνθρωπίνων καὶ θὰ συγκέργα ὑπερόνκλουσας πικρίας διὰ τῆς ὑψηλῆς ἐκείνης ἥμικης εὑδαιμονίας, ἢ γε ἐπιγνέει ἡμῖν ἢ συγαίσθησις τῆς ἐκπληγρώσεως τοῦ καθήκοντος», παρέιεινε μέγρι: λήξεως σχεδὸν τῆς τελευταίας Βουλῆς, καὶ ἀφοῦ «διέπλευσε δὲ ὑστάτην φορὰν τὴν λίμνην, ἀπεγκινέτηρε τὴν ἔνδοξον πόλιν καὶ, παρακλύψας τὸ Βασιλάδι, ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας». (Βλ. ἐφημ. *Νεολόγος*: Κοινωνικογνωμόνεις, ἀριθ. φύλ. 3098).

Καὶ δπως εἶπε πάλι στὸν ἐπικήδειο λόγο του ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ γιὰ τούτη ἐδῶ τὴν περίπτωσι: «Ἡ θυσία του δὲν ἔξετιμήθη, κρίναντος τοῦ πλήθους τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργείας τῆς Κυβερνήσεως ἐκείνης, ἀσχέτως πρὸς τὸ ἐφικτὸν καὶ ἀποδέψαντος μόνον εἰς τὸ ἐφετόν. Ἀλλὰ δι! αὐτὸ τοῦτο ἡ θυσία είναι μεγαλυτέρα, διότι, προσφέρων ἔκατὸν ὁ Δεληγεώργης εἰς καταρτισμὸν τῆς Κυβερνήσεως ἐκείνης, διέθλεπεν ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἔκδασιν, ἀλλὰ καὶ οὕτως ἔθεώρει τὴν σύστασιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ καθήκοντος ἐπιβαλλομένην».

Πρωθυπουργὸς διετέλεσε ἡ φορὲς (πρωτόγινε τὸ ἡλικία μέλις 36 χρονῶν στὸ 1865), ἀλλὰ οἱ θυτεῖς του ὑπῆρξαν πάντα σύντομοις (20 Ὁκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 1865, 13 Νοεμβρίου - 28 Νοεμβρίου 1865, 9 Ιουλίου - 1 Δεκεμβρίου 1870, 8 Ιουλίου 1872 - 9 Φεβρουαρίου 1874, 26 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1876 καὶ 26 Φεβρουαρίου 1877 - 19 Μαΐου 1879). Καὶ ἡ φράσις του κάποτε στὴ Βουλὴ (Συνεδρ. 21 Ιανουαρίου 1871) ποὺ παρωμοίασε τὸν ἔκατὸ του μέ: «κοινήτην ἐρχόμενον καὶ διερχόμενον τῆς ἔξουσίας», δὲν παραλλάσσει έκατον στὸ γόνημα ἀπὸ τὸ ρητὸ τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου καὶ πατέρα τῆς Ἰατρικῆς: «ὅ διος θραχύς ἢ δὲ τέχνη μακρά». Καὶ πράγματι γιὰ τὸ Δεληγεώργη, ὁ δίος ὑπῆρξε θραχύ-

τατος, γιατί πέθαινε όποι είλει πάνω στά πενήντα του γρόνια (14 Μαΐου 1879), χωρίς να προφθάσῃ τις ήψηλές ιδέες του για τις μετουσιώση σε έργα, καὶ να ήπηρετήσῃ, ὅπως γίθελε, τή θεία τέγη τῆς πολιτειᾶς, γιὰ τὴν εύτυχέστερη δικθίωσι: τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ καὶ τὴν γῆν γῆιαντι τοῦ ἔξυψωσι.

Κι' ὅπως τόσο εὔτυχα γράφηκε σὲ συγκινητικότατη γενερολογία του τὸν Πούνιο τοῦ 1879: «... Ὁ Δεληγεώργης ἀπέθανεν ἀκριβῶς, ὅτε ὁ δεξιὸς αὐτοῦ νοῦς, ἀποθησαυρίσας τὸ διδάγματα τῆς πείρας, ἀποδιάλυψ πᾶσαν κουφότητα νεότητος, ἐφαίνετο παρέγων ἀσφαλεῖς ἑγγυήσεις εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι θὰ ἡδύνατο ἐν ἀριψιδίᾳ ὕρᾳ γιὰ δημοσυργήσῃ τι ἐκ τοῦ χάους. Τὸν μέλλοντα τοῦτον Δεληγεώργην ἐθρήνησε πρὸ παντὸς τὸ Ἐθνος καὶ θὰ τὸν ἀγαπολῇ ἀπαραιμόθητον...». Καὶ συγεῖται: «⁷Ηλθε, παρῆλθε! Άλλ' ἀφῆκε λιεγάλα παραδείγματα, καὶ τὸ μέγιστον πάντων, γείρας ἀγνὸς καὶ τιμὴν ἀνηλίδωτον... Πολλοὶ στέφανοι κατετέθησαν ἐπὶ τοῦ φερέτρου του· ἀλλ' ὁ ἄριστος πάντων θὰ ἥτο ἐν ἔηρὸν φύλλον δάφνης ἐκ τοῦ ἀγνώστου τάφου τοῦ Ἀριστείδου...».⁸

Ἐν τούτοις ἡ παλίντροπη μοίρα, τοῦ γάρισε στὴν ζωὴ του μαζὶ μεγάλη στιγμή, νὰ δεχετῇ ὡς πρόεδρος τῆς Ἐθνοσυγελεύσεως — τρεῖς φορὲς τιμήθηκε καὶ μὲ τοῦτο τὸ δεξιῶμα ὃ ἐπιφανῆς συμπολίτης — τοὺς ἀγειπροσώπους τῆς Ἐπτανήσου, μετερα ἀπὸ τὴν εύτυχη ἔνωσί της μὲ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ακτὰ τὶς ἴστορικὲς ἐκεῖνες συνεδριάσεις τοῦ Κοιγοδουλίου (20 καὶ 22 Ιουλίου 1864), τοὺς προσεφώνησε μὲ πατριωτικότατα λόγια, παλλόρευγα διπὸ μεγαλειώδη ψυχικὴ ἔξαρσι.

«⁹Η συγεδρίασις αὕτη τῆς σῆματον εἶναι συγεδρίασις ἀδελφικὴ — τοὺς εἴπε. Εἶγα: συγεδρίασις ἀδελφῶν... Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐπτανήσου εἶναι: ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ ἀντιπρό-

1. Κάτι παρέμοιο ἔγραψε καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βεγκέλος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (6.3.1883), φοιτητὴς τότε, μόλις 18 χρονῶν, πρὸς τὸν πατέρα του μὲ τὴν πάνδημη αγδεῖα τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου: «... Εἰς μὲν τὸν Δεληγεώργην — τοῦ γράφει — ἡ Ἑλλὰς ἔκλαυσεν ἀγδρα, δστις ἐν τῷ μέλλοντι: θὰ ἡδύνατο πολλὰ νὰ διαπράξῃ, ἐν δὲ τῷ Ἀλεξ. Κουμουνδούρῳ ἀγδρα, δστις ἐπράξεν γῆδη τοιαῦτα». (Σπυρ. Πάλλη, πρόεδρος Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν: «Ο Ἐλ. Βεγκέλος ὡς διαηγόρος καὶ νομικός», Ἀθηναὶ 1965).

σωποι τῆς Ἑλλάδος εἶγαι ἀγτιπρόσωποι τῆς Ἐπτανήσου...». (Ἐπί- σημος ἐφημερίς τῆς Συγελεύσεως. *Ἐκτακτος Συγεδρίασις* 280 τῆς 20 Ιουλίου 1864, ἡμέρα Δευτέρα, σελ. 222 - 223).

Κι' ὅταν ἔγινε δὲ ἔλεγχος τῶν ἐκλογῶν καὶ οἱ πλη- ρεξούσιοι τῆς Ἐπτανήσου κατέλαβαν τίς ἔδρες των μέσα στὴ Βου- λὴ τῶν Ἑλλήνων (22 Ιουλίου 1864, ἡμέρα Τετάρτη) δὲ Δελη- γεώργης, ὡς πρόεδρος τοῦ Σώματος, εἶπε τὰ ἀκόλουθα: «Εὖταχή- σας, κύριοι, γὰρ προεδρεύσω τῶν πρώτων συγεδριάσεων τῶν ἀγτι- προσώπων τῆς ἔλευθερας Ἐπτανήσου καὶ γὰρ παραστῶ κατὰ τὴν μεγάλην πολιτικὴν δίκην τῆς ἔξελέγχεως τῶν ἐκλογῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνακρίγονται τὰ δημόσια ἥθη καὶ ἡ πολιτικὴ ἀνατροφὴ τοῦ λαοῦ, ἐκφράζω πανδήμιως τὸν θαυμασμόν μου ὑπὲρ τοῦ Ἰον- κοῦ λαοῦ, διὰ τὸ ἀπειρον σέδας, ὅπερ κατὰ τὰς ἐκλογὰς ἐπέδειξε πρὸς τοὺς Νόμους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι: ἀσφαλίζουσι τὴν ἔλευθε- ρίαν ἐγ ταῖς ἐκλογαῖς, αἰτιγες εἶναι, ὡς γνωρίζετε, τὸ μέγιστον καὶ συγχρόνως τὸ δυσκολώτερον ἔργον τῶν ἔλευθέρων λαῶν».

Καί, ἀφοῦ ἐν συγεγείᾳ, πλέκει τὸ ἐγκώμιον τῶν ἐκλεγέντων θουλευτῶν καὶ σκιαγραφεῖ τὴν ἀρετὴν των, τὴν ρητορικὴν των δει- γόντητα καὶ τὴν μιρρώσιγ των, καταλήγει ὡς ἔξης: «... Τέλος πάντων, ἡ θούλησις τῆς θείας προνοίας ἐπληρώθη. Ή Ἐπτάνησος ἀγήκει πλέον εἰς ἐμπτήν· ἡ Ἑλλὰς ὑπερέδη τὰ δρια, τὰ ὅποια περὶ αὐτὴν ἔθεσεν ἀδικος διπλωματία πρὸ καιροῦ εὔτυχῶς γεγη- ραχυῖα. Ή Ἑλλὰς τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ἰονίων δις ἵδη ἐκ τῆς ἐνώ- σεως, ἡ ὅποια τελεῖται σήμερον, ὅποια μεγάλα ἔργα δύναται γὰρ κατερθώσῃ ὁ πατριώτισμός... Διὰ τοῦ πατριώτισμοῦ τῶν τέκνων αὐτῆς ἡ μικρὰ ἡμῶν Ἑλλάς, διρυφόρους ἔχουσα δύο γίγαντας, τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμόν, θέλει δυνηθῆ γὰρ κατάσχῃ τὸ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς κείμενον μέλλον, διπερ διὰ τὸ μέγε- θος αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς ἡμετέρας Ἐπικρατείας φαί- γεται σήμερον ἀκατάσχετον...». Καί, διπως σημειώνουν οἱ πρακτι- κογράφοι τῆς Συγελεύσεως, δλοι οἱ πληρεξούσιοι ἔγειρονται ζη- τῶντας ραγδαῖα χειροκροτήματα καὶ ἐπευφημίες. *Ἐπειτα, δὲ Μητροπολί- της Ἀθηγῶν διαβάζει καταγυντικὰ τίς καθιερωμένες εὐχές, καὶ τελικὰ διδεται ἀπὸ τοὺς νέους θουλευτές δὲ ἀκόλουθος δροκος: «Ο- μιγύω εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ὁμοιουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, γὰ*

έκπληρώσω πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος τὴν ἔμπιστευθεῖσαν μοι παρὰ τοῦ λαοῦ ἐγτολήν», καὶ ἕνας - ἕνας ἀσπάζεται τὸ ιερὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὑπογράφει τὸ πρακτικὸν δρκωμοσίας. (Ἐπίσημος Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων, Συνεδρίασις 283 τῆς 22 Ιουλίου 1864 σελ. 252).

Σὰν ἀγάρα:κ ὅμιλος σὲ τὸ σύντομο καὶ φιλικὸν πέρασμά του ἀπὸ τὴν ἔξουσία, ἔμειναν ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς διοικήσεως, ἀρκετὰ δημιότερα ἔργα, ἡ πιερικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ, μὲ ταυτόχρονη αὔξησης τῆς δυναμικῆς του καὶ ὁ ἔξοπλισμός του σὲ πυροβόλα καὶ ὄπλα, ἡ ψήφισμας τοῦ τροποποιητικοῦ γόμπου περὶ λιγότερος, που ἀποκατέστησε τὸ καταρρακτικόν ἐθνικόν μιας γόργηρος, ὀπως καὶ οἱ ἀκατάπτωστες φροντίδες του γὰρ εἰς αγάγη ξένα κεφάλαια, γιὰ τὴν ἀγάπλακτην τόπου, μὲ τὴν παράλληλη γονιοθετικὴ ρύθμισι τῶν δημιουργιῶν οἰκουμενικού μιας κατὰ τρόπον ποὺ δὲν ἀπέρικες πιεστικός γιὰ τὸ φορολογούμενο πολίτη.

Στοὺς ἀγρόνες τοῦ Δεληγγεώργη, γενικῶτερα, ὀφείλονται οἱ φιλελεύθερες καὶ δημιουργικαὶ διακατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 ὡς πρὸς τὸ δικαιώματα τοῦ συγέργετος, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τύπου κλπ., καὶ ἔτσι ἡ προσφορά του καὶ σὲ σημείοις αὐτὸν ὑπῆρξε πολύτιμη.

Ἄλλον καὶ σὲ τόσο πολύπλοκο Λαυρεωτικὸ Κήτηρια, τὸ ὅποιο συγεκλόνισε τὴν κοινὴ γνώμη, ὑστερα ἀπὸ τίς δεινὲς κατηγορίες τῶν πολιτῶν του ἀγυπτάλων, ὅτι τάχα παρέσυρε τὸ λαὸν εἰς ἔξαλλα ὅνειρα, παρέχοντάς του φεύτικες διαθεσιαίσεις, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πραγματικοῦ πακτωλοῦ κλπ. κλπ. — τοῦτο ἀποτελοῦσε ἐπιστημονικὴ ἀποψί πολλῶν ἀξιολόγων εἰδικῶν τῆς ἐποχῆς καὶ ὅχι ἰδέα ἀπλῆς τοῦ Δεληγγεώργη — μὲ ἀποτέλεσμα γὰρ σημειώθη ἡ γνωστὴ «κυδέα» εἰς δάρος τῶν ἀφελῶν μετόχων, ἐπὶ Κυδεργήσεώς του δόθηκε, στὰ 1872, ἡ καλλίτερη δυνατὴ λύσις, μὲ τὴν ἔδρυσι τῆς Ἐλληνικῆς Μεταλλουργικῆς Ἐταιρείας Λαυρίου, ἡ δοπία ἀγόρασε τὰ δικαιώματα τῆς ξένης Ἐταιρείας. Ἡ μακρὰ δὲ καὶ ἐμπεριστατωμένη ἔκθεσις, ἀπὸ 40 πυκνοτυπωμένες σελίδες σὲ φυλλάδιο μεγάλου σχήματος: «Ἡερὶ τοῦ Κήτηρίου τῶν ἐκθολάδων» (τύποις «Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων», Ἀθῆναι 1872), που ὑπέραλε ὁ Δεληγγεώργης ὡς πρωθυπουργὸς πρὸς τὸ Ὑπουργικό του Συμβούλιο, στις 26 Αὐγούστου 1872, κατόπιν προσεκτικῆς μελέ-

της στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ σχετικοῦ φακέλλου, ὅπως γράφει στὴν ἀρχὴν τῆς ἀγωτέρω ἐκθέσεώς του, δείχνει τὸ πόσιο ἐντατικὰ ἐργάστηκε γιὰ τὸ θέμα αὐτό, τὴ λύσι τοῦ ὄποιου ὁ Καρολίδης χαρακτηρίζει «εὐπρεπῆ». Μ' ὅλα ταῦτα δημοσίευτα τὸ Λαυρεωτικό, ποὺ κάποτε τὸν ἐδέξασε, ἀποτελεῖ τώρα τὴν κύρια ἀφορμὴ τοῦ πολιτικοῦ ἀφανισμοῦ του.

‘Ἄλλὰ τὸ συλληρότερο γι’ αὐτὸν ἡταν, δημοσίευτα καὶ παραπάνω εἰπώθηκε, ὅτι πέθανε ἐγκαταλελειμμένος καὶ κυνηγγητικένος ἀπὸ τὴν ἔδικτην τὴν Νεολαία, ἀπὸ τὸν ἕδιο λαὸν ποὺ κάποτε τὸν ἐλάτρευσε, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ δῃ, ἐκείνη τὴν τρομερὴν ὥρα τοῦ παντοτεινοῦ ἀπογωρισμοῦ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅτι κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρά του, τὰ ὄποια λίγον καιρὸν πρὶν ἡ λαϊκὴ μαγία πετροθολοῦσε καὶ συγέτριψε μὲ τὴ διάλυσι τῆς Οἰκουμενικῆς, ἀγρυπνοῦσε τώρα όλην τὴν ἀληργή ἡ πρωτεύουσα, ἀγανδή καὶ δλοφυρότερην, ἐνῷ ὁ πρωθυπουργὸς Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος, ἐκδηλώγοντας τὴν ἐθνικὴν ἀνησυχίαν καὶ τὴ γενικὴν ὁδύνην, τὸν παρέστεκε περίλυπος στὸ κρέβατο τοῦ πόνου, μέχρι τὸ ξεψύχημά του...

Τὰ τελευταῖα του λόγια, ὅχι πιὰ ἀπὸ τὸ θῆμα τῆς Βουλῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμάτιο κλίνη, μαρτυροῦν τοὺς φόδους του γιὰ τὴν ἀγώμαλη τότε ἐσωτερικὴν κατάστασι τῆς χώρας, ὅτο καὶ τὴ διαθεὶὰ παράλληλα ἀπογοήτευσί του ἀπὸ τὸ δημόσιο θέο, ὅπου πρόσφερε τὰ πάντα, μὲ τόσο ἐνθουσιασμὸν καὶ μὲ τέτοια πίστι.

Περισσότερο δημοσίευτο ὅλα, πιστοποιοῦν τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς του, ποὺ λαχταροῦσε καὶ σὲ θάνατό του ἀκόμια, γιὰ τὴν Ἑλλάδα, «τὴν φίλην πατρίδα» δημοσίευτας τὰς συγκιγητικές ἐκείνες στιγμές τὴν ἀπεκάλεσε, τὰς ἑξῆς λόγια του: «... Ὁ πλοῦς ἐν τῇ γυναικὶ (λέγει) ... πυρσὸς οὐδαμοῦν δὲ κίνδυνος μέγας· ἀνάφατε λοιπὸν τὰ φῶτα τῆς διαγοίνιας Ὑμῶν· διέτε δὲ περιπατῶν ἐν τῇ σκοτίᾳ οὐκ οἶδε ποὺν ὑπάγει· καὶ μὴ κοιμᾶσθε, διέτε εἰναῖς μετογύκτιον, ἀλλὰ δι’ αὐτὸν τοῦτο μάλιστα καὶ ἀγρυπνεῖτε καὶ γρηγορεῖτε». (Ἀπὸ τὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο τοῦ Δημητρίου Ιωάννου Παλαμᾶ,¹ εἰς

1. Ἡταν γιὰς τοῦ λογίου σχολάρχου Ιωάννου Παλαμᾶ, δεινοῦ δημιηριστοῦ, καὶ ἐγγονὸς τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους Παναγιώτου Παλαμᾶ, ιδρυτοῦ καὶ σχολάρχου τῆς Ηλαχμαϊκῆς Σχολῆς Μεσολογγίου, θείος δὲ τοῦ ἐθνικοῦ μακρόδου Κωστή Παλαμᾶ. Ὁ καθηγητὴς Δ. Ι. Παλαμᾶς ὑπῆρξε μίας ἑξέχουσα προσωπι-

τὸν ἔδω Ι. N. ‘Αγίας Παρασκευῆς, ἐκφωνηθέντα κατ’ ἐντολὴν τοῦ Δήμου Μεσολογγίου στὶς 20 Μαΐου 1879. Βλ. «Ἐφημερίς» τῆς 29 Ἰουνίου 1879).

Στάθηκε ἀταλάντευτος στὶς ἐπάλξεις τοῦ «Χρέους», γιατὶ εἰχε καταστῇ δίωμά του ὁ θαρύς λόγος τοῦ Ροδεσπιέρου δὲ: «ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ πειπτουσία τῆς Δημοκρατίας». Κι’ αὐτὸς πάντα ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς κάθε πολιτεικῆς ἐνεργείας του. Τσάκισε δμως τὰ φτερά του μέσα στοὺς ἀγεμοστρόβιλους ποὺ ἔξαπέλυσαν ἐγαγτίον του — σὰ γέοι μυθικοὶ Λῖοι — οἱ κοτσαμπάσηδες τῆς πολιτεικῆς ἀγτίπαλοι του, κι’ ἔτοις ἔπεισε...

‘Αλλὰ πρὶν πέσῃ, πρόφτασε γὰ σπείρη τὸν καρπερό του σπόρῳ στὶς παρθένες ψυχὲς τοῦ γέου κόσμου, καὶ πέθανε μὲν ἀγαπαυμένη τῇ συνείδησι δὲ τὸ ἐπετέλεσε τὸ καθῆκον του, πέρα γιὰ πέρα, καὶ μὲν τὴν παρηγοριὰ πώς, στὸ τέρμα τοῦ σκληροῦ καὶ τοῦ τόσο σύντομου δρόμου του, τὸν πρόστιμεν ἔνα θωπευτικὸ χαμόγελο τῆς πατρίδος, σὰ δίκαιοι ἔπαθλο τῶν ἀγώνων του γι’ αὐτή.

Κηδεύτηκε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸ Μητροπολιτικὸ Ναό, μὲ τὶς τιμῆς ποὺ τοῦ ἔξιταν καὶ τὸ φέρετρό του τὸ κράτησαν εὑλαβίκα στοὺς ὄλιμους Μεσολογγῖτες φοιτητές, πνιγμένοι στὸ κλάμια... Κι’ ὅλος ὁ κόσμος, ἐπως μιᾶς παρουσιᾶς: μὲ τὴ γλωφυρή, τῷ πέντα αὐτὴ τὴν τραγικὴ ὥρα ὁ Κωστῆς Παλαπιᾶς, «ἰσθιάνθη ἔξαφνα μίαν ιαγείαν γὰ λύεται, κάτι: ὡς ἀστρούν γὰ σόγνεται; ὅχι: ἀπὸ τὰ πλάτη τοῦ οὔρωνοῦ, ἀλλ’ ἀπὸ τὸ ὄνθη τῆς καρδίας του· ἵτο τὸ θέλγητρον τῆς γεύτητος, ὅπερ ἔφερε μιᾶς! του εἰς τὸ μνῆμα ὁ Δεληγρειώργης. Καὶ ἐθρήγησεν ἐν τῷ Θανάτῳ ἐκείνου τὴν ἀπώλειαν ὅχι τόσον τοῦ ἔξιθυτον πολιτευτοῦ καὶ τοῦ ἀπαραιμέλλοντος ρήτορος, ὅσον τὴν ἀπώλειαν μιᾶς ὡραίας της της τοῦ, ἀπὸ ἐκείνης ἀγεύει τῶν δποίων ὁ ένιος, εἰς ὁποιογδήποτε κύκλον τῆς ἐνεργείας του, ἀποδαίνει ἄγχρις καὶ πεζός. (Ἐφ. «Ἐτία» 6 καὶ 7 Δεκεμβρίου 1896 μὲ τὸ φευδώνυμο Βάρδας Φωκᾶς).

Στὴ μεγαλοπρεπὴ κηδεία του παρέστη, φέρων στολὴν στρατηγοῦ τοῦ πυροσδολικοῦ, ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Α’, δ’ ὅποιος συλ-

---

κότητα γιὰ τὸ Μεσολόγγι (φιλόσοφος, θεολόγος, ποιητὴς καὶ συγγραφεὺς) ὁ λόγος δὲ ποὺ ἀπήγγειλε στὸ Ἡρῶν γιὰ τὴν ἕορτὴ τῆς Ἐξόδου στὶς 25 Μαρτίου 1858, ἀποτελεῖ ρυτορικὸ ἀριστούργημα.

λυπούμενος τὸ γεαρδὸν Δῆμον. Δεληγεώργη μετέπειτα Ἀρεσπαγίτη, τοῦ εὐχήθηκε γὰρ «καταστῆ ἀξιος διάδοχος τοῦ πατρός του», ή Κυνέρηνησις, οἱ ἐν ἐνεργείᾳ δουλευταὶ «ἐν στολῇ, ἀλλ’ ἄγεν παρασήμων, ἔχοντες ἐπικεφαλῆς τὸν τελευταῖον πρόεδρον τῆς Βουλῆς Σ. Σωτηρόπουλον», δὲ Ἀρχιεπίσκοπος μὲν τὴν Ἱεράνην Σύνοδον καὶ σύσσωμον τὸ Ἱερατεῖον τῆς ἔδρας του, διοικος δὲ πολιτικὸς κύριος τῆς χώρας, τὸ Διπλωματικὸν Σῶμα καὶ διτι εἰκόνα εἶχε γὰρ ἐπιδειξη ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, δπως καὶ χιλιάδες λαοῦ, μετανοιωμένου τώρα γιατὶ τὸν ἐπίκραγε τόσον ἀδικα, καθὼς ἐπεσήμανε τοῦτο μὲν τέτοια ζωντάνια στὸν ἐπιτάφιο λόγο του δὲ τότε πρωθυπουργὸς Ἀλ. Κουμουνδούρος.

Κι? ἀνάμεσα στὸ πυκνὸν δάσος ἀπὸ τὰ βαρύτιμα στεφάνια, ποὺ ἔδιναν μιὰ φαντασμαγορικὴ εἰκόνα στὴν πένθιμη πομπή, ίδιαιτερη συγκίνησις ἐπροκάλεσε τὸ τελευταῖο τῆς σειρᾶς, πλεγμένο μὲν τὰ ώραιαίτερα λουλούδια τοῦ Μάγη, ποὺ τὸ κρατοῦσε λίγα έθιματα μπροστά ἀπὸ τὸ φέρετρο, κάποιο παλληκάρι τοῦ τόπου μας, γιὰν γὰρ τὸ στρώση εὐλαβικὰ προσκεφάλι παγτοτειγὸν τοῦ αἰώνιου ὅπου του. Ἡταν τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου Μεσολογγίου, δροσερὸ καὶ ἀπέριττο, σὰν τὰ γιᾶτα ποὺ τὸ ἔστειλαν...

Ο μεγάλος ἀντίπαλός του καὶ συμπολίτης του Χαρίλαος Τρικούπης, δόποιος ἀντιπροσώπευσε μαζὶ μὲν τὸν πρόεδρο τοῦ Ἀρείου Ηάγου Δῆμον. Βάλδη κατὰ τὴν κηδεία του τὴν πόλιν μας, καὶ ἡταν δὲ κεντρικὸς διμιλητῆς στοὺς τόσους ἐπικήδειους λόγους, ποὺ ἔξεφωνήθησαν, κατευοδώγοντάς τογ στὸ ἀγύριστο ταξίδι, εἰπε μὲν συντριβὴ καὶ τὰ ἀκόλουθα:

«Κατ’ ἐγτολὴν καὶ ἐν δύνματι τοῦ Μεσολογγίου, ἐρχόμεθα δικ. Βάλδης καὶ ἐγώ, ἵνα δώσωμεν εἰς τὸν ἐπιφανῆ δουλευτὴν τῆς ἐγδόξου πόλεως τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν... Ὁπως οἱ πατέρες ἡμῶν ἀφιέρωσαν τὸν δίον αὐτῶν εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἐθνους,

1. Πολλὰ στεφάνια κατετέθησαν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα Μεσολογγίου, εἰς τὸ τηλεγράφημα δὲ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἐμπορικοῦ μας Συλλόγου πρὸς τὸν Ἀθηναϊο μεγαλοτραπεζίτη Γεώργ. Σκουζέ, δπως ἀντιπροσωπεύσῃ κατὰ τὴν κηδεία τοῦ κλεισιοῦ συμπολίτη τὸν ἐμπορικὸν κύριο καὶ καταθέση ἐκ μέρους των στέφανον εὐγνωμοσύνης, διαδάζω καὶ τὸ δημοτικόν πάππου μου Κων. Πετροπούλου. (Ἐφ. «Ωρα» 16.5.1879 ἀριθ. φύλ. 191).

οῦτως αὐτὸς κύριον τοῦ δίου αὐτοῦ μέλημα προείλετο τὰς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ. Ὡσθάγθη δτι τὸ μέγα ἔργον, οὗτινος τὴν ἐπιτέλεσιν ἐκληροδότησεν ἡ γεγεὰ τοῦ ἀγῶνος εἰς τὰ τέχνα αὐτῆς, δύναται γὰ διεξαχθῆ μόνον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἔργα στείλεις ὑπὲρ τῶν φιλελευθέρων τοῦ Ἐθνους θεσμῶν, δτε αὐτοῖς παρεγγαρίζοντο, συνετέλεσεν ὡς εἰπερ τις ἀλλοις εἰς τὴν διατράνωσιν, δτι ἐν Ἐλλάδι διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λαοῦ, τὰς παραδόσεις καὶ τοὺς πόθους αὐτοῦ, ἡ συντήρησις εὑρηται ἐν μόνῃ τῇ εἰλικρινεῖ ἐφαρμογῇ θεσμῶν φιλελευθέρων... Ἐν τοιαύτῃ στάθμῃ ζυγίζων τὰ περὶ τοῦ Ἐπαμειγώδη Δεληγεώργη πεπραγμένη, ἀποφαίνομαι ἀδιστάκτως μετὰ παγτὸς τοῦ Ἐλληνισμοῦ, δτι ὁ δίος αὐτοῦ ἐτίμησε τὴν πατρίδα. Ἀνέδειξεν δὲ Δεληγεώργης τὸ ἀρτιγενὲς ἥμαν γῆημικαὶ ἐφάμιλλον τῶν παλαιοτέρων τῆς Εὐρώπης δημάτων. Τψηλὰ ἐκράτουν αἱ στιβαρὴι αὐτοῦ χεῖρες τὴν σημαίαν τῆς κυνηγητικῆς ἡθικότητος. Αἱ θυσίαι δὲ ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτοῦ δίῳ δαψιλῶς παρέσχε τῇ πατρίδι, ἐμαρτύρησαν δτι γόνος ἡρωικοῦ προμάχου τοῦ Μεσολογγίου ἔφερεν ἐν τῷ στήθει καρδίαν πατρώῶσσαν. Οὐ χαρακτῆρ δ' αὐτοῦ καὶ τὰ ἔργα ἀπέδειξαν αὐτὸν δξιον τῆς καθ' ἥματος γενεᾶς τῶν Ἐλλήνων, ἡς ὑπῆρξεν δ κατ' ἔξοχὴν ἥγετης τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πόθων αὐτῆς, ἥγετης τὴν διάγοιαν καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπέδειξε δ' αὐτὸν συγάμια ἄξιον τοῦ Μεσολογγίου, καταθέτοντος δὲ? ἥμαν γέπι τὴν σορὸν τοῦ κλεισοῦ ἀγτιπροσώπου αὐτοῦ στέφανον εὐγνωμοσύνης».

Καὶ δὲν ἦταν γιὰ τηρηθῆ ἀπλῶς, τὸ καθιερωμένο προνόμιο τῶν νεαρῶν, γὰ λησμονᾶμε δηλαδὴ τὰ ἀνθρώπινα ἐλαττώματα καὶ γὰ θυμῷμαστε μόνο τις ἀρετές του, τὰ δσα εἰπώθηκαν μὲ τὸ θάνατό του. Τέτοιες συμβατικότητες, δὲν ταιριαζαν, πρὸ παγτὸς στὸν εὐθὺ μέχρις ὠμότητος χαρακτῆρα τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ποὺ δὲν ἔκανε καμιὰ ποτὲ παραχώρησι, οὔτε σὲ ζωντανούς, οὔτε σὲ πεθαμένους, δταν μάλιστα ἀπὸ τις ἀνθρώπινες πράξεις — ἐπιτυχίες ἡ ἀστοχίες, μικρότητες ἡ μεγαλωσύνες — ἀντλοῦσε, κατὰ περίπτωσι, διδάγματα χρήσιμα γιὰ τὴν πολιτικὴ διαπαιδαγώγησι ἀρχότων καὶ ἀρχομένων. Καὶ δτι πάλι γράφεται ἀπὸ μέρους μου, στὶς φτωχήες αὐτὲς σελίδες γιὰ τὴν πλωσύσια ἔθνική του δρᾶσι, ἀποτελεῖ μιὰν ἀδιαφιλογίκητη ἀλήθεια, ποὺ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου — τώρα ὅπότε πιὰ κατασίγασαν τὰ μεγάλα πολιτικὰ πάθη

τῆς ἴστορούμενης ἐποχῆς, καὶ ἡ ψυχρὴ ἔρευνα αὐτῶν τῶν γεγονότων, ἐξεκαθάρισε μιὰ καὶ καλὴ τις ἐφήμερες μικροκομματικὲς ποταπότητες τῆς φθονερῆς αριτικῆς ἀπὸ τὴν αἰωνόδια ἀρετὴν τοῦ ὑψηλοῦ πατριωτικοῦ χρέους — μᾶς τὴν ἔδωσε, χωρὶς καμμιὰ ἐπίσης συγκατάδασι, γυμνὴ καὶ δλόφωτη...

Σέ θεοιαῖ, ἀγαπητὲ ἀγαγώστη, εἰλικριγά, δτι: στὰ παραπάνω δὲν μὲ παρέσυρε, ἔστω καὶ κατὰ τὸ ἀπειροελάχιστο, οὔτε ἡ μακροχρόνια ἐπαγγελματικὴ συγγένεια πρὸς τὴν «συνηγορά», ποὺ ὑποσυγείδητα πολλὲς φορὲς ἐπιδρᾷ στὴν σκέψι μας, οὔτε δὲ θαυμασμός μου πρὸς τὸν Δεληγεώργην, ποὺ ἔσταλαξε στὴν ψυχὴ μου, ἀπὸ τὴν πιὸ τρυφερή μου ἡλικία, δὲ μακαρίτης πατέρας μου, ἐνθουσιώδης λάτρης του, ἀπὸ μαθητουδάκι ἀκόμα καὶ ἐπιτελής ἀργότερα τοῦ νόμιματός του στὸν τόπο μας, δημος ὑπῆρξε καὶ δὲ πάππος μου Κων. II. Πετρόπουλος.

Κατέδηκε πάμπτωχος στὸν τάφο δὲ Ἐπαρι. Δεληγεώργης, «φέρων ὡς ὑπέρτιμον δὲ» αὐτὸν παράστησιν τὴν πεγίαν, ἐν ᾧ ἐγκυτέλειψε μεγάτῃσιν σύζυγον καὶ ἔξι τρυφερὰ τέκνα, δημος εἰπε στὸν ἐπικήδειο λόγο του ἔνας ἄλλος πολιτικός του ἀντίπαλος, διατελέσας καὶ αὐτὸς κατ' ἐπανάληψιν πρωθυπουργός, δὲ Θρ. Ζαΐτης, καὶ τὴν ἄλλη ἥμέρα τῆς ταφῆς του (16 Μαΐου 1879), δὲ Γεώργιος Α' διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος ἀπένειπε στὴν οἰκογένειά του μηνιαίκα σύνταξις δρ. 500, γιὰ τὴν συντήρησί της. (Ἐφ. «Παλιγγενεσία» 15, 16 καὶ 17 Μαΐου 1879, ἀριθ. φύλ. 4429, 4430, 4431).

«Π καρδιά του, ποὺ τόσο εὐγενικὰ ἔπαλλε γιὰ τὴν πατρίδα, ήλάτηκε στὸ Ἡρών, ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς διοξισμένους προτιμάχους τῆς ἑλληγικῆς λευτερίας γνόπιους καὶ ξένους, κατ' ἀποκίτησιν τοῦ Δημοσιεοῦ Συμβουλίου Μεσολογγίου καὶ τῶν συμπολιτῶν του, καὶ τὴ συγόδευσε τιμητικά, ἀντιπροσωπείᾳ τῆς Βουλῆς ἀπὸ τοὺς "Ο-Θωνα Μακρυγιάννη" (γιὰ τοῦ θρυλικοῦ στρατηγοῦ Ιωάν. Μακρυγιάννη), δουλευτὴν Ἀττικῆς, τὸν ἐπιφανῆ καὶ ἀείμνηστον συμπολίτην μας Δημήτριον Βουλπιώτην, δουλευτὴν Εύρυτανίας, καὶ τὸν δῆμαρχον Ηατρέω Θήγον Κανακάρην. Ή μετακοιδή της ἔγινε μὲ τὸ ἀτιμόπλοιο "Γύρα" ποὺ ἀγκυροβόλησε στὶς 7 ἡ ὥρα τὸ πρωτα τῆς 22 Ιουνίου 1879, ἥμέρα Παρασκευῆ, στὸν δρμό τοῦ "Αη - Σώστη (Βασιλάδι), καὶ κατὰ τὴν παράδοσί της στὴν δωδεκαμελῆ ἐπιτροπὴ τοῦ Μεσολογγίου, ἀπὸ δικηγόρους, δημοσιοκούς

συμβούλους καὶ ἐμπόρους τῆς πόλεως, τῆς δποίας ἐπιτροπῆς πρόεδρος εἶχε δρισθῇ δικηγόρος Σπυρίδων Μαγνωλᾶτος, ἀντηλλάγησαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ "Οθ. Μακρυγιάνη συγκινητικοὶ λόγοι καὶ κατετέθη βαρύτιμος στέφανος ἐκ μέρους τοῦ Δήμου.

"Ἐπειτα τὸ «ἱερὸν κειμήλιον», ὅπως κατὰ τὴν προσφώγησί του ἀπεκάλεσε τὴν καρδιὰ τοῦ Δεληγεώργη δ Σ. Μαγνωλᾶτος, πλαισιωμένο ἀπὸ τρεῖς Ἱερεῖς, ἐποποθετήθη ἐπάνω σὲ ἐπιθλητικὸ θωμό, ποὺ εἶχε στηθῇ στὴ μέση ὥραιον μεσολογγίτικου πρυαριοῦ, στρωμένου ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη μὲν διαρύτης, καὶ στολισμένου μὲ λευκές πικροδάφνες καὶ ἀσπρα τριαντάφυλλα, καὶ στοῦ ὅποιου τὸ κατάρτι ἔκυματίζε μεσίστια μιὰ μεγάλη μαύρη σημαία, καὶ ἡ πένθιμη νηοπομπή, ἀφοῦ διέσχισε τὴν πλατεία καὶ τὴν ἥμερη λιμνοθάλασσαν ἔφτασε στὶς 9 ἡ ὥρα στὸ «μῶλο» (δυτικὰ τῆς Παλαιακοῆς Σχολῆς), ὅπου χιλιάδες λαοῦ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ δήμαρχο Ι. Γιανγόπουλο, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο, τὸν κλῆρο καὶ ὅλες τὶς δημόσιες καὶ στρατιωτικὲς ἀρχὲς τῆς διοικητικῆς πρωτεύουσας, περίμεναν τὴ συγκινητικὴ στιγμὴ τοῦ παντοτειγοῦ γυρισμοῦ τοῦ ἀγαπητημένου τους στὴν πατρίδα.

Τὸ πρυάρι διπλαρώγει ἀργά - ἀργά στὸ πεζούλι: τοῦ μώλου, κι' ὅλοι τους τότε ἀποκαλύπτονται μὲ δουρκωμένα μάτια. Ὁ γέρο - Μαγνωλᾶτος, τρέμογτας ἀπὸ τὴ συγκίνησι, παραδίγει τὸ πολύτιμο κιβώτιο στὸ δήμαρχο, κι' ἔκεινος τὸ ἐναποθέτει εὐλαβικὰ σ' ἔνα ἀγοιχτὸ τέθριππο ἀμάξι, τοῦ ὅποιου τὰ ἀλογα, τὰ φαγάρια καὶ ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ ήταν γνωμένα στὰ μαῦρα. "Γετερα ἡ πένθιμη πομπή, ἔχοντας στὴν πρωτοπορεία τὰ ἑξαπτέρυγα, τὰ χρυσοκέντητα ἵερὰ λάδαρα τοῦ γαοῦ, τοὺς Ἱερεῖς, καθὼς καὶ τὴν ἀπαρηγόρητη ἀδελφὴ τοῦ Δεληγεώργη Πηγελόπη, τὸν συντετριμμένο ἄνδρα τῆς ἴατρὸ Αθαν. Δροσίγη καὶ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς, ποὺ περιστοίχιζαν τὴ γενεροφόρα, δόηγουμένη ἀπὸ μαυροφορεμένους γεωκόρους, κινάει λιὲ δραδὺ δημια γιὰ τὴν ἐνκλησία τῆς Αγίας Ηαρασκευῆς, ἐγορία τῶν Δεληγεώργηδων καὶ Δροσίνηδων.

Οἱ καμπάνες χτυπῶνται λυπητερά, ὅλα τὰ μαγαζῖα εἰγαι κατάκλειστα, κι' ἔχουν κρειάσει λιαῦρες ταιγίες στὶς πόρτες τους, σὲ πολλὰ δὲ ἀπ' αὐτά, ἔχουν ἀγαρτηθῆ φωτογραφίες τοῦ μεγάλου γενεροῦ μέσα σὲ μαῦρο κρέπ, στεφανωμένες λιὲ λουλούδια. Οἱ δρόμοι εἴναι στρωμένοι μὲ δάφνες καὶ σμύρτα, καθὼς καὶ κλωνάρια

φοιογικής, καὶ οἱ Μεσολογγίτες, γονατιστὲς οἱ περισσότερες, μπροστὰ στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν τους, κρατᾶνε ἀναμμένα τὰ λιθανάτηρια τους, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔζεχύνεται, σ' ὅλη τὴν πολιτεία, ἡ εὐωδία τοῦ μεσαράβιθανοῦ, ἐνῷ ταυτόχρονα ραίγουν μὲν ροδοπέταλα καὶ μὲ τὰ δάκρυά τους μαζὶ τὴν καρδῖάν τοῦ ἀρχηγοῦ, παρακαλῶντας τὸ Θεόν γὰρ ἀναπάψῃ τὴν ψυχή του «ἐν σκηναῖς δικαίων».

Στὴν ἐκκλησίαν, ποὺ καὶ αὐτὴ εἶχε διακοσμηθῆ πένθιμα, ἡ θερή Θήβη ἐποιηθεῖθη, ἐπὶ μεγαλοπρεποῦς θωλοῦ, κάτω ἀπὸ μεγαλοπρεπέστερο θόλο καὶ ἀμέσως ἐψάλη τρισάγιον, μετὰ τὸ πέρας τοῦ ὅποιου μιλῆσε ὁ διακονομένος δικηγόρος τοῦ Πρωτοδικείου Ιωαννίνων Ζαδογιάννης, μετέπειτα εἰσαγγελεύς, ἐκλεκτὸς διακονὸς βήτωρ, ποὺ προκάλεσε τὸ θρήνος στὸ στοιβαγκτὸ δικροστήριο μὲ τὸν ἐπιγευσμένο λόγο του.

Ο Πάνος Ζαδογιάννης, ἀναπολώντας στὴν ταραγμένη, ἀπὸ τὸ αἰφγίδιο τοῦ θαυμάτου, μυῆτη του, τὶς θριαμβευτικὲς ὑποδοχὲς τοῦ τιμητέου ἀρχηγοῦ του, εἴτε δταν κατέβαινε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ χυλήσῃ σὰν σίφουνας στὴν ἐκλογικὴ κονίστρα, εἴτε δταν γύριζε ἀπὸ τὴ Μαχρυνεία νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος, ἀρχισε τὴν προσφώνησί του μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Διατί τάχα συνήχθημεν; Μή συνήχθημεν ἵνα δεξιωθῶμεν καὶ αὖθις ἐκείνοι, δην τοσάκις ἔγθους ἐδεξιώθημεν; Καὶ συλλέγοντες τῆς μικρᾶς ἀλλ' ἐνδέξου πόλεως μιας τὴν δάργην περικοσμήσωμεν τὴν περικόσμητον κεφαλὴν ἐκείνην, ἦν τοσάκις εὐέλπιδες περιεκοσμήσαμεν; Μή συνήχθημεν ἵνα ἀκούσωμεν τῆς μελιρρύτου φωνῆς ἐκείνης, ής τοσάκις ἡσθάνθημεν τὸ σθένος καὶ ἥτις τοσάκις ἐνέπλησε τὰ στέρνα ἡμῶν πατριωτισμοῦ καὶ αὐταπαργήσεως;

»Φεῦ! Εμαράνθη αὐτοῦ τοῦ τόπου ἡ δάφνη! ἐβλάστησεν ἢ λέα! Ο Δεληγεώργης δὲν ξῆ πλέον! Τοῦ τάφου τὸ χῶμα καλύπτει τὸν ὑψιπετῆ ἀετὸν ἐκείνον, ὑπὸ τὰς πτέρυγας τοῦ ὅποιου ἡ κλεινὴ ἀλλὰ πτωχὴ πατρίς μιας ἐκάλυπτε τὴν πενιχρότητά της. Εὰν τὸν ὄμινησαν αἱ Πάτραι, ἐὰν τὸν ἐκλαυσαν αἱ Θῆβαι, ἐὰν τὸν ἐθρήνησεν ἡ κλεινὴ τοῦ ἔθιμους Μητρόπολις καὶ ἐν αὐτῇ

1. Στὴ Θήβα ἤταν τόση ἡ δημοτικότης του καὶ τοῦ ἔτρεφαν τέτοιο σεβασμό, ὥστε μετὰ τὸ θάνατό του, ἔνγαλαν τοπικὴ ἐφημερίδα μὲ τὸν τίτλο: «Ο Δεληγεώργης». (Ἐφ. «Παλιγγενεσία» τῆς 18 Ιουλίου 1879, ἀριθ. 4484).

σύμπασα γη̄ ήν κατοικεῖ "Ελλην, τί ἔναποιμένει; δῑς ἡμᾶς; Ἡμεῖς δομοιάζομεν τὴν ἀπρονόθητον χελιδόνα, τὴν ὑπὸ εὐδίαν φθινοπώρου ἐξαπατηθεῖσαν, ἦν ἄδουσαν τὸ ἔαριγόν της ἀσμα, αἰφνῆς θαρύς χειμῶν καταλαμβάνει. Ὁμοιάζομεν τὸν ἐν ὥρᾳ θέρους κεκμηκότα ὁδοιπόρον, τὸν ὑπολογίζοντα κατὰ τὴν δύσβατον πορείαν του εἰς τὴν ἐν μέσῳ ἴσταιμένην ὑψίκορμον δρῦν, ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς ὅποιας ἀναμένει νὰ ἀναπαυθῇ, ἦν ἀπροσδόκητος λαίλαπος πνοὴ ἐκ τῆς ρίζης κατέρριψε...".

Καὶ καταλήγει: «"Ω καρδία εὐγενῆς ἀντιπροσώπου προσφιλοῦς! Ἡ γη̄ ἡτίς σὲ περιέλαβεν εἰς τοὺς κόλπους της ὡς κειμήλιον ίερόν, εἶναι ἔκεινη, ὑπὲρ ἣς ἡρθάνθης τοὺς εὐγενεστέρους παλιούς, ὑπὲρ ἣς ἐμόχθησες καὶ εἰς ἦν ἔδαψιλευσες τὰς ἀπείρους εὐεργεσίας σου. Εἶναι ἡ γη̄, ἣς συνέδεσες τὴν παλαιάν της εὔκλειαν μὲν τὸ ἔνδοξόν σου μεγαλεῖν! Ἀγαπαύθητι ἔκει ἐν ίερῷ ἡρώων τόπῳ ὑπὸ σειμοπρεπὲς μνημεῖον, ὅπερ ἀνεγείρει σοὶ ἡ πατρὶς ἡ τάλαινα ἐλάχιστον φόρον τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης!".

"Ἐπειτα, ἡ καρδία τοῦ Δεληγγεώργη ἔξετέθη ἐπὶ δύο ἡμέρες (Παρασκευὴ καὶ Σάββατο), εἰς κοινὸν προσκύνημα, καὶ τὴν Κυριακὴν τὸ πρωὶ (24 Ἰουνίου 1879), μετὰ τὴν Θεία λειτουργία, ἔγινε ἐπίσημο μνημόσυνο — τὴν ἵδια ἡμέρα καὶ ὥρα ἔκκλιες καὶ στήν 'Αθήνα μνημόσυνο ἡ οἰκογένειά του, ποὺ πῆρε τὴν μορφὴν πραγιατικοῦ λαϊκοῦ συναγερμοῦ — κατὰ τὸ ὅποιον ὥμιλησε ὁ ἐπιφανῆς δικηγόρος τοῦ Πρωτοδικείου μας καὶ ἔξοχος νομομαθής, μετέπειτα δὲ πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου, Χρῆστος Καψάλης (ἐγγινὸς τοῦ ἡρωικοῦ «γευκροθάφτη» τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ σεδάσμιον δημιογέροντα Χρήστου Καψάλη), σ' ἔνα πυκνότατο ἀκροατήριο, πρωτοφανὲς γιὰ τὸ Μεσολόγγι. Ὁ βαθυστόχαστος καὶ μνημειώδης λόγος του γέμισε ἀνατριχίλα ὀλόκληρο τὸ ἔκκλησίαστι, καὶ ἔδηγησε συθέμελα κάθε μεσολογγίτικη ψυχή.

Κι' ὅταν τοὺς εἴπε, μὲν μισοσδημένη ἀπὸ τὴν συγκίνησις φωνὴ, πώς ἡ ταφὴ τῆς καρδιᾶς του στὸ Ἡρῶν θὰ συγδέσῃ ἀρρήκτως «τὴν εὔκλειαν τῶν πολεμικῶν ἀγώνων μὲν τὸ εἰρηγικόν αλέος τῶν γέων ἀθλῶν... αἰώνιον μὲν μαρτύριον εὐγνωμοσύνης καὶ στοργῆς τῆς ἐνδόξου ταύτης πόλεως πρὸς τὴν φιλοπάτριδα ἀρετὴν καὶ τὴν ἐθνωφελῆ μεγαλόγοιαν, διηγεκὲς δὲ ἐλατήριον τῆς τῶν γέων πολιτῶν ροπῆς πρὸς τὸ ἀγαθόν, τὸ κοινὸν συμφέρον καὶ τὴν μεγα-

λωσύνηγ», δλοι τους τότε διναλύθηκαν σὲ δάκρυα κι' ἀναμέτρα- γαν μὲ δέος τὴ συμφορὰ ποὺ τοὺς ̄ρῆκε.

Τέλος ή παλλαϊκή πένθιμη συνοδεία, μὲ τὴν αὐτὴ διάταξι, ἔφθασε στὸ Ἡρῶν, ὅπου ὁ διαπρεπὴς ἐπίσης δικηγόρος τοῦ τόπου μας Ἰωάν. Ράγκος, ἔξεφώνησε συγκινητικῶτατο ἐπιτάφιο ποὺ τὸν ἐτερμάτισε μὲ τούτη τῇ δέησι πρὸς τοὺς «κεκοιμημένους» προγό- γους: «Δέξασθε, ιεραὶ φυχαὶ τῶν ἀγωνιστῶν, εἰς τὰς ιερὰς χορείας σας νέον ἀγωνιστήν, ἀθλήσαντα ὡς καὶ Σεῖς ὑπὲρ τῶν ἔθνεικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ...».

Η ἐπιβιλητική τελετὴ κλείνει: μ' ἔνα λυρικώτατο ποίημα, ποὺ ἀπνύγγειε νεαρὸς φοιτητῆς τῆς Νομοκῆς, τότε, κάποιος ἄλλος γί- γαντας τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου, ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐθνους καὶ τοῦ Με- σολογγίου μας, ὁ Κωστῆς Παλαιμᾶς. Ἰδού λιερικές περικοπές:

Πανηγυρίζει: σύμμερα τὸ δισκαστικό γῷμα,
Η Κλείσοδα, ἡ Ἐξοδος, τὸ Μεσολόγγι ὄλο
Ἐκεῖνο ποὺ κοιτήθηκε καὶ πάντα φεγγοσέβλο
Σὰν γὰ τὸ ξύπνησε φωτὶα πετάγετ' ἀπ' τὸ στρῶλα
Καὶ ἡ καρδιὰ τῆς λεθεντιᾶς τὴν ἀγκαλιὰν ἀγοίγει
Κι' ὀλόγλυκα μὲ τὴν καρδιὰν τοῦ Δεληγεώργη σιμίγει....

Καὶ συνεχίζοντας τὸν ὥρατον ὕμινο του, ἀφοῦ πρῶτα καλοτυ- γίζει τοὺς δισκασμένους γεκρούς, ποὺ κατὰ τὶς ἀτέλειωτες νύχτες τῆς αἰώνιας μογαξίας τους, μέσα στὴν ἀπόλυτη τώρα γαλήνη τοῦ ἄλλοτε πολυθόρουσον καὶ τραγικοῦ τοπίου ἀπὸ τὰ μουγγρητὰ τῶν κανονιῶν καὶ τὰ ποταμιὰ τῶν αἰμάτων, θ' ἀκοῦνε, σὰ θεία μελω- δία, «τὴν ἀργυρῆ φωνή του», τελειώνει μὲ τὴ στροφή:

Θερίστε ἀπὸ τὸ ἄνθη της τὴν γῆ μας πέρα - πέρα,
Κι' ἐλάτε δλοι· ρίχτε τα ἐπάνω στὴν καρδιά του,
Στολίζετε δηλιος δ χρυσός ἐπάνω στὸν αἰθέρα
Καὶ ἡ μεγάλη του καρδιὰ τὸ Μεσολόγγι κάτου.

Πάνω στὸ σεπτὸ μνῆμα του, χαράχτηκαν τὰ δυὸ παρακάτω τετράστιχα, ποὺ ἔγραψε γι' αὐτὸν πάλι, δ Κωστῆς Παλαιμᾶς:

Καὶ τὸν θρηγεῖ τὸ βῆμα του
Ὄρφανεμένο πλέον
Χωρὶς πτερύγων ἀετός,
Χωρὶς δυνύχων λέων,

Ἐχει χειμῶνα ἡ Ἑλλὰς
Καὶ Μάιον οἱ τάφοι,
Ἄλλὰ ἡ δόξα μειδιᾶ
Καὶ Δεληγεώργης γράψει.¹

(«Ἐφημερίς» 24 καὶ 25 Ιουνίου 1879, ἀριθ. φύλ. 175, 176,
«Στερεά Ἑλλάς» τῆς 14 Μαΐου 1925).

Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπαριεινώνδα Δεληγεώργη ἔκλεινε μιὰ
ἡρωικὴ ἐποκή τῆς πατρίδος· τὸ Μεσολόγγι: ὅπις δὲν ἀποπαίδιζε...
Γιατὶ ξοπίσω του, ἐργόταν θεόπειμπος, μὲ διασκελιστιούς λιοντα-
ριούς, Οὐλιπιογίκης τοῦ ἔθνικου λιας στίσου, ὁ Χαρίλαος Τρικού-
πης, ὁ ὑπεράνθρωπος...

(Ο τραγὸς Μεσολογγίτης λυρικὸς Μίλτος Μαλακάσης, γαι-
έρδος τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη ἀπὸ τὴν μικρότερη κόρη του Ἐλίζα

1. Μιὰ καὶ γράφτηκε καὶ ξαναγράφτηκε γιὰ τὴν τραγικὴ πε-
ριπέτεια τῆς καρδιᾶς τοῦ Ἐπαριεινώνδα Δεληγεώργη (Χ. Εύαγ-
γελάτος: «Ἡ καρδιὰ τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη εἰς Μεσολόγγιον»,
Ἐφημερίς «Στερεά Ἑλλάς» τῆς 14 Μαΐου 1925, «Οἱ πέντε Με-
σολογγῖται πρωθυπουργοὶ τῆς Ἑλλάδος» εἰς ἐφ. «Νεολόγος Πα-
τρῶν» 1948, «Ιστορία τοῦ Μεσολογγίου» σελ. 469), διφελω, γιὰ
τὴν ίστορικὴ ἐνημέρωσι τοῦ ἀναγνώστη, γὰ σημειώσω, πὼς τὸ
1912, μὲ τὴν μεγάλη ἔθνική μας ἔξόρμησι ὑπὸ τὴν φωτεινὴ ἡγεσία
καὶ τὴν θερμουργὸ πνοὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τὸ Μεσο-
λόγγι: ἔγινε κέντρον ἐπιστρατεύσεων, καὶ τὰ ἐπιτασσόμενα ζῶα γιὰ
τὶς πολεμικὲς ἀγάγκες τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ — ἀπὸ θαρρὸ σφάλ-
μα τῶν ἀριθοδίων, ποὺ δὲν τοὺς τὸ συγχωρεῖ ἀγαμφισδήτητα δι πυ-
ρετὸς τοῦ πολέμου — τὰ ἐσταύλιζαν προσωρινῶς, στὸ περικαντρω-
μένο βορειοαγατολικὸ τμῆμα τοῦ Ἡφάου, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ίστο-
ρικὰ μνημεῖα καὶ τάφοι, οὔτε ἀγθόνες.

Οπως δὲ λέγεται καὶ γράφτηκε, καὶ ἀπὸ ἄλλους ἔκτοτε, ἔνα
ἄγριο ἄλογο, ποὺ ἀφηγίασε μιὰ ἡμέρα, ἀγέτρεψε καὶ μετέβαλε σὲ
συντριβμῖα τὸ μικρὸ ξύλινο μυημέτο τοῦ Δεληγεώργη. Ὅταν δὲ οἰ-
κογένειά του πληροφορήθηκε, μὲ ἀγανάκτησι, ἀργότερα, τὸ τυ-
χαῖο αὐτὸ περιστατικό, τὸ δόποιον ἐλύπησε βαθύτατα δλους τοὺς Με-
σολογγῖτες, ἐνήργησε τὴν ἔκταφὴ τοῦ κιβωτοῦ καὶ τὴ μεταφορὰ
του στὸν τάφο τῶν Ἀθηγῶν. Ἡταν γραμμένο φαίνεται, δὲ γενγαία
καρδιὰ τοῦ μεγάλου συμπολίτη γὰ μὴ μείνη γιὰ πολὺ στὴ στορ-
γικὴ ἀγκαλιὰ τῆς Πατρίδας, ἀλλὰ γὰ ξαναγυρίσῃ ἔκει, ὅπου διε-
δραμάτισε τὸν ίστορικὸ του ρόλο κατὰ τοὺς ἔθνικοὺς ἀγῶνες του,
γιὰ τὴ Δημοκρατία καὶ τὴ Λευτεριά.

— ἀηδόνι: κι' αὐτὸς τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ δὲ Βάργαλης — στὴ 1908, μὲ τοὺς εὐτυχεῖς τότε γάμους του, ἀφιέρωσε (σὰν γὰρ τοῦ ζήταγε τὴν εὐχή του), στὸν ἔνδοξο πεθερό του, ποὺ ζωντανὸς δὲν πρόφθασε γὰρ τὸν γνωρίση (ἥταν μᾶλις 10 χρονῶν παιδὶ ὅταν ἐκεῖνος πέθανε, ἡ Ἐλίζα δὲ μόνον ἔξι μηνῶν), τὸ παρακάτω ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν κηδεία του ποίημα:

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ

Θυμῆται κάποιο ἔάφγισμα καὶ κάποια γλαυκὴ

κάποιο ἔεσηκωμὸς μεγάλο

Καὶ μέσα ἀπὸ τὸν ἀναφυλητά, σὰ μιὰ ποὺ κόπηκε ἀναπνοὴ
γαλήνη τραγικὴ ὕστερα ἀπὸ σάλο...

Θυμῆται κάποιες πένθιμες καλπάγες γὰρ χτυποῦν
μπαλκόνια μαυροφορεμένα.

Τὰ πρόσωπα ὅλα σκυθρωπά, πικρὰ τὰ χεῖλη γὰρ σιωποῦν,
θυμῆται, μάτι ἀδάκρυτο, κανένα...

Ἄπὸ τὸν χέρι μὲν εἴχανε παιδὶ γυναικες τοῦ λαοῦ
θυμῆται: τὸ συλλείτουργό του

κι' ἔνλαια μιᾶς τους σιωπηλὰ τὸ θάνατο σὸν κάποιου θεοῦ,
ἐκείνον τοῦ πατριώτη μιᾶς τοῦ πρώτου.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ: Σὰν συμπλήρωμα, τοπικοῦ περισσότερο ἔγδια-
φέροντος, σὲ τοῦτο ἔδη τὸ κεφάλαιο, ἔθεώρησα σκόπιμο γὰρ κατα-
χωρήσω καὶ τὰ παρακάτω:

Τὸν Ἐπαμ. Δεληγεώργη διαδέχτηκε στὴν πολιτικὴ διάδελ-
φός του Λεωγίδας, μεγάλης μορφώσεως ἀνθρωπος, καὶ πολυγρα-
φότατος, σὲ οἰκονομικὰ ἴδιαίτερα θέματα. Ἐχρημάτισε πολλές φο-
ρὲς βουλευτής Μεσολογγίου, καθὼς καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν.

Ἄπὸ τὸ 1902 ἔπαψε νὰ πολιτεύεται γιὰ λόγους ὑγείας, καὶ
τὰ στελέχη τοῦ Δεληγεώργικου κόλματος στὴν ἐπαρχία Μεσολογ-
γίου, μὲ δική του ὑπόδειξη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίμονη ἀρνησι τῶν
γιῶν του Ἐπαμεινάδα (Δημητράκη, μετέπειτα Ἀρεοπαγίτη καὶ
Κώστα, ἀξιωματικοῦ τοῦ Ναυτικοῦ), νὰ πολιτεύθουν, ἐπλαισίωσαν
στὴν πολιτικὴ του ἔξορμησι τὸν μακαρίτη θεῖο μου Νικ. Χρυσό-
γελο, διακεριμένο δικηγόρο καὶ δικανικὸ ρήτορα ἔξοχο, δ δοσι-
ος ἔξελέγη 4 φορὲς βουλευτής κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τοῦ ἰστορικοῦ
κόλματος τοῦ μεγάλου Ἐλληνα Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

Ἄπὸ τοῦτο τὸ λόγο τὸ Βενιζελικὸ κόλμα στὴν περιφέρειά
μας, πήρε γιὰ πολλὰ χρόνια τὴν δινομασία «Δεληγεώργικό», καὶ

οί πολλοί στὸν τόπο μας, ἀπὸ τοὺς παλιότερους φυσικά, ἐνόμιζαν τὸ Βενιζέλο πολιτικὸ διάδοχο τοῦ Ἐπαμεινώγδα Δεληγεώργη.

Ἐτσι συγεχίστηκε ἡ ζωὴ τῶν δύο μεγάλων τοπικῶν κοιμάτων, μὲ τὶς αὐτὲς ἀγιτιθέσεις, τὰ ἵδια πείσματα, τὶς ἀτέρμονες διαιμάχες, κι' ἀκόμα - ἀκόμα, τὶς κακοθύμητες σκληρὲς συγκρούσεις κατὰ τὴν ἐπάρατη ἐποχὴ τοῦ ἔθυκου μας δικασμοῦ, μὲ ἀποκορύφωμα τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ τὶς ἐκλογὲς τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920, ἐπότε τὸ Τρικουπικὸ κόρμα, ἐγτεταγμένο στὴν «Ηγαλιένην Ἀγιτιπολίτευσιγ», ποὺ κατέβηκε ἐναντίον τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου μὲ μογαδικό, μπορεῖ γὰρ πῆ κανεὶς, σύνθημα, τὴν παλιγόρθωσι τοῦ Κωνσταντίνου, ξεσηκώθηκε κι' αὐτὸ ὑπὲρ ἐκείνου, ποὺ ὑπῆρξεν ἄλλοτε ἡ αἰτία νὰ ἔξοντωθῇ δι πολυένδοξος ἰδρυτής του, καὶ μαζὶ μὲ τὸ ἄλλα πολιτικὰ παράδοξα σημειώθηκε καὶ τοῦτο τότε. Παλιοὶ Τρικουπικοὶ κι' ἄλλοτε ἀδιάλλακτοι ἀγιτιδυγαστικοί, γὰρ τραγουδῶντες, μεθυσμένοι: ἀπὸ τὸν ὅψιμο φιλοδασιλικὸ ἐγθουσιασμό τους, τὸ γνωστὸ Τρικουπικὸ ἐμβατήριο μὲ τὴν παραλλαγὴ «Τηραγιόλα - Τηραγμόλα, μὲ τὸν ΚΩΤΣΟ εἴμαστ' ὅλα!...».

Εἶγα: κι' αὐτὸ ἔνα ἀπὸ τὰ δχὶς πάντα φανόβιενα τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς, τῆς πάντα ρευστῆς καὶ ἀνήσυχης...

Καὶ τὸ ὅλεποις γὰρ ἐπαγαλαμβάνεται ὕστερα ἀπὸ 15 γρόγια — ἣν καὶ ὑπὸ διαφορετικὲς συγθῆκες καὶ ἀπὸ μιὰ ἀδήριτη ἐθνικὴ ἀνάγκη — ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, στὸ τέλος τῆς πολυτάραχης ζωῆς του, μὲ τὴν παλιγόρθωσι τοῦ Γεωργίου Β', ποὺ συμφωνήθηκε μεταξὺ τους στὸ Παρίσι, γιὰ νὰ τεθῇ, μὲ μιὰ γενικὴ ἀμνηστία, δριστικὸ πιὰ τέρμα στὶς τρομερὲς διώξεις τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου, δ ὁποῖος ἔζησε ἐφιαλτικές ήμέρες μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος τῆς 1ης Μαρτίου 1935, τότε ποὺ τὸ «Ἐκτακτο Στρατοδικεῖο Ἀθηνῶν κατεδίκασε εἰς θάνατον τὸν γενναῖο Μεσσολογγίτη στρατηγὸ Ἀναστάσιο Παπούλα, θρυλικὸ γιὰ τὶς ἐπικέννων γίνεσ του, ἀρχιστράτηγο τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία, καὶ μαζὶ μ' αὐτόν, ἔναν ἄλλον ἀγδρεῖο συμπατριώτη μας, τὸν ἀγιτιστράτηγο Μιλτ. Κοιμήσῃ, ποὺ ἐκτελέσθηκαν τὰ χαράματα τῆς Μεγάλης Τετάρτης (!) (24 Ἀπριλίου 1935), σὲ μιὰ ἀπόμερη τοποθεσία τοῦ συνοικισμοῦ Ζωγράφου.

“Οσον ἀφορᾶ τὴν ἀκίνητο περιουσία τῶν Δεληγεώργηδων, τὸ μὲν μεγάλο τριώροφο σπίτι τους ἐδῶ (ὅδὸς Δημ. Δεληγεώργη 9, συνοικία Ἀγίου Σπυρίδωνος, κοντά στὰ ἀρχοντικὰ τῶν Τρικουπιδῶν, Παλαμάδων, καθὼς καὶ στὸ παλιὸ Βαλδέικο), ἀγοράστηκε, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ γιατρὸ καὶ πολιτευτὴ τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων Γεράσ. Πολίτη, καὶ τὸ κατέχουν οἱ κληρονόμοι του, τὰ δὲ ἀγροτικὰ τους κτήματα στὸ μεσολογγίτικο κάμπο, δπως καὶ στὴν περιοχὴ μας γενικώτερα, δρίσκουται ἀπὸ πιὸ μακρυγές ἀκόμα ἐποχὲς σὲ ἔνα χέρια, δίχως διμιώς μὲ τοῦτο

ν' ἀποδάλλουν τὴν δημοτικήν τους ὡς «Ντεληγιωργέϊκα».

Ἐπει, ἀπ' ὅσα μπόρεσα γὰρ πληροφορηθώ, τόσο ἀπὸ τὰ δι-
βλία τῶν μεταγραφῶν καὶ τὰ συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα, δοῦ καὶ
ἀπὸ τὴν τοπικήν μας παράδοσιν, τὸ ἀμπέλι μὲν τὸ λιοστάσι τους στὴ
Θέσι «Ἄδαρη» πουλήθηκαν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπαμειγώνδα,
στὸ Γεώργ. Γεώργαρον, ἐπίλεκτο στέλεχος τοῦ κόμματός των καὶ
ἰδιαίτερα τοῦ Νικ. Χρυσογέλου, καὶ τώρα ἀγήκουν στὸ συνταξιού-
χο τηλεγραφητὴ Ιωάννη Μαρκογιάννη. Τὸ δεύτερο μεγάλο κτῆ-
μα τους (σταφίδα, μὲν τὰ συνεχόμενα χωράφια καὶ τὸ βοσκότοπο,
ὅ δποιος ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ὄλου ἀγροῦ, στὴν εἰδικώ-
τερη θέσι «Καιγούργιο», καὶ καταλήγει στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς
ξακουσμένης Κλείσσοδας, ποὺ ὁ πρόεδρος μηνιονεύει ξεχωριστά
στὸ γνωστὸ γράμμα του ἀπὸ 6 Δεκεμβρίου 1878 πρὸς τὸν ἀδελφό
του Κώστα, δίνοντάς του μ' ἔκεινο ὁδηγίες γιὰ τὸ κόψιμο τοῦ
τσαΐριού αλπ.). ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν Σπυρ. Γεωργούλη, δ' ὅποιος
ἀνακαίγισε τὸ ὑπάρχον ἔκει μέσα παμπάλαιο ἐκκλησάκι «Ἄη -
Γιάγγης».

Σύμφωνα μάλιστα μὲ μιὰ παλιὰ παράδοσι, ποὺ δρίσκεται με-
ταξὺ μύθου καὶ ιστορίας, κι' ἔχει πλευτῇ γύρῳ στὸ ἔξωκλήσι
αὐτό, τὴν τρομερὴ γύχτα τῆς Ἐξόδου, ὅπως πολέμιας στὴν ἀκρο-
γιαλιὰ ἡ τρίτη φάλαγγα ἀπὸ τὰ σκελετωμένα ἀπομεινάρια τῆς
ἔγδοξης φρουρᾶς καὶ τὰ γυγαικόπιδα τῆς τραγικῆς πολιτείας,
εἰδὲ γιὰ μιὰ στιγμὴ ἡ Ντεληγιωργενα γὰρ τρεμοσθήνη στὴν ἀγα-
τολὴ ἔνα φωτάκι, πρὸς τὴν κατεύθυνσι ἀκριβῶς τοῦ «Ἄη - Γιά-
γη», ποὺ ἡ εὐεσθῆς καπετάνισσα τὸ ἔξήγγησε σὰ σημάδι: σωτηρίας
τους κι' ἀμέσως τάχτηκε γονατιστὴ στὸν «Ἄγιο γὰ τοῦ ἀνάφη δυὸ
μεγάλες λαμπάδες στὸ μπόι τοῦ Μήτρου καὶ τὸ δικό της ἀν τοὺς
γλύτωγε. Τὸ θαῦμα ἔγινε, κι' ἐκείνη, δταν γύρισαν ἀργότερα ἐ-
λεύθεροι πιὰ καὶ γεροὶ στὴν Πατρίδα, δὲν λησμόνησε τὸ τάμα της.
Κι' ὅχι μόγον αὐτό, ἀλλὰ μέχρι τὸ θάνατο της φρόντιζε τὸ καντη-
λάκι τοῦ «Ἄη - Γιάγγη» γὰ εἶγαι πάντα μέρα καὶ νύχτα ἀναμμένο...

“Αλλο λιοστάσι τους στὴ Γαβαλοῦ Μεσολογγίου, ἀπ' ὅπου ἦ-
ταν καὶ ἡ ἀπότερη καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τὸ κατέχει, κατό-
πιν ἀγορᾶς, δ' Γεώργ. Μπαλαφούτης.

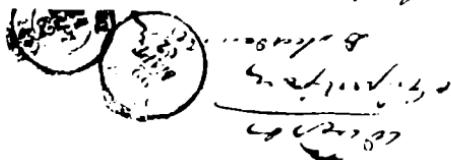
Τέλος, τὸ λειβιδί τους στὴν περιφέρεια τοῦ Δήμου Μεσολογ-
γίου ἐπίσης, περὶ τὰ χίλια στρέμματα, παρὰ τὸ γειτονικὸ μὲ τὴν
πόλιν μιας χωριουδάκι *Ρέτσιγα*, ποὺ κρέμεται διάσπαρτο στὴ με-
σημερινὴ πλαγιὰ τοῦ θρυλικοῦ Ζυγοῦ (τοῦ «Ιεροῦ Ὀρους» ὅπως
τὸν ἀποκαλεῖ δ' Καρκαβίτσας), δπου κατὰ τὰ χρόνια τῆς σκλα-
βιᾶς, ἔδρασε σὰν κλέφτης γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ Γένους δ' Μήτρος
Δεληγεώργης, γνωστὸ ὑπὸ τὴν δημοτικὴν «Δεληγεώργη» ἢ «Κά-
καδος» ἢ «Παλιανικόλας», υστερα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες τμηματικὲς
μεταβιβάσεις ἀπὸ τοὺς κληρονόμους Ἐπαμειγώνδα καὶ Λεωνίδα

Δελτηγεώργη πρὸς διαφόρους κτηνοτρόφους (Κων. Θ. Κούσταν καὶ Γεώργ. Θ. Κούσταν, Κων. N. Τσῶλον κ. ἄ.), μὲ τὰ ὑπ' ἀριθμ. A) 8069 τῆς 25 Νοεμβρίου 1933, B) 8087 τῆς 5 Δεκεμβρίου 1933 καὶ Γ) 8100 τῆς 15 Δεκεμβρίου 1933 συμβόλαια τοῦ συμβολαιογράφου Μεσολογγίου Δημ. Χριστοφίλη, ἀλλαξεῖ κι' αὐτὸς ἀφεγγικά, κι' ἀπὸ τότε ἐπῆρθε ή δριστικὴ ρῆξις τοῦ τελευταίου πιὰ δεσμοῦ τῆς ιστορικῆς γενιᾶς μὲ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα, ποὺ πατέρας καὶ γιὸς τὴν ἔδρασαν, ἐπως κι' ἔχεινη, εἰς ἀναγνώρισιν τῶν ἔζηχων πρὸς τὸ "Ἐθνος καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν ἴδια ὑπηρεσιῶν τινων, πάλιγ τοὺς ἔδρασε καὶ πάγτα θὰ τοὺς τιμᾶ...

Santa Monica, California, May 19
1881.

apicalis' in Malibea

Rathjefnigh

Biologia de los seres vivos
y sus relaciones.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΣΠ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
(1832 - 1896)

«Πρόβαλε φοβερός μὲ τ' ἀνάστημα
τῶν Ιστορικῶν 'Ηρώων'.
(K. ΠΑΛΛΑΜΑΣ)

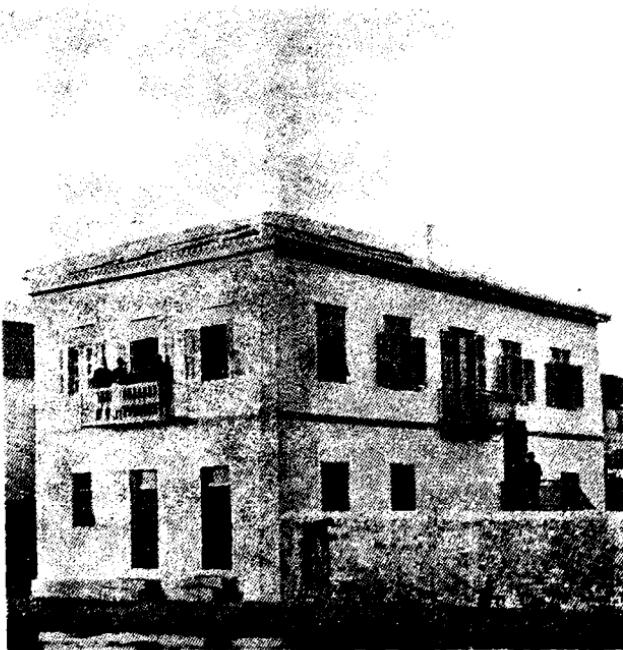
Wenzel

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ*

* Διάλεξίς μου στὸ Μεσολόγγι, ποὺ δόθηκε στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Δημιαρχείου μας τὴν 1η Ἀπριλίου 1966, κατὰ τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ τὴ συμπλήρωσι 70 χρόνων ἀπὸ τοῦ θιανάτου τοῦ ΧΑΡΙΛΑΟΤ ΤΡΙΚΟΤΙΗ, ἐπὶ δημαρχίας κ. Χρ. Μπασαγιάννη.

Οἱ ὑποσημειώσεις ἀποτελοῦν προσθῆκες, ποὺ μπῆκαν ἀργότερα.

Κ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΤΛΟΣ

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ : Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Τρικούπηδων πλάτι στὴ λιμνοθάλασσα. (Στὸ δυτικὸ μπαλκόνι ὁ Χαρίλαος Τρικούπης μὲ τὴ Σοφία καὶ τοπικοὺς ἐπιτελεῖς του, ἀπολαμβάνει τὴ μαγεία τῆς λιμνοθάλασσας. Στὴν πορτοπούλα ποὺ διακρίνεται στὸ δυτ. ἐπίσης μαντρότοιχο, διπλάρωσε τὸ πρυάρι μὲ τραυματισμένο θανάσιμα τὸν Κωσταντῆ Τρικούπη — ἀδελφὸ τοῦ Σπυρίδωνος — ὁ δποῖος ἔδρασε μὲ τὴν πάσσαρά του κατὰ τὴ θρυλικὴ μάχη τῆς Κλείσοβας, καὶ ἐκεῖ τὸν παρέλαβε ἡ ἄμοιρη μάνα του.

Αποτελεῖ σωστὸ τόλμημα ἡ προσπάθεια γὰ σκιαγραφήσῃ καγεῖς ἔνα γίγαντα τῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ γοῦ σὰν τὸ Χαρίλαο Τρικούπη. Γιατί, δὲ Χαρίλαος Τρικούπης, εἶγαι δπως τὰ φυσικὰ φαινόμενα!... Κι' δυσ περισσότερο ἔξετάζεις τὴν πολύπτυχη Ἐθνικὴ δρᾶσι του καὶ ἐμβαθύνεις στὴ μελέτη του πολύπλευρου ἔργου του, τόσο ἐντονώτερες ἐκπλήξεις δοκιμάζεις καὶ θαυμάγεσαι ἀπὸ τὴ μεγαλωσύνη του.

Αλλὰ τὸ δέος αὐτό, ποὺ δικαιολογημένα μὲ κατέχει, Κυρίες μου καὶ Κύριοι, ἔρχεται γὰ τὸ μετριάση ἡ σφρόδρη ἵκανοποίησις, ὅτι σ' ἐμέγκα ἔπεσε δὲ κλῆρος γὰ πραγματευθῶ, καὶ μάλιστα ὡς δουλευτὴς Μεσολογγίου, αὐτὸ τὸ τεράστιο θέμα, πρῶτος ἀπὸ τοῦτο ἐδῶ τὸ ἐπίσημο θῆμα τῆς Ἱερῆς Πολιτείας, ποὺ τόσο τὴν ἐλάμπρυνε καὶ σὰν πολίτης της, καὶ σὰν δουλευτὴς της, καὶ σὰν Κυδερνήτης, τέλος, τῆς Χώρας.

Αξίζει δίκαιος ἔπαινος στὸν κ. Δήμαρχο, ποὺ μ' αὐτὴ τὴν ἐκδήλωσι σεβασμοῦ καὶ τιμῆς πρὸς τὴν Ιερή μνήμη τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, ἔρχεται γὰ καλύψῃ μιὰ παράλειψι, ποὺ ἀπὸ 70 τώρα δλόκληρα χρόνια διχρύγει τὸν τόπο μας.

Αλλὰ πρὶν μπῶ στὸ κύριο θέμα, πρέπει γὰ σᾶς δώσω μὲ λίγα λόγια μιὰ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς τιμημένης γενιᾶς τῶν Τρικούπηδων, ποὺ ὑπηρέτησαν τὸ γένος μπροστὰ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάστασι.

Ο Ιωάννης Τρικούπης, γεννημένος ἐδῶ, μὲ φιλοσοφημένη σκέψι καὶ σπάνια πνευματικὰ χαρίσματα, ὑπῆρξε, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Πρόεδρος τῶν Δημογερόντων καὶ τῶν Ἐφόρων ἀργότερα, στὸ Μεσολόγγι, ἐμυήθη δὲ στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἀπὸ τὸ Μητροπολίτη Ἀρτης, Πορφύριο.

Μὲ τὴ συγκρότησι τῆς Γερουσίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν ἐθνεγερσία, διορίζεται γερουσιαστὴς καὶ κράτησε τὸ ἀξίωμα αὐτὸ μέχρι τὸ 1824, ποὺ πέθανε στὸ Μεσολόγγι. Δύο ἀπὸ τὰ

πέγετε παιδιά του, ἀτρόμητα παλληκάρια καὶ ναυμάχοι δυνομιαστοί τῆς λιμνοθάλασσας, δὲ Μάνθος καὶ δὲ Κωσταντῆς ἢ Τούμπας, ἔπεισαν στὸ ἀθάγατα νερὰ τῆς Κλείσοβας κατὰ τὶς πολιορκίες τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλὰ ἡ μεγάλη προσφορά του πρὸς τὸ Ἱερός Νήσος δὲ πρωτότοκος γιός του Σπυρίδων Τρικούπης (πατέρας τοῦ Χαριλάου), γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ τόπου μας κι' αὐτός, διολευτῆς Μεσολογγίου ἀπὸ τὸ 1824 συνεχῶς, καὶ πρῶτος πρωθυπουργὸς τῆς χώρας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσί της ἀπὸ τὸν τουρκικὸν Νυγό.

Ο Σπυρίδων Τρικούπης ήταν μὲν πολύπλευρη προσωπικότητα μὲν σοφίᾳ, σύγεσι καὶ δύναμι λόγου καταπληκτική. Ἐπωομάσθη «ἔθνικὸς ρήτωρ τοῦ ἀγῶνος» γιὰ τοὺς μνημειώδεις λόγους του στὴν αγδεία τοῦ λόρδου Βύρωνα, ἐδῶ στὸ Μεσολόγγι, στὸ νεκρὸ τοῦ Καραϊσκάκη, καθὼς καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν ἀγωγιστῶν τῆς ἔθνεγερσίας.

Γνήσιος δημοκράτης καὶ κατ' ἔξοχὴν φιλελεύθερη φύσις, σφυρηλατημένη στὸ ἀμόρι τοῦ ἔθνικου μας ἀγῶνα, ἀλλοτε ἀπλὸς πολεμιστὴς δίπλα στὸν πατέρα του καὶ τὸ ἀδέλφια του, ἐδῶ, διπως καὶ παγοῦ διπου τὸν καλοῦσε τὸ χρέος, κι' ἀλλοτε προμαχώνας γιὰ τὴν ὁ μὲν γοιαὶ μεταξὺ τῶν ἀγωγιστῶν (ποὺ ἀπὸ τὶς προσωπικές τους ἀντιθέσεις λίγο ἔλλειψε γὰρ κινδυνεύση καὶ αὐτὴ ἀκόλιτη ἔθνική μας ἀποκατάστασις), ἀντιτάχθηκε μὲν σθένος, δχι μονάχα στὸν Καποδιστρία καὶ στὴν Ἀγιτιβασιεία, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἔδιο τὸν Ὁθωνα, ὅταν σημείωνε παρεκτροπές ἀπὸ τὴν νομιμότητα καὶ διεπίστωγε ἀπόπειρες στραγγαλισμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων.

Ἐφτασε μάλιστα νὰ πετάξῃ κατὰ πρόσωπο τοῦ Κυβερνήτη τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἑπικρατείας (Πρωθυπουργοῦ), ὅταν ἐκεῖγος φόρεσε πιά, ἀπροκάλυπτα καὶ προκλητικὰ τὸ μαγδύα τοῦ δικτάτορα, δείχνοντας τὴν περιφρόνησί του καὶ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Ἱερούς Καθολικοῦ Πατριαρχείου τὸν γέρων τοῦ μεγάλου μας ἀγῶνα, μὲν ἀποτέλεσμα νὰ σταλῇ, γι' αὐτή του τὴν παλληκαρίσια στάσι, στὴ Μῆλο ἔξόριστος.

Ἀγεκτίμητο πνευματικὸν ἔργο του εἶναι ἡ τετράτομη «Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», διπως καὶ τὰ τραγούδια του «Ο Δῆμος», «Ἡ λίμνη τοῦ Μεσολογγίου», καθὼς καὶ ἄλλα. Καὶ «ἄπαντα ἀπ' ὅλα — διπως γράφει δὲ μεγάλος μας ἐπίσης συμπα-

τριώτης Κωστής Παλαμᾶς — δ Σπυρίδων Τρικούπης εἶναι ἐκεῖνος που γέννησε τὸ Χαρίλαο καὶ τὴν Σοφία, τὰ ὡραιότερα ποιήματά του...».

Απὸ τέτοιο ἔνδοξῳ πατέρᾳ καὶ ἀπὸ μητέρᾳ ἐνάρετη καὶ λογία, τὴν Φαναριώτισσα ἀρχοντοπούλα Αἰκατερίνη Μαυροκορδάτου, ἀδελφὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ποὺ ἔδω μέσα ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ μας ἀγῶνα, κι' ἀργότερα μετὰ τὴν ἐθνική μας ἀποκατάστασι σὰν πρωθυπουργός, γεννήθηκε στὶς 11 Ιουλίου 1832 στὸ Ναύπλιο δ Χαρίλαος Τρικούπης.

Κατὰ τὶς γυμνασιακές του σπουδές στὴν Ἀθήνα, ὅπου ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς συμμαθητές του γιὰ τὴν ἐπίδοσί του πρὸς τὰ κλασικὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ στὰ μαθηματικὰ παράλληλα, ἔδειξε πώς ἡ φύσις τὸν προώριζε γιὰ πολὺ φηλά, γιὰ τὶς ἀπρόσιτες κορφὲς τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου, καὶ μόλις ἀπεφοίτησε ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, γράφηκε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου μας. Ἀργότερα πήγε στὸ Παρίσι, ὅπου συμπλήρωσε τὶς νομικές του σπουδές, ἐπιδόθηκε δὲ μὲ ζῆλο τόσῳ στὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας, ὃσο καὶ στὴ σπουδὴ τῆς ρητορικῆς τέχνης, ποὺ κυριολεκτικὰ τὸν ἐσαγήγευαν.

Κατὰ τὶς πτυχιακές του ἔξετάσεις στὸ Παρίσι μὲ τὴν ὑποθολή καὶ τὴν προφορικὴ ἀνάπτυξις τῆς μελέτης του: «Περὶ τοῦ γάμου γενικῶς καὶ εἰδικῶτερον τῆς προικὸς» ἔλαμψε σὰν τὸν αὐγεριγό, ἀνάμεσα στοὺς κριτές του καὶ τὸ πυκνὸ ἀκροατήριο, καὶ δ πολὺς Βεργερ, ἐπιφανῆς δικαγικὸς ρήτορας καὶ πολιτικός, πρόεδρος δὲ τότε τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου στὸ Παρίσι, τὸν διορίζει, ἀγ καὶ ξένο, γραμματέα τοῦ πρώτου, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη τουλάχιστον, ἐπιστημονικοῦ σωματείου τοῦ κόσμου, γεγονός ποὺ τὸν ἐπέδαλε σιγὰ - σιγὰ στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ πγευματικὴ ἥγεσία τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας.

Ἐκεῖ πῆρε στερεές καὶ ἀκλόνητες πιὰ τὶς βάσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ποτίστηκε μὲ τὰ αἰώνια ἴδαινικὰ τῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς Δικαιοσύνης. Κι' δταν ἥρθε ἡ ὥρα γὰ φύγη γιὰ τὸ Λογδῖνο, ὅπου δ πατέρας του ἦταν πρέσβυς, δ Δικηγορικὸς Σύλλογος τοῦ Παρισιοῦ παραθέτει πρὸς τιμήν του ἐπίσημο ἀποχαιρετιστήριο γεῦμα ποὺ ἀφήγει ἐποχή.

Στὸ Λογδίνο, ὡς γραμματεὺς τῆς πρεσβείας μας διαπρέπει ἀπὸ τὰ πρῶτα διπλωματικά του δῆματα, καὶ ὡς ἐπιτετραμμένος ἀργότερα τῆς χώρας μας, μετὰ τὴν ἀποχώρησι τοῦ πατέρα του στὰ 1861, ἀναπτύσσει μιὰ δραστηριότητα καταπληκτικὴ πάγω στὰ ἔθνα καὶ μας ζητήματα.

Πρωθυπουργὸς τότε τῆς Μεγάλης Βρεταννίας ἦταν ὁ παντοδύναμος λόρδος Πάλμερστον, ποὺ διηγόμενος πραγματικὰ τὶς τύχεις τῆς Ἀγατολῆς καὶ ὁ νεαρὸς Τρικούπης δάζει ὡς στόχο τῆς ἀποστολῆς του γὰ πείση τὸ μεγάλο του φίλο γιὰ τὴν ἀνάγκη γὰ καταστῇ ἥ Ἐλλάδα μεγάλο καὶ ισχυρὸ κράτος.

Ἐτσι προετοίμασε σιγὰ - σιγὰ τὴν ἔνωσι τῶν Ἰονίων Νήσων μὲ τὴν Ἐλλάδα. Κι' ὅταν μὲ τὴ συνθήκη τῆς 2/14 Νοεμβρίου 1863, ποὺ διέγραψαν ἐρήμην μας οἱ πληρεξούσιοι τῶν 5 τότε Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωσίας, Μεγ. Βρεταννίας, Γαλλίας, Αὐστροουγγαρίας καὶ Πρωσίας) ἡ προσάρτησις τῶν Ἰονίων Νήσων δὲν θεωρήθηκε ἵκανοποιητική γιὰ μᾶς, γιατὶ τέθηκαν ὡς βασικοὶ ὅροι: 1) ἡ κατεδάφισις τοῦ Φρουρίου στὴν Κέρκυρα καὶ 2) ἡ οὐδετερότητα τῆς Ἐπτανήσου, ὁ Τρικούπης, ἔξουσιοδοτημένος νὰ διαπραγματευθῇ τὴ συνθήκη ἐκείνη στὸ Λογδίνο, κατώρθωσε, ὕστερα ἀπὸ τραχὺ καὶ πολυμέτωπο ἀγῶνα, γὰ ἐπιτύχη τὴν τροποποίησί της, καὶ μὲ γέα συνθήκη ὑπὸ ἡμερομηνίᾳν 17/29 Μαρτίου 1864, πειροῖζεται ἡ οὐδετερότητα τῶν νησιῶν στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς Παξοὺς μόνον!'

Ἡ ἐπιτυχία του αὐτὴ ἀναγγωρίζεται μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ τὸ δημόσιο του γίνεται πανελλήγιο.

Κατεδαίγει ἀπὸ τότε στὸν πολιτικὸ στίθιο καὶ στὶς 4 Μαΐου 1865 ἐκλέγεται γιὰ πρώτη φορὰ δουλευτὴς Μεσολογγίου. Στὴ Βουλὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος, δταν ὁ Τρικούπης ἦταν μόλις 34 ἔτῶν, τὸν δάζει: στὰ 1866 ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Κυβέρνησί του, τὴν ὥρα

---

1. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ Τρικούπη ὡς ἐκτάκτου ἀπεσταλμένου τῆς Κυβερνήσεως Βούλγαρη πρὸς τὸν τότε ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ηέτρο Δεληγιάννη, καταλαμβάνουν 150 καὶ πλέον σελίδες, καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσί τους μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσῃ μιὰ ἀμυδρὴ ἴδεα τῶν σκληρῶν ἀγώνων του πρὸς τοὺς πληρεξούσιους τῶν πέντε Μεγάλων Δυνάμεων, πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. (Βλ. «Περὶ Χ. Τρικούπη» τόμ. 14 σελ. 3 - 155).

ποὺ ἔγας ἀλλος ἵερὸς ἀγώνας τοῦ "Εθγους εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν Κρητικὴ ἐπαγάστασι καὶ τὴν ἡρωικὴ θυσία τοῦ Ἀρκαδίου.

Ἡ ἀγόρευσίς του στὴ Βουλὴ τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1867 ἐπάνω στὸ Κρητικὸ ζήτημα δὲν ἀποτελεῖ μονάχα μνημεῖο ἀθάνατο ρητορικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἀτράγαταχτο θεμέλιο τῆς Ἑλληνικῆς ἑξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν διπλωματικῶν μας προσανατολισμῶν γενικώτερα. Μὲ μιὰ δὲ περίφημη ἑγκύκλιο του τότε πρὸς τὶς πρεσβείες μας ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἑξωτερικὴ πολιτικὴ συγίσταται εἰς τὴν παραχώρησιν ὅχι μόνον τῆς Κρήτης ἀλλὰ καὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἡπείρου.

"Ομως ἡ Κυβέρνησις Κουμουνδούρου παύεται ἀπὸ τὸ βασιλέα Γεώργιο τὸν Α' ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα τῆς Αὐλῆς πρὸς τὸν Τρικούπη, ποὺ ζήτησε τότε τὴν παραίτησι τῆς Κυβερνήσεως εἰς ἔνδειξι διαμαρτυρίας γιατὶ δὲ βασιλεὺς ἔκαμε τοὺς ἀρραβώνες του¹ μὲ πλήρη ἄγγοια τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ διορίζεται Κυβέρνησις Βούλγαρη, ἐμπίστου τοῦ Στέμματος, ποὺ θαύει τὸ Κρητικὸ ζήτημα.

Είγαι γνωστὰ τὰ ἐπακόλουθα μὲ τὶς γεγόμενες κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βουλευτικὲς ἐκλογὲς (21 Μαρτίου 1868), σωστῆς κοινωνίας κρατικῆς καὶ στραγγαλισμοῦ κάθε ἔγγοιας ἔλευθερίας, ὅπου ἡ ἐπαίσχυντη Κυβέρνησις Βούλγαρη ἔφτασε νὰ ἀποκλεῖσῃ τὸν Τρικούπη τῶν ἐκλογῶν στὸ Μεσολόγγι, ὅπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸν Κουμουνδούρο, ποὺ τὸν ἔχαρακτήρισε στασιαστὴ!!

Είγαι μιὰ ἐποχὴ πρωτοφανοῦς πολιτικῆς καταπτώσεως, κατὰ τὴν δποίᾳ ἡ χώρα εἶχε περιέλθει σὲ διεθνὴ ἀνυποληφία, καὶ τότε δὲ Τρικούπης ἀναλαμβάνει ἔναν ἐπίμοχθο ἀγῶνα γὰρ ἔξυγιάνη τὴν πολιτικὴ κατάστασι καὶ γὰρ δημιουργήσῃ κράτος δικαίου, μέσα στὸ δποίο ὁ Νόμος θὰ ἀπέβαινε δὲ Κυβερνήτης τῶν πάντων, Βασιλέως δηλαδὴ καὶ Λαοῦ.

Διακόπτει τότε τὴ συγεργασία του μὲ τὸν Κουμουνδούρο καὶ ἀποφασίζει νὰ δημιουργήσῃ νέο κόμμα μὲ νέες φιλελεύθερες ίδε-

1. Τότε μάλιστα, λίγο ἔλλειψε, νὰ χαθῇ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ Κρητικὸ ζήτημα, γιατὶ ἡ προσέγγισίς μας πρὸς τὴν Ρωσία, μὲ κείγους τοὺς ἀρραβώνες, ἔξωργισαν, σὲ μεγάλο βαθμό, τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία, ποὺ πῆραν ἔχθρικὴ καθαρὰ στάσι ἀπέναντί μας.

ες καὶ ἀληθινὰ σοσιαλιστικὸ πρόγραμμα. Τὴν κίνησί του αὐτὴ τὴν πλαισιώγουν ἐπιφανεῖς πολιτικοὶ ἀγδρες τῆς ἑποχῆς σὰν τὸν Κ. Λοιμάρδο, τὸν Ἀθαν. Πετιμέζα, τὸν Κ. Σαράδα καὶ ἄλλους, ποὺ τοῦ παραχωροῦν χωρὶς συζήτησι τὴν ἡγεσία.

Τὸ νέον κόρμα μὲ τὴν δύνομασίᾳ «Πέμπτου κόρμα» παρουσιάστηκε στὸν πολιτικὸν ὅριζοντα τὸ 1872. Ὁ Τρικούπης ὅμως δὲν ἔκλεγεται: δουλευτὴς στὸ Μεσολόγγι, κατὰ τὶς ἑκατογές τοῦ Ἰανουαρίου 1873 καὶ νικητὴς σ' αὐτὲς ἀνακηρύσσεται ὁ Ἐπακρενώγδας Δεληγεώργης, ποὺ σχηματίζει καὶ Κυβέρνησι.

Τὸ ἔργον τῆς Κυβερνήσεως τοῦ μεγάλου ἐπίσης συμπολίτη μας, παρ' ὅτι: $1\frac{1}{2}$ μόνο χρόνο ἔμεινε στὴν ἑξουσία, ὑπῆρξε γρήγορο καὶ ἀποδοτικό. Γιατὶ καὶ στὸν ἔξωτερον, δπως καὶ τὸν ἔσωτερον τομέα, ἐπραγματοποίησε ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα καὶ τὸ ξεχαρδαλωμένο υπάτος τῶν Κυβερνήσεων Δ. Βούλγαρη καὶ Θρ. Ζαΐτη πῆρε πλέον τὴν μορφὴ συντεταγμένης Πολιτείας.

Ἄλλαδε οὕτε ἡ Κυβέρνησις Δεληγεώργη ἦταν ἀρεστὴ στὴν ὀλιγαρχία καὶ τὴν αὐλὴν καὶ μὲ ἀφοριὴ τὰ «Λαυρεωτικὰ» ἀνατρέπεται καὶ αὐτὴ στὶς 4 Φεβρουαρίου 1874 καὶ ἀνατίθεται: ἡ Κυβέρνησις πάλι στὸν πολὺ Δ. Βούλγαρη, ποὺ δὲν ἦταν καν ἀρχηγὸς τῆς «μείζονος ἀντιπολιτεύσεως» στὴ Βουλή, μὲ κατάληξη τότε γὰρ διαλυθῆ ἡ Βουλὴ ἐκείνη καὶ γὰρ γίνη ἔνα πραγματικὸ ὅργιο ἔκλογῶν στὶς 23 Ιουνίου 1874, κατὰ τὶς δροῦσες δὲν ἔκλεγονται: δουλευτὲς στὸ Μεσολόγγι, οὕτε ὁ Τρικούπης οὕτε ὁ Δεληγεώργης.

Ο Τρικούπης τότε δρθώγει τὸ γιγάντιο ἀνάστημά του. Μία ἑδδομάδα μετὰ τὶς ἑκατογές αὐτὲς δημοσιεύει στὶς 29 Ιουνίου 1874 στὴν ἐφημερίδα «Καιροί» τὸ πολύχροτο ἄρθρο του «Τίς πταίει» ποὺ ἀποτελεῖ φωνόμενο πολιτικοῦ θάρρους καὶ παρέχει πολύτιμες ἥθικὲς ὑποθήκες πρὸς ὅλους ὅσους ἀναμιγνύονται στὸ δημόσιο θέο.

Καὶ θὰ ἔπειπε αὐτὸς τὸ ἀγεκτίμητο κείμενο νὰ χαραχθῇ στὶς μαρμάρινες πλάκες τοῦ Βουλευτηρίου μας γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ.

Ἀκούσατε μερικὲς περικοπές του, καυστικὲς γιὰ τὸ Στέμμα καὶ ἀξιοθαύμαστες γιὰ τὴν ἀκλόνητη πίστι του πρὸς τὴν Δημοκρατία.

Κρίγοντας τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ τῶν Κυβερνήσεων Βούλ-

γαρη, Ζωίμη και Δεληγεώργη, που δέν είχαν τήν πλειοφηφία τῆς Βουλῆς γράφει: «Πᾶν ἄλλο, ἄρα, δύνανται γὰρ θεωρηθῶσιν τὰ παρ' αὐτῶν σχηματισθέντα ὑπουργεῖα ή ὡς ἔθυικά, ή δὲ διαγωγὴ τοιούτων ὑπουργείων οὐδόλως δικαιολογεῖ μομφὰς κατὰ τοῦ Ἐθνους, προκαλεῖται μόνον σκέψεις περὶ τῆς συνταγματικής χρήσεως τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τῶν πολίτων».

Γιὰ τὸν τρόπο διεγεργείας τῶν ἐκλογῶν γάρ ἐπίσης τί γράφει: «Εἰδομεν τὸν στρατὸν εἰς πλήρη παράλυσιν, ὑπακούοντα, ἀπὸ τοῦ Διοικητοῦ ἔως τοῦ ἐσχάτου στρατιώτου, εἰς τὰ γεύματα τοῦ ὑπουργικοῦ ὑποψηφίου καὶ γενόμενον τὸ ὅργανον τῆς καταπατήσεως τοῦ γόμου καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτου».

Καὶ ἀφοῦ φραγγελώγει χωρὶς οἰκτιρμὸς κάθε ὑπεύθυνο γιὰ τὸ ἀποκαρδιωτικὸν αὐτὸν κατάντημα τῆς Πολιτείας, ἐρωτᾶ παραχάτω: «Μὴ τυχὸν ἀληθῶς πταίει τὸ Ἐθνος; Μήπως δ λαδὸς ποὺ δὲν ἐπαγναστατεῖ; Μήπως, τέλος, οἱ πολιτευόμενοι;». Καὶ ἀπαντᾶ εἰς ὅλα τὰ ἐρωτήματά του: OXI.

Γιατί, δπως τονίζει, «ἡ Ἐλλὰς δὲν αὐτοδιοικεῖται, ἀλλὰ διὰ τῆς διαστροφῆς τοῦ Συντάγματος καὶ τῆς εἰκονικότητος τῆς Βουλῆς, κυβεργᾶται πράγματι ὡς μοναρχίᾳ ἀπόλυτος».

Καὶ καταλήγει ἔτοι: «Ἡ εὐθύνη ἄρα ἐπὶ τοῖς συντελουμένοις ἀνήκει ἀπασα εἰς τὸ στοιχεῖον εἰς τὸ δόποιον διὰ τῆς διαστροφῆς τῶν συνταγματικῶν ἡμῶν θεσμῶν, συγενετρώθη δλόκληρος ἡ ἔξουσία».

Τέλος προτείνει τὴν θεραπεία τοῦ κακοῦ (ἀφοῦ δίγει πρῶτα τὸν ἀφορισμὸν πώς: «ἴδιον τῶν ἐλευθέρων λαῶν εἶναι δι' εἰρηνικῶν μέσων νὰ ἐπιβαλλεῖται τὸ στοιχεῖον εἰς τὸ δόποιον διὰ τῆς διασπόρης», διτι αἱ Κοινοδουλευτικαὶ Κυβερνήσεις πρέπει νὰ καταρτίζωνται ἀπὸ τήν πλειοφηφία τῆς Βουλῆς, μὲ τὴν διαρυσήμαντη διαπίστωσι: «Ἐγόσω η Βασιλεία προσφέρει τήν ἔξουσίαν, τήν διάλυσιν καὶ τὰς ἐπεμβάσεις ὡς δραδεῖτον εἰς τὰς ἐγ τῆς Βουλῆς μειοφηφίας, θὰ πολλαπλασιάζωνται ἐπ' ἀπειρον οἱ μνηστῆρες τῆς Ἀρχῆς». Καὶ καταλήγει: «Δὲν πταίει τὸ Ἐθνος· ἀλλοῦ ἔγκειται τὸ κακόν καὶ ἐκεὶ πρέπει γὰρ ζητηθῆ η θεραπεία».

«Ο λαδὸς συγκλονίζεται ἀπὸ τὸ θαρραλέο σάλπισμα τοῦ με-

γάλου συμπολίτη μας, ποὺ ῦστερα ἀπὸ λίγες ήμέρες, στὶς 9 Ἰουλίου 1874, σὲ δεύτερο ἀρθρον του μὲ τίτλο: «Παρελθόν καὶ ἔγεστῶς» ὑποδεικύει στὸ Βασιλέα Γεώργιο τοὺς κινδύνους ποὺ ἔγκυμονεῖ ἡ περιφρόνησις πρὸς τὴν λαϊκὴν κυριαρχίαν διακηρύσσοντας τὴν «ΔΕΔΗΛΩΜΕΝΗ» ὡς ἀξ!ωμα τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ.

Γράφοντας γιὰ τὸ παρελθὸν ὁ Τρικούπης, διαπιστώγει στὶς πρῶτες γραμμὲς τοῦ πολύχρονου ἀρθρου του δτι: «Ἡ παραγγώρισις τῶν ἀρχῶν τοῦ Κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος παρὰ τῆς ἐκπτώτου δυναστείας (δηλαδὴ τοῦ "Οθωνοῦ"), ἔφερε τὸ "Ἐθνος εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1862"· καὶ ἀναλύοντας κατόπιν τὴν περίσσον τῆς διαστολῆς τοῦ Γεωργίου, τὴν καυτηριάζει μὲ τὶς φράσεις: «Ἡ δηγμοσία ἥθική, ἥτις εἶναι τὰ θεμέλια πάσης πολιτείας, δειγότερα ἢ ἐν τῷ παρελθόντι ὑφίσταται τραύματα, τὸν δὲ χορὸν τῆς κακοηθείας σύρει ἐμμανῶς ἡ νόμιμος Κυβέρνησις». Καὶ ἀφοῦ ἐπιχειρεῖ, συγέχεια μιὰ σύντομη ἀγαστόπηγι: τῶν πρωτοφαγῶν καλπογοθεῖῶν καὶ τῶν «διὰ λόγγης» ἐπειμβάτεων τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς κατὰ τὰς διοικητικὰς ἐκλογὰς τοῦ 1874, στὴ Ζάκυνθο, τὴν Κέρκυρα, τὴν Ἀττική, καὶ μέσα σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρωτεύουσα, «πρὸς ἀποκλεισμὸν τῶν παρὰ Κυβερνήσεως καὶ Αὐλῆς ἀπηγῶς καταδιώκομένων» ὑποψήφιῶν δουλευτῶν, καταγγέλλοντας «τὰς ἐγόπλους ἐπιθέσεις τῶν κυβερνητικῶν διπλοφόρων ἐξ ἐγένδρας κ α τ ἀ τ ὦ ν φ ο : τ η τ ὦ γ, ζητούντων εἰρηγνικῶς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δικαιωμάτων των», τὶς ἐγαγτίον τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος τῆς χώρας χορηγούμενες πιστώσεις, διὰ τὴν αὖξησιν τῆς διασιλικῆς χορηγίας καὶ τὴν «φήμισιν ὑπὸ τῶν δουλευτῶν τῶν ἀντισυνταγματικῶν πιστώσεων περὶ ἀγαπτορικῶν διαπονῶν ἀγενοῦ ἀντιρρήσεων» κλπ. κλπ., καλεῖ σὲ συγαγερμὸν ὅλες τὶς ἥθικὲς δυνάμεις τοῦ τόπου εὐχόμενος «ὅπως τὰ διδάγματα ταῦτα (παρελθόντος καὶ ἔγεστῶτος) χρησιμεύσωσι, πρὶν παρέλθῃ ἡ ὥρα, καὶ ἀποσαδήσωσι τὴν ἐπικειμένην κρίσιν».

Ἄγαφερόμενος δὲ ὁ Τρικούπης στὸ ἀρθρον του αὐτὸν στὶς ἴστορικὲς εὑθύνες τοῦ "Οθωνα" γιὰ τὴν παραδίασι τῶν κοινοβουλευτικῶν τοῦ ἔθνους θεσμῶν, γράφει ἐπὶ λέξει: «Τὰς ἐκ τῶν ἐπαναστάσεων ζημίας ἀγαπτῆροι δι χρόνος, ἀ λ λ' ἡ φ θ ο ρ ἀ τ ὦ γ ἡ θ ὦ γ ἀ ν α τ ρ ἐ π ε ι ἐ κ β ἀ θ ρ ω γ τ ἀ σ ς ο : γ ω γ l α c' οὐδὲν δὲ διεθριώτερον εἰς τὰ ἥθη τοῦ λαοῦ

τοῦ παρὰ τῶν κυβεργώντων παρεχομένου εἰς αὐτὴν παραδείγματος τῆς τῶν νόμων περιφρονήσεως».

Τί μεγαλειώδης ἀγτίληψις περὶ πολιτικῆς ἡθικῆς καὶ ποῖον μεγαλόπνευστον κήρυγγια πολιτικῆς ἀρετῆς!!... Ἐλλὰ ποιά ἦταν ἡ κατάληξις;

‘Ο Τρικούπης στὴ φυλακή...

‘Η ἀπολογία, ποὺ ἔδωσε στὸν ἀγακριτὴν Β. Κριεζῆ, ὑπῆρξε μνημειώδης, γιατὶ σ' αὐτὴ διαγράφει ποῖα εἶναι τὰ δικαιώματα τοῦ βασιλέως, ὑπογραμμίζοντας τὴν παντοδυναμία τοῦ Λαοῦ. ‘Ο εἰσαγγελεὺς Γ. Θεογέρουλος μὲ πρότασί του στὸ Συμβούλιο τῶν Πλημμελειοδικῶν Ἀθηγῶν εἰσηγεῖται τὴν παραπομπὴ τοῦ Τρικούπη στό... Κακουργιώδειο, μὲ τὶς διαρύτατες κατηγορίες διτὶ μὲ τὴν ἀρθρογραφία του «ἐπεχειρησε τὴν μεταβολὴν τοῦ καθεστῶτος μὲ δίσαια μέσα, προκαλέσας τὸν λαὸν εἰς ἐπανάστασιν, διτὶ προσεπάθησε γὰρ διεγείρη μῆσος καὶ περιφρόνησιν κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλικῆς ἔξουσίας κλπ.». Τὸ Συμβούλιο διμούς ἀπαρτιζόμενο ἀπὸ 3 γίγαντες δικαστές (ποὺ θυμίζουν Τερτσέτη καὶ Πολυζωίδη στὴν ἐπαίσχυντη δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη), τὸν Σπυρ. Μαυρομιάτη ὡς πρόεδρο καὶ μέλη τοὺς Θ. Φραγκόπουλο καὶ Β. Κριεζῆ (ἀγακριτὴ) καὶ ποὺ τοὺς ἀνήκει: ἡ μεγάλη τιμὴ διτὶ δὲν ἔγονάτισαν ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς πιέσεις, κι’ οὔτε λογάριασαν τὴ φαυλοκρατικὴ κατάστασι τῆς ἐπονείδιστης ἔκεινης ἐποχῆς, μὲ διούλευμά του στὶς 20 Ιουλίου 1874 ἀποφαίνεται «ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνῃ κατηγορία ἔναντίον του, δπως καὶ κατὰ τῶν λοιπῶν ὑπευθύνων τῆς ἐφημερίδος».

‘Ο Τρικούπης ἀπὸ ἔκεινη τῇ στιγμῇ γίγεται ὁ ἀγαμφισθῆτης δημοκρατικὸς ἥγετης τοῦ τόπου καὶ ὁ ἀλύγιστος ὑπερασπιστὴς τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν. ‘Ο λαὸς τὸν βλέπει σὰν ἡμίθεο καὶ τόση ἥτο ἡ ἐπιβολὴ του στὸ ἀγώνυμο πλῆθος, ὕστε, δπως μᾶς πληροφορεῖ διακεκριμένος Ρουμελιώτης ἴστορικὸς καὶ ἐπιφανῆς φίλος κ. Δημ. Πουργάρας στὴ δίτομη ἴστορία του «Περὶ Χαρ. Τρικούπη» ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο βοήθημα σ' αὐτὴν μου ἐδῶ τῇ διάλεξι,¹ δταν ἐκρατεῖτο δ Τρικούπης στὶς Φυλακὲς Τριγγέτα συ-

1. Ἀλλες πηγές εἶναι τὸ διδύλιο «Περὶ Χαρ. Τρικούπη», ποὺ ἔξεδωσε ἡ ἀδελφή του Σοφία, σὲ 16 δγκώδεις τόμους μετὰ τὸ θάνατό του, καθὼς καὶ ἡ στοματικὴ παράδοσις.

νέδη τὸ ἔξῆς χαριτωμένο ἐπεισόδιο: Στὶς ἵδιες φυλακὲς ἦταν ἑγκαθειρχτος καὶ ἔνας κοινὸς ἐγκληματίας ποὺ δταν εἶδε δτι ἡ Ὑπηρεσία τῶν Φυλακῶν ἔδειχνε ἰδιαιτερες κάπως φροντίδες ἀπέναντι τοῦ συγκρατουμένου του Τρικούπη (ποὺ φυσικὰ ἐκεῖνος δὲν τὸν γνώριζε), ἀρχισε γὰρ θορυβή καὶ νὰ διαμαρτύρεται γιὰ... τὴν ἀνιση μεταχείρισ: (!!). Τοῦ εἰπαν διμως ἄλλοι κρατούμενοι ποιός ἦταν δὲ γεόφερτος συγάδελφός του... καὶ γιὰ ποιὸ λόγο δρισκότανε στὴ φυλακὴ, καὶ ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ δ θορυβοποιός - ἐγκληματίας σταμάτησε τὶς διαμαρτυρίες του μὲ προφανῆ μεταμέλεια γιὰ τὴν ἀπρέπειά του, καὶ μὲ τὴν ἀπλὴ ἀλλὰ κατὰ δάθος φιλοσοφημένη λαϊκὴ σκέψη πώς αὐτὸς μὲν μπῆκε στὴ φυλακὴ γιὰ τὸ κακό, ἐνῷ δ Τρικούπης κατεδιώκετο γιὰ τὸ καλό...

Ἄλλὰ τὸ μυαλό του δὲν ἦταν ἴκανο, δέδοικα, γὰρ προχωρήση σὲ πιὸ ἐκλεπτισμένες σκέψεις γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καὶ ἀρκέστηκε ἀπλῶς γὰρ θαυμιάση, σὰν τὸ συσταυρωθέντω μὲ τὸ Χριστὸ ληστή, τὸ σύντροφό του στὴν τιμωρία, μὲ τὸ Ἱερὸ δέος ποὺ ἀντιμετωπίζει δ καθένας μας τοὺς μεγάλους, δπου καὶ γὰ τοὺς συγνωτήση, εἴτε στὸ βασιλικὸ θρόνο, εἴτε στὴν κρεμάλα τοῦ μάρτυρα...

Τὸ διγοιλα τοῦ Τρικούπη ξεπεργάει πιὰ τὰ στεγὰ ἔθνικά μας δρια καὶ γίνεται πανευρωπαϊκό. Ἐφημερίδες μὲ διεθνῆ ἀκτιγο-βολία σὰν τοὺς «Τάιμς» τοῦ Λογδίνου, τὸ «Νέο Έλεύθερο Τύπο» τῆς Βιέννης καὶ ἄλλες, γράφουν διθυράμδους πραγματικοὺς γιὰ αὐτὸν, καὶ ἡ φήμη του καλπάζει παντοῦ καὶ πάντα.

Λίγες ημέρες μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του, κατεβαίνει στὸ Μεσολόγγι, δπου τοῦ γίνεται σωστὴ ἀποθέωσις, καὶ πολλὲς πόλεις, τῆς Ρούμελης ἰδιαιτερα, τὸν καλοῦν γιὰ νὰ τοῦ διαδηλώσῃ δ πληθυσμός τους τὰ αισθήματα τῆς ἀφοσιώσεώς του.

Ο Τρικούπης διμως, ποὺ ἀπὸ φυσικοῦ του ἀπέφευγε τὴ διαφήμισι, ἀρνήθηκε δλες αὐτὲς τὶς τιμητικές προσκλήσεις, μὲ τὴ δικαιολογία δτι στὸ Μεσολόγγι πῆγε, μαζὶ μὲ τὴν ἀδελφή του Σοφία, γιὰ κάποια σπουδαία οἰκογενειακή τους ὑπόθεσι.

Ἀπὸ τότε δ Τρικούπης γίνεται: τὸ κόκκινο πανί γιὰ τὴν Αὔλη, ἀλλὰ μέσα σὲ 9 μέλις μηνες, κατὰ τὸ διάστημα τῶν δποίων ἡ Κυδέργησις Βούλγαρη κατεπάτησε κατὰ τρόπο προκλητικὸ καὶ δάκνυσο κάθε ἔνγοια γομιμότητας καὶ πολιτικῆς ἥθικῆς, ὥστε γὰ κά-

μη καὶ αὐτὸν τὸν θαυμαστὴν τοῦ Ὑδραίου πολιτικοῦ νὰ σκεφθῇ γὰρ παραιτηθῆ κι' ἀπὸ τὸ θρόνο του ἀκόμα καὶ γὰρ φύγη οἰκογενειακῶς ἀπὸ τὴν Ἐλλάδα, καλεῖται δὲ Τρικούπης ἀπὸ τὸν Γεώργιον νὰ σχηματίσῃ Κυβέρνησιν (!!).

Πᾶς ἀλλάζουν οἱ καιροί...

'Η ἡμεροιηνία εἶναι ιστορική: 25 Απριλίου 1875.

'Ο Λαός πανηγυρίζει τὸ θαυματικὸν γόνητρο σιγά - σιγά - ἀποκαθίσταται στὴν κοινὴ συνείδησι, καὶ δὲ φόδος ἀγωμάλων λύσεων σδηγει. 'Η Κυβέρνησις Τρικούπη δρκίζεται αὐθημερὸν καὶ μὲ προκήρυξί της πρὸς τὸν Ἐλληνικὸν λαό, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 27 Απριλίου 1875, ὑπόσχεται τὴν «ἀνόρθωσιν τοῦ Συντάγματος, τὴν ἐλευθέραν ἐγάσκησιν τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος τῶν πολιτῶν πρὸς συγκρότησιν νέας Βουλῆς, τὴν ἐπάνοδον τῆς Πολιτείας εἰς τὴν τροχιάν της, καὶ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς λειτουργίας τῶν κοινοθουλευτικῶν ἡμῶν θεσμῶν, συγκροτουμένης Βουλῆς ἔξι ἀληθινῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Λαοῦ» κατέ.

Οἱ ἐκλογές προκηρύσσονται γιὰ τὸν 18 Ιουλίου 1875 καὶ δὲ πρωθυπουργὸς Τρικούπης ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν κοινοποιεῖ στοὺς νομάρχες καὶ ἐπάρχους ἐγκύρωλιο μὲ ἡμεροιηνία 26 Μαΐου 1875, δπο, τονίζοντας τὴν ἐθνικὴν ἀνάγκην γιὰ τὴν ἀφογὴ διεξαγωγῆ τῶν ἐκλογῶν, γίνεται διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων.

'Αξίζει γὰρ ἀκουσθοῦν μερικὲς περικοπὲς ἀπὸ τὴν ιστορικὴν αὐτὴν ἐγκύρωλιο: «Οἱ διοικευταὶ — γράφει — εἶναι οἱ ἐκλεκτοὶ τῶν ἐπαρχιῶν οὓδολως δὲ τῆς Κυβερνήσεως... Πᾶσα, ἄρα, ἐπίδρασις τῆς Κυβερνήσεως η τῶν δργάνων αὐτῆς δι' ἔργου η διὰ λόγου, εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἐκλογέως λαοῦ, ἀποτελεῖ νοθείαν τῆς ἐκλογῆς καὶ διαφθείρει τὸ θεμέλιον τοῦ Συνταγματικοῦ οἰκοδομήματος. 'Η οἰαδήποτε ἀνάμιξις τῆς ἔξουσίας εἰς συγδυασμούς ὑποψηφίων η η οἰαδήποτε ὑπόδειξις ὑποψηφίων ὡς ἀρεστῶν αὐτῇ εἶναι ἀντιποίησις ἀλλοτρίων καὶ ιερῶν δικαιωμάτων. 'Οφείλετε γὰρ ἐντερισθῆτε τὴν ἴδεαν δτὶ ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος εἶγαι κυβέρνησις προερχομένη ἐκ τῆς Βουλῆς... Μόνος ἀλῆρος τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὸν ἐκλογικὸν ἀγῶνα εἶναι η φρούρησις δι' δλων τῶν ὑπὸ τοῦ Νόμου χορηγούμενων αὐτῇ μέσων τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐνεργείας τῶν ἀνταγωνιζομένων καὶ τοῦ ἀγεπηρεδότου τῆς ψήφου τῶν ἐκλογέων».

Ποῦ καὶ πότε γράφτηκε παρόμοιο κείμενο καὶ ποῦ καὶ πότε ἀκούστηκαν τέτοιες ἀλήθειες!...

Μὲν αὐτές τις διακηρύξεις ἀντιμετώπισε δὲ Τρικούπης τοὺς πολιτικούς του ἀγτιπάλους, συνηθισμένους νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν δύναμιν τῆς ἔξουσίας πρὸς πολιτικὴν τους ἐπικράτησιν σὲ κάθε βουλευτικὴ ἐκλογὴν, καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται παράξενο πῶς οἱ ἀντιμαχόμενοι τὸν μεγάλο μας συμπολίτην ἐπίστευαν στ' ἀλήθεια ὅτι καὶ οἱ ἐκλογὲς ἐκεῖνες γίνονταν γιὰ τὸν τύπο καὶ μόνον, γορίζοντας πόὺς δὲ Τρικούπης θὰ ἥταν σὰν κι? αὐτούς, φίλαρχος καὶ περιφρονητής τῆς λαϊκῆς θελήσεως.

Μὰ οἱ ἐκλογὲς δὲν δίγουν πλειοψηφία σὲ καμιαὶ παράταξι, καὶ τὸ νεοσύστατο Τρικουπικὸ Κόμικα μπαίνει στὴ Βουλὴ μὲ 20 μέριον βουλευτές.

“Ολοὶ δημοσιογοῦν, πῶς τέτοιες ἐκλογὲς δὲν εἰχαν ἔχαγενις: στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων οἱ ἀγτιπάλοι του, αἰσθάνονται: ντροπὴ ποὺ ἔθιορμόνησαν προεκλογικὰ μὲ τις ἀδάστικες αἰτίασεις των, ὅτι: ή Κυβέρνησις Τρικούπη θὰ ἀκολουθοῦσε τὰ κοινωνικά τους τερτίπια γιὰ ν' ἀγένη στὴν Ἀρχή...

Στὸ Μεσολόγγι: μάλιστα, ὅπου ἀπὸ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Χαρ. Τρικούπη ἔγινε ἐπαρχιακὴ ἔγωσις τῶν δύο κοιμάτων (Χ. Τρικούπη καὶ Ἐπ. Δεληγεώργη), συνέβη καὶ αὐτὸς τὸ καταπληκτικό: γὰρ ἐκλεγοῦν δηλαδὴ βουλευτές καὶ οἱ δύο ἀγτιπάλοι, μὲ φήφους 3.557 ὁ καθένας τους.

“Η σπάνια αὐτὴ σύμπτωσις, καὶ μάλιστα μὲ καθαρὸ πλειοψηφικὸ σύστημα, ἥταν σάμπως οἱ Μεσολογγῖτες νὰ εἰχαν προαποφασίσει καὶ συγυποσχεθῆ σὲ συμβόλαιο τιμῆς, τὴν τοπικὴν ίσοπαλία τους, γιὰ νὰ μὴ μειωθῆ κανενὸς ἀπὸ τοὺς δύο, τὸ πολιτικό, ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικό μαζὶ γόνητρο, καὶ δείχνει ἀκόμα, τὴν σιδερένια πειθαρχία τῶν ψηφοφόρων πρὸς τοὺς ἀρχηγούς των, παρὰ τις βαθύτατες τοπικές ἀντιθέσεις τῶν δύο κοιμάτων, καὶ τὸν ἀνέκαθεν ριζωμένο, μέσα στὶς τάξεις τῶν Τρικουπικῶν καὶ Δεληγεωργικῶν, πολιτικὸ φανατισμό.

Τὸ σπουδαῖο αὐτὸς γεγονός τῆς μεγαλοφροσύνης τοῦ Τρικούπη ἀπέγαγτι τοῦ πειρέγου τότε κοιμιατικὰ στὴν ἐπαρχία μας ἀγτιπάλου του, ποὺ ἤρθε μὲ ἐκείνη τὴν πρᾶξι του νὰ τὸν βοηθήσῃ, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ τὸν θεωροῦσε χρήσιμο γιὰ τὸν τόπο, μᾶς

δίνει ἔνα σπάνιο δίδαγμα πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ πατριωτικοῦ χρέους μαζί, κι’ ἐμεῖς ποὺ πολιτευόμαστε, μποροῦμε γὰ συλλαβώμε να καλλίτερα ἀπὸ κάθε ἄλλου, τὸ ὑψηλὸν νόημα μιᾶς τέτοιας κομματικῆς θυσίας, καὶ μάλιστα εἰς ἐποχήν, δπου ἡ πολιτικὴ διαμάχη σ’ ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, καὶ σ’ αὐτὲς εἰδικώτερα τις ἔκλογές, ήταν σκληρή καὶ ἀδυσώπητη.¹

Ήταν μεγαλειώδης, δπως μᾶς τὸ μετέδωσε ἡ παράδοσις, ἡ ἐιφάνισις «ζευγαρωμένων» τῶν δύο φοβερῶν ἀνέκαθεν ἀντιπάλων, στοὺς δρόμους τοῦ Μεσολογγιοῦ, κάποιο προεκλογικὸ δειλινό, γιὰ τὴν ἐπίσημη ἐπιδεδαίωσι τῆς «συμμαχίας».

Πλαισιωμένοι ἀπὸ τὰ κομματικὰ ἐπιτελεῖα τους, καὶ ἀκολουθούμενοι ἀπὸ ἐκατοντάδες ἀφωτιωμένων φίλων, ἀδελφωμένων πιὰ μεταξύ τους, ἔνω, μέχρι τὴν ἴστορικὴ ἐκείνη στιγμὴ, τοὺς ἔχωρι-ζε ἀσπονδο μῖσος καὶ χάσμα βαθύτατο, κίνησαν ἀπὸ τὴν «Ψαραγορὰ» πρὸς τὴν «Ἀπάνω Χώρα» (δπως ἀποκαλοῦσαν τότε τὸ τμῆμα τῆς πολιτείας ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ ἐκεῖθε), καὶ στὸ θριαμβευτικὸ πέρασμά τους, ἔκλειγαν ἔνα - ἔνα δλα τὰ καταστήματα Τρικουπικῶν καὶ Δεληγεωργικῶν, γιὰ νὰ χαιρετισθῇ αὐτὸ τὸ ἀναπάντεχο πολιτικὸ θαῦμα. Κι’ ὅλος ἐκείνος ὁ λαός, μὲ τὸ σύνθημα: «Ἐνωσι - Ἐγωσι» ἔφτιασε σιγά - σιγά, μιὰ πρωτοφανῆ γιὰ τὸ Μεσολόγγι διαδήλωσι, χωρὶς ἀντεγκλήσεις καὶ δίχως πείσματα τώρα, ποὺ πῆρε ἔτσι τὴν εἰκόνα σωστῆς λιτανείας! Μὲ τὴ διαφορὰ πώς ἀντὶ θρησκευτικῆς ψαλμωδίας καὶ αἰνῶν, δονοῦσαν τὸν αιθέρα τὰ ἔκλογικὰ θούρια τῶν δύο ἀρχηγῶν, ποὺ ἐκ περιτροπῆς τραγουδοῦσαν δλοι τους, μ’ ἔνα στόμα, μὲ μιὰ πνοή:

«Τηραημόλα, Τηραημόλα
Τρικουπάκια είμαστ’ δλα»...

1. Τὸ σχετικό, γιὰ τὴ μεγάλη τότε εἰδησί, τηλεγράφημα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι «Περὶ τῆς ἐπαρχιακῆς Ἐνώσεως Τρικούπη - Δεληγεώργη», ποὺ ἐδημοσιεύθη στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων», ἔχει ὡς ἔξῆς: «Ἄμφοτερα τὰ κόμματα συγελθόντα μετὰ προσλαλιάδων Ἀθαν. Δροσίνη καὶ Θεμιστοκλέους Τρικούπη περὶ εἰλικρινοῦς συμπράξεως, ἐζητωκραύγασαν σύμπραξιν, καὶ παιανίζουσῃς μουσικῆς ἐπιτοπίου, διελύθησαν εἰς τὰς ἀγυιάς, ἀνηρτημένας φέροντα εἰκόνας Δεληγεώργη καὶ Τρικούπη, ἀνευφημοῦντα ὑπὲρ τῆς συμπράξεως. Ἐπέρας ἐφωταγωγήθησαν ἀμφότεραι αἱ λέσχαι». («Ἀλήθεια», 26 Μαΐου 1875).

ή τὸ Δεληγεωργικὸν (τὸ ἀποκαλούμενο τῆς κλώσσας) :

«Κλώσσα μὲ τὰ π’ λιά, πῶς τὰ ὄγαλες χρυσᾶ!!».

Πάνω σ’ αὐτὸν μάλιστα τὸ σημεῖον — γιὰ νὰ μὴ λείψουν καὶ τὰ εὐτράπελα τῆς ἴστορου μέγενης σκηνῆς — ἀκουσα λεγόμενο ἀπὸ πεθαμένου πιὰ παλιὸν Μεσολογγίτη, ποὺ πήρε μέρος σ’ ἐκείνη τὴν πρωτότυπη ἔκδηλωσι, πώς κάποιος φαγατικὸς Δεληγεωργικὸς (ποὺ δὲν πρόφθασε δὲ δόλιος γὰρ προσγειωθῆ σὲ τούτη τὴν ἀκατανόητη, γιὰ τὴν ἀρειμάνια γνοστροπία τοῦ πραγματικότητα τῶν... συμβιβασμῶν!!), δόποὺ γι’ αὐτόν, δὲν παράλλαξε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλλαξιοποιία!!, καὶ θιλωμένος δπως ἦταν κιόλας ἀπὸ τὸ δικαίου παραλήρημα τοῦ πλήθους), σὲ μιὰ ἀγάπαυλα ἡσυχίας, ἀρχιτε καὶ τραγουδάνη μὲ τὴν ἀγριοφωνάρα του — παλιὰ συγήθεια χρόνων καὶ χρόνων — τὸ πειραχτικὸν γιὰ τοὺς Τρικουπικούς στιχάκι:

«Σωθήκανε οἱ μαγέστρες καὶ τὰ γελαδιγά,
κι? ἔδω θὰ κατοικήσῃ ἡ κλώσσα μὲ τὰ π’ λιά,,

μὲ τὸ δόποιον ἐννοοῦσαν οἱ Δεληγεωργικοὶ ὅτι, μετὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικράτησι τους, θὰ πάψουν οἱ φίλοι τοῦ Τρικούπη νὰ γεύωνται τὰ ἀγαθὰ τῆς ἑξουσίας, καὶ πώς, ἀκούγοντάς το δὲ Χαρίλαος Τρικούπης, ξέσπασε σὲ διμηρικὰ γέλια, πρᾶγμα ποὺ ἔκαμε καὶ δὲ Δεληγεώργης συνέχεια, καὶ κοντὰ σ’ ἐκείνους, δλος δὲ κόσμος ὕστερα, δίχως, φυτικά, τὴν ἑξαίρεσι κι? αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ ἀκούσιου δράση αὐτῆς τῆς παράξενης κωμιδίας...!

Ο βασιλεὺς παρακαλεῖ τὸν Τρικούπη νὰ μείνη ὑπηρεσιακὸς πρωθυπουργὸς μέχρις δτου συγκαληθῆ ἡ νέα Βουλὴ μετὰ τῆς θερινὲς διακοπές της, γιατὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἐκείνων, δὲν ἦταν τότε γνωστὴ ἡ πραγματικὴ δύναμις τῶν κοιμάτων, καὶ ἔτσι μέγει κυβερνήτης τῆς χώρας μέχρι τῆς 15 Ὁκτωβρου 1875, ὁπότε σχηματίζεται Κυβέρνησις Ἀλ. Κουμουνδούρου.

Βαρυσύμαντος ὑπῆρξεν δὲ βασιλικὸς λόγιος στὴ Βουλὴ ἐκείνη, ποὺ ἔγραψε δὲ ἵδιος δ Τρικούπης καὶ ἑξεφώνησε δ Γεώργιος στῆς 11 Αὐγούστου 1875. Καὶ μερικὲς περικοπές του, πρέπει νὰ ὑπογραμμισθοῦν ἰδιαίτερα αὐτὲς τῆς ώρες...

«Πειπειθότως δὲ ἀποτείγομαι πρὸς ὑμᾶς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ ὅπως συμπράξητε μετ’ ἔμισυ εἰς τὴν εὐδόωσιν τῶν κοινῶν

---

1. Τὸ ἀγέκδοτο αὐτὸν τὸ προσέθεσα τώρα.

διὰ τῆς παγιώσεως τῶν συνταγματικῶν τοῦ "Εθνους θεσμῶν καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ αὐτοῦ έισου".

Καὶ συνεχίζει: «Οπως πλήρης ὑπῆρξεν δὲ πρὸς τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν θουλευτῶν σεδόχημάς τῆς Κυβεργήσεώς μου, οὕτως ἐνδελεχής θέλει εἰσθαι: ή παρ' ἔμοι δὲ ἀναγγώρισες τῶν ἐπὶ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πγεύματος τοῦ Συντάγματος στηρίζομένων προνομιῶν τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ "Εθνους. Αἱ προσομέαί αὗται τῆς Βουλῆς ἀνταποκρίγονται πρὸς καθήκοντα ἐπιβαλλόμενα εἰς αὐτήν. Ἀπαιτῶν ὡς ἀπαραίτητον προσδόν τῶν καλουμένων παρ' ἔμοι εἰς τὴν Κυβεργησιν τοῦ τόπου τὴν ΔΕΔΗΛΩΜΕΝΗΝ πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνην τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ "Εθνους, ἀπεκδέχομαι: ἵνα ή Βουλὴ καθιστᾷ ἐφικτήν τὴν ὕπαρξιν τοῦ προσόντος τούτου, οὗ ἀγεύς ἀποδαίγει ἀδύνατος ή ἔγαρμόδιος λειτουργία τοῦ πολιτεύματος».

"Ας ἐντοιχισθῇ καὶ αὐτὸς δὲ λόγος τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς 'Ελληνικῆς Δυναστείας στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Θρόνου τῶν Βασιλικῶν 'Ανακτόρων γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἐπισημότερη συμβούλη πρὸς κάθε θασιλεύοντα στὸν τόπο μας, διτὶ ή ἴσχυς τῶν 'Ηγεμόγων εἰγαὶ μόνον ή ἀγάπη τοῦ Λαοῦ.

Στὴν ἔξωτερη μας πολιτικὴ εἶχε ἐπικρατήσει ἀνέκαθεν ή ἀντίληψις, πώς ή θέσις μας ἦταν κοντά στὴ Ρωσία, καὶ διτὶ μόνον ἀπ' αὐτὴ μπορούσαμε γὰρ περιμένωμε τὴν πραγμάτωσι τῶν ἔθνηκῶν μας πόθων. Ο Τρικούπης δημιώς ἔθλεπε ἀλλοῦ τὸ ἔθνος μας συμφέρον, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ εἶναι — ὅπως τὸν κατηγοροῦσαν — ἀγγλόφιλος, καὶ νά ποὺ τὰ μετέπειτα γεγονότα τὸν ἐδικαίωσαν ἀπόλυτα. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ 'Άγιου Στεφάνου (19.2.1878), διτερα ἀπὸ τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ἀποκαλύφθηκε ἀπόλυτα ή ρωσικὴ ἐπιδίωξις γιὰ τὸν πανσλαυτριό, καὶ ἀν δὲν ἐπακολουθοῦσε, μὲ τὴν ἐπιμονὴ τῆς 'Αγγλίας τὸ Συγένδριο τοῦ Βερολίνου (1. Ιουνίου 1875) γιὰ τὴν ἀναθεώρησι αὐτῆς τῆς συγθήκης, ή 'Ελλάδα θὰ εἶχε κυριολεκτικὰ ἔξουθενωθῆ ἀπὸ τότε, καὶ ἴσως γιὰ πάντα. Γιατὶ μὲ τὴ δημιουργία τῆς μεγάλης Βουλγαρίας ἴδιαίτερα, ποὺ θὰ ἔδραγινε στὸ Αιγαῖο καὶ τὴν ὑπαγωγὴ σ' αὐτὴ τοῦ μεγαλυτέρου τημήματος τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, κάθε ἐθνική μας βλέψις ἐματαιοῦτο σχεδὸν δριστικά.

Τὴν δρθότητα τῆς γραμμῆς Τρικούπη τὴν παραδέχτηκε καὶ δ ἄλλος μεγάλος συμπατριώτης μας, δ Ἐπαμειγώνδας Δεληγεώργης, παρὰ τὴν παλιὰ προσήλωσί του ἀπὸ συναισθηματικούς καθαρὰ λόγους πρὸς τὴν Ὁρθόδοξην Ρωσία, ποὺ δ Ἐλληνικὸς λαὸς ἐπίστευε προστάτιδα δύναμι τοῦ Ἐθνους μας· ἔμειγαν δμως θιασῶτες τῆς φιλορωσικῆς πολιτικῆς δ Ἀλέξ. Κουμουγδοῦρος, πρωθυπουργὸς σ' ἐκεῖνες τὶς δύσκολες ὥρες τοῦ Γένους, καθὼς καὶ δ Θεόδ. Δηλιγιάννης, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν.

Ο πρωθυπουργὸς Ἀλ. Κουμουγδοῦρος σὲ μιὰ ἔξαρσί του ἀληθινὰ ἔθυική, παρακαλεῖ τὸν Τρικούπη νὰ ἡγηθῇ τῆς Ἐλληνικῆς Ἀγιτιπροσωπείας στὸ Συγέδριο τοῦ Βερολίνου, ἀλλὰ δ Τρικούπης προβόλλει ὡρισμένους δρους, μεταξὺ τῶν δποίων ζητοῦσε τὴν ἐξουσιοδότησι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι νὰ θέσῃ ἐν ἀνάγκη καὶ θέμα παρατήσεως τοῦ διασιλέως ἀπὸ τὸ θρόνο, ἀν δὲν ἔδιγαν οἱ Μεγάλες Δυγάμεις τὴν ἐπιδιωκομένη λύσιν: στὶς ἔθυικές μας ἀξιώσεις.

Ο Κουμουγδοῦρος δέχτηκε τοὺς δρους, μὲ τὴ διαφορὰ πώς δ Τρικούπης δὲν πῆγε ποτὲ στὸ Βερολίνο γι: αὐτὸ τὸ σκοπό, ἀλλὰ ἡ σκοτεινὴ πτυχὴ τοῦ παράξενου τούτου μυστηρίου δὲν ἀποκαλύψθηκε μέχρι: σήμερα. Ἐπικρατέστερη Ιστορικὰ ἀποφις εἶναι, δτι δ Γεώργιος ἔμπατίωσε τὴν ἀποστολὴ Τρικούπη ἀπὸ τὸ φέρο του μήπως τεθῆ ἀπὸ ἐκεῖνον ζήτημα παραιτήσεώς του καὶ ἀπὸ τὶς ἀπαράδεκτες γιὰν ἐλεύθερο χράτος ἐπεμβάσεις τοῦ τότε πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσίας στὴ χώρα μας, Σαδούρωφ.

Αξίζει: νὰ σᾶς διαβάσω τὴν ὑπερήφανη διαμαρτυρία τοῦ Τρικούπη στὸ διασιλέα καὶ τὸν πρωθυπουργὸ Κουμουγδοῦρο: «Η Ἐλλὰς — γράφει — ὡς χράτος ἀνεξάρητο εἰχε πᾶν δικαίωμα νὰ ἀγτιπροσωπεύεται παρ' οίουδήποτε ἐνόμιζε καλλίτερον εἰς διεθνεῖς διασκέψεις... Εἶναι πρόδηλον — συνεχίζει — δτι ἡ Ρωσία, ἡ μηδὲν παρὰ τῆς Τουρκίας ἀπαιτήσσα ύπερ τοῦ Ἐλληνισμοῦ ἐν τῷ καταρτισμῷ τῶν δάσεων τῆς ειρήνης καὶ μηδὲν ἀπαιτοῦσα ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῆς τῆς ειρήνης, οὐδὲν ἡδύνατο εὐλόγως νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τῆς Τουρκίας ἀφοῦ διὰ τῆς συνθήκης (Ἀγ. Στεφάνου) ἐκανόνισε τὰς ἀπέναντι αὐτῆς ἀξιώσεις της».

Η ἀγτιπροσωπεία μας ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Θ. Δηλιγιάννη ἔκαμε οἰκτροτάτη ἐντύπωσι στὸ Βερολίνο καὶ τὸ μοναδικὸ ἐπίτευγμά της, ποὺ καὶ αὐτὸς δ Κουμου-

δοῦρος ἔθεώρησε μηδαμιγόν, ηταν ἡ παραχώρησις τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀρτης εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Μὲ τὴν φιλορωτικὴν πολιτικὴν τοῦ Δηλιγιάννη ποὺ τὴν ἐξεδήλωνε μὲ τόση ἐπιπολαιότητα σὲ κάθε ζήτημα, ἔχάσαιμε στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου ὅλες τὶς εὐκαιρίες ποὺ μᾶς δέθηκαν, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ηταν ν' ἀπομονωθοῦμες διπλωματικὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν Μεγάλην Βρετανίαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀγόρευσι τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ τῆς καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς τότε Δισδραέλι (λέρδου Βίσκονγφιλντ), στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, δπου ἐτόνισε δτι «παρὰ τὴν προσπάθειαν ποὺ κατεβλήθη εἰς τὸ Συγέδριον ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, δὲν εὑρῆκεν ἡ ἀγγλικὴ ἀντιπροσωπεία τὴν δυταπόκρισιν ἢ τὴν συμπάθειαν ποὺ ἐπερίμενεν ἀπὸ τούς Ἐλληνας ἀντιπροσώπους, διότι οἱ λογισμοὶ των ηταν ἐστρατημένοι ἀλλοῦ», ὑπονούντας τὴν Ρωσίαν.

Ο Τρικούπης, μὲ τὸν ἔθνικό μας ἐξευτελεῖσμὸν στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, γίνεται πραγματικὸ θηρίο... Ἀγαλαμβάνει ἔνα τραχὺ ἀγῶνα στὴ Βουλὴ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ φιλικοῦ του τύπου ἐναγκίστον τῆς Κυδέργησεως Κουμουνδούρου, καὶ σὲ μιὰ δριμύτατη ἀγόρευσί του στὸ Κοινοδούλιο κάτω ἀπὸ τὶς θυελλώδεις ἐπευφημίες θυελευτῶν καὶ λκοῦ καταλήγει πώς: «ἐταπειγώθη τὸ Ἐλληνικὸν ζήτημα οὐχὶ παρὰ τοῦ Συγέδριου, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Ἐλλάδος», δηλαδὴ τοῦ Δηλιγιάννη.

Η Κυδέργησις Κουμουνδούρου καταψήφιζεται ἀπὸ τὴ Βουλὴ στὶς 17 Οκτωβρίου 1878 καὶ καλεῖται ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, δπου εἶχε καταψύγει πικραμένος γιὰ τὶς ὀχλοκρατικὲς σκηνές, ποὺ ἔγιναν εἰς έδαφος του, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, οἱ ὁποῖοι συγεκρότησαν τὴν Οἰκουμενικὴν Κυδέργησι, μετὰ τὴν ἀδιοξη πτῶσι τῆς, δ Ἐπαμειγώνδας Δεληγεώργης.

Ο Δεληγεώργης ἀρνεῖται τὴν ἐντολήν, δπότε ὁ σχηματισμὸς Κυδέργησεως ἀνατίθεται στὸν Τρικούπη. Η Βουλὴ δμως καταψήφιζε τὴ γέα Κυδέργησι Χ. Τρικούπη - Θρ. Ζαΐμη καὶ ξακέρχεται στὴν ἐξουσία δ Κουμουνδούρος μὲ τὸ Δηλιγιάννη καὶ τὸ λοιπὸν ἐπιτελείον του.

Ο Ἐπαρι. Δεληγεώργης ἀπογοητευμένος καὶ τραυματισμένος μαζὶ ἀπὸ τὸν ξεπεσμὸ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς χώρας, πεθαίνει πρόωρα, μόλις 50 χρονῶν, στὶς 14 Μαΐου 1879, καὶ τότε ὅλες οἱ

έλπιδες τοῦ Ἱερού Στρέφονται ἀποκλειστικὰ στὸν ἄλλο Μεσολογγίτην, τὸν Χαρλ. Τρικούπη.

"Εκτοτε δὲ Τρικούπης ἀνεβαίνει ὅλο καὶ φηλότερα κομματικά, καὶ ἐπιβάλλεται στὸν πολιτικὸν κόσμον ἀπόλυτα.

Σχηματίζει Κυβέρνησι μὲν τὶς ἔδιες του πιὸ δυγάμεις στὶς 10 Μαρτίου 1880, ὅστερα ἀπὸ τὶς νικηφόρες γιὰ τὸ κόμμα του ἐκλογὲς τῆς 23ης Σεπτεμβρίου 1879, ποὺ τοῦ ἔδωσαν 60 βουλευτές, καὶ ἀρχίζει τὸ μεγάλο ἔργο τῆς ἀγορθώσεως.

Προικισμένος μὲν κρᾶσι χαλύβδινῃ καὶ μὲν μιὰ σπανιωτάτη πνευματικὴ ρώμη, κρατάει τὸ δάρος τῶν εὐθυγῶν μὲν πρωτοφανῆ ἀντοχήν. "Ἐφτανε γὰρ ἔργάζεται 18 καὶ 20 ἀκόμα ὥρες τὸ εἰκοσιτετράωρο, ἀλλοτε στὸ πρωθυπουργικὸν γραφεῖο, καὶ ἀλλοτε στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν καταστρώνοντας τὸ οἰκονομικό του πρόγραμμα γιὰ τὴν προκοπὴν τοῦ τόπου, καὶ στὴ Βουλὴν ἔμενε καρφωμένος στὴν ἔδρα του, ἀσάλευτος, ἀπερίσπαστος 10 καὶ 12 συγεχεῖς ὥρες (τὸ ρεκόρ που ἐσημείωσε ήταν 16 ὥρες), μὲν μιὰ διαύγεια καταπληκτική, ἔτοιμος σὲ κάθε στιγμὴ γὰρ κατακεραυνώση, γὰρ ἔξουθενωση...

"Οργανώνεται στρατὸς μὲν γενικὴ ὑποχρεωτικὴ στρατολογία, ἀγακιγεῖται τὸ ἐθνικό μας ζήτημα τῶν νέων συνόρων τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἡπείρου, μὲ τὴν ἀγοδὸ στὴν ἀρχὴ τῶν Ἀγγλῶν φιλελευθέρων ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ φλογεροῦ φιλέλληνα Γλάρδστων καὶ μὲ τὴ δούριθεια ἐνδές ἀλλου μεγάλου ἐπίσης φίλου μας τοῦ Γαμβέττα στὴ Γαλλία, καὶ δίδεται, τέλος, ἵκανοποιητικὴ σ' αὐτὸ λύσις, ποὺ δυστυχῶς, δὲν ἐφαρμόσθηκε ποτέ, πρῶτα ἀπὸ τὶς στρεψοδικίες τῆς Τουρκίας, κι' ὕστερα ἀπὸ τὶς δολοπλοκίες τῶν Δυνάμεων, ποὺ τὴν ὑπεστήριζαν ἢ ἀπὸ τὶς διαιράχες ἀκόμα τῶν Ἰδίων δυγάμεων μεταξύ τους γιὰ τὴν κυριαρχία τους στὴν Ἄγατολή.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀσφυκτικὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάστασι τῆς χώρας καμπή ἔρχεται ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀρτης καὶ προκηρύσσονται δουλευτικὲς ἐκλογὲς γιὰ νὰ ἀγτιπροσωπευθοῦν στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ καὶ νέες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες. Οἱ ἐκλογὲς τῆς 20 Δεκεμβρίου 1881 ἀνεβάζουν στὴν ἔξουσία τὸν Τρικούπην καὶ στὶς 3 Μαρτίου 1882 σχηματίζει ἀμιγῆ Κυβέρνησι ἀπὸ ἐπιφανῆ στελέχη τοῦ κόμματός του.

Ως ἀρχηγὸς πιὰ μεγάλου πολιτικοῦ κόμματος καὶ πρωθυπουρ-

γδε πανίσχυρος, γίνεται δὲ ἐμπνευσμένος κήρυκας μέσα στὸ Κοινο-
βούλιο τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς.

Τὸ κράτος, κράτος πραγματικὰ δικαίου καὶ ισοπολιτείας, ἐκ-
συγχρονίζεται μὲν δημόσια ἔργα, δρόμους, λιμάνια, σιδηροδρόμους,
ἀποξηράνσεις λιμνῶν καὶ θάλτων γιὰ τὴν αὔξησι τῆς ἐθνικῆς
παραγωγῆς, οἱ διπολοὶ γίνονται σιγὰ - σιγὰ δὲ ηγέτειδα τάξις στὴν
ἐλληνικὴ κοινωνία, τὰ γράμματα καλλιεργοῦνται ἐντατικά, ἀπὸ
πνευματικές μορφές σὰν τὸν Ψυχάρη, τὸν Πολυλᾶ, τὸ Ροΐδη, τὸ
Βεργαρδάκη, τὸ Λορέντζο Μαβίλη, τὸ Βλάση Γαδριηλίδη καὶ
ἄλλους.

Ἄπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς Ἐπικρατείας πγέει τώρα ἀνεμος δη-
μοκρατικὸς καὶ ἐπιτελεῖται μιὰ πρωτοφανῆς κοινωνικὴ καὶ πολι-
τικὴ μεταρρύθμισις.

Τὸ ἐθνικό μας γόρητρο ἀναπτερώνεται μὲν καλπασμό, δὲ Δι-
καιοσύνη καθίσταται ἀγεξάρτητη. Ἰδρύεται τὸ Νομικὸν Συμβού-
λιον τοῦ Κράτους γιὰ τὴν ὑπεράσπισι τῶν συμφερόντων τοῦ Δη-
μοσίου ἐνώπιον τῶν Δικαστηρίων, δσο καὶ γιὰ τὴν καθοδήγησι
τῆς διοικήσεως στὶς ἐνέργειές της πάνω σὲ λεπτὰ καὶ πολύπλοκα
θέματα, μὲ τὴν παροχὴν νομικῶν γγωμοδοτήσεων κλπ. Ἡ ληστεία
ἐξογκώνεται, δημιουργεῖται ὑπαλλήλους, ἀναδιοργανώνεται δ στρατὸς καὶ δ στό-
λος ἀπὸ ξένες εἰδικὲς ἀποστολές, ἰδρύονται στρατιωτικὲς σχολές,
πλουτίζεται δ ἐλληνικὸς στόλος μὲ τὰ 3 ἔγδοξα θωρηκτά μας «Γ-
δρα», «Σπέτσαι» καὶ «Ψαρά», μὲ ἀρκετὰ τοπικούς φορολογίες στὸ λαό. Τὸ μέ-
τρο ήταν δέδιαια ἀναγκαῖο ἀλλὰ καὶ ἀντιδημοτικὸ μαζί.

Γι' αὐτὴν δμως τὴν τεράστια ἀναδημιουργία, τὸ Κράτος εί-
χε ἀνάγκη νὰ εὕρη τοὺς ἀπαιτουμένους πόρους, καὶ ἀλλος τρόπος
δὲν ὑπῆρχε, παρὰ νὰ ἐπιβληθοῦν φορολογίες στὸ λαό. Τὸ μέ-
τρο ήταν δέδιαια ἀναγκαῖο ἀλλὰ καὶ ἀντιδημοτικὸ μαζί.

Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Τρικούπη μὲ τὸ σύνθημα «κάτω οἱ φόροι»
δημιαγωγοῦν ἀσύστολα, καὶ συγκεντρώνουν γύρω τους τοὺς κοτζα-
μπάσηδες καὶ ὅλα τὰ δπισθοδρομικὰ στοιχεῖα τῆς φαυλότητας καὶ
τῆς ἀναρχίας ποὺ δὲν ἔδέχοντο νὰ χάσουν τὰ προγόμιά τους καὶ
τὴν ἀσυδοσία τους στὸ δικό τους Κράτος, δπου βασίλευε τὸ ἔγκλη-

μα, ή τοκογλυφία και ή ειδεχθέστερη έκμετάλλευσις του λασόν.

‘Ο Δηλιγιάννης δρίσκει τήν εύκαιρία...’ Άδιστακτος όπως γί-
ταν και δημιεγέρτης, έτοιμάζει τήν έπιθεσί στη Βουλή δημος άπο-
τυγχάνει. Γι' αύτό στρέφεται πρός τὸ λαό και, μὲ μέσα ἀνεπί-
τρεπτα και φαυλοκρατικά, κατορθώγει γὰ τὸν ξεσηκώση.

Πάλι: διάλυσις τῆς Βουλῆς, πάλι: γέες ἐκλογὴς στις 7 Απρι-
λίου 1885.

‘Ο Τρικούπης χάνει τὴν μάχη και κυβερνήτης τῆς χώρας γί-
νεται δ Θ. Δηλιγιάννης.

Τὸν πλάστη Τρικούπη τὸν διαδέχεται ὁ χαλαστῆς... ποὺ ἐπι-
ναφέρει τὴν χειρότερη φαυλοκρατία στὸν τόπο.

Ἐπαγγέλλεται: οἰκονομίες και ὡς πρῶτο μέτρο καταργεῖ τὶς...
πρεσβείες μας (!!). ”Ετοι: ἔνα ἀδιαπέραστο σκοτάδι, σὲ κριτιώ-
τατες γιὰ τὸ ἔθνος στιγμές, σκεπάζει: τὸ διπλωματικό μας ὄρι-
ζοντα πέρα γιὰ πέρα, ἔνω ἀπὸ τὴν ἀλλη μεριὰ δίγουν και παιρ-
γουν οἱ διορισμοὶ τῶν «ἡγετέρων».

Τὸ ἔσωτερικὸν και ἔξωτερικὸν ἀδιέξοδο τὸν ἀναγκάζει γὰ παραι-
τηθῆ και τότε καλεῖται στὴν πρωθυπουργία (30 Απριλίου 1886)
ἔνας ἀλλος ἐπιφανῆς Μεσολογγίτης, ὁ πρόεδρος του Αρείου Πά-
γου Δημ. Βάλδης και σχηματίζει τὸν πηρεσιακὴ Κυβέργησι.

Ἐπακολουθοῦν τὰ θλιβερὰ και αἰματηρότατα ἐπεισόδια στὴν
ἔλληνοτουρκικὴ μεθόριο, ποὺ ἐδημιούργησε ἡ ἄφρων πολιτικὴ τοῦ
«εἰρηνοπολέμου» Δηλιγιάννη, δημος σκωπιτικὸν τὸν ἀποκαλοῦσαν, και
τότε ἀνατίθεται ὁ σχηματισμὸς Κυβερνήσεως στὸν Τρικούπη.

Πιάνει στὰ σινθαρά του χέρια τὸ τσακισμένο τιμόνι: τοῦ ἀκυ-
δέρυγητου ἔθνος σκάφους, στέλνει ἀμέσως στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις
στὰ σύνορα, ἐγκαθίσταται δ ἕδιος στὸ Τήλεγραφεῖο Αθηγῶν, γιὰ
γὰ δρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πολεμικὸν μέτωπο, και
ἔτοι: κατορθώγεται τελικὰ γὰ ματαιωθῆ η τουρκικὴ εισβολὴ στὴ
Θεσσαλία.

Οι ἐκλογὲς τῆς 4 Ιανουαρίου 1887, φέργουν θριαμβευτὴ και
γιὰ μιὰ ὀλόκληρη μάλιστα τετραετία τὸν Τρικούπη, και τὰ τέσσαρα
αὐτὰ χρόνια τῆς πρωθυπουργίας του, ἀποτελοῦν τὴν δέξια του, ἀλλὰ
και τὴν δέξια μαζὶ του “Εθγους.

Κράτησε τὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν γιὰ γὰ ἀναστηλώση τὴν
οἰκονομία τοῦ τόπου και γὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τόσο κλονισμένη δη-

ινόσια πίστι, διέτε τότε ή 'Ελλάδα θρισκόταν σὲ πραγματική πτώχευσι. Γίνεται θαῦμα ἀπίστευτο καὶ ὁ πολὺς Βλάσης Γαδριηλίδης, παραλληλίζοντας τὴν οἰκουμενικὴν πολιτικὴν τῶν δύο Κυθερνήσεων Τρικούπη καὶ Δηλιγιάννη καὶ χύνοντας ὅλο τὸ δηλητήριο τῆς τρομερῆς πένηντος του κατὰ τοῦ Δηλιγιάννη, νὰ τί γράψει στὶς 10 Φεβρουαρίου 1889 στὴν ἐφημερίδα του «'Ακρόπολις»: «Μὴ ξεχάσετε ὅτι ταύτην τὴν στιγμὴν αἱ Ἀθῆναι πολιορκοῦνται ἀπὸ ἑκατομμυριούχους. Τοῦ κ. Τρικούπη τοῦ ἀκάνθου κόρτες τραπεζίται αἴπο τὶς τέσσαρες ἄκρες τοῦ κόστρου μὲ συκκιά ἑκατομμυρίων φορτιωμένα στὰ χέρια».

Καὶ πράγματι μὲ δάνεια ποὺ συγήψε τότε καὶ ἄλλους ἐπιτυχεῖς οἰκουμενικοὺς συγδυασμούς ἀνασυγκροτεῖ τὸ Κράτος, μὲ ὅνειρο νὰ τὸ ἀκάνθη Κράτος Εύρωπαϊκό.

Κατὰ τὴν πρωθυπουργία του αὐτὴ ποὺ ἀποτελεῖ ἔνα νέο χρυσὸν αἰῶνα γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴν, ἔγινε ὅ,τι δὲν λιποροῦσε γὰ συλλάβη καὶ ἡ πιὸ γρήγορη φαντασία. Τότε (1888) πραγματοποιήθηκε καὶ τὸ σπουδαῖο γιὰ τὴν περιφέρειά μας ἔργο τοῦ Σιδηροδρόμου Βορειοδυτικῆς 'Ελλάδος (Σ.Β.Δ.Ε.)¹.

Η παιδεία ἔξυψώνεται, ἡ διοικητικὴ ἀνάπτυξις τοῦ τόπου σημειεύνει: πρόσδοτο ἀλματώδη καὶ οἱ ἔνοι: ποὺ ἔρχονται στὴν 'Ελλάδα τὸ 1889 γιὰ τοὺς γάμους τοῦ τότε διαδόχου τοῦ θρόνου Κωνσταντίνου, θαυματίζουν τὴν ἔξτριξι μας, δλόχληρος δὲ διεθνῆς τύπος μὲ διθυράλιθους ἐμφανίζει τὸ ἔργο του.

Γιὰ νὰ γίγουν δημος δλα αὐτὰ γρειαζότανε, πρὸ παντός, πίστις καὶ σιδερέγια θέλησις. Καὶ δ Ὁ τρικούπης ποὺ τὸν εἶγαν ἐπονομάσει «Βίσμαρκ τῆς Ἀγατολῆς», γι' αὐτά του κυρίως τὰ προσόντα, δὲν σκέπτεται παρὰ μονάχα τὴν 'Ελλάδα.

Η περίφημη φράσις του στὴ Βουλή, δταν κατέθεσε τὸν προϋπολογισμὸ τοῦ 1886: «Ἡ 'Ελλάδα θέλει νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ» δείχνει τὴν ἀρετὴν του νὰ μὴν κρύδη τίποτε ἀπὸ τὸν κυρίαρχο λαό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποφασιστικότητά του μαζί, νὰ διηγήσῃ τὴν 'Ελλάδα στὴν εύτυχία καὶ τὴ δόξα.

Καὶ τὸ ἀναδημιουργικὸ αὐτὸ ἔργο συντελεῖται μὲ μιὰ λυσσαλέα καὶ πρωτοφανῆ γιὰ τὰ κοινούσια λευτικὰ χρονικὰ ἀντίδρασι τῶν

1. Στὴν πρώτη ἀτμάμαξα, ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸ ἔξωτερικὸ ἡ 'Επαιρία, ἔδωσε τὸ ὅνομα «X. Τρικούπης».

ἀντιπάλων του καὶ μάλιστα αὐτοῦ τοῦ ἕδιου τοῦ Δηλιγιάννη, ποὺ τὸ πεῖσμα του, γὰρ ρίξη τὸν Τρικούπη, δὲν τὸν ἀφήγει γὰρ κρατήσῃ οὕτε τὰ στοιχειώδη προσχήματα.

Οἱ ἐνστάσεις ἀπαρτίας δρίσκονται στὴν ἡμερησία διάταξι, χωρὶς διακοπή, καὶ ἡ κωλυσιεργία, στὸ γομοθετικὸ κυρίως κυβεργητικὸ ἔργο, μὲν ἀγορεύεσις τῶν Δηλιγιαννικῶν δουλευτῶν, ἀτέρμονες καὶ ἔξοργιστικές, ποὺ ποτὲ δὲν εἰχαν σχέσι μὲ τὰ συζητούμενα θέματα, καταρρακώγουν τὸ Ἑλληνικὸ Κοινοδόμιο.

Ἡ πολιτικὴ ἔειδιαντροπιὰ ὥρισμένων δουλευτῶν ἔφθανε σὲ τέτοιο βαθμὸ πολλές φορές, ὅτε κάποιος ἀπ' αὐτούς, γιὰ λόγους εὔθηγῆς κωλυσιεργίας καὶ μὲ πρόθεση γὰρ μὴ ἐγκαταλείψῃ ποτὲ τὸ δῆμο, ἔλεγε καὶ αὐτὰ τὰ καταπληκτικὰ πρὸς τοὺς συναδέλφους του: «Βρὲ κάτι εἶχα γὰρ σᾶς πᾶν καὶ τὸ ἔχασσα. Περιμένετε καὶ θὰ τὸ θυμηθῶ». Καὶ τὸ χειρότερο ἀπ' δλα, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ στὸν ἔγιο τύπο τότε γὰρ γράψη ἔξευτελιστικώτατα σχόλια γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Κοινοδόμιο ήταν, δτι στὸν ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, κατεχωροῦντο δλες αὐτές οἱ ἀσχημίες, καὶ διαβάζει κανεὶς φράσεις σὰν αὐτές ἔδω: «Οὕτω θὰ πράττωμεν δὲν θ' ἀφήσωμεν τὴν Βουλὴν γὰρ ἐργασθῆ, οὕτω θέλομεν, δτι ημποροῦμεν γὰρ κάμωμεν» καὶ ὅχι λίγες φορές, ἀποκαλεῖται ὁ Τρικούπης, τί;... Προδότης!!

Μὲ τέτοιους εὔτελεις πολιτικοὺς ἀντιπάλους εἶχε γὰρ ἀναμετρηθῆ ὁ Τρικούπης, καὶ εἶναι γὰρ θαυμάζη κανεὶς πῶς κράτησε τόσα χρόνια μέσα σ' αὐτὸ τὸ δυσωδεῖς τέλμα τῆς ἔξαχρειώσεως.

Οἱ ἀντίπαλοι του, δὲν ἀργοῦν, γὰρ τοῦ δημιουργήσουν γέα ζητήματα μὲ τὸ «Κρητικό». Ὁ Δημ. Ράλλης τὸν ἀποκαλεῖ καὶ αὐτὸς «ἔθυικὸ προδότη» καὶ τέλος ἔρχονται οἱ ἐκλογὲς τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1890.

Ἡ «ἔλιά», ποὺ ήταν τὸ ἔμβλημα τοῦ Τρικουπικοῦ κόδιματος, μαδιέται τότε μὲ φανατισμὸ ἀπὸ τὸν ἔξαλλο δχλο, καὶ ἐπικρατεῖ τὸ «κορδόνι», ἔμβλημα τοῦ Δηλιγιαννικοῦ κόδιματος.

Οἱ ἀλύτρωτος Ἑλληνισμὸς δοκιμάζει ἀπογοήτευσι καὶ ἀπελπισία. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις αἰφνιδιάζονται κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὸ ἀπροσδόκητο ἀποτέλεσμα, καὶ μὲ σκεπτικισμὸ καὶ ἀπαισιοδοξία πολλὴ ἔξετάζουν τὴν κατάστασι: ποὺ δημιουργεῖται στὸ «ἀγήσυχο κρατίδιο τῆς Ἀνατολικῆς Εύρωπης», ὅπως ἀποκαλοῦν τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ Τουρχία δύμας πανηγυρίζει... Καὶ ἀρχίζουν γέες δοκιμασίες γιὰ τὸ δίσμοιρο ἔθνος.

‘Η παρουσία τοῦ Τρικούπη στὸ Κοινοδόύλιο ἦταν γιὰ τὴν ἀντιπολίτευσι ἀπαράδεκτη καὶ ὅχληρή, καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς φαυλοκρατικῆς νοοτροπίας τῆς σημάδια, θρίσκει κανεὶς στὰ πρακτικὰ τῆς Βουλῆς κατὰ τὴν συγεδρίασι τῆς 3 Δεκεμβρίου 1890, μὲν τὴν συζήτησι τοῦ θέματος τῆς ἐπικυρώσεως ἢ μὴ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Τρικούπη. Ψηφίζουν ὑπὲρ τῆς ἀκυρώσεως οἱ Δ. Ράλλης καὶ Γ. Φιλάρετος, καὶ ὁ τότε ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Κ. Κουμουνδοῦρος (γιὰς τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου), φωνάζει ἀλλόφρων: «Ἐίναι αἰσχος εἰς τὴν πλειοψηφίαν νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἐκλογὴν τοῦ κ. Τρικούπη, δοτις, (ἀκούσατε) ... κατέστρεψε τὴν Ἐλλάδα!!...».

‘Αλλὰ δ Δηλιγιάννης, παρὰ τὴν ἔντονη ἐπιθυμία του νὰ ἔεφορτωθῇ τὸν Τρικούπη, δὲν εἶχε τὸ σθένος νὰ δράσῃ στὰ φόρα, καὶ σοφίζεται ἔνα καταχθόγιο τέχνασμα.... Νὰ ἀκυρώσουν τὴν ἐκλογὴν μερικῶν φίλων τοῦ Τρικούπη, ποὺ δ λαδὸς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ἔξέλεξε βουλευτές του, γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἔτσι θέμα νήσικῆς τάξεως στὸν μεγάλο ἀντίπαλό του. ‘Ο Τρικούπης τότε, «λέων θρυχόμενος», δηναριάσεις ἔγος δημοσιογράφος, ποὺ τὸν ἔγνωρισε σὲ στιγμὲς σφοδρῶν συγκρούσεων του στὴ Βουλή, θέτει τὸ ζήτημα καθαρὰ λέγοντάς του δτι: «”Η θὰ ἀκυρωθῇ καὶ ἡ δικὴ του ἐκλογὴ ἢ θὰ ἐπικυρωθῇ ἢ ἐκλογὴ δλοκλήρου τοῦ συνδυασμοῦ του. ‘Αλλὰ αὐτὸι δὲν ὑποχωροῦν σὲ τίποτε, κι’ ἔτσι τὸ ταπεινὸν τους σχέδιο πραγματοποιεῖται, μὲ τὴν ἐπέκτασί του μάλιστα καὶ σ’ ἄλλες ἐκλογικὲς περιφέρειες, ἢ κατάληξις δὲ ἦταν, νὰ ἀκυρώσουν τὴν ἐκλογὴν 24 βουλευτῶν τοῦ Τρικούπη.

‘Αλλὰ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀναισχυντίας των ἦταν ἡ πρότασίς τους στὴ Βουλὴ (τὴν ὑπέβαλε δ Δηλιγιαννικὸς βουλευτὴς Ἀχαϊοήλιδος Παπαγιαννακόπουλος), νὰ παραπεμφθῇ δ Τρικούπης σὲ Εἰδικὸ Δικαστήριο (!!!) γιὰ σπατάλες δῆθεν κατὰ τὴν διαχείρισι τῆς ἔξουσίας. ‘Ο Τρικούπης τοὺς συντρίβει κυριολεκτικὰ μὲ μιὰ συγκλονιστικὴ ἀγόρευσι του, δπου ἀποδεικνύει δτι σπατάλες ἔγιναν μονάχα ἀπὸ τὴ δικὴ τους Κυβέρνησι! Καὶ τότε δ Γαριηλίδης νά τί γράφει γιὰ τὴν πολύκροτη ἐκείνη ἀγόρευσι:

«... ‘Αλλ’ ἥτο λόγος αὐτός, ἥτο θροντή, ἥτο λαῖλαψ, ἥτο μουσικὴ ἀρμονία ἥ ἥτο κεραυνός;

---

1. Βλέπε καὶ κεφάλαιον «Δημήτριος Βάλβης».

» "Επρεπε γὰ τις παρὸν διὰ νὰ ἔγγονήσῃ. Ἐπὶ δύο
ἄρας ή (Δηλιγιαννική) Βουλὴ ἐπτοῦμένη, κατάπληκτος, ἔγθου-
σιῶσα, συγκεκινημένη, ἐκρέματο ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ χαλυβδί-
νου τούτου ἀγδρός, τοῦ ὁποίου οἱ λόγοι, ἀντήχουν ἐν τῷ Βουλευ-
τηρὶῳ ὡς γὰ ἔξηρχοντο ἐκ τῶν στέργων Τιτανος. Οἱ ἀγθρωποι
τοῦ κατηγορητηρίου ἔκυπτον ἄγαυδοι· καὶ συγτετριψμένοι... Καὶ ὅ-
ταν ἡ ἐσχάτη ἥγια τοῦ λόγου τοῦ ἐσθίσθη ἐν τῷ κενῷ, καὶ ὅταν
ὅ τε λευταῖος τῶν φίλων τοῦ ἔξηρχουντος ὅπισθεν αὐτοῦ ἐκ τῆς αἰ-
θούσης ἐκείνης, ἡ Βουλὴ ἔμεινε ἐπὶ τιγας στιγμὰς σοδαρά, σιω-
πηλή, ἀπολιθωθεῖσα ἐκ τῆς καταπλήξεως. Οἱ λόγοι του δὲν εί-
ναν· δυνατὸν γὰ χαρακτηρισθῆ δι: ὀλίγων. "Εχει: τί τὸ χαρδεῖς καὶ
τὸ ἀπειρον. Εὐγλωττία φέρουσα Ἰλιγγον. "Ολαι αἱ ἀντίθεσεις καὶ
ὅλαι αἱ ἀστραπούσιοι ἐκλάμψεις τοῦ μεγαλουργοῦ πνεύματός του
συνηγόνθισαν εἰς ἀλληλοδιάδοχον σειρὰν μεταπτώσεων διὰ τῶν
ὁποίων ἀλλοτε μὲν ἀγεδίζαζεν εἰς τοὺς αἰθέρας καὶ ἀλλοτε ἐκρή-
ινιζεν εἰς τὰ τάρταρα..."

« Η ὑποκριτία τοῦ Δημιοτιένους ἦτο ἀγνωστος εἰς τὴν ρητο-
ρικὴν του. Δὲν εἴγαι τὴν θυμοποιίας ὑποκριγόλεινος τὸν Ἀγιλλέαν, άλλ
οὗτος ὁ Ἀγιλλεύς. Διὰ τοῦ λόγου του κατήγγειλε τὴν Κυθέρη-
σιν, τὴν αὐτουργὸν τοῦ κατηγορητηρίου, ὡς ἀγάνδρως φυγομα-
χούσαν... Πρὸ δημιτείας ὥρας ἡ Βουλὴ ἐκραύγαζε. Πρὸ ἐνὸς τε-
τάρτου ὥρουετο. "Οταν δημος ἀγήληθεν ἐκεῖνος, ὅταν ὥμηλησεν ἐκεῖ-
νος, οἱ πάντες ἐτίγησαν. Τὸ θηριοτροφεῖον ἐκεῖνο συνήλθεν εὐθὺς
ὡς ἡθάνθιη τὴν μάστιγα τοῦ θηριοδαιμονίου. Εὔθυτενής καὶ ἀγέ-
ρωχος ἵτατο μεγαλοπρεπής ὡς ἐκν ἡτο λελαξευμένος ἐπὶ δράχου...
Τὸ κυθεργητικὸν οἰκοδόμημα διὰ τοῦ λόγου του συγενλογίσθη ἐκ
θάθιρων. Η Κυθέρησις ἐτέθη εἰς διλημμα φοδερόν. Νὰ υἱοθετήσῃ
ἢ γὰ ἀρηθῆ τὸ κατηγορητήριον; Προτιμήσασα τὸ δεύτερον δὲν
ἀπέψυγε τὴν εὐθύγηνα..."

« Ο Τρικούπης κερδίζει καὶ αὐτὴ τὴ μάχη ἀλλὰ τοῦ Δηλι-
γιάννη «δὲν ἴδρωγει τὸ αὐτί», κατὰ τὴ λαϊκὴ ἐκφρασι. Τὸ κοιμικ-
τικὸ ὅργιο ἀποκορυφώνεται. Κράτος δὲν ὑπάρχει, ἡ ληστεία ὅρ-
γάδει, τὸ λαθρεμπόριο ἀσκεῖται στὰ φανερὰ ἀπὸ τοὺς μπράβους
τοῦ «κορδογούσου», οἱ φόνοι· καὶ ἡ ζωσκοπή πληθύονται ἐπικινδυνα,
καὶ τὰ πάντα παραδίδονται στὴν κομιατικὴ κραιπάλη γιὰ γὰ χτυ-
πηθῆ ἔτσι: ἐ Τρικούπης!!...

Δέν διστάζουν μέσα στή μέθη του έγκληματος για δάλουν χέρι και στὸ Ἀγίωτα Δικαστήριο τῆς χώρας, φθάνοντας γὰ συζητήσουν στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο τὴ μετάθεσι του ἀντιπροσέδρου του Ἀρείου Ημέρου Δ. Τσιδαγοπούλου εἰς θέσιν προέδρου Ἐφετῶν!!

Ο δυστυχής λαός τὰ διλέπει αὐτὰ και χτυπάει τὸ κεφάλι του γιὰ τὴν ἀνεμψαλιὰ που ἔδειξε 3 - 4 μηνες πιὸ μπροστὰ κατὰ τὶς ἐπικατάρατες ἐκλογὲς του προηγουμενου γρόνου, θρίσκει μάλιστα τὴν εὐκαιρία ἀπὸ ταξίδι του Τρικούπη στὸ Μεσολόγγι, γὰ τὴν ἀποθέωση ἀπὸ ὅπου πέρασε, Ἀττική, Πελοπόννησο, Ρούμελη.

Στὸ Μεσολόγγι, ὅπου ήταν τότε ἡ ἔδρα του ἑνὸς ἀπὸ τὰ τερία Ἀρχηγεῖα του Στρατοῦ μαζ, ὁ στρατηγὸς - διοικητὴς Σπορος Καραϊσκάκης (γιὸς του Θρυλικοῦ στρατάρχη τῆς Ρούμελης) τὸν ἐπισκέπτεται μὲ τοὺς ἀξιωματικούς του γιὰ γὰ του ὑποδάλουν τὰ σεβάσματά τους, ἀλλὰ καλεῖται ἀμέσως ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν γὰ του στείλη τὸν πίγακα τῶν ἀξιωματικῶν που ἔχαιρετησαν τὸν Τρικούπη!!... Καὶ ὁ ὑπερήφανος στρατηγὸς ἀπαντᾶ ὅτι: Πάντες οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς, μηδὲ αὐτοῦ ἔξαιρουμενο, ἐπεσκέψθησαν τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἀντιπολιτεύσεως κ. Χαρ. Τρικούπην.

Καὶ ἐγὼ οἱ μικροὶ ἀντίπαλοὶ του σ' αὐτὰ τὰ ταπειγὰ ἀσχολοῦνται, ὁ Τρικούπης μεγαλόπυευστος και μεγαλόκαρδος, δέν παύει γὰ ἔργαζεται και γὰ μοχθῇ γιὰ τὴν Ἐλλάδα.

Τὸ καλοκαίρι: τοῦ 1891 μὲ τὶς διακοπές τῆς Βουλῆς ἐπιχειρεῖ ἔνα πεντάλινο ταξίδι στὸ ἔξωτερικό, ἀρχιζοντας ἀπὸ τὴ Σερδία, κι' ἀπιέσως δάζει σὲ ἐφαρμογή, ἐμπνεόμενος ἀγέκκθειν ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἰδέα, ἔναν παλιό του ὀραματισμό, βαθειὰ μελετημένο και ἀπέλυτη συγειδητό, τὴ συνεργασία μεταξὺ τῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν. "Ετοι μονάχα ἔδιλεπε πώς ήταν δυνατὴ ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν χριστιανικῶν λαῶν του Αἴμιου ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, και πίστευε ὅτι μιὰ τέτοια εἰλικρινῆς συγεννόησις θὰ μῆς ἀπελευθέρωνε ταυτόχρονα και ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη γιὰ τὶς ἔθνους μας διέψεις ἐπιρροὴ τῶν Μεγάλων Δυναμιών, που ήθελαν γὰ μῆς ἔχουν πιόνια τους στὴν Ἀγατολή, πρὸς ἔξυπηρέτησι τῶν δικῶν τους σκοπῶν και μόνογ.

Στὸ Βελιγράδι, ὅπου τὸν δέχτηκαν μὲ μεγάλες τιμές, θρί-

σκει πλήρη καταγόησι στήν προσπάθειά του, καὶ ἀπὸ ἕνα θαρυ-
στήματο ἐκεῖ λόγο του συνταράσσεται ἡ Βαλκανικὴ καὶ ἡ Εὐρώ-
πη. Προχωρεῖ ἔπειτα γιὰ τὴ Σόφια. Ἐκεῖ ὅμως ἀντιμετωπίζει τὴ
δολιότητα τοῦ Βουλγάρου πρωθυπουργοῦ Σταύρουλαφ, ποὺ γιὰ νὰ
γίνῃ ἀρεστὸς στὸ σουλτάνον Ἀβδούλ Χαμίτ, παρουσιάζει τὴν κι-
νησι τοῦ Τρικούπη διε εἰχε σὰ σκοπὸ τὸ διαμελισμὸ τῆς Αὐτοκρα-
τορίας του μὲ τὴ σύμπτης Ὁμοσπονδίας τῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν.
Ξεσπάει τότε σωστὴ καταιγίδα στὴν Τουρκία, τὴν Αὐτορρουγγα-
ρία, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν... Ἐλλάδα!!, δπου δ Δηλι-
γιάννης πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς δποίας
ἐπάλευε δ Τρικούπης, θρίσκει γέα εὐκαιρία μὲ τοὺς δικούς του
νὰ παραστήσῃ στὸ λαὸ τὸ μεγάλο ἀντίπαλό του, τί πάλι; Προ-
δέτη καὶ δόλιο!!!

Ἄλλὰ δ Τρικούπης ξέρει νὰ ἀμύνεται, κι' ἀπὸ τὸ Παρίσιο
σὲ πολύκροτη συγέντευξὶ του κατὰ τὰ μέσα τοῦ Αύγουστου, θρυμ-
ματίζει τὰ ἐγαντίον του ἐπιχειρήματα ξένων καὶ ντόπιων καὶ μὲ
τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴν εὐθύτητα ποὺ τὸν διέκριγαν, ξεκαθαρίζει τὰ
πράγματα, διαγράφοντας μὲ κρυστάλλινη διαύγεια τὶς κεντρικὲς
γραμμὲς τοῦ κόλματός του πάγω στὴν ἐλληνικὴ ἔξωτερικὴ πολι-
τικὴ. Οἱ ὄραματισμοὶ δημως τοῦ Τρικούπη δὲν ἥταν ἀνεδαφικοὶ καὶ
ἔωλοι, δπως τοὺς ἔχαρακτήριζαν οἱ ἀντίπαλοι του, καὶ ἔπερπε γά-
ληθη σὲ 20 ἀπὸ τότε χρόνια πρωθυπουργὸς τῆς χώρας δ Μεγάλος
μας Βενιζέλος, γιὰ νὰ ἀποδειχθῇ, μὲ τὴν ἔθνικη μας ἔξόρμησι τοῦ
1912, πόσο δίκιο εἰχε δ Τρικούπης καὶ πόσο ἀδικήθηκε ἀπὸ τοὺς
ἀντιπάλους του.

Ο κατήφορος τῆς Κυβερνήσεως Δηλιγιάννη, ιδιαίτερα στὸν
οἰκονομικὸ τομέα, εἶναι ἀσυγκράτητος. Τὸ δάραθρο θρίσκεται πο-
λὺ κοντά, ἔποιμο νὰ τὴν καταδροχθῆσῃ. "Ολοι: ἀγωνιοῦν γιὰ τὸ με-
γάλο κακό, ποὺ περιμένει τὴ χώρα καὶ τὸ λαός τοῦ Δηλιγιάννη
ὅμως, δὲν τοῦ καίγεται καρφί.

Τότε δ θασιλεὺς μὲ τὸ γραμματέα του Καλλίνσκη τοῦ πα-
ραγγέλλει νὰ παραιτηθῇ. Ὁ Δηλιγιάννης δημως, ποὺ δὲν τὸν διέ-
κριγαν παρόμοιες εὐθίξεις, στρογγυλοκάθεται μακάριος στὸν πρω-
θυπουργικὸ θῶκο, σάμπως νὰ μὴ συγέβαινε τίποτε, καὶ δ Γεώρ-
γιος ἀναγκάζεται νὰ τὸν πάψῃ ἀπὸ πρωθυπουργό, σὰ νὰ ἥταν κα-

νένας μεροκαματιάτης ύπαλληλάκος τῆς Αὐλῆς του, τοῦ κοινο-
ποιεῖται δὲ ἡ παῦσις μὲ δικαστικὸν αἰλητήρα...

Σχηματίζεται ύπηρεσιακὴ Κυδέρνησις ὑπὸ τὸν Κωνσταντό-
πουλο, καὶ προκηρύσσονται ἐκλογὴς γιὰ τὶς 3 Μαΐου 1892.

Ο Δηλιγιάγγης συντρίβεται, δ Τρικούπης κυριαρχεῖ, καὶ ἀπὸ
τοὺς 207 συγοικὰ θουλευτὲς ποὺ πέτυχαν τότε, οἱ 180 εἶγαι τοῦ
κόμματός του. Ἐδῶ στὸ Μεσολόγγι, χάγει καὶ δ Λεωνίδας Δε-
ληγεώργης ἀκόμα.

Ἡ οἰκονομία τῆς χώρας εἶγαι τραγική. Ἐπιβάλλονται νέοι
φόροι γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῇ τὸ χάος τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἡ ἀν-
τιπολίτευσις δηλητηριάζει πάλι τὸν εὔπιστο καὶ ἐπιπόλαιο λαὸν ποὺ
ἀπὸ τὴ μιὰ ὥρα στὴν ἄλλη, λησμονάει τὰ παλιὰ παθήματά του
μὲ τὴ Δηλιγιαννικὴ λαϊλαπα. Τὸ κεφάλαιο, γνόπιο καὶ ἔνεο, λυσ-
σομαγάει κυριολεκτικά, παρασύροντας πρὸς τὸ μέρος του καὶ αὐ-
τὸν τὸν Γεώργιο, ποὺ ἔμμεσα ματαιώνει τὴ σύναψι τοῦ σωτηρίου,
γιὰ τὶς δύσκολες ἐκεῖνες ὅρες, δανείου ἀπὸ 4 ἑκατομμύρια λίρες
Ἀγγλίας, μὲ τὴν ἀρνησί του νὰ ὑπογράψῃ τὸ σχετικὸ Βασ. Διά-
ταγμα γιὰ τὴν κύρωσι τῆς συμβάσεως αὐτῆς μεταξὺ Ἀγγλῶν κε-
φαλαιούχων καὶ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου, ἀπὸ τὴ σφαλερὴ ἀντίληψ-
φι (ποὺ τοῦ ἐκαλλιέργησαν ἡ ἀντιπολίτευσις καὶ ἄλλοι ὅποπτοι
οἰκονομικοὶ κύκλοι, καὶ παρὰ τὶς ἀντίθετες διαθεσιώσεις τοῦ Τρι-
κούπη), πὼς ἔπρεπε τάχα ἡ σύμβασις γὰ κυρώθη ἀπὸ τὴ Βουλή, πρᾶγμα ποὺ δὲν δέχτηκαν οἱ ἔνοι κεφαλαιούχοι νὰ τεθῆ ὡς δρος
στὴ σύμβασι.

Ο Τρικούπης, ποὺ ἦταν ἔνας πραγματικὸς ἀνδρας, ἀγεβαί-
νει στὰ Ἀνάκτορα καὶ καλεῖ ἔκεκάθαρα τὸν ὑπεύθυνο Ἀρχοντα νὰ
δηλώσῃ ὃν θὰ κυρώσῃ ἡ ὅδη: τὴ σύμβασι, ὑπεγθυμιζούτας του δτὶ
μόνος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ θέμα αὐτὸν εἶναι δ συνταγματικὸς πρωθυ-
πουργός. Ο βασιλεὺς ἐπιμένει ἀγένδοτος στὴν ἀντίθετη ἀποψί, καὶ
ἔτσι δ Τρικούπης ἔξαγαγκάζεται νὰ ὑποβάλῃ παραίτησι.

Τότε γίνεται Κυδέρνησις Σ. Σωτηροπούλου - Δ. Ράλλη, ποὺ
ἡ διμάδα τους ἀπὸ 15 μόλις θουλευτές, δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ ἔνα
ἀσήμαντο κομματίδιο στὸ Κοινοβούλιο καὶ δ Γεώργιος φεύγει ἀ-
μέσως γιὰ τὸ ἔξωτερικό, ὀφοῦ πρώτα ἔκλεισε τὴ Βουλή, διτε νὰ
εἶναι ἥσυχος καὶ ἀπερίσπαστος κατὰ τὸ ταξίδι του. Ἡ βασιλικὴ
αὐτὴ ἔνέργεια ἀποτελεῖ καθαρὸ πραξικόπηλα, καὶ δ Ἀρχηγὸς τοῦ

λαοῦ, ποὺ ἀπὸ ἴδιοσυγκρασίᾳ καὶ ἔθνικὸς χρέος δὲν ἦτο δυνατὸν γὰρ σιγήσῃ, ζητεῖ τὴν ἀγνικατάστασιν τῶν αὐλικῶν. Αὕτοι δμως μέγους ἀπαθεῖς καὶ ἀδιάφοροι μπροστά σ' ὅλην αὐτὴν τὴν ἔθνική μας διοικούσαι, διὸ που ξεσπάει ἡ δολία χρεωκοπία τῆς γύρας μὲν τῇ συμφωνίᾳ Σωτηροπούλου - Χάμπρο, ποὺ ἀτιμάζει τὸ "Εθνος" ὀλόκληρο.

Κάποτε, ἐ Γεώργιος γυρίζει ἀπὸ τὸ πολύμηρο ταξίδι του καὶ ἀποφασίζει νὰ συγκαλέσῃ τὴν Βουλὴν γιὰ τις 27 Οκτωβρίου 1893.

Κατὰ τὴν ἐκλογὴν προέδρου τοῦ Σώματος, παρὰ τὴν λιανσαλέα ἀντίδρασι τῆς Αὐλῆς, ὁ Τρικούπης σημειώνει περιφραγή νίκην, καὶ ἀναγκαστικὰ τοῦ ἀγαπηθετοῦ ἡ ἐντολὴ γὰρ συγχιτίσῃ Κυδέρηντος ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἡ τελευταῖα τοῦ πολιτικοῦ του σταδίου καὶ τῆς ζωῆς του.

'Ορκίζεται στις 30 Οκτωβρίου 1893 καὶ ἀναλαμβάνει τὸ ἀγάριστο ἔργο τοῦ προσωριγοῦ, ἔτσι, διακανονισμοῦ τοῦ δημοσίου χρέους, εἰςάγοντας σχετικὸν νομοσχέδιο στὴν Βουλὴν, διόπου μὲν τὴν παρρηγία ποὺ τὸν ἐγκρινεῖται τὸ πανηγύρισμα τὸ περίφημο: «Διαταγῆς ἐπιτομεύσαμεν».

Η Βουλὴ τὸ ψήφιζει στις 10 Δεκεμβρίου 1893. ἀλλὰ ἐπεκπολουθεῖ σεισμός. Οἱ ξένοι: δημολογιοῦσκοι: ἐπαναστατοῦν, καὶ ἀργίζει τότε ἔνας σκληρὸς ἀγώνας μεταξὺ αὐτῶν, τῶν Κυδεργίτων των καὶ των Τρικούπη, ποὺ προσπαθεῖ νὰ περισσάτη δὲ μπρέση καὶ νὰ ἐπιτύχῃ ἔναν ἵνανοποιητικὸν γιὰ τὴν γύρα συμβολιστικό. Όλόκληρος χρόνος κρατάεις αὐτὴν ἡ τροφερὴ ψυχή της διοικούσα τοῦ Τρικούπη, ποὺ Λύλη καὶ Ἀντιπολίτευσις τὸν χρυπᾶνε ἀλύπητα καὶ δισλοφογικά, τὴν ὥρα τῆς μεγάλης μάχης, ποὺ ἔδινε γιὰ τὸ "Εθνος". Η κωλυσιεργία στὸ Βουλευτήριο ἐμποδίζει ἀφάντωστα τὸ νομοικούσιο ἔργο τῆς Κυδεργίας, μὲν τὰς συνεχεῖταις ἀπαρτίας, καὶ οἱ κυδεργίται δουλευτές, ὑποχρεωμένοι: γὰρ μὴν ἀποικιακύνωνται: οὔτε στιγμὴ πιὰ ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ Κοινωνούλιου ἔφτασαν γὰρ γενικατέσσουν στὸ ἑστατόριο τῆς Βουλῆς γιὰ: γὰρ δρισκούνται πάντα ἐκεῖ, ἔτοιμοι: νὰ δίγουν τὸ «παρών» σὲ κάθε διοικετικὴ φημοφορία.

Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κακὰ καὶ δλέθρια ἔρχεται: νὰ προστεθῇ καὶ ἡ φανερὴ πιὰ ἐχθρότητα Βασιλέως καὶ Αὐλῆς. Αφορμὴ ἔδωσε ἡ δικαιολογημένη ἀρνησις τοῦ Τρικούπη πρὸς τὸν "Ανακτ

αὐτήση κατά τις τραγικές ὥρες τῆς οἰκουμενῆς μας χρεωκοπίας τις ἐπιχειρηγήσεις τῶν θασιλοπαΐδων Γεωργίου καὶ Νικολάου, καὶ ἀμέσως ἀρχίζει ὁ πόλεμος ἔξοντάσεώς του. Αδύτοι πιέζουν τὸν Τρικούπικον δουλευτές γὰρ ἀποσκιρτήσουν ἀπὸ τὸ κόμμα τους, καὶ οἱ πρίγκιπες καθαρὰ καὶ ἔστερα διαλαλοῦν πώς ὁ Τρικούπης γρήγορα θά πέσῃ. Ἀρχίζει συστηματικὰ πιὰ ἀπὸ τὴν Αδλή ἡ κατάστρωσις τοῦ σχεδίου τῆς ἀνατροπῆς καὶ ἔστρεψουν τὸ λαὸν σὲ συλλαλητήρια θορυβόδη, μὲ τὸ αἰώνιο σύνθημα «κάτω οἱ φόροι». Σ' ἔνα ἀπ' αὐτὰ μάλιστα ποὺ ἔγινε σὸν πεδίον τοῦ Ἀρεως στὶς 8 Ἰανουαρίου 1895, ἐμφαγίζεται καθαλλάρης ὁ διάδοχος Κωνσταντίνος, καὶ παρὰ τὴν κυδεργητικὴν ἀπαγόρευσις γὰρ μὴ γίνονται: συγκεντρώσεις μέσα στὴν πόλη, διατάσσεις τὸν ἐπικεφαλῆτην τῆς ἀστυνομίας δυνάμεως γὰρ μὴν ἐμποδίσῃ τὸν διαδηλωτὸν στὴν πορεία τους πρὸς τὴν Ὁμόνοια.

Εὕτυχῶς, στὴν παράγοντι αὐτὴν διαταγὴ τοῦ διαδόχου, δὲν ὑπήκουε σύντοις, σύντοις ὁ διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας Βλαχόπουλος (ἀποδείχθηκεν καὶ οἱ δύο πραγματικοὶ στρατιώτες τοῦ καθήκοντος), καὶ ἀμέσως ὁ Τρικούπης ζητεῖ ἀκρόασις ἀπὸ τὸν διοικέα, ποὺ ἐπραγματοποιήθη σύθημερόν, γιὰν νὰ ἔξεκθαρίσῃ τὸ θέμα «ποιὸς ἐπὶ τέλους κυδεργᾶ τὸν τόπον καὶ μὲ ποιὸς δικαίωμα ὁ διάδοχος ἐπαιρετεί θέσις στὴν πολιτικὴ διαιρέση». Καὶ τότε ὅρθι - καρφτὰ θέτεις ὁ Τρικούπης στὸ Γεώργιο τὸ διλημμα, ποὺ τοῦ σφίγγει τὸ πωλεῖ σὰν τανάλια: «Ἡ δὲ Κωνσταντίνος — τοῦ λέει — ἐγήραγης ὡς ἀργηγός — ἐπωας καὶ ήταν — τοῦ Γ' Σώματος Στρατεῶν, ἐπότε παρενόμησε, γιατὶ δὲν είχε κανένα πρὸς τοῦτο δικαίωμα χωρὶς νὰ ζητήσῃ τὴν ἀδειαν τοῦ προϊσταμένου τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτῶν ἢ ἡ ἀγάμιμος του αὐτῆς ἔγινε ὑπὸ τὴν ἴδετητά του ὥς διαδόχου, ὁπότε πάλιν ἐπρεπε γὰρ ἔχη τὴν ἀδειαν τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ὁ θασιλεὺς μὴ ξέροντας τί γὰρ ἀπαντήσῃ, δικαιολογήθηκε στὸν Τρικούπη τοῦ αὐτὸς διέταξε τὸ διάδοχο νὰ κάμη δὲ, τοῦ ἔκκλιτος γιὰ νὰ μὴ συμβῇ αἴματοχυσίᾳ. Ὁ Τρικούπης διμως τοῦ διγεις μιὰν ὑπερήφανη ἀπάντησι, πώς ὑπάρχει Κυδέργητος στὸν τόπον καὶ τὸν ριωτάει τελικά ἀν τὴν Κυδέργητος τοῦ λαοῦ ἔχη τὴν ἐμπατσούνη τοῦ Στέμματος ἢ δχ;. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲ Γεώργιος δὲν ἔδινε καὶ πάλιν ἀπάντησις ὁ Τρικούπης ἀναγκάζεται: νὰ τοῦ δηγλώσῃ δὲ: «ἡ Κυδέργητος διφεύλει: γὰρ ἀποχωρήσῃ» καὶ ἔκεινος, ποὺ

αὐτὸς ἀκριβῶς ἐπεδίωκε, τοῦ ἀπαντᾶ ξερά: «πράξατε ὅπως ἔγκρινετε».

Ο Τρικούπης συγκαλεῖ ἀμέσως τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο καὶ παραιτεῖται, ἔξιστορώντας σ' αὐτὸς καὶ τοὺς δουλευτές του, κατόπιν, πῶς προῆλθε ἡ ρῆξις μεταξὺ Στέμματος καὶ Κυβεργήσεως καὶ τὸ εἰπώθηκε κατὰ τὴ δραματικὴ ἔκείνη συγάντησι βασιλέως καὶ πρωθυπουργοῦ, ὃπου, ἀφοῦ ἐτόγισε, στὸν ὑψηλὸ συγομιλητὴ του, ποῖα εἶγαι τὰ καθῆκοντα τοῦ θρόνου καὶ τῶν πριγκίπων εἰς τὴν Πολιτεῖα, τὸν προειδοποίησε ἀνδρικὰ καὶ αὐτηρὰ μαζί, ὅτι εἶχε καθῆκον νὰ μὴν ἀποκρύψῃ ἀπὸ τὸ λαὸς καὶ τὸ κόρμα του τὴν ἀλήθεια «θεωρῶν ἐαυτὸν ἀπηλλαγμένον τῆς ὑποχρέωσεως γὰρ σιωπήσῃ ἐπὶ τῶν λόγων τῆς παραιτήσεώς του». Αὕτη κατὰ λέξιν εἶπεν δὲ Τρικούπης κλείνοντας τὴ συζήτησι μὲ τὸν Γεώργιο...

Διορίζεται τότε αὐλικὴ καθαρὰ Κυβεργησις, μὲ πρόεδρό της τὸ συνταξιοῦχο διπλωμάτη Νικ. Δηλιγιάννη, ποὺ ἐπωνομάσθη «Βασιλικὸ Ὑπουργεῖο» γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχῃ καμιμὰ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν προέλευσί της καὶ τὶς ἐπιδώξεις τῆς (τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἔξι ἐν ὅλῳ ὑπουργοὺς ήσαν αὐλικοί, καὶ μάλιστα οἱ ὑπουργοὶ Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν Ἡ. Παπαδιαμαντόπουλος καὶ Δ. Κριεζῆς, ὑπασπιστὲς τοῦ βασιλέως), καὶ δάζουν στὰ γρήγορα σὲ ἐφαρμογὴ τὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα. Καὶ τὸ μοναδικὸ πρόγραμμα τῆς Κυβεργήσεως ἔκείνης τὶ ἄλλο μποροῦσε νὰ εἶγαι;... Ἡ ἐξόντωσις τοῦ Τρικούπη φυσικά! Καὶ ἀμ' ἔπος ἀμ' ἔργον... Ἡ Βουλὴ διαλύεται καὶ προκηρύσσονται δουλευτικὲς ἐκλογὲς γιὰ τὶς 16 Ἀπριλίου 1895. Καὶ ἡ ἀποφράδα ἡμέρα ἔρχεται γοργά...

Ἐγα ἀπερίγραπτο ὅργιο θίας καὶ γοθείας συντελεῖται τότε χωρὶς ντροπή, χωρὶς προφάσεις, ὅργιο ποὺ δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό του στὰ κοινοδουλευτικὰ χρονικὰ τοῦ τόπου μας (ὁ δόποιος δὲν φημίζεται κιόλας, ὅπως ὅλοι ξέρουμε, γιὰ τὴν προσήλωσή του στὴ νομιμότητα, κατὰ τὶς ἐκλογὲς τουλάχιστον) καὶ μὲ ίερὸ μένος μπαλνεὶ σὰ σύνθημα τοῦ ἀγῶνα: «Θάνατος στὸν Τρικούπη».

Ἡ σύνθεσις τῶν συνδυασμῶν στὴν Ἐπαρχία μας εἶγαι ἡ ἀκόλουθη:

1) Τρικουπικὸ κόμμα (ἐλιά): Χαρίλαος Τρικούπης - στρατηγὸς Νικ. Μακρῆς.

2) Δηλιγιαννικὸ κόμμα (κορδόνι): Λεωνίδας Δεληγεώρ-

γης - Μιλτιάδης Γουλιμῆς (πολιτικὸς στέλεχος τοῦ Τρικούπη στὸ Δῆμο Ὁλενείας, ποὺ τὸν πῆραν, θάζοντάς τον ὑποψήφιο). Καὶ ἀρχίζει ἡ μάχη...

‘Απὸ τὴν παραμονὴν τῶν ἐκλογῶν ἡ αὐλόδουλη Κυβέρνησις, μὲ πειθῆγια καὶ ἀσυνείδητα δργαγά της, στήγει «μπλόκα» (ἐγέ-δρες τὰ ἀποκαλοῦν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς), στὰ λιμάνια, τοὺς σιδηροδρομικοὺς σταθμούς, στοὺς δημόσιους δρόμους ποὺ δδηγοῦν στὸ Μεσολόγγι, κι’ ὅσους ἀγαγγωρίζουν ὡς Τρικουπικούς ἢ, οἱ εὔτελεῖς καταδότες - συνεργάτες τους στὰ περίφημα αὐτὰ μπλόκα, προσδίγουν ὡς ἀντιθέτους, τοὺς ὑποχρεώγουν γὰρ γυρίσουν πίσω μὲ τὸ πρόσχημα, ὅτι εἰγαι τάχα στρατιωτικοὶ ἢ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ποὺ ἐγκατέλειψαν τὴν ὑπηρεσία τους παράγομα!! (τότε δὲν ὑπῆρχαν ταυτότητες γιὰ νὰ ἀποδεῖξουν αὐτοὶ οἱ δυστυχισμένοι καὶ βια-ζόμενοι πολῖτες τὴν ἰδιότητά τους), δ δὲ ἀστυνόμος Μεσολογγίου κάνει ἐπαγειλημένες ἀπόπειρες γὰρ ἐμποδίση, καὶ μέσα στὶς κάλ-πες ἀκόμα, τὴν ψηφοφορία σὲ Τρικουπικούς πολῖτες μὲ διάφορες ἔξοργιστικές προφάσεις.

‘Η μέρα φεύγει... Ὁ ἥλιος βασίλεψε. Οἱ κάλπες κλείγουν. Κυριακὴ 16 Ἀπριλίου 1895...

Τὰ στελέχη τοῦ κόμματος καὶ οἱ πιὸ πιστοὶ φίλοι τοῦ ἀρ-χηγοῦ μαζεύονται ἔνας - ἔνας στὸ Τρικουπέικο σπίτι, σ’ αὐτὸ ἀ-κριβῶς ποὺ δρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μεσολογγιοῦ, δίπλα στὴ λιμνοθάλασσα, ποὺ τότε ἔγλυφε τὸ μαντρότοιχό του. (Βλ. σελ. 208).

‘Ο πρόεδρος κάθεται στὸ γραφεῖο του, φύχραμος, πραγμα-τικὰ Ὄλυμπιος, ἀλλὰ καὶ εὐγενικὸς ἀπέγαντι τῶν φίλων, ποὺ ἥρ-θαν γὰ τὸν συντροφέψουν. Κάποια στιγμή, γύρω στὰ μεσάγυχτα, τοῦ φέργουν ἔνα τηλεγράφημα. “Ἐνα τηλεγράφημα... διου ἡταν τυλιγμένο... τ’ ἀστροπελέκι, ποὺ χτύπαγε τὴν Ἐλλάδα.

Τὸ διαβάζει μὲ μιὰ αὐστηρὴ ἔκφρασι, ποὺ μετέδωσε σ’ δλό-κληρη τὴν διμήγυρι τρόμο καὶ δέος, κάνει ἔπειτα βιαστικὰ κάποιο λογαριασμὸ κι’ ἀμέσως σηκώνεται. Ἀκούγεται ἔνα ἡχηρὸ “καλη-γύχτα σας” καὶ τραβάει εὐθυτενής μὲ τὸ δάρυ του δῆμα στὴν κρε-βατοκάμαρά του γὰρ ἀπομογώθῃ.

Τὸ «ἀνθ’ ἡμῶν δ Γουλιμῆς» ποὺ τοῦ ἀποδίδουν, δὲν φαινεται γὰ τὸ εἴπε δ Τρικούπης τότε.

Τουλάχιστον ἀπὸ παρόντες συμπολίτες μας σ’ αὐτὴ τὴ δρα-

ματική σκηνή, τοῦτο ἔχω ἀποκομίσει, ρωτώντας διάφορες λεπτομέρειες, καὶ ἡ ἀποψίς αὐτὴ πρέπει γὰρ θεωρηθῆ ἐπικρατέστερη, γιατί δὲν ἦταν τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς ὑψηλῆς ἀγωγῆς τοῦ Τρικούπη γὰρ ταπεινώγη...

Στὸ τηλεγράφημα, ποὺ τὸ ἄφησε δὲ Τρικούπης ἀγοιχτὸ στὸ γραφεῖο του, ἦταν τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Δήμου Ὀλενείας, ἵδιαιτερης περιφερείας τοῦ Γουλιμῆ, ὃπου καὶ ἐπλεισψήφισε ἐκεῖνος τοῦ Τρικούπη κατὰ 174 ψήφους, ἐνῷ στοὺς ἀλλούς 4 Δήμους τῆς Ἐπαρχίας Μεσολογγίου δὲ Τρικούπης προηγεῖτο δλῶν. "Ετσι ἀπὸ τὴν Ὀλενεία ἐκαλύφθη ἡ διαφορὰ τοῦ Τρικούπης αὐτοῦ συγδυασμοῦ στοὺς ὑπόλοιπους 4 Δήμους, καὶ δρέθηκε ὁ Γουλιμῆς πάνω ἀπὸ τὸν Τρικούπη μὲ 2 ψήφους!! Δύο ψῆφοι, ποιὸς ἔρει ποιῶν, ποὺ γκρέμισαν τὸ γίγαντα κι' ἔφεραν ἀργότερα συμφορὰς στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἐθνικὴν μας περιπέτεια στὴν Κρήτη πρῶτα, κι' ὕστερα τὴν ἐπονεΐδιστην ἦταν μας ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴ Θεσσαλία, ποὺ ἔφεραν προελαύνοντες Μεγάλη Ἐόδοιμάδα τοῦ 1897 ιπριοστὰ ἀπὸ τίς Θεριωπύλες μὲ ἀμεσοῦ κίνδυνο τότε γὰρ μποῦν καὶ στὴν Ἀθήνα... Τὴν κατάστασι ἔσωσε ἡ ἐπέιρδασίς τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας, μὲ ἀποτέλεσμα γὰρ ὑπογραφῆ στὴν Ταράτσα τῆς Λαμίας ἀνακωγὴ στὶς 8 Μαΐου, ἀφοῦ πρῶτα ὑποχρεώθηκε ἡ φαλιδωμένη Ἑλλάδα γὰρ καταδάλη στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀποζημίωσι ἀπὸ 100 ἑκατομμύρια γαλλικὰ φράγκα!! "Η ἐξεύρεσις διανείου τότε γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ σκοπό, εἶχε σὰν συγέπεια γὰρ μᾶς ἐπιθληθῆ ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις δὲ «Διεθνῆς Οἰκονομικὸς» Ἐλεγχοῖς ποὺ μᾶς κατεξευτέλεισε ώς Κράτος.

Σ' αὐτὸν ἔδω τὸ σημεῖο, πρέπει γὰρ ἔξαρθῇ ἡ γενναία ἀντίστασις τῆς Λαμία τοῦ ἥρωικον Μεσολογγίτη στρατηγοῦ Νικολάου Μακρῆ, τοῦ καπετάνη Νικόλα οὗπως τὸν ἀποκαλούσαν οἱ Μεσολογγίτες (γιοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐξόδου Δημ. Μακρῆ), ποὺ ἀπέκρουσε τὴν τουρκικὴν εἰσβολὴν μὲ σθένος καὶ θαυμαστὴ ἐνεργητικότητα. Εἶναι αὐτὸς ποὺ στὶς δουλευτικές ἐκλογὲς τοῦ Ἀπριλίου 1895 ἔχασε τὴν μάχη στὸ Μεσολόγγι μαζὶ μὲ τὸ μεγάλο του σύντροφο στὸ συγδυασμὸ τῆς ἐλιᾶς, τὸν Χαρίλ. Τρικούπη. "Άλλο δῆμος ἐκλογές κι' ἀλλο πόλεμος... Ἐκεῖνες θέλουν τύχη καὶ τερτίπια πολλά· ἐτούτος θέλει ψυχή... Καὶ σ' αὐτὸν πόλεμο τῇ ψυχῇ ἦταν Μεσολογγίτικη...

³Αρχίζουν τώρα, ἀπὸ τὴν ἤδη θραῦσαν ἐκείνης τῆς Κυριακῆς, τὰ σχόλια καὶ ἡ ἀπαραιτητή κριτικὴ τῆς ἐκλογικῆς μάχης, καὶ καθένας ἀγαζητεῖ, ἀπὸ τὴν δικήν του βέβαια σκοπιά καὶ μὲ τὰ δικά του δεδομένα, τὰ αἰτια αὐτῆς τῆς θεομηγίας...

"Οταν χάγεται μιὰ ἐκλογή, μὲ τόσους ἐλάχιστους ψήφους, διπως τότε μὲ τὸν Τρικούπη, δ ἀριθμός τους ἀγαζητέται παντοῦ, σὲ κάθε χωρὶς καὶ σὲ κάθε σπίτι ἀκόμα. Οἱ Μακρύγειοι ἀπέδωσαν τὸ τρομερὸ ἀποτέλεσμα στοὺς ἀπλοῖκους διπαδούς τοῦ Τρικούπη τοῦ δρεινοῦ καὶ ἀπρότιτου τότε χωρίου τοῦ Ζυγοῦ τῆς Ποταμούλας, ποὺ ἔκαμψεν διποδικὴ ἀποχὴ κατὰ τὴν ἐκλογή, γιατὶ δ τότε δῆμαρχος τῆς Μακρυγείας καὶ κομματάρχης τοῦ Τρικούπη 'Ανδρέας Γούλας δὲν τοὺς ἔστειλε, κατὰ τὰ καθιερωμένα τῆς ἐποχῆς, τὰ ἀπαραίτητα σφαχτὰ γιὰ νὰ γλεντοκοπήσουν, κι? Ὕστερα νὰ κατέδουν σύσσωμοι, μὲ τὴ σημαία τους, στὸ ἐκλογικὸ τμῆμα τῆς Γαβρελοῦς νὰ φηφίσουν.¹ Οἱ Μεσολογγῖτες φάχγουν νὰ δροῦν προδότες καὶ ἀχάριστους η ἀδιάφορους η καὶ ράθυμους ἀκόμα ἀπέγαντι στὸ ἱερὸ χρέος τοῦ κάθε "Ελληνα ἐκείνη τῇ μεγάλῃ ὥρᾳ. 'Η παράδοσις μάλιστα ἔφερε μέχρι τὶς μέρες μας, σὰν παραμύθι, τὸ πάθημα κάποιου ἀφελῆ ίθαρά (ἰχθυοτρόφου), φαγατικοῦ διπα-

1. "Αλλη έκδοσή είγαι, δτι 70 ψηφοφόροι της Ποταμούλας, που οι περισσότεροι τους ήσαν δεδηλωμένοι Τρικουπικοί, τοῦ ζήτησαν (κάνοντας μάλιστα δυσαρμορούσαν μεγαλύτερο... σκόντο, δπως τοῦ ἐτόνισαν) γὰ τοὺς δώσῃ χίλιες δραχμές γιὰ τὴν ἀποπεράτωσι τῆς ἐκκλησίας τους, μὲ τὴ διαβεβαίωσί τους δτι θὰ τὸν ψηφίσῃ μονόδολο δλο τὸ χωρίο. 'Ο Τρικουπής ἀπέρριψε μὲ ἀγανάκτησι τὴν πρότασί τους, χωρὶς γὰ ἐπιτρέψῃ ἀλλη κουδέντα πάνω σὲ τοῦτο τὸ θέμα, καὶ δταν Μεσολογγῖτες φίλοι του, ἀπὸ τοὺς συγδούς του, κατὰ τὴν περιοδεία τῆς Μακρυγείας, ἐπροθυμωποιήθηκαν γὰ καταβάλουν αὐτοὶ τὰ χρήματα, δ πρόεδρος τοὺς εἶπε, σὲ αὐστηρότατο τόνο: «Δὲν θὰ γίνη ποτὲ αὐτό δὲν ἐπιτρέπεται εἰς ἐμὲ γὰ λεχθῇ δτι ἔδωσα χρήματα καὶ ἥγόρασα κατὰ τὴν ἐκλογὴν δλόκληρον χωρίον». 'Η πρωτότυπη αὐτῆ... δημοπρασία ψήφων εἶχε τὴ συγέχειά της μὲ δεύτερο στόχο τὸ Λεωνίδα Δεληγεώργη, ἀπὸ τὸν ὅποιον μάλιστα, σὰν εὑρωστέρερο οίκονομικὰ τοῦ Τρικουπή, ζήτησαν δύο χιλιάδες δραχμές, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀρνήθηκε τὴν ἀνήθικη αὐτὴ συγαλλαγὴ, κι' ἔτσι ἡ γιὰ τὸν ἔνα ἡ γιὰ τὸν ἄλλο λόγο, ἡ ἀποχὴ τῶν ψηφοφόρων τῆς Ποταμούλας ὑπῆρξε, σ' ἐκείνες τις ἐκλογές, δλοκληρωτικὴ εἰς δάρος, φυσικά, τοῦ Τρικουπή.

δοῦ τοῦ Τρικούπη, ποὺ ἐγὼ πετάχτηκε (ἀφήγοντας δλες τις δουλειὲς τοῦ Ιθαριοῦ) στὸ Μεσολόγγι τὸ ἀπομεσῆμερο τῆς Κυριακῆς γιὰ νὰ ψηφίσῃ, ἀποκλειστηκε τῆς ψηφοφορίας, γιατὶ δὲ κουρέας του, διαμμένος Δεληγεωργικὸς αὐτός, τὸν καθυστέρησε στὸ ξύρισμα ἐπίτηδες. Κι' ἀλλοῦ ἀναφέρονται παρόμοια περιστατικά, δηλωτικὰ τοῦ πείσματος καὶ τῆς λύσσας τῶν Τρικουπικῶν, νὰ δροῦν ἀγνώμονες καὶ νὰ ἔξακριβώσουν ποιοὶ ήταν αὐτοὶ οἱ δύο, ἀπὸ τοὺς ὄποιους χάθηκε ἡ ἔκλογή, γιὰ νὰ τοὺς στιγματίσουν καὶ γὰ παραδώσουν τὰ δυόμιατά τους στὴν αἰώνια περιφρόγησι. Οἱ συμπολῖτες μας τέλος, δὲν διστάζουν γὰ τὰ θάλους καὶ μὲ τὸν ἵδιο τὸ Λεωνίδα Δεληγεωργῆ, γιὰ τὸ κακὸ ποὺ ἔκαμε, κατηγορώντας τοὺς στὸ ἀνοιχτὰ ὡς συγωμότη καὶ σύμμαχο τῆς Αὐλῆς, γιὰ τὴν ἔξόντωσι τοῦ ἀντιπάλου του. "Οσο γιὰ τὸ Γουλικῆ, αὐτὸν πιὰ δὲν τὸν χωρᾶει δὲ τόπος ἀπὸ τὶς δριστὲς καὶ τὶς κατάρες δλου τοῦ κόσμου.

Πάγτως ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μεμονωμένα περιστατικά, γεγονός εἶναι, πὼς ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Αὐλὴ γιὰ νὰ νοθέψουν τὴ λαϊκὴ ψῆφο καὶ νὰ ἔξασφαλίσουν τὴν προσωπικὴ ἀποτυχία τοῦ Τρικούπη, πὼν ἔταξαν σὰν πρωταρχικὸ σκοπό τους, δὲν ἔδιστασαν σὲ τίποτα. Ἐννιὰ ἀξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς μας, φίλοι δεδηλωμένοι: τοῦ Τρικούπη, μετατίθενται παράνομα ἀπὸ δῶ, γιὰ νὰ μιὴν ψηφίσουν, πολλοὶ ἀστυνομικοὶ ἀπομακρύνονται: χωρὶς λόγο κι' ἀφοριμὴ ἐπίσης, ἀπὸ τὴν περιφέρεια γιὰ τὰ φρονήματά τους καὶ μόνον, καὶ οἱ Μεσολογγῖτες τελωνοφύλακες, ἀνθρωποι τοῦ Τρικούπη, πὼν ὑπηρετοῦσαν στὴν Πάτρα, στέλνονται, τὴν τελευταία ὥρα, γιὰ ὑπηρεσιακοὺς τάχα λόγους, ἔδω κι' ἔκει, ὥστε γὰ ἐμποδίσθιούν κι' αὐτοὶ στὴν ἐγάσκησι τῶν πολιτικῶν τους δικαιωμάτων.

Πρέπει σ' αὐτὸ δῶ τὸ σημεῖο, καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῆς ιστορικῆς ἀλήθειας, γὰ ἔσεκαθαρίσουμε ἔνα θέμα ποὺ μᾶς βαρύνει: ὡς Μεσολογγῖτες ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ σὰν τὸ προπατορικὸ ἀλμάρτημα τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὔας!!... Γιατὶ, δὲν κατακριθήκαμε καὶ μᾶλιστα ἡμαδικά, φταῖτες καὶ μή, σὰν ἀχάριστοι καὶ ἀφλότιμοι, ἀλλὰ ἀπὸ πολλοὺς παρωμοιάστηκε ἡ πρᾶξις ἔκεινη τῶν 2 - 3 ψηφοφόρων μὲ τὸ φριχτὸ ἔγκλημα κατὰ τοῦ μπένη Μούστου, τοῦ Τούρκου ἄρχοντα κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας μας, πού, δηποτὲ εἶναι γνωστό, μερικοὶ Μεσολογγῖτες τὸν ἔκρεούργησαν μαζὶ μὲ τὸ γιό του, ἐπάγω στὸ μεθύσι τοῦ ξεσηκωμοῦ τους κατὰ τοῦ

τρομερού δυνάστη. Στὸ πρόσωπο τοῦ μπέη Μούστου, δὲν ἔδλεπαν τότε οἱ φονιάδες του, τὸν ἀγαθὸν Ἰσως Τοῦρκο πρόκριτο, ἀλλὰ τὸν ἐκπρόσωπο μᾶς σκληρῆς τυραννίας, ποὺ κράτησε ἀλυσοδεμένο τὸ γένος 400 δλόκληρα χρόνια.

Κι' αὐτὸν ποὺ λέγεται, πώς ἡ κατάρα τοῦ μπέη Μούστου δὲν ἄφησε τὸ Μεσσόλγυρι γὰ προκόψῃ, δὲν είγαι: σωτὸν κι' οὔτε πρέπει γὰ τὸ ἐπαναλαμβάνωμε στὰ χρόνια μας.

Στὴν περίπτωσι ὅμως τοῦ Τρικούπη οἱ θαρείες ἐπιχρίσεις γιὰ τοὺς συμπολίτες μας, ὑπῆρξαν πέρα γιὰ πέρα ἀδικεις. Γιατὶ ἡ δία καὶ ἡ νοθεία στὶς ἐκλογές ἐκεῖνες ἰδιαίτερα, δηπου ἡ Αὐλή ὠργίασε κυριολεκτικὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πολιτικὴ ἐξόγνωσι: τοῦ μεγάλου μικροπατριώτη, ἔκαμψαν τὴν λαϊκὴ θέλησι καὶ τὴν ἐπιλαστογράφησαν βάγανυσα. Καὶ ἀταλῶς διὰ ἐγίνοντο γνήσιες ἐκλογές σὴν ἐκεῖνες ποὺ ἔκαμε δ Τρικούπης στὰ 1875, οἱ Μεσολογγίτες θὰ τὸν ἐξέλεγχαν καὶ πάλι δουλευτή τους.

Αλλά, τέλος πάντων, αὐτὴ είγαι: ἡ μοῖρα τῶν μεγάλων, ἀνέκαθεν. Ο Σωκράτης ὅπως καὶ δ Φωκίων πίγουν τὸ κάνειο, ἐν δυνόματι τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς, δ δίκαιος Ἀριστείδης ἐξοστρακιζεται, καὶ στὰ χρόνια μας δ Βενιζέλος, φορώντας στὸ κεφάλι τὸ ἀμάραντο στεφάγι τῆς δόξας γιὰ τὸ λαμπρὸ ἐπίτευγμά του τὴν συνθήκη τῶν Σεβρῶν, μὲ τὴ Μεγάλη Ἑλλάδα ποὺ μᾶς τὴν ἔφεργε ἀπὸ τὸ Ηαρίσι θριαμβευτής, πυροβολεῖται στὸ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τῆς Λυών, ἀπὸ "Ἐλληνες ἀξιωματικούς, κι' ἀργότερα, ἐδῶ στὴν Πατρίδα πιά, καταδιώκεται σὰν τὸ ζημιάρικο ἀγρίμι τοῦ λόγγου, πυροβολούμενος στὴ Λεωφόρο Κηφισιᾶς ἀπὸ ὀλόκληρο ἀπόσπασμα, μὲ τὴ συμμετοχὴ του σ' αὐτό, κάποιου τρομεροῦ λήσταρχου, τοῦ Καραθανάση, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησι τοῦ διοικητοῦ τῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας Ἀθηνῶν, τοῦ περίφημου Ι. Ηολυχρονοπούλου!!..."

"Ας σταματήσῃ λοιπὸν κι' αὐτὴ ἡ ἀδικη ἐπίχρισις, γιατὶ καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ιστορία ἀλλων πραγματικὰ πολιτισμένων λαῶν, ἀνάμεσα στοὺς δροίους γεννήθηκε καὶ λειτουργεῖ ὑποδειγματικὰ δ κοινούσια ποιητικά, ἔροιμε πώς δ μεγάλος ἡγέτης τῆς ἀνθρωπότητας καὶ νικητὴς τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου Οὐίγστων Τσωρτσιλ, καταφηφίστηκε στὶς πρώτες δουλευτικὲς ἐκλογές, ποὺ ἔγι-

ναν στή Μεγάλη Βρεταννία μετά τή γιανηφόρο ληξι έκεινης τής καταιγίδας...!

Κι' ἔνας ἄλλος ἔνδοξος γιακητής τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δ Κλεμαγσώ — γνωστὸς μὲ τὴν προσωνυμίαν δ Τίγρης — ποὺ τιμήθηκε ἀπὸ τὴν πατρίδα του ὅσο κανένας ἄλλος πολιτικὸς στὸν αόσμο, καταψήφιστηκε ἐπίσης κι' αὐτός, ἀπὸ τὸ γαλλικὸν λαό, ὅταν ἔξεθεσε ὑποψηφιότητα προέδρου τῆς Δημοκρατίας, παρ' ὅλη τὴν ἀποθέωσιν του λίγο πρίν, ἀπὸ τὸν Ἰδιού έκεινο λαό γιὰ τὴ σωτηρία αὐτοῦ καὶ τῆς Γαλλίας, ποὺ ποτὲ δὲν ἔπαψαν γὰρ τοῦ τὸ ἀναγνωρίζουν δλοι οἱ συμπατριῶτες του καὶ τότε, καὶ τώρα, καὶ πάντα...

Ο Τρικούπης δὲν κράτησε στὴν ψυχὴν του καμιμὰ κακία, κανένα μῖσος ἀπέγαγτι στοὺς συμπολῖτες του, καὶ τὴν ἀποτυχίαν του τὴν ἀπέδωσε, χωρὶς κανένα δισταγμό, μὲν ὑπεύθυνες ἄλλὰ ἀκρως ἐμπιστευτικὲς τότε δηλώσεις του, στὸν προσωπικὸν πόλεμο ποὺ τοῦ ἔκανε δὲν Αδλή. Ή ἔκλογή δὲν χάθηκε ἀπὸ μεταστροφὴ τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος, ἄλλὰ ἀπὸ τὶς ἀχαρακτήριστες ἐπειδάσεις αὐτῶν τούτων τῶν δργάνων τῆς πολιτείας, ἀπὸ τὸν ἀγώτατον αὐλικὸν μέχρι τὸν τελευταῖο χωροφύλακα.

Δέχτηκε καρτερικὰ καὶ χωρὶς γογγυσμὸν τὸ σκληρὸν χεύπημα, σὰν νὰ ήταν γραφτὸ ἀπὸ τὴν μοῖρα, κι' ἀποφασίζει, τὴν Ἰδιαί έκείνην νύχτα, ἔῶ στὸ Μεσολόγγι: νὰ μὴν ἔσαναπολιτευθῆ... Αὕτο τὸ δρίσκει πιὸν καθαρὴ ματαιοπονία... «Ἀποσύρομαι εἰς τὸν Ἰδιωτικὸν θίον, παύω τοῦ νὰ πράττω τὰ δημόσια», γράφει στὴν ἀ-

---

1. Τὴν πίστι του πρὸς τοὺς ἐλευθέρους θεσμοὺς καὶ τὸ σεβασμὸν του πρὸς τὴν λαϊκὴν κυριαρχίαν — σημαδία ἀλάθευτα τῆς δημοκρατικῆς διαπολιτικῆς του — τὰ δρίσκομε στὸ ἀποχαιρετιστήριο μήνυμα, ποὺ ἀπηύθυνε πρὸς τὸ Βρεταννικὸν Ἐθνος, στὶς 26 Ιουλίου 1945, μετὰ τὴν ἀπρόδλεπτην ἀποτυχία του σ' ἔκεινης τὶς ἔκλογές: «... Ἀπομένει εἰς ἐμὲ γὰρ ἐκφράσω πρὸς τὸν δρεταγνῶν λαόν, ἐν δύναμι τοῦ ὄποιου ἐγήρηγησα, δλα αὐτὰ τὰ ἐγκυμονοῦντα κινδύνους ἔτη, τὴν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην μου, διὰ τὴν ἀλύγιστον καὶ ἀδάμαστον ὑποστήριξιν, τὴν δποίαν μοῦ παρέσχε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντός μου, καὶ διὰ τὰς πλείστας ἐκδηλώσεις καλωσόνης, ποὺ ἐπέδειξε πρὸς ἐμέ, τὸν ἐντολοδόχον του». (W. Churchill «Ἀπομημονεύματα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τόμ. θεος, 6:6. II, σελ. 294).

δελφή του Σοφία.¹ Και χωρίς ν' ἀποχαιρετήσῃ κανένα, φεύγει τὴν ἄλλη μέρα μὲ τὸ ἀτμόπλοιο «Ηρα» ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Τουρλίδας γιὰ τὸν Πειραιᾶ, καὶ φτάνει στὴν Ἀθήνα στὶς 18 Ἀπριλίου μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα. «Στερα, πάλι μόνος, ξεκινάει στὶς 5 Μαΐου 1895 γιὰ τὸ στερνό του ταξίδι στὰ ξένα. Καταλήγει στὶς Κάνγρες, ὅπου τὸν τρώει σιγά - σιγά τὸ σαράκι τῆς πίκρας καὶ τὸ μαράκι τῆς ἀδράγειας.

Μέσα σ' αὐτὸν τὸ διάστημα, ἡ ἀπουσία του δημιουργεῖ, ἐδῶ στὴν Ἐλλάδα, πραγματικὸν ἔθνικὸν χάος, καὶ γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ γυρίσῃ πίσω, τοῦ δάζουν, μὲ τὸ θάνατο τοῦ βουλευτοῦ Βάλτου Βλάση Βαλτιγοῦ, ὑποψήφιότητα ἐκεῖ, παρὰ τὴν κατηγορηματική του ἀργησι γιὰ τὴ δεκτή, καὶ ἐκλέγεται βουλευτής μὲ παμφηφία σχεδὸν καὶ χωρίς μάλιστα ἀντίπαλο. Στὸ Μεσολόγγι, γίνονται στὶς 10 Δεπτεμβρίου 1895 δημοτικὲς ἐκλογές, κατὰ τὶς διποίες ἐκλέγεται μὲ καταπληκτικὴ πλειοφηφία δήμαρχος ὁ Γεώργιος Μακρῆς, ἐπίλεκτος φίλος τοῦ Τρικούπη, καὶ στὴν Ἀθήνα μὲ τὸ θάνατο τοῦ βουλευτοῦ Καλλιφρούδη, ἐτοιμάζεται ἄλλη ὑποψήφιότητα τοῦ Τρικούπη, ποὺ προμήγει πολιτικὸν σεισμὸν χωρίς προηγούμενο.

Αλλὰ οἱ μέρες τοῦ μεγάλου Μεσολογγίτη εἶγαι πιὰ μετρημένες... Στὶς 22 Μαρτίου 1896, Μεγάλη Παρασκευὴ βράδυ, στέλνει τηλεγράφημα στὴν ἀδελφή του Σοφία, πώς ήταν ἄρρωστος, καλώντας τὴν κοντά του. Πάσχει ἀπὸ ποδάγρα μὲ ἐπιπλοκές τῆς καρδιᾶς καὶ τῶν γεφρῶν. Σὲ δεύτερο τηλεγράφημα, τὴν ἄλλη μέρα, τῆς ἐπαγαλαμβάνει πώς τὴν περιμένει.

Στὸ χρεόκτιτο πόνου, σὲ ξένο τόπο, περγάδει τὸ Πάσχα, τὸ τελευταῖο Πάσχα τῆς ζωῆς του δλομόναχος... Κάτι ζητάει: Ζητάει φῶς, περισσότερο φῶς, σὰν τὸν Γκαϊτε. Μὰ τὸ φῶς γιὰ τὸν Τρικούπη εἶγαι ή Σοφία, ή ἀδελφή του...

Κρατάει τὴν ψυχὴ στὰ δόντια, ὡς που νἀρθῃ ἐκείνη κοντά του, νὰ τοῦ παρασταθῆ στοργική, δπως πάντα, στὴν ἐπισημότερη στιγμὴ τῆς ζωῆς του, στὴ μονομαχία του μὲ τὸ θάνατο!!, καὶ οὐστερα νὰ τοῦ κλείσῃ τὰ μάτια... Στὶς 28 Μαρτίου φτάνει ή Σο-

1. Καὶ σ' ἄλλη περικοπή, στὸ ἵδιο γράμμα, τῆς γράφει ἀκόμια: «... ἐσυγήθισα γ' ἀπεκδέχωμαι τὰς περιστάσεις, ὡσαγεὶ η-σαν τῆς ἴδιας μου ἐκλογῆς».

φία μὲ τὸν πρωτοξάδελφό τους Κώστα Τρικούπη (πάππο τοῦ παρισταμένου ἐκλεκτοῦ συγαδέλφου μου κ. Κώστα Σ. Τρικούπη), καὶ γιὰ μὲὰ στιγμὴ οἱ γιατροὶ πιστεύουν ὅτι δὲ κίνδυνος θὰ περάσῃ. Ὁ Τρικούπης δύμας προαισθάνεται τὸ τέλος του, καὶ λέει στὴν ἀδελφήν του: «Ἡ ἰδέα τοῦ θαυμάτου δὲν μὲ θλίβει, διὸτι ἡ ζωὴ οὐδὲν πλέον μοὶ παρέχει θέληγητρον, θλίβομαι μόνον διὰ σέ, τὴν ὄποιαν ἀφήγω μόνην εἰς τὸν κόσμον». Καὶ προσθέτει συγέγεια: «Λυποῦμαι ἐπίσης δαθύτατα διὸτι ἀποθυήσκω εἰς ξένην γῆν».

Στὶς 30 Μαρτίου τοῦ 1896 ὥρα 6 καὶ 5' ἀκριδῶς τὸ ἀπόγευμα, δὲ Τρικούπης ἦταν νεκρός, σὲ ἡλικία 64 ἔτῶν.

Μὲ ἔνα γαλλικὸν καράβι τῆς γραμμῆς, τὸ «Ἀλερική», δὲ μεγάλος ἔξοριστος φτάνει στὸν Πειραιᾶν· ξαναγυρίζει στὴν Πλατρίδα... Ελγαὶ 9 Ἀπριλίου. Οἱ σημαῖες τῶν πολεμικῶν «ἀγεύ προστάγματος καταδιδάσκονται», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ «Νέα Ημέρα τῆς Τεργέστης», καὶ φίλοι καὶ λαός ὀλοφυρόμενοι, μοιράζονται σὲ φυλαχτὰ τὰ λίγα λουλούδια ποὺ ἤταν σκόρπια πάγῳ στὸ σεπτὸ λειψανό του.

Μιὰ μυριέστερην ιαχὴν ξεσχίζει τοὺς αἰθέρες: «Ο Τρικούπης ἔρχεται...» καὶ σδήνει τὴν ἀλληλιαχὴν ιαχὴν τοῦ ἐθνικοῦ θριάμβου στοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, μὲ τὴν περίλαμπρη γένη τοῦ Μαραθώνοδρόμου μας Σπύρου Λούην...

Κηδεύεται στὶς 11 Ἀπριλίου, μὲ σπαραγμὸν τοῦ λαοῦ, μέσα σὲ μιὰ σιγὴ ποὺ ἤταν δουσιότερη κι' ἀπ' αὐτὴν ἀκόμα τὴ σιωπὴ τοῦ μεγάλου γενεροῦ...

Ἐτσι τὸν κατέβασαν στὸν τάφο, χωρὶς ἐπικήδειοὺς λόγους, χωρὶς στρατιωτικὲς παρατάξεις, χωρὶς μουσικές, χωρὶς καταθέσεις στεφάνων, χωρὶς κανένα ἐκεὶ ἐπίσημο... χωρὶς τέλος νὰ πέσῃ οὕτε μιὰ κανονιά, πρὸς ἀπογκρετισμὸ του.

Ἄρκουσε γι' αὐτὸν δὲ θρήνος καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ, καὶ δὲ στραφτερὸς φωτοστέφανος τῆς αἰώνιας δόξας, ποὺ ἡ Ἑλλάδα λυσίκομη καὶ μαυροφορεμένη, τοῦ ἐναπόθετε μὲ εὐγνωμοσύνη στὸ πλατὺ μέτωπό του...

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀστραπόδολη διαδρομὴ τοῦ Τρικούπη στὴ ἐθνικό μας στερέωμα.

Φῶς!... ἀνέσπερο δικαιοσύνης φῶς!...

Καὶ κάτω ἀπ' τὸ ἐκτυφλωτικὸ αὐτὸ φῶς, ἔνας ἀδιάκοπος ἀ-

γώγας γιὰ τὴν πολιτειὴν ἀρετὴν, γιὰ τὸ Λαό, γιὰ τὴν Ἑλλάδα... Καὶ δὲ τραχὺς καὶ ἀδυσώπητος αὐτὸς ἀγώνας ποὺ καθημερινὰ τὸν ἔφθειρε καὶ τελικὰ τὸν πῆρε ἀπὸ τὴν ζωὴν, τόσο πρόωρα, καὶ σὲ τόσο κρίσιμες στιγμές γιὰ τὸ "Ἐθνος, ὅπως καὶ οἱ σφοδρὲς συγκρούσεις του μὲ τὸ Στέμμα, καὶ τὴν Αὐλὴν εἰδίκωτερα, δὲν εἶχαν τίποτε τὸ προσωπικό, τὸ μικρόψυχο, τὸ ἐγχρικὸ πρᾶτος τὸ πολίτευμα, κι' οὕτε ἀπέδλεψαν ποτὲ στὴν ἔξυπηρέτησι τοῦ πολιτικοῦ του συμφέροντος.

"Οδηγός του ήταν μονάχα ἡ βαθειὰ πίστις του πρὸς τὴν παντούγαμια τοῦ Λαοῦ καὶ ἡ τυφλὴ ἀφοσίωσίς του στὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς Νόμους τῆς Πολιτείας, τῶν ὅποιων ὑπῆρξε εὐλαβῆς τηρητής καὶ ἀλύγιστος προστάτης.

Αὗτὸς ήταν καὶ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν "Ιστορία..."

Καὶ θὰ μείνῃ μέσα στὶς σελίδες της: «δ Μάγος», «δ Προφήτης», «δ Ἀναμορφωτής»... Καὶ δλη αὐτὴν ἡ ἐποχὴ τῶν θριάμβων καὶ τοῦ ξεπεσμοῦ, τῆς λατρείας καὶ τοῦ φθόγου, τῆς μεγαλουργίας καὶ τῶν ἀπογοητεύσεων, θὰ κλείγεται μέσα σ' αὐτὸ τὸ ζηγοῖα:

X αριλαος Τρικούπης.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ - ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ - ΘΡΥΛΟΙ

Μιὰ γωνιὰ μικρῆς αίθουσας τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη
(όδος Ἀκαδημίας), μὲ τὶς προσωπογραφίες τῶν γονέων του,
Σπυρίδωνος καὶ Αἰκατερίνης.

Είδε τὸ φῶς τῆς γῆμέρας, καὶ ἔδωσε τὸ φῶς του στὸ συγνεφιασμένο οὐρανὸ τῆς Πατρίδας, σὲ ὥρα παλλαῖκῆς χαρᾶς — μὲ τὸ σταμάτημα τῆς ἀγαργίκς στὸν τόπο μας, ποὺ ἐπακολούθησε τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ "Οθωνα, ὡς θασιλέως τῆς Ἑλλάδος (Διάσκεψις Λογδίνου, Μάιος 1832) — καὶ γι' αὐτὸν δεδημοκρατήθησε ἀπὸ τὸ νουγό του, τὸν θρυλικὸν γαύλαρχο Ἀνδρέα Μιαούλη¹ τὸ δημοτικό «Χαρίλαος», διαλεγμένο ἀπὸ τὴ μητέρα του Αἰκατερίνη, λέει καὶ γάζερε ἐκείνη τότε, ἀπὸ τὶς ἕδιες τοῦ νεογέννητου τίς Μοΐρες, τὸ τραγὸν μυστικό, πώς δ γιὰς τῆς πρωτιζόταν γὰρ φέρη, σὰν κυδεργήτης, κάποτε, τὴν ἀληθιγήν γαύλαρχη τῆς ζωῆς στὸν πικραμένο λαό, καὶ τὴν εὐτυχίαν στὸ πικραδαρμένο "Ἐθνος".

"Ηταν μικλοί φυλλός, λεπτός, εύθυτενής, εύρυτεργος καὶ ρωμαλέος, μελαχροινός (πρὸς τὸ ἀχνὸν χαλκοπράσινο), φαλακρὸς ἀπὸ νέος (στὴν πρώτη του νεότητα εἶχε ὀλόριαρχα σγουρὰ μαλλιά), μὲ ὥραιότατα μαῦρα μάτια, πλατύ μέτωπο καὶ μαῦρο παχὺ μουστάκι, ποὺ ἐκάλυπτε σχεδὸν τὰ χεῖλη του. Τὸν διέκρινε μιὰ ἀνεπιτήδευτη κομψότητα, καὶ τὰ κοστούμια του τὰ ἔρραδες πάντα, χωρὶς πρόδια μάλιστα, μὲ μιὰ ἀπλῆ παραγγελία του, φημισμένος ράπτης τοῦ Λογδίνου. Γιὰ τὴν τουαλέττα του διέθετε δλόκληρη σχεδὸν ὥρα, ἐνῶ γιὰ τὸ φαγητό του τοῦ ἀρκοῦσαν τρία ἔως πέντε λεπτά... τὸ πολὺ - πολύ.

Καὶ γιὰ ν' ἀρχίσωμε ἀπὸ τὸ φαγητό, τὴν... τελευταία φροντίδα τοῦ Τρικούπη, ἀς καταπιαστοῦμε μὲ τὸ παρακάτω ἀγένδοτο, ποὺ δίνει παραστατικὰ τὴν εἰκόνα τῆς θιασύνης του, δταν ἔτρωγε.

---

1. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει, πώς μόλις μαθεύτηκε στ' Ἀνάπλι ὅτι γέννησε ἀγόρι ἡ Τρικούπενα — κατὰ σύμπτωσι μάλιστα, ἐκείνη τὴν ὥρα ἔρδντηζαν τὰ κανόνια τοῦ ἴστορικοῦ φρουροῦ γιὰ κάποιο ἄλλο χαρμόσυνο γεγονός — δέ γέρο - ναύαρχος εἰσέβαλε σὰν σίφουγας στὴν κρεβατοκάμαρα τῆς λεχώνας καὶ τῆς ζήτησε γὰρ γίγουν κουμπάροι.

Τόν καιρό πού κατοικοῦσε στήν πλατεία Όμονοίας, κάτω, στὸ ἀριστοκρατικὸ τῆς ἐποχῆς ζαχαροπλαστεῖο «Σολώγειο», 4 - 5 κοσμικοὶ κύριοι κάθουταν ἔνα δράδυ ἀπολαμβάνοντας τὸ παγωτό τους. Δὲν τὸ εἶχαν σχεδὸν μεσιάσει, ὅταν σταματᾶ ἡ ἄμικξα τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ἀπὸ τὴν ὁποίᾳ ἔκεινος πηδᾷει σοβέλτος σὰν παλληκαράκι, παίζοντας στὸ γαντοφορεμένο χέρι του ἔνα ἀνδαλαφρὸ μπαστουγάκι ἀπὸ ἴνδοκάλαμο, καὶ χώνεται ἀμέσως σπίτι του. Πρὶν τελειώσουν ὅμιλος τὸ παγωτό τους, ξαγαθλέπουν τὸν πρεδεδρὸ γ' ἀνεβαίνη στὸ ἀμάξι του, βιαστικὸς καὶ πάλι, καὶ γὰρ φεύγη γρήγορα - γρήγορα γιὰ τὸ ὑπουργεῖο. Κάποιος τότε τῆς πυρέας λέει στοὺς ἄλλους: «Τί νομίζετε, πώς ἔκανε ὁ Τρικούπης ἐπάνω; Ἐγευμάτισε!...» κι' ἐπειδὴ κανένας τους δὲν τὸν πίστεψε, χτύπησαν τὴν πύρτα καὶ ρώτησαν τὴν Σοφία, ἡ ὁποίᾳ τοὺς εἶπε ὅτι πράγματι εἶχε γευματίσει καὶ μάλιστα εἶχε πάρει καὶ τὸν καφέ του!!

Σκληραγγημένος ὅπως ἦταν ἀπὸ παιδί, κοιμήταν μὲν ἀγοιχτὰ πάντα τὰ τζάμια τῆς κρεβατοκάμαράς του καὶ κατὰ τὶς πὐ παγερὲς ἀκόλιτα γεναριάτικες νύχτες, σκεπασμένος μέχρι τὸ κεφάλι μὲν τὶς ὀλόμαλλες ἐγγάλξικες κουβέρτρες του — τότε ποὺ δῆλοι οἱ ἄλλοι δούλωναν κι' αὐτὲς τὶς κλειδαρότρυπες τῶν σπιτῶν τους γιὰ νὰ μὴν μπῆ τὴ νύχτα ἀέρας ἐπ' ἔξω κι' ἀρπάξουν κανένα κρυστάλλιγηα στὸν ὕπνο! — τὴν ἥμέρα δὲ εἶχε τὴ συγήθεια γὰρ ντύνεται ποτὲ διαρέα, δσσο κρύο κι' ἀγ ἔκανε.

Κάθε πρωὶ, χειριῶνα καὶ καλοκαίρι, ἐπαιργε ἔνα ψυχρὸ λουτρὸ κι' ὕστερα ξυρίζεται μόνος του. Τὸ πρωιγὸ του ἦταν λίγο γάλα μὲ φωμὶ ἡ τσουρέκι, καὶ κατὰ τὰ γεύματα ἡ διαιτα ἦταν ἀληθινὰ σπαρτιατικὴ, ἡ μόνη του δὲ ἀδυναμία ἦται τὰ γλυκὰ καὶ τὰ φρούτα, δπως κι' ἀπὸ νοστιμάδες, τὰ παστωμένα μεσολογγίτικα ψάρια καὶ ίδιαίτερα τὰ πετάλια τῆς τσιπόρας, τοῦ στεραδιοῦ (κέφαλου) καὶ τοῦ καθαρόγελου, ποὺ ὅταν εύρισκαν εύκαιριες, τοῦ ἐστελγαν «πεσκέσι», μαζὶ μὲ τὰ σεβάσματά τους, οἱ ίδιαράδες (ἰχθυοτρόφοι) φίλοι του. Η λαϊκὴ ὅμιλος φαγτασία εἶχε δημιουργήσει τὸ θρῦλο, σὰν καὶ τόσους ἄλλους στὸν τρόπο τῆς ζωῆς του, ὅτι ἔτρωγε κάθε... δέκα ἥμέρες. Πρὶν δὲ καὶ μετὰ ἀπὸ κάθε γεῦμα ἐσυγήθιζε γὰρ παίρνη λίγο ἀλάτι (ἀφρίνα μεσολογγίτικη), ωφέλιμο στὸ αἷμα καὶ στὴ θρέψι, δπως τὸ διεφήμιζε στοὺς φίλους του. Αλλὰ καὶ στὸ Λογδίγο ποὺ ἦται, τὸ ἀλάτι του τὸ προμηθευόταν

πάγτα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι — συνήθεια ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἀπὸ τὸν πατέρα του — κι' ὅταν εἶχε κανένα μουσαφίρη Ἐγγλέζο στὴν πρεσβεία, τοῦ ἔλεγε χαριτολογώντας πὼς τὸ μπιφτέκι του θὰ τὸ εὔρισκε, χωρὶς συζήτησι, νοστιμώτερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τῆς ζωῆς του, γιατὶ ήταν ἀλατισμένο μὲ τὴν δυομαστὴν ἀφρίνα τῆς πατρίδας του...

Κρασὶ δὲν ἔθαξαν ποτὲ στὸ τραπέζι: (κάποτε μάλιστα ποὺ σὲ κάποια γιορτή, ὅπου τὸν κάλεσε δὲ πλούσιος φίλος του Λεκάτης, δὲ Τρικούπης ἔφαγε ἀργὸν τῆς σουύλλας καὶ ἦπιε καὶ ρετσίγα, τὸ γεγονός τὸ ἐσχαλίασαν δλες οἱ ἀντιπολιτευόμενες ἔφημερίδες τῆς ἐποχῆς ὡς «ἀρχὴν ἔξαιρθρωπισμοῦ τοῦ πρωθυπουργοῦ»!!). Οινοπνευματώδη ποτὰ δὲν ἔδοκιμαζε σὲ καμμιὰ περίπτωσι, καὶ δὲ καπνὸς τοῦ ήταν ἀγνωστος. Τὸ μεσημέρι δὲν κοιμόταν ποτέ, οὔτε τὸ βαρὺ καλοκαίρι: ἀκόμα, καὶ γεγικὰ δὲ πνοις του ήταν πολὺ περιωρισμένος. Ό λαϊκὸς ὅμιλος πάλι: θρῦλος τὸν ἔφεργε δι: κοιμόταν ἀκουμπισμένος στὸ γραφεῖο του, κι' θι σὲ κρεβάτι: δὲν ἔπεφτε οὔτε μιὰ φορὰ τὸ μῆγα!!

Κατεῖχε στὴν ἐντέλεια τέσσερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες: Ἀγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά καὶ Γερμανικά, δπως καὶ τὰ Λατινικά, ποὺ τὰ μιλοῦσε κι' αὐτὰ δταν — σπάνια βέβαια — εῦρισκε συγομιλητὴ κατάλληλο. Καὶ τότε ἀναθυμόταν μὲ νοσταλγία τὰ περασμένα χρόνια τῶν σπουδῶν του στὸ Παρίσι, ὅπου, μὲ Γάλλο ιερωμένῳ φίλῳ του, σὲ πολύωρους περιπάτους των στὰ μαγευτικὰ Ἡλύσια Πεδία, συγδιαλέγονταν στὴ θεία γλώσσα τοῦ Κικέρωνα, ποὺ ίδαιτερα τὸν ἑγοήτευς ὡς ρήτορας, καὶ τοῦ δποίου ἡ ἐπίδρασις, στὴ σκέψι τοῦ Τρικούπη, ὑπῆρξε καταφανής, δπως τὸ δείχνουν πολλοὶ λόγοι του.

Ἔταν ἐγκυροπαιδικώτατος καὶ τὸν διέκρινε δῖξεια ἀντίληψις, μνήμη τεραστία καὶ κρίσις διαυγής. Παρακολουθοῦσε δλη τὴ φιλολογικὴ κίνησι, γτόπια καὶ ξένη, καὶ ἡ ἀδυναμία του ήταν δ Γκαΐτε. Τὸν Φάουστ τὸν ἥξερε ἀπ' ἔξω καὶ τὰ περιθώρια τοῦ θιδλίου ήταν γεμάτα σημειώσεις μὲ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις του πάγω στὸ ἔργο. Ἐθαύμαζε ἐπίσης τοὺς Δαρβίνο καὶ Σπένσερ καὶ μελετοῦσε μὲ ἀληθινὸ πάθος, τὸ πάθος τοῦ στοχαστῆ, τὰ θιδλία τῶν διασημοτέρων ὑλιστῶν φιλοσόφων τοῦ αἰῶνα του, γιὰ τὴ σύστασι καὶ τὴ δύναμι τῆς θλητῆς, τὴ γένεσι τῆς ζωῆς, τὶς λειτουργίες

τῆς ψυχῆς κλπ. Καὶ παρ' ὅτι, τὸ γεγονός αὐτό, ἔδινε στοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους πρόσθετα... ἐπιχειρήματα, διτανά ἀθεος, ἐν τούτοις ὁ Τρικούπης μὲ τὴν παρρησία, ποὺ πάντα τὸν διέκρινε, ήταν ἀμείλικτος πολέμιος τῆς θεωρίας τῶν ὑλιστῶν, καὶ μὲ πεισμα ἀπέκρουε τὸ δόγμα τους, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἀπόρροια τῶν λειτουργιῶν τῆς ὅλης.

Ἐγδιαφέρον εὑρίσκε καὶ σ' αὐτὴ τὴν ζωολογία ἀκόμα, κι' διτανά κάποτε στεγός φίλος του, βλέποντάς τον νὰ διαβάζῃ στὰ γαλλικὰ ἔνα βιβλιαράκι μὲ τὸν τίτλο: «Περὶ ψυχολογίας τῶν ζώων», τὸν ρώτησε μὲ τὸ θάρρος ποὺ εἰχε μαζί του: «κύριε πρόεδρε, θέλετε νὰ μάθετε τὴν ψυχολογία τῶν ζώων;», ὁ Τρικούπης τοῦ ἀπήγνητησε χαμογελώντας: «Μάλιστα· διέτι ἔχω σπουδάσει ἔως τώρα τὸ θέμα τοῦτο πρακτικῶς».

Κι' ὅταν ἀκόμα δὲν τοῦ ἔμενε καιρὸς γιὰ νὰ διαβάσῃ κάποιο νέο φιλολογικὸ βιβλίο, ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ τιμητικὰ τοῦ πρόσφεραν οἱ συγγραφεῖς των, γνόπιοι καὶ ἔνοι, φρόντιζε νὰ ἔκελεψῃ λίγες ἔστω στιγμές, ἀπὸ τὶς τόσες ἀσχολίες του, γιὰ νὰ ρίξῃ τουλάχιστον μιὰ ματιὰ στὶς πρώτες καὶ τὶς τελευταῖς σελίδες του. «Οταν δὲ κάποιος διαγοσύνεινος φίλος του, πρὸς τὸν δποίον ὁ Τρικούπης ἀπεκάλυψε αὐτὴ τὴν τακτική του, τοῦ παρετήρησε πώς μὲ τοῦτο τὸν τρόπο δὲν ἡταν δυνατὸν νὰ σχηματίσῃ γνώμη καὶ γιὰ τὸ πιὸ σύντομο ἀκόμη ἔργο, μιὰ καὶ δὲν εἰχε ὑπ' ὅφι του τὴν ὅλη πλοκή του, ἐκείνος τοῦ ἀπήγνητησε χαριτολογώντας: «Ἐργα καθαρᾶς φαντασίας, δύναται τὶς νὰ διέλθῃ ἀναγιγνώσκων τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος. Τὰ λοιπὰ συμπληρώνει αὐθαίρετως, ὡς δ συγγραφεὺς διὰ τῆς φαντασίας του».

Ἄλλὰ καὶ τὸ θέατρο καὶ ἡ μουσικὴ τοῦ ἀρεσαν ὑπερβολικά, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἕδραν στὰ 1871 τοῦ Μουσικοῦ καὶ Δραματικοῦ Συλλόγου Ἀθηγῶν, παρὰ τὶς τεράστιες ἀσχολίες του, δέχτηκε νὰ μετάσχῃ ὡς ἀπλοῦς σύμβουλος εἰς τὸ τότε καταρτισθὲν πρώτον Διοικητικὸν Συμβούλιον, κατὰ τὴν θητεία του δὲ ἐκείνη, ἐργάστηκε γιὰ τὴν προκοπή του μὲ δραστηριότητα καὶ ἐνθουσιασμό.

Ἡ Ἰστορία ἀποτελοῦσε τὴν ἴδιαιτερη πνευματική του ἀσχολία, κι' ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ σοφὸς Ἰστορικὸς II. Καρολίδης («Ἐστία» 27 Ἰανουαρίου 1897), «ἐσπούδαζε ἐπισταμένως τὴν Βυζαντινὴν Ἰστορίαν ἵνα γοήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ ἀκριβέστερον τὸν

έθνικον... ήτο δὲ τοῦτο διὰ τὸ Χ. Τρικούπην προεισαγωγική μελέτη διὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν χριστιανικῶν λαῶν αὐτῆς, ίδιαιτατα δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὃς ἐμελέτα μετ' ίδιαζούσης ἀγάπης τὴν γεωγραφικὴν καὶ ἔθνογραφικὴν ιστορίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας... ίδιᾳ δὲ τὰ ἔθνολογικὰ ζητήματα, τὰ συγδέομενα μετὰ τῶν ὀνομάτων τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας».

Καὶ συνεχίζει δὲ Καρολίδης: «... ἐν τοιαύταις μελέταις... σὺν τῇ ἔθνικῇ πατριωτικῇ ἔξαρσει φιλοπάτριδος πολιτευτοῦ, ἐκραταιοῦτο ἐν αὐτῷ καὶ πνεῦμα νηφάλιον θετικοῦ καὶ περιφρόντιδος πολιτικοῦ ἀγδρός, ζητοῦντος γὰρ δώση εἰς τὰ ἔθνικὰ ίδεώδη μορφὴν καὶ τάσιν θετικὴν πολιτικήν, καὶ νὰ διανοίξῃ σύτῳ τὴν ἀσφαλεστέραν ὁδὸν πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἔθνικοῦ προσρισμοῦ».

Τέτοιο θαρύν ἔξοπλισμὸν διαθέτοντας δὲ Τρικούπης, πάνω στὰ θέματα τῆς μακραίωνης ιστορίας μας, ήταν ἔνας ἀσυναγώνιστος συζητητής σὲ κάθε περίπτωσι: ἔθνικῆς μας διεκδικήσεως.

“Οταν σὲ συγένευξὶ του στὸ Παρίσι μὲ τὸν ἀνταποκριτὴ τῶν «Καιρῶν» τοῦ Λογδίγου Βλῶντιτς, τοῦ ἐτέθη ἀπὸ ἔκεινον τὸ θέμα τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης καὶ σὲ συνέχεια τὸ ἔρωτημα γιὰ τὴ στάσι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων σὲ παρόμοια ἔνέργεια, δὲ Τρικούπης — ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἐπλούτισε τὸ στόλο μας, μὲ τὰ τρία θωρηκτά, «Γδρα», «Σπέτσες» καὶ «Ψαρὰ» ἀκριδῶς γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ — τοῦ ἀπήγνησε: «... Θὰ μεταδῶμεν εἰς Κρήτην. Θὰ ἔξεγειρωμεν τὴν ίδεαν τῆς ἀνεξαρτησίας. Οἱ Κρήτες θὰ πέσουν εἰς τὰς ἀγκάλας μας καὶ τίποτε τότε δὲν θὰ δυγκθῇ γὰρ μᾶς χωρίση... Ἡ Κρήτη θὰ ἐνθυμίζῃ τὴν Χίον καὶ ήμεῖς θὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν σελίδα τοῦ Μεσολογγίου. Αἱ ήρωικαὶ μας προσπάθειαι θὰ ἐπιστεφθῶσιν τέλος ὑπὸ τῆς Εύρώπης».

Εἶχε μεγάλη ἀκόμα κλίσι στὴν Ἀρχαιολογία, τὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες, ὅπως καὶ στὴ μουσική, καὶ θαρύνουσα πάντοτε γνώμη σ' δλα τὰ θέματα (ἐπιστημονικά, καλλιτεχνικά, τεχνικά, στρατιωτικά), ὡστε γὰρ καταπλήσση κυριολεκτικὰ τοὺς εἰδικούς, δσάκις ἀνέπτυσσε τὶς σοφὲς ἀπόψεις του καὶ νὰ μαγνητίζῃ ἀληθινὰ τοὺς ἀδαεῖς, ὅπως συγένη κάποτε στὴ Βουλή, δπου, ἐξ ἀφορμῆς κάποιου νομοσχεδίου, τοὺς μίλησε γιὰ γεωλογία, δρυκτολογία καὶ... διαρωτίνη!!, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀκουγαν οἱ περισσότεροι δουλευ-

τέσ!... Μάλιστα δέ, όταν κάποτε άγοιξε πλατειά συζήτησι μὲν ἐπιφανῆ Πρώσσο στρατηγὸς σὲ καθαρῶς στρατιωτικὰ ζητήματα, ἐκείνος ἔξέφρασε τὸ θαυμασμό του γιὰ τὶς ἀπέραντες γγώσεις τοῦ διακεκριμένου Ἐλληνα πρωθυπουργοῦ, καὶ εἶπε χαρακτηριστικά, πώς στὴ ζωὴ του «δὲν εἶχε ἀκούσει ἀλλη φορὰ πολιτικὸ τέσσο ἐγκρατῆ εἰς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα».

Γι' αὐτό, τόσο οἱ ἀγώτατοι κρατικοὶ λειτουργοί, δυο καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς κάθε κλάδου δημοσίας ὑπηρεσίας, μόλις ἐκαλοῦντο ἀπὸ τὸν πρόεδρο «εἰς συνεργασίαν» τοὺς κοδόντανε τὰ πόδια ἀπὸ τὴ σκέψι μήπως κάμιουν καμμιὰ γκάφα κατὰ τὶς εἰσιγγήσεις των.

Ἐδέχετο πάντα δρθιος, κατὰ τὴν ἀγγλικὴ συνήθεια (ἀληθιγὸς τζέντλεμαν στὸ ηθος καὶ τοὺς τρόπους) καὶ τῇ εὐγένειᾳ του, ἡ μετριοφροσύνη του καὶ τῇ λεπτότητά του παρουσίαζαν κάτι τὸ παιδικὸ καὶ τὸ συγεσταλμένο, ποὺ ἀποτελοῦσαν χτυπητὴ ἀντίθεσι μὲν τὴν αὐστηρότητα τῆς μορφῆς του.

Κατὰ τὶς ἀκροάσεις του μὲν τὸ λαὸ (ἐπιτροπὲς κλπ.), δὲν ἐφήρμοζε ποτὲ τὸ σύστημα τῶν παλιῶν πολιτευομένων, νὰ παριστατα: σ' αὐτὲς καὶ δ τοπικὸς κομματάρχης, γιὰ νὰ τοὺς δεσμεύσῃ κοιματικά, καὶ ήταν ἀπόλυτα ἐνημερωμένος σ' δλα τὰ θέματα ποὺ τοῦ ἔθεταν οἱ ἐπισκέπτες του, ὥστε προκαλοῦσε τὸ θαυμασμὸ δλων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνησυχία τους πολλὲς φορές. μήπως τὸ αἰτημά τους τὸ εὑρίσκε πονηρὸ ή ἀσύμφορο γιὰ τὸ λαὸ καὶ τὸ κράτος. Δὲν τὸν ἀκούραζε οὔτε τὴ δρθοστασία, οὔτε τὴ πολυλογία — συγκριτισμένο ἐλληγικὸ ἐλάττωμα νὰ μιλᾶνε δλοι: κατὰ τὶς διαδικὲς παραστάσεις πρὸς διποιωνδήποτε ἀρμόδιο — κι' ἔνα χαριτωμένο ἀγένδοτο τοῦ προέδρου, ποὺ ἔμεινε ἴστορικὸ καὶ δημιοւςεύθηκε στὸν ἐγχώριο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τύπο, ἀλλὰ καὶ στὶς μεγαλύτερες εὐρωπαϊκὲς ἐφημερίδες, δπως στὸν παρισιγὸ «Φιγγαρώ» καὶ τὸ «Χρόνο», τοὺς «Καιρούς» καὶ τὴ «Σημαῖα» τοῦ Λογδίου κλπ., εἶγαι καὶ τὸ παρακάτω.

Βρισκόταν στὴ Θήρα, Γενάρη μῆνα τοῦ 1891, καὶ τὸν εἰχαν πραγματικὰ ξεθεώσει οἱ ἐπιτροπὲς καὶ οἱ πολῖτες μὲν τὰ διάφορα αἰτήματά τους. Οἱ ἀκροάσεις γίνονταν ὀληγμερίς καὶ χωρὶς διακοπή, ώς που τὸ ρολόι τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ ἐσήμανε μεσάνυχτα. Μιὰ ἐπιτροπὴ ἐπιπορραπτῶν τότε, ποὺ ἐπὶ ὕρες δὲν εἶχε κατορθώσει γὰ πάρη σειρά, παρεκάλεσε τὸν Τρικούπη νὰ τὴν

δεχτή τήν έπομένη, γιά νά μπορέσουν νά μιλήσουν ξεκούραστα. Και κείνος, χωρίς κακούμια δυσφορία, τους έδωσε ραντεβού γιά τίς... 5 τό πρωΐ!!

‘Αλλά τό πιὸ ἀστεῖο δπ’ ὅλα τὰ γγωστά, δσο καὶ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ μαζί τῆς ἀπίστευτης ἐγγμερότητός του σὲ ὅλα — μικρὰ καὶ μεγάλα, σοθικὰ καὶ τιποτένια — εἶναι: καὶ τοῦτο. Στὴν ‘Αθήνα κάποτε, μιὰ ἐπιτροπὴ χαλδαῖοῖς διαμερίσαντα πῆγε σπίτι του γά διαιμαρτυρηθῆ γιὰ τὴ μελετώμενη τότε ἀπὸ τὸν πρόεδρο ἐπιβολὴ διασμοῦ στὴ ζάχαρη. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξι θημως τῶν ἐπιχειρημάτων τους μπῆκαν καὶ σὲ τεχνικὰ θέματα τοῦ ἐπαγγέλματός των, καὶ τότε ὁ Τρικούπης, ποὺ ηὔερε καλὰ καὶ τὰ τοῦ... χαλδᾶ ἀκόμια (!) τους ἔκαμε σωστὸ μάθημα περὶ χαλδαδοποιίας (!!), ώστε γά τους ἀφήσῃ κυριολεκτικὰ ἄγανθους. Καὶ δπως κατέηκαν, κατατροπωμένοι: ἀπὸ τὴν ἄγιστη μάχη, τὶς σκάλες τῆς πρωθυπουργικῆς κατοικίας, ἔνας τῆς ἐπιτροπῆς εἶπε τὸ ἑξῆς ἀμίμητο σὲ συγτεχνίτη του, ποὺ περίμενε, δλος ἀγωνία, στὸ πεζοδρόμιο, καὶ ποὺ τὸν ρώτησε γιὰ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ συγάντησι τους μὲ τὸν κυδεργήτη: «... Ἐπήγαγε μὲ τὴν ἰδέα ὅτι θὰ τὸν πείσωμε, ἀλλὰ μᾶς ἔπειτε αὐτός... Τίποτε δὲν τοῦ ξεφεύγει: μᾶλησε γιὰ τὴν τέχνη μας καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τοῦ χαλδᾶ, σὰ γὰ ήταν ὁ ἴδιος χαλδαῖος...» (‘Ακρόπολις» 6 Ἀπριλίου 1896).

‘Οταν κάποτε, στὸ Μεσολόγγι — φημισμένο, δπως καὶ τὸ Αιτωλικὸ ἄλλως τε, γιὰ τὴν ὑφαντουργία του — γιὰ γά ἐνισχύση τὴν προσπάθεια τῶν εἰδικευμένων σ’ αὐτὴ τὴν τέχνη συμπολιτιστῶν του, τους ἔκαμε, σὲ εἰδικὴ συγκεντρωσι, πλήρη τεχνικὴ ἀνάπτυξι πάνω στὸν τρόπο τῆς ἐργασίας των, ώστε γά ἐπιτευχθῆ ἡ ποιοτικὴ καλλιτέρευσις τῶν ὑφαντῶν μας καὶ ἀποδῆ ἔτοις εὐκολώτερη ἡ διάθεσίς του στὸ ἔξωτερικό, ἔμειναν, δλοι οἱ παριστάμενοι, ἔκπληκτοι μ’ αὐτὰ ποὺ ἀκουσαν, καὶ πολλοὶ, ἀπὸ κείνη τῇ στιγμῇ ἔγιναν πολιτικοὶ του φίλοι, γιατὶ κατάλαβαν ἀπὸ τὰ λόγια του, πόσο ζωηρὸ ήταν τὸ ἔνδιαφέρον τοῦ Τρικούπη, γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ τόπου μας. Κι’ ὅταν ὁ χάρος ἥρθε πιὰ γά τὸν πάρη ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμο, τόσο πρόωρα καὶ ὑπὸ τόσο τραγικές συνθῆκες, οἱ ὑφάντρες μας πρώτες - πρῶτες, εὐγνώμονες γιὰ τὸ καλὸ ποὺ τοὺς ἔκαμε, μὲ συγκινητικὰ τηλεγραφήματα καὶ παντοειδεῖς ἐκδηλώσεις, ἔκλαψαν τὸ μεγάλο προστάτη τους μὲ πρωτοφανῆ συντριβή.

‘Η τάξις στὰ χαρτιά του ήταν παροιμιώδης καὶ μποροῦσε καὶ στὸ σκοτάδι ἀκόμα νὰ δρῇ καὶ τὸ πιὸ μικρὸ χαρτάκι, ὅπου εἶχε καταχωρημένη κάποια σκέψι του, κάποιο ὑπηρεσιακὸ σημείωμα. ‘Η εἰλικρίνεια του δὲν εἶχε δρια, καὶ ήταν εὐθὺς μέχρις ὥμετητος. Δὲν ἤξερε νὰ λέῃ πράγματα διφορούμενα στοὺς φυγοφόρορους του κατὰ τὴν καθιερωμένη τακτικὴ τῶν πολιτευομένων τότε (;) ... καὶ μὲ ἔνα NAI η ἔνα OXI ἔκλεινε κάθε συζήτησι, σὲ πεῖσμα τῶν κομματαρχῶν του, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὴν πολιτικάντικη γνωστροπία, ἐκείνης ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς.

‘Οταν ἐργαζόταν στὸ γραφεῖο του τὴν προσοχὴ του δὲν τὴν ἀποσποῦσε ἀπολύτως τίποτε, ἔστω καὶ ἀν γιγάτων σωστὸς χαλασμὸς γύρω του. Τοῦ ἀρεσε ἡ ἀγεσις, ἀλλὰ δὲν δυσκολευόταν νὰ ὑποδηληθῇ καὶ στὴ χειρότερη ταλαιπωρία, εἴτε σκαρφαλώνοντας, σὰν τὸ ἀνάλαφρο τσοπαγούδι, τὰ κακοτράχαλα δουγὰ τῆς Αἰτωλοακαρναγίας, εἴτε πέφτοντας γιὰ τὸ σκληρὸ σανίδι του χωριάτικου σπιτιοῦ — ἐκείνου μάλιστα τοῦ καιροῦ — δταγ τὸ ἐπέδυλε ἡ κομματικὴ ἀνάγκη κατὰ τὶς ἐκλογές.

Στὰ σπόρι εἶχε μεγάλη ἐπίδοσι (ἱππασία, κωπηλασία, κολύμπι, δπου ἐσημείωσε ρεκόρ γιὰ τὴν περιοχή, κάποιο καλοκαρί: στὴν Αἴγια, κάνοντας τὴ διαδρομὴ μέχρι τὸ Ἀγκίστρι, 3 ὀλόκληρα μίλια, διχως διακοπή), ήταν δὲ δεινὸς πεζοπόρος κι’ ἀλλοίμορο σ’ ὅποιον ἀπὸ τοὺς φίλους του εἶχε τὸν ἕρωισμὸ γὰ τὸ συντροφέψη στοὺς μακρυγούς περιπάτους του. Ἀπαράμιλλος ἐπίσης ήταν καὶ στὸ δύσκολο καὶ πολύπλοκο παιγνίδι «ούίστ», ποὺ ἔπαιζε κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴν Ἀγγλία μὲ τὸ λόρδο Δοῦπλιγ, φημισμένο, γιὰ τὴν ἐπιδεξιότητά του, σ’ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη.

Κι’ ἐνῶ ήταν τόσο σοβαρὸς κι’ ἀγέλαστος σχεδὸν τὶς ὥρες τῆς ἀσχολίας του μὲ τὰ κοινά, δπως τὸν σκιαγραφοῦμε παραπάνω, καὶ πάντα «σκυθρωπὸς τὴν ὅψιγ», στὶς συντροφιές του παρουσιάζετο χαριέστατος, διμιλιτικώτατος, εύφυιολόγος, ἀκόμα δὲ καὶ ἀστεῖος, ἀλλὰ καὶ σκωπικὸς κάπου - κάπου, καὶ ἤξερε νὰ προσαρμόζεται μὲ τὸ περιβάλλον ἀμέσως.

Μὲ τοὺς σοφοὺς ήταν σοφός, μὲ τοὺς ἀγθρώπους τοῦ λαοῦ καταδεκτὸς καὶ ἀπλός, καὶ μὲ τὶς κοσμικὲς κυρίες — ἀδρὸς σὰν μεσαιωνικὸς ἵπποτης στοὺς τρόπους καὶ στὴ συμπεριφορὰ γενι-

καὶ — ἔπιανε συζήτησε· καὶ γιὰ τὴ μόδα ἀκόμα, γιὰ γὰ τοὺς εἰ-
ναὶ εὐχάριστος. Γιὰ δὲς δὲ ἥθελαν γὰ συζήτοῦν πολιτικὰ μαζὶ
του, ἔλεγε πώς αὐτὸς ὡφείλετο στὸ δτι δὲν καταλάβαιναν τίποτε
ἀπὸ πολιτική, καὶ κάποτε πρόσθεσε μὲ τὸ ἥχηρό του γέλιο σὲ δ-
μιλο φίλων του δουλευτῶν: «Εἰγαι θέλετε δὲ ἔρως τοῦ ἀγνώ-
στου...».

«Ἄλλες σχέσεις... δὲν εἶχε μὲ τὶς γυναικες, καὶ γιὰ τὸν Τρι-
κούπη «αἱ ἡδοναὶ, αἱ διασκεδάσεις, ἡ γλυκυτάτη θαλπωρὴ τῆς γυ-
ναικείας φιλίας ἦτο “τέρρα ἴνκργνιτα”», δπως ἔγραψε ἡ «Ἀκρό-
πολις» (2.4.1896) σὲ σχετικὴ νεκρολογία, παρ’ δτι εἶχε ζῆσαι τὰ
πνευματικὰ καὶ σωματικὰ προσόντα, ὅχι ἀπλῶς γ’ ἀγαπηθῆ, ἀλλὰ
γὰ λατρευθῆ κυριολεκτικὰ ἀπὸ κάθε γυναικα ποὺ θὰ τῆς ἔρριγνε
μιὰ θερμὴ ματιὰ μ’ ἔκεινα τὰ σαγηγευτικὰ μάτια.

Καὶ σ’ αὐτὸ τὸ ἀμαρτωλὸ Παρίσι δπου συμπληρώγοντας τὶς
σπουδές του ἔζησε πάνω στὴν ἀκρὴ τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς δ-
μορφιᾶς του — πρέσβυς μας ἔκεινα τὰ χρόνια ἣταν ὁ ἀδελ-
φὸς τῆς μητέρας του Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος — δὲν ἐγνώρισε
γλέντια, ξενύχτια, οὕτε ἡδονὲς γεύτηκε, γιατί, δπως ἔγραψε πάλι
ἡ «Ἀκρόπολις» τότε, «... ἐν πρᾶγμα ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας τὸν
ἀπερρόφησε: ‘Ἡ ἔργασία. Εἰς κύκλος ίδεων τὸν περιέλεισε: ‘Ἡ
ίδεα τῆς δόξης, τῆς ἔξουσίας τοῦ Κράτους».

Χαριτωμένο εἶγαι τὸ παρακάτω ἀνέκδοτο σ’ ἔνα μεγάλο χορὸ
τῶν Ἀνακτόρων ἐπὶ διασιλείας τοῦ Γεωργίου Α’ παραμονὴ τῆς
Πρωτοχρονιᾶς στὰ 1883.

Μόλις φάγηκε ὁ Τρικούπης στὶς λαμπρὲς αἴθουσες, φορώντας
τὸ κομψὸ φράκο του καὶ τὰ ἐλληνικὰ παράσημα του, ποὺ ἀστρα-
ποδιολούσαν κάτω ἀπὸ τὰ δυνατὰ φῶτα τῶν πολυελαῖων, τὸν πε-
ρικύκλωσαν 50 καὶ πλέον κυρίες καὶ δεσποινίδες, δλες τῆς μεγά-
λης ἀριστοκρατίας καὶ κοσμιοπολίτισσες, κι’ αὐτὸς ἄρχισε γὰ τοὺς
διηγεῖται διάφορα μὲ τὴ συγαρπαστικὴ στωμαλία του. «Ο χορὸς¹
εἶχε διακοπὴ σχεδὸν ἀπὸ τήν... ἀποχὴ αὐτὴ τοῦ ὥραίου φύλου,
ἀπορροφημένου ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Τρικούπη, κι’ ἔνας ἀπὸ
τοὺς ὑπουργούς του, ὁ σοφὸς νομοδιδάσκαλος Παῦλος Καλλιγᾶς,
διηγεῖτὸς γιὰ τὸ σπινθηροβόλο πυεῦμα του, ἔρριξε τήν ίδεα γὰ
ἐλευθερώσουν τὸν πρόεδρο «ἀπὸ ἔκείνη τὴ γυναικεία ζώη ποὺ
τὸν περιέσφιγγε». Ἄλλα στάθηκε ἀδύνατο γὰ διαρρήξουν τὸν

κλοιό του σάρκιγου τείχους, που είχαν δημιουργήσει γύρω του τὰ ἀγαλμάτινα καὶ μυρωμένα κορμιὰ τῶν θαυμαστριῶν του, καὶ μόνον ὅταν τὸν φώναξε δῖασιλᾶς ἐλευθερώθηκε... καὶ δὸς συγεχίστηκε μὲν μπρόσ, ἀφοῦ μάλιστα δαλσάρησε καὶ δὸς Τρικούπης, μὲν γτάμα του τὴν πεντάμορφη καὶ χαριτωμένη διασιλισσα. Ἡ μαργεία του δέ, πάνω σὲ μιὰ ἐπιφανῆ Ἀγγλίδα, τὴν γυναῖκα του μεγάλου πολιτικοῦ τῆς Βρετανγίας καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς λόρδου Πάλμερστον, συγδυασθείην μὲν μιὰν ἀτράγταχτη ἐπιχειρηματολογία, ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1862 τὸν ἐφιλοξένησε ἐπὶ διήμερον τὴν ἔξοχική της ἐπαυλι, εἰς Broadbands, διου τοῦ δόθηκε πολύτιμη εὐχαριστία νὰ τῆς ἀναπτύξῃ τὶς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις — ἀφοῦ πιὰ εἶχε γίνει ἡ ἔξωσις τοῦ Ὁθωνοῦ, «τοῦ νακοῦ δαίμονος τῆς Ἑλλάδος», δπως τὸν ἀπεκάλεσε δὸς Πάλμερστον, στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο θαυματήματες τότε «διαλέξεις» του μὲν τὸν Τρικούπη, καθὼς δὲ τελευταῖος ὑπὸ τὴν ἴδιότητα τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Ἑλλάδος εἰς Λογδίγον,¹ ἀνέφερε πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἑξωτερικῶν διὰ τοῦ ὅπ² ἀριθ. 120 τῆς 25 Ὁκτωβρίου / 6 Νοεμβρίου 1862 ἐγγράφου του — κατὰ πολὺ συνέτειγε εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς ἔξωτερης πολιτικῆς τῆς Θαλασσοράτειρας στὴ Μέση Ἀνατολή!... μὲν τὴ θαυματουργὸ τότε κατάληξι, μετερα ἀπὸ ἀπροσδόκητη πρωτοδουλία αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Πάλμερστον, νὰ μῆς παραχωρηθῇ ἡ Ἐπτάγησος, καὶ μάλιστα μαζὶ μὲ τὶς διχυρώσεις τῆς (ἐκτὸς τῶν φρουρίων τῆς Κερκύρας, τὰ ὁποῖα κατεδαφίσθησαν), δπως σχεδὸν τὴν εἶχαν καὶ ἐκεῖνοι γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους στὴ Μεσόγειο, καὶ δπως περίου τὸ ζητοῦσε ἀπὸ χρόνια μπροστά, τόσο ἐπίμονα, δὸς Τρικούπης.²

1. Ἡταν ἡ ἐποχὴ, δπου γιὰ λόγους οἰκονομιῶν!... εἶχε καταργηθῆ ἀπὸ τὴν Κυδέρηνης: Βουλγαρη, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες πρεσβεῖες μας, καὶ ἡ πρεσβεία τοῦ Λογδίγου.

2. Γιὰ τὴν ιστορικὴ ἀκρίδεια, δὸς Τρικούπης δὲν ὑπέγραψε στὴν ὁριστικὴ συνθήκη τῆς 17/29 Μαρτίου 1864 «Περὶ προσαρτήσεως τῶν Ἰονίων νήσων εἰς τὴν Ἑλλάδα» τὸν ὄρον τῆς κατεδαφίσεως τῶν φρουρίων, καθὼς δὲ ἐδήλωσε στὴ Βουλή, σὲ μιὰ ἔξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ ἀγόρευσί του ἐπάνω σ' αὐτὸς τὸ θέμα (Συγεδρ. 19 Ἰουλίου 1865), μὲ τὴν κατεδάφισι τούτων «οὐδέλως ἥλατοσύτῳ ἡ κυριαρχία μας ἐπὶ τῆς Ἐπτανήσου, ἀφοῦ εἰχομεν τὸ δικαίωμα γὰ ἀνοικοδομήσωμεν τὰ φρούρια ταῦτα ἀποτελήποτε». Ως πρὸς δὲ

Καὶ τὴν κορωνίδα τῆς γυναικείας λατρείας, ἀλλὰ καὶ τοῦ σεῖδος μαζί ἀπέναντι τοῦ Τρικούπη, ἀποτελεῖ μία συγκινητικωτάτη ἐκδήλωσις τῆς δυομαστῆς, σ' δλόχληρη τὴν Ἀθήνα, γιὰ τὰ πλούσια ψυχικά της χαρίσματα καὶ τὴν λογιωσύνη της, συζύγου τοῦ τότε πρεσβύτερου τῆς Αὐστροουγγαρίας στὴ γάρα μας θαρώγου Κδζεν, ἡ ὁποία γονατιστὴ ἐπὶ δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας, κρατοῦσε μὲ διαθειὰ κατάγνει καὶ μὲ ἀσυγκράτητους λυγμούς, ἀγκαλιασμένο τὸ φέρετρο τοῦ μεγάλου γενεροῦ καὶ ἐγκάρδιου φίλου της. "Οταν δέ, ὅστερα ἀπὸ λίγες ὥρες, τὸν κατέβαζαν, τέλος, στὸν τάφο, πάλι λιὰ γυναικα, ὑπνωτισμένη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τῇ γονητείᾳ τῆς μεγαλοφυΐας του, δρέθηκε, μέσα σ' ἐκεῖνο τὸν ὡκεανὸ τοῦ ἄφωνου πλήθους, νὰ τοῦ ἀπευθύνῃ τὸν ὅστατο χαιρετισμό. "Ηταν ἡ διάσημη τραγῳδός μας Εὐαγγελία Παρασκευοπούλου — ἡ Ἐλληνίδα Σάρκα Μπεργάρ, δπως τὴν ἀποκαλούσαν — ποὺ μὲ πραγματικὸ σπαραγμό, σκορπώντας στὸ νεκροκρέβατό του ἔνα μπουκέττο ἀπὸ τὰ ὥραιότερα λουλούδια τ' Ἀπρίλη, ἔφωνης στὸν πιὸ δραματικὸ τόνο τῆς θείας τέχνης της τὰ ἀπλὰ τοῦτα λόγια: «Εἰς τὸν μέγιστον τῶν ἀνδρῶν τῆς γεωτέρας Ἐλλάδος, δλίγα ἀγθηγῆς καλλιτέχνιδος».

'Αλλὰ καὶ μὲ τοὺς γεαροὺς δανδήδες ἀγοιγε συζητήσεις γιὰ τὴν ἀνδρικὴ μόδα. Κι? ὅταν εἶχε κέφι, τοὺς ἔκκνες ὑποδείξεις γιὰ τὴν ἔνδυμασία τους, τὴν κόμμωσί τους καὶ τὴ γραβάτα τους ἀκόμια, καὶ κάποτε σ' ἔνα κομψεύμενο τῆς ἐποχῆς, τοῦ εἰπε πώς ἡ γραβάτα του δὲν συγηθίζεται ἀλλο, καὶ «μόνον ἔνα *garçon de magasin!* θὰ μποροῦσε νὰ τὴ φορῇ», τελικὰ δὲ τοῦ συγέστησε νὰ τὴν ἀλλάξῃ...

Στὶς κοινωνίες του σχέσεις ήταν ἴδιαιτερα τυπικὸς (γάλιους, κηδείες, ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις κλπ., μόνο στὸ σπίτι του δὲν ἔκανε δεξιώσεις, μὴ ἔχοντας τὰ οἰκονομικὰ μέσα γιὰ τέτοια ἔκδοσια), κατὰ δὲ τὶς προεκλογικές του περιοδείες στὴν ἐπαρ-

---

τὸν δρον τῆς οὐδετερότητος τῆς Κερκύρας καὶ τῶν Παξῶν, εἰπε, στὴν ἴδια πάλι ἀγόρευσί του, δ Τρικούπης, δτι «οὗτος ἐξηλείφθη δλοτελῶς καὶ ἔπαυσε νὰ ἔχῃ τὸν ἐπαχθῆ χαρακτῆρα ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἔκεινης καθ' ᾧ αἱ Δυνάμεις παραδέχθησαν δτι ἡ οὐδετερότης δὲν θὰ εἶχε πλέον συνεπείας, ὡς πρὸς τὴν ἔξουσίαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἐλλάδος ἐπὶ τῶν Ιονίων νήσων» (δηλαδὴ τὴν ἀποστολὴν στρατευμάτων εἰς τὴν Ἐπτάνησον κλπ.).

χια διέθετε και λίγα λεπτά τῆς ὥρας σὲ κανένα κεφαλοχώρι; Η και χωριουδάκι ακόμα, για νὰ πεταχτῇ σὲ ὥρισμένα σπίτια ἐκλεκτῶν του φίλων πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν δικῶν τους.

*Ηταν ἔξαιρετικὰ φιλαγθής, και τὸ σπίτι του, στὴν δύδην Ἀκαδημίας 64 (στὴ διασταύρωσι ἀκριβῶς μὲ τὴν δύδη Μαυρομιχάλη) ἦταν πραγματικὸς ἀγθόκηπος μὲ σπάνια και μυροβόλα λουλούδια, δισσοὶ και κάθε λογῆς δενδρύλλια φερμένα ἀπὸ κάθε γωνία τῆς γῆς, ποὺ τὰ ἐπειποιεῖτο μὲ προθυμία και στοργὴ η ἀδελφή του Σοφία, η δύοια μετὰ τὸ θάνατό του τὰ μετέφερε στὸν τάφο του γιὰ νὰ τοῦ κρατοῦν ἔκει θῆσιο και συντροφιά.

Κι' ἔνας παπαγάλος ποὺ μόλις τὸν ἔθλεπε φώναζε: «Ζήτω ὁ Τρικούπης!» ἀποτελοῦσε τὸ συμπλήρωμα τοῦ σπιτικοῦ του, μὲ τὸ λεθέντη φουστανελλοφόρο θυρωρὸ τοῦ γραφείου του, καμάρι τῆς γειτονιᾶς και συμπάθεια τοῦ κάθε ἐπισκέπτη. «Οσο γιὰ τὸν ἀγαπημένο του Λώφ, ἔνα κανελλὶ κυνηγιάρικο σκύλο, αὐτὸς πιὰ ήταν μέλος τῆς οἰκογενείας... Ο Τρικούπης ἐφρόντιζε προσωπικὰ και γιὰ τὸ φαγητό του ἀκόμα, και ὁ πιστός σκύλος, ἀνταποδίγοντας τὴν ἀγάπη του, καθόταν πάντα κουλουριασμένος στὰ πόδια τοῦ κυρίου του, ποὺ δὲν τὸν ἀποχωρίζονταν κι' ὅταν πήγαινε στὸν ὑπουργεῖο.

Ἡ ἐπίπλωσις τοῦ σπιτιοῦ του ήταν φτωχὴ και τὸ μοναδικὸ διντικείμενο ἀξέιδις ποὺ ἐστόλιζε τὸ ἀπέριττο σαλόνι του, ήταν μιὰ μικρὴ εἰκόνα τοῦ λόρδου Βύρωνα, πραγματικὸ δριτεύργητικ ζωγραφικῆς, δῶρο τῆς έκαστησας τῆς Ἀγγλίας στὸν πατέρα του.

Τὸ προσωπικό του γραφεῖο στὸ σπίτι, τὸ εἶχε πραγματικὸ σπουδαστήριο. Ἀπλὸ στὴν ἐπίπλωσι μὲ μιὰ μεγάλη διβλιοθήκη, δῆποι δὲν ὑπῆρχαν στοιβαγμένα κατὰ χλιαράδες τὰ διβλία, ἀλλὰ ήταν ὅλα διαλεχτὰ και τὰ περισσότερα σπάνια, ἐνέπνεε στὸν ἐπι-

1. Ο παπαγάλος αὐτός, δῶρο πλουσίου δμογενοῦς ἐγκατεστημένου στὴ Ζανζιβάρη, μεταχειρίζεται συχνὰ και τὴ λέξι: «μασκαρᾶ», κι' ὅπως λέγεται, θταν κάποτε, ἔνας πολὺ εύπαρουσίαστος κύριος, διαβεβαίωγε τὸν πρέδερο γιὰ τὴν «μέγερι θανάτου ἀφοσίωσί του», ἀκούστηκε ὁ παπαγάλος ἀπὸ τὸ διπλανὸ δωμάτιο νὰ τὸν ἀποκαλῇ μασκαρᾶς κι' ἔκεινος πάγωσε κυριολεκτικὰ δυστυχής, νομίζοντας πώς τὸν κατάλαβαν δτι ἔλεγε φέματα στὸν Τρικούπη, μὲ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ νὰ τοῦ ζητήσῃ κάποιο χοντρὸ ρουσφέτι ἀργότερα, κατὰ τὴ γνωστή μας μέθοδο.

σκέπτη τὸ σεβασμό. Καὶ μὰ ὡραίᾳ ἐλαιογραφίᾳ τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη πάνω ἀπὸ τὴν πολυθρόνα τοῦ γιοῦ του, σὰν γὰ τὸν παράστεκε, συμπλήρωνε τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ χώρου, ὅπου δ Ῥαρίλαος, χωρὶς ἔκποσταμα, μοχθοῦσε γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς πατρίδος. Σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ πατέρα Τρικούπη, διφείλομε καὶ τὸ παρακάτω νόστιμο ἀγένδοτο.

‘Ο Τούρκος βουλευτὴς Λαρίσης Δερβίς Μπέης, γιὰ γὰ κομπλι- μεντάρη τὸν ἀρχηγό του, τοῦ εἶπε μιὰ μέρα, δείχγοντάς του τὸ πορ- τραῖτο τοῦ πατέρα του: «Αὔτὸς ἐδῶ, κύριε πρόεδρε, ήταν πιὸ γνω- μικὸς ἀπὸ σένα». «Γιατί?» — τὸν ρώτησε δὲ πρόεδρος. «Ἄμι γιατὶ ἔκαμε ἔσενα, ἐφέντημ! Ἐσὺ ὅμως δὲν ἔφτιασες...», ὑπογόνωντας μὲ τὸ τελευταῖο αὐτὸ διτὶ κακὰ κάνει γὰ μέγη ἀγύπαντρος. ‘Ο Τρι- κούπης ἔκαρδίστηκε στὰ γέλια μὲ τὰ λόγια τοῦ Τούρκου βουλευ- τοῦ καὶ τὸ ζαλισμένο ἀπὸ τὶς τόσες κρατικὲς ἔγνοιες μωαλὸ του δροσίστηκε λιγάκι ἀπὸ τὸ νόστιμο γιὰ τὴν πρωτοτυπία του ἐγκώ- μιο τοῦ παγέξυπου μπέη.

Παρ’ διτὶ ἔζησε στὴ Γαλλία, καὶ τὴν Ἀγγλία κυρίως, τὰ πε- φισσότερα χρόνια τῆς παιδικῆς καὶ τῆς ἐφηβικῆς του ηλικίας, κατὰ τὰ δόποια δένενται δ ἀνθρωπος μὲ τὶς παραδόσεις τοῦ τόπου καὶ τὶς κοινωνικὲς συγχθειες, κράτησε — δπως καὶ ἡ ἀδελφή του — ὅλα τὰ ἔθνικὰ καὶ θρησκευτικὰ πάτρια, καὶ τοῦ ἐδίγε ἔ- χωριστὴ χαρὰ τὸ Πάσχα γὰ γυρίζῃ μετὰ τὰ μεσάνυχτα πεζὸς στὸ σπίτι του, φέργοντας τὸ φῶς τῆς Ἀναστάσεως, γιὰ γὰ γιορτάση, σὲ στενὸ οἰκογενειακὸ κύκλῳ, τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» καὶ νὰ τσουγκρί- ση μὲ τὴ Σοφία καὶ τὰ πρωτεξαδέλφια του, Κώστα καὶ Νίκο Θειρ. Τρικούπη,¹ τὸ κόκκινο αὐγό.

Στὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέγαγτι τοῦ Κράτους ήταν σχολα-

1. ‘Ο πρῶτος, ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ, διεδέχθη τὸν Χαρίλαο στὴν πολιτική, καὶ ἡ ἐπαρχία μας ἀπὸ τὸ 1899 μέχρι καὶ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου τοῦ 1920, τὸν ἔδγαζε συγέ- χεια βουλευτὴ της. ‘Ο δεύτερος, διακεκριμένος ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ ἐπίσης, είχε τὴν ἀτυχία ὡς ἀρχιστράτηγος τοῦ ἑλ- ληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία — τοῦ ἀνετέθη ἡ διοίκησις τῆς στρατιᾶς τὴν τελευταία μόλις στιγμὴ τῆς μεγάλης ἔθνικῆς μας τραγωδίας μὲ τὸ σπάσιμο, κατὰ μῆνα Αὔγουστο τοῦ 1922, τοῦ πο- λεμικοῦ μετώπου, τοῦ ὁποίου τότε διηρύθυνε τὸ νότιο συγκρότη- μα — γὰ συλληφθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους αἰχμάλωτος.

στικά τυπικός, καὶ ὑπῆρξε πραγματικὸς ὑπόδειγμα πειθαρχικοῦ πολίτου. Κατὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1862 ὑπηρέτησε ὡς ἀπλὸς ἔθιγοφύλακας (δὲν δέχτηκε τὴν ἀπονομὴν βαθιμοῦ, ποὺ τοῦ ἐπροτάθη μὲ τὴν κατάταξί του) καὶ εἶχε λοχία προσγυμναστὴ τὸ Ναυπάκτιο Θ. Εύδη, δ ὁποῖος καυχήθαν σ' ὅλη του τὴν ζωὴν πώς τὸν σιδερένιο κυβεργήτη «τὸν εἶχε ὑπὸ τὰς διαταγάς του!...». Τὴν στολὴν τοῦ ἔθιγοφύλακα τὴν ἔργολαξε σὰν κειμήλιο στὸ σπίτι του, ὥπου ὑπῆρχε, σχεδὸν μέχρι τοῦ θανάτου του. "Οταν δὲ κατὰ τὸ Μάιο τοῦ 1864 ἐξελέγη, παμψηφεὶ μάλιστα, ἀπὸ τὸ σύλλογο τῶν ἔθιγοφύλακῶν τῆς Ἐθιγοφύλακῆς Μεσσολογγίου, ἐπίτιμος λοχαγὸς τοῦ ἐκεῖ θου λόχου, τοῦτο τὸ ἔθεώρησε δ Τρικούπης ὡς ἰδιαίτερο τίτλο τιμῆς, καὶ τὸν δέχτηκε μὲ πραγματικὴ περηφάνεια καὶ έκθύτητη μαζὶ συγκίνησι, παρ' ὧν μέχρι τότε εἶχε περιθληθῆ ἀνύπατα ἀξιώματα τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας.

"Ο Τρικούπης δὲν εἶχε γνωρίσει στὴν ζωὴν του τὸ αἰσθητικὸν τοῦ φόδου, ἔδειχνε μὲν φιλοσοφικὴ περιφρένησι πρὸς τὰ ἀνθρώπινα καὶ ἀντιμετώπιζε, καὶ τὸν μεγαλύτερο ἀκόμα κίνδυνο, μὲ μὲν στασιαστήτα καταπληγτικὴ. Τὰ παρακάτω ἐπεισόδια εἰναι παραστατικὰ τῆς ψυχραιμίας του καὶ τῆς παλληκαριστὶς του μαζί.

"Οταν, ὡς γεαρὸς διπλωμάτης, ὑπηρετοῦσε στὴν Ἑλληνικὴν πρεσβεία τοῦ Λογδίου, κατέβηκε μὲν μέρα γιὰ περίπατο στὸ Δούρο, κι' ὅπως θημάτιζε στὴν παραλία, ἀπορροφημένος στὶς σκέψεις του, ἀκούει μὲν σπαραγκιτικὴ φωνὴ μέσα ἀπὸ τὴν τρικυμισμένη θάλασσα τοῦ Καλαί. Βλέπει τότε ἔναν ἀνθρώπο, πότε γάρ γάνεται καὶ πότε γὰρ ἔνεγερώνη στὸ ἄγριο κῦμα σὰν ἀχυρο. Ξωρὶς κανένα δισταγμὸς δουτάει στὸ πέλαγος σὰν τὸ δελφίνι, καὶ μέσα σὲ λίγα λεπτά τῆς ὥρας δ μισσοπνιγμένος ἀνθρωπάκος σώζεται. "Ο αὐτὸς, ποὺ στὸ ἀναμιεταξὸν συγκεντρώθηκε ἐκεῖ, ἐπευφημεῖ μὲ συγκίνησι τὸ σωτῆρα τοῦ συμπατριώτη τους, μὰ δ Τρικούπης μὲ τὴν παροιμιώδη μετριοφροσύνη του πηδάει σ' ἔνα ἀμάξι καὶ δρεγγιλένος μέχρι τὸ κόκκαλο, γυρίζει στὸ ἔνοδοχειο του γλήγορα - γλήγορα γιὰ ν' ἀλλαξῃ...

"Αλλοτε πάλι στὴν Αἴγινα, ὥπου ξεκαλοκαΐρισε τὴν οἰκογένειά του σ' ἔνα ὠραιότατο ἰδιόκτητο κτῆμα τους, συνέδη ἄλλο περιστατικό, στὴ θάλασσα καὶ τούτη τὴν φορά, ὥπου θγῆκε δ Τρι-

ΑΗΜΟΙ Ι. ΙΙ. ΜΕΣΟΔΑΣΤΙΓΟΥ
— Β Α Α Ε Ε Ι Ο Σ —
ΑΗΜΟΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κούπης στ' ανοιχτά γιὰ φάρεμα μὲ τὴν Αἰγαίωνα φίλο του Νικολῆ Γιασενό. "Οπως πέταγαν μὲ τὴν ἀνάλογην έκρηκτα τους πάνω στὸ κῦρια, δξαφνα κατέβασε ὁ Σαρωνικὸς ἔνα δυνατὸ μπουρίνι, κι' δ καπετάνη Νικολῆς ξάμωτες γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ κατεβάσῃ τὸ πανί, μήπως δουλιέξουν..." "Ἐγα εἰρωνικὸς ὅμιλος διέλιμπα τοῦ Τρικούπη γιὰ τὴ δειλία του αὐτή, τὸν ἔκαμε γὰρ παγώσῃ κι' ἀφησε ντροπιασμένος τὸ πανί στὴ θέση του. 'Ο Θεὸς ἔδωσε γὰρ γυρίσουν ὕστερα ἀπὸ δλέκληρη περιπέτεια ζωγραφοὶ στὸ νησί. Κι' ὅταν ὁ Νικολῆς ἀντάμωσε τὸ δράδον μὲ τὴν παρέα του, στὴν ἀπόμερη παραλιακὴ ταβεργούλα, ἐπου σύγκαζαν, γάρ πᾶς τοὺς διηγήθηκε τὴ σκηνὴ: «Δοκίμασα τέτοιο ρεζίλικι: ἀπὸ κείνη τὴ φαρικαρεὴ μιατὰ τοῦ Τρικούπη, ὅπου μισὺ ἔρριξε, μόλις ἔκαγα γὰρ μαϊνάρω τὸ πανί τῆς φαρδόσαρκας, ποὺ εἶπα μέσα μου πώς χίλιες φορὲς καλλίτερα θάταν γὰρ πᾶμε στὸ φοῦντο, παρὰ γὰρ μὲ πάρη πώς κιέτεφα...».

Παρόμοιο ἐπεισδόμενο συνέδην ἀργότερα ὅταν ὁ Τρικούπης, ὡς πρωθυπουργὸς πιά, εἶχε καλέσει σὲ συνεργασία τὸν τότε διοικητὴ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἐλλάδος Στέφ. Στρέιτ στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν.

Εἶχαν πέσει μὲ τὰ μοῦτρα στὴ δουλεὶα κι' οἱ δυό τους· μὲ κάποια στιγμὴ, ὅπως ήταν ἀπορροφημένοι: ἀπὸ τὰ δύσκολα οἰκονομικὰ προβλήματα, ποὺ ἐπρεπε ὅπωσδήποτε γὰρ λύσουν τὸ ἔδιο πρωΐ, ἔνας τρομερὸς σεισμὸς συγκλονίζει μὲ ἀπαίσιο μαζὶ τριγιὰ δλέκληρο τὸ παλιὸ κτήριο τοῦ στεγνήμακρου ὑπουργείου καὶ οἱ ίπαλληλοι, ἀλλέργρονες ἀπὸ τὸ φόδο τους, σκορπίζουν στοὺς γύρω δρόμους καὶ στὴν πλατεῖα Κλαυθμῶνος γιὰ γλυτώσουν...

Πετιέται κι' ὁ Στρέιτ ἀπὸ τὸ κάθισμά του, καὶ πιάνει κατάγλωμος τὴ θολωτὴ πόρτα τοῦ ὑπουργικοῦ γραφείου συγκαλώντας ἐκεῖ τὸν πρόεδρο γιὰ γά... ἀσφαλισθῆ κι' ἐκεῖνος διπλα του... "Ο Τρικούπης, ἀτάραχος, χαῖδευει τὸ παχὺ μουστάκι του κοιτάζοντάς τον μὲ ἐκείνη τὴν χαρακτηριστικὴ εἰρωνεία, ποὺ σὲ κάτι τέτοιες περιστάσεις ἐπαιτρει τὸ διέλιμπα του. Μόλις σταμάτησε ὁ σεισμὸς λέει, μὲ δλη του τὴ σοβαρότητα στὸ Στρέιτ: «Δέν ἔρχεσθε, κ. διοικητά, γὰρ συγεχίσωμε τὴν συνεργασίαν μας τώρα, δπότε παρῆλθε πλέον ὁ κίνδυνος;...». Καὶ τότε δ Στρέιτ, ἀπὸ τὴ ντροπή του περισσότερο, παρὰ ἀπὸ τὸν παγικὸ ποὺ ἔξακολουθοῦσε γὰ

τὸν δέρνη συγέχεια, ἀρπάζει τὸ καπέλλο του καὶ γίνεται καπνός... "Ετσι ὁ Τρικούπης μόνος πιὰ στὸ ὑπουργεῖο συγεχίζει τὴν ἐργασία του, σὰ γὰ μὴν εἶχε συμβῆ τίποτε..."

Καὶ τὸ σοδαρώτερο, γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πολιτική του ἀξιολόγησι, χαρακτηριστικὸ δῆμας κι' αὐτὸ τῆς εὐτολμίας του μπροστὴν σὲ κάθε αἰγάλυνο, εἶναι: τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴ μεγάλη πυρκαϊὰ τῶν θασιλικῶν ἀνακτόρων, ἐπὶ πρωθυπουργίας του μάλιστα, στὶς 24 Ιουλίου 1884. Μὲ τὴ συγκλονιστικὴ αὐτὴ εἰδῆσι, τρέχει ἐπὶ τόπου, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν ὑπασπιστὴν Ὁρίστρου Λάζαρο Καραϊσκάκην προσωπικὰ τὸν ἐπικίνδυνο ρόλο τῆς καθοδηγήσεως τῶν πυροσβεστῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων, ποὺ εἶχαν ἐν τῷ μεταξὺ καταφέρει γιὰ τὴν κατάσθεσι τῆς πυρκαϊᾶς, ὑπέδειξε δὲ μάλιστα στοὺς... εἰδικούς, γὰ τρώσουν μὲ χῶμα δλόκληρο τὸ τρίτο πάτωμα, γιὰ γὰ μὴν ἐπεκταθῆ ἡ φωτιὰ καὶ στοὺς ἄλλους δρόφους. Καὶ τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα, ὕστερα ἀπὸ ἀπειγνωσμένες προσπάθειες πέγνεται δλοκλήρων ὠρῶν, μὲ τὸν Τρικούπη πάντα ἐπικεφαλῆς τῶν... ἐπιχειρήσεων, ἥταν, νὰ σωθῇ τελικὰ τὸ παλάτι ἀπὸ τὶς ἀδηφάγες φλόγες. "Ολος ἐ τύπος τὴν ἄλλη μέρα ἀφιερώνει ἐνθουσιώδη ἐγκώμια στὸν Τρικούπη («Στοά», «Αἰών» ἀλπ.), δὲ «Ρωμηὸς» τοῦ Σουρῆ, σατιρίζοντας τὸ τραγικὸ γεγονός, παρασταίγει τὸν πρόεδρο «στὴ σκεπὴ τῶν Ἀγακτόρων μέ... δυὸ ψηλοὺς κολλάρους!...» καὶ καταλήγει πώς: «... αὐτὸς εἶγαι! ἀνδρας τοῦ πυρός, καθύδις καὶ τοῦ σιδήρου!». "Ετσι οἱ ἐμπρηστικὲς κατηγορίες τῶν παθιασμένων ἀντιτρικουπικῶν αἰγάλυνην, πώς ἐκεῖνος ἀγαθεῖ τάχα φωτιές στὸ Θρένο!... διαψεύστηκαν καὶ τούτη τὴ φορὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα τώρα..."

"Άλλο μεγάλο χάρισμα τοῦ Τρικούπη ἦταν ἡ παροιμιώδης ἀνεξικαία του, ὅσο καὶ ἡ πραότητα τοῦ χαρακτῆρος του, ποὺ ξεπεργούσσε κάθε ὅριο ἀνοχῆς. Κάποτε ὡς πρωθυπουργό, ποὺ διηγήθυνε καὶ τὸ ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν, τὸν ἔξυδρισε κάποιος ἀξιωματικός, διαφωγῶν (!!) φαίνεται, μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Κυνηγήσεώς του...¹ Ο προσωπάρχης μόλις ἐπληροφορήθη τὸ γεγο-

1. Ἀφορμὴ ὑπῆρξαν τὰ αὐστηρὰ νομοθετικὰ μέτρα τοῦ Τρικούπη (τρίτη πρωθυπουργία του τῆς 10 Μαρτίου 1880) γιὰ τὴν ἀγαδιοργάνωσι τοῦ στρατοῦ μὲ βάσι τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατολο-

νός, συγέταξε τὴ σχετικὴ διαταγὴ τιμωρίας τοῦ ὄντος στῇ ἀξιωματικοῦ καὶ τὴν ὑπέδαλε στὸν ὑπουργό του γιὰ γὰ τὴν ὑπογράψῃ. Ο Τρικούπης, ἀφοῦ τὴν ἐδιάδασε, τὴν ἔσχισε, χωρὶς καμμιὰ ἄλλη κουβέντα. Ρώτησε μόνον γιὰ τὴν ἀπόδοσι τοῦ ὄντος στῇ στράτευμα καὶ τὴ συμπεριφορά του ἐπέγαντι τῶν στρατιωτῶν πού, ὅπις εἶπε στὸν προσωπάρχη, τὸν ἔγδιέφερε ἔχωριστά.

Παρόλοισι συμβάν ἐσημειώθη καὶ δταν κατεῖχε τὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν σὲ ἄλλη, δική του πάλι, Κυβέρνησι. Τοῦ ἀνέφεραν τότε ὅτι ἔνας ὑπάλληλος τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου του, Γορτύνιος καὶ φανατικὸς Δηλιγιαννικός, δὲν σταμάταγε ἀπὸ τὸ νὰ τὸν δρίζῃ καὶ τοῦ εἰσηγήθη ὁ ἀρμόδιος διευθυντῆς νὰ τὸν εἰσαγάγῃ στὸ πειθαρχικό. Ο Τρικούπης ρώτησε ὥς ὑπάλληλος ήταν τίμιος, ἐργατικός, εὐπροσήγορος, κατὰ τὶς ὠρες τῆς ὑπηρεσίας του κλπ., καὶ δταν τὸν ἐδεβαίωσε πὼς εἶχε ὅλα αὐτὰ τὰ προσόντα, ἀπήγνητησε μὲ καταφανῆ ἴκανοποίησι: «Αὐτὸ δρκεῖ δι’ ἔμε. Τὸ ἄλλο εἶγαι ζήτημα ἀνατροφῆς».

Αὐτὴν τὴν τακτικὴ τηροῦσε καὶ ἀπέγαντι τοῦ Τύπου, λέγοντας πὼς φροντίδα τῶν πολιτευομένων πρέπει νὰ εἶγαι «ἡ ἀποφυγὴ πάσης πράξεως, δυναμένης νὰ παράσχῃ ἀφορμὴν παρεξηγήσεων καὶ δυσμενῶν σχολίων».

Ἡ ἀγαθότητα καὶ ἡ ἐλεγμοσύνη τοῦ Τρικούπη δὲν εἶχαν δρια. «Οταν κατὰ τὴν ἐφῆβική του ἡλικίᾳ, ἔμεινε μὲ τὴν οἰκογένειά του γιὰ κάποιο διάστημα στὴ Γερμανία, ἡ μητέρα του παρετήρησε ἐπὶ δλόκληρες ἡμέρες ἀνήσυχη, πὼς ἀπὸ τὸ μεσημεριανὸ φαγητό του δὲν ἔτρωγε παρὰ δυὸ - τρεῖς μόνον μπουκιές, κι’ ὑστερα ἔδαξε τὸ πιάτο στὴν κρεβατοκάμιαρά του λέγοντας πὼς δὲν εἶχε δρεῖ: ν’ ἀποτελειώσῃ τὸ γεῦμα του κι’ ὅτι τὸ φαγητό του θὰ τὸ ἔτρωγε ἀργότερα.

Ἡ μητέρα του ὅμως κάτι ὑποψιάστηκε καὶ τὸν παραφύλαξε

γία καὶ τὴν κατάλυσι τοῦ ἀπαραδέκτου καθεστῶτος τῶν ἀτάκτων σωμάτων, ποὺ δὲν διοις εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «κακοήθεις ἀποφύσεις γοσοῦντος σώματος», καθὼς καὶ ἡ ἀπόφασίς του γὰ ἀπαγορευθῆ ἡ ἐκλογὴ ὥς δουλευτῶν τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ γαυτικοῦ γιὰ νὰ μὴν παραμελοῦν τὰ κύρια καθήκοντά τους καὶ νὰ μὴν κλονίζεται ἡ πειθαρχία τοῦ στρατεύματος.

γιὰ νὰ ίδῃ τί συνέβαινε μὲ τὸ γιό της ἐπὶ τέλους... Ὁπότε τὸν ἔπιασε... ἐπ' αὐτοφάρῳ νὰ δινῇ τὸ φαγητό του σὲ κάποιο φτωχόπαιδο τοῦ δρόμου κατεβάζοντάς το ἀπὸ τὸ παράθυρό του μὲ ἔνα καλαθάκι, ποὺ στὸ χερούλι του εἶχε δέσει μερικές δργυίες σπάγγο. Ἡ ἐκλεκτὴ ἀρχόντισσα τότε, κατασυγκινημένη ἀπὸ τὰ εὐγενικὰ αἰσθήματα τοῦ παιδιοῦ της, τοῦ λέει μὲ δάκρυα στὰ μάτια: «Δὲν μᾶς τὸ ἔλεγξε, Χαρίλασ, γὰρ στέλνωμε φαγητὸ δεκαριστὲ τὸ φτωχὸ φίλο σου, ἀλλὰ κάθεται κάθε μέρα νηστικός;». Καὶ ὁ μικρὸς γίνεται, μὲ θυμιαστὴ ἑτοιμότητα, δίνει τότε στὴ μεγάλη καὶ πολύ-ἔρη μητέρα τὴν ἄκθαστη σὲ φυχικὸ μεγαλεῖο καὶ σὲ χριστιανικὴ ἀρετὴ ἀπάντησι: «Ἐ, μητέρα, τέτοια ἐλεημοσύνη τί! ἀξία θὰ εί-χε γιὰ μένα;».

Τοσερα ἀπὸ γρόγια, στὸ Λογδῖνο τώρα, δταν ὑπηρετοῦσε στὴν ἐκεὶ πρεσβεία μας ὡς γραμματέας, σχετίστηκε μὲ κάποιον Οὐγγρο λόγιο, ποὺ γίὰ νὰ τὸν βοηθήσῃ οἰκονομικὰ τὸν πῆρε γίὰ δάσκαλό του πρὸς ἐξάσκησί του στὰ Γεριανικά. Ἐξαρνα ὅμως τὸν ἔγκατος γίὰ ἔνα μικρὸ διάστημα. Κάποια μέρα μαθαίνει, πώς δ φίλος του δταν στὴ φυλακή, ἀπὸ καταγγελία τῆς Ἀγγλίδας συζύγου του, τὴν δποίαν ἀναγκάστηκε σὲ παραφρά του νὰ γα-στουκίσῃ, γιατὶ τοῦ εἶχε καταστήσει κυριολεκτικὰ τὸ δίο ἀδικο-μὲ τὶς ίδιαστροπίες της καὶ τὴν ἀφρόητη γκρίνια της.

Γιὰ ν' ἀποφύλακισθῇ ὅμως, ἔπειπε γὰρ καταδάλη 200 λίρες ὡς ἐγγύησι τοῦ δτι, γίὰ ἔνα δλόνιληρο μετέπειτα γρόγιο, δὲν θὰ ἀδικοπραγγοῦσε κατὰ τῆς γυναίκας του. Ποὺ γὰρ δρῆ τὸ ποσὸν αὐτὸς ὁ μεροκαμπιάρης λόγιος!! Ὁ Τρικούπης παρουσιάζεται τότε στὸν ἀστυνόμο τῆς περιοχῆς καὶ δηλώνοντας τὴν ίδιτητά του, ψηφίγει αὐτὸς ἐγγυητής γίὰ τὸν κατάδικο δάσκαλο, δ ὀποῖος καὶ ἀποφύλακιστηκε ἀμέσως. «Ετσι ὁ Τρικούπης μὲ ἐκείνη τὴν ὑψη-λόφρονη πρᾶξι του ἐπέτυχε δύο καλά: τὸ δτι ἔδηκε ἀπὸ τὴ φυ-λακὴ τὸν Οὐγγρο φίλο του καὶ, τὸ κυριώτερο, πώς ἔγινε ἡ αἰτία νὰ τὸ φτιάξῃ τὸ ἀντρόγυνο, γιατὶ ἀπὸ τὸ φέρο τους δτι κάθε γέο μιεταξύ τους ἐπεισόδιο θὰ είχε σὰ συνέπεια νὰ γάση ὁ εὐεργέτης τους τὴν ἐγγύησι, ποὺ γίὰ γάρι τους πρόσφερε, δὲν ἔσαναμάλωσαν μέσα στὸ χρόνο ποὺ ὕριζε ἡ ἀπόφασις τοῦ δικαστηρίου, μὲ κατά-ληξι ἡ πρόσκαιρη αὐτὴ συμφιλίωσις, γὰρ γίνη κανόνας πιὰ στὴν ὑπόλοιπη ζωὴ τους, γιατὶ ὁ καθένας τους ἔμαθε γὰρ ἀνέχεται τὶς

ιδιοτροπίες του άλλου. Καί... τὸ τρίτο καλό, γιὰ τὸν ἕδιο τὸν Τρικούπη, ήταν ότι δὲν ἔχασε τὰ λεπτά του!!

"Αλλοτε ώς πρέσβυς, στὸ Λογδίνο πάλι, εἶδε κάποιο γέρο τυφλὸ καὶ ρακένγυτο, γὰ στέκεται στὸ πεζοδρόμιο μεγάλης λεωφόρου, περιμένοντας γὰρ αἰώση κάπως ἡ κίνησις τῶν ἀμαξῶν γιὰ νὰ περάσῃ ἀπέναντι. Κανένας συμπατριώτης του δὲν δρέθηκε νὰ τὸν δογθήσῃ, κι' ὅλοι περγυσσαν μπροστά του ἀδιάφοροι. Μόλις τὸν βλέπει, νοιώθει γὰρ γίζεται ἡ καρδιά του ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία, καὶ γὰ ἐπαναστατῇ μαζί, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀπονίᾳ... Πιάνει τὸν δρώμικο ἐπαίτη ἀπὸ τὸ κοκκαλιάρικο μπράτσο, τὸν ὁδηγεῖ ἐκεὶ ποὺ ηθελε καὶ βάζοντάς του στὸ χέρι, χωρὶς μιλιά, ἔνα καλὸ χαρτέλικο... συνεχίζει τὸ δρόλι του, μὲ τὴν καρά του μικροῦ παιδιοῦ, ποὺ ἔκαμε μιὰ θεάρεστη πρᾶξη.

"Η στοργή του πρὸς τὸ ἄμεσο περιβάλλον του, ἀγεξάρτητα ἀπὸ εἶδος δεσμῶν μαζί τους καὶ ίδιότητα ποὺ δρίσκουνταν κοντά του, προξενεῖ ίδιαίτερη ἐγτύπωσι γιὰ τὴν ἀπέραντη ἀγαθωσύνη του καὶ τὰ σπάνια αἰσθήματά του.

Περισσεύοντας τὴν ὁρεινὴ Μακρυγεία τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1895, τότε ποὺ ἀπέτυχε καὶ ἀπὸ δουλευτῆς στὴν ἐπαρχία μαζί, βλέπει κάποια στιγμὴ τὸν πιστὸ ὑπηρέτη του, δὲ δόποιος τὸν ἀκολουθοῦσε πεζὸς γὰρ κουτσάινη, ἀκουμπώντας σ' ἔνα πρόχειρο ματσούκι, ἀπὸ πυργάρια. Ἀνήσυχος δὲ πρόεδρος τὸν ρωτάει τί τοῦ συνέβηκε, καὶ μόλις ἀκούσει πώς χτύπησε κατὰ τὸ σκαρφάλωμά τους στὰ κατσάνιραχα τοῦ ιστορικοῦ Ζυγοῦ, ξεπεξένεις ἀμέσως ἀπὸ τὸ δλογό του καὶ ἀνεβάζει αὐτὸν, παρὰ τίς ἔντονες ἀντιρρήσεις του. Καὶ ἡ περισσεία συνεχίστηκε ἔτσι, μὲ τὸν ἀρχηγὸ ἀκολουθώντας πιὰ τὸν καβαλλάρη... ὑπηρέτη του!!

Δὲν ήταν μονάχα πονόψυχος πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀγαποῦσε καὶ τὰ ζῷα δὲ Τρικούπης καὶ τὸ παρακάτω ἀνέκδοτο δίγει ζωγραφὴ τὴν εἰκόνα τῆς μεγάλης του ἀνθρωπιᾶς.

Ταξιδεύοντας κάποτε μὲ ἀγγλικὸ καράδι πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολι, βλέπει ἔνα ὅμορφο κυνηγετικὸ σκυλί, ποὺ ήταν στὸ κατάστρωμα, νὰ πέφτη ξαφνικὰ στὸ πέλαγος. Ζητάει τότε ἀπὸ τὸν "Ἀγγλο πλοιάρχο νὰ ρίξῃ μιὰ θάρκα γιὰ νὰ σωθῇ δὲ ἀιλούρος σκύλος, ἀλλὰ ἐκείνος ἀρκέσθηκε νὰ μορφάσῃ εἰρωνικὰ μὲ τοῦ ἐπιδάτη του αὐτὴ τὴν παράξενη πρότασι, μὴ ξέροντας φυσικὰ ποιὸς

ήταν δι συνομιλητής του. Ἐκεῖνος δικιας δὲ χάνει καιρό, καὶ διγά-
ζοντας τὸ σακκάκι του, ρίχνεται μὲν μιὰ δουτιά στήγη τρικυμισμένη
θάλασσα, φωνάζοντας ἀγανακτισμένος: «Ἄφοῦ δὲν θέλετε γὰρ στα-
ματήσετε τὸ πλοιό γιὰ ἔνα σκύλο θὰ τὸ σταματήσετε δι' ἐμέ». Ἔτσι
σώθηκε τὸ ἄκακο ζῶο καὶ δι πλοίαρχος, ποὺ στὸ διανιεταξὸν πλη-
ροφορήθηκε τὸ δυνομα τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιβάτη τοῦ πλοίου του, ζήτησε
χίλια συγγνώμην ἀπὸ τὸν πασίγνωστο στήγη Ἀγγλία, Τρικούπη.

Τὰ κυνηγετικὰ ἀνέκδοτά του εἶγι: πολλὰ καὶ γόστιμα, δύο -
τρια δικιας ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἀναφέρω ἐδῶ, γιατὶ δισκω πώς πολὺ
διογθᾶνε στήγη διλοκλήρωσι τοῦ πορτραίτου του.

«Ἐνα καλοκαίρι ἐπισκέφθηκε στὴ Ζάκυνθο τὸν ἀγαπημένο
του φίλο καὶ ἐπίλεκτο συνεργάτη του Κ. Λοιμδάρδο καὶ μὲ τὴν
εὐκαιρία αὐτὴ διγῆκαν μιὰ μέρα γιὰ κυνήγι. Γύρισαν ὅλο τὸν
κάμπο χωρὶς γ' ἀπαντήσουν οὔτε σπουργίτι, δόποτε σὲ μιὰ στιγμὴ
δι Λοιμδάρδος δείχγε: τοῦ ἀρχηγοῦ του γνέφοντας, ἔνα τρυγόνι ποὺ
καθόταν σ' ἔνα δέντρο λίγα μέτρα μπροστά του. Ὁ Τρικούπης
ἀντὶ γὰρ τὸ σκοπεύση μὲ τὸ δπλο του, ρίχνει μιὰ πέτρα πρὸς τὸ
μέρος ποὺ ήταν τὸ πουλί κι' αὐτὸ πέταξε τρομαγμένο. Κι' δι Λοιμ-
δάρδος τοῦ φωνάζει: θυμωμένος:

«Κύριε πρόεδρε χωρατεύετε;». «Ογκί — τοῦ λέει γελώντας
αὐτός, ποὺ στὸ διαμεταξὸν εἰχε σκοτώσει τὸ τρυγόνι — ἀλλὰ ἀ-
ποτελεῖ διλοφογίαν γὰρ τὸ κτυπήσω καθήμενον καὶ ἀπὸ τόσου πλη-
σίου μάλιστα. Πετώντας ἀμύνεται τουλάχιστον μὲ τὰ πτερά του!».

---

1. Στὴ Ζάκυνθο πήγε κάμποσες φορὲς δι Τρικούπης χάριν τοῦ
φίλου του, καὶ γι' αὐτὸ οἱ Λοιμπαρδιανοὶ τὸν θεωροῦσαν σὰ δικό¹
τους. Μάλιστα, δταν μετὰ τὸν ἐκλογικό του θρίαμβο τοῦ 1879 τὸν
ἐπισκέφτηκε στὸ διμορφο νησὶ του γιὰ γὰρ τὸν ἀποτρέψη ἀπὸ τοῦ
γὰ παραιτηθῆ τοῦ διολευτικοῦ ἀξιώματος, πρᾶγμα ποὺ ἐπέτυχε ὁ
πρόεδρος, οἱ φίλοι τοῦ Λοιμδάρδου, ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τὴν τιμητι-
κὴ αὐτὴ διέτα τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ δέσποιν πώς δ ἐκλεκτός τους
θὰ ἀναθεωροῦσε τὴγ ἀπόφασί του, ἔλεγαν, μὲ τὸ πηγαίο ζακυνθινὸ
χιοῦμορ ποὺ τοὺς διακρίνει διλους: «*Ηρθε διφέντης τοῦ ἀφέν-
τη μας».

Καὶ τότε, ἐπως μῆς πληροφοροῦν τὰ τοπικὰ φύλλα τῆς ἐπο-
χῆς (ἐφ. «Ἀγών» τῆς 6.10.1879 κλπ.), παρατηρήθηκε τοῦτο τὸ
πρωτοφανὲς φαιγόμενο γὰρ συνοδέψουν τὸν Τρικούπη στὴγ ἐκκλη-
σία τοῦ Ἀγίου Διογούσου, δταν πήγε γὰρ προσκυνήση, περὶ τίς

"Αλλη φορά, στήν Ἀθήνα, χτύπησε στὸν ἀέρα ἔνα ὁγριοπερίστερο καὶ τὸ ἔρριξε γεμᾶτο χαρὰ στὴν τσάντα του. Μετὰ διως ἀπὸ τὸ δικό του πυροσδολισμό, ἔπεσε καὶ δεύτερος. Καὶ τότε, νὰ καὶ ξεπροβάλλει ἔνας γέος μπροστὰ στὸν πρόεδρο, λέγοντάς του πώς τὸ πουλὶ ἡταν δικό του. "Ο Τρικούπης τοῦ τὸ ἔδωσε ἀμέσως, γιὰ νὰ μὴ γομίσῃ ἐκεῖνος πώς τὸν ἀδικεῖ κρατώντας το. "Οταν δημιώς ὁ γεαρὸς γυρίζοντας στὴ συντροφιά του, μαθαίνει ἔκπληκτος πωὶς ἡταν δ ἀνταγωνιστής του... τοῦ κόδοντα: τοῦ κακόμοιρου τὰ πόδια γιὰ δ, τι είχε συμβῆ καὶ παίργοντάς τον στὸ κατόπι τοῦ φωνάζει: «Μὲ συγχωρεῖτε, κ. πρόεδρε, τὸ πουλὶ εἶγαι δικό σας· πάρτε το». Ἐκεῖνος τότε τοῦ παρατηρεῖ διτὶ «δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ, ἀλλὰ τις ἐκ τῶν δύο ἐφόγευσε τὸ πτηγόν». «Σεῖς τὸ χτυπήσατε, κ. πρόεδρε», ἐπιμένει· ὁ γεαρὸς διπότε δ Τρικούπης: «Κρατῆστε τὸ λοιπόν, φθάνει δι! ἐμὲ νὴ δμολογία σας», τοῦ λέγει.

Τὸ τρίτο ἐπεισόδιο συνέβη στήν Ἀγγλία, κι' αὐτὸ πολὺ τοῦ στοίχισε, δπως τὸ ἔλεγε καὶ τὸ ξαγάλεγε γιὰ χρόνια ἔκτοτε.

Σὲ μιὰ κυνηγετικὴ ἐκδρομὴ μὲ τὸ λόρδο Κάργαδον καὶ ἀλλοὺς ἀριστοκράτες φίλους του, τραυμάτισε θανάσιμα ἔνα ἑλαφάκι, ποὺ λίγο πρὶν πέση στήν μπούκα τοῦ τουφεκιοῦ του, κυνηγημένο ἀπὸ τὰ σκυλιά, ἔπαιξε μὲ ἀλλα μαζί, στὸ δάσος χαρούμενο. Τὸ πληγίασε δλος καμάρι, γιὰ τὴ μεγάλη του ἐπιτυχία, κι' δπως τὸ ἀθώο ζώο σπάραξε μουγκρίζοντας ἀπὸ τοὺς πόγους πάνω στήν καταιατωμένη χλόη, κοίταξε γιὰ μιὰ στιγμή, πρὶν ξεψυχήσῃ, περίλυπο τὸ φοιά του, μὲ τὰ σδημένα μάτια του γεμάτα δάκρυα... Θόλωσαν τότε καὶ τοῦ Τρικούπη τὰ ώραῖα δλόφωτα μάτια ἀπὸ δάκρυα, καὶ γυρίζοντας πρὸς τὴ συντροφιά του τοὺς εἴπε καταπι-

---

10.000 λαοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μπαλκόνια τῶν σπιτῶν, μπουκέττα - μπουκέττα οἱ ὅμιορφες Ζακυνθιγές, ἀριστοκράτισσες καὶ ποπολάρες, τὸν ἔρραιγαν μὲ κάθε λογῆς λουλούδια, καὶ τοῦ ἔρριγαν στὸ διάβα του δροχὴ τὰ ζαχαρωτά, μαζί μὲ λευκὰ περιστέρια, στολισμένα μὲ πολύχρωμες κορδέλλες, κατὰ τὸ ώραιο ἔθιμό τους. Σγιλειώθηκε δὲ τέτοιος συγωστισμὸς στοὺς δρόμους, ἀπ' δπου πέρασε δ Τρικούπης γιὰ πάη στήν ἐκκλησία καὶ γὰ γυρίση στὸ ξενοδοχεῖο του (πλατεῖα Ρούγα καὶ Ὁδηγήτρια), ὥστε τὴ μικρὴ αὐτὴ διαδρομή, τῶν εἴκοσι λεπτῶν τῆς ὥρας, γιὰ κάθε ἀλλη περίπτωσι, τὴν ἔκαιμαν τώρα σὲ τρεῖς δλόκληρες ὥρες!!...

χραιμένος πώς δὲν θὰ ξανακυνηγήσῃ πιά έλάφι, πρᾶγμα που τὸ ἐτήρησε σ' δλη του τὴ ζωῆ.

Ταν ἔνας σπάνιος πατριδολάτρης, μεγαλοῦδεάτης καὶ μεγαλεπήδιος, χωρίς ὅμως νὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ μέσα στὴν καρδιά του είχε πρώτα τὴν Ἐλλάδα καὶ κοντά σ' αὐτὴ τὴν ἀδελφή του τὴ Σοφία, τῆς δποίας πολὺ ἐκτιμοῦσε τὴ θυεῖαν κρίσι, καὶ ἰδιαίτερα ἐπρόσεχε τὶς γνῶμες, ἀλλὰ καὶ τὶς συμβουλές της ἀκόμα. Κανένας ἀπὸ τους δύο τους δὲν παντρεύτηκε. Ἐκεῖνος γιατὶ «δὲν είχε κακιρό» γὰρ ἀσχοληθῆ μὲ οἰκογενειακὲς φροντίδες, δπως γράφτηκε στοὺς «Τάιμες» τοῦ Λογδίου, μὲ τὸ θρίαμβό του κατὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς 3 Μαΐου 1892· ἔκεινη γιὰ νὰ μὴ χωριστῇ ἀπὸ τὸν ἀκριβὸ ἀδελφό της. Ἐπροτίμησε «τὸν τίτλον τῆς ἀδελφῆς καὶ δὲν ὑπῆρξε οὔτε θυγάτηρ οὔτε σύζυγος», δπως τὴν ἐπομένη του θανάτου της (14 Ιουλίου 1916), ἔγραψε ἡ «Πατρίς».

Τὸ πῆρε πτωχὸς καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὸ γλίσχρο πρωθυπουργικὸ μισθὸ καὶ τὸ εὐτελέστατο εἰσόδημα τῆς ἀσήμαντης πατρικῆς του κληρογομιᾶς (τὶς περισσότερες φορὲς δὲν είχε οὔτε τὰ ἔξοδα τῆς ἐκλογῆς του ἀκόμα, τὰ δποία εὑρισκε ἀπὸ συγεισφορὲς φίλων του) κι' ἦταν ἀπέτυχε στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1895, δπότε ἀπεσύρθη ἀπὸ τὸ δημόσιο δίο, πῆρε σύνταξι δρχ. 504!! τὸ μῆνα...

Τὸ σπίτι του στὴν Ἀθήνα (ἔμενε φυσικὰ μὲ ἐνοίκιο, γιατὶ ἴδιακτηγι κατοικία δὲν ἀπέκτησε ποτέ· τέσσαρα σπίτια τοῦ πατέρα του, που ἔκεινος είχε στὴν Ἀθήνα, τὸ Ναύπλιο, τὴν Αἴγινα καὶ τὸ Ἀργος τὰ ξέναμε γιὰ τὴν πολιτική, καὶ τὰ διαρύτιμα ἀσημικὰ τῆς οἰκογενείας, που ἐπὶ γρόνια ἤταν ἐνεχυριασμένα στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα γιὰ 28.000 δραχμιές, τὰ πούλησε ἡ Σοφία στὴν Ἀγγλία, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ της, πρὸς ἔξοφλησιν γρεῶν των), ἤταν τὸ πρώτο πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς. Ἀγέθηκαν σ' αὐτὸ διατιλιάδες (δ Γεώργιος Α' κατ' ἐπαγάληφιν ἐπισκέψθηκε τους Τρικούπηδες, κάποτε μάλιστα χωρίς νὰ προειδοποιήσῃ κάν, δπως τὸ ἕδιο συγένη καὶ μὲ τὸν ἥγειμόνα τῆς Βουλγαρίας Ἀλέξανδρο Α' κατὰ ἔνα ταξίδι του στὴν Ἀθήνα), αὐτοκράτειρες, ἀρχηγοὶ κρατῶν, μεγάλοι δούκες, πρίγκιπες, καθώς καὶ ὅλες οἱ ξένες πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς διασημότητες, που πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἐλλάδα, γιὰ νὰ τοῦ σφίξουν τὸ χέρι καὶ νὰ μιλήσουν

μαζί του, γιατί κι' έδω και στις ξένες χώρες έθεωρείτο ώς δ λαμπρότατος τῶν διμιλητῶν μας (*Brillant Causeur*).

Τόσο έντυπωσιακή ήταν η ακτιγοβολία του, ώστε, δταν γύρω στά 1890, ήρθε στήν 'Αθήνα δ «έστεμμένος ποιητής τῆς Ἀγγλίας» 'Αλφρέδος 'Ωστεν — γνωστὸς ἀπὸ τὸ πανηγυρικὸ ποίημά του γιὰ τὴ βασίλισσα Βικτωρία — εἶπε τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ταξίδι του. "Οτι στήν 'Ελλάδα «δύο πράγματα έθαύμασα: τὸν Τρικούπην καὶ τὸν 'Υμητόν».

Ίδοù ἀκόμα καὶ μερικὰ δὲλλα χαρακτηριστικὰ γεγονότα τοῦ κολοσσιαίου πολιτικοῦ ἀγαστήματος τοῦ Χαριλάου Τρικούπη.

Ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρίας 'Ελισάβετ, ἔτρεφε τέτοια ἐκτίμησι πρὸς αὐτόν, ποὺ δταν πληροφορήθηκε, πῶς η χώρα μας θὰ ἔκανε ἐπιστράτευσι μὲ τὶς τρομερὲς ἀρμεγικὲς σφαγὲς (1895 - 1896) φώναξε ἀποκαρδιωμένη: «'Ατυχῆς 'Ελλάς! 'Εκάστοτε δταν εύρεθη εἰς πολιτικὰς δυσχερείας, δὲ οὐανώτατος πολιτικός της, δὲ Χαρίλαος Τρικούπης εἶναι ἐκτὸς ἔξουσίας». "Ἐφθασε δέ, έδω στὰ μέρη μας, καὶ μέχρι παρεξηγήσεως ἀκόμα η ἐκτίμησις τῆς αὐτοκρατείρας πρὸς τὸν ἐπιφανῆ συμπολίτη μας... Καὶ δταν ἔκείνη ἐπὶ τῆς δῆς πρωθυπουργίας του, ἀπεφάσισε τὸ φθιγόπωρο τοῦ 1888, γὰρ ἐπισκεφθῆ τὴ γραφικὴ κωμόπολι τοῦ γομοῦ μας Καρδασαρᾶ ('Αμφιλοχία) πολλοὶ ἐκεῖ φαντάσθηκαν πῶς θὰ ἔκανε... κομματικὴ ἔξόρμησι ὑπὲρ τοῦ Τρικούπη (!!), γράφτηκαν δὲ τότε καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν ἡμερήσιο ἀθηγαῖκὸ τύπο «'Ἐφημερίς», καὶ τὰ ἔξης κωμικοτραγικά:

«... Καὶ ίδοù η αὐτοκράτειρα μεταβαλλομένη ἀπλούστατα εἰς κυβερνητικήν, εἰς Τρικουπικήν, καὶ σκανδαλίζουσα τοὺς ἀντιπολιτευομένους τοῦ Καρδασαρᾶ. Καὶ οἱ ἀντιπολιτεύμενοι τοῦ Καρδασαρᾶ, ἔκριναν καθῆκον γὰ πράξωσι καὶ αὐτοὶ δ, τι τοῖς ἐπεβάλλετο. Καὶ τοῖς ἐπεβάλλετο γὰ διαμαρτυρηθοῦν ἔγαγτίον τῆς ἐν τῷ τόπῳ τῶν ἐμφανίσεως τῆς αὐτοκρατείρας καὶ πρὸ πάντων ἔγαγτίον τῶν πρὸς ὑποδοχήν τῆς φροντίδων τῆς Κυβερνήσεως. Αἰσχος εἰς τὴν κυβέρνησιν καὶ τοὺς νομάρχας της, οἱ δποῖοι παρασκευάζουσιν ὑποδοχὰς εἰς αὐτοκρατείρας τῆς Αὐστρίας. ᩴ Αὐστρία παρέδωκε τὸν Ρήγαν εἰς τοὺς Τούρκους. Τί θὰ εἴπῃ η σκιὰ τοῦ Ρήγα, ἐποπτεύουσα ἁγωθεν; Οὕτως ἔγνοοισι τὸν πατριωτισμὸν οἱ ἀντιπολιτεύμενοι τοῦ Καρδασαρᾶ». Καὶ θστερα ἀπὸ δλα αὐτά, τὸ ταξί-

δι έκεινο, φυσικά, έματαιώθη τότε, γιά νά μήν πραγματοποιηθῇ
ζεις ξενική ἐπέμβασις εἰς τὰ ἐσωτερικά μας!!... (Βλ. «Περὶ Χ.
Τρικούπη», τόμος Ζες σελ. 144).

Μεταξὺ τῶν πρώτων, ποὺ μὲ τὸν θάνατόν του, ἔσπευσαν νὰ
ὑποδάλουν θερμότατα συλλυπητήρια τηλεγραφήματα πρὸς τὴν Σο-
φία, ήταν καὶ ἡ δασιλισσα τῆς Ἀγγλίας Βικτωρία, ἡ αὐτοκράτει-
ρα Φρειδερίκου (ὅπως ἀπεκαλεῖτο ἡ Βικτωρία τῆς Γερμανίας,
μητέρα τῆς μετέπειτα δασιλισσῆς μας Σοφίας), ἡ ὄποια, περγών-
τας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸν Μάιο τοῦ 1896, πῆγε καὶ προσευχήθηκε
τὸν νεόσκαφτο τάφο του, ἡ αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ, ὁ πρῖγκιψ
τῆς Οὐαλλίας Ἀλδέρτος - Ἐδουάρδος, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ πρόεδρος
τῆς Γαλλίας Δημοκρατίας Φελιξ Φώρ, ὁ ὄποιος ἐπὶ πλέον, ἔστει-
λε τὸν ὑπαπιστή του στὶς Κάγγες γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ζεις πανηγυρι-
κώτερα τὴν ἴδιαιτερη λύπη τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ καὶ αὐτοῦ προσω-
πικῶς πρὸς τὴν ἔκρυπτον θάδελφὴ τοῦ μεγάλου φίλου του, καὶ
ἀπὸ μέρους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρ-
χης Ἀγθιμος, ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γεράσιμος καὶ ἄλλοι
ἀνώτεροι ἀληρικοί.

Τὰ συλλυπητήρια τηλεγραφήματα καὶ οἱ ἐπιστολὲς ζένων
καὶ ντόπιων, γενικά, ἔφταισαν τὶς 10.000, κάτι ποτὲ ἀλλοτε
δὲν εἶχε συμβῆ, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἥταν τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς
Σερβίας Νοσάκοβιτς, πολλῶν ἀλλων ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων,
ώς τοῦ λόρδου Τσάμπερλαντ, τοῦ σὲρ Καρόλου Διλκε αὐλπ. Ἰδιαι-
τερα συγκινητικὸν ὑπῆρξε τὸ πρὸς τὴν Σοφία τηλεγράφημα τῆς
ἀδελφῆς τοῦ Ἀγγλου πρωθυπουργοῦ Σώλσθερυ, ὃπου ἐτόνισε καὶ
τὰ ζῆται: «... Ἡ ἀπώλεια τοιαύτης εὐγενοῦς καὶ γενναίας κυρδίας,
εἶναι πραγματικῶς μεγάλη διὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐ-
ρώπη ὅλη θὰ πειθήσῃ μεθ' ὑμῶν ἐπὶ τοῦ τάφου του... Ἐν τῷ
προσώπῳ του ἡ Ἑλλὰς χάνει μίαν τῶν ἀσφαλεστέρων διὰ τὸ μέλ-
λιον τῆς ἐγγυήσεων, πατριώτην ἐν τῇ ἀκριβεστέρᾳ ἐνγοίᾳ τῆς λέ-
ξεως».

Ἄλλὰ καὶ ὁ Τρικούπης δὲν ἔπαιε νὰ θρίσκεται σὲ συγεγγ
ἐπαφὴ μὲ τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς γῆς, εἴτε ὅταν
πήγαινε στὸ ἐξωτερικὸ η καὶ ὅπὸ δῶ ἀκόμα, γιατὶ ηζερε πόση
μεγάλη ἀξία εἶχε ἡ συμπαράστασίς τους στὴν ἀνορθωτική του
προσπάθεια, καὶ μικρὸ δεῖγμα αὐτῆς του τῆς τακτικῆς ἀποτελεῖ

τὸ παρακάτω εύχετέριο τηλεγράφημά του πρὸς τὸν κορυφαῖο τῆς Γαλλίας ποιητὴ καὶ μεγάλο φίλο τῆς χώρας Βίκτωρα Ούγκω, στὶς 22 Φεβρουαρίου 1885, γιὰ τὰ δγδοντάγρονά του: «Ἐπὶ τῇ ἀμφιετηρίδι τοῦ ποιητοῦ, προσέρχομαι εἰς τὴν ἀχανῆ χορείαν τῶν εὐχετῶν, τελῶν φόρον θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης Ἐλληνος. Χ. Τρικούπης».

Μὲ τὴν ἀξία του λοιπὸν καὶ τὶς σπάνιες διπλωματικές του ἱκανότητες ὁ πολιτικὸς μιᾶς ἀσήμαντης πραγματικὰ χώρας, ἔγινε πασίγνωστος σ' ὅλοκληρο τὸ Ἑξατερικό. Καὶ τοῦτο τὸ διλέπομε διλοφάνερο μὲ τὸ ἴστορικὸ ταξίδι του στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Εὐρώπη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1891. Στὸ Παρίσι, παρ' ὅτι δὲν ἔταν τότε παρὰ ἔνας ἀπλὸς πολιτευόμενος, τοῦ ἀπενέμοντο τιμὴς διασιλικές, καὶ κατὰ τὴν ἐπίσκεψί του στὰ περίφημα ἀνάκτορα τοῦ Φονταινειπλώ, γιὰ νὰ χαιρετήσῃ τὸν πρόεδρο τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας Σαντὶ Καργώ, ὁ τελευταῖος στέλνει μὲ τὸν ὑπασπιστὴ του πολυτελῆ τέθριππο ἄμαξα, γιὰ νὰ τὸν παραλάβῃ ἀπὸ τὸ σιδηροδρομικὸ σταθμό, κατὰ τὴν διάβασί του δὲ εἰχαν παραταχθῆ ἐκατέρωθεν τοῦ δρόμου ἐπίλεκτα τριήμιατα τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ μὲ τὶς μουσικές τους, ποὺ ἀγέκρουαν τὸν ἐθνικὸ μαζί ὅμινο.

Ἡ ἐπίσκεψις ἐκείνη, ποὺ διήρκεσε πέραν τῆς ὥρας, ὑπῆρξε

1. «Οπως γράφω προλογίζοντας τὸ βιβλίο μου: «Σκηνὴς Μεγαλείου», ὁ Βίκτωρ Ούγκω στὸ μεγαλόπινευστὸ ἐπικό του ποίημα: «Τὰ κεφάλια τοῦ Σεραγιοῦ», φάλλει μ' ὅλη τὴν ἀρμογία τῆς γλυκόφθιγγης λύρας του καὶ μ' ὅλη τὴ μεγαλωσύνη τῆς τέχνης του τὸ «Ἀγιο», ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, Μεσολόγγι! Κι' ὅταν ἔμαθε τὴν τραγική του θυσία, πῆρε κι' ἔγραψε μὲ τὸ μολύbdοι του σὲ μιὰ γωνιὰ ἀπὸ κάποια αἰθουσα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούδρου, ἐκεῖ ὅπου φυλάσσονται ὅλοι οἱ ἀθάνατοι θησαυροὶ τῆς ἀγθρώπινης τέχνης, τὸ μαχικὸ δηομά «Μεσολόγγι», γιὰ νὰ φυλαχτῆ ἐκεῖ μέσα κι' αὐτό, ἀπειραχτὸ ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου σὰν ἀνεκτίμητος θησαυρὸς ὅπως καὶ πράγματι εἶναι.

Κι' ἀνταποδίδοντας ὁ μεγάλος Μεσολογγίτης ποιητὴς Κωστῆς Παλαμᾶς, γιὰ λογαριασμὸ τῆς Πατρίδος μας, τὸν δίκαιο ἔπαινο ποὺ τοῦ δφείλομε γιὰ ὅ,τι ἔκαμε κατὰ τὸν ἵερὸ ἀγῶνα μας, γά τι γράφει σ' ἔνα ποίημά του, στὰ 1902, μὲ τὸν τίτλο: «Τὰ ἔκατόχρονα τοῦ Ούγκω»:

Μὰ πρῶτα ἀπ' ὅλα εὐλογητὸς καὶ παινεμένος ποὺ ἔκραξες:
«Ω Μεσολόγγι! Μπότσαρη! Κανάρη! Κρήτη! Ελλάδα!

καὶ ἐγκάρδια καὶ πολὺ ὡφέλιμη γιὰ τὶς σχέσεις μας μὲ τὴ Γαλλία, κατ’ αὐτὴν δέ, δ Γάλλος πρόεδρος, ἐδήλωσε τοῦ Τρικούπη, διὰ τοῦ παραχωροῦσε γιὰ δεσμοὺς μέρες θὰ ἔμενε στὸ Παρίσι, τὸ θεωρεῖο του στὴ Μεγάλη Ὀπερα, τιμὴ ποὺ μέχρι τότε ἐγένετο μόνον στοὺς ξένους ἡγεμόνες.

Παρόμοιες τιμές τοῦ ἐπιδαψίλευσαν καὶ δ Φραγκόν, πρωθυπουργὸς τῆς Γαλλίας, καθὼς καὶ δ πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Βουλῆς Φλοκὲ (ἀλλοτε πρωθυπουργὸς κι αὐτός), στὸ ἀριστοκρατικὸ δὲ ζευγοδοχεῖον «Μυραμπώ» ὃπου κατέλυσε, ἐκτὸς τῶν πολλῶν καὶ διακεκριμένων προσωπικοτήτων τοῦ πολιτικοῦ καὶ πγευματικοῦ κόσμου ποὺ τὸν ἐπεσκέφθησαν (ὑπουργῶν, βουλευτῶν, γερουσιαστῶν, ἀκαδημαϊκῶν, καθηγητῶν, δικηγόρων κλπ.) τὸν ἐπεσκέφθη καὶ αὐτὸς δ ὑασιλεὺς τῆς Σερβίας Ἀλέξανδρος Α', συγοδευθμεγος ἀπὸ τὸν πατέρα του πρώην ὑασιλέα Μιλάγου.

Στὸ Λογδίνο, τὸν ἐδέχθη μὲ πολλὲς ἐπίσης τιμές, ὕστερα ἀπὸ προσωπικὴ πρόσκλησι του στὸ μεγαλοπρεπὲς παλάτι του, δ πριγκιψὶ τῆς Οὐαλλίας καὶ διάδοχος τοῦ ἀγγλικοῦ θρόνου, παλιὸς φίλος του, ἐξέχουσες δὲ προσωπικότητες τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς Ἀγγλίας, καθὼς καὶ ἐπιφανεῖς διμογενεῖς τοῦ ἔκαμπαν ξεχωριστὲς περιποιήσεις.

Κατὰ τὴ διέλευσί του, τέλος, ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δ πρώην πρωθυπουργὸς της Κρίσπη, παρὰ τὸ πρόσφατο πένθος του ἀπὸ τὸ χαιμὸ προσφιλεστάτου του προσώπου, τὸν ἐδέχθη μὲ πολλὴν ἐγκαρδιότητα στὴ μαγευτικὴ ἐπαυλὶ του στὴ Νεάπολι, δ δὲ ὑασιλεὺς Οὐμδέρτος τὸν προσεκάλεσε, μόλις ἐπληροφορήθη τὴ μετάβασί του στὴ χώρα του, εἰς τὴν μεγάλην ἔκθεσιν τῆς Πανόρμου (Παλέρμου), ποὺ δ ἰδιος ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαινιάσῃ ἔκεινες τὶς μέρες, καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσί του μάλιστα τὴ ὑασιλικὴ θαλαμηγό, γιὰ τὴ μετάβασί του ἔκει.

Τέτοιες τιμές ποτὲ δὲν γνώρισε μέχρι τότε τουλάχιστον, ἡ φτωχὴ καὶ παραγκωνισμένη ἀπὸ τοὺς μεγάλους τῆς γῆς πατρίδα μας, καὶ δ Τρικούπης μὲ τὴν θερμουργὸ του πνοὴ καὶ τὴν πίστη του πρὸς τὰ ἐθνικὰ μας πεπρωμένα τὴν προθάλλει διεθνῶς πιᾶ, καὶ τὴν κάνει ὑπολογίσιμη σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους...

Ἄλλὰ καὶ ὅταν «ὑποβληθεὶς εἰς ἐθελοφυγίαν», κατὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἔκφρασι ἐφημερίδος τῆς ἐποχῆς, ἴδιωτευε ξένος σὲ ξένες

χώρες, οι ισχυροί τῆς γῆς δὲν ἔπαψαν γὰρ τὸν τιμωῦν, μάλιστα δέ, κατὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ μαγευτικὸν νησάκι Μάρστραντ, διότι τὸ καλοκαιρὶ τοῦ 1895 ἔκαναν τὰ θαλάσσια λουτρά τους δὲ βασιλεὺς καὶ δὲ διάδοχος τῆς Σουηδίας, σὲ τυχαῖα συνάντησί του μὲ ἔκεινους στὴν προκυμαία, δὲ βασιλεὺς ἔσπευσε πρῶτος γὰρ τὸν χαιρετήση πολὺ - πολὺ ἐγκάρδια, καὶ ἀφοῦ τοῦ ἐξέφρασε τὴν λύπη του, ποὺ δὲν ἦταν στὴν πρωτεύουσά του γιὰ γὰρ τὸν περιποιηθῆ, δταν δὲ Τρικούπης ἔπεσκέψθη τὴν Στοκχόλμη, τὸν παρεκάλεσε γὰρ Ἑαναπάνη ἔκει, ἔστω καὶ γιὰ δυὸς ἡμέρες, γεγονὸς ποὺ θὰ τὸν χαροποιοῦται, διότι τοῦ ἐπόνησε, Ιδιαίτερα. Ὁ Τρικούπης, εὐχαριστῶντας τον, τοῦ εἶπε δὲν εἶχε προγραμματίσει πιὰ τὸ ταξίδι του καὶ δὲν τοῦ ἦταν δυγατὸν γὰρ ἀλλάξῃ δρομολόγιο, ἔκεινο δὲ τὸ θράδυ, οἱ ὑψηλοὶ φίλοι του ἔμειγαν ἐπὶ πολλήν ὥρα μαζί του, γιὰ γὰρ τὸν συντροφέψουν. Κι' δταν ἥρθε ἡ ὥρα τοῦ ἀποχωρισμοῦ των τὸν ὠδήγησαν μέχρι τὴν ἀποβάθρα...

Ἄλλὰ καὶ νεκρὸν ἀκόμη τὸν Τρικούπη, οἱ ξένοι τουλάχιστον, τὸν ἐτίμησαν ὡς τοῦ ἀξιότερον. Κι' δταν ἔκεινος, πάνω στὸ κατάστρωμα μιᾶς μικρῆς θαλαμηγοῦ μὲ τὸ χτυπητὸ δνομα «Τιτάν» — εὐγεικὴ προσφορὰ Γάλλου θαυμαστοῦ του γιὰ τὸ στερνὸ ταξίδι — ποὺ ἐπὶ πολλὲς ὥρες χαροπάλεψε στὶς γαλλικὲς ἀκτὲς κάτω ἀπὸ τρομερὴ τρικυμία, δρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν γαυτικὴν βάσι τῆς Τουλωνοῦ, γιὰ ἀναγκαστικὴ προσόρμησι τοῦ ἥρωαικοῦ σκάφους — ἀληθιγοῦ τώρα Τιτάνα — στὸ ἀπάνεμο λιμάνι της, ἔκει, δὲ ναύαρχος - ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελούσης γυμνάσια πολεμικῆς μοίρας τοῦ γαλλικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου, τοῦ ἀπέδωσε, κατὰ τὸ τραγικὸ πέρασμά του, τὶς ὄστατες μεταθαυάτιες τιμές, ἔνω ἡ Ἐλληνικὴ Κυβέρνησις τοῦ μικρόψυχου κορδονάρχη!, ἀντὶ νὰ αηρύξῃ «μέγα θηγικὸ πέγθος», τὸν ἀποστεροῦσε καὶ τῆς ἐλαχίστης τιμῆς γὰρ διαθέση ἔνα πλοῖο, γιὰ γὰρ μεταφέρη ἀπὸ τὰ ἔνα στὴν πατρίδα τὸν τιμημένο δημιουργὸ τοῦ πολεμικοῦ μας στόλου.

Τέλος ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνησις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς διαταγὲς ποὺ ἔδωσε στὶς τοπικὲς ἀρχές Καννῶν, Τουλωνοῦ καὶ Μασσαλίας γὰρ παράσχουν κάθις διευκόλυνσι, ὡς πρὸς τὶς διατεταγμένες διατυπώσεις, γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ, προσεφέρθη γὰρ τοῦ ἀπονείμη τὶς καθιερωμένες τιμὲς τοῦ μεγαλοσταύρου τῆς λεγεῶνος τῆς τιμῆς, τὸν δόποιον ἔφερε δὲ Τρικούπης, ἀλλὰ

γή Σοφία, σύμφωνα μὲ τὴν τελευταῖα ἐπιθυμία τοῦ ἀδελφοῦ τῆς νὰ μὴ τοῦ γίνη ἐπίσημη αηδεία, οὕτε ἀλλες ἐπίσημες ἐκδηλώσεις, τῆς διεμήνυσε, ἀφοῦ πρῶτα τῆς ἔξέφρασε τίς πιὸ εὐγνώμονες εὐχαριστίες τῆς, ὅτι εἴγαι ὑπογρεωμένη γὰρ σεβαστὴ τῇ θέλησί του, σὰν κάτι ἱερὸς γι' αὐτήν.

"Οσο γιὰ τὸ φτωχὸ λαό, οἱ πόρτες τοῦ σπιτιοῦ του ἡσαν πάντα διάπλατες, κι' ὅταν δὲν τὸν πρόφτανε κανένας ἔκει, δὲν τὸ εἰχε γιὰ τίποτε γὰρ τὸν σταυρικήση καὶ τὸ δρόσιο ἀκόμα, γιὰ νὰ τοῦ πῆ τὸν πόνο του ἢ τὸ παράπονό του. Κι' ἔνας μάλιστα φυγόδικος γιὰ φόνο, ἔφτασε σὲ μιὰ προεκλογική του περιοδεία στὴ Μακρυνεία (Μεσολογγίου) γὰρ τὸν διακόψη τὴν ὥρα ποὺ δι πρέσβορος μιλοῦσε στοὺς συγκεντρωμένους κατοίκους τῆς Ματαράγκας καὶ νὰ τοῦ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ του. 'Ο Τρικούπης δέχτηκε εὐχαρίστως τὴ διακοπὴ καὶ τοῦ συγέστησε γὰρ κατέθη δικέσως στὸ Μεσολόγγι καὶ γὰ παρουσιαστὴ τὸν εἰσαγγελέα, ἔνηγγρωτας του ὅτι ἡ αὐθόρυμητη προσέλευσί του θὰ ἐλάφρυνε κατὰ πολὺ τὴ θέσι του, καὶ τογιᾶστάς του ὅτι πρέπει γὰρ ἔχη ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴ Δικαιοσύνη τῆς Πατρίδος.

Γι' αὐτὸ δι Τρικούπης εἶχε καὶ φανατισμένους φίλους, ποὺ τὸν ἐλάττευαν πραγματικὰ καὶ τὸν θεοποιοῦσαν.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι, πώς ὁ ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κατερινοῦ - Μεσολογγίου Ἀγάπιος, ἐμνημόνευε στὶς λειτουργίες, μαζὶ μὲ τὴ δασιλικὴ οἰκογένεια, καὶ τὸ Χαρίλαο καὶ τὴ Σοφία Τρικούπη. "Οταν δὲ κάποτε, κάποιος φίλος του, σὲ ἐποχὴ κυβερνητικῆς ἀλλαγῆς, τοῦ ἐπεσήμανε τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεψε, διαγνθὸς ἡγούμενος τοῦ ἀπόγνωσης: «Γιὰ τὸν Τρικούπη, θυσιάζω καὶ τὰ γένεια μου», ἐνγοώντας ὅτι δὲν λογάριαζε καὶ ἂν τὸν καθαιροῦσαν ἀκόμα.

'Ο Ἀγάπιος ἀποτελοῦσε τὸ στόχο τῶν Δεληγεωργικῶν στὴ Μακρυνεία, κι' ὅπως λέγεται, κατὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς 28 Ιανουαρίου τοῦ 1873, γιὰ νὰ τὸν ταπειγώσῃ ἔνας ἀγροίκος ὑπολοχαγός, διοικητὴς τοῦ στρατιωτικοῦ ἀποσπάσματος τῆς περιφερείας, ποὺ εἶχε σταλῆ ἔκει γιὰ τὴν... τάξι (!), βλέποντας τὴ δραστηριότητα του ὑπὲρ τοῦ Τρικούπη, ἔβαλε ἔνα μαντράχαλο γύφτο στρατιώτη νὰ τοῦ μπῆ καθάλλα, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς πιστόλας τοῦ

γενναίου (!) ἀποσπασματάρχη ὑποχρεώθηκε ὁ δυστυχής ἡγούμενος νὰ πάῃ μερικὰ δήματα περίπατο (!!) ἐκεῖνον τὸν ἀποίσιο γύρο... Ἀπειλήθηκε τότε ἔνοπλη σύρραξις μεταξὺ Τρικουπικῶν καὶ Δεληγεωργικῶν σ' ἀλόκληρη τὴν περιφέρεια, ἀλλὰ ὁ Τρικουπικὸς συγενέρατης τοὺς φίλους του, πείθοντάς τους πὼς ὁ Δεληγεωργῆς δὲν ἦταν δυνατὸν γὰρ ἔρη αὐτὲς τὶς ἀσχημίες τῶν δικῶν του, οἱ ὄποιοι τὸν ἔξηγμίωναν κομιματικὰ ἀντὶ γὰρ τὸν ὥφελήτουν, ὅπως ἐκεῖνοι ἐνδιμιζαν, ἔστειλε δὲ ἀμέσως ἔντονη τηλεγραφικὴ διαμαρτυρία πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν Δεληγεωργῆ, καταγγέλλοντας τὰ γεννιμενα. Ὁ Δεληγεωργῆς, ποὺ ἐδοκίμασε σφοδρότατη λύπη γιὰ ἀλλα αὐτά, ἀπηρύθυνε τὴν ἴδια ὥρα, αὐτηροτάτη τηλεγραφικὴ διαταγὴ πρὸς τὸ νομάρχη Αἰτωλοακαρνανίας στὸ Μεσολόγγι, νὰ πάψουν ὀπωροδήποτε τὰ ἔκτρωπα καὶ νὰ τιμωρηθοῦν πυραδειγματικὰ οἱ ὑπεύθυνοι. Καὶ ἡ ἀλήθεια μὲν εἶγαι, ὅτι τὸ κακὸ αὐτὸν ἐσταμάτησε κάπως στὴν ὕπαπιθρο, ἀλλὰ τὸ μεγάλο κακὸ νὰ χάσῃ ὁ Τρικουπικὸς καὶ ἀπὸ δουλευτὴς ἀκόμα, δὲν ἀπετράπη.

Ἄλλα — γιὰ νὰ συγεχίσουμε τὰ ἀνέκδοτά μας — καὶ μονυμαχία! γιὰ χάρι: τοῦ Τρικουπῆτη, σημειώνει ὁ «Μηνύτωρ», στὸ φύλλο του τῆς 8 Νοεμβρίου 1895, μεταξὺ τοῦ ἀνθυπολογαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Κ. Βλαχοπούλου καὶ τοῦ 'Α. Σκαλτσοδήμου πρώην δουλευτοῦ Τριγωνίδος μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Μονομαχία μεταξὺ δύο ἐρχαστῶν... τοῦ Τρικουπῆτη. Ἔγινε καὶ αὐτὸν εἰς Κόρινθον, διὰ νὰ δεσματιθῇ ὅτι ὁ ἔκπτωτος πρωθυπουργὸς διατηρεῖται μὲ τόσον φραγματισμὸν εἰς τὴν συγείδησιν τῶν φίλων του, ὥστε γὰρ στρέφουν τὰ ὅπλα κατ' ἀλλήλων. Ὁ καυγᾶς ἦτο μεταξὺ δύο ἀγτιπροσώπων τοῦ Τρικουπικοῦ αἱρματος ἐν Ἀγρινῷ, οἱ ὄποιοι ἀπεφάσισαν διὰ τῶν ὅπλων γὰρ λύσουν τὸ ζήτημα: Ποίον ἀγαπᾶ περισσότερον ὁ Τρικουπῆτη!!».

Παρόμιοι δεῖγμα λατρείας, μᾶς παρέχει καὶ τὸ παρακάτω περιστατικὸ ποὺ συνέβη στὸ Μεσολόγγι.

Σὲ μὰ δύσκολη ἐκλογή του, κάποιος γέροντας φυστανελλοφόρος, χοντρογοικούρης μὲ μεγάλη ὑπόληψι στὸν τόπο μας, μόλις μπῆκε στὸ ἐκλογικὸ τμῆμα γὰρ ψηφίση (ἐκκλησία Ἀγίου Παντελεήμονα), γύρισε κατὰ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας, καὶ κάνοντας μὲ κατάνυξι τὸ σταυρό του εἶπε: «Σ' εὐχαριστῶ Παναγία μου ποὺ μὲ ἀξίωσες σήμερα γὰρ ψηφίσω τὸ μεγάλο συμπολίτη μας τὸν

Τρικούπη». Αύτό συγχίνησε μερικούς ἀπλοϊκούς συμπατριῶτες του, που δρέθηκαν ἐκεῖ γύρω, κι' ἀφοῦ σταυροκοπήθηκαν κι' ἐκεῖγοι, μπροστά στὸ εἰκόνισμα, φήμισαν συνέχεια τὸν Τρικούπη θλοὶ τους, ἀν καὶ πολιτικοὶ του ἀντίπαλοι ἀνέκαθεν, κι' ἔτσι σώθηκε ἡ ἐκλογὴ σὰν ἀπὸ θαῦμα, γιατί, ἀν δὲν τύχαιγε τοῦτο τὸ ἔκτακτο συμβάν, δὲ Τρικούπης θά ἔχανε.

Ἄλλα τὸ καταπληκτικώτερο ἀπ' ὅλα, ποὺ φαίνεται κιόλας ἀπίστευτο, εἶναι καὶ μία... «αὐτοκτονία ἐξ ἐγθουσιασμοῦ», ποὺ σημειώθηκε, ὥπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐφημερίδα «Ἐστία» σὲ φύλλο τῆς τῆς 15 Ιουνίου 1895, ὅπὸ τίς ἀκόλουθες κωμικοτραγικές συγθῆκες: «Εἴς γέρων, πρώην ὑποδηματοποίδες — γράφει — ἀνελθόντες ἐπὶ τῶν κιγκλίδων τῆς ἐπὶ τοῦ Ἰλισσοῦ γεφύρας τοῦ Α' Νεκροταφείου, ἀνγήγειρεν ἐν ἔξαρσει τὰς χειρας, ἦγοιξε πλατὺ τὸ στόμα ἐκφωνῶν τὰς φράσεις ζήτω, ζήτω δὲ Τρικούπης! καὶ ἐρρίφθη κάτω. Ἐτραυματίσθη δειγῶς δὲ τυχῆς, ἐνῷ δὲ μετεφέρετο εἰς τὸ Στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον ἀπεδίωσε καθ' ὅδὸν ἐν τοῦ τραύματος. Ἡτο δὲ συμπαθεστάτης φυσιογνωμίας γέρων». Ἄλλο τέλος, γραμματηριστικὸ δεῖγμα τοῦ λαϊκοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν μεγάλο Μεσολογγίτη εἶναι: δτι οἱ κάτοικοι τῆς δρεινῆς Τριψυλίας ὠνόμασαν «Τρικούπης» τὴν ψηλότερη κορυφὴ τοῦ βουνοῦ τους «Αἰγαλέον».

Καὶ τὸ ὥρατο φῦλο ὅμως, ποὺ δὲ Τρικούπης κυριωλεκτικὰ τὸ γῆλέντριζε, δὲν πήγαινε καθόλου πίσω σὲ κάτι τέτοιες πρωτότυπες ἐκδηλώσεις ἀγάπης καὶ θαυμασμοῦ — παρ' ὅτι τότε οἱ καυψίμενοι οἱ γυναικεῖς, ὅχι μονάχα ψῆφο δὲν εἶχαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάμιξίς τους γενικὰ στὰ δημόσια, ἐθεωρεῖτο ἀνεπίτρεπτο πρᾶγμα γιὰ τὰ αὐτοτηρά ήθη τῆς ἐποχῆς — μάλιστα δέ, πολλὲς φορές, ἔπαιργαν ἀπὸ τοὺς ἀρσενικούς καὶ τὸ πολιτικὸ προβάδισμα, γράφοντας μὲ τοῦτο τὸν τρόπο στὴ συνταγματικὴ δίδλιο ἀπὸ γυρίς - γυρίς, τὴν ἀπαιτουμένη προσημείωσι: γιὰ τὴν ποθητὴ ἰσοτιμία τῶν δύο φύλων.

Καὶ ὥπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ «Ἀκρόπολις» στὸ φύλλο τῆς τῆς 20 Ιανουαρίου 1887, δύο Ἀγριγιώτισσες, ἀπλὲς γυναικεῖς τοῦ λαοῦ, κατὰ τίς παραμονὲς τῶν τότε ἐκλογῶν, μπῆκαν ἐπικεφαλῆς σὲ μιὰ μεγάλη διαδήλωσι ὑπὲρ τῆς ἐλιάς, κρατώντας πελώρια λευκὴ σημιαλα, διου εἶχαν γράφει μὲ χρυσᾶ γράμματα τὴ φράσι: «Ζήτω δὲ Τρικούπης», καὶ ὠδήγησαν ἔτσι τούς... ἀνδρες μέχρι τὸ ἐκλογικὴ τμῆμα γιὰ νὰ ψηφίσουν.

Καὶ συνεχίζει ἡ ἴδια ἡ «Ἀκρόπολις», ὅστερα ἀπὸ 28 χρόνια (30.3.1915), ἐπάγω στὸ θέμα τοῦ γυγαικείου φανατισμοῦ στὴν ἐπαρχία μας ὑπὲρ τοῦ προέδρου: «ἐκαραδόκουν τὰς διαδηλώσεις καὶ ὑποδοχὰς διὰ νὰ ἔκδηλώσουν μὲ θερμοτάτας ἀποστροφὰς τὰς θερικὰς συμπαθεῖας τῶν καὶ γὰρ ράγουν μὲ ἄγθη τὸν διαβάτην ἀρχηγόν τῶν».

‘Ο Τρικούπης δὲν ήταν γεννημένος ρήτωρ, καὶ εἶχε μερικὰ φυσικὰ ἐλαττώματα στὸ κεφάλαιο αὐτό. Ἡταν δραδὺς λίγο στὴ γλώσσα καὶ εἶχε ἔντονο σακάπως προφορά. Μ’ ὅλα ταῦτα δημος ἀγεδείχθη ὁ πρῶτος ρήτωρ τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος καὶ ἔνας ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων τῆς Εὐρώπης, οἱ δὲ λόγοι του «ἔγειχον τὸ μυστήριον τῆς ἀποκαλύψεως» κατὰ διθηγαῖκήν ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς. Κι’ ὅπως ἔγραψε σὲ πολύχροτο ἀρθροῦ κατὰ τὴν ἥμερα τῆς ηγείας του («Ἀκρόπολις» 11.4.1896), ἔνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεστέρους συνεργάτες του, δ. Ἀνάργυρος Σιμόπουλος, δ. Τρικούπης ὑπῆρξε «ὅ σθεναρώτερος καὶ ἡγεμονικώτερος τῶν παρ’ ἡμῖν ρητόρων, δημιουργός νέας κοινοβουλευτικῆς ρητορικῆς καὶ νέας πολιτικῆς γλώσσης».

Κι’ ἂν δ. Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης, ήταν τὸ πρῶτο διοιλί, τὸ μαγειρέον διοιλί τῆς Βουλῆς, δ. Χαρίλαος Τρικούπης ήταν δλόκηληρη ἡ δρχήστρα: δρχήστρα ποὺ ἔκτελοῦσε μὲ τελειότητα ἀπαράμιλλη διαγνερικὴ συμφωνία...

Στὰ πρόσωπα τῶν δύο συμπολιτῶν μας πρωθυπουργῶν, λές καὶ ζωντανεύουν οἱ δύο κλασσικοὶ τύποι τοῦ ρήτορα τῶν ‘Οιμηρικῶν χρόνων, τοῦ συγετοῦ Νέστορα μὲ τὴν ἔμφυτη εὐγλωττία του, δπου κυριολεκτικὰ ἐγοήτευε, καὶ τοῦ πολυμήχανου ‘Οδυσσέα, δπως μᾶς τοὺς παρουσιάζει ὁ ραψῳδὸς στὶς μεγάλες ἔξαρσεις τους, κάτω ἔκει στὴ μακρυνὴ Τροία, δταν σὲ δύσκολες περιστάσεις τοὺς χρειάστηκε ἡ πατρίδα. (Ιλιάδος Α’ στίχ. 249, καὶ Γ’ στίχ. 200 - 224).

Στὸν πρῶτο ἔπεισε δ. διαρύς κλῆρος γὰρ συμφιλιώσῃ μπροστά στὸ συγκεντρωμένο καὶ ἀνήσυχο στρατὸ τῶν Ἀχαιῶν, τὸν Ἀγαμέμνονα μὲ τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ εἶχαν διαρύτατα παρεξηγηθῆ, ὅστερα ἀπὸ τὰ γνωστὰ δινειδιστικὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλέα πρὸς τὸν Ἀτρείδη. Βάλθηκε τότε δ. «λιγὺς Πυλίων ἀγορητής, τοῦ καὶ ἀπὸ

γλώσσης μέλιτος γλυκίων ρέεν αύδή» μ' έλη τή δύναμι τῆς θείας τέχνης του γὰ τοὺς συμφιλιώσῃ, δίγοντάς τους τή σοφή συμβουλὴ ὅτι τὸ νῦν ὑπακούσουν στὰ λόγια του «ἄμεινόν ἐστι....».

Σὲ τούτη τὴν αχτηγορία τοῦ ρήτορα πρέπει γὰ καταταγῇ ὁ Δεληγεώργης. Γιατὶ ὁ λόγος του, εἴτε στὸ Κοινοθύλιο — τὸ πάντα δύσκολο καὶ αὐτοτρόπον στὶς κρίσεις — εἴτε στὸ ἀστατο καὶ ἀπειθάργητο πλήθος, κατασίγκε, «ώς διὰ μαγείας», τὰ πολιτικὰ πάθη, καὶ μετέφερε τὸν ἀκροατὴ ἀπὸ τὰ ταπειγὰ τῆς ζωῆς καὶ τὴν κρατικὴν τῆς κοινωνικῆς διαιράγης, σὲ ψηλότερες σφαῖρες γαλήνης καὶ ἀνθρωπιᾶς...

Ο 'Οδυσσέας, σὲ διαφορετικὴ αὔτὸς περίπτωσι, δίνει τὴν ἄλλην εἰκόνα τοῦ δυναμικοῦ, καὶ τοῦ γυμνιασμένου στὸ λόγο ρήτορα, δίνει τὸ ἔφερε γὴ ἀγάγκη γὰ μιλήσῃ, μαζὲ γε τὸν Μενέλαο — φριμότερο κι' αὐτόν, γιὰ τὴ δραχυλογία του ίδιαίτερα, ἀγορητὴ — τὴν Βουλὴ τῶν Τριών. Σεμνός, σοδαρός, μογοκόμιατος, στάθηκε σὰν ἄγαλμα, μὲ τὰ μάτια κατεδαστιένα τεὴ γῆ, μὲ μὲν παιδικὴ συστολὴ, ποὺ τὸν ἔδειγε μιωρό, μὲν ἔτσι κι' ἀνοιξὲ τὸ στόμα του κι' ἀπὸ τὰ στήθη του θρῆκε φωνὴ μεγάλη, καὶ τὰ λόγια του ἀργισσεν γὰ πέφτουν γοργὰ σὰν τὶς χιονοστιθάδες (γεφάδεσσιν ἔσικθτα χειρερίγησιν), γωρίες γὰ κάνη τὴν παραμυκρὴ γειρογοιλία, κι' οὔτε γὰ φέρνῃ τὸ σκῆπτρο μιρόδες καὶ πίσω, ὅλοι τους τότες κρεμάστηκαν ἀπὸ τὰ χεῖλη του' κι' ἥταν τέτοιο τὸ μεγαλεῖο του, ποὺ δηπως λέει ὁ 'Ομηρος, κανένας θηγῆς δὲν δίγονταν γὰ παραθήγη μιπροστά του!... (οὐκ ἀγ ἔπειτ' 'Οδυσσῆη δ' ἐρίσσειε θροῖς ἄλλοις....).

Ἐπει τοι μὲ τὸν Τρικούπη. Τὸ θῆμα ἀποκάλυπτε, σ' ὅποιον δὲν τὸν γῆσερε, τὶς πραγματικὲς διαστάσεις του σὰν ρήτορα καὶ πολιτικοῦ, κι' εἰγιει ὁ πρῶτος αὐτὸς ποὺ μεταλλαμπάδεψε στὴ γώρα μιας τὴ συνδικαλιστικὴ μέθοδο τῆς ἀγγλικῆς ρητορικῆς, σὲ ἐποχὴ ὅπου, γὰ μεγαληγορία μέσα στὸ Ἑλληνικὸ Κοινοθύλιο κυριολεκτικὰ ἔθριψμένει.

«Ἀγῆκεν εἰς τὴν μαθητικὴν σχολὴν τῆς ρητορικῆς τέχνης... Ἀγέπτυσσε τὸ ἀντικείμενον τῆς πολιτικῆς συζητήσεως ὡς μαθηματικὸς κατὰ πρῶτον, μετὰ ταῦτα δὲ ὡς λογοτέχνης τῆς διωρικῆς σχολῆς» (Νικ. Ι. Σπανδωνῆ «Λόγοι πολιτικοὶ Χαρ. Τρικού-

πη, Εἰσαγωγὴ Νεοκλ. Καζάζη» σελ. ιστ' τόμ. Α' 1864 - 1875, 'Αθῆναι: 1888).

Πολλοί, γενικωτέρους ἐνδιαφέροντος λόγοι: του, ἐδημοσιεύοντο στὰ συναρτήτερα ἔνα πρόσωπο συγραφικὰ φύλα τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀποτελούσαν ἀντικείμενον εὑμεγῶν διεθνῶν σχολίων, ἀπὸ κορυφαῖς οὓς Εὐρωπαίους πολιτικοὺς καὶ δημοσιογράφους, ὅπως συγένη μὲ τὴν πολύχρονη ἀγόρευσί του στὴ Βουλὴ ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος (Νοέμβριος 1889), ἢ ὅποια ἐδημοσιεύθη διάλογοι στὴν ἔγκυρη ἀγγλικὴ ἐφημερίδα «Ἡμερήσια Νέα» τοῦ Λογδίου, δραγμοῖς τοῦ ἐπιφανοῦς Βρετανοῦ πολιτικοῦ καὶ διακεκριμένου ἡγέτου τῶν Φιλελευθέρων, ὃσο καὶ θερμοῦ φιλέλληνος Οὐλλιαμ Γλάδστων, μὲ τὸ παρακάτω σχόλιο: «Ἡ ἀγόρευσί του κ. Τρικούπη περὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, περὶ οὗ ἐπερωτήθη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Βουλῇ, θὰ διαπρέπῃ ὡς ὑπερθυμάτιον ρητορικὸν ἔργον καὶ μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔξοχων ἀγορεύεται τοῦ μεγάλου τούτου πολιτικοῦ ἀνδρός».

Ο Βρετανοὶ πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα σὲρ "Εδισονδ Μόντων, ἀγαπογόνῳ, σὲ σχετικὴ ἔκθεσί του πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τῆς χώρας του λόρδο Σάλσθερον, «τὸν εἴριμὸν τῶν ἰδεῶν τῆς περὶ Κρήτης ἀγορεύεται τοῦ κ. Τρικούπη», σημειώνει σ' αὐτή, πλὴν τῶν ἀλλων, καὶ τὰ ἔξης: «... Ὅπαρχει, ὡς φαίνεται, ὅμιοφωγία ὅτι ὁ κ. Τρικούπης ἡγόρευσε μετὰ μεγάλης σαφηνείας καὶ δυνάμεως, ἀμαὶ δὲ καὶ πάσης τῆς εὐγλωττίας, ἐφ' ἡ διαπρέπεια...».

Τραγωτάτο δῆμος δειγμα αὐτῆς τῆς θαυματουργοῦ ἐπιβολῆς του κατὰ τὶς ἀγορεύεταις του, ἀποτελεῖ ἔνας «δημοσθενεῖος» — ὅπως τὸν ἀπεκάλεσαν τότε — λόγος του στὴ Βουλὴ, κατὰ τὴ συζήτησι γομοσχέδιον του «περὶ εὐρείας ἐκλογῶν τῆς περιφερείας», μὲ τὸν δόπονον κατώρθωσε γὰ παρασύρη πρὸς τὶς ἀπόψεις του πολλούς ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους τῆς ἀντιπολιτεύεταις ποὺ ἐψήφισαν καὶ αὐτοὶ τὸ νομοσχέδιο τοῦ Τρικούπη (!!), παρὰ τὴν ἀφόρητη πίεσι τῶν ἀρχηγῶν των, καὶ τὴ λυσσαλέα ἀνιδρασί τους πάνω σ' αὐτό...

Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του «ἡ ρητορικὴ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κοινοθύλιον ὑπέστη πλήρη ἀγαμόρφωσιν», ἡ δὲ διαλεκτικὴ του ἦτο κάτι τὸ καταπληκτικὸν πού: «πιπτεν εἰς τὸν σκοπὸν ὡς καταπλητης ἐπὶ ἀρχαίου τείχους», ὅπως τόσο παραστατικὰ ἔγραφαν ἔγκυρες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες κατὰ τὸν θάνατό του. Ἡταν δὲ στὴ

ρητορική του τόσο χειμαρρώδης, ώστε πολλές φορές οι στενογράφοι της Βουλής δὲν κατώρθωνταν, παρ' όλες τις άπεγνωσμένες προσπάθειές τους, νὰ τὸν παρακολουθήσουν, κι' ἔχαγαν ἀπελπισμένοι τὴν συγέχεια τοῦ λόγου του («Ἀκρόπολις» 19 Νοεμβρίου 1887).

Νά καὶ μερικές ἀκόμα κρίσεις γιὰ τὸν Τρικούπη:

«Βουλὴ ἄνευ Τρικούπη εἶγαι θύελλα ἄνευ κεραυνῶν καὶ τριχυμία ἄνευ μηκυθιμοῦ κυμάτων», ἔγραψε ἡ «Πατρίς» μετὰ τὴν ἀποτυχία του στὰ 1895, καὶ ἔνας ἀγράμματος ἀγρότης τῆς περιφέρειας μας εἶπε τότε θυμόσοφα διτοι: «Ἡ Βουλὴ χωρὶς τὸν Τρικούπη μιούζει τὴν χήρα γυγαῖκα, μὲ τὰ πολλὰ παιδιά».

Κι' ἀλλες ἐφημερίδες τὸν ἀποκαλοῦσσαν «ρήτορα - δύναμιν, ρήτορα - δημιουργόν» «ρήτορα ἐπιδιολῆς λεοντώδους», «ἀετὸν τοῦ Κοινοδουλίου»: «λέοντα τοῦ λόγου», «λέοντα τοῦ δῆματος, δρυγώμενογον» «καταρράκτην τοῦ Νιαγάρα», «μεγάλον ὑπνωτιστήν». Ἀλλες δὲ πάλιν, τὴν «χάλκινη φωνὴν τοῦ» τὴν παρωμοίαζαν μὲ «δοὺ τοῦ Αἰαντος τοῦ Τελαμωνίου» («Ἀκρόπολις» 18.11.1904), ἡ μὲ «τὸν τρομερὸν ρόχθον τοῦ Ροδανοῦ», καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του τὰ παρουσίαζαν διτοι: «κατήργωντο ραγδαῖα ὡς στιβαρὰ κτυπήματα ροπάλου» ἢ «ώς κόπαγος πλυντρίας», ὅπως ἔγραψε γιὰ μιὰ του ἀγύρευσι: δ ἘΑναστάσιος Βυζάντιος.

Ἐναργέστερη δημος εἰκόνα τῆς ρητορικῆς τοῦ Τρικούπη, μᾶς δίνει σὲ ἀρθρο του («Ἀκρόπολις» 3 Ἀπριλίου 1896) ἔνας διαπρεπής πολιτικὸς καὶ ρήτορας τῶν νεωτέρων χρόνων Ιας, δ Ἐμμ. Ρέπουλης.

«... Βεβαίως δὲν ἐγεννήθη ρήτωρ. Βεβαίως δὲν ἐγεννήθη δημιαγωγός. Ἀλλ' ἐγεννήθη δυγάμενος νὰ θέλῃ καὶ νὰ δύναται δ, τι θέλει... Ὁμιλεῖ καὶ δημιουργεῖ νέαν ρητορικὴν κοινοδουλευτικήν... Ρωμαλέος ὡς Ψρως, προσδαιγει εἰς τὸν δρόμον του ἀτεγκτος, ἀκαμπτος, διαρύς, ἐπίμονος, δουλητικός, δυνητικός καὶ καταρρίπτει τὰ προσκόμματα καὶ πᾶν ἐμπόδιον συντρίbeι, καὶ ἡ μορφὴ αὐτοῦ ἀποκαλύπτει: γέας τρίβους πολιτικάς καὶ κυριαρχεῖ ἐν τῇ συγειδήσει πάντων...

»Ἀφ' δτου δ Δημιοσθένης ὥρισε τὴν ρητορικὴν, δὲν ἔπαισεν αὕτη οὖσα κυρίως ὑπόκρισις. Ἀλλ' δ Τρικούπης ήτο δ μέγιστος τῶν Ἐλλήνων ρητόρων, χωρὶς οὐδ' ἐλάχιστον ν' ἀγαμιγύη εἰς

τὴν ἀπαγγελίαν ὑπόκρισιν. Βαρύς, πυκνός, σφικτός, στερρός, δριμύς, ἔδαινε μεγαλοπρεπής πάντοτε ὡς τὰ πρόσωπα τῶν ἀρχαίων τραγωδιῶν. Ρήτωρ αὐτοτελής, οὐδαμόθεν δαγειζόμενος τίποτε. Ἐξ αὐτοῦ τὰ πάντα. Αὐτοτελῆς ἐν λόγοις ὡς καὶ ἐν ἔργοις. Ἡ ἀπομίμησις τῷ ἦτο ἄγνωστος... «Ο, τι εἰς τὸν Δημοσθένην ἡ ὑπόκρισις, εἰς τὸν Τρικούπην ἦτο ἡ ἐπιβολὴ τοῦ παραστήματος, ὁ τόνος τῆς ἀπαγγελίας, ὁ μονόχορδος, ἀλλὰ σθεναρός, ὁ ἀγενοχρωμάτων, ἀλλ’ ἡγεμονικός καὶ ἀποκνέων ἀκλόνητον πεποιθησιν ἐπὶ τῆς ἴδεας του... Οἰօσδήποτε καὶ ἀν τὸν ἥκουεν ἀγορεύοντα, συγγενέσθανετο ἀμέσως τὴν ἐπιβολὴν τοῦ μεγαλείου του. Οὐδ’ ἦτο ἀήττητος ὑποστηρίζων τὸ δίκαιον μόνον. Ἡ μεγάλη του δύναμις μετέστρεψε τὸ θέμα, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ ἔθλεπε πάντοτε καταπληκτικὴν ἐναλλαγὴν θέσεως τῶν ἀνταγωνιζομένων, τὸν καταχριγόμενον λαμβάνοντα θέσιν κατηγόρου καὶ τοὺς πρὶν κατηγόρους ἔξαναγκαζομένους εἰς ἀπολογίαν, καὶ φυσικὰ ἡττωμένους. Εἴτε μισῶν, εἴτε εἰρωγεύμενος, εἴτε πλήττων, εἴτε σκώπτων, εἴτε ἐν δργῇ, εἴτ’ ἐν ὑπερηφανείᾳ, εἴτ’ ἐν θυέλλῃ, εἴτ’ ἐν ἡρεμίᾳ, πάντοτε δεινός, πάντοτε ἐμπηγνύων εἰς τοὺς ἀκούοντας τὸ φρόνημά του. Ἀνδρικὴ καὶ ἴσχυρά ἔκφρασις ἐδέσμευε τοὺς ἀκούοντας, καὶ ἡ ἴσχυς τῶν ἀποδείξεων καὶ τῆς φράσεως δ στερρός δεσμός καὶ τῆς λέξεως ἡ ἔντεχνος δύναμις καὶ τῆς σκέψεως ἡ εὔροια, ἐπαρουσίαζον τὸν Τρικούπην ἀπὸ τοῦ δήματος πάντοτε ἡγεμονεύοντα τῆς Βουλῆς...».

Καὶ καταλήγει: «Ἀλλὰ τὸ ἔθνος οἰανδήποτε ἀν ἔχῃ γνώμην περὶ τῶν λόγων τῆς ἀποτυχίας, δὲν δύναται νὰ μὴ διμολογῇ ὅτι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Τρικούπη ἀπώλεσε τὸν παγκοσμίου φήμιης καὶ τιμῆς πολιτευτήν, οὐδὲ διμοίους οὔτε εἶδεν οὔτε φαίνεται ὅτι θὰ ἴδῃ ἡ παροῦσα τούλαχιστον γεγεάδα».

«Ἡ παρουσία του εἰς τὸ δήμα δὲν εἶχε τίποτε τὸ θεαματικό. Εύθυτενής, ἀκίνητος σὰν ἄγαλμα, μὲ ἡχηρὴ φωνή, δὲν χειρονομοῦσε ποτὲ καὶ στὶς πιὸ ὑψηπετεῖς ρητορικές του ἔξαρσεις, καὶ ἀγόρευε ἔχοντας πίσω πάντα τὰ χέρια του. «Οταν δὲ ἀκουμποῦσε καρμιὰ φορὰ τὶς πλάτες στὴν προεδρικὴ ἔδρα, σὲ πολύωρες ἀγορεύσεις του, γιὰ νὰ ξεκουραστῇ, τότε σταύρωνε τὰ χέρια του κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, δίχως πιὰ νὰ ἀλλάξῃ στάσι, κι’ οὕτε νὰ δρέξῃ τὰ χείλη του, ποὺ δούλευαν σὰν πολυβόλο! μὲ μιὰ γουλιὰ γερό, κατ’

άντίθεσι μὲ τὸ Δηλιγάννη, ὁ ὅποιος κατέβαζε ὀκάδες (!) γερὸς σὲ κάθε του ἀγόρευσι.

Ποτὲ δὲν πήγαινε στὴ Βουλὴ ἀπροετοίμαστος. Ἐσυνήθιζε γὰρ γράφη τοὺς σημαντικώτερους τουλάχιστον λόγους του (μάλιστα ἔγραψε καὶ τίς πιθανὴς ἀπαντήσεις τῶν ἀντιπάλων, καθὼς καὶ τίς ἀντικρούσεις του σ' αὐτές), κι' ὑστερα γὰ τοὺς ἀπαγγέλη ὅρθιος μπροστά τὸ γραφεῖο του, χρησιμοποιώντας το γιὰ δῆμα.

Κι' ὅταν κάποτε κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀμέσους κοιμικτικοὺς συνεργάτες του ἄγοιξε, δίχως προειδοποίησι, τὴν πόρτα τοῦ σπουδαστηρίου του, γιὰ γὰ τοῦ ἀγακοινώσῃ κάτι τὸ πολὺ ἐπείγον (πρόκειται γιὰ τὸν παλιὸν καὶ ἐπιφανῆ Μεσολογγίτη δικηγόρο Δημ. Παπούλα, ὁ ὅποιος καὶ μοῦ ἀφηγήθη τὸ περιστατικό), καὶ τοῦτο σὲ στιγμὴν ὑψηλῆς ρητορικῆς ἐξάρσεως τοῦ προέδρου, τὸν ἀκουσε, διακόπτοντας ἀπότομα τὴν ἀγόρευσί του γὰ τοῦ λέην μὲ τὸ λεπτὸ χιοῦλιορ ποὺ τὸν διέκρινε: «Ἐδῶ, φίλατε, ὅμιλο ἀγευ ἀκροατηρίου!!...». Κι' δὲ Παπούλας ντροπικαρμένος γιὰ τὴ γκάφα του αὐτὴ ἔνανάλεισε τὴν μισαγοιγιμένη πόρτα γλήγορα - γλήγορα καὶ στάθηκε ὑστερα μπροστά της, σὰ θυρωρὸς τοῦ πρωθυπουργικοῦ γραφείου, μήπως αὐτὸν ποὺ ἔκαμε ἐκεῖνος τὸ ἀπαναλάθη καὶ κανένας ἄλλος ἀδιάκριτος φίλος...

Σ' αὐτὸν ἔδῳ τὸ σημεῖο δὲν μπορῷ παρὰ γὰ θυτιθῶ ἔνα παραστατικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Παπούλα γιὰ τὴ ρητορικὴ δειγότητα τοῦ Τρικούπη, ὅταν κάποτε τοῦ ζήτησε γὰ μοῦ κάτι τὴ σύγκρισι μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Δεληγεώργη.

Αποφεύγοντας μὰ ἔεικάθαρη ἀπάντησι στὸ δύσκολο ἐρώτηγια, ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ θυμασιμὸ ποὺ ἔτρεψε πρὸς τὴ μεγάλη τέχνη τοῦ Δεληγεώργη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἀδυναμία γὰ ἀποφανθῆ σ' ἔνα τόσο κολοσσιαῖο ζήτημα, μοῦ εἶπε ἐπιγραμματικά: «Ο Τρικούπης ἦτο λέων σπαράσσων». Καὶ δρίσκω πώς ἔνας ἐντυπωσιακὸς σκιτσογράφος, ἔτσι θὰ ἔπρεπε γὰ μᾶς τὸν παρουσιάση στὶς μεγάλες στιγμές του μέσα στὸ Κοινοθύλιο, γιὰ γὰ ἀποδώσῃ τὴ μεγαλωσύνη του καὶ γὰ ζωγραφέψῃ τὸ θρῦλο του.

Γενικὰ ἡ ἐπιδολή του ἦταν τέτοια, σὲ μεγάλους καὶ μικρούς, σὲ ἀτομά καὶ ὅμιλες, εἴτε ἀγόρευε εἴτε σιγοῦσε, εἴτε φουρτουνιασμένος δειχνόταν, εἴτε φαινόταν ἀπαθής, ὕστε ὅπως μᾶς πληροφοροῦγε οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, μὲ τὴν ἐγκριτήριο συγεδρίασι

τῆς Βουλῆς (25.5.1892), ύστερα ἀπὸ τὸν ἐκλογικό τοῦ θρίαμβο τῆς 3 Μαΐου 1892, μόλις φάνηκε ὁ Τρικούπης στὴν πόρτα τοῦ Βουλευτηρίου, «πάντες οἱ ἐγ τῇ αἰθούσῃ ἡγέρθησαν καὶ ὑπεκλιθήσαν», πρᾶγμα ποὺ ποτὲ ἀλλοτε δὲν εἶχε συμβῆ μὲ κανέναν ἄλλο πολιτικό ἥγέτη.

Αὐτὲς δὲ οἱ παντοεἰδεῖς ἐκδηλώσεις σεδαμιοῦ ἔφταναν, καμιὰ φορά, καὶ μέχρι δουλοπρεπείας ἀκόμα — τόσο τεράστια ἡπαγή στὴν Τρικούπη — ὅπως συνέδη γύρω στὰ 1890, μὲ τὸν ὀνομαστὸν γιὰ τὰ πλούτη του καὶ τὴν κοινωνική του θέσι τοῦ Αθηναϊκοῦ Αλ. Σκουζέ, ύπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Κυδέρηγη τοῦ Δηλιγιάννη κατὰ τὸ θάγατο τοῦ Τρικούπη.

Ίδού πῶς μᾶς ἀφηγεῖται στὸν διογραφικά τῆς τίς ήμέρες τοῦ μεγάλου πένθους, τὸ 1896, ἡ ἐφημερίδα «Ἐστία» τὸ ἀστεῖο αὐτὸ ἐπεισόδιο.

«Ἡρχετο ὁ Τρικούπης ἐξ Εύρωπης καὶ εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου εἶχον μεταδῆ γὰρ τὸν ὑποδεχθῶσιν οἱ φίλοι του. Ο ν. Σκουζές εἶχε φέρει τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐξ Εύρωπης ἐν μέγα ἀγορικτὸν ἀμάξι, εἰς τὸ ὅπιστον εἶχε ζεύξει ἐξ ὥραια ἀλογα, τὴν ἡμέραν τῆς ἀφίξεως τοῦ Τρικούπη, παρεκάλεσε δὲ τὸν ἀστιδρόν ἐκείνον ἄγνορα γὰρ τὸ ἐγκαυγιάσγι ὁ Τρικούπης ἐπέδη τῆς ἀμάξης, ὁ δὲ Σκουζές γεμάτος ἀπὸ χαράν διὰ τὴν τιμὴν ταύτην, αὐτὸς ὁ σήμερον ύπουργός, ὅστις προκειμένου περὶ Τρικούπη πάλιν καὶ νεκροῦ μάλιστα, ἐξεστόμισεν διτὶ στερεῖται διαθεσίμου πλοίου, πηδᾶ τότε εἰς τὸ ἐδώλιον τοῦ ἀμαξηλάτου, παίρνει τὸ καρτσίκι εἰς τὰ χέρια του καὶ... διὰ τῶν ὁδῶν Ἐρμοῦ, Αἰόλου καὶ Σαδίου ὅδηγει ὁ ἴδιος τὸν πολιτευτὴν ἐκείνον εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας πενθοῦσαν σήμερον σίκιαν. Καὶ χιλιάδες ἀνθρώπων ἔθλεπον τὸ θέαμα».

Ηόση γιαγάλη ἀλλαγὴ ἐκδηλώσεων σὲ τόσα λίγα χρόνια μὲ τὸν περιφήμιο «μπαρμπετόνια», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Σουρῆς στὸ «Ρωμηό» του — ἡταν καὶ τότε τῆς μόδας οἱ φανορίτες μὲ τὸν πρωθυπουργὸ Θ. Δηλιγιάννη πρωτοπόρο!! — καὶ ποιὸς ξέρει μὲ πόσους ἄλλους ἀκόμα...

Στὴ διαχείρισι τῶν ἐθνικῶν θεμάτων ἡταν ἀριστοτέχνης, ἀλλὰ καὶ σκληρὸς παράλληλα, ὅταν διέκρινε στὶς διαθέσεις τοῦ συγμιλητοῦ του ύπεροψία ἡ τάσεις γὰρ τοῦ ἐπιθάλη τίς ἀπόψεις του.

Σὲ μία συνομιλία του μὲ τὸν τότε ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας πρίγκιπα Ἐρδέρτον Φὸν Βίσμαρκ (γιδὸν ἀρχικαγκελλαρίου), στὴν ἐδῶ ἀγγλικὴ πρεσβεία (κατὰ τοὺς γάμους τοῦ τότε διαδόχου Κωνσταντίνου), ἐπάνω στὴν ἔξωτερική μας πολιτικὴ μὲ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ἀκούει κάποια στιγμὴ τὸ Βίσμαρκ γὰρ τοῦ λένη μὲ τὸ ἀγέρωχο ὕφος του: «... Τὸ διάδημα τοῦτο τῆς Ἐλλάδος θὰ δυσαρεστήσῃ τὴν Γερμανία». Καὶ δὲ Τρικούπης χωρὶς νὰ χάσῃ καιρὸν τοῦ ἀπαντᾶ δρθὲν - κοφτά: «Ἴσως· ἀλλ’ ἡ Ἐλλὰς ὡς κράτος ἀνεξάρτητον δὲν πράττει εἰμὴ δ.τι συμφέρει εἰς τὴν Ἐλλάδα», καὶ δὲ Βίσμαρκ κατάπιε, δπως ήταν φυσικό, τὴν γλώσσα του μ’ αὐτῇ τὴν ὑπερήφανη ἀπάντησι.

Παρόμοια ἀξιοπρεπὴ στάσις ἐτήρησε ἀπέναντι καὶ αὐτῆς ἀκόμα τῆς Ἀγγλίας, δταν κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, δὲπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργός της λόρδος Δέρβου, μὲ διακοίνωσί του πρὸς τὴν Ἐλληνικὴ Κυβέρνησι, ἐξήτησε τὴν διαβεβαίωσί της δτι: ἡ χώρα μας δὲν θὰ ἐπιχειροῦσε οἰαδήποτε πολεμικὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Καὶ δὲ Τρικούπης, ως ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τότε στὴν Οἰκουμενικὴ Κυβέρνησι, ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη ἔλληγοπρεπὴ ἀπάντησι: «... Ἡ Ἐλλὰς δὲν προτίθεται ἐπὶ τοῦ παρόγτος γὰρ κηρύξῃ τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας, ἀλλ’ οὐδὲν κράτος ἀνεξάρτητον εἶγαι ὑπόχρεον γὰρ προδεσμεύση τὸ μέλλον ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν γὰρ κηρύξῃ πόλεμον...».

“Αλλο τραγὸ δέπισης δεῖγμα τῆς μεγαλοφροσύνης του, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός δτι κατ’ ἐπανάληψιν ώς πρωθυπουργὸς ἐπέστρεψε ἡ δὲν δέχθηκε ἡ δὲν ἐφόρεσε ποτὲ ἔνα παράσημα, δταν διεπίστωνε δτι δὲν ήταν τὰ ἀρμόδιοντα στὸ ἀξιωμα ποὺ ἔφερνε ἡ ὅτι σὲ συγάδελφό του, ἄλλου ίσοτίμου μὲ τὴν Ἐλλάδα κράτους, εἶχε διθῆ ἀγώτερο παράσημο ἀπ’ δ.τι σ’ ἔκεινον. Αὐτὰ δὲ τὰ ἐπεισόδια δὲν ἐσημειώθησαν μὲ τυχαῖα κράτη, ἄλλα μὲ δύο πανίσχυρες αὐτοκρατορίες, τὴ Ρωσικὴ (ἐπιστροφὴ τοῦ Μεγαλοσταύρου Ἀγίας Ἀγνης), καὶ τὴ Γερμανικὴ (ἀπονομὴ ὑπὸ αὐτοκράτορος Γουλιέλμου Μεγαλοσταύρου Ἐρυθροῦ Λετοῦ, τὸν δποῖον οὐδέποτε ἐφόρεσε).

Τέτοιος ήταν ὁ Τρικούπης, καὶ γιὰ τοῦτο ἐπεδλήθη σὲ διεθνῆ κλίμακα. Κι’ αὐτὰ τὰ προσόντα του ἔκαμψαν τὴν ἵδια ἐποχὴ (κατὰ τοὺς γάμους πάλιν τοῦ Κωνσταντίνου), τὸν φιδερὸ καὶ τριμερὸ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Γουλιέλμο, γὰρ πὴ στὸ βασιλέα

Γεώργιον τὸν Α': «"Ω! Δύ εἶχα τὸν Τρικούπη σου!!». Καὶ γὰ σκεφθῆ κανεῖς πῶς τότε ποὺ ἔλεγε αὐτὰ δὲ Κάιζερ, ἀρχικαγκελλάριος τῆς Γερμανίας, ἦταν δὲ μεγάλος Βίσμαρκ, δὲ ἰδρυτὴς τῆς αὐτοκρατορίας του.¹

‘Αλλὰ καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου τὸν ἐπωνόμαζαν «"Ελληνα Γλάδστων» εἶχε, μεταξὺ καὶ τῶν πιὸ ἐγωκεντρικῶν πολιτικῶν της ἀκόμα, μεγάλη ἐκτίμησι. Μάλιστα δέ, δὲ ἐπιφανῆς Βρετανγὸς πολιτικὸς Ἰωσήφ Τσάμπερλαιγ, ώμολόγησε κάποτε σὲ συζήτησι μὲ συναδέλφους του ὑπουργούς δὲ: «Ἡ Ἀγγλία θὰ ἥτο εὔτυχης ἂν εἶχε πολιτευτὰς ώς δὲ Τρικούπης».

Τέλος κι' αὐτὸς δὲ θασιλεὺς Γεώργιος Α', παρ' ὅλες τὶς σφοδρὲς συγκρούσεις του μὲ τὸν πρόεδρο γιὰ τὴν μεγάλη ἀντιπάθεια ποὺ ἔτρεψε πρὸς αὐτόν, μᾶλις πληροφορήθηκε τὸ θάνατό του, εἰπε συντετριψμένος στὸ Σέρβο ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν Φρασάνγο-ειτς σὲ χορὸ τῆς αὐστριακῆς πρεσβείας, δημοσίευσε κάποτε σὲ συναδέλφους του ὑπουργούς δὲ: «Παρ' ὅτι μὲ ἐπότισε πολλὰς πικρίας, δὲν ἡμπορῶ γὰρ ἀποκρύψω διτοῦ ἥτο δὲ πρῶτος πολιτικὸς τῆς Ἐλλάδος».

Καὶ δὲν ἦταν πρᾶξις ἀπλῆς συμβατικότητος ἢ θεαματικὴ ἐκδήλωσις τοῦ Γεωργίου — ποὺ πράγματι διακρινόταν γιὰ τὴν πολιτικότητά του — γὰρ σπεύση, μᾶλις μὲ τὶς τόσες χιλιάδες λαοῦ, στὸ σπίτι τοῦ Τρικούπη, ὅταν τὸν ἔφεραν γεκρό στὴν πατρίδα, γιὰ γὰρ ὑποδάλη τὰ συλλυπητήριά του πρὸς τὴν Σοφία, ὅπως ἔκαμε καὶ τὴν ἄλλη μέρα, κατὰ τὴν ἀνεπίσημη κηδεία του, στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, συγοδευθμένος ἀπὸ τὸ διάδοχο Κωνσταντίνο καὶ τοὺς πρίγκιπες Γεώργιο καὶ Νικόλαο. Ἀποτελοῦσε τοῦτο μὲν ἐσωτερικὴ ἐπιταγὴ νὰ ἀποδώσῃ, ώς ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, τὸν διφειλόμενο φόρο τιμῆς στὸν Ισχυρὸ κυβερνήτη, ποὺ

1. Τὰ κυριώτερα παράσημα, μὲ τὰ δποῖα ἐτιμήθη δὲ Χαρ. Τρικούπης, ἵσαν: τὸ ἀνώτερον ἑλληνικὸν παράσημον δὲ Μεγαλόσταυρος τοῦ Σωτῆρος, δὲ Γαλλικὸς Μεγαλόσταυρος τῆς Λεγεώνος τῆς Τιμῆς, οἱ Μεγαλόσταυροι: τοῦ Πύργου καὶ τοῦ Είφους (Πορτογαλικός), τοῦ Ἐρυθροῦ Ἄετοῦ (Γερμανικός), τοῦ Ἀγ. Ἀλεξάνδρου Νιέφσκη (Ρωσικός) καὶ οἱ Μεγαλόσταυροι Βραζιλίας, Τουρκίας, Περσίας, Βουλγαρίας καὶ Σερβίας. Δύο περιδέραια (Γερμανικὸ καὶ Πορτογαλικὸ) καὶ πολλὰ ἄλλα παράσημα Ἀνατολικῶν καὶ Ἀφρικανικῶν κρατῶν, τὰ δποῖα ἔχουν καταργηθῆ. (Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα μᾶς παρεχώρησε δὲ κ. Κωνσταντίνος Τρικούπης).

Φ. Κ. ΙΙ.

πρόσφερε τὰ πάντα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ βασιλικὴ αὐτὴ χειρονομία, ἐκείνη τὴν μεγάλη ὥρα, ἤρθε σὰ δικαίωσι, πέρα γιὰ πέρα, τῶν εὐγενῶν ἀγώνων τοῦ ἔνδοξου πολιτικοῦ ἥγετη.

Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα αὐτὰ ποὺ ἴστοροῦμε, θὰ μείνη παροιμιώδης ἡ γειμάτη ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια στάσις τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ὡς ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν Κυβέρνησι τοῦ Λαζαρίδη Κουμουνδούρου, τὴν ἐπογομασθεῖσαν τότε «Κυβέρνησιν τῶν λογάδων» (Δεκέμβριος 1866), δταν πρωτόγινε ὑπουργὸς σὲ ἡλικία 34 χρονῶν, ἔναντι τῶν ἔνγων πρεσβευτῶν.

Ήταν μέχρι τότε συνήθεια, στὴν μικρὴ καὶ ἀσήμαντη χώρα μας, νὰ ἐπισκέπτεται πρῶτος ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τοὺς ἔνοντας διπλωμάτες σὲ κάθε ἀλλαγὴ Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ ὁ Τρικούπης δὲν ἀκολούθησε αὐτὴ τὴν ταχτική. Καὶ ὅταν τὸν ρώτησαν γιατὶ δὲν τοὺς ἐπισκέψθηκε, ἐκεῖνος ἀπῆγνησε: «Δέν γνωρίζω κράτος εἰς τὸ δόποιον ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν μεταβαίνει πρῶτος εἰς τοὺς πρέσβεις καὶ ὅχι οἱ πρέσβεις εἰς τὸν ὑπουργόν. Ἔγὼ τούλαχιστον ἔγνω γὰρ πράξιν ὅτι εἰς τὰ πεπολιτισμένα καὶ ἀνεξάρτητα κράτη γίνεται». Καὶ ἀπὸ τότε καθιερώθη ἡ συνήθεια αὐτὴ καὶ εἰς τὸν τόπο μας.

«Ἀκαμπτος ἦταν ὁ πρόεδρος ἀπέναντι καὶ αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντα, καὶ τὴν ὀμβρίτητά του — γνωστή μας καὶ ἀπὸ ἄλλα περιστατικὰ — μᾶς τὴν δίγει ἡ ἐφημερίδα «Χρόνος» τῆς 4 Απριλίου 1915, ποὺ ἀποκαλύπτει εἰκοσι δλόκληρα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ παρακάτω συμβάν.

«Οταν κάποτε ἀνετράπη ἡ Κυβέρνησίς του «μὲ τρικλοποδιὰ» κι' ἐκεῖνος, σύμφωνα μὲ τὰ κοινούσουλευτικὰ θέσμια, ἀνέδηκε στὰ Ἀγάκτορα γιὰ γὰρ ὑποδάλη στὸ δασιλέα Γεώργιο τὴν παραίτησι τοῦ ὑπουργείου του, σὲ ἐρώτησι τοῦ ἥγειμόνα ποιὸν γὰρ καλέσῃ ὡς διάδοχό του, ὁ πρωθυπουργὸς ἀπῆγνησε: «Νὰ καλέσετε τὸν αὐλάρχη σας, Μεγαλειότατε». Μὲ τοῦτο δέ, ἥθελε νὰ τοῦ ὑπογραμμίσῃ κατ' ἀρχὴν μέν, πώς ἡ ταχτικὴ του γὰρ ἀγαμιγνύεται στὴ διακυβέρνησι τῆς χώρας δὲν ἦταν συγχωρητὴ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, ἀλλὰ καὶ γὰρ τοῦ καταστήση, παράλληλα, σαφές, ὅτι αὐτὸς τουλάχιστον, δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀνεχθῇ κολόθωμα τῶν δικαιωμάτων του.

Καὶ ἔνω πάλευε, χωρὶς διακοπή, μὲ κάθε λογῆς ἔναντιότητες, ἐν τούτοις τὸν διέκρινε μιὰ ὑπέρμετρη αἰσιοδοξία — ποὺ οἱ

συνεργάτες του έχαρακτήριζαν «ἀδιόρθωτη» — γιατί πίστευε, πρώτα στὸν ἔαυτό του, δύο και στὶς ἵκανότητες και τὸν ἔμφυτο πατριωτισμὸν τοῦ "Ἐλληγα, τοῦ εἰχε δὲ γίνει συνείδησις ἀπὸ τὴ βαθειὰ ἐπίδρασι ποὺ ἀσκοῦσε ἐπάνω του ἡ κοινωνιολογία τοῦ Σπένσερ, δτι: «Πολιτεία ὁγγή και ἡθικῶς τελεία δὲν ἥτο τί τὸ ἀκατόρθωτον και παρ' ἥπιν», δπως ἔλεγε σὲ στιγμὲς ἐγθουσιασμοῦ στοὺς κορυφαίους ἀπὸ τοὺς ἐπιτελεῖς του.

Τὸν δραματισμὸν του γιὰ τὴ Βαλκανικὴ Συνεργασία τὸν εἶχε ἀπὸ τὰ γεναικά του χρόνια, πρὶν ἀκόμια πολιτευθῆ, και τὸν ἐβάσιζε, πρῶτα - πρῶτα στὰ «ἔμφυτα πλεογεκτήματα τοῦ λαοῦ» και στὴν ἀκλόνητη πίστι του ἐπὶ τοῦ ἴστορικοῦ ράλου τοῦ 'Ἐλληγησιοῦ, οἱ ὥραιες του δὲ ίδεες πάνω σὲ τοῦτο τὸ θέμα, ἀπεικονίζονται: ζωηρές και ἀνάγλυφες σὲ γράμμα του, σταλμένο ἀπὸ τὸ Παρίς: πρὸς Ἀθηναῖο φίλο του. «Ἡ 'Ἐλλάς — τοῦ γράφεις δ Τρικούπης — ἐν τῷ μέλλοντι θὰ καταστῇ ἀξία τοῦ μεγάλου κατὰ τὸν Αἴμον προορισμοῦ τῆς και θὰ είναι εἰς θέσιν γὰ διεκδικήσῃ τὴν ἡγεμονεύουσαν ἐν συνεταρισμῷ τῶν περὶ αὐτὴν κρατιδίων. Πρὸς τοῦτο ὅμως ἀπαιτοῦνται ἀγδρες συγετοὶ και μεγαλεπήδοιοι: και θυσίαι: μεγάλαι: ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ και τῶν ἀρχῶν. Ὁπωσδήποτε δυσχερής και σκληρὰ θὰ είναι ἡ ἀποκάθαρσις τοῦ μετάλλου ἀπὸ τῶν σκωριῶν, δ μέλλων δὲ νὰ ἔχῃ τὴν πρωτοδουλίαν τῆς φοβερᾶς αὐτῆς ἐργασίας, δέον γὰ ἡ ἀποφασισμένος γὰ νποστῇ φοβερὰν καταδρομὴν και ἀποτελέσματα τοσοῦ δυσάρεστα τῆς ἐξεγέρσεως τῆς σκωρίας αὐτῆς, ἥτις δὲν θὰ φανῇ εύκριλας διατεθειμένη γὰ καταλείπῃ τὸ μέταλλον, ἐφ' οὐ εἶχε προσκολληθῆ».

Δὲν ὅργοῦσε ὅμως, ἀπὸ τὰ ὕψη αὐτῶν τῶν πατριωτικῶν του ἐγθουσιασμῶν, γὰ πέση και στὴν πιὸ ὀχθειὰ ἀπογοήτευσι, δταν ἔδιεπε τὸ ἔργο του και τὰ ὅνειρά του γὰ συντρίβωνται ἀπὸ τὴν ἀδικη λαϊκὴ ψῆφο. Ἡ ἀπόφασίς του γὰ μὴν ἐκθέση νποφηφιότητα δουλευτοῦ στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1874 (ὕστερα ἀπὸ τρεῖς προηγούμενες ἀποτυχίες), καθὼς και οἱ σκέψεις του, ἀπὸ τὰ 1869 ἀκόμα, γὰ ἀποχωρήση τῆς πολιτικῆς, δπως μὲ τόση πικρία ἐξομολογεῖται τὰ παραπάνω σὲ γράμμα του ἀπὸ 4 Μαΐου 1874, πρὸς τὸν ἀδελφικὸν φίλο του Θεμ. Παπαλουκᾶ, δείχγουν πόσο εὐαίσθητος ἦταν, ἀλλὰ και πόσο ὑπερήφανος.

Κράτησε πάντως, σωστὸς θαλασσόλυκος τοῦ παραμυθιοῦ, δλεις

τις φουρτούνες, δλόρθος στὸ καθῆκον, γιὰ νὰ πέσῃ, μιὰ γιὰ πάγτα, στὴν ἀγαπάγτεχη θύελλα τῆς ρηχῆς καὶ τῆς ἡμερης λιμνοθάλασσας μὲ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Ἀπρίλη 1895.

Καὶ τὴ φιλοσοφία του πάνω στὴν ἀληθινὰ ἀγχώδη ζωὴ τοῦ πολιτευτῆ - δημιουργοῦ στὴν Ἑλλάδα, μᾶς τὴ δίνει συμπυκνωμένη ἡ παρακάτω μνημειώδης ἀπάντησίς του πρὸς τὸ ναύαρχο Λεξέν, ἀρχηγὸς τῆς ἐδῶ γαλλικῆς ναυτικῆς ἀποστολῆς, γιὰ τὴν ὀργάνωσι τοῦ πολεμικοῦ μας στόλου, σὲ μίᾳ ἀπὸ τὶς λαμπρότερες πρωθυπουργίες του (1852 - 1855), ὅταν ἐκεῖνος, σὲ κάποια συνεργασία τους, τὸν ρώτησε μὲ ἔκδηλη ἀπορία γιατὶ ἡ Κυδέρηνησις ἀφηνε ἀδιόρθωτο κάποιο κακό. «Ἐχετε μυριάκις δίκαιου, ναύαρχε, ἀλλὰ διὰ νὰ πράξῃ τις τὸ καλὸν πρέπει νὰ ζήσῃ, διὰ νὰ ζήσῃ δὲ κανεὶς ἐδῶ εἰναι: ἥγαγκασμένος νὰ ὑποφέρῃ πολλὰ κακά». («Ἔστια» 14 Ἀπριλίου 1896).

Ο Τρικούπης, ὅπως καὶ παραπάνω τονίστηκε, οὐδέποτε ἀκολούθησε πολιτικὴ ὑποτελείας ἢ καὶ κολακείας ἔστω, ἀπέναντι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅπως γινόταν πιὸ μπροστὰ ἀπ' αὐτόν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχή του ἀκόμα, μὲ ἄλλους πολιτικούς (Μεταξᾶ, Κωλέττη, Μαυροκορδᾶτο, Βούλγαρη, Δηλιγιάννη κ. ἄ.), ποὺ ἀπὸ τοῦτο τὸ λόγο δ λαὸς εἶχε βαφτίσει ἔκείνους καὶ τὰ κόμματά τους μὲ τὰ διγόματα αὐτῶν τῶν χωρῶν (ὅπως ἀγγλόφιλοι, γαλλόφιλοι, ρωσόφιλοι), καὶ ποὺ σκοπός τους, μ' αὐτὴ τους τὴν τακτική, ἦταν νὰ ἔχουν τὴν ὑποστήριξι τῶν ξένων Κυδεργήσεων γιὰ τὴν ἄγοδό τους στὴν ἔξουσία.

Καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ποτὲ δὲ συζήτησε μὲ ξένους (δισδήποτε εἰλικρινῆ κι' ἀν ἦταν τὰ φιλελληνικά τους αἰσθήματα), τὰ ἔθικα μυστικά μας, κι' ἀν ἀκόμα διαφωνοῦσε ριζικὰ μὲ τὴν οἰαδήποτε Ἑλληνικὴ Κυδέρηνη, ώς πρὸς τὴν ἀκολουθούμενη γραμμή τῆς ἐπάνω στὴν ἔξωτερη μας πολιτική. «Οταν δὲ κάποτε, κατὰ τὴν πιὸ κρίσιμη φάσι τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, δ Ἐπ. Δεληγεώργης ἔρριξε ἔγαντίον του θαρυσάτη καὶ ἀδικη μοιρφή — ἀθελά του θέσθια, ἀπὸ ἐσφαλμένες πληροφορίες — μέσα στὴ Βουλὴ (24 Φεβρουαρίου 1867), διτι ώς ὑπουργός τῶν ἔξωτερικῶν, στὴν τότε Κυδέρηνης Ἀλεξ. Κουμουγδούρου, κατηγόρησε τάχα στοὺς πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τὴ δική του Κυδέρηνης, δ Χαρ.

Τρικούπης τοῦ ἔδωσε τὴν ἔξῆς μεγαλειώδη ἀπάντησι: «'Απέναντι τῶν ξένων δὲν ὑπάρχουσιν ὑπουργεῖα διάφορα, ἀλλὰ μία 'Ελληνικὴ καὶ Κυβερνησίς. 'Απέγαντι τῶν ξένων οὐδὲν μᾶς διαιρεῖ... Τὸ γέον ὑπουργεῖον, δσάκις προσδάλλεται ἡ διαγωγὴ τῆς προκατόχου Κυβερνήσεως ὑπὸ τῶν ξένων, πάγτοτε ὑποστηρίζει τὴν προκατόχον Κυβερνησίαν...».

'Η Βουλή, ἀμαθη ἀπὸ τέτοιες ὑψηλὲς διακηρύξεις, αἰσθάνεται ἕνα δυγατὸ ἐθνικὸ ρῆγος νὰ τὴν διατρέχῃ σύγκορμα, κι' δ Δεληγεώργης ἵκανοποιημένος ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου του, δοκιμάζει μιὰ δαθειὰ ὑπερηφάνεια — τὴν ὑπερηφάνεια τοῦ συγαθλητῆ στοὺς ὥραιοὺς ὑπὲρ τῆς χώρας καὶ τοῦ λαοῦ ἀγῶνες τους — γιὰ τὸ γέο πολιτικὸ ἀστέρι τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ τῆς Ἐλλάδος.

Καὶ δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ δ Τρικούπης, χάριν τοῦ ἐθνικοῦ μᾶς γοήτρου καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ, στάθηκε θερμὸς συμπαραστάτης στὸ ἔργο τῶν ἀντιπάλων του. Κι' θταν ἀκόμα δ Θ. Δηλιγιάννης τὸν συκοφαντοῦσε ἐγώπιον τῆς κοινῆς γνώμης, ἔξυφαίνοντας τὶς πιὸ ταπεινὲς κατηγορίες ἐναντίον του, ἐκείνος δὲν ἔφευγε, οὗτε κατὰ κεραίαν, ἀπὸ τὸ ἥθικὸ χρέος. Μεγαλειώδες παράδειγμα αὐτῆς του τῆς τακτικῆς, ἀποτελεῖ ἡ ἐγέργεια του στὸ Παρίσι, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1891, νὰ ὑποστηρίξῃ στὴν ἐκεῖ Ἐταιρείᾳ τῶν Οἰκονομολόγων μὲ ἐμπεριστατωμένη δμυλία του, τὴν οἰκονομικὴ μᾶς θέσι: καὶ τὴν ἀντοχὴ τῆς οἰκονομίας μας, ποὺ οἱ πιστωτὲς τῆς χώρας τὴν ἔδειπαν τότε μὲ πολὺ ἀνήσυχο μάτι, καὶ γὰ ἔρθη ἔτσι ἀρωγὸς τῆς Κυβερνήσεως Δηλιγιάννη στὶς ἀπεγγωμένες, ἀλλὰ νυναγήσασες τελικὰ προσπάθειές της, δπως ἐπιτύχη δάγειο ἀπὸ τὸ ἔξωτερικό.

'Ἐκεῖνο δμως ποὺ ἰδιαίτερα διέκρινε τὸν ἀπαράμιλλο ἐθνικὸ ἥγετη, ἦταν δτι ἀπέφευγε κάθε πολιτικὴ ἐπίδειξι, δπως καὶ κάθε εἶδος αὐτοπροδολῆς καὶ στὶς πιὸ μεγάλες ἀκόμα ἐπιτυχίες του, καὶ τὴν ἔργασία του γύρω στὰ ἐθνικὰ μᾶς θέματα, τὴν ἔκανε πάντα ἀθόρυβα μὲ μυστικοπάθεια πραγματική... 'Ἐπισημο ἀποδεικτικὸ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, εἶναι μία σοβαρωτάτη ἀποκάλυψις, ποὺ ἔκαμε δ Στέφανος Δραγούλης σ' ἔνα ἔξαιρετικῆς ἐθνικῆς σπουδαιότητος Συμβούλιο τοῦ Στέμματος, τὸ Φεδρουάριο τοῦ 1915.

Σ' αὐτὴ τὴν τόσο κρίσιμη συζήτησι γιὰ τὴν ἔναντι τῶν ἐλ-

ληγνικῶν διεκδικήσεων εἰλικρίνεια τῆς ἀγγλικῆς φιλίας (ἀμφισσηγ-
τουμένης τότε ἀπὸ ἵκανη μερίδα τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, μεταξὺ τοῦ
ὅποίου προεξῆρχε δὲ Γεώργιος Θεοτόκης, ποὺ στὸ παραπάνω Συμ-
βούλιο ὑπεστήριξε ὅτι ἔπρεπε νὰ δυσπιστοῦμε πρὸς τὴν Ἀγγλία,
γιατὶ ἐκείνη «εἶχε θλέψεις ἐπὶ τῆς Κρήτης», δὲ Δραγούλης, τὰ
ἀντίθετα πιστεύων καὶ ἀνέκαθεν ὑπέριμαχος τῆς ἀγγλοελληνικῆς
συνεργασίας, ἔφερεν εἰς γγῆσιν τῶν συσκεπτομένων μιὰν παλιὰ καὶ
ἄγνωστη, καὶ σὸν αὐτὸν ἀκόμα τὸν θαυμάσα, ἐπιστολὴν τοῦ πρωθυ-
πουργοῦ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας μιαρκησίου Σαλισδίουρου πρὸς
τὸν Χαρίλαο Τρικούπη πρωθυπουργὸν κι' αὐτὸν τότε, ἐπάνω στὸ
Κρητικὸ ζήτημα, ὅπου τὸν ἐδεδούσιον, κατὰ τὸν κατηγορηματικώ-
τερο τρόπο, πώς: «ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ παρεδέχετο ἄλλην λύσιν
ἐκτὸς τῆς προσαρτήσεως τῆς νήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐν καιρῷ τῷ
δέοντι».

‘Ο Τρικούπης δὲν ἔζησε γιὰ νὰ γευθῇ τὴν μεγάλην αὐτὴν χαρά, ή πραγματοποίησις ὅμως τοῦ ἔθνους μιας ὀνείρου, ήταν δικῆ του,
πρὸ παντός, ἔργο, προκαρακευασμένο ἀπὸ γρόνια... (Βλέπε εἰς
γαλλόφωνο ἐφημερίδα Ἀθηγανῶν «Le Messager d' Athénées» τῆς 29
Αὐγούστου 1917 σχετικὴ συνέντευξι τοῦ Στεφ. Δραγούλη).

‘Ο Τρικούπης δὲν ἐμπιστεύόταν ἄλλον ἀπὸ τὸν ἑαυτό του,
καὶ γιὰ νὰ ἔχῃ ἀμεσητὴν ἀντίληψιν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιον λει-
τουργοῦσε ἡ κρατικὴ μηχανή, ἔκανε αἰφνὶδιασμοὺς σὲ σχολές, ἐκ-
παιδευτήρια, νοσοκομεῖα, λιουσεῖα, στρατῶνες, ὡς καὶ στὶς φυλα-
κὲς ἀκέραια, καὶ παρακολουθοῦσε αὐτοπροσώπωντας καὶ συστηματικὰ
τὰ ἐκτελούμενα δημόσια ἔργα, ὅπως καὶ κάθε τι ποὺ εἶχε σχέσι
μὲ τὴν ἐκπολιτιστικὴν προσπάθειά του (ἴδρυσε λιουσείων, ἀρχαιο-
λογικὲς ἀνασκαφές, ἔξωραϊσμοὶ πάρκων καὶ κήπων, δεινόροφυ-
τεύσεις κλπ.), νὰ ἔξευρωπατήσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ ίδιαιτέρα τὴν Ἀ-
θήνα. Γιατὶ ἀπὸ τότε εἶχε συλλάβει στὴν μεγαλεπήδιον σκέψι του,
τὴν, ἀδιανόητη γιὰ κάθε ἄλλον πολιτικὸν τῆς ἐποχῆς, ἀξέια τοῦ
Τουρισμοῦ, ποὺ θὰ μποροῦσε, ὅπως ἐπίστευε, νὰ ἀποδῆ πραγμα-
τικὴ πηγὴ πλούτου στὴν φτωχή μιας χώρα.

Νά καὶ ἔνα χαρακτηριστικὸ συμβάν, ἀνήμερα Χριστουγέννων
τοῦ 1882, ποὺ δὲ θήηναϊκὸς τύπος, γιὰ μέρες τότε, ἐπρόβαλε σὰν
ἔεχωριστὸ παράδειγμα ὑπερτάτου καθήκοντος, ἀλλὰ καὶ χριστια-

νικής ἀγάπης. "Οπως μελετοῦσε κάτι δγκώδεις ύπηρεσιακούς φα-κέλλους στὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, πέφτει τυχαῖα τὸ μάτι του στὶς ἐφημερίδες τῆς ήμέρας, διόπου διαβάζει αὐτηρότατα σχόλια κατὰ τῶν νοσηλευτηρίων τῶν ἀσθενῶν ἀπὸ βλογιὰ στὸ Γουδί, μὲ δειγὲς κατηγορίες εἰς θάρος τῶν γιατρῶν καὶ τῶν νοσοκόμων. Χω-ρὶς νὰ χάσῃ καιρό, πηδάει στὸ ἀμάξι του, καὶ τὸ μεσημέρι κάνει αἰφνιδιασμὸς σ' ὅλα τὰ νοσηλευτήρια. Ἀνασηκώνει τὰ κλινοσκε-πάσματα τῶν ἀρρώστων ἔνα - ἔνα, ἀψηφώντας τοὺς κιγδύους δπου διέτρεχε ἀπὸ τὴ μεταδοτικὴ ἀρρώστια, γιὰ νὰ βεβαιωθῇ ὅτι οὐτανά ταναταρά, τοὺς ρωτάει στοργικὰ ὅτι εἶχαν κανένα παράπονο ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους, καὶ φθάνει μέχρι τὴν κουζίνα τελευταῖα, δπου δοκιμάζει τὰ φαγητά. "Υστέρα, γυρίζει ἵκανοποιημένος σπίτι του στὶς 3 τὸ ἀπόγευμα σχεδόν, γιὰ νὰ κάμη ἐκείνη τὴν ὥρα Χρι-στούγεννα μὲ τὴν ἀδελφή του, ποὺ τὸν περίμενε ἀγήσυχη. Κι' δ-πως ἔλεγε ἀργότερα δ Τρικούπης, ἐκεῖνα τὰ Χριστούγεννα, ηταν τὰ καλλίτερα τῆς ζωῆς του.

Ἄλλὰ οἱ κάθε λογῆς αἰφνιδιασμοὶ του δὲν τὸν ἵκανοποιοῦσσαν πάντα, δπως συγένδη μὲ τὸ παραπάνω περιστατικό, καὶ τὶς περισ-στέρες φορὲς δοκίμαζε πικρὲς ἀπογοητεύσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου του. "Ενα τέτοιο γεγονός, σημειώθηκε τὴν 1η Ἀπριλίου 1888 — πολλοὶ τὸ πέρασαν τότε γιὰ πρωταπριλιάτικο φέμα — δ-που δ Τρικούπης ἀνακάλυψε μιὰ μεγάλη κατάχρησι ἀρκετῶν ἔ-κατομμυρίων στὸ Κεντρικὸ Ταμεῖο Ἀθηνῶν, μὲ κύριο δράστη τόν... ἀριθδιο ταμία καὶ δοηθούς του μερικούς ἄλλους κρατικούς ὑπαλ-λήλους ἐντεταλμένους τὴν περιφρούρησι τοῦ δημοσίου θησαυροῦ!

Αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία τοῦ Τρικούπη, ποὺ θὰ τὴν ἔξηλευε καὶ δ πιὸ ἕακουσμένος ἀστυνομικός, χαιρετίστηκε ἀπὸ τὸ πανελλήνιο πέ-ρα γιὰ πέρα, μὲ διαθεὶὰ ἕακουσμένη, γιὰ τὸν ἀξιο καὶ ἀγρυπνο πρωθυπουργό του, καὶ δ «Ραμπαγᾶς» τοῦ Τριανταφύλλου, σατιρί-ζοντας τὸ συγκλονιστικὸ γεγονός, ἔγραψε τοῦτο τὸ χαριτωμένο τετράστιχο:

Μὰ κεῖνο τοῦ Μεσολογγιοῦ τὸ φοβερὸ ἔεφτέρι,
Μυρίστηκε πῶς λείπουνε παράδεις ἀπ' τὴν κάσσα.
Ἐάφουν μιὰ μέρ' ἀπὸ δραδὺς τοὺς ἔκαμε καρτέρι,
Κι' ἀγήμερα πρωταπριλιὰ τοὺς ἔπιασε στὰ πράσα.

Τούτη ή φήμη του, δχι μόνον γιὰ τὴν ἀσφαλῆ προστασία τῶν κρατικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τὴν, παράλληλα μ' αὐτῇ, τοποθέτησι τοῦ δημοσίου χρήματος σὲ ἔργα ἐθνωφελῆ καὶ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν πγευματικὴ ἀνάπτυξι τοῦ λαοῦ, εἶχε ἑπεράσει τὰ στενὰ γεωγραφικὰ δρια τῆς χώρας μας, κι' ὅταν τὸ 1884 ἦρθε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ρωσία, δὲ ἐκεῖ ἐγκατεστημένος ζάπλουτος δημογενῆς Παναγῆς Βαλλιάνος καὶ διεπίστωσε, μὲ τὰ μάτια του πιά, τὴν καταπληκτικὴ πρόδοτο τῆς φτωχῆς του πατρίδος, θέλοντας, πάνω στὸν ἵερο ἐγθυσιασμὸν του, κάτι νὰ προσφέρῃ κι' αὐτὸς γι' αὐτήν, παρέδωσε στὸν Τρικούπη ἐπιταγὴ 1.000.000 δρχ. μὲ τὴν παράκλησι γὰ τὰ διαθέση αὐτὸς σὲ δροιοδήποτε κοινωφελές ἔργο, κατὰ τὴν ἀπόλυτην κρίσι του. Καὶ τότε ὁ Τρικούπης, ἀπεφάσισε τὴν ἀνέγερσι τοῦ περιφήμου κτηρίου τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δροιόν οἱ ἀδελφοὶ Παναγῆς καὶ Μαρῆς Βαλλιάνοι διέθεσαν συγνολικὰ τὸ τεράστιο ποσὸν τῶν τριῶν ἑκατομμυρίων χρυσῶν δραχμῶν!...

‘Ως πρὸς τὴν παιδεία, οἱ ἰδέες του ἦταν ἀπόλυτα προοδευτικές, ίσως μάλιστα καὶ ἐπαναστατικές γιὰ τὴν ἐποχή του. Ὅπηρές ε θαυμαστῆς τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ, καὶ ὅταν κάποιος λόγιος τὸν ρώτησε κάποτε σὲ σχετικὴ μὲ τὸ γλωσσικὸ θέμα συζήτησε τους: «Διατί, τότε, δὲν ὅμιλει τὴν δημιουρικήν;», δ πρόεδρος τοῦ ἀπόκητησε: «Διέτι δὲν ἔχω καιρόν» καὶ πρόσθεσε: «Δὲν ἐγθυμεῖσθε τὴν φράσιν τοῦ Βολταίρου, δστις ἔγραψε εἰς φίλον του ὅτι δὲν ἔχει καιρόν γὰ τοῦ γράψῃ σύντομον ἐπιστολήν?». «Ἡ ἀπλότης τῆς φράσεως — συνέχισε ὁ Τρικούπης — θὰ ἀπῆται διαγοητικὴν κόπωσιν, εἰς τὴν δροιάν δὲν ἔχω τὸν καιρόν γὰ υποθληθῶ...».

‘Αλλὰ καὶ δύο ἄλλες σχετικές συνομιλίες του εἶναι πολὺ διαφωτιστικές πρὸς σχηματισμὸν ἔγκυρης γγώμης ὡς πρὸς τὶς ἀντιλήψεις του γενικώτερα πάνω στὸ σπουδαῖο αὐτὸ θέλια. Στὰ 1887, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα δὲ διάσημος Ἀγγλος ζωγράφος καὶ γλύπτης Γεώργιος Φρειδερίκου Ούώτς (Watts) καὶ ἡ πρώτη του δουλειὰ ἦταν γὰ ζητήση συγέντευξι ἀπὸ τὸν Τρικούπη. Μίλησαν γιὰ δλα τὰ πγευματικὰ προσδήματα τῆς ἐποχῆς, καὶ ἡ κοινδύντα τελικὰ τὸ ἔφερε στὴ γλώσσα. ‘Ο Ἀγγλος, ποὺ υπῆρξε καὶ ἔνας φημισμένος λόγιος καὶ λάτρης μαζί τοῦ παλιοῦ μας πολιτισμοῦ, τοῦ ζή-

τησε τή γνώμη του για τὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας μας γλώσσας· καὶ νὰ ποιὰ ήταν ἡ ἀπάγτησις τοῦ Τρικούπη, ὅπως δὲ ἔδιος δὲ συγομιλητής του τὴν διατυπώνει: «Τὸ τοιοῦτο θὰ ἀπετέλει σφάλμα, διότι ἡ γλῶσσα εἶναι αὐθόρυμητος πρόοδος, ἀναπτυσσομένη κατὰ τὰς ἀνάγκας τῶν φυλῶν ἢ καὶ ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, τὰς δποίας ἀνάγκας ἀγτιπροσωπεύει. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπιθολὴ τύπου τιγός γγώσης ἐπὶ τοῦ λαοῦ εἶναι παρὰ φύσιν, διὰ τὸν λόγον δτι θὰ ἥδυνατο ὅντας γὰ ἐκφράση δλως διάφορον σειράν δρων. Τὸ ἀποτέλεσμα, κατὰ τὴν γνώμην μου, θὰ ἥτο ἡ παραγωγὴ γραμματιστῶν μᾶλλον παρὰ ἀνθρώπων μὲν ἰδέας».

Αργότερα, παραμονὴ Πρωτοχρονιᾶς γύρω στὰ 1894, εἶχε ἄλλη συζήτησις μὲ τὸ νεαρὸ τότε συμπολίτη ποιητὴ Μίλτο Μαλακάση (ὅπως μᾶς μετέδωσε τὴν συνομιλίαν αὐτὴ δὲ ἐπιφανῆς γλωσσολόγος μας καθηγητῆς Μανδλῆς Τριανταφυλλίδης σὲ σχετικὸ ἀρθρὸ του στὸ «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὄμιλου» τόμ. 5ος ἀρ. 3 - 4), δὲ ποιος τοῦ ἔθεσε, δειλὰ - δειλά, τὸ ἐρώτημα: «Ἄν εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀπλῆς γλώσσας».

Ἡ ἀπάγτησις τοῦ Τρικούπη, στὰ κύρια σημεῖα της, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«Εἰς τὴν ποίησιν ναί, ἀλλὰ εἰς τὴν πεζογραφίαν καὶ μάλιστα εἰς τὴν θεωρητικὴν τοιαύτην, διστάζω γὰ ἔχω γνώμην ἀσφαλῆ... Εἶναι ζήτημα δχι μόνον ἐπιστημονικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἔθνικον χαρακτηρος... Μία γλῶσσα δὲν εἶναι δυνατὸν γὰ λάθη δριστικὴν μορφήν, ἔξελισσομένη πάντοτε ἀγαλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῶν δισημέραι ἀγαπτυσσομένων ἀγαγκῶν... Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα εἶναι καὶ ζήτημα αἰσθητικόν... Καὶ τὸ μάτι συνηθίζει εἰς μίαν μουσικὴν. Πῶς;».¹ Ἔδω ἡ συγένετευξις ἐτελείωσε, γιατὶ ἡ ὥρα ἐπλησίαζε 10 καὶ δὲ πρόδεδρος ήταν καλεσμένος στὸ χορὸ τῆς Ἀγγλικῆς Πρεσβείας.¹

1. Κι' ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαρ. Τρικούπη ήταν ἔνας ἀπὸ τοὺς ἔνθουσιωδέστερους ἀγωνιστὲς κατὰ τὴν μακρὰ καὶ σκληρὴ μάχη πάνω στὸ γλωσσικὸ μας θέμα, πολλὲς φορὲς σὲ κείμενά του, ἀλλὰ περισσότερο σὲ λόγους του στὴν Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, μεταχειρίζόταν τὴν καθαρεύουσα. Μάλιστα δέ, ὅταν ὡς διάδοχος τοῦ Δημ. Αἰγινῆτη στὴν προεδρία τῆς Ἀκαδημίας, μίλησε ἔκει μέσα σὲ ἀφογγή καθαρεύουσα (9 Ἱαγουαρίου 1930), μὲ ἀποτέλεσμα γὰ ἔσηκωθοῦν οἱ δημοτικιστὲς ἔγαγ-

“Ηθελε δημως συνεπίκουρο τῆς παιδείας τὴ μητέρα, γιατὶ ἐπίστευε ὅτι ἡ κατωτάτη παιδεία πρέπει γὰ συγδυάζεται μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ἀνατροφὴν.”

‘Ως πρωθυπουργὸς ἀρχισε νὰ δουλεύῃ στὸ μυαλό του ἀπὸ τὸ 1857 τὸ μεγάλο πρόδηλημα τοῦ «Ἐθνους, ποὺ τὸ ὧνόμασε «Ἐκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμισι». Ή μοῖρα ὅμιως δὲ θέλησε γὰ τὸν βοηθήσῃ οὕτε κι? ἔδη, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν εὐγενεῖς ὁραιματισμὸς του. Πιστεύοντας πὼς τὸ θεμέλιο τῆς ἀληθινῆς προόδου στὴν παιδεία εἶγαι: ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις, ἔρριξε δημοσίᾳ, σὰν προγραμματικὴ ἀρχὴ τοῦ κόλυματός του, τὸ σύνθημα τῆς δωρεᾶν παιδείας σ’ αὐτὸ τὸν κύνλο τουλάχιστον, παράλληλα δέ, ὑποστήριξε τὴν κατάργησι τοῦ Ἑλληγικοῦ Σχολείου (Σχολαρχείου) καὶ τὴν προσάρτησι: τῶν δύο πρώτων τάξεων αὐτοῦ εἰς τὰ Δημοτικὰ Σχολεῖα, καὶ τῆς τρίτης τάξεως εἰς τὰ Γυμνάσια. Πάνω ὅμιως ἀπ’ ὅλα αὐτά, διασική του σκέψις ἤταν γὰ δοθῆ, τόσο στὴ Δημοτικὴ ἐκπαίδευσι, ὅσο καὶ στὴ Μέση, «πρακτικὴ χροά».

Απαργήν τῶν προσπαθεῖῶν του αὐτῶν, γιὰ τὴν εὐρύτερη ἔξαπλωσι τῆς παιδείας στὰ φτωχὰ λαϊκὰ στρώματα, τὰ ὄποια ἐμπειρίες ἡ ἀγραμματωσύνη, ἀποτελεῖ ἡ ἀπόφασίς του τὸ 1892 γὰ ἀναλάβη τὸ ἴδιο τὸ Κράτος τὸ ἔργον τῆς ἐκτυπώσεως καὶ τῆς πωλήσεως τῶν διελίων τῆς Στοιχειώδους καὶ Μέσης Ἐκπαιδεύσεως γιὰ γὰ τὰ προιμηθεύεται σὲ χαμηλές τιμές ἡ σπουδάζουσα γεολαίκη. «Ετοι μὲν ἡ αἰγλὴ τοῦ Τρικούπη ἔκπλωνται σιγὰ - σιγὰ καὶ στὸ μικρόκοσμο, καὶ τὸ γνωστὸ ἀθηγανικὸ χαρτοπωλεῖον Πάλλη καὶ Κοτζιά παραγγέλλει στὸ ἔξωτερικὸ τεράστιες ποσότητες ἀπὸ μεταλλικές πέγγεις πρωτικέμενες γιὰ τὰ σχολεῖα, μὲ ἐκτυπη στὴν ράχη τους τὴν προτοικὴ τοῦ κυβερνήτη, καὶ οἱ πέννες αὐτές, ποὺ ἔση-

---

τίον του γιὰ τὴν «ἀπιστία» ὃπου ἔδειχνε πρὸς τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ὁ ποιητὴς ἀπήντησε ὥργισμένος: «Γιατί τοὺς πειράζει; Ἐπιτέλους κάθιε ἀνθρωπος, στὶς ἐπίσημες ὕρες του, δάκει τὰ καλά του. «Ε, λοιπόν, δάκω κι? ἔγώ τὰ καλά μου ροῦχα στὴν Ἀκαδημία: μιλῶ στὴν καθαρεύουσα!».

1. Στὴν ὑπέροχη μητέρα του Αἰκατερίνη Τρικούπη «ῳφειλεν ὁ Χαρίλαος τὴν ἀδροτάτην μόρφωσιν, τὸν λευκῶν ἔγκρατη χαρακτῆρα, τὴν ἐντελῆ τοῦ έισου ἀξιοπρέπειαν, τὸ ὄφος καὶ τὴν θέρμην τοῦ πατριωτισμοῦ». (Ἐφημ. «Ἐμπρόδε» τῆς 16.6.1915 ἀπὸ τὴν «Διπλωματικὴ Ἐπιθεώρησιν Παρισίων»).

μιείωσαν πρωτοφανή στή χώρα καταγάλωσι, πήραν άπό τὸ λαὸ τὸ ὅνομα «πέννες Τρικούπη», όπως παλιότερα εἶχαν δημιουργηθεὶς «τρικουπάκια» κάτι μικρὰ - μικρὰ κουμπιά, που ἐκυκλοφόρησαν στὴν Ἀθήνα τὸ 1886 μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ προέδρου, κι' εἶχαν γίνει τότε ἀνάρπαστα ἀπὸ τοὺς φανατικοὺς φίλους τῆς «ἔλιας», καὶ κατὰ τὰ συμβάντα τὸ 1884 ἐπίσης, μὲ τὰ περίφημα ὥρολόγια, που ἀπεικόνιζαν κι' αὐτὰ στὴν πρόσοψί τους τὸν Τρικούπη.

Πόση δμοιβήτητα στὶς κεντρικές τους γραμμές οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Τρικούπη μὲ τὸ ἴστορικὸ ἔκπαιδευτικὸ γομοσχέδιο τῆς Κυδερνήσεως Γεωργίου Παπανδρέου, εἰς τὸ δρόποιν εἶχα τὴν δύναστη τιμὴ γὰρ εἰμι: εἰσηγητὴς τῆς πλειοψηφίας στὴ Βουλὴ τοῦ 1964 (Συγεδρίασις ΚΓ' τῆς 27 Αὐγούστου 1964, Εἰδ. Ἐπιτρ. ἀρθρου 35 Συντάγματος σελ. 24 - 27).

Πταγ σοδαρή τότε παράλειψίς μου γὰρ μὴ μνημονεύσω σ' ἐκείνη μου τὴν ἀγόρευσι τὸ παραπάνω θαρυστήμαντο γεγονός, ὅσο καὶ τὶς ταυτότημες σχεδὸν ἰδέες τοῦ ἄλλου μεγάλου Μεσολογγίτη πρωθυπουργοῦ Ἐπαρι. Δεληγεώργη στὸ ἵδιο θέμα. Χαίρω ἰδιαίτερα, ποὺ μοῦ παρέχεται ἡ εὐκαιρία γὰρ ἔξαρω τώρα, καὶ τῶν δύο τὴν ἀγεντίμητη αὐτὴ συμβολή, γιὰ γὰρ γίνη — ὅστερα ἀπὸ 100 γρόγια — ἔνα εὐλαβικὸ μνημόσυνο στοὺς ἐιπυρευσιένους προδρόμους τοῦ πγευματικοῦ μας κινήματος.

Τὸ ἀποκορύφωμα ὅμως τοῦ μεγαλείου τοῦ Τρικούπη τὸ δρίσκει καγεῖς στὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀρετὴν.

Τὸ ρουσφέτι τὸ ἔδλεπε σὰν πραγματικὴ καταστροφὴ γιὰ τὸν τόπο, καὶ πάντα ἐτόγιζε στοὺς δουλευτές του πώς: «μὲ τὸ σύστημα τοῦ ρουσφετίου εἶναι ἀδύνατον γὰρ ὑπάρξῃ Ἑλλάς». Προτίμησε μάλιστα γὰρ χάση, κάποτε, δύο δουλευτές του (τοὺς Λάσκαρην καὶ Καλούτσην), γιὰ γὰρ μήν ἐνδώση σὲ ἐκβιαστικὲς ἀπαιτήσεις τοὺς γὰρ μετατεθοῦς οἱ τελῶνες Κερκύρας καὶ Κυθήρων, ποὺ ἐκεῖνος θεωροῦσε τιμίους ὑπαλλήλους.

Κάτι σχετικὸ συνέδη καὶ μὲ τὸ Ζακυνθινὸ ποιητή, φίλο τοῦ Τρικούπη, Ἡ. Τσακασιάνο, ποὺ γιὰ γὰρ ἀνταπεξέλθη στὴ δύσκολη ζωὴ τοῦ πγευματικοῦ ἀγθρώπου, ἐκείνης ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς, τοῦ ἥγητος κι' αὐτὸς διορισμό...

Ο πρόεδρος, τὸ ἔκαμε μὲ ἐξαιρετικὴ εὐχαρίστησι, ἐκτιμώντας τὸν ἀκέραιο χαρακτῆρα του καὶ τὸ σπάγιο θήμος του, τὸν ἐτο-

ποθέτησε μάλιστα τελώνη στήν "Αρτα, όπου τὸ λαθρεμπόριο μὲ τὴ γειτονικὴ Τουρκία ἔδινε καὶ ἔπαιρε τότε... Ἐκεῖ ὅμως ποὺ πῆγε δ ταλαιπωρος ποιητής - τελώνης — ἀλλόκοτο στ' ἀλήθεια πρᾶγμα, νὰ κυνηγᾶς τοὺς λαθρεμπόρους καβάλλα στόν... Πήγασο! — θρῆκε κυριολεκτικὰ τὸν μπελᾶ του ἀπὸ ἕνα ζύρικο κυβερνητικὸν θουλευτή, τὸν δποῖον μιὰ μέρα, σὲ κακὴ ὥρα ἐπάνω, ἀναγκάστηκε γὰρ χαστουκίσῃ. Μή ξέροντας δὲ στήν παραξάλη του τὶ ἄλλο γὰρ κάμη δ πάντα πρᾶος καὶ νομοταγέστατος Ζακυνθινός, ποὺ ἔθελα του παρανόμησε, καὶ σὲ ποιὸν γὰρ πῆ τὸν ἀνάσταχτο πόγο του, στέλνει, δίχως ἀργητα, πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τὴν ἀκόλουθη τηλεγραφικὴ ἀγαροφά (!)... «Ταύτην τὴν στιγμὴν ἔχαστούκισα θουλευτήγ σας. »Αν ἐπιθυμήτε, διατάξατε ἐλθω ἀπολογηθῶ διὰ ξώσης»... Καὶ πρὶν ἀκόμια σουρουπώση, παίρνει τὴν ἔξης χαριτωμένη τηλεγραφικὴ ἀπάντηση: ἀπὸ τὸ χαλκέντερο κυβερνήτη: «Εὔχαριστήρια διὰ πιεστὴν ἐκτέλεσιν καθηκόντων σας».

Είναι γιὰ νὰ θυμιάζῃ κανείς, ἀπ' αὐτὸν τὸ μεμονωμένο, ἔστω, περιστατικό, τὸ τεράστιο ἡθικὸ ἀνάστημα τοῦ πολιτικοῦ ἀνακινορφωτῆ. Δέν τὸν ἔγδιέφερε τὸ τί θὰ ἔκανε τυχὸν δ τόσο θάγκυσα προσβληθείς, καὶ μάλιστα μέσα στήν ἰδιαιτέρη ἐκλογική του περιφέρεια, θουλευτής, ὅταν, κοντά στὸ πρῶτο ρεζιλίκι, θὰ μάθαιγε τούτη τὴν μειωτικὴ γιὰ τὸ κύρος του ἀπάντησι τοῦ ἀρχηγοῦ του. Εὔγομοιμένη Πολιτεία, ἀγωνιζόταν γὰρ δημιουργήση δ Τρικούπης καὶ ἡ προσπάθειά του ήταν, νὰ ἀποκτήσῃ ἡ χώρα ὑπαλλήλους μὲ συνείδησι τῆς σοδαρῆς ἀποστολῆς τους, καὶ πολιτευτές μὲ ήθος, πραγματικοὺς δῆμογούς του λαοῦ πρὸς τὴν ἀρετή. Τὴν πρωθυπουργία τὴν ἔθλεπε σὰν μέσον, ἀπλῶς, γι' αὐτὸν τὸν ὑψηλὸ σκοπό.

'Απὸ τέτοιες εὐγενεῖς ἴδεες ποτισμένος, προώθησε σὰ στοργικὸς πατέρας, ὅλους τοὺς Μεσολογγίτες ὑπαλλήλους, ποὺ είχαν τὶς ἵναγότητες, ἡθικὲς καὶ ἐπαγγελματικές, γὰρ ἔξειλιχθοῦν καὶ γὰρ ἀγαδειχθοῦν· κι' ὅταν οἱ πολιτικοὶ του ἀγτίπαλοι, ἰδιαιτέρα οἱ Μοραῆτες (οἱ ὁποῖοι, μέχρι τότε τουλάχιστον, μὲ τὴν ἐπαιγνετὴ ἀλληλούποστήριξ: ποὺ ἀγέκαθεν τοὺς διακρίγει, κρατοῦσαν παγτοῦ τὰ πρῶτα πόστα), τὸν κατηγοροῦσαν, ἀπὸ κομματικὸ καὶ προσωπικὸ συμφέρον φυσικά, πὼς ἔξειδήλωγε ὑπέριμετρο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς συμπολίτες του, ἐκεῖνος ἀπαγούσε μὲ προφανῆ ὑπερηφάνεια: «Καὶ ἂν ἄλλο καλὸν δὲν ἔκαμα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔκαμα

τουλάχιστον αύτό». Κι' αυτό που έλεγε δὲν ήταν ύπερβολή, γιατί δει της Μεσολογγίτες μπόρεσαν γ' ανέδουν στις κορυφές του δημόσιου διοικήσεως πρός τους συνεργάτες του και γι' αυτό ούδεποτε ύπεδειξε σὲ ύπουργό του γὰ κάμη κάτι (δις ποῦμε δχι ἀπολύτως ἀμεμπτο), που θὰ τὸν εύγοοῦσε πολιτικὰ στὴν ίδιατερη ἐκλογική του περιφέρεια. Κι' δπως ξέρω ἀπὸ παλιοὺς Μεσολογγίτες, δι Τρικούπης ἐπλήρωσε κατ' ἐπανάληψιν κομματικὰ στὸν τόπο μας αὐτὴ τὴν ἀφογη τακτικὴ του.

Καθὼς δὲ εἶπα κάποτε καὶ στὴ Βουλὴ κατὰ τὴ συζήτησι τοῦ γοιλοθετήματος «Περὶ Πηγειοῦ» (Συγεδρίας Κ' 24ης Ιουνίου 1966 τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἄρθρ. 35 τοῦ Συντάγματος, περίοδος Η' Σύνοδος Γ' σελ. 393 - 394), ἀπόδειξις διοφάνερη τῆς μεγάλης του εύθυνίας ήταν ἡ στάσις του μὲ τὸ κληροδότημα του ἔθυικοῦ εὑεργέτη Ἀνδρ. Συγγροῦ γιὰ τὴν ἀνέγερσι φυλακῶν. 'Ο

---

1. Τὸ Μεσολόγγι τοῦ πρόσφερε ἐπίσης, πολὺ καὶ κατάλληλο ἀνθρώπινο ὑλικὸ γιὰ τὴ δίωξι τοῦ λαθρεμπορίου, που ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἐλυμαίνετο κυριολεκτικὰ τὴ χώρα, εἰς δάρος τῆς ζηνικῆς μας ἀξιοπρεπίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀγαιμικοῦ μας προϋπολογισμοῦ, ἀπὸ τὸν δποίο ἔπρεπε γὰ χρηματοδοτηθοῦν τόσα καὶ τόσα δημόσια ἔργα. Μεταξὺ δὲ τῶν πιὸ ἴκανῶν στὴ δύσκολη καὶ ἐπικινδυνή ἀποστολὴ τῶν τελωνοφυλάκων στὶς τραχειές καὶ ἐρημικές ἀκτὲς τοῦ Νομοῦ μας, ὑπῆρχαν οἱ... τσαρουχάδες!, ποὺ τότε δρχισαν γὰ δοκιμάζουν σοδαρή ἐπαγγελματικὴ χρίσι μὲ τὴν ἐκτόπισι τῆς φουστανέλλας ἀπὸ τὰ «φράγκικα» ἢ τὰ «στεγά» (δπως ἀπεκαλεῖτο στὴ ρουμελιώτικη γλώσσα τὸ εύρωπαϊκὸ ἔνδυμα) καὶ ποὺ εἶχαν συγκεντρωμένα τὰ μαγαζιά τους στὸν ἀπόμερο δρομάκο, δι δποίος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ χαλκούργειο Ἀθαν. Καραμπίνη καὶ βγαίνει στὴν δδὸ Γ. Ἀλεξανδροπούλου, γνωστὸν τώρα ὡς «δδὸς Ζαφ. Ράπεση». "Ετοι, δταν ἐρχόταν στὰ πράγματα δι Τρικούπης, ἔκλειναγ!! δλα τὰ τσαρουχάδικα, καὶ τὸ πολυθόρυσθο ἐκεῖνο παζάρι, ἐγεκρώνετο κυριολεκτικά. Ἀπὸ τοῦτο τὸ λόγο, οἱ Μεσολογγίτες τοῦνταν «γεκροπάζαρο», δγομασία που διατηρήθηκε μέχρι καὶ τὶς μέρες μας ἀκόμη.

πρόεδρος ἀφῆκε τὴν διαχείρισι του θέματος στὸν ἀρμόδιο ὑπουργό του, δὲ διοῖς ἔφτιασε τὶς φυλακές στὴν Ἀμφισσα.

Οἱ Μεσολογγῖτες ὅμως ἔγιναν πραγματικὰ θηρία μὲν ἐκείνη τὴν κυνηγητικὴν ἀπόφασι, στὶς ἐκλογές δὲ τοῦ 1895, διότε οἱ πολιτικοὶ του ἀγτίπαλοι, μαζὶ μὲν τὶς ἄλλες κατηγορίες, τοῦ κατελόγισαν κι' αὐτό, σὰν περιφρόνησι: πρὸς τὸν τόπο ποὺ τὸν ἀνέδειξε τόσες φορές πρωθυπουργός, τὸν ἐπολέμησαν μὲν πρωτοφανῆ μανία, κι' ἔτσι τὸ ἔθνικὸ πλῆγμα συνετελέσθη, διθελα ἀσφαλῶς καὶ τῶν περισσοτέρων ἔχθρῶν του ἀκόμα.

Ἄλλὰ μέχρις ὅτου γίνη τοῦτο τὸ τρομερὸ κακό, δὲ πρόεδρος δὲν παρητεῖτο τῆς προσπαθείας του, παρ' ὅλα ὅσα διεπίστωνε ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὴν πολιτεία τῶν βουλευτῶν του... ποὺ ἀκολουθοῦσαν πιστὰ τὰ πατροπαράστα! Οἱ φηφοφόροι τοὺς ἔξεβιάζαν μέρα - γύχτα γιὰ τὰ κάθε λογῆς ζητήματά τους, κι' αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ἐπίεζαν τὸν ἀρχηγό. «Ἐτοι: ὅταν σὲ μιὰ δύσκολη περίστασι κάποιας πρωθυπουργίας του πολλοὶ βουλευτές του, τὸν συνεδούλευσαν, πραγματικὰ παικιόδηλητοι, γὰρ ἀποδεχθῆ ἀπραγματοποίγτα, γιὰ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασι τῆς χώρας, αἰτήματα τῶν σταφιδοπαραγωγῶν, οἱ διοῖς ἀπειλοῦσαν νὰ κάμουν ἔνοπλο συλλαλητήριο, διότε θὰ ἔπειφτε ἡ Κυβέρνησις, δὲ πρόεδρος τοὺς εἶπε ὑπερήφανα: «Δὲν ἥλθον εἰς τὴν ἔξουσίαν μόνον διὰ γὰρ μείγω, ὅλλα διὰ νὰ πράξω τὸ καθῆκον μου». Καὶ παντοτεινὸ κήρυγμά του ἦταν: «Τὰ μεγάλα ἔργα δὲν ἔπιτελοῦνται ἢ διὰ μεγάλων θυσιῶν».

Καὶ πάντα, σὲ κάθε παρόμοια περίπτωσι, δισδήποτε ἐγάντια κι' ἀν ἦταν γι' αὐτόν, δὲν ἔχανε τὴν ψυχική του διάθεσι: ἀπὸ τοῦ νὰ διοχετεύῃ στοὺς συνεργάτες του τὶς σοφές του γνῶμες, πάνω στὸ δεδόμενο θέμα ἐκείνης ἐκεῖ τῆς στιγμῆς, κάνοντας ἔτσι μαζὶ τους μιὰ πλατειὰ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς του, καὶ μιὰ διαθειὰ ἀγάλυσι τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν φαινομένων, καὶ προσπαθώντας νὰ τοὺς φέρη στὸν ἵσιο δρόμο καὶ νὰ τοὺς ἀποτραβήσῃ ἀπὸ τὶς παλιές κακές συγήθειες τοῦ πολιτικάντη.

«Οταν κατέστρωνε τὸ μεγάλο του σχέδιο γιὰ τὴν ἐπιβολὴ εὐρύτερης φορολογίας πρὸς ἔξυπηρέτησιν τῶν ἔθνικῶν δυνατῶν, μὲ τὰ διοῖα ὡργάνων τὴν συμπαραλιασμένη χώρα καὶ δημιουργοῦσε κράτος, πολλοὶ φίλοι του ὑπουργοὶ καὶ βουλευτές, τοῦ ὑπέδειξαν νὰ φανῇ ἐπιεικής στὴ φορολογία τοῦ καπνοῦ γιὰ νὰ μήν ἀ-

ναγκασθούν οἱ φτωχοὶ καὶ κόψουν τὴ μόνη τους παρηγοριά, στὰ δάσανα τῆς ζωῆς, τὸ τσιγάρο, δπότε, φυσικά, θὰ ἐμειώνετο καὶ τὸ κρατικὸ εἰσόδημα. Καὶ τότε δὲ Τρικούπης, ἐπισημαίγοντάς τους τὶς ἀδυναμίες τῆς ἀρετῆς ἔγαντι τοῦ ἐλαττώματος, μὲ πραγματικὴ ἀπογοήτευσι γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἀτέλειες, τοὺς ἀπήγνησε φιλοσοφώντας: «Πλαγᾶσθε! δὲν παραιτεῖ τις τὸ ἐλάττωμα, τὴν ἀρετὴν μόνον παραιτεῖ...».

Κι' ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σὲ τοῦτο δῶ τὸ σημεῖο ὁ ἀφωσιώμενος φίλος του Χαρ. Σιμόπουλος (ἀρθρο του τῆς 31 Μαρτίου 1896), δὲ Τρικούπης ἦξερε ἀπὸ τὶς συστηματικὲς μελέτες του πάνω στὸ δίο τῶν Ἑλλήνων (ἀρχαίων καὶ νεωτέρων) ὅτι ὁ λαὸς δὲν εἶχε ἀλλαξεῖ καθόλου, καὶ ὅτι ἡταν δὲῦος, πού: «τὸν Περικλέα ἔχλευσε, τὸν Ἀριστείδην ἔξωστράκισε, τὸν Θεμιστοκλέα ἔξωρισε», καὶ ἥτο δέδαιος πώς: «δὲ δῆμος ἐστὶν ἀχάριστον ἀφίκορον, ὥμορν, βάσκανον ἀπαίδευτον»... Ποῦ γὰρ φαγταζόταν δημος τότε, ὅτι κι' αὐτὸν ἡ ἴδια τύχη τὸν περίμενε, μὲ τὴ διαφορὰ πώς ἡ φυγὴ του στὶς Κάγγες δὲν ἦταν «ἔξορία» ἀλλὰ εἶχε τὸ ἐλαφρυντικὸ τῆς «αὔτοεξορίας»... Φεύγοντας δὲ γιὰ τὴν Εύρωπη, μετὰ τὴν ἀποτυχία του κατὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς 16 Απριλίου 1895 εἶπε καὶ τοῦτο ἀκόμα: «Ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν δουλευταὶ θέτοντες ζητήματα φιλίας πρὸς τὴν Κυδεργησιν τὰς προσωπικάς των ἀπαιτήσεις, τίποτε καλὸν δὲν δύγαται νὰ γίνη».

Ηαρά ταῦτα, γιὰ τὴν χρησιμότητα τοῦ κοινοθουλευτισμοῦ, μ' ὅλες τὶς ἀπογοητεύσεις του καὶ τὶς πικρίες του, ἥταν στὶς πεποιθήσεις του ἀκλόνητος, δὲν ἔπαιε δὲ γὰρ διακηρύσσῃ ὅτι: «Τὴν λαϊκὴν γγώμην, ἀκόμη καὶ ἐσφαλμένην, δὲν ἀντικατέστησεν ἔως τώρα τίποτε καλλίτερον». Ἔτσι δὲ φορισμὸς τοῦ Λουθήρου: «Ἐδῶ ἵσταιμαι δὲν δύναμαι γὰρ πράξω ἄλλως», εὑρισκε τὴ δικαιώσι του καὶ στὴν πολιτική.

Ἄλλὰ καὶ τὶς ἰδέες γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἔξουσίας τῆς Βουλῆς τὶς ἀπέκρουε μὲ σθένος καὶ πεῖσμα, τὶς ἔχαρακτήρισε δὲ «ἀποτροπαίους» σὲ σχετικὸ γράμμα του πρὸς τὸν ἐπιφανῆ συνεργάτη του καὶ πολιτευτὴ τοῦ κόμματός του Ἡλ. Ζέγγελη. Καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐκπροσωποῦνται ὅλες οἱ πολιτικὲς τάσεις κατὰ τὴ λειτουργία τῆς κοινοθουλευτικῆς μηχανῆς, ἐπέβαλε ὡς κυδεργήτης καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς μειοψηφίας στὸν κα-

ταρτισμὸς τῶν κοινοῦσιν λευτικῶν ἐπιτροπῶν. Μὲ τὴ γενναιότητα δὲ ποὺ τὸν διέκρινε, ἀνεγνώριζε τὰ σφάλματά του κάγοντας αὐτοκριτικὴ τῶν πολιτικῶν του πράξεων, ἔλεγε διμως στοὺς συνεργάτες του: «Μόγον ἔκεινος δ ὅποιος δὲν ἔκαμε ποτὲ τίποτε εἰς τὴν ζωὴν του, μόγον ἔκεινος ημπορεῖ γὰρ καυχηθῆ διτὶ δὲν ἔκαμε ποτὲ σφάλματα».

Αὐτὲς; ήταν οἱ δασικὲς ἀρχές του στὰ πολιτικὰ θέματα, κι' αὐτοὶ ήταν οἱ κανόνες ποὺ ἐρρύθμιζαν τὶς σχέσεις τοῦ ἀρχηγοῦ μὲ τοὺς δουλευτές του. Γι' αὐτὸν καὶ τὸ κόμμα του παρουσιάζει ἐσωτερικὴ, ἐνότητα καὶ πειθαρχία, διγνωστα πράγματα στὰ λοιπὰ πολιτικὰ κόμματα τότε.

Τοῦτο τὸ διαπιστώγει κανεὶς καλλίτερα στὴν ἐνέργειά του γὰρ ἀνατρέψῃ μὲ μὰ μνημειώδη ἀγόρευσί του τὸ γομοσχέδιο «Περὶ συντάξεως τῶν δουλευτῶν», παρ' ὅτι τοῦτο εἶχε ψηφιστῇ ἀπὸ τὴν Βουλὴν καὶ σὲ τρίτη ἀγάγνωσι, δισὶ καὶ μὲ τὴν ἀπόφασί του (1885) γὰρ καθιερώσῃ τὴν εὐρεῖα ἐκλογικὴ περιφέρεια, μειώνοντας παράλληλα τὸν ἀριθμὸ τῶν δουλευτικῶν ἑδρῶν ἀπὸ 240 σὲ 150. Ἡ κατάθεσις στὴν Βουλὴν τοῦ σχετικοῦ γομοσχεδίου ἀγαψε σωστὴ πυρκαϊὰ στὴν ἀγτιπολίτευσι. Ἄλλα καὶ οἱ δουλευτὲς τοῦ Τρικούπη ἀπὸ μέσα τους δὲν τὸ ζήθελαν, γιατὶ κομματικὰ τοὺς ἔζημιώνε. Τι γὰρ κάμουν διμως; Τὸ ψήφισαν μονοκούκι, γιατὶ κανεὶς τους δὲν τολμοῦσε γὰρ ἀγτιταχθῆ στὶς θελήσεις τοῦ ἀρχηγοῦ, διταν μάλιστα ἐπρόκειτο γιὰ τέματα ἀρχῆς, καὶ στὸ τέλος ἐψήφισαν τὴ διάλυσι τῆς Βουλῆς ἔκεινης ἀδιαμαρτύρητα!...

Κι' ὁ λόγος ποὺ ἔκαμε τὸν πρόεδρο γὰρ καταλήξῃ στὴν ἀνατροπὴ τῶν μέχρι τότε καθιερωμένων, ήταν γὰρ δώση πρῶτα - πρῶτα μεγαλύτερη ἀκτινοβολίᾳ στὸ δουλευτικὸ ἀξίωμα, παράλληλα δὲ, γὰρ ἐλευθερώσῃ τὸν κάθε πολιτευόμενο ἀπὸ τὰ ἀρπαχτικὰ νύχια τοῦ κομματάρχη, ποὺ καταγοῦσε μὲ τὴν παντοδυναμία του ὥμδος ἐκδιαστῆς ἀπέναντι τους, ἀλλὰ ταυτόχρονα δεσπότης καὶ τύραννος στὴν περιφέρειά του, εἰς βάρος τῆς ἔγγοίας τοῦ Κράτους καὶ τῶν πιὸ στοιχειωδῶν κανόνων τῆς ἡθικῆς.

Οἱ κομματάρχες εἶχαν θάλει χέρι καὶ στὴ δικαιοσύνη ἀκόμα — τότε οἱ δικαστικοὶ δπως καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι γενικά, δὲν ήταν κατωχυρωμένοι μὲ τὴν ἰσοδιότητα καὶ τὴ μονιμότητα — καὶ μὲ τὴν ἀπειλὴ παύσεως, τῶν κατωτέρων δικαστῶν ἰδιαιτερα,

τούς ξκαναγαν δπως ήθελαν, και δὲν ἀποτελεῖ ὑπερβολὴ γὰρ ποῦμε
ὅτι οἱ ποιγικὲς πρὸ παντὸς ἀποφάσεις, ἔδγαιγαν, σὲ πολλὲς περι-
πτώσεις, καὶ ἐπιταχὴν τοῦ κομματάρχη, ἀνάλογα μὲ τὰ κομμα-
τικά, περισσότερο ὅμως τά... προσωπικά του, συμφέροντα.

Στὸ Πταισματοδικεῖο μάλιστα Μαχρυγείας (ἐπαρχίας Μεσο-
λογγίου), δὲ Ἀνδρέας Γούλας, μόνιμος καὶ πανίσχυρος δήμαρχος
τῆς περιοχῆς, κανόνιζε ποιὸς θὰ ἀθωαθῆ καὶ ποιὸς θὰ δικαστὴ
σὲ κάθε δικάσιμο, κινέγας δυστυχῆς πταισματοδίκης, ποὺ τὸν εἰ-
χε δρῆ πολὺ τοῦ χεριοῦ του δικιμόνιος δήμαρχος, πρὶν διάλη
τὴν ἀπόφασί του, κοίταξε κατὰ τὸ μέρος τοῦ μπάρμπα Ἀντρέα
(ποὺ προσωπικὰ ἐπέβλεψε μέσα στὴν αἴθουσα τοῦ Δικαστηρίου
τόν... τρόπο ἀπονομῆς τῆς Δικαιοσύνης!), ἐκείνος δέ, ἔδιγε στό...
Δικαστήριο τὴ σχετικὴ ἐντολὴ φέργοντας μὲ τὸ χέρι τὴ φουστα-
νέλλα του ἀλλοτε πρὸς τὰ δεξιὰ κινέγας δικαστήριο, δπως
ῆταν τὸ «σύνθημα!»...

Κινέτο μὲν ἡ φουστανέλλα τράβαγε δεξιά, γαλάλι τοῦ κατη-
γορούμενου, ἔδγαινε ἀθῶος, ἀν δμως πήγαινε ἀγτίθετα, τότε... ἀλ-
λούμονό του, ἐκτὸς ἀν είχε δουνὸ τύχη, κινέ δ δικαστής του ἐλά-
θευε στὸ «σύνθημα» μέσα στὴ διασύνη του νὰ τελειώσῃ αὐτὸ τὸ
μαρτύριο, ποὺ τὸν κατεξεύτελίζε καὶ στὰ ἔδια τὰ μάτια του ἀκόμια.

Κινέτο δπως πήγαινε γλήγορα - γλήγορα ἡ διαδικασία, καὶ τὰ
χέρια τοῦ δημάρχου δουλευαν μὲ τὸν ἔδιο ρυθμὸ ζερβόδεξα, δ
μπάρμπα Ἀντρέας ἔδιγε τὴν ἐντύπωσι... μπαλλαρίγας γὰρ κάνη φι-
γούρες (!!!). Κινέτο τότε στὰ χωριὰ τῆς Μαχρυγείας ἔμεινε ί-
στορικὴ ἡ φράσις ποὺ κάποτε - κάποτε καὶ τώρα λέγεται, ἀλλη-
γορικὰ δέδαια: «Ἡ ἀπόφασ’ θὰ ἔγη κατὰ ποῦ θὰ κάμ’ ἡ φ’στα-
νέλλα τ’ Γούλα». Αὐτὸ τὸ κατάντημα τῆς δικαιοσύνης, ποὺ παρε-
τηρεῖτο δυστυχῶς σ’ δλόκληρη τὴν Ἐπικράτεια, ἐπέσπευσε τὴν
ἀπόφασι τοῦ προέδρου νὰ προσῆ, χωρὶς καμμιὰ πιὰ ἀναβολή, σὲ
μιὰ ριζικὴ ἐκκαθάρισι, τόσο στὸ δικαστικὸ ακάδο, δσο καὶ στὴ
διοίκησι γενικώτερα, καὶ ὡς πρῶτο του μέτρο — παρὰ τὶς σφο-
δρεῖς ἀγτιδράσεις τῶν κομματαρχῶν του, ἀλλὰ καὶ πολλῶν δουλευ-
τῶν του ἀκόμια — ἥταν ἡ ἀποπομπὴ δλων ἐκείνων, οἱ δόποιοι δὲν
ἔφανησαν ἄξιοι τῆς ὑψηλῆς ἀποστολῆς των, γιὰ δσους δὲ ἔμειναν
στὴν ὑπηρεσία καθιέρωσε τὸ ἀμετάθετον.

Καμμιὰ φορὰ ὅμως, ὅταν τὸ κόμιμα ἀντιμετώπιζε φουρτοῦ-

νες, που ἔπρεπε νὰ ξεπεραστοῦν χωρὶς ζημιές, ὁ Τρικούπης θυμόταν καὶ τὴ διπλωματικὴ του προέλευσι καὶ ἡ ἀπόλυτη ἀκομψία του ὑποχωροῦσε τότε, ἐκεῖ ποὺ τὸ εὔρισκε σκόπιμο ἀπὸ λόγους τακτικῆς.

Κάποτε ἔνας σημαίγων βουλευτής του, θέλοντας νὰ τόγ... φωτίσῃ! σὲ κάποιο φλέγον τότε ζήτημα, ποὺ εἶχε δημιουργήσει μεγάλο σᾶλο στὴν παράταξι ἀπὸ τὶς διχογνωμίες τῶν στελεχῶν, τοῦ ὑπέδειξε (!) πῶς νὰ χειριστῇ τὸ θέμα, ἐκεῖνος δέ, ἀφοῦ τὸν ἀκουσει μὲ φαινομενικὴ προσοχή, τοῦ εἶπε: «Ἐχετε δίκαιοι».

Συνέχεια ὅμως, ἄλλος βουλευτής, Νέστορας κι' αὐτὸς τοῦ κόμιματος (ποτὲ δὲν θὰ λείφουν οἱ αὐτοχειροτογούμενοι μυστικοσύμβουλοι τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν) τοῦ εἶπε τὰ ἀντίθετα, μὰ ὁ Τρικούπης ἐπαγέλασε καὶ σ' αὐτὸν τὸ ἵδιο: «Ἐχετε δίκαιοι».

Τότε ἔνας τρίτος ποὺ ἀκουσει τὴ συζήτησι καὶ μὲ τοὺς δύο προηγηθέντες συγαδέλφους του, πλησιάζοντάς τον τοῦ λέει μὲ ἀπορία: «Κύριε πρόεδρε, εἴπατε καὶ εἰς τοὺς δύο ὅτι ἔχουν δίκαιοι, ὅτις ἀντελήφθην ὅμως, τὰ ὑπὸ τῶν συγαδέλφων ὑποστηριχθέντα εἶναι: ἀντιφατικά». Καὶ ὁ πρόεδρος μ' ἔγινε ἡχηρότατο γέλιο, ποὺ τοῦ ἐπροσέγνησε ἡ ἀφελής ἐρώτησις, τοῦ ἀπαντᾶ: «Καὶ σεῖς ἔχετε δίκαιοι».

Φυσικὰ ἡ ὁρθὴ λύσις, δόθηκε στὸ τέλος ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ μὲ διμοφωνία τοῦ κόμιματος, κι' ἔτσι: ἡ τρομερὴ γάρκη, ποὺ τοὺς εἶχε τόσο σατανικὰ έδαλει ὁ πολυμήχανος Δηλιγιάννης, ἀγρηστεύτηκε γάρις στὴν ἑτοιμότητα τοῦ Τρικούπη.

Τὴν ἵδια αὐστηρὴ συμπεριφορὰ ἔδειχγε ὁ Τρικούπης ἀπένναντι καὶ τῶν πιὸ ἴσχυρῶν ἀκόμα κοιμιαταρχῶν τῆς ἐπαρχίας μιας. Δὲν ὑποχωροῦσε μὲ κανένα τρόπο κι' ὅταν ἀκόλια τὸ ἔθλεπε καθαρὰ πὼς σίγουρα θὰ γάστη τὴν ἐκλογὴ ἀν δὲν ὑποκύψῃ στὴ μιὰ ἡ τὴν ἄλλη ἀξίωσι, ποὺ συγήθως προσδόλλεται τὴν αρίσιμη ὥρα τῆς πολιτικῆς μάχης.

Περισσεύοντας, κατὰ τὶς παραμονὲς τῶν ἐπικαταράτων ἐκλογῶν τοῦ 1895, παίρνει γράμμα ἀπὸ μεγάλο κοιμιατάρχη φίλο του, τὸν δποῖον ἐνόμιζε πιστὸ καὶ ἀνιδιοτελῆ, ποὺ τοῦ ἔγραψε τὰ ἑξῆς ἔξωφρενικὰ στὸν ἔγικὸ μάλιστα, για νὰ δεῖξῃ τὴν δυντότητά του....

«Πετάξου διὰ δύο ἡμέρας στὴν Ἀθήνα καὶ φέρε τὰς 25.000 δραχμάς, διότι ἄλλως...». Τὰ ἀποσιωπητικὰ ἔδειχγαν τὸ τί θὰ ἔ-

κανείς διότι ο Τρικούπης δένει τους μετρούς εμπροθέσμως τα 25 χιλιάρια, δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ, χίλιες χρυσές λίρες; Αγγλίας!! Ότι πρόεδρος γίνεται έξω φρεγών, καὶ δείχνοντας τὸ παραπάνω ἐκδιαστικὸ γράμμα σὲ ἐγκάρδιο φίλο του, ποὺ τὸν συγάδειε κατὰ τὴν περιοδεία του ἐκείνη, του λέει: «Φαντάσου ποῦ νὰ εὕρω ἐγὼ χρήματα, ἀλλὰ καὶ διὰ εἰχον ποτὲ δὲν θὰ τὸ ἔπραττο».

Ο συγοδός του ξέροντας τὴν μεγάλη κομματικὴ δύναμι του ξεδιάντροπου ἐπιστολογράφου, ἀλλὰ καὶ γγωρίζοντας ἐπίσης τὴν αἰσθητὴ κάμψι τῆς παρατάξεώς τους, μὲ τὴν ἀποσκίρτησι του περίφημου Γουλιέμη, ἔκαμε δὲ τι μποροῦσε γιὰ νὰ πείσῃ τὸν πρόεδρο ώστε γὰρ ἵκανοποιήσῃ κάπως τὸ αἴτημά του, ἔστω καὶ μὲ λιγότερα χρήματα, ἐκεῖνος δημοσίευτος δὲ δέχτηκε καλημάτα συζήτησι καὶ του ἀπήγνωσε ἀποφασιστικά: «Πρέπει νὰ τὸν διώξωμεν», δημοσίευσε.

Ἐκείνη τὴν ὥρα δὲν ὠδηγηθεὶς τὸν Τρικούπη στὶς ἀποφάσεις του τὸ μεθύσι του προεκλογικοῦ ἀγῶνα, ούτε τῆς ἔξουσίας τὸ δόλωμα, ἀλλὰ ἡ ἐπιταγὴ τῆς ἡθικῆς, καὶ φίλους ἐκμεταλλευτές, δὲν τους ἤθελε. Εἶπε δὲ τότε, σὰν γὰρ ἦταν μάντης, σὲ στεγὸ κύκλῳ φίλων του μ' ἔνα πικρὸ μεδίαμα: «Θὰ ιδῆτε καὶ ἀλλα πλέον περίεργα». Καὶ πράγματι μέσα σὲ λίγες μέρες, ἀρχισαν, ἀπὸ τὶς Ἀρχές πλέον, οἱ παροχές, οἱ διώξεις τῶν φίλων του καὶ τὸ ἀκατογόμαστο ὅργιο τῆς γοθείας καὶ τῆς δίας.

Ο Τρικούπης ἦταν ἀντίθετος πρὸς κάθε καλλιέργεια κομματικοῦ φαγατισμοῦ, τελείως ἀσυμβίσατης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές του, μὲ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, δημοσίευσε τοῦτο καὶ ἀλλοῦ τὸ εἶδαμε, κι' ἀκόμα περισσότερο δὲν μποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὴν ἀνάπτυξι παθιασμένου τοπικιστικοῦ πγεύματος ἀγάμεσα ίδιας σὲ διαιρείσματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς περιφερίας, κληρονομικὸ κατάλοιπο μιᾶς πανάρχαιας φυλετικῆς ἀδυνατίας μας μὲ τὶς ἔξεχωρες πολιτείες, τὶς λογῆς - λογῆς συμπολιτείες, δισ καὶ τὶς ἀλληλοιμισούμενες καὶ ἀλληλοιμιαχόμενες, σὲ τοῦτο τὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο, πολεμικὲς ὅμαδες τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀκαργάνων. Αὐτό, τὸ εὔρισκε καὶ καταστρεπτικὸ στὴν κοινὴ προσπάθεια ἀναπτύξεως τῶν ἵκανοτήτων τοῦ τόπου, ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν εἰλικρινῆ συνεργασία δλῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνασχετικὸ τῆς ἔθνικῆς προόδου, γιατὶ χωρὶς τὴν ψυχικὴ ἐνότητα τοῦ λαοῦ ἔθλεπε πώς τίποτε τὸ συναρό καὶ σπουδαῖο δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ. Μιὰ

λαγθάνουσα ἐνέκαθεν ψυχρότητα στὶς σχέσεις Μεσολογγίου καὶ Ἀγρινίου, ἀπὸ κακὴ ἀγτίληψις ὅτι ἡ μιὰ πόλις ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξι καὶ τὴν προκοπὴ τῆς ἀλλης, εἰχε καταντήσει πραγματικὸ δύγχος γιὰ τὸν πρόεδρο, καὶ σὲ κάθε διδόμενη περίστασι δὲν παρέλειπε νὰ ἔξηγῃ τὸ βλαβερὸ αὐτῆς τῆς νοοτροπίας γιὰ τὰ γενικῶτερα συμφέροντα τοῦ Νομοῦ. Κι' αὐτές τὶς πεποιθήσεις του τὶς ἀπεικονίζουν οἱ παρακάτω λίγες λέξεις (ποὺ δὲν ήταν λόγια ἀπλῆς ἀδροφροσύνης), σὲ πολιτικὸ λόγο του στὸ Ἀγρίνιο, ὅπου τοὺς εἶπε: «Τὸ Ἀγρίνιον κατέχει ἐπιφανῆ θέσιν μεταξὺ τῶν πλειων τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, συνδέεται διὰ στεγνωτάτων σχέσεων καὶ σχεδὸν συνταυτίζεται ὡς πρὸς τὰ ηθικὰ καὶ ὑλικὰ συμφέροντα μετὰ τῆς Ιδαιτέρας μου πατρίδος...».

“Ηταν τοῦτο ἔνας λεπτός ἀλλὰ καὶ σαφῆς παράλληλα τρόπος ὑποδείξεως σὲ εὐρύτερη κλίμακα τοῦ ὄρθου ὅρομου πάνω στὶς τοπικὲς διεκδικήσεις, μὲν δέσι πάντα τὴν συνεργασία καὶ τὴν ἁγάπη, καὶ ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, τόσο καθαρώτερα διαπιστώγεται· γάρ ἀδήριτη ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς τακτικῆς. Πάντως γιὰ νὰ τεθῇ τὸ θέμα στὴ δίκαιη δέσι του, μακριὰ ἀπὸ κάθε αἰσθητικὰ «προγονοπληγῆια» τὸ ἔθνικὸ χρέος ἐπιβάλλει, γὰρ παραμείνη τὸ Μεσολόγγι σὰν παλλαδιο τῆς φυλῆς, ὅπως ἀγαμψισθήτητα εἶναι, «ιερὸ καὶ ἀπαραθίαστο» καθὼς τὸ διεκήρυξε στὸ ιστορικὸ τηλεγράφημά του πρὸς τὴν Τοπικὴν Ἐπιτροπὴν Ἀγῶνος μὲν τὸ διγασμὸ του Ηρωτοδοκείου μαζ (14 Ὁκτωβρίου 1934), δὲ Κωστῆς Παλαμᾶς,¹ καὶ ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Τρικούπης ἐπρέσθεε, ὑποστηρίζας καὶ αὐτὸς «τὰ ιστορικὰ δικαιώματα τῆς πόλεως Μεσολογγίου», ὅταν γεννήθηκε κάποτε στὴ Βουλὴ Κήτημα ἰδρύσεως Νομοῦ Λευκάδος μὲν παγωγὴ σ' αὐτὸν τῶν ἐπαρχιῶν Βούλτης, Εγροιμέρου καὶ Βάλτου.

Κατὰ τὴν ἐπιλογὴν τῶν συνεργατῶν του, κατέβαλε ἔχωρις τὴν πάντα ἐπιμέλεια, καὶ ηθελε γὰρ ἔχη προσωπικὴ γνώμη γιὰ τὸν κάθε ἔνα πολιτευτή του, γιατί, διπως ἐλεγε, δὲν εἶχε κακμιὰ ἀξία «γὰρ ἐκστομοῦν προεκλογικῶς μεγάλους λόγους, καὶ μετὰ ταῦτα, ἐρχόμενοι εἰς τὴν ἔξουσίαν, γὰρ πράττουν μικρὰ καὶ γὰρ ἀσχολοῦγ-

1. «Σελίδες Ἰστορίας, ἀναμιελετώμεγαι ἐδραιώνου γγώμην. Μεσολόγγι: ιερόν, ἀπαραδίκαστον».

ταί: μὲ τὰ εὔτελῆ». Καὶ πάγω ἀπ' ὅλα, εῦρισκε σὰν πρωταρχικὸν προσὸν στὸν δημόσιο ἄνδρα τὴν σταθερότητα στὴν πολιτεική του γραμμή, μάλιστα δέ, ὑπάρχει τὸ παρακάτω νόστιμο ἀγένδοτο γιὰ τοῦτο τὸ θέμα.

”Οταν κατὰ τὸν καταρτισμὸν τῶν συγδυασμῶν σὲ παραμονὲς ἐκλογῶν, φίλοις του τὸν ρώτησαν μὲ διακριτικήτητα ποιὰ θὺ ἡταν ἡ γνώμη του γιὰ τὴν ὑποψηφιότητα κάποιου μὲ σημαίνουσα κοινικαὶ δύναμι πολιτευομένου, δ Τρικούπης τοὺς ἀπήγνησε φλεγματικά: «Ἐλγαι φίλος καὶ καλὸς ὡς δουλευτής. Ἡδύνατο γὰλ εἶγαι: ἔρμικ ἀσφαλίζον τὸν πλοῦν τοῦ σκάφους, ἀλλὰ γῦν εἶγαι: δυστυχῶς ἔρμικ κινδυνῶδες, διότι ἀγτὶ τοῦ κύτους τίθεται ἐπὶ τῶν ἴστων καὶ εὗτω ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν τῆς ἰσορροπίας». Γι' αὐτὸς καὶ δ, τι ἐκλεκτότερο ὑπῆρχε σὲν πολιτικὸν κόσμο, σὲ ήθος, γκρακτήρα καὶ μόρφωσι, εἴχε συγκεντρωθῆ γύρω του.

”Ηταν μαγιώδης ὑποστηρικτὴς τῆς κοινοβουλευτικῆς εὐπρεπείας. Κι' ὅταν στὴ Βουλὴ ἐσημειώγονταν συμπλοκὲς ἢ οἱ δουλευτὲς ἔεσποῦσαν σὲ ὑδρεωλόγια, δ Τρικούπης ἔσκυθε τὸ κεφάλι γιὰ γὰ μὴ βλέπη, οὔτε γὰ ἀκούῃ...

Κι' ὅταν πάλι (πρᾶγμα δχι καὶ τόσο σπάγιο), οἱ ἐκπρόσωποι τῆς γομοθετικῆς ἔξουσίας τράβαγαν ἀλλοι κουμπούρια κι' ἀλλοι μαχαίρια γιὰ νά... ὑποστηρίζουν ἐπικρατέστερα (!!) τις ἀπόψεις τους στὴ Βουλὴ, δ Τρικούπης — πόσες φορὲς ἀλήθεια οἱ βάρδαρες αὐτὲς ἐπιθέσεις εἶχαν τὸν ἵδιο σὰ στόχο — ἔνοιωθε μιὰν ἀπέραντη ἀπογοήτευσι: γιὰ τὸν ἐλληνικὸν κοινοβουλευτισμὸν καὶ τὰ πολιτικὰ μας ἥθη. Ποτὲ ὅμως, ποτέ, δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ τις ἀθλιότητες τῶν... ἀρειανίνων συγαδέλφων του, καὶ ἡ γλώσσα του ὑπῆρξε πάγτα κοσμία καὶ συγκρατημένη.

”Αλλὰ κακιμία φορά, πάγω στὸ θυμὸν, ὅταν πιὰ ἔπερναγε κάθε δριο ἀνοχῆς δ ἐκτραχηλισμὸς τῶν ἀντιπάλων του, θυμότανε καὶ τὰ μεσολογγίτικα καὶ ἔμεινε παροιμιώδης ἡ φράσις του: «Θὰ τὸν κάμιω τελατίγι!», ποὺ εἶπε στὴ Βουλὴ γιὰ τὸ δουλευτὴ ”Αρτης Καραπάνο, δ ὀποῖος, γιὰ γὰ κατηγορήσῃ τὴν Κυβέρνησι Τρικούπη, ἀράδιασε τοῦ κόσμου τις ἀνακρίσεις κατὰ τὴν ἀγόρευσί του ὡς εἰσηγητοῦ τῆς μειοψηφίας εἰς ἀπάντησιν τοῦ δασιλικοῦ λόγου (Νοέμβριος 1888). Καὶ πράγματι, μὲ τὴν ἀγόρευσι τοῦ προέδρου «δ δυστυχῆς Καραπάνος, ἐπίσημος δίκονομολόγος τῆς

ἀντιπολιτεύσεως, «ἐκυλίετο σφαδάζων ὑπὸ τὰς καυστικὰς ἀποστροφὰς τοῦ κ. Τρικούπη», ώς ἔγραψε ἡ «Ἐφημερίς» ὑπὸ ἡμερομηνίαν 5 Νοεμβρίου 1888.

Στὸν Λεδίδη, ποὺ ἀπεκάλεσε «δημοκοπία» ἔνα δικαιολογημένο, πράγματι, λόγῳ του στὴ Βουλὴ γιὰ τὰ οἰκογομικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Κυβερνήσεώς του, ἔδωσε τὴν ἔξῆς ἀποστομωτικὴ ἀπάντησι: «Νομίζω ὅτι ἡμπορεῖτε νὰ ἀναβάλητε τὰς τοιαύτας παρατηρήσεις, κατὰ τὴν ὥραν καθ' ᾧ θέλετε μεταβῆτε εἰς τὸ καφενεῖον».

Κι' ὅταν κάποτε πνιγμένος ἦπε δικαιολογημένη δργή, εἶπε σὲ κάποιο ἀξιόλογο πολιτικό του ἀντίπαλο τὶς λέξεις: «Οἱ λόγοι μου εἶναι πεπυρακτωμένος σίδηρος καὶ σὲ καυτηριάζουν», ἀμέσως μετεμελήθη, καὶ ζήτησε συγγνώμην ἀπὸ τὴ Βουλὴ: «... ὅτι δὲ πρώτην φοράν παρεξετράπην κατὰ τοιοῦτον τρόπον...». Πλακετροπή λοιπὸν αὐτή;

Καλλίτερα νὰ μήν προχωρήσωμε σὲ περισσότερα σγόλια καὶ συγκρίσεις προσώπων καὶ ἐποχῶν, καὶ θές ἀρκεσθοῦμε νὰ πάρωμε μόνον διδάγματα.

Μ' ὅλα αὐτὰ ὅμως, δὲν σημαίνει πώς ὁ Τρικούπης «γάριζε κάστανα» κατὰ τὴ λαϊκὴ ἔκφρασι, ὅταν μέσα στὴ Βουλὴ ἔβλεπε τὰ «διάφορα στραβά» μὲ τὴν τάσι μερικῶν νὰ πουλήσουν σοφίες, προδόττλοις ταξιδιώτας προκλητικὰ τὸν ἔαυτό τους ὡς οἰκογονιολόγους ὀλαζής. Καὶ οἱ ἀντιδράσεις του ἤταν ἀνάλογες μὲ τὴ στιγμὴν καὶ μὲ τὸ θέμα. Σὲ κάποια ἀλογυχτία τοῦ Σώματος ὁ Α. Εὔταξίας μιᾶςησε ἐπὶ τόσες ὥρες ἐπὶ τῆς οἰκογομικῆς πολιτικῆς τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἀναμικτώντας τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια, ὥστε ἔκεινος ἀποκατιμήθηκε — φαντάζεται κανεὶς τὶ δραστικὸν ὑπωνομικὸν ἤταν ἢ ἀγόρευσίς του, ἀφοῦ αὐτὸς γιὰ πρώτη φορὰ συγέναινε μὲ τὸν πρόεδρο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς κοινοσύνης επιτεικῆς του ζωῆς. Ο δικαιοτής θλέποντάς τον, ὅπως στεκόταν πίσω του, νὰ ἔγῃ γυριμένο πρὸς τὸ στήθος τὸ κεφάλι, καὶ νομίζοντας πώς τὸν εἶχε κατατροπώσει μὲ τούς... ρητορικούς του μύδρους, λέγει, ὅλος κοιπασμένος, στοὺς συγαδέλφους του: «Ιδού, κύριοι, ὅτι καὶ αὐτὸς ἡ ἔνοχος πρωθυπουργός, τὴν στιγμὴν ταύτην κλίνει τὴν κεφαλὴν ὑπὸ τὸ θάρος τῶν τύφεων τοῦ συγειόδοτος». Φυσικὰ ὅσοι θρίσκογταν γύρω στὸν Τρικούπη, ποὺ μὲ κάποια, ἵσως, ἀνησυχία τὸν ἔθλεπαν νὰ κοιμᾶται, ἔσκασαν στὰ γέλια ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Εὔταξία, πιὸ πολὺ. δὲ ἀκόμα,

ό ίδιος ὁ πρόεδρος, πού στὸ ἀναιμεταξὺ εἶχε ἔυπνήσει: ἀπὸ τὸ μεγάλο θόρυβο, καὶ ὁ δόλιος ὁ Εὐταξίας τότε, ἀντιληφθεὶς τὴν γκάφα του, ἔμεινε κυριολεκτικὰ ἀγαυδοῖς.

‘Η ὑπόθεσις ὅμως εἶχε καὶ συγέχεια, γιατὶ σὲ λίγες ἡμέρες ἤρθε στὴ Βουλὴ ἡ συζήτησις τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Βασικὸς ρήτορας τῆς ἀντιπολιτεύσεως ὠρίστηκε πάλιν ὁ Εὐταξίας, πού, ὅπως ἐλέγετο, θὰ μιλούσε σ' ἐκείνη τὴν συγεδρίαν, ἐπὶ ἐπτὰ τουλάχιστον ὥρες. Καὶ ὁ Τρικούπης στὸ ἀκούσμα αὐτῆς τῆς θαρεῖᾶς... ἀπειλῆς, εἶπε τὸ ἀμύητο: «πολὺ φοδοῦμαι ὅτι θὰ καταληφθῶ πάλιν σήμερον ὑπὸ τύψεων τοῦ συνειδότος».

Κι’ ἄλλοτε πάλι, μὲ τὸν ίδιο δουλευτὴ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, συγένη καὶ τοῦτο: ‘Ο Τρικούπης σὲ μνημειώδη ἀγόρευσί του ἐπάγω στὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν τῆς Κυβεργήσεώς του, διακόπτεται ἀπὸ τὸν Εὐταξία, ὁ ὄποιος, ἀκαίρα καὶ ἀστοχα, τοῦ ὑποδάλλει κάποιο ἐρώτημα γιὰ στοιχειώδεστατο οἰκονομολογικὸ θέμα. Ἀλλά, πρὶν καλὰ - καλὰ τελειώσῃ, δέχεται ὁ δύσμοιρος τὴν καυστικὴ ἀπάντησι τοῦ προέδρου: «Ἐνδιμίζα ὅτι δ. κ. δουλευτὴς καταγίνεται δλίγον καὶ εἰς τὰ οἰκονομικά, ἀλλὰ θλέπω ὅτι: ηπατώμην...». Καὶ ὁ πολὺς Εὐταξίας — ὅπως ἔγραψε ἡ ἐφημερίδα «Ἀστυ» ὑπὸ ἡμερομηνίαν 10 Νοεμβρίου 1894 — «συστέλλεται τότε καὶ χωνεται εἰς τὰς εὐρείας πτυχὰς τοῦ παλτοῦ του...».

Σχετικὸ ἀνέκδοτο ὑπάρχει καὶ μὲ τὸν Σωτήρ. Σωτηρόπουλος (διαδέχθηκε στὴν πρωθυπουργία τὸν Τρικούπη στὶς 3 Μαΐου 1893), κάτω ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες συνθῆκες: Κάποιος ἀντιπολιτευόμενος τοῦ Τρικούπη δουλευτής, θέλοντας προφανῶς νὰ τὸν πειράξῃ, ἀπεκάλεσε τὸν Σωτηρόπουλο «πατριάρχη τῶν οἰκονομολόγων».

‘Ο πρόεδρος μὲ τὴ γγωστὴ καυστικὴ εἰρωνεία του ἀπαντάει ἀλμέσως: «Τὸ πιστεύω» κι’ ὁ Σωτηρόπουλος, μὴ μπορώντας γὰ συγχρατήσῃ τὸν ἐγθυσιασμό του, ὕστερα ἀπὸ τοῦτο τὸ μεγάλο τίτλο τιμῆς ποὺ τοῦ ἀγαγγώριζε κι’ αὐτὸς ὁ Τρικούπης ἀκόμα, καὶ μιάλιστα κατὰ τόσο πανηγυρικὸ τρόπο, σπεύδει μὲ βαθειὰ ὑπόκλισι καὶ μ’ ὅλη τὴ δύναμι τῆς ἀσθενικῆς του φωνῆς νὰ τοῦ πη: «Εὐχαριστῶ». Μὰ δὲν πρόφθασε γὰ καθήση καλὰ - καλὰ στὸ ἔδραγδ του, ὅπότε ἀκούει τὸν κεραυγό: «Τὸ πιστεύω — ἐπαναλαμβάνει μὲ τὴν ἡχηρὴ φωνὴ του ὁ Τρικούπης. ‘Ο κ. δουλευτὴς ἔχ Τριφυλίας

χει τόσον ἀπηρχαιωμένας ιδέας περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ώστε δικαίως δύγαται γὰρ ἐπικληθῆ ὁ πατριάρχης τῶν οἰκονομολόγων».

Στὴ Βουλὴ γίνεται τότε σωστὸ πανηγύρι, καὶ ὁ καῦμαένος ὁ... πατριάρχης, «ἔμεινεν ἐνεδό!»... ἀπὸ τὸ κάζο ποὺ ἔπαθε.

Καὶ μοναδικό... ἐπεισόδιο (!) τῆς μακρᾶς καὶ πολυτάραχης θητείας τοῦ Χαριλάου Τρικούπη στὸ Καινοθόουλιο, παραμένει ἡ περίφημη φράσις του πρὸς τὸν Θ. Δηλιγιάννη, πανίσχυρο τότε πρωθυπουργός: «Καθήσατε κάτω». Ἡπειρὸν δὲ τόση ἡ ἐπιβολὴ του σ' ἔκεινη τὴν προσταγὴν, ὅστε, δπως ἐπὶ ἡμέρες ἔγραφαν οἱ ἐφημερίδες, «ὅ... πρωθυπουργὸς ὑπείκων, ἐρρίφθη ὡχρὸς καὶ σιγῶν ἐπὶ τοῦ ἔδωλίου του».

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἔλεεινὲς συγθῆκες πολιτεύτηκε ὁ Τρικούπης στὸν τόπο μας, καὶ οἱ σπιθαμιαῖοι ἀντίπαλοι του, μὴ μπορώντας οὔτε γὰρ ἀτενίσουν καν τὸν τρομερὸ γίγαντα, δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο, παρὰ γὰρ τὸν ὑπογοιεύσουν μέσα στὸ σκοτάδι: — ὅπου αὐτοὶ μονάχα, ἥταν συγθητισμένοι: γὰρ ζοῦν — κατὰ τρόπο ἔξοργιστικό, ἀλλά, καὶ τὸ πιὸ χειρότερο, ἐθγικὰ ἀπαράδεκτο. Καί... πετροβολώντας τὸν ἥλιο!! τοῦ ἀπέδιδαν τὶς ταπεινὲς προσωγυμίες: ὁ προδότης, ὁ φορολιμπήγτης, ὁ γρεωκόπος, ὁ πετρέλαιος, ὁ Φράγκος, ὁ Μογγόλος, ὁ μισάνθρωπος, ὁ ἄθεος, ὁ πουλημένος, ὁ κακοῦργος, ὁ Τοῦρκος, ὁ γύπας κλπ.

Κι' ἔφτασαν μάλιστα οἱ δολιώτεροι: ἀπ' αὐτούς, γὰρ τὸν διαδάλουν καὶ σὲ ὥρισμένους αὐλικούς ἀκόλιτα — ἐμπαθεῖς, ἀλαφρόμυαλους καὶ φαντασιοκόπους, ποὺ τοὺς εἶγαν γιὰ φερέφωνά τους στὸ παλάτι: — ὅταν κάποιο ἀγοιξιάτικο πρωιγὸ ἔχαιρε τὴν ἐμφάνισί του ὁ προδέδρος σὲ περίπατο, φορώντας ρεπούμπλικα, ἀντὶ τοῦ καθιερωμένου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς διπλωματικῆς του καρριέρας φηλοῦ καπέλλου, μὲ τὸ δολοφονικὸ φίθυρο, ποὺ τόσο ἔντεχγα γρησιμοποιούσαν πάντα ὡς ὅπλο τους, πώς δ... ὑπουρλος ὑπογοιευτῆς τοῦ θρόνου (δπως συστηματικὰ τοὺς τὸν παρίσταναν) ἔδειχγε μ' ἔκεινο τὸ συμβολικὸ τρόπο! προκλητικὰ πιὰ καὶ δλοφάνερα τίς... ρεπουμπλικάγικες τάσεις του!!

Πόσο δίκιο εἶχε ὁ ἔνεος θαυμαστής του, ὁ Ούγγρος Ἀκαδημαϊκὸς Zonias, ὅταν τὸν παρωμοίασε μὲ «μέγαν γαυτικὸν ἐντὸς ἀκατίου...».

Καὶ πράγματι, τὸ λυστεσμένο κῦμα τοῦ πολιτικοῦ μίσους, δὲ γ τὸν ἄφηνε νὰ ἔσαιοιχτῇ μὲ τὴ σαραβαλιασμένη βαρκούλα του στοὺς ἀχανεῖς ὁρίζοντες τοῦ ἔθνηκοῦ μας Πόντου, δπού, στὸ βάθος του, ὥραματιζόταν νὰ πιάσῃ, γερὰ στ' ἀντρειωμένα του χέρια, γιὰ ν' ἀναστήσῃ, μὲ τὴ ζωοποιὸ πυοή του, τὴν προαιώνια ἐλληνικὴ ὑπόθεσι... τὴ Μεγάλη Ἰδέα τοῦ Γέγους.

“Ο,τι ἔχεις, τοῦ τὸ γκρέμιζαν, γωρίς ντροπή καὶ δίχως καμμιὰ δικαιολογία πρὸς τὸν ἀφελῆ λαό, καὶ τό... πρόγραμμά τους ἡταν: «τὸ ἀντιθετοῦ ἀκριβῶς ἀπὸ ἔκεινο τοῦ Τρικούπη», δπως διεκήρυσσε μὲ στόμιφο καὶ περίσσειο θράσος ὁ κορδονάρχης.

Ο Τρικούπης ἀκούγοντας ἐτοῦτα τὰ φαρμακεὰ συνθήματα, ἔγοιωθε μέσα στὴν ψυχή του μιὰ βαθεἰὰ ἀπογοήτευσι γιὰ τὸ κατάντημα τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας, καὶ πρὸς σχηματισμὸ κάποιας, ἔστω καὶ ἀμυδρῆς ἰδέας, τῆς Ιστορουμένης ἐποχῆς ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, θεωρῷ χρήσιμη τὴν καταχώρησι σὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ σημεῖο μιᾶς ἐμπιστευτικῆς συνομιλίας του, που ήταν καὶ σὰν πολιτικὴ διαθήκη του, τὸ Γεγάρη τοῦ 1895 — δυὸ μῆνες σχεδὸν πρὸ τῆς τραγικῆς ἀποτυχίας του — μὲ τὸν ἔγκριτο δημοσιογράφῳ ἐκείνου τοῦ καιροῦ, καὶ ἐγκάρδιο φίλο του Ἀριστείδη Παναγιωτίδη, ἡ δποία δημοσιεύτηκε στὴν «Ἀκρόπολι» τὴν 1ην Ἀπριλίου 1896, σὲ συγκινητικώτατη νεκρολογία.

Νά οἱ κεντρικὲς σκέψεις τοῦ προέδρου πάνω στὸ μεγαλόπνευστο ἔργο του καὶ τοὺς εἰκοσαετεῖς σκληροὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν Ἑλλάδα:

«... Ἐπὶ εἰκοσιν ἥδη ἔτη ἀγωνιζόμεθα ἀνεγδότως διὰ νὰ διορθώσωμεν τὰ κακῶν κείμενα, προσπαθοῦντες ἀφ' ἔνδος νὰ ἐπιτύχωμεν διὰ καταλήλων δργανικῶν νόμων, συναδόγτων πρὸς τὸ κοινούσιλευτικὸν τῆς χώρας πολίτευμα, τὴν διάκρισιν τῶν ἔξουσιῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ, νὰ ἀνορθώσωμεν τὰ σίκονοιμικὰ τοῦ Κράτους· ποσάκις δὲν διεδώσαμεν τὴν δημοτικότητα ἥμων, πωσάκις δὲν ἀντιμετωπίσαμεν ούσιώδεις ἀντιδράσεις, δπως ἐπιτύχωμεν τοῦ ποθουμένου... ὅμως τίς ποτὲ ἀνεγγάρισε τοὺς κόπους μας καὶ τοὺς ἀγῶνας μας;

»Ἐκοπιάσαμεν εἰς μάτην. Δις ἐπειράθημεν τὴν ἀνόρθωσιν, δις δ ἐλληνικὸς λαὸς ἐκρήμησεν ἥμας ἐκ τῆς ἀρχῆς καὶ ἔφερεν εἰς τὴν ἔξουσίαν τοὺς δημοκόπους, τοὺς κραυγάσαντας κατὰ τῶν

φόρων καὶ κατὰ τῶν προσόντων, καὶ δις οἱ ἀντίπαλοι ἡμῖνον οὗτοι ἀνέτρεψαν, ἐντὸς δὲ λίγων μηγῶν, ριζῆδὸν πᾶν δὲ τι ἡμεῖς ἔπι ἔτη κοπιῶδῶς ἀνεγείρομεν. Τὴν τρίτην φορὰν ἐπανελάθομεν τὸ ἔργον τῆς ἀνορθώσεως, ὅπος ὅρους, δυστυχῶς καταστάντας ἥδη πολὺ δυσ-
χερεστέρους ήτο πρίν. Καὶ τὴν φορὰν ταύτην ἥλπιζομεν ὅτι τὸ Στέρι-
μια ἥθελε θέσει τούτεσθεν φραγμὸν εἰς τὰς δριμὰς τῶν τὰ πάντα
διουλομένων γ' ἀνατρέπωσιν ἀντιπάλων μας, ἐμποδίζοντον ἐν τῷ μέλ-
λοντι τὴν κατάργησιν δργανικῶν νόμων,¹ τοσοῦτον χρησίμων διὰ
τὴν εὔρυθμιον λειτουργίαν τοῦ οἰκοδομευτικοῦ πολιτεύματος. Καὶ
ὅμιλος ἐν τῇ ἐλπίδι ἡμῖν ταύτην ἐψεύσθημεν. Εἰς ἐπίμετρον δέ,
ἀντὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνορθώσεως, εἶχομεν γὰρ ἀντιμετωπίσωμεν
τὴν πτώχευσιν.

»Μετά τινας μῆνας αἱ νέαι ἐκλογαὶ,² κατὰ πᾶσαν πιθανότητα
θὰ φέρωσι νέαν οἰκοδομικὴν θύελλαν καὶ νέαν πρόρριζον ἀνατρο-
πήν τοῦ ἔργου ἡμῖν. Υπὸ τοιούτους ὅρους, τὸ πολιτεύεσθαι δὲν
καταντά ἄρα γε μικταὶ οπονία; Τίς ἔχει δρεξῖν γὰρ ἐπαναρχίσῃ τὸ
αὐτὸν παιγνίδιον καὶ διὰ τετάρτην φοράν; Ἐκτὸς τῶν δύον, τῶν
γεφυρῶν, τῶν σιδηροδρόμων, τῶν θωρηκτῶν καὶ τινῶν δευτερευού-
σης επημασίας νομοθετημάτων, τὰ δόποια δὲν ἥδυνθήσαν οἱ ἀντί-
παλοι ἡμῖν γὰρ ἔξαρχαντας, τί ἄλλο ὑπολείπεται ἐκ τῶν εἰκο-
σατῶν αόπων μας; Πάντα κατεστράφησαν ὑπὸ αὐτῶν, οὐγὶ ἄπαξ,

1. Ἔγγοσει προφανέστατα τὸ σωτήριο γάλα τὸ στρατὸν νόμοι, ποὺ ἀπέκλειε ὅπος τὴν Βουλὴν τοὺς κατωτέρους ἄξιωματακούς, κατὰ τὴν ἔγγειρισι τοῦ δποίου πρὸς τὸν Γεώργιο, τοῦ εἵπεται προφητειὰν αὐτὰ λόγια: «Μεγαλείστατε, Σᾶς παραδίδω αὐτὸν τὸν νόμον. Φυ-
λάξατέ τὸν ὃν κόρην ὀφθαλμοῦ.» Ἀλλοι ἵσως ζητήσουν νὰ τὸν καταργήσουν. Σεῖς μὴ τὸ ἐπιτρέψετε». Καὶ δὲ Βασιλεὺς ἀπήγνητη-
σε: «Σᾶς εὐγνωμονῶ, τάξις εὐγνωμονῶ. Θὰ τὸν φυλάξτω. Εἰς οὐ-
δένα θὰ ἐπιτρέψω γὰρ τὸν ἔγγιση. Μήπως ἔγω δὲν τὸν ἔξητησα;»

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμιλος, δὲ διδοὺς δὲ Βασιλεῖς, μέ εἰσήγησι τοῦ Δηλιγιάννη, δταν εἴχε πέσει πιὰ δὲ Τρικούπης, καταργεῖ τὸ νό-
μο, δπως κατήργησε καὶ τὸν ἔξι ἵσου σπουδαῖο νόμο «Περὶ προ-
σόντων τῶν Δημοσίων ὑπαλλήλων», μὲ ἀποτέλεσμα γὰρ κάμη δὲ
Δηλιγιάννης 25.000 μεταθέσεις μέσα σὲ 6 μῆνες, συνέχεια δὲ τὸ
νόμο «Περὶ Δημοσίου Ἀσφαλείας», δπότε η ἀναρχία ἔδωσε καὶ
πῆρε στὴν Ἑλλάδα.

2. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐκλογές τῆς 7 Ἀπριλίου 1895, δπου
ἔχασε καὶ σὰν διουλευτῆς ἀκόμα, στὸ Μεσολόγγι.

ούδε δίς, ἀλλὰ τρὶς κατ' ἐπαγάληψιν.¹ Εἰκοσαετεῖς κόποι κατ' αὐτὸν τὸν τρέπον ματαιούμενοι, εἶναι πάρα πολύ (!) ...

»Ἐχομεν πάντα λόγον γὰρ εἰμεθα ἀπογοητευμένοι, καὶ ἐγὼ καὶ οἱ μετ' ἐμοῦ συνεργοῦντες· Ἐν τούτοις εἰμεθα ἡγαγκασμένοι, οὕτως ἡ ἀλλως γὰρ ἔξακολουθήσωμεν τὸν πολιτικὸν ἡμῶν ἀγῶνα. Οἱ ὅπαξ εἰσελθόντες εἰς ἕνα χορὸν εἶναι ὑπογρεωμένοι γὰρ χρεύσωσι μέγρι τέλους!».

«Τότε, νοι! ζώ — γράφει ὁ Ἀριστ. Παναγιωτίδης — ὅτι τοῦ ὥμιλησα περὶ τῆς ἴστορίας, ητις θέλει, πάντας δικαιώσει τοὺς ἀγῶνας του, καὶ ἂν ἔτι παραγγωροῦθεν οὖτοι ὑπὸ τῶν συγχρόγων».

«Ἡ ἴστορία! — μολ ἀπήντησεν — ὦ! νοι! ἡμπορεῖ αὐτῇ γὰρ δικαιώσῃ — ἔκτος ἀν διδικήσῃ — τοῦθ' ὅπερ εἶναι: ἐξ ἵσου πιθαγόρι! Ἀλλὰ καὶ ἂν ἔτι παραδεχθῶμεν τὸ πρῶτον ὃς ἀναιριστήσον, δὲν συλλογίζεσαι ὅπόσον ὀγκώδης ἴστορικὴ ὅλη θὰ ἔχῃ συσταρευθῆ μετὰ χλιδιά ἔτη; Οἱ ἴστοριογράφοι λοιπὸν τοῦ τρισχιλιοστοῦ ἔτους μετὰ Χριστόν, θὰ εἶναι ἡγαγκασμένοι ἐντὸς εἴκοσι γραμμῶν γὰρ περιλάβωσιν ὅλα τὰ γεγονότα τῆς θαυματείας τοῦ Ὁθωνίου καὶ τοῦ Γεωργίου.

»Τούτου δὲ τεθέντος, εἶναι ἀμφίβολον ἐάν θὰ μνημονεύσωσι τῶν δινομάτων τῶν ὑπουργῶν ὅσοι ἔκυβέρνησαν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν τελευταίαν ἔξικονταετίαν!».

«Καὶ προφέρων τὰς λέξεις ταύτας ὁ Τρικούπης — συγεχίζει ὁ Ἀρ. Παναγιωτίδης — ἐγέλασε μὲν τὸν ἰδιάζοντα αὐτῷ ἡγηρὸν γέλωτα, τὸν ὅποιον ἐσυγείθησεν ὁ σάκις ἔξέφερε γγώμην του τινά, ητις ἤξευρεν ὅτι θέλει ξενίσει τὸν μετ' αὐτοῦ διμιλοῦντα...».

«Ἡ πρόθλεψις τοῦ Τρικούπη ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὶς ἐπάρατες ἐκεῖνες ἔκλογές καὶ πρὶν φύγη γιὰ τὴ Γαλλία, ὑπηγόρευσε στὸν ἵδιο πάλι δημοσιογράφο, τὴ έκρυστάλλιντο δήλωσί του πρὸς τὴν «Ἐωθιγή», ότι παύει πλέον γὰρ πολιτεύεται, συγέχεια δέ, ἔδγαλε ἔνα θαύμα στεγαγιὶ — στεγαγιὶ δὲν ακουφίσεως — καὶ «κάθησε σκεπτικὸς στὴν ἔδρα του» ὅπως περιγράφει τὴν τραγικὴ σκηνὴ δ Ἀρ. Παναγιωτίδης. «Ἐτόλμησα — συγεχίζει ὁ συγομιλητής του — γὰρ τοῦ παρατηρήσω ὅτι καὶ δ Κουμουνδοῦρος, καὶ δ Ἐπαμεινῶνδας Δεληγεώργης, καὶ δ Ζαΐμης, ἀν καὶ ἀπέτυχαν κατ' ἐπα-

1. Ἐγγοεῖ τὶς ἔκλογές τοῦ 1868, 1869 καὶ 1873, κατὰ τὶς ὅποιες ἀπέτυχε καὶ ἀπὸ δουλευτῆς πάλι.

γάληψιν στις έκλογές, δὲν ἔγκατέλειψαν τὴν πολιτική, κι' οὕτε ἐπαψαν γὰρ διευθύνουν τὸ κόμμαια τους». Ἀλλὰ δὲ Τρικούπης, μὲν ἐκεῖνο τὸ σοδαρὸ τόντο φωνῆς του, ποὺ ἔφερε δέος στὸν ἀκροστή, τοῦ ἀπήντησε: «Ἐγώ, εἰμι: συγειθισμένος νὰ δρῷ μόνο γένετο τοῦ κοινοδουλίου. Δρᾶσιν ἐκτὸς τοῦ κοινοδουλίου δὲν ἔγνοι!...».

Αὐτὸς εἶγαι: τὸ τέλος τοῦ μεγάλου δράματος, κι' αὐτὰ εἶγαι τὰ τελευταῖα αὐθεντικὰ λόγια τοῦ Τρικούπη, μὲ μιὰ πρόσθετη ὑπόσχεσί του — τὴν ἵδια πάλι: μέρα, σὲ δὲλλο στέλεχος τοῦ πολιτικοῦ ἐπιτελείου του — γὰρ ἐκθέση μελλοντικὰ πρὸς τὸ Ἐθνος τοὺς λόγους τῆς ἀποχωρήσεώς του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκηνὴν, γιατὶ ἐκείνη τὴν ὥρα «καθῆκον ὑπέρτατον πρὸς τὴν χώραν ἐπέβαλε τὴν σιωπήν». Ναὶ: τότε ἔθλεπε ὡς ἱερὸν χρέος του τὴν σιωπήν. Γιατὶ μιὰ ἐπισημη δημοσίᾳ καταγγελίᾳ τῶν ἀκατονομάστων ὁργίων τῆς Αὐλῆς γιὰ τὴν ἀνατροπὴν του, θὰ δημιουργοῦσε πραγματικὸ σεισμὸ στὴ χώρα καὶ δὲ Τρικούπης δὲν ηθελε, σ' αὐτές τις κρίσιμες στιγμές, γὰρ γίνη ἡ αιτία ἀγορικῆς ρήξεως Λακοῦ καὶ Στέλματος.

Κι' ἀν ἔφυγε μὲν τὸ παράπονο κατὰ τῆς μοίρας, πὼς δὲν τὸν ἄφησε νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ μεγαλεπήδια του, παραμένει, λι' ὅλα ταῦτα, ἀναμφισθήτητο, ὅτι προπαρασκεύασε τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὸ νέο μεγάλο τῆς ἀθλοῦ, δεύτερο μετὰ τὴν ἐθνικὴ μιας παλιγγενεσία, ὥστε γὰρ μπορῆ κανεὶς γὰρ ἐπαναλάβῃ τὰ ἴστορια λόγια, ποὺ ὡς πρωθυπουργὸς εἶπε στὸν ἐπιτάφιο του (2 Μαρτίου 1883) γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο. «... Δὲν ἔλαχεν εἰς τοὺς μετὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα πολιτευθέντας ἡ ἐκτέλεσις ἔργων περιφανῶν, ἀμεσα ἔχόγνων τὸ ἀποτελέσματα ἐπὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Ἐθνους. «Ο, τι: ἔκτοτε ἐπετεύχθη ἐθνικόν, εἶγαι: τὸ φυσικὸ παρακλησύθημα τῶν μεγαλουργημάτων τῶν πατέρων ἡμῶν» τὸ ἵδιον ἔργον τῆς σήμερον εἶγαι: προπαρασκευαστικὸν τοῦ μέλλοντος καὶ τὸ μέλλον θέλει: δρέψει: τοὺς καρποὺς τῶν ἐν ἀγεπιδείκτῳ μεγαλοπραγμασύνη θυσίῶν καὶ μόχθων τῆς ἀποχῆς ἐν ἦ διέπρεψεν δὲ Κουμουνδοῦρος... «Οταν ὅμως, ἀγατείλωσιν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἡμέραι: δόξης, ὅταν ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπιτελουμένη ἀγαθεῖξη γένεται τοῦ 1821, ἡ συγείδησις τοῦ Ἐθνους θέλει: ἀγαγγιώσει ἐν τοῖς προδρόμοις τῆς ἐθνικῆς ταύτης ἀγανήψεως τὸν ἐπὶ εἰκοσαετίαν κυνεργήσαντα τὴν Ἑλλάδα πολιτευτήν».

Κοινὴ πεποίθησις μετὰ τὸν θάνατό του ἡταν, ἀπὸ τις κατὰ

καιρούς δηλώσεις του γιά μελοντικές άποκαλύψεις, όσο και μερικές συγκεκαλυμμένες έκμυστηρεύσεις του, ότι δ πρόεδρος άφηκε άνεκτίμητο όρχειον τεραστίου έθυμου και πολιτικού ένδιαφέροντος, κι' άλλοι ύποστήριζαν ότι τὸ ἐμπιστεύτηκε σὲ Γάλλο φίλο του στὶς Κάγγες, όταν προαισθάνθηκε τὸ τέλος του (κατὰ τοὺς μὲν γιὰ τὸ καταστρέψη, κατὰ τοὺς δὲ γιὰ γὰ τὸ παραδώση στὴν ἀδελφὴ του Σοφία, τὴν δποία ἐπερίμενε ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ) κι' άλλοι, ότι τὸ όρχειο αὐτό, θρισκόταν στὸ προσωπικό του γραφεῖο στὴν Ἀθήνα. Κι' ὥπως ἔγραψε τότε ἡ «Ἀκρόπολις» (6 Απριλίου 1896) : «... δ τάφος δὲν θὰ φανῇ τόσον ἔχεμυθος, δούν κοινῶς πιστεύεται... «Οταν θὰ φθάσῃ ἐνταῦθα ἡ κυρία Σοφία Τρικούπη καὶ ἐρευνηθῇ τὸ γραφεῖον τοῦ θανάτους πολιτικοῦ, πιστεύουν ότι θὰ ἀγθύνσιν εἰς φῶς ἔγγραφα πολύτιμα, λύσυτα τὴν σιγήν».

Άλλα στὸ φῶς μέχρι σήμερον δὲν ἤρθε δυστυχώς τίποτε. Ποιός μπορεῖ γὰρ ξέρη τί μυστήριο κρύβεται: κάτω ἀπὸ τὴ φριγξή πλάκα τοῦ τάφου... Οἱ νεκροὶ δὲν μιλοῦν... Τὸ μεγάλο μυστικὸ τὸ κρατάει πιὰ δ "Αδηγ... Γεγονὸς πάγτως εἶναι: ότι δ Τρικούπης παρέδωσε στὸ φίλο του θαρῶν Τράουτεμβεργ, Αύστριακὸ διπλωμάτη, καὶ πρέσβυτος παλιότερα τῆς χώρας του στὴν Ἑλλάδα, μερικὰ χειρόγραφά του, καθὼς καὶ πολλές ἐπιστολές, όταν πιὰ εἶχε καθηλωθῆ στὸ κρεβάτι τοῦ μαρτυρίου του, στὸ ξενοδοχεῖο «Γκρέου καὶ Ἀλδίών», μὲ τὴν ἐγτολὴ γὰ τὰ καταστρέψη δλα, ὥπως ἔγινε, σύμφωνα μὲ δσα δ ἵδιος δ θαρῶνος ἀνεκοίγωσε στὴ Σοφία, τὸ θράδυ ποὺ ἐκείνη ἔφτασε στὶς Κάγγες. Δέγε εἶναι δμως γνωστὸ τί εἶδους χειρόγραφα ἦταν αὐτὰ κι' ἂν ἐπρόκειτο γιὰ όρχειο.

"Ετσι τὸ μυστήριο παραμένει: ἀξεδιάλυτο, ἀφοῦ ἡ Σοφία, ἡ δποία παρέλαβε ἀπὸ τὸν Τράουτεμβεργ δλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη ἀλληλογραφία τοῦ ἀδελφοῦ της, ὥπως καὶ τὰ κλειδά του, δὲν ἔδωσε ποτὲ καμιμὲ διαφωτιστικὴ πληροφορία πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ποὺ εἶγαι φυσικὸ γὰ συζήτησε μαζί του τότε.

Μὲ τὴν ἴδιογραφο διαθήκη της δμως (12 Αύγουστου 1912),

---

1. Τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ κτήριο μὲ τὰ ὥραῖα σκαλίσματα στὶς ἔξωτερικές του πλευρές, διατηρεῖται τὸ ἵδιο σήμερα ὥπως καὶ τότε, καὶ στὸ πίσω μέρος ὑπάρχει μεγάλος δρόμος, εἰς τὸν δποῖον οἱ Γάλλοι ἔδωσαν τὸ ὅνομα τοῦ Βενιζέλου (Rue Venizelos). Τὲ μεγαλειώδης συγδυασμός: Χαρ. Τρικούπης - Ἐλ. Βενιζέλος!!

που δημοσιεύτηκε στις 29 Ιουλίου 1916 ἀπό τὸ Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν, εὐθὺς μετὰ τὸ θάνατό της (13 Ιουλίου 1916), ἀφήνει παραγγελία στοὺς κληρονόμους της (Κων. Θ. Τρικούπην, πρωτεξάδελφό της, καὶ Κων. Θ. Ηπαπλουκᾶ γραμματέα τοῦ ἀδελφοῦ της) «γὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς δοθείσας αὐτοῖς προφορικὰς ἐγτολὰς εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ χειρόγραφα τοῦ ἀδελφοῦ της», ἀλλὰ κι' ἀπὸ αὐτῆς ἀκόμα δὲν ἔξεκαθαρίζεται τὸ ζήτημα, καὶ τὸ αἰνιγμα συνεπῶς ἔξακολουθεῖ γὰρ ὑφίσταται. "Ισως γὰ μὴν ἔληξε ἀκόμα ἡ προθεσμία τῆς σιωπῆς...

Ο Χαρῖλαος Τρικούπης διετέλεσε ἑπτά φορὲς πρωθυπουργὸς κατὰ τὶς ἀκόλουθες χρονολογίες: 27 Ἀπριλίου 1875 - 15 Οκτωβρίου 1875, 21 Οκτωβρίου 1878 - 26 Οκτωβρίου 1878, 10 Μαρτίου 1880 - 13 Οκτωβρίου 1880, 3 Μαρτίου 1882 - 19 Απριλίου 1885, 9 Μαΐου 1886 - 24 Οκτωβρίου 1890, 10 Ιουνίου 1892 - 3 Μαΐου 1893 καὶ 30 Οκτωβρίου 1893 - 12 Ιανουαρίου 1895. Οἱ τρεῖς πρῶτες πρωθυπουργίες του ὑπῆρξαν ἥραχύνεις καὶ δὲν ἐκάλυψαν σύτε 13 μῆνες. Ἡ τετάρτη κράτησε 3 χρόνια καὶ 46 ἡμέρες, ἡ πέμπτη 4 χρόνια καὶ 5½ μῆνες καὶ οἱ δύο τελευταῖς γύρω στὸ χρόνο ἡ κάθε μία. Συγκλικὰ ἔκαμε πρωθυπουργὸς 10 χρόνια, 9 μῆνες καὶ 3 ἡμέρες.

"Ἄς ἔλθωμε τώρα καὶ στὰ στεγά τοπικά μας, τὰ Μεσολογγίτικα.

Τὴν Αἰτωλοακαρνανία ὁ Τρικούπης τὴν ἐπλούτισε μὲ πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ἔργα καὶ τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του τὴν δρίσκοιρε παντοῦ, ἀκόμα καὶ τώρα. Ἐδημιούργησε πυκνὸ δικτύο δικτύο, που ἦγασε δλα τὰ κυριώτερα χωρά μας μὲ τὶς πόλεις τοῦ Νομοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπίδειψι μάλιστα τοῦ διακεκριμένου ἔνοντος εἰδίκου Chesnly, ἀποστράτου στρατηγοῦ τοῦ μηχανικοῦ. Ἐκαμε γέφυρες τὸ σιδηρόδρομο Κρυονερίου - Μεσολογγίου - Ἀγριγόνου (μὲ προσπιλή ἐπεκτάσεώς του κάποτε πρὸς Ἀιριλοχίαν καὶ "Αρταν"), πάμπολλα σχολεῖα, ὃσα καὶ κάθε λογῆς δημόσια ἔργα,

1. Τὸ δίκτυο τοῦ Σ.Β.Δ.Ε., που τόσο ἔξυπηρέτησε τὸ Νομό μας ἐπὶ 82 διόκλητα χρόνια, ἰδιαίτερα δὲ τὸ πολεμικὸ μας μέτωπο στὴν Ἀλβανία κατὰ τὸν Ἑλληνοϊταλικὸ πόλεμο τοῦ 1940-

γιὰ τὰ δροῖα ἐδαπαγήθησαν διόλκηρα ἔκατομβιά. Στὸ Μεσολόγγι εἰδιάτερα, ἐπερατώθη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του δ περίφημος δρόμος τῆς Τουρκλίδας, 5 χιλιόμετρα μέσα στὴ λιμνοθάλασσα, μὲ τὰ 8 γραφικὰ γεφύρια του, κάτω ἀπὸ τὰ δροῖα ἐπικοινωνοῦν τὰ δύο τμῆματα τῆς λιμνοθάλασσας (ἀνατολικὸ καὶ δυτικό), καθὼς καὶ ἡ τριπλῆ λεωφόρος τῆς περιμετρικῆς γιὰ νὰ τὸ προστατέψῃ ἀπὸ τὶς φουσκωθαλασσιὲς ποὺ ἔφεργαν τὰ γερά τῆς λίμνης μέχρι τὸ κέντρο τῆς πολιτείας· καὶ δ, εἰ ἄλλο μπόρεσε τὸ ἔκαμε δ Τρικούπης, ἀνάλογα μὲ τὰ τεράστια δάρη τοῦ Ισχυοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χώρας. Ἀπὸ τὸ φτωχότατο δὲ προσωπικὸ του ταμείο, προσέφερε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1864 στὸ Δῆμο Μεσολογγίου, διόλκηρη τὴ δουλευτικὴ του ἀποζημιώσι, συμποσούμενη σὲ 4.000 δραχμὲς, γιὰ νὰ κατασκευασθῇ ὑδραγωγεῖο («Αἰτωλικὸς Ἀστήρ», 16 Δεκεμβρίου 1864).

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἐγγυτωπωσιακὸ μαζῆ
ἔργο του, ἡταν ἡ δυομαχτὴ γέφυρα τοῦ Ἀχελώου, ποὺ κανένας,
σ' ὀλόκληρη ἔκεινη τὴν περιφέρεια, δὲν πίστευε πώς θὰ μποροῦσε
νὰ στεργιάσῃ, διπλὰ στὸ ωργισμένο ποτάμι.

Κι? ζταν τὸ ἀναπάντεχο θαῦμα ἔγινε, ἕνας ταλαίπωρος χωριάτης, ποὺ χαροπάλευε μέχρι τότε, δσο γὰ περάση τὸν ἀτίθασσον Ἀχελῶο, μὲν τὸ φωραλέο ζῷο του, κάθε φορά ποὺ τοῦ τύχαινε καγένα κουτσοαγώι, περγώντας τώρα καμαρωτός - καμαρωτός κάτω ἀπὸ τὰ τεράστια τόξα τῆς γιγάντιας γέφυρας, σάμπως νάκανε... γιακηφόρο παρέλασι στὴ γαπολεόντεια ἀψίδα τοῦ Θριάμβου, σκύδει, κατὰ τὸ ταπεινωμένο πιὰ ποτάμι, καὶ τοῦ λέει περιφρονητικά, παρομοιάζοντας μέσα στὴ φαγτασία του τὸν Τρικούπη μὲ τὸ μυθολογικὸ Ήρακλῆ, τὸν πρῶτο δαμαστή του: «Χάιντε, κάιντε καῦμέγε Ἀσπρε, πῶς σ' ἐσαμάρωσε δ Τρικούπης...».

Κι' ἔτσι: στοὺς τόσους καὶ τόσους θρύλους γύρω ἀπὸ τὸ δυομά του, δτι: «δὲν τρώει, δὲν πίνει, δὲν κοιμᾶται, δὲν μιλάει σ' ἄνθρωπους, δὲν γελάει ποτέ, δὲν λογαριάζει τοὺς σεισμούς, δὲν χαμπερίζει τὰς τριχυμίες, δὲν τὸν κολλάει ὀρρώστια, δέν... δέν..., δέν

1941, άντι γάλ επεκταθή, δύναται το σχέδιο Τρικούπη, καταργήθηκε, δυστυχώς, τότε Ιούλιο 1970, και 81 Μεσολογγίτικες οικογένειες σιδηροδρομικών έφυγαν πιάν από τόπο τους γιά
ἄλλα μέρη.

φοβᾶται τέλος τὸ χάρο, προστέθηκε κι' ὁ νέος τώρα, πώς σαμάρωσε τὸν Ἀχελώῳ!!».

Καὶ δὲν θὰ περιωρίζετο ὁ Τρικούπης στὸ «σαμάρωμα» μόνον τοῦ Ἀχελώου. Εἶχε ἀκόμα στὸ μυαλό του νὰ πραγματοποιήσῃ μὲ τὰ νερά του τὴν ἄρδευσι τῆς πεδιάδος τοῦ Δήμου Στράτου τῆς Ἀκαρνανίας, καθὼς καὶ τῶν πεδιάδων τῶν Δήμων Μεσολογγίου, Ἀγρινίου καὶ Παραχελωτίδος στὴν Αίτωλα, ἔργο τεράστιο, που τώρα θρίσκεται στὸ τέρμα του.

”Αλλο ζωτικὸ γιὰ τὴν Αίτωλοακαρνανία θέμα, που τὸν ἀπασχόλησε στὰ 1864, ήταν ἡ κατασκευὴ «ἰχθυοτροφείων γλυκέων θεραπεύσεων» στὸν Ἀχελῶο, καθὼς καὶ στὴ λίμνη Τριχωνίας, περιμέτρου 60 χιλιομέτρων καὶ πλέον, γιὰ τὴν παραγωγὴ πέστροφας καὶ ἀλλων ἐκλεκτῶν ποικιλιῶν, ἀνέθεσε μάλιστα τὶς προπαρασκευαστικὲς ἐργασίες γιὰ τοῦτο τὸ σκοπό, στὸν καθηγητὴ τῆς Ζωολογίας Ν. Ἀποστολίδη καὶ τὸν διοικητὴ εἰς τὸ εἶδος του Γάλλο ιχθυοτρόφο Frank Chauvassaignes. Δὲν ήταν ὅμως γραφτὸ στὸ φτωχὸ τόπο μας, νὰ ἴδῃ αὐτὰ τὰ μεγάλα πλουτοπαραγωγικὰ ἔργα πραγματοποιούμενα ἐκεῖνα τὰ χρόνια, γιατὶ ὁ Τρικούπης σὲ 5 ἀπὸ τότε μῆνες, καταδικαῖσταν ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του σὲ πολιτικὸ ἀφανισμό, καὶ ἔφευγε γιὰ πάντα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τὴν περιφέρειά μας ὁ Τρικούπης εἶχε κι' ἀλλους ὄραματισμούς, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μεταφέρω ἀπὸ τὴν ἔγκυρη ἐφημερίδα «Νεολόγος τῆς Κωνσταντινουπόλεως» τὸ παρακάτω δημοσίευμα σὲ φύλλο τῆς μὲ ἡμερομηνίᾳ 11 Ιουνίου 1898: «Ἐκείνην δὲ τὴν ἀξέιμνηστος Χαρ. Τρικούπης ἐσκόπει συνενῶν τὰς δύο λίμνας μετὰ τοῦ Ἀχελώου καὶ βαθύνων τὴν κοίτην αὐτῶν τε καὶ τῆς λίμνης Ἀγγελοκάστρου νὰ καταστήσῃ αὐτὰς βατάς εἰς πλοῖα».

Εἶχε ἐπίσης κατὰ γοῦ, σύμφωνα καὶ μὲ σχετικὲς ἀφηγήσεις τοῦ ἀληθημόγητου πολιτευτοῦ Ναυπακτίας Ἰωάν. Κανγαθοῦ, γὰ

1. Διετέλεσε ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν Βουλευτὴς καὶ Γερουσιαστὴς Αίτωλ/γίας, ἀπετέλεσε δὲ ἔξοχος στέλεχος τοῦ ίστορικοῦ κόρμικας τῶν Φιλελευθέρων, ἀπὸ τὸ ὅποιον ἐτιμήθη ἐπαγγειλημένως μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ὑπουργοῦ κατὰ τὶς γονιμώτερες μάλιστα περιόδους τοῦ μεγάλου ἔθνους ἔργου τῶν Κυθερογήσεων Ἐλ. Βενιζέλου. Μπήκε πλούσιος στὴν πολιτικὴ καὶ πέθανε πάμπτωχος καὶ ἐκδικήσης μὲ τὴν ἀρετὴ του καὶ τὴν ἀρχοντιά του τὸ Ελληνικὸ Κοινοδούλιο.

έπεκτείγη τή σιδηροδρομική γραμμή Κρυονερίου - Μεσολογγίου - 'Αγριγένου πρὸς Ναύπακτο καὶ ἀπὸ κεῖ εἰς τὴν Δωρίδα, γιὰ νὰ ἔξυπηρετηθῇ μὲ τὸν Σ.Β.Δ.Ε. καὶ ἐκείνῃ ἡ πεδινὴ πλευρὰ τόσο τοῦ Νομοῦ μας, δσο καὶ τῆς δμορης μὲ αὐτὸν Φωκίδος, τελικῶς δὲ νὰ τὴν ἑνώση διὰ τῆς Ἰτέας καὶ τοῦ Μπράλου μὲ τὸ Σιδηρόδρομο Λαρίσης - 'Αθηγῶν.

"Αλλη μεγαλόπνευστη σκέψις του παρμένη ἀπὸ ξένες διασημότητες (Βουργουφ εἰς «Ἐπιθεώρησιγ δύο Κόσμων») ήταν ἡ γεφύρωσις τοῦ στεγοῦ Ρίου - 'Αγυιρρίου, δπως ἔξεθεσε στὴ Βουλή, ἐξηγήσας τὴ στρατηγικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ παράλληλα σημασία ἐνὸς τέτοιου τεχνικοῦ ἔργου, σὲ συγδυασμὸ μὲ τὸν Σ.Β.Δ.Ε. ἀπὸ 'Αγυιρρίου μέχρις "Αρτας κλπ., ἀπὸ τότε δέ, ἔρριξε τὴ γνώμη τῆς χρησιμοποιήσεως καὶ πορθμείου γιὰ τὴν ἐμπορικὴ τουλαχιστον συγκοινωνία, ποὺ τὸ εἶδαμε γὰ λειτουργῆ βιτερα ἀπὸ μισὸν αἰώνα!

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἔξάρωμε τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λιμένος στὴν Τουρλίδα. Εἶπε τότε πρὸς τὴ Βουλή: «Διατί ὅμως, δὲν ἔξελέξαμεν τὴν Τουρλίδα καὶ προετιμήσαμε προέκτασιν μέχρις 'Αγυιρρίου; 'Ο λόγος εἶναι: γνωστὸς εἰς πάντας τοὺς μεταδάντας ἐκεῖ. 'Η κατασκευὴ λιμένος ἐν Τουρλίδι είγα: δυσχερεστάτη, ἵσως καὶ ἀδύνατος ἄγειν δαπάνης κολοσσιαίας. 'Ἐὰν θέλωμεν λιμένα, ὑπὸ δρους οἰκονομικούς, πρέπει τοῦτον ν' ἀναζητήσωμεν ἀλλαχοῦ, ἴδιας δὲ οὐδὲ στρατηγικὴν ἔποφιν λιμὴν χρησιμώτατος είγαιο δ τοῦ 'Αγυιρρίου...» (Συνεδρ. 22α Βουλῆς τῆς 29 Μαρτίου 1889, «Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς» σελ. 277 κλπ.).

'Αλλὰ δὲν θρέθηκε ἔταιρεία γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἔργου, καὶ ἔτσι ὡς λιμάνι μας ἔμεινε ἀναγκαστικὰ τὸ Κρυονέρι, τὸ δποὶο προέκτιγε μεταξὺ τῶν δρμων Τουρλίδος καὶ 'Αγίου Σώστη δ ἀρχιμηχανικὸς τῆς Γαλλικῆς ἀποστολῆς Κελλεγέν, καὶ τὸ δποὶο ἀπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ Σ.Β.Δ.Ε. (πρωθυπουργία Χαρ. Τρικούπη), ἔχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ συγκοινωνία μὲ τὴν Πάτρα. 'Η ἐπιλογὴ τοῦ Κρυονερίου γιὰ λιμάνι ὑπῆρξε ἀτυχής, ἀλλὰ ἡ εὐθύνη διαρύνει τοὺς τεχνικούς. Γιὰ τοῦτο δ Χαρ. Τρικούπης, δταν, κατὰ τὸ τελευταῖο του ταξίδι στὸ Μεσολόγγι, μὲ σφοδρὴ κακοκαιρία, διε-

πίστωσε τὸν τρομερὸν κίγδυνο ποὺ διέτρεχαν οἱ ἐπιβάτες τοῦ Σ.Β.Δ.Ε. γὰρ θαλασσοπνιγοῦν (γιὰ νὰ μὴ δραχοῦν ἀπὸ τὸ πολὺ κῦμα δὲ Χαρίλαος καὶ ἡ Σοφία, πρὶν κατέβουν ἀπὸ τὴν «Καλυδώνα» στὴ δάρκη, φόρεσαν τοὺς μουσαράδες τῶν γαυτῶν), εἶπε σὲ κύκλῳ φίλων του ὥργισμένος: «Ἡ κακῶς ἀντελήφθησαν καὶ ἔξήτασαν οἱ μηχανικοὶ τὴν φυσικὴν τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἢ μὲ τὴν πάτησαν».

Μ' ὅλα ταῦτα δῆμως, καὶ παρ' ὅτι ἡ περιφέρειά μας εἶχε μεταβληθῆναι σὲ πραγματικὸν ἔργοτάξιο, οἱ μὲν συμπολῖτες του τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι δὲν ἔδειχνε ὅσο ἔπρεπε ἔγδιαφέρον γιὰ τὴν Αἰτωλοακαρυανία ἢ ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν εἶχαν πρακτικὴ ἀξία! (ἔφτασαν γὰρ τὸν καταψηφίσουν οἱ γαυτικοὶ καὶ οἱ ἀμαξηλάτες τοῦ Μεσολογγίου, ἐπειδὴ μὲ τὸ τραίνο τοὺς κόπηκε τὸ φωμί (!!), δηπως καὶ οἱ κτηγορόφοι τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ Εύηνονοχωρίου, γιατὶ μὲ τὸ σφύρηγμα τῆς ἀτμομηχανῆς τοῦ σιδηροδρόμου ἔαφνιάζονταν (πρόγκαγαν) τὰ γελάδια τους καὶ τὰ πρόβατά τους!!), οἱ δὲ λοιποὶ Ἐλληνες τὸν ἔγκαλοῦσαν ὅτι τὰ ἔσοδα τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ τὰ διέθετε στὴν περιφέρειά του, πρὸς κοιματικὴν ἐκμετάλλευσι....

Πάντως, ἀξία ἴδιαιτέρας ἔξάρσεως, εἶναι ἡ πολύτιμη προσφορά του κυρίως εἰς τοὺς πληθυσμούς τῆς ὑπαίθρου, μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴν δίωξιν τῆς ληστείας, δῆσο καὶ μᾶς ἀλληγενῆς, τῶν φυγοδίκων καὶ φυγοποίων, ποὺ καταπίεζαν, σὰν τοὺς ληστές κι' ἐκεῖνοι, χωρὶὰ καὶ πολιτεῖες ἀκόμα, γεγονός ποὺ ὅλοι, φίλοι καὶ ἀγτίπαλοι, τοῦ ἀνεγνώρισαν, τούτη τὴ φορά, ἀνεπιφύλακτα. Κι' δηπως προσκύπτει ἀπὸ ἐπίσημα στατιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης, τὸ μῆγα Μάρτιο τοῦ 1888 συγελήφθησαν ἡ ἀγαγκάστηκαν νὰ παραδοθοῦν 690 ληστοφυγόδικοι καὶ φυγόποιοι σ' ὀλεκληρη τῇ χώρᾳ, κατὰ τὸ τρίμηνο δὲ ἀπὸ Ἰανουαρίου μέχρι Μαρτίου τοῦ ἰδίου χρόνου δὲκτιθμός τους ἔφτασε στοὺς 1414! Ἀπ' αὐτὴ τὴ μεγάλη ἀνακούφισί τους οἱ κτηγορόφοι: ἔνγαλαν τότε τὴν παροιμία πώς γιὰ τσοπάνο στὰ πρόβατά τους εἶχαν τὸν Τρικούπη!! Ἀργότερα δέ, μὲ τὴ σύστασι τῆς Στρατιωτικῆς Ἀστυνομίας ἀπὸ τὴν Κυδέρνησι πάλι τοῦ Τρικούπη, εἰς ἀντικατάστασι τῆς ἔξαρτημένης ἀπὸ τὸν κάθε λογῆς βλαχοδήμαρχο - κομιματάρχη δημοτικῆς, ἢ δημοσίᾳ τάξις καὶ ἡ ἀσφάλεια ἐπαγιώθησαν στὸν

τόπο, καὶ δὲ Δῆμος Μακρυγείας τῆς Ἐπαρχίας μας, ἐλευθερώθηκε τελείως σχεδὸν ἀπὸ τὴν ζωοκλοπήν, ποὺ ἀλλοτε ἀποτελοῦσε ἀληθινὴ γιὰ κεῖνον γάγγραιγα.

Ίδιαίτερη μνεία πρέπει νὰ γίνη καὶ σὲ τοῦτο τὸ περιστατικό, ποὺ δείχνει τὴν ἀγάπην τοῦ Τρικούπη πρὸς τὸν τόπο του.

“Οταν, νεώτατος στὴν ἡλικία, πρωτομπῆκε στὴ Βουλή, ἔγινε σὲ συγεδρίασί της (2 Δεκεμβρίου 1865) πρότασις γιὰ τὴν ἴδρυσιν Νομοῦ στὴ Λευκάδα, εἰς τὸν δρόποιον ἐπρόκειτο νὰ προσαρτηθοῦν, ἀποσπώμενες ἀπὸ τὸ Νομό μας, οἱ ἐπαρχίες Βονίτσης, Εηρομέρου καὶ Βάλτου. Τὴν πρότασιν αὐτὴν ὑπεστήριξαν οἱ κορυφαῖοι τότε τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου Ἀλέξ. Κουμουνδούρος καὶ Ἐπαρτ. Δεληγεώργης, καθὼς καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι πολιτευτές. Ο Τρικούπης δημιούρησε στὴν πρότασιν μὲ σθένος καὶ πεῖσμα μαζί, καὶ ἀγέτρεψε τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων του ἔνα πρὸς ἔνα, μὲ τὴν δραματικήν, στὸ τέλος τῆς δημιλίας του, προσθήκη δτι: «τοιούτοτρόπως σμικρύγεται δὲ Νομὸς Αιτωλίας καὶ Ἀχαρναίας, δτι ἔχει τὸ δικαιώμα νὰ δημιλήσῃ περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Μεσολογγίου, δτι δφείλει νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ νὰ γίνη ἔρμαιον ἢ πόλις τοῦ Μεσολογγίου τῶν συμφερόντων ἐτέρας ἐπαρχίας», καὶ δὲν ἐδίστασε νὰ προτείνῃ μάλιστα τὴν ἔνωσι τῆς Λευκάδος μὲ τὸ Νομὸ Αιτωλοαχαρναίας, «ἀντιτάσσων τὰ ίστορικὰ δικαιώματα τῆς πόλεως Μεσολογγίου», δπως μὲ ίδιαίτερη ἔξαρσι τοὺς ἐτόνισε... Ἡ Βουλὴ τάχθηκε μὲ τὸ μέρος του, καταγοητευμένη ἀπὸ τὸν ὥρατο λόγο του, ποὺ μνύριζε Μεσολόγγι, δπως εἰπώθηκε τότε γιὰ τὴν ἀνδροπρεπή θέσι του, πάνω στὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα, ἡ δὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἀλήθεια» στὸ φύλλο τῆς ἐπομένης ἥμερας (3 Δεκεμβρίου 1865), ἐγκωμιάζοντας τὴν ἀγόρευσί του ἔγραψε δτι «ώμιλησεν ὡς θρυμοῦεν εἰς ἀληθῆ ἀντιπρόσωπον τοῦ Μεσολογγίου...».

“Ετσι δὲ Τρικούπης μὲ τοὺς ὥραίους ἀγῶνες του καὶ τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ Νομό μας ἔγινε σιγὰ - σιγὰ τὸ ἔνδαλο μα τῆς περιοχῆς μας, κι’ δταν κατέβαινε στὸ Μεσολόγγι, πρὸ παντὸς σὲ παραμονὲς ἔκλογῶν, τοῦ ἐτοιμαζόταν σωστὴ ἀποθέωσις, μὲ παλλαϊκὸ ξεσηκωμό, καὶ μέσα στὴν πολιτεία, ἀλλὰ καὶ σ’ ὅλη κληρη τὴν περιφέρεια γενικώτερα, κι’ ἡταν ἡ μοναδικὴ ἔξαίρε-

σις, σὲ κάθε τέτοια περίπτωσι, γιὰ τὰ αὐστηρὰ ἔθιμα τῆς ἐπαρχίας, ποὺ οἱ γυναικεῖς εἶχαν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τὸ ἐλεύθερο γὰ ἔποτείζουν, καὶ μάλιστα τὰ δράδυα... Ἀπὸ τὸ γειτονικό μας Αἰτωλικό, κατέφταναν, γεμάτοι ζωντάνια, ὅπως πάντα, οἱ φίλοι του καραβοκυραῖοι μὲ σημαῖοστόλιστα τὰ γοργοτάξιδα καθια τους, φορτωμένα μέχρι τὰ μπούνια ἀπὸ πιστούς, κι' ἀκολουθούμενα τιμητικὰ ἀπὸ κάθε λογῆς πλεούμενα (πρυάρια, μπισκαρέσες, γατεῖς κλπ.), μὲ τὸ τοπικὸ δὲ τραῖνο (ἔργο τοῦ Τρικούπη στὰ 1888) καθὼς κι' ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο, ἔρχονται μὲ κάθε εἴδους τροχοφόρα, μαζὶ μὲ ἀμέτρητους καβαλλαρέους, ἀλλὰ καὶ πεζοπόρους ἀκόμα, λεφόσι πραγματικὸ τὰ «τρικουπάκια» τῆς ἐπαρχίας, κρατώνταις, ἄλλοι σημαῖες, κι' ἄλλοι κλωνάρια ἐλιᾶς, γιὰ γὰ διποδεχθοῦν τὸν ἀρχηγό. Κι' ὅταν πάταγε τὸ τρομερὸ πόδι του στὴν πατρικὴ γῆ, σειόταν ὁ τόπος ἀπὸ τὰ γαυτικὰ τρομπόνια, ποὺ ὁ ἔξεκουφαντικὸς δρόντος τους τὸν ἐνθουσίαζε καὶ τὸν συγκινοῦσε μαζί, γιατὶ τοῦ θύμιζε κάποιο θαλασσομάχο πρόγονό του, πλοιαρχο στὴν περίφημη ἀριαδά του θρυλικοῦ ἥρωα Λάζαρου Κατσώνη, ὁ ὄποιος σκοτώθηκε, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι Τρικούπηδες, σὲ μιὰ γαυμαχία, μὲ τὸ τρομπόνι στὸ χέρι, δίπλα στὸν ἀρχηγό του. Κι' ἔτσι, σὰ σὲ ξεφάντωμα ἀνάμεσα ἀπὸ δάσες καὶ δειγγαλιὰ καὶ φῶτα, καὶ κάτω ἀπὸ κάτι θεόρατες ἀψιδες, στολισμένες μὲ δάφνες, λουλούδια καὶ μὲ κάθε λογῆς πολύχρωμα ἐνετικὰ φαγαράκια, ὃσο καὶ τὰ φαγαταχτερὰ πυροτεχνήματα καθὼς καὶ τὸ ἀπαραίτητο, τέλος, ἐμβατήριο τῆς «τηραγμόλαξ» ποὺ τὸ ἔλεγαν μιὰ οἱ παραληροῦντες διαδηλωτές, καὶ μιὰ τὰ ἐγχώρια δργανα (διολιά, ζουργάδες κλπ.) τὸν ἔφεργαν θριαμβευτικὰ στὸ σπίτι του, ὅπου, ἀπὸ τὸ μεσημβριγὸ μπαλκονάκι, στὸ ὄποιο καταλήγει ἡ ἔξωτερικὴ πέτρινη σκάλα, τοὺς εὐχαριστοῦσε μὲ λίγα θερμὰ λόγια, ποὺ τοὺς πλημμύριζαν ἀπὸ θάρρος καὶ δύναμι γιὰ τὸν ἔκλογικὸ ἀγῶνα.

Πρὶν κλείση ὅμως τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἀξίζει νὰ παρατεθοῦν ἑδῶ, μερικὲς περικοπὲς ἀπὸ τὴ γνωστὴ μας ἐφημερίδα «Ἀλήθεια» τῆς 21ης Μαρτίου 1872, σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀνταπόκρισι σταλμένη ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, δησού περιγράφεται ἡ προπομπὴ τοῦ Τρικούπη, ὁ ὄποιος ἔφευγε τότε νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος, ὡς

πρώτος θουλευτής Μεσολογγίου γιὰ τὴν Ἀθήνα:’ «... στολίσκος δλόκηληρος ἐκ μικρῶν πλοιαρίων σημαιοστολίστων, προερχόμενος ἐξ Αἰτωλικοῦ καὶ κομίζων τριακοσίους περίπου κατοίκους τῆς πόλεως ἐκείνης, ὅστις παραταχθεὶς εἰς γραιμήν, ἔξεπυρσοκρέτει διηγεῖκως. Ἐτέρωθεν ἡτο παρατεταγμένος ἔτερος στολίσκος πλοίων ἐκ Μεσολογγίου, ἔκπυρσοκροτούτων καὶ τούτων. Συγάμια δὲ ἐκαγονοβόλει τὸ πρὸς διορρᾶγην ίστορικὸν νησίδιον τῆς Μαρμαροῦς, ἐφ’ οὗ ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως ὑπῆρχε τὸ τουρκοκτόνον καγονοστάσιον τοῦ «Βύρωνος», ἐκ δὲ τῶν διηγεκῶν τούτων καὶ ἐν μέσῃ θαλάσσῃ ἐκπειπολένων πυροβολημάτων, ἔξεικονίζετο οἷονεὶ μικρογραφικῇ ναυμαχίᾳ, πλείστην δῆμην τέρψιν παρέχουσα εἰς τὰ διμματα τοῦ θεατοῦ». Καὶ συγεχίζει παρακάτω: «... οἱ ἐπιθάντες ἐπὶ τοῦ στολίσκου καὶ παρακολουθήσαντες τὸν κ. Τρικούπην εἰς Ἀγιον Σώστην,² ἥσαν πλείστους τῶν ἔκακοσίων πολιτῶν, ἐν οἷς διεκρίνετο δικηγορικὸς σύλλογος, ὅστις κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἀνήκει τῇ μερίδῃ τοῦ κ. Τρικούπη».

Καὶ δπως στὸ τέλος μᾶς πληροφορεῖ ἡ αὐτὴ ἐφημερίδα, διχτακόσιοι Μεσολογγιτο-Αἰτωλικιῶτες συγώδεψαν τὸν Τρικούπην μέχρι τὴν Πάτρα, ἀπ’ ὅπου στάλθηκε εἰδικὰ ναυλωμένο ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ φίλους του ἐμπόρους τὸ ἀτιμόπλοιο «Καρτερία» γιὰ τὸν παραλάδην, τὸ τί δὲ ὑποδοχὴ ἔγινε ἐκεῖ στὸν ἀρχηγὸν δὲν περιγράφεται... Ἄλλη ἐφημερίδα, δ «Αἰών» (23 Μαρτίου 1872), ἀφοῦ περιγράφει τὸ ἕπεροδόδισμα τοῦ Τρικούπη στὸν Ἀγιο Σώστη (ῶρα 11 πρωινὴ τῆς 16 Μαρτίου 1872), «ώς θέαμα ἀληθῶς μεθύον τὸν θεατὴν διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς γοητείας του μὲ τὸν ἐρχόμενον ἀπὸ τῆς λίμνης τοῦ Μεσολογγίου πλησίστιον καὶ σημαιοστόλιστον ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ίστιοφόρα τοῦ Μεσολογγίου πλοῖα, μέχρι μονοξύλων, φέροντα ὑπὲρ τοὺς χιλίους Μεσολογγίτας καὶ ἐν τῷ μεσῷ λέμβου ἀνθοστεφῆ μὲ τὸν κ. Χαρίλαον Τρικούπην» κλπ., δίγει

1. Ο Ἐπαύλ. Δεληγεώργης πῆρε, μόλις καὶ μετὰ δίας, τὴ δεύτερη ἔδρα, μὲ 190 ϕήφους κάτω τοῦ Τρικούπη.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ ίστορικὸ νησάκι Βασιλάδι, στὸ Δυτικομεσημβρινὸ μέρος τῆς λιμνοθάλασσας, πάνω στὸ ὄποιο εἶγαι κτισμένο τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Σώστη, δημος ἔπιαγαν τότε τὰ πλοῖα γιὰ τὴν Πάτρα, Πειραιᾶ καθὼς καὶ τὰ Ἐπτάνησα, προτοῦ γίνη ὁ δρόμος τῆς Τουρλίδας.

μερικές περικοπές του λόγου του στήν Πάτρα, όπου, άπό την έξιώστη κεντρικού ξενοδοχείου «ζητωκραυγαζόμενος και ἀγθισσολούμενος» είπε, μεταξύ ἄλλων, και τὰ ἀκόλουθα, τόσο χρήσιμα γιά τους καιρούς μας: «... ὑπεράγω τῶν κομματικῶν συμφερότων, τίθημι τὰ συμφέροντα τῆς Δικαιοσύνης, τῆς Ἐλευθερίας και τῆς Πατρίδος! Τῷ δηγὶ εἰσερχόμενος εἰς τὸ Κοινοδόλιον, ἀνεξαρτήτως παντὸς κομματικοῦ δεσμοῦ, θὰ ζητήσω τὴν ἴσχυν οὐχὶ ἐν τῷ ἀριθμῷ τῶν φήφων, ἀλλ' ἐν τῇ πεποιθήσει, τὴν δοπίαν ἐλπίζω νὰ ἐμπνεύσω διὰ τῶν πράξεών μου, διὰ τοῦτον μόνας τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς συγειδήσεώς μου. Οὕτω ἐποιεύθηγ καὶ κατὰ τὰς δύο περιόδους, καθ' ἃς διετέλεσα ἀποκεκλεισμένος τῆς Βουλῆς... Ἡ Βουλή, ὡς προϊὸν τῆς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ θελήσεως, εἶγαι ή γνησία τοῦ Ἐθνους ἀντιπροσωπεία, και διὰ ὡς πρὸς τοῦτο δὲν δύγκωται νὰ ὑπάρξῃ διάκρισις μεταξύ ὑπουργείου και ἀντιπολιτεύσεως, μεταξύ ἐπιτυχόντων και ἀποτυχόντων» κλπ. κλπ.

Ἄποκορύφωμα δημώς τῶν λαϊκῶν ἔκδηλώσεων, ὑπὲρ τοῦ Τρικούπη, στήν ἐπαρχίᾳ μας και ἰδιαίτερα στὸ Μεσολόγγι — ὥπως ἄλλως τε συνέβη τότε σ' δλόκληρη τῇ χώρᾳ — ἀποτελεῖ ή ἐκλογὴ τῆς 3 Μαΐου 1892 και ή θριαμβευτικὴ ἐδῶ περισδεῖα του τις τελευταῖς ήμέρες τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1892, μὲ τὴν ἀποθεωτικὴν ὑποδοχὴν ποὺ τοῦ ἔγινε στὶς 30 Ἀπριλίου στὸ Κρυονέρι, δπου τὸν ἔφερε τὸ ἀτμόπλοιο «Καλυδών», ἀκολουθούμενο ἀπὸ τρία ἄλλα ἀτμόπλοια κατάμεστα κόσμου μὲ μουσικές κλπ. και δησο τὸν περίμεναν δλοι οἱ δήμαρχοι τῆς Ἐπαρχίας μας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ δήμιαρχο Μεσολογγίου ίατρὸ Παν. Καψάλη, τὸ Δημοτικό μας Συμβούλιο και πλῆθος λαοῦ. Ἐκεῖ ἔνας σεβαστὸς φίλος μου και ἔξεχων Μεσολογγίτης δικηγόρος τοῦ Πρωτοδικείου μας ἀείμνηστος Δημ. Παπούλας, πρόεδρος τότε τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου — ἀργότερα διετέλεσε δουλευτὴς Β. Ἡπειρου, γομάρχης Ἀττικῆς, πρόξενος στὴ Νεάπολι τῆς Ἰταλίας κλπ. — τὸν προσεφύνησε μὲ τοῦτα τὰ ἐμπνευσμένα λόγια: «Μεγάτιμε συρπολίτα. Τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον Μεσολογγίου, ἔριμηνεῦον τὸ φρόνημα τῆς ἐνδέξου πόλεως, ἥτις μετ' ἰδιαίτέρας στοργῆς και ὑπερηφανείας Σὲ δέχεται σήμερον ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς, κατηλθεῖν ἐν ὀλομελείᾳ πρὸς δεξίωσίν Σου και διὰ φηφίσματός του ἐνετείλατέ μοι νὰ προσφωνήσω Σοι τὸ “καλῶς ἤλθες”, συγαισθανό-

ιενογ θαθυτάτηγ εύγγωμοσύνηγ διὰ τὴν ἐγδελεχῆ μέριμναν, τὴν ὁποίαν δεικνύεις πάντοτε ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν προόδων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος, χαιρετίζει δὲ δι' ἐμοῦ Σέ, δστις εἰσαι ή τιμῇ καὶ τὸ καύχημα τοῦ Μεσολογγίου, τὸ κλέος σύμπαντος τοῦ 'Ελληγισμοῦ καὶ ἐπιφωγεῖ ἐγκαρδίως τὸ "Ζήτω δ Χαρίλαος Τρικούπης"!».

'Η ἐπιτυχία τοῦ Τρικούπη ήταν καταπληκτική σ' δλόκληρη τὴ χώρα, καὶ δ ἐλληνικὸς καὶ ἔνος τύπος ἀφιερώγει εὐμενέστατα σχόλια γιὰ τὴ θριαμβευτικὴ ἐκλογὴ του «ώς προοιωγιζομένην τὰ δέλτιστα διὰ τὸ προσεχὲς μέλλον τῆς Ἐλλάδος» («Ἀκρόπολις» 11 Μαΐου 1892). 'Η ἐφημερίς δὲ «Σημαία» τοῦ Λογδίου, δργανον τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως, ἔγραψε τὰ ἀκόλουθα στὸ φύλλο της τῆς 5 Μαΐου 1892 γιὰ τὴν καταπληκτικὴ ὕψωσι τῶν ἐλληνικῶν χρεωγράφων, στὸ χρηματιστήριο τοῦ Λογδίου: «Ἡ ζωηροτάτη ὅλων τῶν χρηματιστικῶν κινήσεων τῆς ήμέρας, ἡγ γη ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν, αἰτινες ὕψωσι τῆς π ύ ρ α υ λ ο i, ἀμα τῇ γγώσει τῆς ἐκλογικῆς ἐπιτυχίας τοῦ κ. Τρικούπη». Καὶ οἱ 'Ἐλληνες τοῦ ἔξωτεροῦ, ἰδιαιτέρα δὲ τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Λογδίου, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ σπουδάζουσα ἐκεῖ νεολαία, πανηγυρίζουν τὴ μεγάλη αὔτῃ ἐθνικῇ γένει, καὶ στέλνουν θερμὰ συγχαρητήρια μηνύματα στὸ χαλύβδινο πολιτικὸ ήγέτη, καὶ μιὰ φωνὴ ἀκούγεται παντοῦ ἀπὸ ὅλους: «Ἡ Ἐλλάς ἐσώθη».

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τοῦ Τρικούπη, ήταν κατὰ τὶς προσωπικές ἐπικοινωνίες του μὲ τὸ λαὸ (περιοδεῖες, ἀκροάσεις κλπ.), νὰ πληροφορήται, σὰν εὑσυγείδητος κυβερνήτης, τὰ ζωτικὰ αἰτήματά του — ἡ κατάργησις τῆς τυραννικῆς δεκάτης τοῦ Μπρατιμῆ!!... ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν στὴν περιφέρειά μας, θαρράρου λειφάγου τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ εἶχε μεταβάλει τοὺς φτωχοὺς ἀγρότες μας σὲ πραγματικοὺς σκλάδους τῶν ἐγοικιαστῶν τοῦ φρόου, ὅσο καὶ τῶν κάθε λογῆς ἐκμεταλλευτῶν τῆς δυστυχίας των τοκογλύφους, τὸ ξαλάφρωμα τοῦ κτηνοτρόφου ἀπὸ τὰ δυσδάστακτα οἰκονομικὰ έδρη, ποὺ τὸν συγέθιζαν, καὶ ἄλλα εὐεργετικὰ γιὰ τὸν ἐργαζόμενο λαὸ μέτρα, ὀφείλονται κατὰ κύριο λόγο σ' αὐτῇ του τὴν ἔρευνα — καὶ νὰ διαπιστώνη παράληλα, σὰν ἐθνικὸς παιδαγωγὸς ποὺ ήταν, τὴν πνευματική του ἀνάπτυξι, πρᾶγμα ποὺ

τὸν ἐγδιέφερε καὶ τοῦ ἔχρειάζετο πολὺ γιὰ τὴν χάραξι τῆς ἐγδε-
δειγμένης γραιμῆς στὸ μεγάλο ἀναμορφωτικό του ἔργο. Κι' ἔτσι,
ὅταν θρισκόταν μὲν ἀπλοῖκούς ἀγθρώπους τῆς πολιτείας, τοῦ χω-
ριοῦ, τῆς θάλασσας ἢ τοῦ κάμπου καὶ τοῦ δουνοῦ ἀκόμη, τοὺς ἀνοι-
γε ἐπίτηδες συζήτησι σὲ διάφορα θέματα γιὰ ν' ἀκούσῃ τὶς σκέ-
ψεις τους ἐπάνω σ' αὐτά, καὶ γὰ ἵδη ποιό καὶ πόσο ήταν τὸ ἐγ-
διαφέρον τους στὰ γενικά, τὰ τοπικὰ ἢ καὶ τὰ προσωπικὰ ἀκόμα
γιὰ τὸν καθένα τους ζητήματα, ποὺ ἔντεχνα τοὺς ἔθιγε.

Γι' αὐτό, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ χαριτωμένα ἀγέκνοτα ἀπὸ τὶς
ἰδιωτικὲς συνομιλίες του, μὲν συμπολίτες του ἰδιαίτερα, ποὺ εἶχαν
κάποιο θάρρος μαζὶ του, καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, παρημένα ἀπὸ τὴν
προφορικὴ παράδοσι, θὰ παραθέσω εὐθὺς ἀμέσως γιὰ νὰ πληρο-
φορηθῇ δὲ ἀγαγνίστης δτι δὲ Τρικούπης δὲν ἐγέπνεε μονάχα στὸ
συνομιλητή του τὸ δέος, ἀλλὰ, στὰ κατάδαθα τῆς μεγάλης του
καρδιᾶς, φώλιαζε μιὰ σπάγια καλωσύνη καὶ μιὰ ἀπέραντη ἀγάπη
γιὰ κάθε ἀγαξιοπαθοῦντα συνάγθρωπό του.

Σὲ κάποια ἀπὸ τὶς πρωθυπουργίες του, τρομερὴ φουρτούγα
στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγιοῦ, κατέστρεψε 2 - 3 ἴσδρια (ἰ-
χθυστροφεῖα), κι' ἔνας ἀπὸ τὸς ζημιῶντες ἱθαρᾶς, δὲ Πανιδας,
κατέψυγε στὸν πρόεδρο, ζητώντας τὴν προστασία του, γιατὶ δὲ οἰ-
κονομικὸς ἔφορος τὸν κυνηγοῦσε μὲν ἔνταλμα «προσωπικῆς κρα-
τήσεως» γιὰ τὴν εἰσπραξὶ τοῦ δρειλομέγου ἐνοικίου πρὸς τὸ Δη-
μόσιο. Ο Τρικούπης, ἀγαγνωρίσας τὸ δίκιο του (ποτὲ δὲν ἐπέ-
τρεπε γὰ τοῦ μιλήσουν γιὰ ἀδικη ὑπόθεσι), τὸν παρέπειψε σὲ φί-
λο του, ἐπιφανὴ στὴν πρωτεύουσα δικηγόρο τῆς ἐποχῆς, κι' ἐκεῖ-
γος, προδάλλοντας σὲ σχετικὸ πρὸς τὸ ὑπουργεῖο τῶν Οἰκονομι-
κῶν ὑπόλιγημα τὴν «ἀνωτέραν δίαιν», ἐπέτυχε γὰ χαρισμῆ στὸν
πελάτη του τὸ μίσθωμα ἐκείνης τῆς χρονιᾶς ἀπὸ τὸ Δημόσιο.

Ο γέρο - Πανιδας γυρίζει στὸ Μεσολόγγι... νικητὴς καὶ τρο-
παιοῦχος, καὶ δταν ἔδλεπε στὸ δρόμο τὸν ἔφορο πέργαμε ἐπιδει-
κτικὰ μπροστά του!! γιὰ τό... στραπατσάρισμα ποὺ τοῦ ἔγινε ἀπὸ
τὸ ὑπουργεῖο (ἔτσι ἔδλεπε αὐτὸς τὸ ζήτημα!!), σ' δσους δὲ τὸν
ρωτοῦσαν πῶς τὰ κατέφερε, ἀπαντοῦσε στερεότυπα: «Νὰν' καλὰ δὲ
Τρικούπης καὶ δὲ Κώδικας».

Κάποιος ἄλλος διμέτεχνός του ἱθαρᾶς, ποὺ κι' αὐτὸς ζημιώ-
θηκε ἀπὸ τὴν ίδια θεομηγία, δὲ Αποστόλης Σταθῆς, γνωστὸς μὲ

τὸ παρατσούκλι Μοῦλος, ἀφωσιωμένος φίλος τοῦ Τρικούπη, δὲν χάγει καιρό, κι' ἀφοῦ προμηθεύεται! ἔνα γράμμα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, κινάει γιὰ τὴν Ἀθήνα, καὶ τὴν ἀλλη μέρα, πρωὶ - πρω! δρίσκεται στὸ σπίτι τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ἡ πρώτη του δουλειά, μόλις τὸν μπάσανε στὸ γραφεῖο τοῦ προέδρου, ήταν νὰ τοῦ δώσῃ τὸ γράμμα. Ὁ Τρικούπης παίρνοντάς το στὰ χέρια του τὸν ρωτάει: «Ἀπὸ ποῖον ἡ ἐπιστολή, φίλτατε Ἀπόστολε;», νομίζοντας προφανῶς ὅτι: ήταν γράμμα γιὰ ξένο ζήτημα, ἀλλού φίλου. Ὁ Ἀπόστολης ὅμιλος, τοῦ ἀπαντᾶ μὲν μιὰ ἀγέρωχη καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς οὐρανικῆς ὑντάρτητος του χειρονομία: «Ἀπὸ μένα, κύριε πρόεδρε!» «Μὰ ἀφοῦ ἥλθες δὲδιος — τοῦ λέει δὲρχηγήδε — ποῖος δὲ λόγος νὰ μὴ μου ἔκθεσῃς τὰ τῆς ὑποθέσεώς σου προφρικῶν;». Καὶ τότε δὲ Ἀπόστολος τοῦ ἀποκρίνεται: «Τί ξέρω ἐγὼ κύρι Χαρίλαος γὰ σου τὰ πῶ, τέτοιο κούτσουρο ποὺ εἰμαστο...».

Ὁ Τρικούπης, σκασμένος στὰ γέλια, φωνάζει τὸν ἰδιαίτερο του καὶ τοῦ λέει νὰ δῦνηγήσῃ τὸν Ἀπόστολη μὲ τὸ γράμμα (!) στὸν «τάδε» δικηγόρο. Ἄκοντας ὅμιλος δὲ Ἀπόστολης τὸ ὄγομα τοῦ δικηγόρου, ἐπεμβαίνει, λέγοντας στὸν πρόεδρο, ταραγμένος: «Οχι σ' αὐτόν. Τόν... Κώδικα θέλω νὰ μου δάλης γιά... γκαρουμάγο,! δπως ἔκαμεις καὶ μὲ τὸν Πανίδα, ποὺ τοῦ κέρδισε τὴν ὑπόθεσι!, νομίζοντας δὲ ἀφελῆς φωρᾶς, πώς δὲ Κώδικας ήταν... δικηγόρος καὶ μάλιστα δὲ καλλίτερος τῆς Ἀθήνας! Νέα γέλια τοῦ Τρικούπη, μαζὶ μὲ ἔξηγήσεις πρὸς τὸ φίλο του ὅτι δὲ Κώδικας δὲν ήταν ἀγνθρωπος, ἀλλὰ διδύλιο... ποὺ περιεῖχε μέσα τοὺς γόμους, κι' ἔτσι δὲ ταλαιπωρος Ἀπόστολης ἀγακουφίζεται, καὶ ἵκανοποιεῖται καὶ τὸ φιλότιμο του ταυτόχρονα, ὅτι δὲ πρόεδρος δὲν ἔκαμε καλλίτερο φίλο του τὸν Πανίδα ἀπ' αὐτόν...».

Ἐδῶ ὅμιλος ποὺ ήταν δὲ Ἀπόστολης γιὰ τὴ δουλειά του μὲ

1. **“Ετσι! ἔλεγαν οἱ παλιοὶ Μεσολογγῖτες τοὺς δικηγόρους! καὶ γιὰ μᾶς τώρα, δὲν εἶναι: καθόλου κολακευτικὴ βέβαια ἡ παρομοίωσις μὲ τὸ γνωστὸ ὑπομονητικὸ τετράποδο, ποὺ δισο μπόι του λείπει, τόση φωνὴ διγάνει. Τότε δημάρτοισι συγάδελφοι μας κολακεύονταν πολὺ μὲ τὴν προσφώνησι τῶν πελατῶν τους: «Κυρ' γκαρουμάγε». Ἡ δέξια τους δὲν ἔκρινετο ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά τους καὶ τὰ λεγόμενά τους, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἔντασι τῆς φωνῆς καὶ ἀπὸ τὶς μεγάλες καὶ διαίες χειρονομίες, ποὺ τρομοκρατοῦσαν, τόσες καὶ τόσες φορές, τὸ γοῆμον ἀκροατήριον!!**

τὸν Κώδικα!! έγηκε γιὰ νὰ ξεσκάσῃ, ἔνα δραδάκι κατὰ τὴν πλα-
τεῖα τοῦ Συντάγματος, δπου ἔπαιξε ἡ μπάντα τῆς «Φιλαρμογι-
κῆς» καὶ ἀπὸ δλα ποὺ ἔθλεπε καὶ ἀκουγε, τὸ μόνο ποὺ τοῦ ἔκαμε
ἐντύπωσι ήταν δ ἀρχιμουσικὸς (ποὺ δὲν κουραζότανε σὲ τίποτε,
γιὰ τὴν ἰδέα του!!), σὰν τοὺς ἀλλούς τοὺς φουκαράδες, ποὺ φύσα-
γαν καὶ ξεφύσαγαν, πνιγμένοι στὸν ἴδρωτα!!) κι' ἀμέσως έδειξε
στό... πρακτικὸ μυαλό του νὰ ζήτηση ἀπὸ τὸν Τρικούπη ἔναν τέ-
τοιο διορισμό, κι' ἔτσι γ' ἀποφύγη τὴν θασανισμένη ζωὴ τῆς θά-
λασσας καὶ ν' ἀφήση γειὰ τῆς φτώχειας. Ρώτησε μάλιστα σ' ἔνα
διάλειμμα τοῦ προγράμματος, κάποιο μουσικό, τὸ μισθὸ παλρνει
δ... καπετάνιος του (δὲν ήξερε πῶς ἀλλοιῶν νὰ τὸν πῆ), καὶ μό-
λις ἀκούσε τὸ ποσό — τεράστιο γιὰ τὸ ισχυρὸ πουγγὶ τοῦ μερο-
καματιάτη φαρᾶ — νάτος πρωὶ - πρωὶ στὸ σπίτι πάλι τοῦ πρό-
δρου.

Τοῦ θέτει λοιπὸν τὸ ζήτημα διορισμοῦ του ώς... «Ιευζικάντη».·
δ Τρικούπης διμως τοῦ ἔξηγει ὅτι αὐτὸ ποὺ ἔθαλε στὸ γοῦ του,
νὰ γίνη δηλαδὴ μουσικός, ήταν ἀδύνατο, ἀφοῦ δὲν ἔπαιξε κανένα
ὄργανο. Μὰ δ Ἀποστόλης τοῦ ἀπαντᾶ ἀποστολωτικά!!... «Καλά,
ὄργανο δὲν ξέρω, ἀλλὰ θὰ μὲ διορίσης νὰ κουνάω τὴν θεργούλα»,
ἔνγοντας τὴν μπαγκέττα!! Μὲ ἀκράτητα πάλι: γέλια δ Τρικούπης
τοῦ λέει: «Οχι! Ἀποστόλη δὲν τὸ μπορεῖς, δὲν τὸ μπορεῖς αὐτό».·
Κι' ἐκείνος γομίζοντας πῶς δ ἀρχηγὸς ἔνγοοῦσε δτι δὲν εἶχε τὶς
σωματικὲς δυνάμεις — γιατὶ εἶχε γεράσει πιὰ — νὰ κουνάῃ συγέ-
χεια καὶ μάλιστα ὅρθιος τὴν μπαγκέττα, τοῦ ἀπαντᾶ μὲ καμάρι:·
«Τι λέεις, κύριε πρόεδρε; Ἐγὼ σηκώνω ἀκόμια στὰ χέρια μου δλό-
κληρο σταλίκι¹ σὰ γάγαι κοκκορόφτερο, καὶ δὲν θὰ μπορέσω νὰ
τὰ καταφέρω μ' ἐκείνην τὴν λιαγένθεργα!».

Φυσικὰ δ Τρικούπης δὲν ίκανοποιήθηκε ἀπὸ τὴν πνευματι-
κὴ ἀγάπηντος τοῦ φίλου του, ήταν διμως γνωστὸς δ Ἀποστόλης στὸ
Μεσολόγγι: γιὰ τὴν κουταλάρα του, ποὺ κι' δ ἔδιος ἀλλωστε τὴν
παραδεχόταν, ἀποκαλώντας τὸν ἑαυτό του... «κούτσουρο»!!

Αλλὰ δὲν ήταν μονάχα δ Ἀποστόλης ἀπαιτητικὸς καὶ πρὸ

1. Εύλινο μακρὺ κοντάρι, ποὺ καταλήγει σὲ τρία πόδια γιὰ
νὰ μὴ χώνεται στὸ βούρκο, τὸ δποῖο χρησιμοποιοῦν οἱ φαράδες,
γιὰ νὰ σπρώχουν τὰ κάθε λογῆς πλεούμενα στὴ λιμνοθάλασσα
(γαΐτες, πρυάρια κλπ.).

παντὸς δύσκολος στὴ συγεννόησι θεσιθῆρας. Γιατὶ ἔνας ἄλλος συμπολίτης μὲ μεγαλύτερα προσόντα — ἡταν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ εἰχε μιὰ ἀγυπέφορη πολυλογία, ποὺ τὴν ἐπρόβαλλε μὲ κομπασιμὸ σὰ σπάνιο ρητορικὸ ταλέντο! — τοῦ ζήτησε, οὕτε λίγο - οὕτε πολύ, γὰ τὸν διορίση ἔστω καὶ... γενικὸ πρόξενο! μὲ προτίμησι δὲ τὴν Ἀγγλία!..., δταν ἀκούσε κάποτε τὸν Τρικούπη νὰ λέῃ, πῶς γιὰ τὶς θέσεις τοῦ ὑπουργοῦ, τοῦ πρεσβευτοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ προξένου δὲν χρειάζονταν προσόντα. Πόση κι' ἐδῶ συγκατάδαισι!!...

Κι' ὁ ὑπομονητικὸς πρόεδρος, σὰν ἔλευθερώθηκε ἀπὸ τὸ φορτικὸ συμπολίτη, λέει ἐπιγραμματικὰ σὲ φίλο του θουλευτή, ποὺ παρακολούθησε τὴν ἔξωφρεγικὴ αὐτὴ συζήτησι καὶ ποὺ μὲ ἀπορίᾳ τὸν ρώτησε στὸ τέλος, πῶς εἶναι δυνατὸν ἀνθρωποι χωρὶς προσόντα γὰ ζητοῦν διορισμούς: «Π ἀμάθεια εἶναι μεγάλη δύναμις, διότι εἰς τοὺς πλείστους αὗτη ἐμπνέει τὸ θάρρος».

Καὶ τώρα τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πολυκύμαντης πολιτικῆς του ζωῆς.

Μετὰ τὴν ἀποτυχία του, κατὰ τὶς ἐπικατάρατες ἔκλογκες τῆς 16 Ἀπριλίου 1895, ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, χωρὶς ν' ἀποχαιρετήσῃ κανένα, μὲ τὸ ἀτμόπλοιο «Ἡρα», ποὺ ἐπίτηδες «ἐπιασε» στὸ τέλος τῆς Τουρλίδας γιὰ νὰ τὸν πάρη. «Οπως βημάτιζε στὸ κατάστρωμα μόνος, κοιτάζοντας κατὰ τὴν πολιτεία — ποὺδες ἔξερει μὲ τὶ πίκρες ἀλλὰ καὶ ἀνήσυχες μαζὶ σκέψεις γιὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας — ἀνεβαίνει λαχανισμένος στὸ πλοϊο κάποιος πιστὸς φίλος του, Μεσολογγίτης, μεγαλοκαραβοκύρης, κρατώντας ἔνα μεγάλο κλαρωτὸ μαυτήλι κομποδιασμένο στὶς τέσσερες ἀκρες, ἀπ' αὐτὰ ποὺ κρέμαγαν οἱ γαυτικὸι ἐκεῖνα τὰ χρόνια γιὰ φιγούρα στὸ ζωγάρι τους, τοῦ τὸ παραδίνει σκυθρωπὸς καὶ σχεδὸν κλαμμένος, λέγοντάς του, δόλο σεβασιό, πῶς ἔκει μέσα δρίσκονταν δσα χρήματα περίσσεψαν ἀπὸ τὴν ἔκλογκή, μαζὶ μὲ τὸ λογαριασμὸ τῶν ἔξδων.¹ Ο Τρικούπης παίργοντας τὸ μαντήλι, ἀπλώνει ἀργὰ τὸ χέρι του πάγω ἀπὸ τὴ θάλασσα, καὶ τὸ ἀφήγει νὰ πέσῃ μέσα, λέγοντας στὸν ἔκπληκτο φίλο του: «Νὰ μὲ συγχωρήσῃς γιὰ τὸν κόπο ποὺ ἔκαμες νὰ ἔλθῃς μέχρις ἐδῶ, τόσον δρόμον, ἀλλὰ δὲν θέλω γὰ

1. Ἡταν δ μεγάλος θειός μου μακαρίτης Βασίλης Σμαΐλογιάννης, ἀδελφὸς τῆς γιαγιᾶς μου ἀπὸ τὴν πατρικὴ γραμμή.

πάρω μαζί μου τίποτε, πού θὰ μοῦ θυμίζῃ αὐτήν τὴν τρομεράν
δοκιμασίαν... Πᾶς δεσμός μετά τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἐλύθη». Κι'
οὐστερά τὸν ἀποχαιρετάει γὰρ πάντα...

Τὸ καράβι σαλπάρει μ' ἔνα δραχνὸς πένθιμο σφύριγμα... Ὁ
Τρικούπης, δρθιος στὴν πρύμη του, ἀγκαλιάζει μὲ τὰ μάτια τὴν
Κλείσσα, τὸ Βασιλάδι, τὴ λιμνοθάλασσα, τὸ Ζυγό... καὶ μὲ τὴν
ἄκρη τοῦ μαντηλιοῦ του σφουγγίζει δυσδ καυτὰ δάκρυα ποὺ κύ-
λησαν στὸ θλιψμένο πρόσωπό του...

“Ηταν ὁ στεργὸς ἀποχαιρετισμὸς πρὸς τὴν πατρίδα... Τὴν
πατρίδα ποὺ δὲν ἔφταιξε σὲ τίποτα ἀπ' ὅτι εἶχε συιδῆ...

30 Μαρτίου 1896.

‘Ο Τρικούπης νεκρός!

‘Ἡ εἰδησίς στὸ Μεσολόγγι πέφτει σὰν μπόλιπα καὶ τὸ ξεθεμε-
λώγει, ἂν καὶ δὲ κόσμος ἥξερε τὸν κίνδυνο, καὶ ήταν προετοιμα-
σμένος ψυχὴν γιὰ τὸ μεγάλο κακό, τοῦ ὅποιου ή πρόδηλεψίς δὲν
ἀφήσει τοὺς Μεσολογγῖτες νὰ κάμουν Πάσχα, καὶ τὴ μέρα τῆς
Ἀγαστάσεως μάλιστα, τὴν πέρασην στὶς ἐκκλησίες μὲ «δεήσεις
ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ὑγείας του, ἐν ἀφάτῳ θλίψει» ὅπως
μᾶς πληροφοροῦν τὰ τοπικὰ φύλλα τῆς ἐποχῆς.

Τὴν ἀποφράδα γύχτα, γιὰ τὴν ὅποια μποροῦμε γὰρ ἐπαγαλά-
θωμε, νομίζω, τὸ στίχο τοῦ Σολωμοῦ: «τὴν γύχτα ποὺ τὴν τρέ-
μει δὲ λογισμός», χιλιάδες κόσμους ήταν στὸ πόδι, δοσοὶ χωροῦσαν
ιέσσα στὸ τηλεγραφεῖο (ποὺ μὲ ἐνέργεια τοῦ δημάρχου Γ. Μακρῆ
θρισκήταν σὲ ίδιαιτερη τηλεγραφικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ τηλεγρα-
φεῖο τῶν Κανγγῶν), κι' οἱ ἄλλοι, οἱ πολλοί, στοὺς γύρω δρόμους,
στὶς πλατεῖες, στὰ καφεγεία κλπ., περιμένοντας ἔνα ἐλπιδοφόρο
μήνυμα ἀπὸ τὶς Κάγνες. Γιατὶ κανεὶς δὲν ἥθελε γὰρ πιστέψη καὶ
οὐδὲν ἀκόμα τὴν ὥρα τῆς ἔσχατης ἀπελπισίας, πώς ήταν δυ-
νατὸν δὲ Τρικούπης γὰρ πεθάνη σὰν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους...

“Ως που, κάποια στιγμή, γύρω στὴ μία μετά τὰ μεσάνυχτα,
τὸ σύριγκα τοῦ τηλεγράφου φέρνει τὴν τραγικὴ εἰδησί... Τὸ σύνθη-
μα τῆς συμφορᾶς καὶ τοῦ δύνυμο, τὸ δίγουν ἀμέσως, μέσα στὴν
ἀπόλυτη σιγὴ τῆς γύχτας, οἱ καμπάνες ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐκκλησίες μας,
κι' δοσοὶ δὲν ήταν ἔξω, πετισύνται δημος - δημος στοὺς δρόμους, γὰρ
θρηγήσουν μὲ τοὺς ἄλλους τὸν περίδοξο συμπολίτη, τὸν πρωτό-

τοχο τῆς Πατρίδος καὶ γ' ἀνάφουν γιὰ τὴν δῆμα φυχή του ἔνα κεράκι. Ἡ πόλις «πνίγεται εἰς τὰ δάκρυα τῶν κατοίκων της», δ- πως ἔγραψε ἡ «Μίκρη Ἐφημερίς» στις 31 Μαρτίου 1896, καὶ μιὰ παγωμέρα ξεχύνεται στὶς ψυχὲς δλων, μέχρι ποὺ τὸ αἷμα λές καὶ πήζει στὶς φλέδες τους...

Καὶ συμπληρώνοντας τὴν σπαραξικάρδια εἰκόνα δ ἔγκριτος δημοσιογράφος καὶ χρονογράφος συμπολίτης μας Στάμος Μπράνιας (Μπράνη) πού, ἔφθιδος τότε, ἔστειλε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι τὴν πρώτη του ἐπαγγελματικὴ ἀνταπόκρισι, μᾶς πληροφορεῖ πώς μὲ τὶς πένθιμες κωδωνοκρουσίες, γριοῦλες μὲ θυμιατὰ στὰ χέρια καὶ κορίτσια περίτρομα καὶ μισοντυμένα, πρόβαλλαν σὰν τοὺς ἥσκιους μέσα στὴ νύχτα, καὶ ξέσπαγκαν σὲ φριγτὲς κατάρες, δπως κάθε Μεγάλη Παρασκευὴ καταριῶνται τὸν Ἰούδα, ποὺ πρόδωσε τὸ Χριστό. (Ἐφ. «Ἐμπρός» 22 Νοεμβρίου 1915).

Οἱ «προδότες» ποὺ τὸν εἶχαν καταψήφισει, ξεμαυλισμένοι ἀπὸ μικρόχαρους δημιαγωγούς, καὶ τὸν ἔστειλαν πικραμένο στὸν τάφο, χτυπᾶντε τὰ κεφάλια τους ἀπαρηγόρητοι, καὶ ντροπιασμένοι μαγταλώνονται στὰ σπίτια τους, μήν πέσουν ἐπάνω σὲ θερμόταμους Τρικουπικούς καὶ πάθουν κανένα μεγάλο στραπάτσο, γιατὶ τὰ πράγματα εἶχαν πολὺ ἀγριέψει καὶ τὸ παραμικρὸ ἐπεισόδιο μποροῦσε νὰ φέρη σωστὸ αἰματοκύλισμα. Ὁλοι δὲ οἱ καταστηματάρχες κλείγουν αὐθόρμητα τὰ μαγαζιά τους, καὶ τὰ περιζώνουν μὲ πλατείες μαῦρες ταινίες, γιὰ νὰ διαδηλώσουν ἐγτονώτερα τὸ καθολικὸ πένθος.

Οἱ λόγοι τοῦ Πλούταρχου πώς: «ἡ ἀχαριστία ἀπέναντι στοὺς μεγάλους ἄνδρες, φανερώνει λαοὺς ἰσχυρούς», δὲν στάθηκε ἵκανος νὰ μαλακώσῃ τὸν ἀδάσταγο πόνο τους, οὔτε νὰ διασκεδάσῃ κάπως, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή, μὲ τὸ κολακευτικό του περιεχόμενο, τὴ γενικὴ κατασχύνη...

Οἱ Μεσολογγῖτες, σὲ τούτη τὴν περίπτωσι, θὰ προτιμοῦσαν νὰ μείνουν μικροὶ καὶ ἀδύναμοι, γιὰ νὰ καμαρώνουν τὸν Μεγάλο τους καὶ τὸν Δυνατό! Αὐτόν, ποὺ φόρτωσε τὴν πατρίδα μὲ γέες δάφνες, καὶ τὴν κατέστησε, καὶ γιὰ δεύτερη φορά, ἀθάνατη...

Συνέρχεται ἀμέσως τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο καὶ μέσα σὲ θρῆνο ἀποφασίζεται νὰ ταφῇ στὸ Ἡρώον δ μεγάλος νεκρὸς καὶ νὰ τοῦ στηθῇ ἄγαλμα στὴν κεντρικὴ μας πλατεία, γὰ ἐκφωνήσῃ τὸν

έπικηδειο δ Λεωνίδας Δεληγεώργης, νὰ καταθέσῃ θαρύτιμο στέφαγο ἐκ μέρους τοῦ Δήμου δ Μεσολογγίτης καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Νικ. Γουναράκης, νὰ παραστῇ στὴν κηδεία δλόκληρο τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ δήμαρχο κλπ.

Ἡ Σοφία δημως, τὸ πρῶτο δὲν τὸ δέχτηκε, καθὼς δὲν δέχτηκε καὶ πρότασι τοῦ τότε δημάρχου Γ. Μακρῆ, ποὺ ζήτησε τὴν καρδιά του τουλάχιστον, γιατὶ ήθελε, δπως δὲν ἔχωρισαν στὴ ζωή, νὰ μὴ χωρίσουν καὶ στὸ θάνατο. Θάφτηκε στὸ Α' Νεκροταφεῖο Ἀθηνῶν, δἰπλα στοὺς γονεῖς του, δπως ἡταν ἡ ἐπιθυμία του, καὶ ἀναπαύεται στὴ δόξα του, ποὺ θὰ τὸν παρακολουθήσῃ δσο θὰ ὑπάρχῃ Ἑλληνισμός. Καὶ γι' αὐτὸν δὲν πρόκειται νὰ συμβῇ ἔκεινο, τὸ ὅποιο ἔλεγε, πώς μετὰ χίλια χρόνια ἡ Ἰστορία εἶγαι ζήτημα ἀν θὰ μπορέσῃ νὰ περιλάβῃ τὰ ὄγόματα τῶν πολιτικῶν δσοι ἔκυρηνησαν τὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνα καὶ τοῦ Γεωργίου Α' ἀπὸ τὸν ὅγκο τῆς ἴστορικῆς ὥλης ποὺ θὰ ἔχη μέχρι τότε συγκεντρωθῆ. Γιατὶ τοῦ Τρικούπη τὸ δυομα καὶ τὸ ἔργο γράφτηκαν, καὶ θὰ παραμείνουν στὴν ἴστορία, μέχρι συντελείας τοῦ αἰώνος, μὲν ἀγεξίτηλα γράμματα...

Στὴ συνείδησι τῶν συγχρόνων του, φίλων καὶ ἀντιπάλων, δ Τρικούπης ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερος μὲ τὸ θάνατό του, γι' αὐτὸν καὶ οἱ λαϊκὲς ἐκδηλώσεις στὸν τάφο του βάσταξαν ἀμείωτες ὅως που ἔλλειψε ἔκείνη ἡ γενεά.

Καὶ τὴν πιστότερη ἀπεικόνισι τῶν πρώτων συγκλονιστικῶν στιγμῶν τοῦ πανελλήνιου πένθους γιὰ τὴν ἔθνική μας συμφορά, καὶ τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας τοῦ ἀλαφιασμένου ὅχλου ἀπὸ τὸν ἀναπάντεχο χαμό του, τὴ δρίσκει κανεὶς σὲ κάποιο λησμονημένο πιά, ἀλλὰ πάντα ἐπίκαιρο, ποίημα τοῦ Σουρῆ, στὸν ἀθάνατο «Ρωμῆδ» του:

Δάκρυ τοῦ Ῥωμηοῦ πικρὸ
τὸν μεγάλο τὸν γενερό.

Καὶ σὰν εἶδε πῶς κυλιέται μὲς στὸν δοῦρχο σὰν τοὺς ἀλλους καὶ πῶς ἔθαψε σὲ τοῦτο τόσους πόθους του μεγάλους, ἔψυγε φαρμακωμένος μὲς στὴν ξένη συγγεφιὰ παιίρνοντας τὴν μιάρη πίκρα γιὰ μονάχη συντροφιά, δῶς που δίχως μιάν ἐλπίδα μὲ τὰ χειλη πικραμένα μόνος ἔσθησε στὰ ξένα.

“Τύμνος γιὰ τὴν ἀρετὴν του, γιὰ τὸ λείψανδν του χάρις,
καὶ δουσθὲς Δεὶς μείνη ὑπέρος του κάθε φθόγος κι:τριγιάρης...
μὲς ὅτου τάφου του τὸ χῶμα
δὲν θ’ ἀγοίξῃ πιὰ τὸ στόμα
δὲν θὰ σείσῃ τὸν ἀγέρα μὲ δροντόφωνη λαλιὰ
διαλαλώγτας τὴν Ἐλιά.

Μή κανένας ξεφωνήσῃ γιὰ τὸν ἔφωνο μικρός,
μήγνη ξυπνήσῃ καὶ νεκρός...
ξεφωνήματα δὲν θέλει καὶ στεφάνια Παλατιοῦ,
φθάνουν γιὰ τὸ λειψανόν του τὰ λουλούδια τοῦ σπιτιοῦ.

Μόνον δὲ λαὸς γὰ πάρη
τῆς Ἐλιᾶς μακρὺ κλωνάρι
κι’ ἀκλούθωντας δακρυσμένος τὸν νεκρὸν νὰ τραγουδῇ
τῆς Ἐλιᾶς τῆς πικραμένης τὸ παρήγορο κλαδί.

Μὲ τὰ πράσινα κλωνάρια κι’ ἡ πατρὶς στεφανωμένη
φῶς ἀγτίκρυζε στὴ μαύρη κι’ ἀξημέρωτη θραδυά,
μ’ ἀπὸ πάγω κι’ ἀπὸ κάτω μιὰ πνοὴ φαρμακωμένη
σκόρπισε ξεφυλλισμένα τῆς Ἐλιᾶς τῆς τὰ κλαδιά.

Βλέποντας τὸ σύμβολό του λαχταρούσαμε μ’ ἐλπίδα,
ἐδροντοῦσαν πολεμάρχοι τοῦ πολέμου τὴν ἀσπίδα,
κι’ ἔψαλλαν μὲ τῆς εἰρήνης τῆς δουλεύτρας τὸν αὐλὸν
τὸ σπαθὶ τοῦ Καραΐσκου, τοῦ Κανάρη τὸν δαυλό.

Δύναμις παρηγορήτρα μὲς ὅτων σκλάδων τὸν ἀγῶνα,
σωτηρίας ξεφωνήτρα καὶ ῥοδόχρυσος γεφέλη,
ἀλλ’ ἐπέταξαν μὲ δόρμοντας στὸν εὐώδη μελισσῶνα
τόσοι λαίμαργοι κηφῆγες κι’ ὅλο θύζαξαν τὸ μέλι.

“Ενας τάφος κι’ ἀν ἀγοίξῃ μὲς ὅτους ἄλλους τὶ σημαίνει;
δὲν νεκρός ποὺ μέσα μπαίνει
λαμπροφώτιστο τὸν δείχνει τῆς ἀθαγασίας μνῆμα
καὶ τὴν ἄψυχή του πέτρα τῆς Πυγκόδες τὴν κάμνει δῆμα.

Μὲς ὅτης νέκρας τῆς ἡμέραις, μὲς ὅτους πόγους τοὺς μακρούς,
στρέφετε τὰ μάτια πίσω ὅτων μεγάλων τοὺς νεκρούς.

Εἰς τοὺς τάφους των ἀπάνω δὲν σᾶς φθάνουν δρυγμοὶ
καὶ ξεμαυλισμένο πλήθος,
Εἰς τοὺς τάφους των ἀπάνω ζωγτανεύει μιὰ στιγμὴ
καθε πεθαμένο στῆθος.

Τέτοιος τάφος σὰν καὶ τούτους ἀλησμόνητος ἀγοίγει
μὲς ὅτην ὥρα, ποῦ τὸ γένος βρωμερὸς ἀγέρας πνίγει,
τέτοιο μνῆμα πρασιγίζει ὅτε ἀλλα μνήματα κοντά,
κι' εἰς λυγμοὺς γενερῶν προιμάχων μὲ λυγμοὺς ἀνταπαντά.

Φύγε, φθόνε, ποὺ καὶ τώρα σὰν δχιὰ κρυφοσφυρίζεις
καὶ μὲ φῶτα καὶ πυρσούς
καὶ παιᾶνας περισσούς
τοῦ θανάτου του τὴν ὥρα πηδηκτὸς πανηγυρίζεις.

Φύγε, φθόνε, φρενιασμένε, κι' ἄφησέ τογ νὰ συχάσῃ,
δίχως λόγους καὶ στεφάνια προσκυνεῖτε τογ σκυφτοί,
τὴν Ἐλιά του τὴν Ἐλιά του τραγουδᾶτε νὰ ξεχάσῃ
τὰ φαρμάκια καὶ τὶς πίκραις, ποὺ ποτίστηκε γι' αὐτή.

Μὲ τὸ σύμμοιλον ἔκεινο πῆρε λάιψι καὶ τὸ Στέιμπα
κι' ἀν εἰς στάδια καὶ στίθους κι' εἰς ἀγῶνας δίχως αἴμα
τῆς Ἐλιάς δεχθῆτε κλώνους ἀπὸ χέρια Βασιληᾶ,
μὴ ξεχγάπτε ὅτην χαρά σας τὴν Ἐλιά του, τὴν Ἐλιά.

Κι' ἀν ἀκούσετε ποτέ σας «ἔως πότε παλληκάρια»,
κι' ἀν τα ἡμάτατα σπαθιά σας, δὲν σκουριάσουν στὰ θηκάρια,
κι' ἀν σημαία νικηφόρος ὅτὰ πελάγη κυματίσῃ
κι' ἄγγελο: πετάξουν νίκης σὰν γοργόφτερα πουλιὰ
μὲς ὅτους ἕχους τῶν παιάνων δ λαδὸς ἀς κελαιδήσῃ
τὴν Ἐλιά του, τὴν Ἐλιά...

Ἐτοι: ἔκλεισε, πέφτοντας ἡ μέρα τῆς 11 Ἀπριλίου 1896, ἡ
τελευταία σελίδα τῆς τραγικῆς αὐτῆς ἴστορίας, κατάδρεχτη ἀπὸ
τὸ κλάμα τοῦ Γένους...

Στὰ μνημόσυνά του, κατὰ σωροὺς μαζεύονταν τὰ λουλούδια ἀ-
πὸ μικρὰ - μικρὰ μπουκετάκια, φερμένα ἔκει ἀπὸ ἀπλοϊκοὺς ἀν-
θρώπους τοῦ λαοῦ, καὶ στὸ κιγκλίδωμα τοῦ τάφου του κατὰ χι-
λιάδες ἔκαιγαν τὰ κεράκια ποὺ ἀγαθαν γιὰ τὴν ψυχή του, οἱ φτω-

χοι θαυμαστές του, ένω διλόγυρά του όραδιαζαν οι γριούλες ποτήρια γεμάτα γερό «για νὰ δροσίζεται ή φυχούλα του», καὶ κοριτσάκια τῆς Σχολῆς Δυτικῶν Καλογραϊῶν μὲ τις δασκάλες τους ἔφελγαν γονατιστὰ στὸν τάφο του... Καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πένθιμη σιγή τῶν ἀπορφανούσιν φίλων του, ἀκούστηκε, στὸ πρώτο μνημόσυνό του, τοῦτος ὁ διάλογος, μεταξὺ δύο ταπεινῶν ἀγθρώπων τοῦ λαοῦ:

‘Ο πρῶτος: Ἀπ’ δόλο αὐτὸν τὸ μεγαλεῖο, κοίτα τί ἀπόμεινε.

Δύο πῆγες γῆς!

‘Ο δεύτερος: Τὸ μεγαλεῖο ποτὲ δὲν πεθαίνει!...

Τί σοφὸς λόγος ἀπὸ ἕναν ἀσήμιαντο ἀνθρωπο τῆς διοπάλης καὶ τοῦ μόχθου...

‘Αλλὰ καὶ οἱ πλούσιοι φίλοι του φύλαγαν τὴν ἀγωνυμία τους. Στεφάνια ἀπὸ καμέλιες, τριαντάφυλλα καὶ ἄλλα σπάνια λουλούδια κατέκλυζαν τὸν τάφο του, κι’ ἀγάμεσά τους, σὲ κάθε μνημόσυνο, ἔνα θεόρατο στεφάνι ἀπὸ μαργαρίτες, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὶς μεταξωτές ταινίες «Θαυμαστῆς του ἐκ Ρουμανίας». Τὴν Σοφία πολὺ τὴν συγκινοῦσε αὐτὴ ἡ εὐγενικὴ ἐκδήλωσις, ἀλλὰ παρ’ ὅλες τὶς προσπάθειές της καὶ τὶς ἔρευνές της δὲν κατώρθωσε γὰρ μάθη τὸ δόγμα του, μέχρι ποὺ ἔπαψε, γύρω στὰ 1916, γὰρ στέλνεται τὸ στεφάνι αὐτὸν δπότε, καθὼς φαίνεται, πέθανε δ ἀγώνυμος θαυμαστῆς τοῦ ἀδελφοῦ της. Αὐτὴ ἡ μυστικότητα ἐδημιουργήσε μὲν φήμη πώς τὸ στεφάνι ἔκεινο τὸ ἔστελγε ‘Αθηγαία δέσποινα ποὺ γέα ἐρωτεύτηκε τὸν Τρικούπη καὶ ποὺ ἔμεινε σὰν αὐτὸν ἀγύπανδρη. Τὸ μυστικό, ἀν ὑπάρχη, εἶναι τῶν νεκρῶν. Οἱ ζωγτανοὶ δὲν μπορεῖ παρὰ γὰρ τιμήσουν ἔνα τέτοιο μεγάλο αἰσθημα, ποὺ φανερώνει φυχικὸ μεγαλεῖο ἀγάλογο μὲ τὸ γιγάντιο ἀγάστημα τοῦ Χαριλάου Τρικούπη! .

‘Αλλὰ καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι του ἔμειναν ἔνεοι μὲ τὸ θάνατό του καὶ ἔνοιωσαν μιὰν ἐθικὴν ὁρφάνια νὰ τοὺς περιζώνη. ‘Ο δὲ ἀντιτρικουπικὸς τύπος, δπως ἡ «Ἀκρόπολις», ἡ «Ἐφημερίς», ἡ «Νέα Ήμέρα» τῆς Τεργέστης καὶ ἄλλες, ποὺ μὲ τόσο πείσμα

1. Σ’ ἔνα ἀπὸ τὰ μνημόσυνά του (30.3.1903) δ τότε πρέσβυτος τῆς Σερβίας στὴν Ἀθήνα καὶ ἀλλοτε πρωθυπουργὸς τῆς χώρας του Νικολάεβιτς, κατέθεσε βαρύτιμο στέφανο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: «A l’ami de mon Roi et de mon pays» (Στὸ φίλο τοῦ Βασιλέως μου καὶ τῆς χώρας μου).

τὸν ἐπολέμησαν κατὰ τὶς ἔκλογὲς ἔκεινες, θλέπουν τώρα σὰν ἐθνικὴ συμφορὰ «τῇ δύσι τοῦ Χαρ. Τρικούπη τὴν ὥρα ποὺ εύρισκετο ἀκόμα στὸ μεσουράνημά του».

Κι' δσο τὰ χρόνια ἔρχονται πιὸ σκληρά, πιὸ δυστυχισμένα, ὅλοι τους ἔλεγαν: «Ἄγ γῆταν ἔκεινος», σάμπως γάθελαν νὰ τοὺς δώσῃ ἀπὸ τὸν τάφο τὴ συμβουλή του... Γιατὶ ἔκεινος, ποὺ «εἰργάζετο ὡς δὲ Ἐκατόγχειρος καὶ ἐφαγτασιούργει ὡς δὲ ποιητής», ἔκυνθέρνησε σὰν καταιγίδα, ἀνατρέποντας καὶ δημιουργώντας, δπως ἔγραψε ἡ «Ἀκρόπολις» (30.3.1914 καὶ 19.6.1914), ἐνῶ ἔτοῦτοι παρέπαιαν. Τώρα μπόρεσαν νὰ διακρίνουν τὶς πελώριες διαστάσεις του· τώρα ποὺ δὲν τὸν εἶχαν, καὶ τὸ «Ἐθνικὸς θάδιζε σ' ἔνα βαθὺ σκοτάδι, χωρὶς δδηγόρ.

Πάσχιζαν, σὲ κάθε δύσκολη στιγμὴ νὰ μαγεύσουν τὸ θάδιξαν ἔκεινος γιὰ νὰ κάμουν κι' αὐτοὶ τὸ ἵδιο, καὶ σὰν νὰ γῆθελαν νὰ ἔξευμενίσουν τὸ πνεῦμα του, φρόντιζαν γὰ δείχνουν τὸ θαυμασμό τους ἔστω κι' δταν δὲν τοῦ χρειαζόταν τοῦ Τρικούπη, τέτοια τιμὴ ἀπὸ τοὺς δδικους διώκτες του.

Στὰ 1899 δ τότε ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν στὴν Κυβέρνησι Γ. Θεοτόκη, Ἀ. Σιμόπουλος, συνεργάτης τοῦ Τρικούπη καὶ ἐγκάρδιος φίλος του, πνιγμένος στὸ κλάμα, προτείνει στὴ Βουλὴ νὰ δοθῇ στὴ Σοφία, ποὺ δὲν εἶχε κανένα πόρο ζωῆς, μηνιαία σύνταξι δρχ. 500, τονίσας στὴν εἰσήγησί του πώς δὲν γῆταν μονάχα ἀδελφὴ πρωθυπουργοῦ, ἀλλὰ καὶ κόρη πρωθυπουργοῦ καὶ πρώτη ἀνεψιὰ πρωθυπουργοῦ ἐπίσης, τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου. Μέσα σὲ νεκρικὴ σιγὴ δὲ Λεωνίδας Δεληγεώργης σηκώνεται ἀπὸ τὸ ἔδραγό του καὶ τάσσεται ὑπὲρ τοῦ γομοσχεδίου, δπως ἔκαμψαν σχεδὸν καὶ ὅλα τὰ ἐπιφανῆ στελέχη τῆς ἀντιπολιτεύσεως.

«Ολων τὰ μάτια είγαι τώρα στραμμένα πρὸς τὸ Θ. Δηλιγιάννη.

Δηλώνει πώς θὰ φηφίσῃ (ἀπὸ ἀνάγκη φυσικά), μὲ τὴν αιτιολογία δτι: «Ἡ Βουλὴ ἔπρεπε γὰ προοή περὶ ἔκεινων τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἀφιεροῦσι τὴν ζωὴν τῶν εἰς τὴν διάπραξιν τῶν κοινῶν, δὲν γῆδυνήθησαν δὲν ἔγεκα τούτου νὰ ἐπιμεληθῶσι τῶν ιδίων συμφερόντων, δπως παρασκευάσωσι τὰ μέσα τοῦ βίου εἰς τοὺς οἰκείους ἢ τοὺς κατιόντας αὐτῶν», διατυπώνει δμως τὴν... ἐπιφύλαξι δτι: «διατηρεῖ τὰς ἀντιλήψεις του διὰ τὸ ἔργον τοῦ

Τρικούπη...», πρᾶγμα ποὺ ἐπροξένησε ἀλγειγοτάτην ἐντύπωσι στὴ Βουλὴ καὶ τὸ Πανελλήνιο γιὰ τὴ μικρότητά του. (Καὶ τὸ χειρότερο ἀπ' δλα ἡταν, δτὶ ὁ «λυγερὸς» πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, ἔκεινο τὸ θλιβερὸ βράδυ τῆς εἰδύσεως τοῦ θανάτου τοῦ Τρικούπη, ἔμεφάντωσε κυριολεκτικά, σ' ἕνα μεγάλο χορὸ τῆς αὐστριακῆς πρεσβείας, βαλσάροντας μέχρι τὰ ἔημερώματα!... γιὰ πρώτη μάλιστα φορά, σύμφωνα μὲ τὴν ὄμολογία του, ὑστερα ἀπὸ 30 διλόκληρα χρόνια!). Κάτω δὲ ἀπὸ θύελλα χειροκροτημάτων, ποὺ ἡταν γιὰ Κείνον, ψηφίζεται τὸ νομοσχέδιο παμψηφεὶ σχεδόν, καὶ γίνεται ὁ Νόμος ΒΦΝΒ τῆς 21 Μαΐου 1899, σὰν μιὰ μικρὴ ἀναγγώρισι: τῆς Ἀρετῆς τοῦ Τρικούπη, «τῆς γεοελληνικῆς Ἀρετῆς, ποὺ ἔκοψε πάτο χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνθρωπος νὰ τὴν ἔυπνήσῃ»· γιατὶ ὁ Χαρ. Τρικούπης κοιμάτανε κι' αὐτὸς «εἰς τὸν ἐνδοξότερον τάφον τοῦ Νεκροταφείου Ἀθηγῶν πλησίον τῆς Ἀρετῆς...», δπως ἔγραψε τόσο παραστατικὰ δ Γρ. Ξεγόπουλος (ἔφημερὶς «Ἐμπρὸς» 19 Σεπτεμβρίου 1897).¹

‘Αλλὰ κι’ ἄλλες συγκινητικὲς ἐκδηλώσεις γίνονται ἀπὸ ἀνώγυμους “Ελληνες, ὅμογενεις ἰδιαιτερα, εἰς μνήμην τοῦ Χαρ. Τρικούπη. ”Αλλος καταθέτει τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐκδοσι· τοῦ δεκαεξάτομου ἔργου «Περὶ Χαρ. Τρικούπη», ποὺ μοιράστηκε δωρεάν ἀπὸ τὴ Σοφία στοὺς φίλους καὶ συνεργάτες τοῦ ἀδελφοῦ της, κι’ ἄλλος γιὰ νὰ κοποῦν ἀναμνηστικὰ μετάλλια, ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἰκονίζουν ἀνάγλυφο καὶ σὲ πλαγία ὅψι (προφίλ) τὸ ἀδρὸ πρόσωπο τοῦ σιδερένιου Ἀρχηγοῦ, μὲ χαραγμένο δλόγυρα τὸ δνομά του: «ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ», καὶ ἀπὸ τὴν ἀγτίθετη φέρουν ἀνάγλυφο ἐπίσης τὸ μονόγραμμά του μὲ τὴν ἐπιγραφὴ κυκλικά: «ΕΝ ΚΑΝΝΑΙΣ, 30 ΜΑΡΤΙΟΥ 1896». Απὸ τὰ παραπάνω ἀσημένια καὶ χάλκινα μετάλλια, ποὺ δωρήθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὴ Σοφία στοὺς πιὸ πιστοὺς διαδούντος τοῦ ἀθάνατου πολιτικοῦ, δρίσκονται σὲ παλιές οἰκογένειες, ἀρκετὰ ἀκόμα στὸ Μεσολόγγι, καὶ οἱ κάτοχοί τους τὰ

1. Θὰ ἐπρότεινα ταπειγὰ στὴ βάσι τοῦ δρύιγου σταυροῦ του νὰ χαραχθῇ ὁ στίχος τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν περίφημο ὅμινο του πρὸς τὴν Ἀρετή, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο Σταγειρίτη στὸ δωμάτιο του προστάτη του, ἐνάρετου τυράννου καὶ φιλοσόφου Ἐρμεία τοῦ Ἀταργέα: «Ἀρετὰ πολύμοχθε, γένει δροτείψ θήραμα κάλλιστον διέψ...».

κρατᾶνε σὰν πραγματικὰ φυλαχτά. Κάπου καὶ ποῦ, διέπει μάλιστα κανεὶς καὶ τώρα, καμμιὰ κοπέλλα τοῦ τόπου μας μὲ τὸ μεγταγίδιον τοῦ Τρικούπη κρεμασμένο στὸ λαιμό της, ἢ κανένα γέρο συμπατριώτη γὰρ τὸ ἔχη περασμένο στήγη ἀλυσίδα τοῦ ρολογιοῦ του...'
(Βλέπε τις δύο ὄψεις τοῦ ἀγαμγυστικοῦ τούτου, εἰς σελ. 344).

"Αλλοι πάλι στέλγουν κάθε χρόνο έμβασματα στις άθηγαϊκές έφημερίδες για νὰ γράψουν στὸ μυημόσυνό του ἀρθρα, κι' δ, τι ἀλλο εὑρισκε ἡ σύνταξις τους χρήσιμο ἢ ἐπίκαιρο, καὶ τέλος τὰ ἔξοδα τοῦ ἐπιβλητικοῦ ἀγάλματός του, ποὺ κοσμεῖ τὴν παλιὰ Βουλὴ (τὰ ἐγκαίγια τῆς ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἤδιο τὸν πρόεδρο τὸ 1883 κατὰ τὴν τέταρτη πρωθυπουργία του), τὰ κατέθεσε, στὸν ἐπιφανῆ γλύπτη καθηγητὴ Θωμ. Θωμόπουλο, ἀλλος λάτρης του (ποὺ τὸ ὄνομά

1. Παρεμφερή άγαμηστικά μετάλλια πού έκπησαν από τὸν Δαδερώνη είχαν κυκλοφορήσει κι' ὅταν ζοῦσε δ Πρόεδρος (μετά τὸν ἔκλογικό του θρίαμβο τῆς 3 Μαΐου 1892, διότε σαρώθηκε απὸ τὸ λαὸν κυριολεκτικά δ Δηλιγιάνγης, δ ὅποιος μόλις 10 βουλευτές ἔδηγαλε ἔγαγει 160 Τρικουπικῶν), καὶ στὴ μιὰ ὄψιν του εἰκονογίζεται πάλι δ ἴδιος, μὲ χαραγμένη δλόγυρα τὴν ἵστορικὴν του φράσιν. «Ἡ Ἐλλὰς προώρισται νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ», στὸ ἄλλο δὲ μέρος, ἀνάμεσα ἀπὸ δύο κλωνάρια ἐλιές, ποὺ σχηματίζουν στεφάνη, είναι γραμμένη ἡ χροογολογία «3 Μαΐου 1892» καὶ γύρω - γύρω ἡ φράσις «Ζήτω τὸ Τρικουπικὸν Σύστημα».

Τέλος, ὁ ἕδης καλλιτέχνης Δασδερώνης ἐκυκλοφόρησε ἐπίσης καὶ ἀναμνηστικὰ τῆς πάνδημης κηδείας του μετάλλια (χρυσᾶ, ἀσημένια, νικέλινα καὶ χάλκινα) ποὺ στὸ ἔγα μέρος σὲ ὠραῖο σύμπλεγμα ήταν χαραγμένα τὰ στοιχεῖα Χ.Τ. μὲ τὴν χρονολογία του θανάτου του, στὸ ἄλλο δὲ Σταυρὸς μὲ τὴν χρονολογία τῆς κηδείας του.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθῇ ἀκόμα, δτι ἔνας ἄλλος μεγαλέμπορος τῆς ὁδοῦ Ἐρμοῦ, δ^ο Χουτόπουλος, παρήγγειλε στὴ Γερμανία, τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης του δόξας, μικρὲς προτομές του ἀπὸ πορσελάνη γιὰ νὰ ἀποτελέσουν, ὅπως ἔγραψε ἡ «Ἀκρόπολις» τῆς 6.9.1888 «ώραιότατα κοσμήματα γραφείων καὶ αιθουσῶν τῶν φίλων τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ ή καὶ τῶν μὴ φίλων». ἀλλὰ καὶ κεντήματα ἀκόμα μὲ τὴν προτομὴ του, φιλοτεχνούσαν πολλὲς γυναικεῖς θαυμάστριες του. Μάλιστα δέ, γιὰ ἔνα τέτοιο ἔργο, ποὺ ἀπεικόνιζε τὴ μορφὴ του μὲ ίδιαιτερη φυσικότητα, ἐπροτάθη τότε νὰ ἐκτεθῇ σ' ἔνα ἀπὸ τὰ μεγαλοπρεπῆ δώματα τοῦ Ζαππείου, γιὰ νὰ τὸ θαυμάσουν οἱ Ἀθηναῖοι.

του ἀποκαλύφθηκε χρόνια ἀργότερα), διπόδι μεσολογγίτικη φλέ-
βα ζάπλουτος διλογενής τοῦ Κατρού Πολυχρόνης Κότσικας, συγ-
γενῆς τοῦ τιμημένου ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγίτῶν κατὰ τὶς πολιορ-
κίες καὶ τὴν "Ἐξοδὸ στρατηγοῦ Θανάση Ραζῆ-Κότσικα."

"Ο μεγάλος μας Βεγιζέλος, θαυμαστῆς του καὶ συνεχιστῆς
τοῦ ἔργου του, δὲν ἔλλειπε ἀπὸ καγένα μηνηδόσυνο τοῦ Τρικούπη
καὶ μὲν ἐνθουσιασμὸ δέχτηκε, σὰν πρωθυπουργός, τὴν πρότασι νὰ
στηθῇ δ ἀνδράς του — «Ἐθνικὸν Μνημεῖον» τὴν ἀπεκάλεσε —
στὸν περίδολο τοῦ παλαιοῦ Βουλευτηρίου μέσα στὸν ὥραιο κῆπο
του, ποὺ ἦταν κι' αὐτὸς δημιούργημά του.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Χαρ. Τρικούπη μετὰ τὴν ἀπόφασι τῆς Βου-
λῆς (22 Οκτωβρίου 1914) στήθηκε τὸ 1917 μπροστά ἀπὸ τὸ
τότε κτήριο της, ἐκεῖ δου ἐμεγαλούργησε, γιὰ τὸν Βεγιζέλο δ-
μως, ποὺ ἔκαμε τὴν Ἑλλάδα μεγάλη καὶ ισχυρή, δὲν μπορεῖ νὰ
θρεθῇ ἀκόμα λίγος τόπος γῆς νὰ στηθῇ καὶ Ἐκείνου τὸ ἄγαλμα...²

Γιὰ τὸν Τρικούπη δὲν ἔχω — γιατὶ δὲν μπορῶ — νὰ πῦ-
σθαι τίποτε.

'Ακοῦστε ὅμιως, δυὸς κορυφαίους τοῦ ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ
συμπολίτες του, τί γράψανε γι' Λάτσιον.

"Ο Κ. Παλαμᾶς:

«Τοὺς ἔδωκε νὰ χαροῦνε, γιὰ κάμποσον καιρό, ὅχι τὴ χαρὰ
τὴ χειροποιητὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δύναμης, μὰ τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ
τῆς δύναμης τ' ὁνειροφάντασμα. Καὶ εἰδανε πώς εἶναι αὐτὸς ὁ
Δυγατός, κι' ἀκούσανε πώς εἶναι: γραφτὸ νὰ ζήσουν καὶ πώς θὰ
ζήσουν. Τοὺς φύσηξε τὶς μεγάλες ἐλπίδες, τοὺς μεγάλους θαυμα-
σμοὺς καὶ τὰ μεγάλα μίση. Ξεχωριστὰ ἀγαπήθηκε καὶ ξεχωριστὰ
μισήθηκε, σὰν ἄλλος κανείς. Ἔγινε τὸ εἰδωλο καὶ τὸ θεόλυγμα.

---

1. Τὸ μικρὸ φτερωτὸ ἄγαλμα, ποὺ εἶναι στὸ βάθρο τοῦ ἀν-
δριάντος καὶ τὸ στεφανώγει μὲ κλάδο δάφνης, ἀφοῦ πρῶτα ἔχαρα-
ξε μὲ τὴ σμιλὴ πάγω στὸ Πεντελικὸ μάρμαρο τὴν ίστορικὴ φρά-
σις: «Η ΕΛΛΑΣ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΖΗΣΗ ΚΑΙ ΘΑ ΖΗΣΗ», εἰκονίζει
τὸ πγεῦμα τῆς μεγαλοφύτευσ τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ὡς ἔγραψε σὲ
ἐπιστολὴ του (ἐφ. «Πατρίς» 29.8.1915), δ ἰδιος δ γλύπτης.

2. Ἐτοποθετήθη εἰς τὰ Ἰλίσα καὶ στὶς 5 Οκτωβρίου 1969
ἔγιναν τὰ ἀποκαλυπτήριά του.

Οι άλλοι, τῶν κοιμάτων καὶ τῆς πολιτικῆς ἀρχηγοί· αὐτός, πρό-
βαλε φοβερός μὲ τ' ἀγάστημα τῶν ἴστορικῶν Ἡρώων. Κι' ἔξαφνα,
ὅταν τ' ἄλογό του σκόνταψε — ἔκει στὰ γκρεμὰ καὶ στ' ἀνηφόρια
ποὺ τ' ὠδηγοῦσε ἀπόκοτα, σκόνταψε καὶ σκιάχτηκε, καὶ τὸν ἔρ-
ριξε — δ λαδές ποὺ πίσω ἀκολουθοῦσε, ἔκαμε νὰ τραβήξῃ τὸ δρό-
μο του χωρὶς τὸν καβαλλάρη. Μάλιστα, σὰ νὰ κατάλαβε κάποιο
ξαλάφρωμα. Ἡταν τὸ ξαλάφρωμα τοῦ ξύπνου· διμως μὲ τὸ ξύ-
πνημα σβήγει καὶ πάει καὶ τ' ὀγειροφάγτασμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς
δύναμης. Ἐχετε γειὰ μεγάλες ἐλπίδες, μεγάλες ἀγάπεες, καὶ με-
γάλα μίση! Καὶ πήρανε τὰ πόδια τους κακόσυρτοι καὶ σταυρή-
σανε στὸν Ἐτέμ». (1901).

‘Ο Μ. Μαλακάσης:

«Γιὰ κείνους ποὺ μελετοῦν καὶ σκέπτονται ξαναγυρίζει στὸν
Τρικούπη ἡ θλιβερὴ Μοῖρα τοῦ Καποδιστρια, δηλαδὴ γενικῶς ἡ
μοῖρα τῶν μεγάλων ἀνθρώπων, ποὺ γεννήθηκαν πρωτύτερα ἀπὸ
τὴν ἐποχή τους».

Τὸ 1906, 29 τοῦ Μάρτη (παραμονὴ στὰ δεκάχρονα ἀπὸ τὸ
χαμό του), δ ποιητὴς τοῦ Γένους Κωστῆς Παλαιμᾶς, ἔγραψε τὸ
παρακάτω προφητικό.

ΤΟΤ ΤΡΙΚΟΤΠΗ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ

Σὲ μαριμαρέγια θέατρα μὲ ἀρχαῖα καρναβάλια,
παιζογελοῦσ' ἔνας λαὸς τὸν ξεπεσιμό του...
κι' ἥρθε τὸ μέγα μήνυμα καὶ φέρνει τὸ χαμό Του.
Βογγήστε δόγγοι ἀπελπισιᾶς, κορφὲς καὶ περιγιάλια!

Καὶ τίποτε δὲν ἄλλαξε, μηδὲ τὸ φῶς τῆς μέρας,
μηδὲ ἡ χαρὰ τοῦ γιορταστῆ καὶ πέθανε δ πατέρας.
Κι' ἀπ' τὸ ξεφάντωμα, σκληρό, στοῦ μεθυσιοῦ τῇ θράση,
τὸ τέκνο σὲ δρασκέλισε, Νεκρέ, γιὰ νὰ προφτάσῃ.

(Μὰ εἰγ' ἔνας νοῦς, δ δικαστής, μιὰ Μοῖρα, ἡ ἐκδικήτρα,
στὸ φρεγιασμένο τὸ λαὸ ποὺ δίγει τίμια λύτρα,
κι' ἀφέντες του ἔχει τύρανγους, τούρκους, ληστάδες, μπράδους,
καὶ μπαΐγνιο ζῆ τοῦ πονηροῦ καὶ σκλάδος μέσ' στοὺς σκλάδους).

“Οσο ποὺ γάρθη τοῦ καιροῦ τὸ πλήρωμα, καὶ σάρκα .

νέα ή ψυχή σου γά τυθή και γά ξαναπροβάλης
ἀπό μακριά μ' ἔνα χρυσὸ τιμόγιο σὲ μιὰ δάρκα,
τῆς Πολιτείας Κυδεργητής και τῆς ἀγεμοζάλης.

"Ως τότε θὰ είναι ή μνήμη Σου σὰν τὸ χλωρό Σου μνῆμα,
ἐσένα ποὺ ἥταν ή ζωὴ σὰ χωρισμένος βράχος
ἄναυθος, κι' ἀπὸ τὸ δορισ δαρτὸς κι' ἀπὸ τὸ κῦμα,
κι' ἀπάνω ἀπ' δλους τοὺς δαρμούς, ἀσάλευτος, μογάχος.

Καὶ πάντα θὰ είναι ή λινήμη Σου σὰν τὸ χλωρό Σου μνῆμα
και στὸ μνημόσυνό Σου
σὰν κάποια ἀλύπητη ποινή, σὰν ἔνα δαρὺ κρῖμα
σὰν κόσμου καταποντισμὸ θὰ κλαῖμε τὸ χαμό Σου...

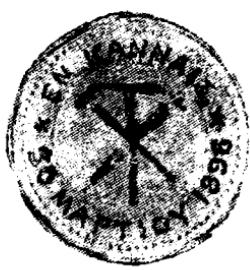
Κι' ἔστεξε πολὺ γλήγορα τὸ ὅγειρο τοῦ ποιητῆ. Γιατὶ σὲ
λίγο, ἥρθε στὸ πόδι του, συνεχιστής τοῦ ἔργου Του και τῆς ίδέας
Του γιὰ τὴ Μεγάλη Ἑλλάδα πραγματοποιητής, δ Ἐλευθέριος Βε-
νιζέλος...

Αθῆναι 19.6.1967

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1970

Τ Ε Λ Ο Σ

Οι δύο δψεις τοῦ ἀναμνηστικοῦ μεταλλίου
τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Λ κ α δ η μ ί α σ 'Α θ η ν ὅ ν: «Μνημεῖα τῆς Ἑλλ. Ἰστορίας - Ἰστορικὸν Ἀρχείον Ἀλεξ. Μανδροκορδάτου», Ἀθῆναι 1965.
- Α ν ἀ λ ε κ τ α, Δ η μ ο σ i e ύ μ α τ α κλπ. «Περὶ Χαρ. Τοικούπη», τόμοι 16, Ἀθῆναι 1908 - 1916.
- Γ. 'Α σ π ρ έ α: «Πολιτικὴ Ἰστορία Νεωτέρας Ἑλλάδος» τόμ. Α - Β, Ἀθῆναι.
- Γ. Β α λ έ τ α: «Ἀπαντα Μαλακάση», τόμοι Α - Β Ἀθῆναι.
- N. Β έ η (Bees) «Παλαικά», «Νέα Ἐστία» (Βάλβηδες), Ἀθῆναι 1943.
- Λ. Β ε ρ ν α ρ δ ἀ κ η: «Καποδίστριας καὶ Ὁθων», Β' ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1967.
- Ι. Β λ α χ ο γ i á ν ν η: «Ἰστορικὴ Ἀνθολογία», Ἀθῆναι 1927.
- Α ν α σ τ. Β ν ζ α ν τ i ο ν "Ε ρ γ α (ἔκδ. 'Αλ. Βινταντίου), Τεργέστη 1893.
- 'Α ν. Γ ο ύ δ α: «Βίοι Παράλληλοι», Ἀθῆναι 1872.
- 'Ε π. Δ ε λ η γ ε ώ ρ γ η: «Πολιτικὰ ἡμερολόγια - Πολιτικὰ σημειώσεις» (ἔκδ. Σ. Βλαστοῦ), Ἀθῆναι 1896.
- 'Ε π. Δ ε λ η γ ε ώ ρ γ η: «Δόγοι πολιτικοί» (ἔκδ. Γ. Δροσίνη καὶ Δ. Ἡλιοπούλου), Ἀθῆναι 1880.
- * Δ. Δ η μ η τ ρ α κ ά κ η: «Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου» (1740 - 1826), Ἀθῆναι 1939.
- N. Δ ρ α γ ο ύ μ η: «Ἴστορικαὶ Ἀναμνήσεις», τόμ. Α - Β, Ἀθῆναι 1925.
- Γ. Δ ρ ο ο σ i ν η: «Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου», Ἀθῆναι 1940.
- X ρ. Ε ὑ α γ γ ε λ ά τ ο υ: «Οἱ πέντε Μεσολογγῖται προθυπουργοὶ τῆς Ἑλλάδος», Πάτραι 1948.
- * X ρ. Ε ὑ α γ γ ε λ ά τ ο υ: «Ἴστορία τοῦ Μεσολογγίου», Ἀθῆναι 1959.
- N. Κ α σ ο μ ο ύ λ η: «Ἡμερολόγιον», Ἀθῆναι 1968.
- * Δ i o v. Κ ó κ κ i ν ο υ: «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις», τόμος 12ος, Ἀθῆναι 1960.
- 'Ι ω ἄ ν. Κ ο ν δ υ λ ἀ κ η: «Τὸ 1862, Κάτω ὁ τύραννος», τόμ. Α - Β ("Αλαντα"), Ἀθῆναι.
- Γ i ά ν ν η Κ ο ρ δ ἀ τ ο υ: «Ἴστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας», Ἀθῆναι 1957.
- 'Ε π. Κ υ ρ i α κ i δ η: «Ἴστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ», τόμ. Α - Β, Ἀθῆναι 1892.

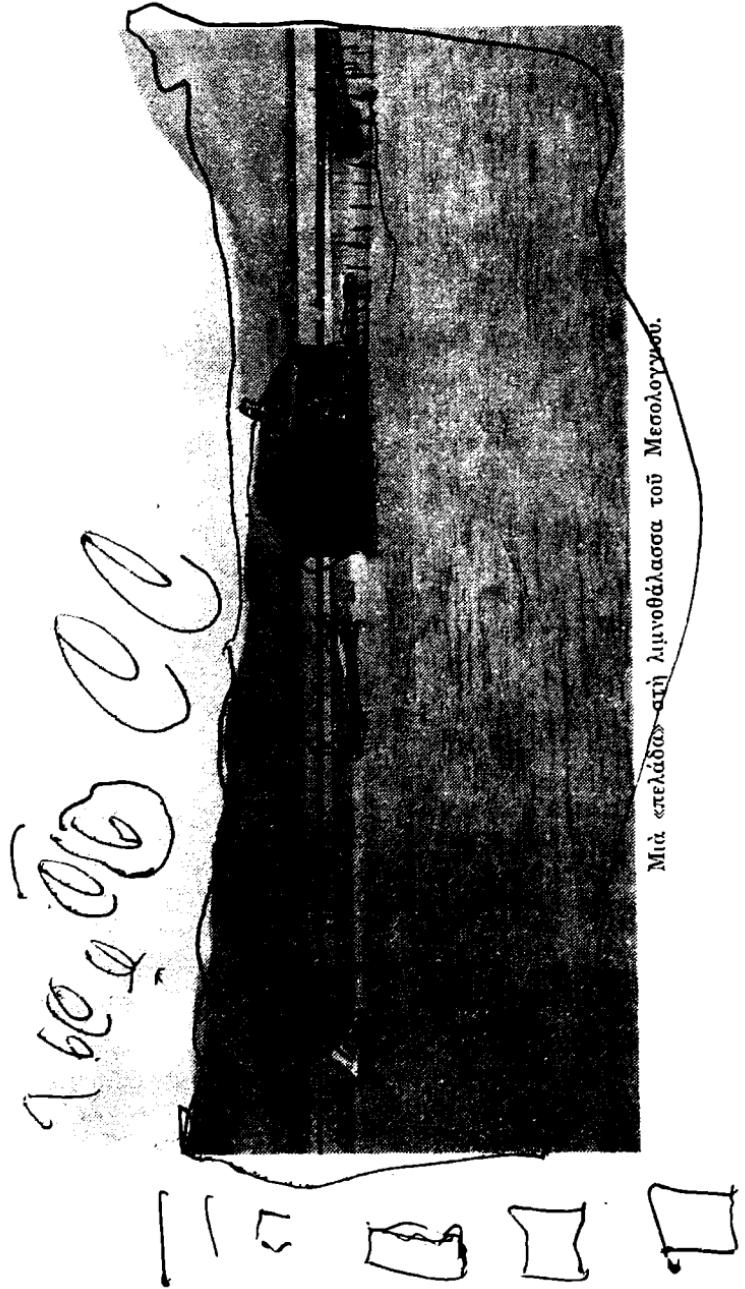
- Κ. Σ. Κώνστα: Μελέται, ἀρθρα κλπ. «Αἰτωλ/κή καὶ Εύρυτανή 'Εγκ/δεια», τόμ. Β σελ. 766 - 767, 'Αθῆνα.
- Τάκη Λάππα: «Γυναίκες στὸ Εἰκοσιένα», 'Αθήνα.
- Τάκη Λάππα: «Νεκρολογίες ἀγνωστῶν», 'Αθῆνα 1960.
- Κ. Μάγερος: «Δεληγεώργης», τόμ. Α', 'Αθῆνα 1963.
- Β. Μακή: Πρόλογος εἰς 'Ιστορίαν Σ. Τοικούπη (7η ἔκδοσις), 'Αθῆναι 1959.
- Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη: «'Απομνημονεύματα», ἔκδ. Β', 'Αθῆναι 1947.
- Σπ. Μαρκεζίνη: «Πολιτικὴ Ιστορία τῆς Νεωτέρας 'Ελλάδος», 'Αθῆναι 1967.
- Γρ. Ξενόπουλος: «"Απαντα» (ἔκδ. Μπίρη), 'Αθῆναι.
- Κ. Παλαμᾶς: «"Απαντα», (ἔκδ. Μπίρη) 'Αθῆναι.
- Κ. Παλαμᾶς: «Πρόλογος εἰς 'Ιστορίαν 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως Δ. Τοικούπης, Δ' ἔκδ.», 'Αθῆναι 1925.
- Άλ. Πάλλης: «Μπροισός», 'Αθῆναι 1923.
- Κ. Παπαργόπουλος - Π. Καρόλιδος: «Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ "Εθνους», 'Αθῆναι 1932.
- Κων. Π. Πετρόπουλος: «Συηνὲς Μεγαλείου (ἀπὸ τὶς πολιορκίες καὶ τὴν "Έξοδο τοῦ Μεσολόγγιου")» Β' ἔκδ., 'Αθῆναι 1961.
  - Δ. Ποντιάς: «Περὶ Χαρ. Τοικούπη», 'Αθῆναι.
  - Γ. Ρούσσος: «Νεώτερη Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ "Εθνους" 1826 - 1966», 'Αθῆναι.
  - Κ. Σταύροπουλος: «Τὸ Μεσολόγγι», 'Αθῆναι 1925.
  - Κ. Σταύροπουλος: «Οἱ Μεσολογγῖται», 'Αθῆναι 1926.
  - Ν. Τ. Σπανωδῆς: «Λόγοι πολιτικοὶ Χαρ. Τοικούπη μετὰ εἰσαγογῆς Νεοζ. Καζάζη», τόμ. Α' 1864 - 1875, 'Αθῆναι 1888.
  - Στεφ. Στεφάνου: «'Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικὴ 'Τροπήκαι», τόμ. 2, 'Αθῆναι 1969.
  - Σ. Τρικούπης: «Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως», ἔκδ. 7η, 'Αθῆναι 1959.
  - Σ. Τρικούπης: «Λόγοι Λύτοσχέδιοι» ἔκδ. 3η, 'Αθῆναι 1905.
  - Δ. Φωτιάδης: «"Οθωνας"», 'Αθῆναι 1963.
  - Δ. Φωτιάδης: «Η ξέσωση τοῦ "Οθωνα", 'Αθῆναι 1964.

ΕΓΚΤΚΛΟΠΑΙΔΕΙΣ — ΛΕΞΙΚΑ ΚΛΠ.

- Μεγάλη 'Ελληνικὴ 'Εγκυλοπαδεία «Πνωσοῦ».
- Σύγχρονος 'Εγκυλοπαδεία 'Ελευθερουδάκη.
- Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εύρυτανικὴ 'Εγκυλοπαδεία.
- 'Εγκυλοπαδικὸν Λεξικὸν «Πάτιρος - Λαρούς».
- Νεώτερον 'Εγκυλοπαδικὸν Λεξικὸν «Ηλίου».
- 'Αθηναϊκὸς καὶ 'Επαρχιακὸς Τύπος 'Εποχῆς.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- Λόγοι κοινοθουλευτικοί καὶ πανηγυρικοί (1959).
- Χαρίλαος Τρικούπης (1966).
- Συηγές Ἐθνικοῦ Μεγαλείου (1959, Γ' ἔκδ. 1971).

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΤ Κ. Π. ΠΕΤΡΟΠΟΤΛΟΤ
«ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΙΚΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΟΞΕΣ»
ΕΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ ΚΑΙ ΕΞΕΤΤΠΩΘΗ
ΕΙΣ ΤΟ ΤΤΗΟΓΡΑΦΕΙΟΝ «ΠΡΟΜΗ-
ΘΕΤΣ», ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΤ 14 - ΤΗΛΕΦ.
625.127, ΕΙΣ 1.500 ΑΝΤΙΤΠΑ, ΔΙΑ ΛΟ-
ΓΑΡΙΑΣΜΟΝ ΤΗΣ ΦΗΜΙΑΣ ΚΩΝΣΤ.

ΠΕΤΡΟΠΟΤΛΟΤ

‘Τπεύθυνος τυπογραφείου
ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΟΜΠΟΛΑΣ
Φρυγίας 19 - Νέα Σεπόλια

ΤΟ ΕΞΩΦΤΑΛΟΝ ΕΠΕΜΕΛΗΘΗ
Ο ο. ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, ΕΦΟΡΟΣ
· ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

